TÁRSADALOM KUTATÁS

1986
1

MTA
Pszichológiai
Intézete
KÖNYVTÁRA

1986 MÁJ 2 0

KÖNYVTÁR LELTÁRBA VETTE
2995
87 IX 25
SZÁM ALATT

Akadémiai Kiadó · Budapest

Kiadóhivatal: 1363 Budapest, V., Alkotmány utca 21.
Szerkesztőség: Budapest, I., Úri utca 49.
Postacím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Telefon: 759–011/676 mellék

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (Budapest, Alkotmány utca 21.,1363. Telefon: 111–010).
Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, Váci utca 22., 1353. Telefon: 185–269).
Előfizetési díj egy évre: 100 Ft
Számonkénti ára: 25 Ft
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H–1398 Budapest, Pf. 149.

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

ANDORKA Rudolf, a szociológiai tudományok kandidátusa, az MKKE tanszékvezető egyetemi tanára

HARCSA István, a KSH osztályvezetője

ADAMCZUK, Lucjan, a Kultúra Intézet osztályvezetője (Varsó)

NIEMI, Iiris, a Finn Statisztikai Hivatal munkatársa (Helsinki)

LENKOVICS Barnabás, az ELTE ÁJK adjunktusa

BÉLLEY László, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos munkatársa

BARTA Imre, a közgazdaságtudományok kandidátusa, az Állami Fejlesztési Bank miskolci Területi Igazgatóságának osztályigazgatója

PAPP Zsolt, a szociológiai tudományok kandidátusa, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének osztályvezetője

TÓTH Pál Péter, a szociológiai tudományok kandidátusa, az ELTE Szociológiai Intézetének docense

M. KISS Sándor, a Tömegkommunikációs Kutató Központ tudományos munkatársa

JAKAB Zoltán, a Tömegkommunikációs Kutató Központ tudományos főmunkatársa

VARGA SUPLICS Sándor, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa

GOMBÁR Csaba, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa

LENGYEL László, a PM Pénzügykutató Intézetének tudományos munkatársa

SÁRKÖZY Tamás, az állam- és jogtudományok doktora, az MKKE tanszékvezető egyetemi tanára

BŐHM Antal, a szociológiai tudományok kandidátusa, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa

MERTH László, a Bibliofilia Rendszerszervező és Információs Szolgálat GMK szociológus munkatársa

BÁN Ervin ny. egyetemi nyelvtanár

GÁTHY Vera, a szociológiai tudományok kandidátusa, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos főmunkatársa

ABONYINÉ PALOTÁS Jolán, a földrajztudományok kandidátusa, a JATE Gazdasági Földrajzi Tanszékének docense

TARTALOM

Tanulmányok

5	Adorka Rudolf—Harcsa István—Adamczuk Lucjan—Niemi Iiris	A társadalmi modernizáció különbségeinek összefüggése az életmóddal Magyarországon, Lengyelországban és Finnországban
23	Lenkovics Barnabás	A házastársi egyenjogúságról
26	Bélley László	A bürokrácia fogalmáról
50	Barta Imre	A gazdaság és a politika kapcsolatáról

Tájékozódás

71	Papp Zsolt	Az osztrák szociális partnerségről

Műhely

83	Tóth Pál Péter—M. Kiss Sándor	A Horthy-rendszer anti-elitjének történetszociológiai vizsgálata
99	Jakab Zoltán	Választói motivációk 1985-ben
106	Varga Suplic Sándor	Pénzzel segített demokrácia

Vita

112	Gombár Csaba—Lengyel László	A társadalmi reform kérdéseihez

Konferencia

125	Sárközy Tamás	Kelet-Nyugat gazdasági-jogi kerekasztal konferencia
128	Bőhm Antal	Fiatal kutatók rurálszociológiai szemináriuma
130	Merth László	A Magyar Szociológiai Társaság vándorgyűlése

Könyvszemle

133	Bán Ervin	François de Fontenette: Sociologie de l'antisémitisme
135	Gáthy Vera Abonyiné Palotás Jolán	M. J. Akbar: India: The Siege Within. Challenges to a Nation's Unity
137	Abonyiné Palotás Jolán	Tatai Zoltán: Iparunk területi szerkezetének átalakítása

CONTENTS

		Papers
5	Andorka, Rudolf—Harcsa, István—Adamczuk, Lucjan—Niemi, Iiris	The Relationships of the Difference of Social Modernization with Life Style in Hungary, Poland and Finland
23	Lenkovics, Barnabás	On the Equality of Husband and Wife
26	Bélley, László	On the Concept of Bureaucracy
50	Barta, Imre	On the Relationship of Economy and Politics
		Information
71	Papp, Zsolt	On the Austrian Social Partnership
		Workshop
83	Tóth, Pál Péter—M. Kiss, Sándor	The Historical Sociological Study of the Anti-Elite of the Horthy Regime
99	Jakab, Zoltán	Voter's Motivations in 1985
106	Varga Suplic, Sándor	Money Aided Democracy
		Discussion
112	Gombár, Csaba—Lengyel, László	To the Questions of Social Reform
		Conference
125	Sárközy, Tamás	East-West Round Table on Economics and Law
128	Bőhm, Antal	Seminar on Rural Sociology for Young Researchers
130	Merth, László	Annual Meeting of Hungarian Sociological Association
		Book Review
133	Bán, Ervin	François de Fontenette: Sociologie de l'antisémitisme
135	Gáthy, Vera	M. J. Akbar: The Siege Within. India: Challenges to a Nation's Unity
137	Mrs. Abonyi, Palotás, Jolán	Tatai, Zoltán: The Transformation of the Territorial Structure of our Industry

ANDORKA RUDOLF–HARCSA ISTVÁN–ADAMCZUK LUCJAN–NIEMI IIRIS

A TÁRSADALMI MODERNIZÁCIÓ KÜLÖNBSÉGEINEK ÖSSZEFÜGGÉSE AZ ÉLETMÓDDAL MAGYARORSZÁGON, LENGYELORSZÁGBAN ÉS FINNORSZÁGBAN

Az 1976/1977-ben végzett magyar időmérleg adatfelvétel[1] eredményeit, azoknak alaposabb megértése céljából, összehasonlítottuk az 1975/1976-ban végzett lengyel és az 1977-ben végzett finn időmérleg vizsgálattal.[2] Az összehasonlító elemzésnél hasznosnak bizonyult a modernizáció fogalma *Kulcsár Kálmán* definíciója értelmében, ugyanis a modernizálódási folyamat a társadalom alkalmazkodási, megújulási képességével és készségével mérhető, és számos más elem mellett a modern gazdaság, társadalom és politikai rendszer működését biztosító cselekvésmódokban, normákban és tudati (pszichikai, szokási, értékrendbeli stb.) sajátosságokban fejeződik ki.[3] Az életmód korszerű jellemzői tehát a gazdasági-társadalmi-politikai modernizációnak nemcsak következményei, hanem előfeltételei is.

A magyar szociológiában használt definíció szerint az életmód az emberek olyan tevékenységi-magatartási rendszere, amelyet több-kevesebb tudatossággal életük fenntartására, szükségleteik kielégítésére szerveznek.[4] Ebből következik, hogy az életmód vizsgálatának egyik fontos eszköze az időmérleg, amely a különféle tevékenységek gyakoriságát és időtartamát mutatja ki. Az 1965-ben és 1966-ben végzett nemzetközi időmérleg felvétel adatainak elemzésénél *Szalai Sándor* és szerzőtársai azt emelték ki, hogy az iparosodás szintje igen erősen meghatározza az egyes országok időmérlegének sajátosságait. Az adatok többdimenziós skálázása alapján kapott „kelet-nyugati dimenziót" úgy értelmezték, hogy abban a technikai fejlettség, a fogyasztói bőség és a munka társadalmi szervezete – tehát mondhatnánk: a modernizáció bizonyos elemei – fejeződnek ki.[5]

Mielőtt a három ország időmérleg adatai alapján életmódjukat összehasonlítanánk, röviden tekintsük át, hogy a 20. században hogyan alakultak bennük a modernizációs folyamatok.

A modernizáció történeti folyamata

Gazdasági fejlődés

A modern gazdasági fejlődés északnyugat-európai központi területeihez képest mindhárom országban későn indult meg az iparosodás és a kapitalizálódás, mindhárman az északnyugat-európai központ perifériájához tartoztak. Helyzetük abban is hasonlított, hogy a 19. század folyamán egy-egy nagyobb birodalom részei voltak, azon belül legfeljebb részleges önállósággal rendelkeztek.

E hasonló helyzet hátterén azonban lényeges kkülönbségek voltak a három ország modernizációs folyamataiban. Mindenekelőtt az iparosodás Magyarországon indult meg a legkorábban és Lengyelországban — ha az egész országot együtt vesszük szemügyre — a legkésőbben. Bár a foglalkoztatott munkaerőnek a három fő népgazdasági ág szerinti megoszlása nem teljesen pontos mutatója a gazdasági fejlettségnek, mégis elfogadhatjuk, hogy a mezőgazdasági népesség aránya 1920-ban jól tükrözi a modernizáció előrehaladását az első világháború után (1. táblázat). Ugyanez az arányszám azonban azt is jelzi, hogy míg hazánk — a háborúk közötti stagnálás és a háborús pusztulás miatt — a második világháború után is csak alig magasabb fejlettségi fokon állt, Finnország lényeges fejlődésen ment keresztül, és messze megelőzött minket, Lengyelország pedig — a rendkívüli nagy háborús pusztulás ellenére — felzárkózott hozzánk.[6] Az azóta eltelt évtizedekben viszont bizonyos közeledés jeleit láthatjuk Magyarország és Finnország között,[7] ezzel szemben Lengyelországban közel kétszer olyan magas jelenleg a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, mint nálunk.

A népgazdasági ágak szerinti összetétel adateai emellett arra is felhívják a figyelmet, hogy Finnország fejlődési útja némileg eltérő volt: az iparban és építőiparban foglalkoztatottak aránya sohasem ért el olyan magas szintet, mint Magyarországon és Lengyelországban, a tercier szektorban foglalkoztatottak aránya folyamatosan emelkedett, míg hazánkban a két világháború között, majd a szocialista iparosítás időszakában is visszaesett. Bár 1960 óta nálunk is újra nőtt ez az arány, mégis 1980-ban lényegesen kevesebben dolgoznak a tercier szektorban, mint Finnországban. Ez annak következménye, hogy a második világháború utáni iparosítás időszakában az erőforrásokat igen nagy mértékben összpontosították az iparosításra, még a szolgáltatások és az infrastruktúra fejlesztésének elhanyagolása árán is.[8]

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem adatai — amelyeket természetesen szintén nem lehet a fejlettség és a modernizáció pontos és egyértelmű mutatóinak tekinteni — alátámasztják fenti következtetéseinket. A hosszú távú idősorok rekonstrukciója szerint Finnország egy főre jutó nemzeti jövedelme a két világháború időszakban lényegesen gyorsabban nőtt (1938-ban megközelítette az első világháború előttinek a kétszeresét), mint a magyar (1938-ban nem egészen 30 százalékkal magasabb, mint 1913-ban).[9] Ezzel szemben a második világháború óta Magyarországon nőtt gyorsabban az egy főre jutó nemzeti jövedelem, éspedig a Világbank 1984. évi jelentése szerint 1960 és 1982 között nálunk évente átlagosan 6,3 százalékkal, Finnországban 3,6 százalék-

kal.[10] Az egy főre jutó nemzeti jövedelem szintjének nemzetközi összehasonlítása közismerten igen nagy módszertani nehézségekkel jár, mégis érdemes két ilyen adatot idézni. A lengyel Központi Statisztikai Hivatal becslése szerint 1974-ben Finnországban 69 százalékkal magasabb volt az egy főre jutó nemzeti jövedelem, mint Lengyelországban.[11] *Szilágyi György* szerint pedig 1969-ben a magyar egy főre jutó jövedelem 10 százalékkal volt magasabb a lengyelnél.[12] A jövedelmi színvonal különbségeit érzékelteti – természetesen nem pontosan – az is, hogy az ezer főre jutó személygépkocsik száma 1975-ben Finnországban 215, Magyarországon 54 és Lengyelországban 31 volt.

Ezeknek az adatoknak alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy *hazánk a felszabadulás óta eltelt évtizedekben nagy erőfeszítéseket tett és némi sikereket ért el abban, hogy a nálunk fejlettebb országoktól* – közöttük az ebben az időszakban ugyancsak gyorsan fejlődő Finnországtól – *elválasztó lemaradást csökkentse,* ugyanakkor az 1960-as és 1970-es években a gazdasági modernizáció tekintetében feltehetően kissé „elhúzott" Lengyelországtól.

Társadalmi és agrárszerkezet

Hazánk elmaradottságát a két világháború közötti időszakban az egy főre jutó nemzeti jövedelemnél és a gazdasági ági összetételnél lényegesen jobban mutatják a társadalmi szerkezetnek a korabeli Európában meglehetősen egyedülálló sajátosságai. Azt mondhatjuk, hogy *az elmaradottság egyik lényeges okát éppen ebben a társadalmi szerkezetben, azon belül is az agrárszerkezetben, a falusi társadalom szerkezetében kereshetjük.* Az összes többi olyan európai országgal, ahol a háború előtt még lényeges volt a nagybirtok része a mezőgazdasági földtulajdonban, mindenütt kiterjedt földreformra került sor. Nálunk ellenben a földreform 1920-ban csak a nagybirtok területének egytizedét érintette, annak is csak kétharmadát osztották ki földtelen mezőgazdasági munkásoknak, legnagyobb részben egy-másfél holdas parcellák alakjában. Ennek következtében a szántóterületnek kétötöde a 100 holdnál nagyobb földbirtokosok tulajdonában maradt, a mezőgazdasági népességnek pedig 39 százaléka a föld nélküli agrárproletariátushoz tartozott, sőt a birtokos parasztságnak nagy többsége, 72 százaléka is az 1-5 holdas (0–2,9 hektáros) törpebirtokosok közé tartozott. A föld nélküli mezőgazdasági napszámosok és a törpebirtokosok évi munkaerejüknek csak 66 százalékát tudták jövedelmet biztosító munkára kihasználni.[13] Ez a tény maga is elég lett volna a mezőgazdasági napszámosok és törpebirtokosok szegénységének tartósítására. A társadalmi felemelkedést és ezzel a modernizálást gátló további tényező volt azonban a nagybirtokok súlyához kapcsolódó és különösen a mezőgazdasági cselédekre nehezedő feudális maradványokkal terhelt társadalmi viszonyok fennmaradása.

Lényegesen átfogóbb földreformra került sor az első világháború után Lengyelországban. Így 1921-ben a földterület 30 százaléka, de 1938-ban már csak 24 százaléka volt az 50 hektárnál nagyobb földbirtokosok kezében, és az utóbbi évben a mezőgazdaságban foglalkoztatottaknak pedig 15 százaléka volt föld nélküli munkás, a legnagyobb létszámú kategória pedig a 2–5 hektáros kisbirtokos gazdáké volt (39%).[14]

Finnországban pedig lényegében teljesen megszűnt a nem-gazdálkodó földbirtokos réteg és 1929-ben csak a földterület 6,4 százaléka tartozott a 100 hektárnál nagyobb birtokokhoz. A gazdaságok többsége az 5—50 hektáros középbirtokos és jómódú parasztság tulajdona volt (61% 1929-ben). A mezőgazdasági népességnek 22 százaléka volt munkás.[15]

Tehát míg a fenn agrárstruktúra és parasztság a korszerű kapitalista mezőgazdaság irányában fejlődött, a magyar mezőgazdaságban közel megkövesülten fennmaradtak a jobbágyfelszabadítás után kialakult félfeudális-félkapitalista agrárviszonyok. Mivel a mezőgazdasági népesség a társadalomnak több mint felét alkotta, ez a félfeudális jelleg — *Erdei Ferenc* kifejezésével a „kettős társadalom" — rányomta bélyegét az egész felszabadulás előtti társadalomra és erősen gátolta a gazdasági modernizációt is. A lengyel agrárstruktúra a finn és a magyar között helyezkedett el.

A második világháború után a magyarországi földreform megszüntette az úri nagybirtokot és földhöz juttatta a föld nélküli mezőgazdasági munkások nagy részét. Ezzel a magyar agrárstruktúrában a finnhez és a lengyelhez hasonlóan parasztbirtok vált általánossá. Lényeges különbség volt azonban, hogy Magyarországon 1949-ben az egyénileg gazdálkodó parasztok nagy többsége törpe- és kisbirtokos volt (1—5 holdas 35,0, 5—10 holdas 35,6%), az 1 holdon aluli kategória ugyan összezsugorodott (4,4%), de a 10 holdon felüli 25,0% változatlanul kisebbség maradt (25%).[16] Ugyanakkor Lengyelországban 1950-ben a 3 hektárnál kisebb kategória az összes gazdaságoknak 38 százalékát alkotta, 3 és 5 hektár között volt 20%, a fennmaradó 42% az ennél nagyobb középbirtokos és jómódú parasztbirtok kategóriába tartozott. Finnországban még inkább túlsúlyban volt a középbirtok és a gazdag paraszti birtok, mert 1950-ben az összes aktív kereső egyénileg gazdálkodók 32 százaléka 10 hektárnál nagyobb, 29 százaléka pedig 5—10 hektáros területen gazdálkodott, csupán 24% tartozott a 2—5 hektáros és 8% a 2 hektárnál kisebb kategóriába.

Ez a tény is elég annak érzékeltetésére, hogy a magyar földreform megszüntette ugyan a magyar mezőgazdaságban és faluban addig fennmaradt feudális viszonyokat, de nem teremtette meg teljesen a modernizálódás feltételeit, megszüntette a mezőgazdasági munkásság, különösen a cselédség teljes kiszolgáltatottságát, de nem vetett véget a mezőgazdasági túlnépesedésnek, nem biztosította a mezőgazdasági népesség munkaképességének teljes hatékony felhasználását. Ezért bármennyire súlyos hibák történtek a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezésének első, 1956 előtti időszakában, és bármennyire fájdalmas volt a teljes kollektivizálást megvalósító hullám 1959—1961-ben az egyénileg gazdálkodó parasztság jelentős részének, mégis ez és az iparosítás teremtette meg az előfeltételeket a mezőgazdasági népesség és a falu anyagi és társadalmi felemelkedéséhez, modernizálódásához.

Finnországban sem bizonyult a háború utáni agrárszerkezet tartósnak. Az 1940-es és 1950-es években a finn kormányok célja az volt, hogy a föld nélküli mezőgazdasági munkások kisbirtokossá válását segítse elő. Hamarosan kitűnt azonban, hogy a kisbirtokos parasztság menthetetlenül hanyatlik. Az 1960-as években megváltozott a kormányok politikája, a kisbirtokok számának csökkentésére ösztönöztek. Az utolsó

két évtizedben a kisbirtokosság, a segítő családtagjaik és a föld nélküli mezőgazdasági munkások aránya igen erősen lecsökkent. Ma a finn gazdaságok nagy többsége az 5—25 hektáros kategóriába tartozik és azokat bérmunkások, valamint segítő családtagok nélkül a gazda műveli meg. A gazdaságok erősen gépesítettek, specializáltak, piacra termelnek, ugyanakkor erősen függenek az államtól, mert a mezőgazdasági termékeket erősen szubvencionálja és a hazai szükségletet meghaladó termékek exportját is szervezi.

Lengyelországban nem történt meg a mezőgazdaság kollektivizálása, úgyhogy 1982-ben a megművelt földterületnek 76 százalékán még egyénileg gazdálkodtak. A finnországiakhoz hasonló változások azonban itt is történtek: a kisebb gazdaságokhoz tartozó aktív keresők aránya erősen lecsökkent. Még így is 1970-ben a 60 éven aluli aktív keresőknek több mint 60 százaléka az 5 hektáron aluli gazdaságokban dolgozott és az átlagos gazdaságnagyság (5 hektár 1970-ben) fele akkora sem volt, mint Finnországban (10,7 hektár 1974-ben).[17] Ez, valamint az ipari eredetű anyagok és gépek hiányai és az egyénileg gazdálkodók bizonytalan távlati perspektívái az 1950-es és 1960-as években erősen gátolta a mezőgazdaság és a falu modernizálását. Ugyanakkor az egyénileg gazdálkodók jelentős része a mezőgazdaságon kívüli népgazdasági ágazatokban is vállalt munkát a családi jövedelem kiegészítése végett.[18]

Magyarországon az 1959—1961 közötti kollektivizálást követően a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya erősen lecsökkent, részben a más ágazatokban való átlépés, részben a 65 éven felüli parasztgazdák nyugdíjba vonulása következtében. A nagy munkaerő csökkenés következtében teljesen *megszűnt a mezőgazdasági munkaerő felesleg*, ugyanakkor szükségessé tette a mezőgazdasági *beruházások* nagymértékű növelését, hogy a mezőgazdasági termelés ne csökkenjen, hanem lépést tudjon tartani a lakosság növekvő keresletével.[19] Ezeknek a beruházásoknak eredményeként gyorsan *nőtt a mezőgazdasági munka termelékenysége* és ennek nyomán a nagyüzemekben elérhető kereset. A magyar mezőgazdaság közelmúltbeli eredményességében jelentős tényező volt a kollektivizálásnak az a sajátossága, hogy háztáji gazdaságot hagyott minden termelőszövetkezeti tag kezelésében, és a háztáji gazdaságokat kiegészítették az állami gazdaságok és más falusi intézmények által adott illetményföldek, valamint a nagyüzemi termelésben ésszerűen nem hasznosítható, ezért magántulajdonban maradt kis parcellákon folytatott kisegítő gazdálkodás. 1972-ben 1,7 millió, 1981-ben 1,5 millió ilyen *háztáji és kisegítő gazdaságot* írtak össze.[20] Ezekről származott a mezőgazdaság összes bruttó termelésének 40 százaléka 1970-ben és 34 százaléka 1981-ben. 1972-ben a községi népesség személyes rendelkezésű jövedelmének 24 százaléka, 1982-ben 18 százaléka származott a háztáji és kisegítő gazdálkodásból. Anélkül, hogy itt részletesen bemutatnánk az elmúlt két évtizedben a falusi lakosság életszínvonalában és körülményeiben bekövetkezett javulást, csak akkor utalunk, hogy abban lényeges szerepe volt a mezőgazdasági munkával elérhető évi kereset növekedésének és a háztáji és kisegítő gazdaságból származó mellékjövedelmeknek.

A magyar és a lengyel társadalom a szocialista átalakulások következtében és különböző más vonatkozásokban is a finn társadalomtól eltérő irányban fejlődött. Csak

utalunk arra, hogy természetesen megszűnt a nagy- és kistőkés osztály, továbbá, hogy 2 százaléknál kevesebb az önálló kisiparosok és kiskereskedők aránya, míg Finnországban 1970-ben 4,4% volt.

A társadalmi szerkezet átalakulásával összefüggésben eltérően alakultak a *jövedelmi különbségek* is. A decilis megoszlások (2. táblázat) azt mutatják, hogy a magyar és a lengyel társadalomban lényegesen nagyobb a legalacsonyabb jövedelmű decilis részesedése, ugyanakkor kisebb a legmagasabb decilisé az összes jövedelemből, mint a finn társadalomban. Ugyanakkor a magyarországi egyenlőtlenségek valamivel kisebbek a lengyelországiaknál is.[21] A két szocialista ország és Finnország közötti különbség egyik oka nyilvánvalóan a tőkejövedelmek hiánya nálunk. A másik ok azonban az, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak jövedelme, vagyis a korábbi évtizedekben legszegényebb kategóriáé Finnországban 1971-ben az átlag 74 százaléka, Lengyelországban 1975-ben az egyénileg gazdálkodóké 91, a mezőgazdasági munkásoké 89 százaléka, Magyarországon pedig 1977-ben a mezőgazdasági fizikaiaké országos átlag 104 százaléka (1982-ben az átlagnál valamivel alacsonyabb). A városi és falusi népesség egy főre jutó jövedelme közötti különbség is Magyarországon a legkisebb. Hozzá kell ehhez tenni, hogy ennek egyik oka, hogy a mezőgazdasági fizikai rétegbe tartozó háztartások és általában az összes községi háztartások a háztáji és kisegítő gazdálkodással lényeges mértékben kiegészítik a főfoglalkozású munkahelyüktől kapott az átlagosnál kisebb keresetüket. Nem kétséges, hogy a magyar községek társadalmi viszonyainak, életkörülményeinek modernizációjában döntő szerepe volt e családok jövedelme emelkedésének, anélkül nem valósulhatott volna meg a falusi lakásépítés (1980-ban a községi lakóházaknak közel kétötöde húsz évesnél „fiatalabb" volt), nem tudták volna a lakások jelentős részét vízöblítéses W.C.-vel, fürdőszobával felszerelni. Aligha terjedhetett volna el a községekben is a személygépkocsi, amely a falusi családok korszerű életmódjának lényegesen fontosabb tényezője, mint a városi családokénak. Sőt a televíziós készülék sem válhatott volna közel általánossá a falusi háztartásokban, ez pedig a községi népesség kulturális felzárkózásában, tájékozottsága kiszélesítésében döntő szerepet játszott. Mindennek nem mond ellent az sem, hogy a községi családok egy része nem képes a magasabb jövedelmet, amelyet igen nagy többletmunka ráfordításokkal szerez meg, a rétegződés egyéb dimenzióiban elfoglalt helyzet megjavítására azonnal átváltani.[22] Joggal feltételezhetjük, hogy ha fennmarad a mezőgazdasági népesség és a falusi lakosság jelentős részének a felszabadulás előtti időszakra jellemző reménytelen szegénysége, kulturális elmaradottsága, szinte „társadalom alatti" állapota,[23] akkor ez az egész magyar gazdaság és társadalom korszerűsítését is lényegesen gátolta volna.

A társadalmi szerkezet modernizálódási folyamatai jelentős részben a *társadalmi mobilitáson* keresztül valósultak meg. Mind a három társadalomban az 1970-es években megkérdezett keresők többsége más társadalmi osztályba és rétegbe tartozott, mint ahonnan származott, ahova annak idején a szülői család tartozott.[24] Mindenütt a strukturális mobilitásnak, vagyis a gazdasági fejlődéssel járó társadalmi-foglalkozási szerkezet változásoknak volt döntő hatásuk a mobilitásra. Ez a strukturális változás

Finnországban volt a legnagyobb, Lengyelországban viszonylag a legkisebb, ennek következtében a mobil személyek aránya Finnországban valamivel magasabb, Lengyelországban valamivel kisebb volt, mint hazánkban. A finn—magyar különbséget elsősorban az okozta, hogy a vezető, értelmiségi és irodai rétegek Finnországban gyorsabban növekedtek, mint hazánkban, elsősorban azért, mert a tercier szektor – amely sok szellemi foglalkozásút foglalkoztat – lényegesen nagyobb Finnországban. A magyar—lengyel különbség oka pedig elsősorban az, hogy Lengyelországban az egyénileg gazdálkodó parasztság lényegesen kevésbé volt mobil, mint nálunk a termelőszövetkezeti parasztság és állami gazdasági munkásság.

A mezőgazdasági népesség mobilitása Finnországban és Magyarországban is lényeges eltéréseket mutat. Míg a finn parasztságnak és még inkább a mezőgazdasági munkásságnak leszármazottai közül nagyobb rész hagyta el a mezőgazdaságot (ebben elsősorban az 1945 előtti nagyobb kiáramlás máig érezhető hatása érvényesül), mint a magyar mezőgazdasági rétegek tagjai közül, az ellenkező irányú mobilitás a nem-mezőgazdasági munkás rétegekből a mezőgazdaság felé a magyar társadalomban lényegesen nagyobb volt. Továbbá Finnországban a mezőgazdaságot elhagyóknak lényegesen nagyobb része lett szellemi foglalkozású és városi munkás, míg hazánkban – különösen az utolsó két évtizedben – egyre többen tartották meg községi lakóhelyüket. Mindennek következtében a mezőgazdasági rétegek és a nem-mezőgazdasági munkások közötti mobilitási távolság Magyarországon kisebb, mint a másik két országban, általánosabban megfogalmazva: *a munkásság és a parasztság közötti elválasztóvonal sokkal kevésbé határozott, mint a finn és a lengyel társadalomban.* Ennek okát is a mezőgazdaság szocialista átszervezésében és a mezőgazdaság és a falu azt követő modernizálásában kell keresnünk.

Az életmód jellemzői az időmérleg adatok alapján

Munkával töltött idő

Az életmód alapvető meghatározója mind a három társadalomban a létfenntartással kapcsolatos tevékenységekre fordított idő volt. Ezt neveztük kötött időnek és ide soroltuk a főfoglalkozású munkahelyen töltött időt, a mellékjövedelmekért végzett munkát, beleértve a mezőgazdasági kistermelést, továbbá a háztartási munkát, a gyermekgondozást, az oktatási intézményekben való tanulással kapcsolatos időt, végül a közlekedési időt.[25] Ennek átlagos napi időtartama Lengyelországban a leghosszabb, Finnországban pedig a legrövidebb. Hazánk középen helyezkedik el, de Lengyelországhoz lényegesen közelebb.[26]

	Átlagos napi kötött idő (óra, perc)	
	férfiak	nők
a magyar—lengyel összehasonlításban:		
Lengyelországban	9,14	10,17
Magyarországon	9,05	9,47
a magyar—finn összehasonlításban:		
Magyarországon	9,13	9,56
Finnországban	8,02	8,41

Ezt a sorrendet magyarázhatnánk egyszerűen a gazdasági fejlettség különbségeivel, annak közepes szintjein ugyanis — ahol mind a három ország az elmúlt évtizedekben elhelyezkedett — láthatóan a fejlődéssel, az egy főre jutó jövedelem emelkedésével párhuzamosan csökkent a kötött idő.[27] Erre engedne következtetni az is, hogy az 1963. évi magyar adatfelvétel[28] óta Magyarországon a 18—60 éves férfiak kötött ideje 55 perccel, a nőké 19 perccel rövidült. A három ország adatainak részletesebb összehasonlítása azonban szükségessé teszi ennek az egyszerű következtetésnek lényeges árnyalását és egyben a magyar társadalom életmódja sajátosságainak kiemelését.

A *főfoglalkozású munkahelyen töltött idő* átlaga valóban Lengyelországban a leghosszabb, valamivel rövidebb ennél hazánkban és sokkal rövidebb Finnországban. Ennek oka a törvényes munkaidő hasonló különbsége. Magyarországon azonban a viszonylag gyakori túlórázás bizonyos foglalkozási kategóriákban lényeges többletet okoz az előírt munkaidőhöz képest.

A nők *háztartási munkával* töltött idejének időtartama még határozottabb lejtőt mutat. Nem így a férfiaké, amely csupán kevéssé különbözik a három országban, de Magyarországon egyértelműen a legrövidebb.

	Átlagos napi háztartási munkaidő (óra, perc)	
	férfiak	nők
a magyar—lengyel összehasonlításban:		
Lengyelország	1,29	5,30
Magyarország	1,20	4,52
a magyar—finn összehasonlításban:		
Magyarország	1,16	4,42
Finnország	1,25	3,41

A nők esetében a különbség fő oka a háztartások gépesítettségének eltérő szintje. Ez sem érvényes azonban minden háztartási munkára. A mosásra és vasalásra fordított idő csökken a mosógép és centrifuga, majd az automata mosógép, valamint a villanyvasaló elterjedésével. A vízhordásra fordított idő eltűnik az időmérlegekből, ahogy

a lakások vízvezetékkel való felszereltsége nő, és ezért nem kell a némelykor viszonylag távoli (ártézi) kútról hozni a vizet. A fűtésre fordított idő szintén eltűnik, amikor a lakásnak korszerű gáz-, villany-, központi vagy távfűtése van. A főzéshez szükséges idő is csökken valamelyest a modern gáz- és villanytűzhelyek elterjedésével, de egy ellentétes kulturális hatás érvényesülhet: magasabb jövedelmi szinten, több szabadidő esetén a családok nagyobb jelentőséget tulajdoníthatnak a konyhaművészetnek. Talán ez magyarázza, hogy a nők főzéssel töltött ideje Magyarországon a leghosszabb, több mint másfél óra. Hasonlóképpen a takarításhoz szükséges időt rövidítik a különféle gépi eszközök, a kulturálisan megalapozott igények azonban ezzel ellentétes irányban hathatnak. Ezért lehet a takarítási idő Magyarországon a leghosszabb. A bevásárlásra fordított idő függ egyrészt az ellátás színvonalától, a bevásárlási pontok közelségétől (ezért sokkal hosszabb Lengyelországban, mint nálunk), viszont magasabb családi jövedelemből többet vásárolnak és ez több időt igényelhet (ezért árnyalattal hosszabb az erre fordított idő Finnországban, mint Magyarországon).

A kötött idő többi alkatórészei viszont Magyarországon a leghosszabbak. Ilyen a *közlekedési idő.*

	Átlagos napi közlekedési idő (óra, perc)	
	férfiak	nők
a magyar—lengyel összehasonlításban:		
Lengyelország	1,00	0,45
Magyarország	1,11	0,54
a magyar—finn összehasonlításban:		
Magyarország	1,14	0,57
Finnország	1,10	1,00

A lengyelekhez viszonyítva hosszabb közlekedési időt nálunk az ingázás elterjedtsége (1980-ban az aktív keresők 24 százaléka lakott más településben, mint ahol a munkahelye volt) magyarázhatja, a finnek rövidebb utazási idejét pedig a személygépkocsi elterjedtebb volta és általában a jobb közlekedési viszonyok magyarázhatják.

A férfiak időmérlegében lényeges alkotóelem a *lakóházak építése* és karbantartása, valamint a tartós eszközök javítása és karbantartása. Ezeknek együttes időtartama is nálunk a leghosszabb (23 perc), Finnországban valamivel rövidebb (22 perc), elsősorban a tartós eszközökre, különösen a személygépkocsira fordított hosszabb idő miatt, Lengyelországban a legrövidebb (10 perc). A magyarázatot elsősorban a hazánkban nagyon elterjedt házilagos lakásépítésben kell keresnünk: a családi házak túlnyomórészben nemcsak a család pénzeszközeiből (és természetesen OTP hitelekből) épülnek, hanem a családtagok, rokonok, barátok, munkatársak ingyenesen (pontosabban: hasonló segítségért cserecképpen) adott munkaerejével is. Ezért az építési tevékenység nemcsak maguknál az építtetőknél, hanem ennél sokkal tágabb körben, minden huszadik megfigyelt férfi megelőző napján előfordult.

A kötött idő viszonylagos hosszúságának egyik legfontosabb tényező Magyarországon az, hogy a magyar háztartások többsége foglalkozik *mezőgazdasági kistermeléssel.*[29] Ezért az erre fordított átlagos napi idő a 15—69 éves magyar férfiak időmérlegében 64 percet, az ilyen korú nőknél 53 percet foglal le.[30] Finnországban és Lengyelországban az erre fordított idő sokkal kevesebb, mivel mindkét országban elsősorban egyénileg gazdálkodók foglalkoznak „főfoglalkozású munkaidejükben" vele, ezzel szemben hazánkban nemcsak a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok és állami gazdasági munkások, hanem a községi lakos munkások, szellemi foglalkozásúak, sőt a kisebb városokban és a nagyobb városok külső kerületeiben lakók is végeznek kisebb-nagyobb intenzitással különféle mezőgazdasági munkákat, mielőtt munkahelyükre mennek, vagy munkájuk befejeztével, továbbá a hétvégi napokon és sokszor évi rendes szabadságuk idejében is.

A gazdasági fejlődés és az életmód közötti összefüggések általánosító elméleti megfogalmazásai alapján arra számíthatnánk, hogy a mezőgazdasági kistermelésre fordított idő a magyar társadalomban fokozatosan összezsugorodik. Azonban éppen ellenkezőleg az 1963. és 1976/1977. évi országos időmérleg felvételnek, valamint az 1972/1973. és 1982. évi mezőgazdasági kistermelési időmérleg felvételnek összehasonlítása egyaránt azt mutatta, hogy a kistermelésre fordított összes idő a magyar társadalom egészében 1963-tól az 1970-es évek elejéig erősen nőtt, azóta csak kissé emelkedett.

A kötött idő elemeire vonatkozó elemzések tehát arra mutatnak, hogy *a magyar társadalom tagjainak többsége az utolsó 15—20 évben igen nagy erőfeszítéseket tett* életszínvonalának és életkörülményeinek javítása érdekében. Más szóval az 1960-as évek második fele óta elért jelentős gazdasági eredmények, először az életszínvonal emelkedése, később a süllyedése irányában ható világgazdasági hatások kivédése, jelentős részben a lakosság ezen többlet-erőfeszítéseinek köszönhető. *Ennek az életmódnak tehát nagy szerepe volt az elért modernizációban.*

Művelődés, társadalmi kapcsolatok, pihenés

Mivel a fiziológiai szükségletek kielégítése — alvás, tisztálkodás, étkezés, öltözködés — nagyjából egyformán tíz és fél órát vesz igénybe, a kötött idő különbségei a többé-kevésbé szabadon felhasználható idő ellenkező előjelű eltéréseit okozzák. Ennek következtében Magyarországon és Lengyelországban lényegesen kevesebb időt tudnak művelődésre, társas összejövetelekre, sportra és pihenésre fordítani. Az országok közötti különbségeket tovább fokozza, hogy a *televízió* nézése mind a három társadalomban a szabadidő jelentős részét foglalja le. Ellentétben előzetes feltevéseinkkel és a nemzetközi időmérleg felvételben megállapított összefüggéssel, amely szerint a fejlettebb országokban többet nézték a televíziót, Finnországban mutatkozott a legrövidebbnek az erre fordított idő:[31]

	Átlagos napi televíziónézési idő (óra, perc)	
	férfiak	nők
a magyar—lengyel összehasonlításban:		
Lengyelország	1,47	1,15
Magyarország	1,30	1,21
a magyar—finn összehasonlításban:		
Magyarország	1,29	1,20
Finnország	1,26	1,08

Ennek következtében majdnem minden másfajta *művelődési* tevékenység nagyobb szerepet játszik a finn időmérlegekben, mint a másik két országban. A finnek többet olvasnak napilapokat, hetilapokat, folyóiratokat (de könyveket nem), többet foglalkoznak műkedvelő művészeti tevékenységekkel, különféle hobbykkal. Egyedül a mozilátogatás gyakoribb a két szocialista országban.

Hasonlóan lényegesen gazdagabbak a finnek *társas kapcsolatai:* többet látogatják meg egymást, több időt töltenek vendéglőben, lényegesen többet tartózkodnak egyesületekben, társadalmi szervezetekben, több időt fordítanak vallási tevékenységekre. (Ez az utóbbi tevékenység azonban a lengyel társadalomban a leggyakoribb.) Ezek a társadalmi kapcsolatokra következtetni engedő tevékenységek hazánkban Lengyelországnál is rövidebbek.

Végül a testedzésre, sétára, kirándulásra fordított idő is a magyar társadalomban a legrövidebb. Különösen nagy a különbség a finnekhez képest, ahol az aktív sport kétszer annyi, a kirándulás, vadászat, horgászat, gombagyűjtés jellegű tevékenységek pedig hétszer annyi idővel szerepelnek az átlagos napi időmérlegben.

Hozzátehetjük még, hogy az 1981. évi rétegződés felvételből tudjuk: a 15 éves és idősebb népességnek 72 százaléka a megelőző évben egyáltalán nem volt *üdülni,* az aktív keresők között is 65% ez az arány, tehát a népesség nagyobb része nem piheni ki hosszabb otthonon kívüli tartózkodással, kikapcsolódással az évi munka okozta fáradtságot, hanem nagy valószínűséggel további munkára fordítja a fizetett szabadság idejét is.

A magyar társadalom tagjainak többsége tehát meglehetősen súlyos *áldozatokat hozott a művelődési tevékenységek, társadalmi kapcsolatok, a testkultúra és a pihenés rovására* annak érdekében, hogy megfeszített erővel biztosítsa az életszínvonal és az életkörülmények terén elért eredményeket. Ebben a tanulmányban nem vállalkozhatunk az erősen feszített magyar életmód eredményeinek és a mellékhatásként jelentkező károknak részletes összevetésére. Csupán azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy ez az életmód volt az egyik előfeltétele a magyar gazdaság és társadalom elért fejlődésének, korszerűbbé válásának.

Az életmód társadalmi különbségei

Az időmérleg adatok összehasonlításából kitűnő egyik leglényegesebb különbség a három társadalom életmódja között az, hogy míg a *magyar társadalomban a kötött idő társadalmi rétegenként nagyon eltérő* és határozott társadalmi hierarchiát mutat az értelmiségi rétegtől a mezőgazdasági munkások és termelőszövetkezeti parasztok felé haladva, sem a finn, sem a lengyel társadalomban nem látszik ilyen egyértelmű hierarchia. A finn társadalomban ugyan az egyénileg gazdálkodók kötött ideje a leghosszabb, de a segédmunkásoké a legrövidebb. A lengyel társadalomban pedig a nem-mezőgazdasági munkás rétegek kötött ideje hosszabb, mint a mezőgazdasági munkásoké és az egyénileg gazdálkodóké. Érdemes hozzátenni, hogy az időbeosztás ezen társadalmi hierarchiája Magyarországon is az utolsó időszakban alakult ki, mert az 1963. évi időmérleg felvétel még nem mutatta ki őket, ekkor alig volt különbség az egyes rétegek kötött ideje között (3. és 4. táblázat).[32]

A magyarországi társadalmi különbségeket több tényező okozza. A férfiaknál a főmunkahelyen töltött idő is különbözik rétegenként, részben azért, mert a munkás rétegek tagjai többet túlóráznak, részben pedig azért, mert a mezőgazdaságban hosszabb munkaidő érvényesült. A nők háztartási munkája mind a három országban erősen differenciálódik: az értelmiségi nőké a legrövidebb és a mezőgazdasági rétegekbe tartozóké a leghosszabb. Ezt azonban részben ellensúlyozza Finnországban a fizikai nők, Lengyelországban pedig az egyénileg gazdálkodó nők rövidebb főfoglalkozású munkaideje. *A legerősebb differenciáló tényező hazánkban a mezőgazdasági kistermelésre fordított idő – rétegenként eltérő – hosszúsága.* Természetes, hogy a mezőgazdasági munkások és termelőszövetkezeti tagok foglalkoznak a legtöbbet mezőgazdasági kistermeléssel, de igen lényeges ez az idő a segédmunkások között és nem elhanyagolható a szak- és betanított munkások, valamint irodai foglalkozású férfiak között sem. Finnországban viszont alig fordul elő mezőgazdasági kistermelés az egyénileg gazdálkodón kívül más rétegekben.[33] Lengyelországban szintén jóval kevésbé terjedt el az egyénileg gazdálkodókon kívül. Magyarországon az egész községi népesség intenzíven foglalkozik kistermeléssel. Ezért a város–falu közötti kötött idő különbségek is lényegesen nagyobbak, mint a másik két országban.

A mezőgazdasági kistermelés elterjedtségének egyik magyarázata hazánkban, hogy a mezőgazdaságból a nem-mezőgazdasági rétegekbe átlépők jelentős része falusi lakos maradt, így megmaradt a lehetősége a kistermelésre. Feltételezhetjük, hogy a falun maradás erősödő tendenciájának egyik motívuma éppen az, hogy ezek a családok fenn kívánják tartani a kistermelést jövedelmeik kiegészítése végett.

Tehát az utóbbi időszak gazdasági fejlődését, modernizálódását elősegítő hosszú kötött időnek, feszített életmódnak terheit az átlagosnál nagyobb mértékben vállalták a társadalmi hierarchiában kedvezőtlenebb helyzetű rétegek, elsősorban a községekben lakó munkások és a mezőgazdasági fizikaiak. Ennek köszönhető, hogy ezeknek a rétegeknek lemaradása a társadalmi átlag mögött a jövedelem és az életkörülmények (el-

sősorban a lakáskörülmények és tartós eszközök) tekintetében az 1960-as évek közepe óta csökkent.

Összefoglalás

A magyar gazdaság és társadalom a felszabadulás után, különösen az 1960-as évek közepe óta lényegesen előrelépett a modernizáció folyamatában, némileg közeledett Finnországhoz és elhúzott Lengyelországtól. Az időmérleg adatok összehasonlítása arra enged következtetni, hogy ebben az előrehaladásban lényeges szerepe volt azoknak a többleterőfeszítéseknek, amelyeket a magyar társadalom többsége, elsősorban a községi munkások és a mezőgazdasági rétegek tagjai vállaltak. Valószínűnek látszik, hogy a többleterőfeszítések az utolsó években tovább növekedtek. Erre utal, hogy egy 1980-ban végzett közvéleménykutatás szerint a kereső élekorban levő népesség 60 százaléka úgy nyilatkozott, hogy átmeneti anyagi nehézségek felmerülése esetén rendes munkaidején kívüli többletmunkáját növelné.[34] Bár kétségtelen, hogy ennek a sok többletmunkának eredményeképpen olyan életmód alakult ki, amelyben háttérbe szorulnak a jövőbeli modernizációs továbblépés szempontjából fontos tevékenységek is, ez a nagy erőfeszítés a közelmúltban és jelenleg az elért fejlődésnek lényeges tényezője.

1. táblázat
A foglalkoztatottak megoszlása fő népgazdasági ágak szerint

Ország	Év	Mezőgazdaság	Ipar	Tercier szektor	Összesen
Magyarország	1920	57	15	28	100
	1949	54	22	24	100
	1980	19	42	39	100
Lengyelország	1920	77	10	13	100
	1950	57	23	20	100
	1980	34	38	28	100
Finnország	1920	65	14	21	100
	1950	42	21	37	100
	1980	13	33	54	100

2. táblázat

A népesség egy főre jutó jövedelem szerinti rangsorolt tizedeinek százalékos részesedése az összes személyes jövedelemből

Jövedelmi tized	Magyarország 1977	Lengyelország 1975	Finnország 1971
1	4,5	4,3	1,9
2	6,3	5,7	3,3
3	7,3	6,8	4,3
4	8,1	7,6	5,6
5	8,9	8,8	6,7
6	9,8	9,6	8,1
7	10,7	11,0	9,5
8	12,0	11,9	11,8
9	13,7	14,2	15,9
10	18,6	20,1	32,9

3. táblázat

A napi átlagos összes kötött idő és a mezőgazdasági kistermelésre fordított idő társadalmi különbségei Magyarországon és Finnországban

Társadalmi réteg	Kötött idő (óra, perc)				Mezőgazdasági kistermelés (óra, perc)			
	Férfiak		Nők		Férfiak		Nők	
	magyar	finn	magyar	finn	magyar	finn	magyar	finn
Vezető és értelmiségi	9,07	8,39	9,39	9,41	0,11	0,01	0,04	0,00
Irodai	9,32	8,47	10,14	9,14	0,35	0,06	0,08	0,01
Szak- és betanított munkás	9,39	8,48	10,35	9,22	0,43	0,08	0,24	0,04
Segédmunkás	9,54	7,33	11,00	8,57	1,18	0,03	0,43	0,04
Kisiparos, kiskereskedő	9,55	9,08	9,39	9,16	1,50	0,06	1,40	0,00
Mezőgazdasági fizikai	10,35	–	11,13	–	2,17	–	1,58	–
Egyénileg gazdálkodó	10,01	9,18	10,16	10,08	7,36	6,50	4,25	4,34

4. táblázat
A napi átlagos összes kötött idő és a mezőgazdasági kistermelésre fordított idő társadalmi különbségei Magyarországon és Lengyelországban

Társadalmi réteg	Kötött idő (óra, perc)				Mezőgazdasági kistermelés (óra, perc)			
	Férfiak		Nők		Férfiak		Nők	
	magyar	lengyel	magyar	lengyel	magyar	lengyel	magyar	lengyel
Egészségügyi és kulturális szellemi	8,55	9,24	9,48	11,22	0,18	0,11	0,05	0,05
Adminisztratív szellemi	9,11	9,23	10,22	11,05	0,25	0,18	0,08	0,04
Műszaki szellemi	9,41	9,39	10,24	11,19	0,24	0,10	0,08	0,03
Ipari munkás	9,32	10,14	10,41	11,46	0,40	0,31	0,27	0,07
Építőipari munkás	9,42	10,19	9,56	12,07	0,46	0,48		0,05
Közlekedési és kereskedelmi munkás	10,10	10,27	10,26	11,29	0,46	0,34	0,16	0,09
Segédmunkás	9,50	10,58	11,01	11,47	1,12	1,15	0,32	0,17
Mezőgazdasági fizikai	10,39	10,02	11,13	11,24	2,12	0,55	2,03	0,15
Egyénileg gazdálkodó	10,06	9,41	10,55	11,18	7,53	7,28	4,28	4,23

JEGYZETEK

1. A magyar időmérleg felvétel adatait és azok alapvető elemzését lásd *Andorka Rudolf—Harcsa István—Falussy Béla:* Időmérleg. Részletes adatok. I—II. kötet. KSH, Budapest, 1982, 795. o.
2. A magyar—lengyel és a magyar—finn összehasonlításnál úgy jártunk el, hogy a magyar felvétel mintáját és a használt társadalmi kategóriákat, valamint tevékenység kategóriákat illesztettük a lengyel, illetve a finn kategóriákhoz. Ezért a három ország adatait egymással nem tudjuk háromoldalúan, csak párosan összehasonlítani, ugyanis a lengyel és a finn felvétel más-más életkori csoportokra terjedt ki, és míg az előbbi az egész évet felölelte, az utóbbi csak az őszi hónapokat. Az összehasonlítás módszereit és eredményeit lásd részletesebben *Andorka Rudolf—Harcsa István—Adamczuk Lucjan:* Időfelhasználás Lengyelországban és Magyarországon. KSH, Budapest, 1984. 78. o. és *Andorka Rudolf—Harcsa István—Niemi Iiris:* Időfelhasználás Magyarországon és Finnországban. KSH, Budapest, 1983. 42. o.
3. *Kulcsár Kálmán:* A modernizáció — a fogalom és a valóság = Magyar Tudomány, 1981. 6. 444—453. o.
4. A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei, fejlődési tendenciái. Társadalmi fejlődés, társadalomtudományi kutatások 1976—1980. Kossuth, Budapest, 1982. II. kötet. 89—166. o.
5. *Szalai Sándor* (szerk.): Idő a mérlegen. Gondolat, Budapest, 1978. 457. o.
6. A Lengyelországra és Finnországra vonatkozó adatokat — ahol nem hivatkozunk más forrásra — a következő munkából vettük át: *Allardt, E.—Wesolowski, W.* (szerk.): Social structure and change. Finland and Poland in comparative perspective. Polish Scientific Publishers. Warszawa, 1978. 392. o.

7. Még szembetűnőbb a mezőgazdaság arányának hasonlósága, ha a mezőgazdasági foglalkozásúak arányát nézzük. Ez 1980-ban Finnországban 12,5, Magyarországon 10,0%. A mezőgazdasági ágban foglalkoztatottak és a mezőgazdasági foglalkozásúak aránya közötti nagy különbség oka hazánkban az, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek számos nem-mezőgazdasági foglalkozású személyt foglalkoztatnak, akik nagyrészt a mezőgazdaságot kiszolgáló tevékenységeket végeznek (géplakatosok, járművezetők stb.), másrészt a melléküzemágakban dolgoznak.
8. Az infrastrukturális ellátottság elmaradását szemlélteti például az, hogy 1977-ben a 100 főnyi lakosságra jutó telefonelőfizetők száma. Finnországban 43, Magyarországon 10 és Lengyelországban 8 volt. A vízvezetékkel ellátott lakások aránya 1981-ben Finnországban 89, Magyarországon 65, Lengyelországban 67% volt.
9. Lásd *Maddison, A.:* Economic policy and performance in Europe, 1913–1970. *Cipolla, C. M.* (szerk.): The Fontana economic history of Europe. The twentieth century. Vol. II. Fontana, Glasgow, 1976. 442–508. o.
10. World development report 1984. Published for the World Bank. Oxford University Press. New York, 1984. 286. o.
11. Studium porównawcze dochodu narodowego Polski w dolarach USA za lata 1974 and 1975. Zaklad Badan Statystyczno-ekonomicznych GUS. Warsawa, 1976.
12. *Szilágyi György:* Nemzetközi statisztika – lehetőségek, eredmények, korlátok = Valóság, 1971. 11. 35–46. o.
13. Lásd *Matolcsy Mátyás:* A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon. Magyar Gazdaságkutató Intézet 6. sz. különkiadványa. Budapest, 1933. 43. o.
14. Lásd *Zarnowski, J.:* Spoleczenstwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Pantwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1973. 436. o. és *Szeczepanski, J.:* La structure sociale de la population rurale; *Turski, R.* (szerk.): Les transformations de la campagne polonaise. Zaklad Narodowy Imienia Ossolinskich, Wroclaw, 1970. 15–36. o.
15. *Alestalo, Matti–Andorka Rudolf–Harcsa István:* Agricultural population and structural change: a comparison of Finland and Hungary. Előadás a XI. Európai Faluszociológiai Kongresszuson, Helsinki, 1981. 54. o.
16. 1 hold = 0,57 hektár, tehát a kategóriahatárok: 5 hold = 2,9 hektár, 10 hold = 5,8 hektár.
17. *Frenkel, I.:* Rural population and agricultural employment in Poland; *Galaj, D.–Rajtar, J.* (szerk.): Village and agriculture. Polish Scientific Publishers, Warszawa, 1977. 91–104. o.
18. *Szemberg, A.:* Pluri-activity in Polish agriculture. Előadás a XII. Európai Faluszociológiai Kongresszuson, Budapest, 1983.
19. *Fazekas Béla:* A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Kossuth, Budapest, 1976. 234. o. és *Donáth Ferenc:* Reform és forradalom. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 282. o.
20. *Oros Iván:* Az 1972. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás előzetes eredényei = Statisztikai Szemle, 1974. 5. 370–402. o. és ua. 6. 499–511. o. és *Oros Iván:* A mezőgazdasági kistermelés = Statisztikai Szemle, 1983. 12. 1216–1238. o.
21. A jövedelmi adatok forrásai: A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1977-ben. KSH, Budapest, 1980. 215. o., A lakosság jövedelme rétegződése 1982-ben. KSH, Budapest, 1984. 50. o. és *Beskid, L.–Karisto, A.–Uusitalo, H.:* Income and consumption. *Allardt, E.–Wesolowski, W.* (szerk.): I. m. 245–263. o.
22. Ennek a csoportnak létét *Kolosi Tamás* mutatta ki a legvilágosabban az 1981–1982. évi rétegződés modell vizsgálat adatai alapján. A „jó anyagi helyzetű falusias alsó státus-csoportba" tartozott a megkérdezettek 8,5 százaléka. A viszonylag kedvező anyagi (jövedelmi) helyzettel ellentétes rossz munkamegosztási, műveltségi, fogyasztási és érdekérvényesítési pozíció jellemzi őket. Lásd *Kolosi Tamás:* Státusz és réteg. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1984. 280. o.

23. *Erdei Ferenc* az egész parasztságot „passzív nemzetalatti tömegnek" nevezte. Lásd *Erdei Ferenc:* A magyar paraszttársadalom; *Erdei Ferenc:* A magyar társadalomról. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 83–252. o.
24. A magyar–lengyel mobilitás összehasonlításra vonatkozóan lásd *Andorka Rudolf–Zagórski Krzysztof:* A magyar és a lengyel társadalmi mobilitás összehasonlítása = Statisztikai Szemle, 1978. 1. 43–62. o. A magyar–finn összehasonlításban a következő munkára támaszkodtunk: *Pöntinen, S.–Amestalo, M.–Uusitalo, H.:* The Finnish social mobility survey: data and first results. Suomen Gallup Oy Report 9. Helsinki, 1983. 63. o.
25. A kötött idő ilyen definíciója természetesen némileg leegyszerűsíti a valóságot. A kötött időhöz sorolt tevékenységek egy része (például a főzés, a kertészkedés, gyermekkel való játék, a közlekedési idő egy része) nem mindenkinél kötelességszerű, így nem szükségképpen csak a létfenntartáshoz szükséges időt fordítják rájuk.
26. A két összehasonlításban szereplő magyar adatok kissé eltérnek, mert a magyar–lengyel összehasonlításban a 18–69 évesek egész évi adatait használtuk, a magyar–finn összehasonlításban pedig a 15–64 évesek szeptember–október–novemberi időmérlegeit.
27. Lehetséges, hogy a gazdasági fejlődés alacsonyabb fokain a kötött idő és a gazdasági modernizáció közötti korrelációs kapcsolat pozitív, mert az utóbbi csökkenti a nyílt és rejtett munkanélküliséget, a munkák szezonalitását. Igaz másrészről, hogy elmaradottabb viszonyok között, például a két világháború közötti magyar törpebirtokosoknál és mezőgazdasági napszámosoknál a kötött és a szabadidő ilyen szétválasztása elveszti értelmét, mert egymásba folynak.
28. A nap 24 órája. KSH, Budapest, 1965. 155. o.
29. A fenti 20. lábjegyzetben idézett 1981. évi mezőgazdasági összeírás szerint az ország népességének 42 százaléka tartozott olyan háztartásokhoz, amelyek kistermeléssel foglalkoztak. Ez az összeírás azonban az 1500 m^2-nél kisebb földterülettel rendelkezőkre és a városok belterületén lakókra nem terjedt ki. Ha ezeket is figyelembe vesszük, mint az időmérleg felvételben, akkor a kistermeléssel foglalkozók aránya 66 százalékra emelkedik. Lásd *Harcsa István:* A háztáji és kisegítő gazdaság szerepe az életmód alakulásában az 1976/77. évi időmérleg felvétel alapján. KSH, Budapest, 1983. 263. o.
30. Azoknál, akik kistermeléssel foglalkoznak, az erre fordított idő természetesen lényegesen hosszabb. Ha csak az 1972. és 1981. évi mezőgazdasági összeírásokban figyelembe vett intenzív kistermelőket vesszük figyelembe, akkor ez az idő a férfiaknál több mint két és fél óra, a nőknél körülbelül két és egynegyed óra volt 1972/1973-ban. 1981-ben minden ilyen háztartás együttesen átlagosan napi 4,9 óra munkát végzett gazdaságában. Ez az ország egészében évi 2,7 milliárd munkaórának, több mint 1,2 millió személy évi kötelező munkaidejének felel meg. Lásd *Oros Iván–Schindele Miklós:* Az időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben I. KSH, Budapest, 1984. 119. o.
31. Az alábbi adatok a főtevékenységként végzett televíziónézés idejét mutatják be. Ezen kívül a magyar férfiaknál további 4 perc, a nőknél 5 perc melléktevékenységként, tehát például háztartási munka mellett végzett televíziónézés fordul elő.
32. Az időmérlegek nemzetközi összehasonlításban, mint említettük, kénytelenek voltunk a társadalmi kategóriákat a finn és a lengyel felvételben alkalmazottakhoz igazítani. Ezért a 3. táblázatban szerepel a hazánkban igen kis létszámú kisiparos és kiskereskedő, valamint egyénileg gazdálkodó réteg. A finn vizsgálat nem mutatta ki külön a mezőgazdasági munkások időmérlegét. A 4. táblázatból elhagytuk a mezőgazdasági szellemiek és az egyéb foglalkozásúak kislétszámú rétegeit, az utóbbiak között szerepeltek a kisiparosok és kiskereskedők.
33. Az egyénileg gazdálkodóknak saját gazdaságukban végzett munkáját a mezőgazdasági kistermelés tevékenységben számoltuk el.
34. Lásd *Tardos Róbert:* Magatartástípusok a családi gazdálkodásban = Közgazdasági Szemle, 1983. 1. 63–76. o.

ANDORKA–HARCSA–ADAMCZUK–NIEMI:

THE RELATIONSHIPS OF THE DIFFERENCES OF SOCIAL MODERNIZATION WITH LIFE STYLE IN HUNGARY, POLAND AND FINLAND

(Summary)

According to the definition used in Hungarian sociology life style is the system of the activities of people. Therefore, the technique of time scale is suitable to the study of the caracteristics of life style. The paper compares the life styles of three countries based on the time scales of the years 1976 and 1977 in Hungary, of 1975 and 1976 in Poland and of 1977 in Finland, and explains the differences found by the different levels, speed and characteristics of modernization.

On the basis of the historical comparison of the various indices of economic and social development the paper concludes that Hungary, which was markedly lagging behind Finland in modernization during the inter-war period, has made great efforts in the interest of modernization since World War II. As a result she has somewhat approached Finland and this increased her distance from Poland. A very large share in this process was contributed by the great investments in working hours performed by the majority of Hungarian population, particularly by the villagers during the past two decades. In the survey of time scale the rather large volume of extra work performed in the interest of additional incomes, particularly in small-scale agricultural production is reflected. As a consequence leisure is quite limited and is spent in less diversity than in Finland. The differences of burdening by various types of work in the different social strata are considerably greater in Hungary than in Finland and Poland.

LENKOVICS BARNABÁS

A HÁZASTÁRSI EGYENJOGÚSÁGRÓL
(Társadalmi pillanatfelvétel vasectomia-ügyben)

I. Egészséges egyensúlyt

Ádám és Éva, az ember férfiúi és női mivolta, kettejük kapcsolata – szerelem, házasság, család – az emberiség létének éppúgy záloga, mint minden egyes konkrét (halandó) ember életének is meghatározó erejű mozgató rugója. Ez a kapcsolat a társadalmi fejlődés során mind formájában, mind tartalmában folytonosan változott és változni is fog, miközben a legbensőbb lényegét mindvégig megőrzi. Vajon itt és most, a 20. század nyolcvanas éveinek közepén Magyarországon hol tart – tartalmában és formáiban – a két nem kapcsolata, milyen irányból milyen irányba fejlődik, és vajon jó irányba fejlődik-e? A válások aggasztóan magas száma, a házasságok és családok szétesése, a válási árvák és a családban nevelkedő, de beilleszkedési zavarokkal küszködő gyermekek veszélyeztetettsége, a népesség számának fogyása miatt az utóbbi időben egyre többet, de még messze nem eleget beszélünk társadalmi szinten (tudományban, tömegtájékoztatásban, oktatásban, egészségügyben, szociális ellátásban stb.) erről a kérdésről. Számos keserű-éles megnyilatkozás – többnyire elvált férjek, negyven százalékos apák – szerint a női egyenjogúság túlhajtása, a jogrendszer és a jogalkalmazás elfogult a nő- és anyapártiság az oka mindennek. Ugyanakkor a másik oldalról ma is tartja magát az a vélemény, hogy a nőknek-anyáknak nyújtott többlet-jogosítványok csupán kiegyenlítik a számos területen még ma is létező hátrányaikat és éppen ezáltal biztosítják az egyenjogúságot. A szélsőséges vélemények, az egyoldalúan kedvező vagy sértő jogi megoldások és társadalmi gyakorlat közegében a megfelelő mértéket, az egészséges egyensúlyt megtalálni, ez itt és most a feladat, éspedig roppant nehéz feladat. Elvi szinten, a társadalompolitikai feladatok között ezekről a kérdésekről az MSZMP XIII. kongresszusának határozata a következőket mondja: „A nők egyenjogúságának következetes érvényesítése további megfontolt intézkedéseket igényel. Fokoznunk kell erőfeszítéseinket, hogy társadalmi és gazdasági eszközökkel könnyítsünk összetett gondjaikon, az anyasággal, a gyermeknevelléssel, a háztartással, a munkavállalással, a családban elfoglalt szerepükkel és a közéletiséggel együtt járó terheiken ... Társadalmunk harmonikus fejlődése szükségessé teszi, hogy államunk és társadalmunk jobban támogassa és védje a család intézményét ... A szülők felelősek, hogy gyermekeik jó családi légkörben nevelkedjenek." Nyilvánvaló, hogy a külön-külön megfogalmazott feladatokat nem lehet, nem szabad egymás rovására teljesíteni: a nők egyenjogúsítása

nem bomlaszthatja a házasságot (és ezzel a család intézményét), a család védelme nem jelentheti a nők alárendelését a férjeknek. A két feladat csakis együttesen, egymással szoros és kölcsönös összefüggésben oldható meg. Ugyanez vonatkozik minden egyes konkrét házastársi kapcsolatra is. Ha a felek — többnyire, de nem kizárólag a feleség — egyenjogúsága a család széteséséhez vezet, akkor maga az egyenjogúság értelmét veszti, és viszont, ha a családot az egyik házastárs másiknak való kiszolgáltatottsága tartja össze, úgy az egyén (és a társadalom is) megsínyli azt. A nő és férfi, a férj és feleség egyenjogúsága tehát *csakis egymásra tekintettel*, magasztosabban fogalmazva; csakis *egymásért* teljesedhet ki. Az egyik házasfél, az *egyik nem* egyenjogúsága csak úgy lehet teljes, ha egyidejűleg a másik házasfél, a *másik nem* egyenjogúságát is elismeri és tiszteletben tartja. És ez az a feladat, amely nem csak a házasfelekre, nem csak a két nemre, hanem társadalmunk egészére is hárul.

Ennek a követelménynek a jegyében fogalmazhatók meg a férfi—nő kapcsolat fejlődési irányával összefüggő feladatok, amelyek a társadalmi és állami szervekre, jogalkotókra és jogalkalmazókra, a családokra és az egyénekre hárulnak. E követelmény jeleként értékelhető pl. a Legfelsőbb Bíróság 17. sz. irányelve a gyermekelhelyezésről, ami a korábbi „mechanikus" bírói gyakorlat átértékelését (sarkítva: az apák egyenjogúsítását) célozza, vagy a családjogi törvény egészének küszöbön álló reformja és más tervezett intézkedések (pl. családterápiai hálózat létesítése), amelynek célja a házasfelek egymás és a család iránti felelősségtudatának fokozása, a házasélet megromlásának megelőzése, megromlott házasságok „gyógyítása", egyszóval az idézett politikai dokumentumban vagy az alkotmányban is megfogalmazott *családvédelem.*

Hogy sikerül-e a nemek harca, a patvarkodás helyett a férfi—nő kapcsolatot, különösen a házastársi viszonyt a tolerancia és a kölcsönösség jegyében jó irányba továbbfejleszteni, és ha sikerül, akkor mennyi idő alatt, ezekre a kérdésekre a válaszkeresés meddő kísérlet volna. De hogy a probléma nehézségi fokát érzékeltessük, bemutatunk egy „szokatlan" esetet. Szokatlansága abban rejlik, hogy esetünkben nem válásról, gyűlölködésről van szó, hanem arról, hogy egy férj a felesége és családja iránt érzett odaadó szeretete és az egyenjogúságról vallott korszerű felfogása alapján újszerű magatartásra szánja el magát: saját művi meddővé tételét kéri. Elhatározása indítékainak megértéséhez egy kis kitérőt kell tenni.

Hazánkban a népesedéspolitikai határozatoknak a nők egészségvédelmére, a nemkívánt terhességek megelőzésére, a korszerű családtervezési ismeretek elterjesztésére, valamint az ezekhez szükséges fogamzásgátló eszközök biztosítására vonatkozó rendelkezései jelentős sikerrel jártak, a nők rövid idő alatt tömegesen alkalmazták az új eszközöket és módszereket. Ma, orvosi vélemény szerint a tablettát szedő fogamzásképes nők aránya túl magas (kb. 65%), messze meghaladja a nemzetközi átlagot. A tablettaszedés időtartamával nő a káros mellékhatások és szövődmények gyakorisága, illetve veszélye is (de ez csupán egytizede a spirál használatával vagy a művi terhességmegszakítással járó kockázatnak).

A mi konkrét esetünk főszereplője egy értelmiségi házaspár, akiknek három gyermeke van. Több gyermeket nem akartak, mert nem tudtak vállalni, a feleség tehát

már több mint egy évtizede tablettát szed. Különböző panaszokkal orvoshoz fordul, a vizsgálatok eredményeként javasolják neki a tablettaszedés elhagyását. A házaspár nehéz válaszút elé kerül. Megszokott, zavartalan és felszabadult házaséletükről térjenek vissza korszerűtlen, a harmonikus együttlétet zavaró eszközökhöz, amelyek ráadásul megbízhatatlanok? Vagy vállalják a még nagyobb kockázattal járó eszköz használatát? A döntést elodázzák, a feleség tovább szedi a tablettát, amit fiatal kolléganője írat fel neki. A mellékhatásoktól, szövődményektől való félelemérzet a feleségben erősödő szorongást, a férjben a feleségért érzett aggodalmat, saját „önzőnek" tűnő magatartása pedig lelkifurdalást vált ki. És bár a válások korában szokatlan módon húsz évi házasság után is szeretik egymást, nyugodt házaséletük felborulóban van, ez pedig veszélyezteti a háromgyermekes család egészének harmonikus életét is. Ekkor a felelősen gondolkodó férj és apa egy hazánkban új, a férfiak által alkalmazható legkorszerűbb fogamzásgátló módszerre gondol, a *vasectomiá*ra. Ez művi úton történő meddővé tételt jelent, amit az ondóvezeték műtéti átvágásával érnek el. Ezáltal a spermiumok nem ürülhetnek ki (hanem a testszövetekben felszívódnak), tehát a férfi nemzőképtelenné válik anélkül, hogy ez a közösülési képességét befolyásolná. Az egyszeri és egyszerű műtéttel véglegesen és teljes biztonsággal megoldódik a fogamzásgátlás gondja, mellékhatás vagy szövődményveszély nincs. (Megjegyezzük, hogy a véglegesség hátrányával szemben szükség esetén két megoldás is lehetséges: a férfi ondójának spermabankban történő elhelyezése, vagy az eredeti állapot későbbi műtéti visszaállítása, aminek esélye 60% körüli.) Ezt a módszert a legfeljettebb és a fejlődő országokban egyaránt nagyszámban, sőt tömegesen is alkalmazzák (persze nem olyan arányban, mint nálunk a tablettaszedést!). A férj tehát dönt, de egy rádióbeszélgetésből olyan információt hall, hogy hazánkban ilyen műtétet nem végeznek. Úgy gondolja, nyilván azért, mert tilos műtétről van szó. Megpróbál tehát törvényes úton engedélyt szerezni, mert anyagi helyzete és erkölcsi érzéke nem teszi lehetővé, hogy egy jelentősebb összegért külföldön vagy idehaza illegálisan végeztesse el ezt a műtétet. Szóban és írásban kérelemmel fordul különböző fórumokhoz, szóban több helyütt biztatást kap (igaza van, indokolt kérés, ideje volna már nálunk is lépni ez ügyben stb.), írásban viszont mindenütt elutasítják. Perrel is próbálkozik, hogy az elhatározáshoz fűződő alanyi jogosultságát, illetve az elutasítások jogellenességét bizonyítsa, de minden fokon pervesztes lett, a bíróságok ugyanúgy reagálnak, mint más állami szervek.

II. A jogalkalmazók hozzáállása

Minthogy a fogamzásgátlás Magyarországon társadalmi méretekben eljutott egy olyan szakaszba, amikor egyre több házaspár és férj kerül a példánkbeli helyzetbe, vizsgáljuk meg alaposabban az egyéni alkalmazkodásnak ezt az újfajta magatartását egyetlen sajátos nézőpontból, éspedig abból, hogy hogyan viszonyul hozzá a mai magyar jogrendszer és jogszolgáltatás, képes-e avagy nem képes befogadni az újat. Azért beszélünk a jogrendszerrel, mert a vasectomiáról rendelkező speciális jogszabály ma Magyar-

országon még nem létezik, és a jogalkalmazó szervek (hatóságok, bíróságok) gyakorlatában ugyancsak új jelenség. A konkrét magatartás jogszerűségét ilyen esetekben törvényeink általánosabb, elvi jellegű rendelkezései alapján lehet megítélni, éspedig nem is egy, hanem az adott magatartással kapcsolatba hozható több törvény rendelkezései alapján. Ezek elvileg egymással összhangban kell hogy legyenek, a gyakorlatban azonban eltérő nézőpontjuk miatt egymástól eltérő megoldásra is alapot adhatnak, különösen, ha egy eddig nem ismert és nem szabályozott emberi magatartásra kell őket alkalmazni. Ilyen esetben a végeredmény a jog gyakorlati alkalmazásán, azaz a jogalkalmazó fórumokon múlik: az új magatartást a régi szabályok alapján jogosnak vagy jogellenesnek ítélhetik. Döntésükben természetesen fontos szerepe lehet a fórum neve alatt döntést hozó konkrét személyiségnek, de mert maga a döntés egy fórum álláspontjaként jelenik meg, alapvető jelentősége az egyéb, szervezeti szempontoknak lesz. Szervezeti szempontok alatt értjük a hatásköri, illetékességi szabályokat, eljárási, formai kifogásokat, a felettes szerv belső utasításait vagy csupán elvárásait, más fórumok állásfoglalását az ügyben vagy éppen az állásfoglalástól való elzárkózásukat, a társadalom vagy a politikai vezetés feltételezett vagy valós reagálására figyelést stb. Ezek a szempontok az eljáró személyt bürokratikus magatartásra késztethetik, aminek közismert ismérvei a felfelé (a felettesre) és nem lefelé (az ügyre, az ügyfélre) figyelés, jogszabályi vagy felettes rendelkezés hiányában az önálló döntésre való képtelenség, a döntésképesség megléte esetén az önálló felelősségvállalástól való elzárkózás (rendszerint egzisztenciális okokból). A szervezeti alkalmazkodás az új, a megváltozott társadalmi viszonyokhoz tehát sokkalta bonyolultabb, nehezebb, mint a személyes, egyéni alkalmazkodás. Ennek pedig nagy veszélye, hogy a szervezeti alkalmazkodás hiánya (vagy lassúsága) lehetetlenné teheti az egyéni alkalmazkodást, összességében hátráltatva a társadalmi alkalmazkodás folyamatát. Ezek után lássuk, a mi konkrét ügyünkben a férj kérvényeire, beadványaira válaszolva hogyan viszonyultak egyes fórumok a számukra szokatlan, újfajta magatartáshoz. (Az egyes határozatokból, válaszokból csak a témánk szempontjából fontos vagy jellemző részleteket emelünk ki, és megjelöljük az aláíró személy beosztását.)

Egészségügyi Minisztérium: „Hazánkban az Egészségügyi Törvény műtét elvégzését csak gyógyítás vagy munkaképesség helyreállítása céljából engedélyezi. Amennyiben ilyen okból műtét indokolt, elegendő a gyógykezelést végző orvos véleménye, amennyiben ilyen ok nem áll fenn, az Egészségügyi Minisztériumnak sincs joga annak engedélyezéséhez." (Főosztályvezető)

Igazságügyi Minisztérium: „Tájékoztatom arról, hogy az Igazságügyi Minisztérium a szaktárca álláspontjával egyetért, s ez idő szerint a fogamzásgátlás céljából történő művi meddővé tétel, mint rendhagyó orvosi beavatkozás lehetőségét megteremtő jogszabály megalkotását nem tervezi." (Főmunkatárs)

Az illetékes kórház: „Az egészségügyi törvény férfi számára nem teszi lehetővé a művi (vasectomia általi) sterilizálást. Vasectomiát csak a férfi betegsége kapcsán lehet végezni. Az Ön kérelmezési ügyét ... főorvos, urológiai-sebészeti osztályunk vezetője, c. egyetemi tanár az Országos Urológiai Intézet kollégiuma elé is elvitte — ennek

következtében késett válaszunk — s ott azt az egyértelmű választ kapta, hogy az ondóvezeték átvágása általi művi sterilizálás a jelenlegi magyar egészségügyi rendelkezések által nem megengedett." (Főigazgató főorvos)

Fővárosi Tanács VB. Egészségügyi Főosztály: „... ügyében keletkezett eddigi iratokat áttanulmányoztam és egyetértek az Egészségügyi Minisztérium és a ... Kórház főigazgató főorvosának álláspontjával. Az Egészségügyi Minisztérium ... levele egyeztetésre került az Igazságügyi Minisztérium Törvényelőkészítő Főosztályával is. A minisztériumok foglalkoznak a kérdés valamilyen megoldásával, tekintettel azonban arra, hogy a problémának népesedéspolitikai vonatkozása is van, széles körű egyeztetés szükséges annak rendezéséhez." (Főosztályvezető-helyettes)

Budai Központi Kerületi Bíróság: „A bíróság a felperes keresetét elutasítja. ... Az általános személyiségi jogi védelem az élet, az egészség és a testi épség területén is érvényesül. A rendelkezési lehetőség azonban korlátozott, általában a jog érvényesítésére és nem a jog alakítására terjed ki. Csak akkor gyakorolható, ha nem sért, vagy nem veszélyeztet társadalmi érdeket. ... Az egészségügyről szóló törvény értelmében műtétet az orvostudomány mindenkori állása szerint indokolt esetben szabad végezni ... A testi épséget indokolatlanul sértő műtétet még a beteg hozzájárulásával sem végezhet el az orvos. A személy rendelkezési jogosultsága nem terjed ki saját egészségének a károsítására, mert éppen az ilyen műtét elvégzése jelentené a személyiségi jogok sérelmét. Az egészséges életműködés a személyiség érvényesítésének és megvalósításának fontos feltétele." (Háromtagú bírói tanács, ebből kettő népi ülnök)

Legfelsőbb Bíróság: „Az Ön által ... személyhez fűződő jog megsértésének megállapítása iránt ... indított perrel kapcsolatos kérelmére értesítem, hogy az ügyet a Legfelsőbb Bíróság elnöke nem vonja a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe." (Elnökhelyettes)

Fővárosi Bíróság: „A másodfokú bíróság az elsőfokú bíróság ítéletét helybenhagyja. ... A Polgári Törvénykönyv 76. §-ában írt szabályból kell kiindulni, amely a személyhez fűződő jogok közül a testi épséghez, egészséghez fűződő jogot külön is kiemeli és védelmében részesíti, ezzel hangsúlyozva, hogy milyen jelentősége van a személyiség szempontjából a személyiség alapját képező biológiai létnek, az egész szervezet zavartalan működésének. A védelem olyan mérvű, hogy többnyire az egyén saját akaratával szemben is érvényesül. Így például a halálba segítés akkor sem megengedett, ha azt a beteg a fájdalmaitól való szabadulás végett maga kéri. Ugyancsak nem megengedett az öncsonkítás és a szándékos egészségkárosítás sem ... tévesen állítja a felperes, hogy csak az a tilos, amit a törvény — felperesi értelmezés szerint — a törvény betűje tilt. A jogszabályok szelleméből, alapelveiből, célkitűzéseiből is levezethető, hogy mi az, amit „tiltani" kívánt, anélkül, hogy szövegezésében kifejezetten megtiltotta volna ... Minden olyan esetben, ha nem az érintett, hanem más személy érdekében tekinthető indokoltnak a műtét vagy beavatkozás, akkor ez külön jogszabályi rendezést nyert (pl. szervátültetés). A kérdéses műtétre ilyen külön jogszabályi rendelkezés nincs. A felperes érvel azzal is, hogy a plasztikai műtétek sem gyógyító jellegűk, mégis megengedettek. Ennek kapcsán csak azt jegyzi meg a másodfokú bíróság, hogy ezeknél a beavatkozásoknál is közvetlenül az érintett érdeke dominál, a pszichés egyensúly megte-

remtésében gyógyító cél is jelentkezik, s emellett a köz érdekét nézve sem merül fel aggály a műtéttel szemben ... az alapvető különbséget a társadalom szempontjából jelentkező különbség adja. Hazánkban a népesség kedvezőtlen alakulása mitt számos népességpolitikai, családpolitikai intézkedést kellett hozni. A társadalom számára egyáltalán nem közömbös, hogy az egyén szabadon, minden korlátozástól mentesen választhatja-e a vasectomia általi művi sterilizálást mint a fogamzásgátlás egyik módját. A társadalom számára veszélyes lenne, ha a személyiségi jogok általános védelméből ilyen következtetést lehetne levonni, vagyis a Ptk. 75. §-át akként értelmezné a bíróság, amely magába foglalja annak szabadságát is, hogy bárki kérhesse művi sterilizálását ... A jelenlegi helyzetben a ‚fogamzásgátlásként' kért művi sterilizálás — még ha az egyénnek érdeke is — nincs összhangban a társadalom érdekével ... Ahhoz, hogy akárcsak korlátozott lehetőségként is, de kérni lehessen műtét elvégzését, a társadalom számára kellő garanciákat jelentő jogszabályi rendelkezés kellene." (Három hivatásos bíró)

Legfőbb Ügyészség: „Kérelmére a Legfőbb Ügyészség megvizsgálta a jogerős ítéletet az ügyre vonatkozó iratokkal együtt. A felülvizsgálat eredményeként a jogerős ítélet ellen törvényességi óvás emelésére nem talált alapot." (Osztályvezető-helyettes ügyész)

A különböző oldalról történő megközelítésekben közös lényeg: az elutasítás. Nem az egyénnek a megváltozott körülményekhez alkalmazkadó újszerű magatartáshoz fűződő személyes érdekeltségét vonják kétségbe, hanem azt az *alanyi jogát*, hogy ezt a személyes érdekét a gyakorlatban megvalósíthassa. Az is világos az elutasító válaszokból, hogy ha volna a hatályos jogszabályokban egyetlen mondat, amely a vasectomiát „megengedné", egyetlen fórumnak sem volna semmi kifogása ezen újfajta magatartása ellen. Úgy tűnik tehát, hogy a jogrendszerben van a hiba, az nem képes befogadni az újat, alkalmazkodni a megváltozott valósághoz. Valóban ilyen zárt rendszerű, merev, a rugalmas alkalmazkodásra, az új személyes érdekek befogadására képtelen volna a hatályos magyar jogrendszer? Elhamarkodott válasz helyett hallgassuk meg a másik felet is, aki a maga (nem önző!) érdekei szerint próbálja meg értelmezni ugyanazt a jogrendszert.

III. A jogrendszer másik oldala

Nézzük tehát a példabeli felperes nevében (de e tanulmány szerzője által megfogalmazott), egy próbaperben felsorakoztatott jogi érveinket, melyekkel meg akarjuk mutatni a jogrendszer „másik oldalát".

„*1.* Az államigazgatási fórumok részben egymásra hivatkoztak, részben megismételték az alperes formális érvelését: Magyarországon nincs olyan speciális jogszabály, amely vasectomiát kifejezetten megengedné, tehát az tilos.

Az államigazgatási hatóságok által elfogadott ezen álláspont nyilvánvalóan sérti azt a legszemélyesebb alanyi jogomat, hogy a nekem leginkább megfelelő fogamzásgátló módszert válasszam és alkalmazzam. Egyik nevezett hatóságnak sincs ugyanis

törvényi felhatalmazása arra, hogy egy meghatározott fogamzásgátló módszert tilosnak nyilvánítson a számomra. Mindennapi élettevékenységünk során számtalan magatartást tanúsítunk, amelyekre vonatkozóan nincs megengedő szabály (ez abszolút lehetetlen is volna), mégsem merül fel senkiben, hogy az ilyen magatartások tilosak volnának a megengedő szabály hiánya miatt. Így tehát a hatóságok álláspontjának éppen az ellenkezője az igaz: Magyarországon nincs olyan jogszabály, amely a vasectomiát megtiltaná (vagy különleges feltételekhez kötné), az tehát szabadon (egyéni érdekmérlegelés és döntés alapján) elvégezhető. Ezért indítottam tehát polgári pert és kértem személyhez fűződő alanyi jogom megsértésének megállapítását.

2. A Polgári Törvénykönyv Magyarázata az ember jogképességéről – a fejlett szocialista társadalom építése során – ezt mondja: „... az ember jogképességének és jogalanyiságának *tartalmi lehetőségei és keretei* a szocialista körülmények között sokkal szélesebb körűekké válnak, mint bármely megelőző táradalomban" (I. kötet 91. oldal). Az általános személyiségi jogról szólva pedig ezt mondja (I. kötet 338. és 339. oldalakon): „... mind a bírói gyakorlat, mind a tudományos megnyilatkozás – más szocialista országokban végbemenő fejlődésekkel összhangban – *a személyiségvédelem kiterjesztése* mellett foglalt állást, és nem annak leszűkítését célozta." „A szocialista társadalom *jogrendszere a maga egészében*, a maga totalitásában védi a személyeket, biztosítja számukra azt a mozgásteret, mely az adott jogterület sajátosságainak megfelelően *lehetőséget nyújt érdekérvényesítésükre, önkifejtésükre, a magáért és a másért való lét megvalósítására*..." Ezen gondolatok jegyében hivatkoztam olyan konkrét törvényi rendelkezésekre, amelyek alanyi jogaimat bizonyítják.

a) Az Alkotmány 62. § (1) bek. kimondja a *férfiak és nők egyenjogúságát.* Ez a konkrét társadalmi viszonyt tekintve azt jelenti, hogy a férfiaknak éppúgy joguk van a számukra rendelkezésre álló legmegfelelőbb fogamzásgátló módszert alkalmazni, mint a nőknek. Minthogy az Alkotmányban biztosított alanyi jogok az alanyi kötelezettségektől elválaszthatatlanok, a férfiak nemcsak jogosultak, de kötelezettek is az arányos teherviselésre ebben a vonatkozásban is. Ugyanezen elv fogalmazódik meg a Ptk. 76. §-ban, amikor *tiltja a nemek szerinti bármilyen hátrányos megkülönböztetést.* Sajnálatos tény, hogy Magyarországon ma még a fogamzásgátlás terheit csaknem kizárólag a nők viselik.

b) Az előbbi elveket konkretizálja a férj és feleség közötti személyi viszonyok körében a Csjt. 23. §-a („A házastársaknak a házasélet ügyeiben egyenlő jogaik és kötelezettségeik vannak."), majd tovább is lép, amikor a 24. §-ban *támogatási kötelezettséget ír elő* a házastársaknak egymás iránt. A fogamzásgátlás vonatkozásában ezt úgy kell értelmezni, hogy ha a férj által választott módszer alkalmasabb a feleség testi és lelki egészségének megóvására, akkor *a férjnek jogi kötelessége a módszert a feleség támogatására alkalmazni.*

A bíróság ezen érveinket figyelmen kívül hagyta, ... e helyett részben az egészségügyről szóló törvény egyes rendelkezéseire, részben a népesedéspolitikai érdekekre hivatkozva fejti ki jogi álláspontját.

3. Az Eüt. — értelmezéstől függően — éppúgy bizonyíthatja alanyi jogomat, mint annak hiányát. ...

a) Az egészség *testi és lelki* egészséget jelent. Bármelyik sérült vagy veszélyeztetett, megelőző-gyógyító ellátásra szorul és arra jogosult! Az Eüt. 23. §. szerint: „A gyógyító-megelőző ellátás feladata, hogy óvja a lakosság egészségét ..." A 43. § (1) bekezdése szerint: „A gyógyító-megelőző tevékenység körében az orvosi vizsgálatnak a beteg *minden* panaszára és a vizsgálat során észlelt *minden* káros tünetre ki kell terjednie. A beteget az adott lehetőségek közül az orvostudomány mindenkori állásának, a beteg *egyéni adottságainak,* valamint betegsége szakának *megfelelő gyógykezelésben kell részesíteni.*" Ugyanezen § (2) bekezdése előírja: „Az orvosnak a legnagyobb gondossággal és körültekintéssel meg kell tennie mindazokat az intézkedéseket, amelyek a betegségek ... megelőzéséhez szükségesek." Ezen rendelkezésekből, ezek „szelleméből" a kért műtéttel kapcsolatban éppen az ellenkező következtetés adódik, mint amire a bíróságok jutottak.

b) A bíróság tévesnek minősíti azt az állításomat, „hogy csak az a tilos, amit a törvény — a felperesi értelmezés szerint — a törvény betűje tilt". Nos e tévesnek minősített állítás nem az enyém, hanem az egészségügyi törvény 44. §., 47. és 76. §§-nak a tételes rendelkezése. A 44. § (1) bek. szerint: „Az orvos gyógyító-megelőző tevékenysége körében nem alkalmazhat olyan vizsgálati eljárást, gyógymódot vagy gyógyítóeszközt, ... amelyet *jogszabály tilt*, vagy amelyet *jogszabályba ütköző* cselekményhez kívánnak igénybe venni." A 47. §. (1) bek. szerint: „Műtétet — a 44. §-ban foglalt rendelkezések figyelembevételével — az orvostudomány mindenkori állása szerint indokolt esetben, a korszerű orvostudománynak megfelelő módon szabad végezni. *Jogszabály* meghatározott műtétek végzését *megtilthatja*, vagy *külön feltételekhez kötheti.*" A 76. § (1) bekezdése pedig kimondja: „Az orvosnak az orvosi tevékenységet ... meg kell tagadnia, ha azt *jogszabály tiltja*, vagy ha azt *jogszabályba*, illetőleg a *szocialista erkölcsbe* ütköző cselekményhez kívánják igénybe venni." Ezek a törvényhelyek *kifejezetten és egyértelműen jogszabályi tiltást* írnak elő az orvos és a beteg rendelkezési jogának kizárásához és nem teszik lehetővé a nagyon is bizonytalan kimenetelű, elvont értelmezést, a tilalom levezetését a szabályok „szelleméből, alapelveiből, célkitűzéseiből". Minthogy nincs olyan jogszabály, amely a vasectomiát tiltaná vagy külön feltételekhez kötné, annak elvégzése megengedett, a döntés csakis az orvosra és a betegre tartozik. Ami pedig az erkölcsi megítélést illeti, a vasectomia éppúgy nem ütközik a szocialista erkölcsbe, mint a fogamzásgátlás bármely más módja.

c) Azért, mert már az első fokú bíróság sem tekintette gyógyító-megelőző beavatkozásnak a vasectomiát, annak megengedettségét bizonyítandó az „érvek sorában" hivatkoztunk a plasztikai műtétekre is. A másodfokú bíróság erről kifejti: „ezeknél a beavatkozásoknál is közvetlenül az érintett érdeke dominál, a pszichés egyensúly megteremtésében gyógyító cél is jelentkezik, s emellett a köz érdekét nézve sem merül fel aggály a műtéttel szemben." Nos, ugyanezen szempontok teljes mértékben igazak a vasectomiára nézve is. Ami az esetleg „nem feltétlenül kedvező" pszichés hatást illeti, azt az érintettekre kell bízni. A művi úton meddővé tett férfiak „féltéséből" nem szü-

lethet tiltás a vasectomiával szemben, ugyanúgy, mint bármely más orvosi beavatkozással szemben sem, amelyek nem feltétlenül kedvező pszichés hatást váltanak ki a betegben. A vasectomiával szemben a köz érdekét nézve felmerülő aggály pedig átvezet a bíróság népesedéspolitikával kapcsolatos ellenérvei körébe.

4. ... A népesedéspolitikai feladatokról szóló kormányhatározat ... a célok között említi a népesedési helyzet javítását és a gyermekes családok fokozott anyagi támogatását, de ezek mellett említi a *„nők egészségének hatékonyabb megóvását"* az *„egészségügyi családtervezési ismeretek"* szervezett oktatását, *a védekezés eszközeinek* biztosítását a házasok számára stb. A II/B. pontban kimondja: „El kell érni, hogy a nem kívánt terhességet megelőzzék, ne pedig megszakítsák." A III. pont megállapítja: „A lakosság ... körében sem mennyiségben, sem minőségben nem elég elterjedtek azok a biológiai, egészségügyi, etikai, morális ismeretek, amelyek elengedhetetlenek a harmonikus, kívánatos emberi kapcsolatok, a *kiegyensúlyozott családi élet* megteremtéséhez és ezek során a korszerű családtervezés széles körű megvalósításához. Ezért az állami oktatás minden formájában, továbbá a lakosság körében végzett egészségügyi ismeretterjesztésben a családi életre való felkészítést szolgáló intézkedéseket kell tenni." A határozat VI. pontja fontos és folyamatos *társadalmi* feladatnak tekinti a „háromgyermekes családideál" kialakítását. A bíróság azzal, hogy csak egyes rendelkezéseket emel ki a határozatból, azokat egyoldalúan és tévesen értelmezi, szembekerül magával a népesedéspolitikai határozattal. A határozat *társadalmi* célokat és feladatokat fogalmaz meg és ezekkel kapcsolatban egyes állami szerveket kötelez intézkedésekre, tehát ... tévedés a határozatból közvetlen egyéni, alanyi kötelezettségeket kiolvasni vagy egy konkrét egyén egy konkrét magatartásának tilalmára következtetni. Az én esetemben csak súlyosbítja a ... tévedést az a tény, hogy – mint bevezetőben említettem – három kiskorú gyermekem van, tehát megvalósítottam a határozat „társadalmi kötelezettségi" oldalát, ... viszont megfosztanak a határozat „társadalmi jogosultságot" biztosító rendelkezéseitől, azaz a legkorszerűbb, vagy számomra legmegfelelőbbnek ítélt fogamzásgátló módszer alkalmazásától ... Tévedés az is, hogy a vasectomia általános elterjedése sértené a társadalom érdekeit. A kormányhatározat általam idézett rendelkezései szerint ugyanis azzal, hogy elősegítené a nők egészségének hatékonyabb megóvását, a korszerű családtervezést, a harmonikus és kiegyensúlyozott családi életet, a vasectomia elterjedése éppenhogy a kormányhatározatban megfogalmazott népesedéspolitikai érdekeket szolgálna. Az ... ellenkező álláspontot továbbgondolva ahhoz – a mi szocialista jogrendszerünkben elképzelhetetlen – megoldáshoz vezetne, hogy a népességszám csökkenése miatt a fogamzásgátlás bármilyen formája tilos, vagy hogy minden szülőképes korú nő köteles minimum három gyermeket szülni.

5. Mindaz, amit eddig elmondottunk, tulajdonképpen csupán szélesebb összefüggésekbe ágyazva igyekszik igazolni az igenlő választ azon sokkal egyszerűbb alapkérdést tekintve, hogy ti. *nekem* ... személyhez fűződő alanyi jogom-e, hogy a számomra leginkább megfelelő fogamzásgátló módszert válasszam és alkalmazzam. Nem volna szabad, hogy kétséges legyen bárki előtt, hogy ebben a kérdésben a döntés az én

legszemélyesebb jogom. Ezen legszemélyesebb jogom áll a törvény védelme alatt és ezt köteles mindenki tiszteletben tartani, így az alperes is, és mert az alperes kétségbe vonta e jogomat, illetve megakadályozta jogom gyakorlását, ezért kértem jogvédelmet a bíróságtól. Nem azt kértem tehát, hogy a bíróság mondja ki, hogy *„bárki"* kérheti művi sterilizálását. Erre a törvény valóban nem ad módot. A Ptk. 75. §. (1) bekezdése ugyanis a *konkrét személy konkrét személyiségét* helyezi a törvény védelme alá és kötelez *mindenkit* az egy konkrét személy személyiségi jogainak tiszteletben tartására. A bíróság ezt a törvényi rendelkezést éppen a visszájára fordította a vasectomiát elutasító álláspontjával, amikor más szavakkal, de érdemben azt mondja ki, hogy a Ptk. 75. §-a alapján *senkinek nincs joga* (mindenki számára tilos), hogy kérhesse művi sterilizálását és ezt *az egyén* (én a felperes is) köteles tiszteletben tartani. Az általános személyiségi jognak ez a ... leszűkítése a társadalmi és egyéni érdek viszonyának fejlett szocialista társadalmunkban már idejétmúlt és téves értelmezésén alapul, azon ti. hogy a társadalmi érdek—egyéni érdek viszonyában a társadalmi érdek feltétlen érvényesülést kíván az egyéni érdek *rovására*, hogy annak az egyéni érdek *feltétel nélkül*, közvetlenül alá van vetve. Ehelyett a társadalmi-egyéni érdek viszonyáról ma már az az érdekfelfogás érvényesül, amely szerint a különböző érdekszintek között dialektikus kölcsönhatás érvényesül, a különböző érdekszintek csak egymást kiegészítve, kölcsönösen együttműködve fejlődhetnek, a társadalmi érdek ebben a kapcsolatrendszerben a sokszínű és változatos irányultságú egyéni és csoportérdekek végső eredőjeként jelenik meg és mint ilyen hat vissza az egyéni és csoportérdekre, tendenciaszerűen biztosítva ezzel a fejlődés főirányát, a fejlett szocialista társadalom felépítését. Ebben a felfogásban a polgári jogi viszonyok körében, ahol a felek egyenjogúsága és mellérendeltsége alapvetően meghatározó, jellegadó ismérvek; előfordulhat, hogy konkrét egyéni vagy csoportérdekek az általánosságban érvényesülő társadalmi érdekkel szemben nyernek jogvédelmet (pl. kisajátítási kártalanítási összeg felemelése esetén, vállalat kártalanításakor a felügyeleti szerv utasítása miatt, környezeti kár megtérítésére kötelezés egyébként társadalmi érdekből jogszerűen végzett ipari tevékenység esetén stb.). A vagyoni viszonyokhoz képest is különös óvatossággal kell elvégezni az érdekek összeegyeztetését a polgári jog által szabályozott személyiségi jogok körében. Minthogy minden egyes személyiség egyedi, egyszeri, megismételhetetlen és mással összetéveszthetetlen, az ebben a körben jelentkező egyéni érdekek is mindig egyediek, más személyiségek érdekeivel nem azonosíthatók (nem uniformizálhatók), a személyiségekhez fűződő érdekek (jogok) halmazából absztrahált társadalmi érdek nem lehet más, mint ami minden egyes egyén legszemélyesebb érdeke is: a személy teljes szabadsága az önmegvalósításra, legjobb képességeinek akadálytalan, egyre szélesebb körű kibontakoztatása. Ez pedig azt jelenti, hogy a társadalmi érdek csak akkor érvényesülhet a személyiségi viszonyok körében, ha az egyes személyek személyiségi jogai is érvényesülhetnek, vagy megfordítva, amilyen mértékben az egyének személyiségi jogait korlátozzák, olyan mértékben csorbát szenved a társadalmi érdek is. Éppen ezért helyezi a Polgári Törvénykönyv 75. §-a a személyiséget egészében a törvény védelme alá és kötelez mindenkit (más egyéneket, csoportokat, tehát az egész társadalmat is) a személyiség jogainak tisz-

teletben tartására, mert ezáltal védi a társadalmi érdeket is ... Éppen ezért nyújtja a polgári jogban ismert legerősebb (imperatív) jogvédelmet a személynek, amikor önmagával szemben, saját rendelkezésével szemben is megvédi a neki nyújtott személyiségi alanyi jogokat és kizárja, hogy az egyén *ezek összességéről* szerződésben vagy egyoldalú nyilatkozattal lemondjon, illetve hogy ezeket korlátozza [Ptk. 75. § (3) bek. 2. mondat, A Polgári Törvénykönyv magyarázata I. kötet 351. oldal.] Ami pedig a felleltározhatatlanul gazdag személyiségi jogok köréből *kiemelt egyes jogról* való rendelkezést, a „jogsértéshez" való jogosulti hozzájárulást illeti, az a társadalmi érdek—egyéni érdek előbb kifejtett felfogásában csak akkor volna a társadalmi érdeket sértőnek vagy veszélyeztetőnek tekinthető, ha a jogosult személyes érdekeit is sértené vagy veszélyeztetné. A perbeli magatartást illetően azonban erről szó sincs. Az önmagáért és másért (feleségért, családjáért, három gyermekem révén a társadalomért) való létre törekvő személyiség szabad kibontakozása ugyanúgy a társadalom érdeke, ahogy az én legszemélyesebb érdekem is.

6. Említést kell tennem a bírói „jogalkotásról" is, mivel mindkét fokú bíróság hivatkozott arra, hogy a bíróság nem „alkothat" jogot. Valójában ez pontosan úgy hangzik, hogy a bíróság nem alkothat „jogszabályt"! *Jogot* azonban minden olyan esetben alkot, amikor a törvény valamely társadalmi viszonyra csupán egy általános rendelkezést, „generál-klauzulát" tartalmaz és annak konkrét tartalommal való kitöltését a bírói gyakorlatra bízza. ...Ilyen eset az általános személyiségi jog is. ... Vasectomia-ügyben is alkotott a bíróság jogot, sajnos *negatív, tiltó jogot.*

7. A bíróságok elutasító álláspontja végezetül felvet egy részben anyagi, részben eljárási jogi kérdést is. Ha a bíróságoknak – tévesen bár – az volt az álláspontja, hogy az én konkrét személyem által tanúsítani kívánt konkrét magatartás nem része az általános személyiségi jognak, akkor ezt ... a „konkrét szintjén" lefolytatott, minden részletre kiterjedő alapos ellenbizonyítással kellett volna alátámasztania ... azokat az állításaimat, hogy a tabletták szedése káros mellékhatásokkal jár feleségemnél, hogy az ő féltése miatt bennem állandó lelkifurdalás, szorongás van, hogy ezek lelki zavarokat okoznak kettőnk bensőséges viszonyában, illetve a harmonikus családi légkörben stb. ... egyszerűen figyelmen kívül hagyták, ezekkel kapcsolatban sem hozzám, sem feleségemhez ... egyetlen kérdést sem intéztek. Ugyanígy szóba sem került ... orvosszakértő meghallgatása sem. Mindezekből az következik, hogy az eljáró bíróságok állításaimat valótlannak tekintették anélkül, hogy az ellenkező bizonyítást akár csak megkísérelték volna. Ezért hivatkozom arra is, hogy ... az ítélet *megalapozatlan is.* Meg kell azonban jegyeznem, hogy ha keresetemnek ... helyt adtak volna, ilyen részletes bizonyításra valóban nem lett volna szükség.

Összefoglalva: Személyhez fűződő alanyi jogom, hogy a nekem leginkább megfelelő fogamzásgátló módszert válasszam és alkalmazzam. Amennyiben az alperes, mint területileg illetékes egészségügyi intézmény, alanyi jogom gyakorlását megakadályozza, velem szemben jogsértést követ el."

Ez tehát a másik oldal véleménye, amely szerint hatályos szocialista jogrendszerünk igenis képes befogadni a változó világhoz alkalmazkodó új egyéni érdeket és ma-

gatartást, sőt nemcsak befogadja, elvileg meg is védi azt. Kikkel szemben védi meg? Olyan egyénekkel és szervezetekkel szemben, akik még nem jutottak el az új befogadásának, a változáshoz való alkalmazkodásnak az azonos fokára. Kik által védi meg? Az arra hivatott állami jogalkalmazó fórumok által, amelyek az egyének és a jogrendszer között közvetítenek, amelyeknek az alkalmazkodási képessége elvileg meg kell egyezzen a jogrendszerével. Úgy tűnik, a kör bezárult.

IV. Egyenjogúság, avagy a személyiség tisztelete

Bemutatott példánkkal nem azt akartuk bizonyítani, hogy társadalmi gyakorlatunkban nem csupán az elvált férfiakat, a vasárnapi apákat érik olykor — az egyenjogúságukat érintő — sérelmek, hanem a jószándékú, segíteni akaró férjeket is. Ehelyett arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy a nemek közötti *háború*, a női egyenjogúságért vívott *harc* ideje a mai Magyarországon lejárt. Annak további folytatása még tovább rombolná a házasság és a család — a társadalom alapvető sejtje — intézményét és ez társadalmunkra nézve beláthatatlan károsodással fenyegetne. Egyre több házasságban teljesedik ki a valódi, tartalmas egyenjogúság, egymás személyiségének kölcsönös tisztelete és ami ezektől elválaszthatatlan, az egyenlő kötelezettségvállalás, a terhek egyenlő viselése, egymás kölcsönös támogatása. Lehet, hogy túl szépen hangzik mindez és csak elvétve fordul elő ilyen házastársi kapcsolat? Erről nincs statisztikai adatunk, mint a felbomlott házasságokról. De ha csak elvétve fordul még elő a példabeli férji magatartás, azt a jogalkotásnak, jogalkalmazásnak, a társadalmi közfelfogásnak bátorítania nem pedig akadályoznia kell, hogy ne csak az önmaga jogaiért, hanem a másik jogaiért is önzetlenül cselekedni kész házastársak magatartása váljon követendő példává. Reméljük, hogy a harc helyett az együttműködést tanúsító házastársak számának arányának növekedésével az együttműködés szelleméhez alkalmazkodik majd az állami szervek szemlélete is. Reménykedésünk alapja, hogy szervezetek esetében is végső fokon egyének alkalmazkodásáról van szó, hogy ha egy személyiség valamely funkcióban még nem is, mint egyedi ember más vonatkozásban már kész volna a változtatásra (ilyenkor esetleg maga is érzékeli a szervezeti akadályokat). Ez persze lassú és bizonytalan kimenetelű folyamat, mert a szervezeti szempontok rendszerint erősebbek, mint az egyéni hajlandóság. (Bemutatott példánk kapcsán említettük, hogy a férj több fórumon szóban *már* biztatással és egyetértéssel találkozott, írásban azonban *még* elutasították.) Ezért az állami-társadalmi szervezeti közeg alkalmazkodási képességének és készségének felerősítéséhez felülről és alulról is állandó késztetésre van szükség. Ez a késztetés elsősorban a bürokratikus beidegződések, a konzervatív szemlélet, a fejlődést fékező tendenciák nyílt feltárásában, jobbító szándékú kritikájában, alapvető fontosságú problémák széles körű és nyílt társadalmi megvitatásában kell hogy álljon. Maga az ilyen késztetés — akár egy felsőbb szintű vezetőtől, akár egy átlagpolgártól — bátorságot, kiállást követel, nemritkán a sikertelenség kockázatának vállalását is. A pél-

dabeli férj jogesete, az általa indított próbaper (lásd erről *Sólyom László* írását a Valóság 1985/8. számában) ilyen késztetésnek tekintendő, még ha nem is volt sikeres.

Az eddigiekben a nemek közötti egyenjogúságért vívott harcban eddig a nők egyenjogúságáért vívott harcra esett a hangsúly. Most azonban az egyik vagy másik oldalra billenő hangsúly helyett az egyenjogúság érzékeny egyensúlyának megteremtése a cél mindkét nem, a házastársak, a házasság és a család érdekében és védelmében. Reméljük sikerült érzékeltetni, hogy a házastársi (és a nemek közötti) egyenjogúság a valóságban sokkal összetettebb társadalmi ügy, mint azt egyes konkrét esetekben maguk az érdekeltek vagy a hatóságok, bíróságok gondolnák. Ez a probléma csupán egyik összetevője a széles körű, társadalmi méretű, lassan kibontakozó és fejlődése során ellentmondásokkal terhes állampolgári egyenjogúsodási (közérthetőbb szóval demokratizálódási) folyamatnak, amelyben még számos hasonlóan kényes egyensúlyt kell megtalálnunk.

LENKOVICS, BARNABÁS:

ON THE EQUALITY OF HUSBAND AND WIFE

(Summary)

A necessary corollaly of social development is that the conditions of life and the relationships of people undergo constant change. New human behaviour always evolves if compared to the most important norms of human behaviour and to the current legal regulations, to which so far no exact legal norms exist, or to which the earlier norms cannot be applied or if at all, only with uncertain results. What is the relationship of the legal system in force to these new kinds of human behaviour? Does it accept them thus granting legitimacy, or does it reject and qualify them illegitimate? The implementation of the legal system depends upon the behaviour of the State organizations of law enforcement. The adaptation of the organizations—as they are usually influenced by specific organizational considerations—are in phasal delay if compared to accelerated social development. Therefore constant encouragement, social 'stimulation' is needed to speed up organizational adaptation, e.g. by way of the widespread public debate on the new kinds of behaviour.

The paper discusses these questions in connection with a specific aspect of the equality of husband and wife, the novel behaviour of Hungarian men requesting vasectomy voluntarily.

BÉLLEY LÁSZLÓ

A BÜROKRÁCIA FOGALMÁRÓL

Bevezetés

„A legtöbb, sőt talán valamennyi forradalom olyan társadalmakat hozott létre, amelyek igencsak különböztek attól, amelyet a forradalmárok kívántak. Ez a probléma..."

(Karl P. Popper)

Kevés olyan fogalma van a társadalomtudománynak, amely annyira végletesen ellentétes jelentéstartalmakat hordozna, annyira mozgásba hozná még a hivatásszerűen tárgyilagosságra és elfogulatlanságra törekvő kutatóknak is a rejtett érzelmeit és indulatait – azt a különböző elméleti elkötelezettségek mélyén többnyire ott lappangó bensőséges érzelmi beállítódást, amit *Alvin Gouldner* „metafizikai pátosz"-nak nevez[1] –, mint a bürokrácia. Különösen *Max Weber* „újítása" óta – aki a kifejezést meg akarta szabadítani a mindennapi szóhasználatban gyökerező, korábban egyértelműen pejoratív tartalmától, mintegy „semlegesítve" és tudományos elemzésekre alkalmas jelentéssel felruházva azt; s akit ebbeli szándékában még ma is gyakran félreértenek és félreértelmeznek – használják a szakirodalomban a bürokrácia fogalmát két, egymással teljesen összeférhetetlen értelemben: egyfelől mint racionális, hatékony, technikailag „tökéletes", legitim hatalmon alapuló; másfelől mint irracionális, erőforráspazarló, tehetetlen, hatalmával visszaélő, illegitim szervezeti és uralmi formát. Ez a fogalmi ambivalencia nem magyarázható pusztán a weberi koncepció helyes, illetve helytelen értelmezésével, sem azzal, hogy a társadalomtudományi kifejezések jelentése nem szakadhat el teljesen a mindennapi nyelvhasználat jelentés-tartalmaitól. A probléma mögött a modern társadalmak kialakulását és történetét végigkísérő és „végigkommentáló" két nagy ideológiai vonulat, illetve gondolati hagyomány harca húzódik meg, amelyek közül az egyik a társadalom „organikus" szervezettségét, központosított hatalmi szerveinek prioritását, míg a másik az egyéni szabadságjogok fontosságát, a központosított hatalom szerveivel szembeni ellenerők és ellensúlyok szükségességét hangsúlyozza. „...a bürokrácia elmélete minden esetben magában foglal egy átfogóbb történetfilozófiát, amelyre az elméletnek elkerülhetetlenül vissza kell utalni ..., mindezek a teóriák és filozófiák úgy értelmezhetők, mint annak a tartománynak a különböző értékelései, amelyet adott ország adott bürokráciája egy teljesen decentralizált anarchizmus és egy teljesen centralizált totalitariánizmus két szélsősége között elfoglal".[2]

Ez a két történetfilozófiai szemléletmód különösen élesen ütközik a gazdasági élet modern jelenségeinek, fejlődéstendenciáinak értékelésében és magyarázatában. Az egyik szemléletben a munkamegosztás mélyülésén és kiszélesedésén alapuló technikai haladás szükségszerűen hívja életre azokat az egyre nagyobb méretű szervezeti egységeket, amelyek fokozatosan átveszik az uralmat először a gazdaság még nem monopolizált szférái fölött, majd tőkebefektetéseik biztonságának és a számukra előnytelen verseny kiküszöbölésének érdekében a közhatalom gazdasági szerepének nagyarányú növelését is kikényszerítik, végül uralmukat magára a közhatalomra is kiterjesztik. Pillanatnyilag közömbös, hogy e szemlélet különböző elágazásai a „menedzseri forradalom" semlegesebb, vagy a „korporatív, zárt gazdasági elit" fasisztoid, illetve egy „óriási gyár mintájára szervezett népgazdaság" szocialisztikus megfogalmazásában rögzítik-e ezt a — organizációs jellemzőkben lényegében azonos — képet. Ebben a felfogásban közös, hogy a nagyméretű gazdálkodó szervezetekkel többé-kevésbé összefonódott közhatalmi, közigazgatási szervezetek nem csupán a technikai haladás, a gazdasági fejlődés szükségszerű következményeként, hanem egyúttal a továbbhaladás és továbbfejlődés nélkülözhetetlen feltételeként jelennek meg —, vagyis a bürokrácia egyértelműen a haladás és a fejlődés hordozójának minősül. A másik szemléletben — amely napjaink neoliberális közgazdászainak növekvő népszerűségében ismét erősödni látszik — a dolog pontosan fordítva látszik: itt a közhatalomnak, a kormányzati szerveknek egy többé-kevésbé ideálisan és önszabályozó módon működő versenypiaci szisztémába való önkényes beavatkozásai bürokratizálják a gazdaságot. A piaccal értetlenül vagy ellenségesen szemben álló politikusok — nem kis részben antiliberális értelmiségi hatásokra — olyan sorozatos gazdaságpolitikai tévedéseket követnek el, amelyek kumulatív hatásukban aláássák a piac kompetitív rendjét, s monopolizálják a gazdaságot. Ebben a szemléletben a nagy szervezetek a technikai haladás, a gazdasági fejlődés béklyóivá, az erőforrás-pazarlás és a tehetetlenség szinonímáivá válnak — ellentétben az ideális piac individuális vállalkozók által irányított kisméretű szervezeteivel —, s ráadásul a nagy szervezeteket mesterségesen életben tartó szisztematikus kormányzati beavatkozás és egyre átfogóbb közjogi szabályozás az egyéni szabadságjogok alól is fokozatosan kihúzza a talajt.[3]

E két szemléletmód előfeltevéseinek egyoldalúsága — kiváltképp az itt vázolt polarizált formájukban —, azt hiszem, túlságosan nyilvánvaló ahhoz, hogy bármelyiket is érdemes lenne kiindulópontul elfogadni — jóllehet mindkét felfogás alátámasztására tényeket lehet felsorakoztatni. Előrebocsátásukat azért tartom mégis szükségesnek, mert valamelyik „metafizikai pátosza" — ember- és társadalomképének érzelmi töltése — a körülhatároltabb célkitűzésű, empirikusabb jellegű bürokrácia-vizsgálatokba is elkerülhetetlenül „beszivárog" kisebb vagy nagyobb mértékben. A jelen dolgozat fogalomtörténeti vázlatával, valamint a szocialista bürokrácia működési sajátosságainak *összehasonlító* módszerű körvonalazásával — ha bizonyos „metafizikai pátosztól" kétségkívül nem mentesen — a hazai társadalomtudomány még mindig túlságosan ideologikus bürokrácia-értelmezésének korrigálásához próbál meg hozzájárulni; későbbi, empirikusan megalapozottabb bürokrácia-kutatások reményében.

A bürokrácia fogalma

A bürokrácia fogalmának modern, 20. századi kétértelműsége, egymással összeférhetetlen kettős jelentéshasználata – mint igazgatási-szervezeti hatékonyság *és* igazgatási-szervezeti hatástalanság – a múlt századra, a fogalom kialakulásának idejére vezethető vissza. Bár magát a *kifejezést* egy 18. századi francia szerző találja ki, a kifejezés a 19. század során telítődik konceptuális tartalommal és terjed el a politikai és államigazgatási tárgyú munkákban. Ebben az eredeti és első értelmezésben a bürokrácia lényegében egy *újszerű* kormányzati formát jelent – amit a század gondolkodói meglehetősen értetlenül szemlélnek, s amit szembeállítanak a már ismert formákkal, a demokráciával, a monarchiával, az arisztokrata uralommal – nevezetesen: *állandósított, fizetett hivatalnokok általi kormányzást.* Ennek megfelelően a fogalom értelmezése szinte azonnal kettős hangsúlyt kap: egyrészt magukat a *hivatalnokokat* jelöli, másrészt a hivatalnokok által gyakorolt *hatalmat.* Mivel a korabeli politikai-ideológiai doktrínák szerint legitim hatalmat vagy csak a választópolgárok reprezentatív testületei, vagy csak a „szakrális eredetű" uralkodó, illetve személyes megbízottjai gyakorolhatnak, a „névtelen" hivatalnokok tömeges elszaporodása és a kezükbe kerülő hatalom valóságossága mindkét változatlan *illegitim hatalomnak*, hatalommal való visszaélésnek minősül. Ugyanakkor a korszaknak egyfelől merész, leleményes, ötletdús vállalkozókban bővelkedő világában, másfelől még meglehetősen arisztokratikus értékrendjében a szabályokat követő, előírásokhoz ragaszkodó hivatalnokok már eleve középszerűnek, kicsinyesnek, bármiféle kezdeményezésre képtelennek tűnnek – megtestesítve mintegy a „hivatal" tehetetlenségét, csak negatívumként, akadályként, visszahúzó erőként érvényesülő hatalmát. Ezekből a jelentéstartalmakból áll össze és szilárdul meg a bürokrácia fogalmának első és eredeti koncepciója, mint *fizetett kormányhivatalnokok által gyakorolt illegitim és ineffektív hatalom;* s ennek az értelmezésnek a megőrződését támogatja a mindennapos nyelvi érintkezésben szereplő bürokrácia kifejezés tartalmilag hasonló értelmű használata. Csak a 19. századi német állam- és igazgatástudomány képviselői értelmezik ettől eltérően a bürokráciát: ők semleges *terminus technikus*ként, egyszerűen egy igazgatási vagy adminisztratív rendszerként fogják fel, amely egyaránt lehet jó is, meg rossz is.[4]

A bürokráciának ezzel az értelmezésével a 19. század fordulójának, a 20. század elejének nagy illúziórombolói – a gyakran „cinikusnak" és „machiavellistának" bélyegzett *Pareto, Mosca* és *Michels* – szakítanak, illetve készítik elő a talajt egy új bürokrácia-fogalom számára. Nézeteik – függetlenül konkrét tartalmuktól és a belőlük levonható vagy levont következtetésektől – alapjául szolgáló közös felismerés talán kortársuk, *Sorel* kifakadásával jellemezhető a legjobban: „a demokrácia csalás". Csalás – legalábbis a 19. század nagy várakozásainak, demokratikus jelszavainak, a „nép érdekében, a nép által való kormányzásnak" az értelmében. A tapasztalati tények kétségkívül igazolják őket abban a megfigyelésükben, hogy a kormányzás gyakorlati munkája, a politikai életben való aktív részvétel, a valódi hatalom csupán egy *kisebbség* kiváltsága, illetve funkciója, s hogy a demokratikus *formulák* és tényleges *tartalmuk* kö-

zött lényeges ellentmondás feszül.[5] Ebben a kontextusban a bürokrácia is újszerű megvilágításba kerül: ha a demokrácia nem az, aminek a doktrínák szerint lennie kellene, akkor a bürokrácia sem lehet az, aminek korábban gondolták: vagyis egyszerűen a hatalommal való visszaélés, illegitim hatalom, hanem valami olyasmi, ami a kormányzás „természetének", a hatalomgyakorlás „technikai" követelményeinek *elkerülhetetlen* velejárója. Így lesz a bürokrácia *Moscánál* a modern államok szükségszerű kormányzási formája, *Michelsnél* pedig általában a szervezetek inherens jellegzetessége, az „oligarchia vastörvényé"-nek megjelenési alakja.[6]

Ez a fogalmi átalakulás *Max Weber* munkásságában teljesedik ki, aki az elődök eredményeit is felhasználva a bürokrácia mindmáig legalaposabb és legátfogóbb elméletét dolgozza ki. S jóllehet ma sem igen olvashatni olyan bürokráciával foglalkozó tanulmányt, amely ne vele egyetértve vagy vele vitatkozva fejtené ki saját felfogását; mind az egyetértő, mind a polemizáló írások többnyire félreértésen alapulnak, s viszonylag ritkák a weberi koncepció hiteles interpretációi. Ez a helyzet annál is inkább paradox, mert a szociológia klasszikusai közül senki sem helyezett akkora súlyt a világos és szabatos fogalom-alkotásra, valamint a fogalmak koherens használatára, mint *Max Weber*. Bürokrácia-elméletének téves értelmezései viszont éppen innen származnak: elfelejtik vagy nem veszik figyelembe, hogy a különböző fogalmakat milyen értelemben használja; s hogy a bürokrácia fogalma nála különösen szorosan kapcsolódik egy sor más fogalomhoz.[7] Ezért itt érdemesnek — és szükségesnek is — látszik egy kicsit hosszabban időzni.

Weber a *nyugat-európai* civilizáció megkülönböztető sajátosságát és egyúttal meghatározó történelmi tendenciáját az élet különböző szféráinak előrehaladó — bár korántsem párhuzamos — *racionalizálódásában*, „varázslat alóli feloldásá"-ban látja. A racionalizálás nála kulcsfogalom, mondhatni olyan „vezéreszme", amely a legeltérőbb tárgyú írásait egyesíti. Alapvetően azt a *folyamatot* érti rajta, amelynek során egyértelmű, absztrakt, intellektuálisan kiszámítható szabályok és eljárások az emberi tevékenység valamennyi területén egyre inkább helyettesítik a hagyományokhoz kötődő, érzelmi jellegű, gyakorlati szabályokat, amelynek során a specializálódó tudomány az intellektuális hatalom fő forrásaként fokozatosan kiszorítja a vallást, a képzett szakember az egyetemes műveltségű „kultúrembert", a gépi technológia a kézművest, az elvont, szisztematizált jogszabály-gyűjtemény a tradicionális bírói bölcsességet stb. A racionalizálás demisztifikálja és instrumentalizálja, eszköz-értékűvé fokozza le az életet, s bár potenciálisan, „elvileg" a világ fölötti intellektuális uralom növekedését jelzi, a valóságban egyáltalán nem jelenti az emberek számára saját életfeltételeik mélyebb megismerését, sőt inkább csökkenti ennek a megismerésnek a lehetőségeit. A tevékenységek és ismeretek differenciálódása és specializálódása már önmagában ilyen irányba hat, de éppen a par excellence racionalizálás — a technológiák és eljárások kiszámíthatósága, illetve megbízhatósága — egyúttal feleslegessé is teszi azok átfogóbb tudás- és ismeretanyagát, akik a technológiákat és eljárásokat alkalmazzák, illetve használják. *Weber* nem tulajdonít a racionalizálódásnak immanens értéket, sem valamilyen kérlelhetetlen „belső logikát". Többször figyelmeztet: „Van egy egyszerű tétel, amely-

ről gyakran megfeledkeznek, s amelynek mottóként kellene ott állnia minden tanulmány előtt, amely a 'racionalizmussal' foglalkozik: Az életet a legkülönbözőbb szempontok szerint és a legkülönbözőbb irányokban lehet 'racionalizálni'. A 'racionalizálás' történeti fogalom, mely az ellentétek egész világát zárja magába".[8] Az, ami valamilyen szempontból racionális, egy más szempontból teljességgel irracionális lehet; s általában: a racionalizálás nem vegytiszta közegben, hanem eltérő érdekhelyzetű és eltérő érdekeket követő embercsoportok ellenállásán és „válaszreakcióin" keresztül halad előre, amelyek kölcsönösen módosíthatják és keresztezhetik egymás racionalizálásának irányait és szempontjait, sőt időnként a racionalizálással szemben eredendően ellenséges erőket — irracionális, karizmatikus mozgalmakat — is felvonultathatnak. Az érdekek és értékek ütközése — az „istenek harca" —, valamint a racionalizálásnak az emberi megismerésben gyökerező korlátai eredményezik azt a gyakori jelenséget, amit *Weber* a „nem szándékolt következmények paradoxoná"-nak nevez, amikor valamely embercsoport racionalizálási törekvése rövidebb-hosszabb idő múltán *saját érdekeivel és céljaival ellentétes* — tehát éppen az ő szempontjából irracionális — következményeket hoz létre, mint például a protestáns reformerek, akik az „elanyagiasodott" egyházat támadva, és a „túlvilági Isten"-nek szentelt puritán életvitel racionalizmusát kidolgozva, elősegítik egy olyan világ kialakulását, amelyben az anyagi javak minden korábbinál nagyobb jelentőségre tesznek szert. Mivel a racionalizálásnak nincs olyan objektív belső irányultsága, amely valamilyen végső racionális „ethosz" realizálása felé mutatna, hanem éppen ellenkezőleg, az élet hagyományos, vallásos értékeinek szétrombolásában érvényesíti erejét, anélkül, hogy ezek helyére valami újat tudna állítani, a racionalizálás *általában* irracionális következményekkel jár együtt. Míg egyfelől az eszközök egyre precízebb, egyre kiszámíthatóbb és megbízhatóbb felbecsülését teszi lehetővé, addig másfelől az életcélok és életértékek relativizálásával egyre nagyobb bizonytalanságot teremt abban a tekintetben, hogy ezeket az eszközöket mire is használják fel. A racionalizálás folyamatának ezt a „kétarcúságát", belső meghasonlottságát *Weber* a *formális és a materiális racionalitás* fogalmi jelentésének megkülönböztetésével, a kétfajta racionalitás antinómiájaként ragadja meg. A formális racionalitás lényegében az eszközök kiszámíthatóságát, pontosságát, „adekvátságát", a materiális racionalitás pedig a különböző értékek, illetve célok (etikai, politikai, gazdasági, vallási stb.) realizálását jelenti, de az előző — mint *Weber* gyakran utal rá — önmagában sohasem garantálja az utóbbi megvalósulását.[9]

Ennek az ambivalens racionalizálási folyamatnak a sajátos megnyilvánulása a bürokrácia. A racionalizálódás az örökletes uralkodó osztályok és hagyományos uralmi formák felbomlasztásával nem csupán elősegíti az egyenlőség és demokrácia modern eszméinek és törekvéseinek elterjedését, hanem egyúttal újszerű korlátok közé is szorítja azokat; a különböző rendű és rangú *szakember-csoportok* — a speciális ismeretek birtokosai — növekvő hatalmának korlátai közé. *Weber Michels*hez hasonlóan, empirikus tényállásként rögzíti, hogy *általában a szervezetek* — az állam közigazgatási szervei, a vállalatok, a politikai pártok, az egyházak stb. — egyre nagyobb mértékben alkalmaznak fizetett szakembereket, akik a szervezetek vezetőinek képviseletében, il-

letve azokkal együtt gyakorolják a valóságos – a „kisebbségi" – hatalmat a szervezetek tagjaival szemben, illetve azok fölött. De *Michels*től eltérően ebben nem az „oligarchia vastörvényé"-t, vezetők és vezetettek valamilyen örök érvényű elkülönülését, a demokrácia végleges lehetetlenülését látja, hanem a szakértelemnek, a szaktudásnak a hatalom legitimációs bázisaként való nyomatékos előtérbe kerülését. A modern szervezetnek, mint „mesterségesen" elrendezett társadalmi viszonyrendszernek lényeges jellemzőjét ismeri föl abban a körülményben, hogy a szervezet fönntartása és folyamatos működtetése bizonyos egyének külön feladatává válik. Ezek az egyének alkotják a szervezet hivatalnoki karát vagy igazgatási apparátusát (Verwaltungsstab), amely kidolgozza és figyelemmel kíséri a szervezet tagjainak magatartását irányító szabályokat és technikai előírásokat. A vezető (uralkodó, kormányfő, tulajdonos stb.) és a szervezeti tagság közé ékelődő ilyen apparátus különbözteti meg igazán a modern szervezeteket régi, prekapitalista elődeiktől: míg az utóbbiak tagjainak magatartását még nagyrészt szokások, közös erkölcsi normák szabályozták, és így rendszerint nem is volt szükségük *külön* szabályozó és ellenőrző közegre, addig az előzőek fennmaradása és működése elképzelhetetlen lenne egy explicit és formalizált szabályrendszer – illetve ezt a rendszert létrehozó és karbantartó embercsoport – nélkül. Ennek a szabályrendszernek pedig az a legfontosabb vonása, hogy meghatározza: *ki adhat utasítást kinek.* Utasítások adásának joga, illetve utasításoknak való engedelmesség kötelessége ugyanakkor a hatalom bizonyos formáját is feltételezi: a *legitim hatalmat. Weber* nyomatékosan elválasztja az általában vett hatalom fogalmát a legitim hatalom fogalmától, az *uralomtól*, mert tudatában van annak, hogy az effajta rendezett együttműködés, amit a szervezetek megkívánnak tagjaiktól, nem biztosítható nyers fizikai erőszakkal, hanem csak a tagoknak a hatalom *legitimitásába vetett* valamilyen mértékű *hitével.* Amikor tág értelemben beszél bürokráciáról, akkor éppen erre a legitim hatalommal rendelkező hivatalnoki-igazgatási apparátusra gondol. Mivel azonban a legitimitás forrása közvetlenül mégsem a hivatalnoki tevékenységben található, hanem attól a tulajdonostól („megbízótól", testülettől stb.) származik, aki dologi eszközökkel és erőforrásokkal látja el a szervezetet, a bürokráciának egy további lényeges jellemzője, hogy tagjai *kinevezéssel* nyerik el állásukat. A kinevezett és a választott (vagy valamilyen más módon pozícióba jutó, pl.: tulajdonos, vállalkozó) „hivatalnok" megkülönböztetésével *Weber* egyúttal a bürokrácia és a demokrácia korábban összekevert problémáit is szétválasztja és kimutatja, hogy az igazgatás specifikus természete, valamint a hivatalnoki apparátus ellenőrzése két külön kezelendő kérdés.

Bár *Weber* sehol sem definiálja a bürokráciát, általános, nem körülhatárolt összefüggésekben az imént említett „kinevezett hivatalnokok igazgatási testülete" értelmében használja a kifejezést. De számára nincs is jelentősége annak, hogy a bürokráciára egy tértől és időtől függetlenül érvényes meghatározást adjon. Számára az a fontos, hogy a bürokrácia *racionális* formáját minél pontosabban és részletesebben jellemezze. Ezt a feladatot a legitimitásba vetett hit és a legális uralom szintén racionális típusainak egymáshoz kapcsolódó fogalmai segítségével oldja meg. A legitimitásba vetett hit a következőkön nyugszik:

a) Hogy megalkotható egy olyan jogi kódex, amelynek alapján engedelmesség követelhető a szervezet tagjaitól.
b) Hogy a törvény absztrakt szabályok rendszere, mely szabályokat egyedi esetekre alkalmazzák, és hogy az igazgatás a szervezet érdekeiről a törvény határain belül gondoskodik.
c) Hogy az az ember, aki hatalmat gyakorol, ugyancsak aláveti magát ennek a személytelen rendnek.
d) Hogy a szervezet tagja csak *ilyen minőségben* engedelmeskedik a törvénynek.
e) Hogy az engedelmesség nem a hatalmi pozíciót elfoglaló személyt illeti meg, hanem azt a személytelen rendet, amely őt ebbe a pozícióba helyezte.

A legitimitásnak ezen a koncepcióján alapulnak a legális uralom szerveződésének alábbi jellegzetességei:

- A hivatali feladatokat folyamatos és szabályozott bázison szervezik.
- Ezeket a feladatokat funkcionálisan elkülönült területek szerint osztják szét, és minden területet felruháznak a szükséges hatáskörrel.
- A hivatali egységeket hierarchikusan rendezik el, a különböző egységek közötti irányítási és ellenőrzési, valamint panasztételi jogokat részletesen előírják.
- A munkavégzés szabályai vagy technikai vagy jogi jellegűek. Mindkét esetben szakképzett emberek szükségesek.
- A szervezet anyagi eszközei teljesen elkülönülnek a szervezet tagjainak mint magánegyéneknek anyagi eszközeitől.
- A hivatalnok nem sajátíthatja ki hivatali tisztségét.
- Az ügyek intézése írásos dokumentumokon alapul, és ezáltal a hivatali iroda a modern szervezet középpontjába kerül.
- A legális uralom többféle formát ölthet, de legtisztább alakjában egy bürokratikus igazgatási apparátusban mutatkozik meg.[10]

Ez a legutolsó pont különösen fontos *Weber* bürokrácia-felfogásának megértéséhez. A legitimitás és a legális uralom felsorolt jellemzői ugyanis önmagukban még csupán szükséges, de nem elégséges feltételei annak, hogy valaki bürokráciáról beszélhessen: az igazgatás más fajtái, például a kollegiális vagy a honorácior igazgatás, szintén ezeken a jellemzőkön alapulhatnak, anélkül azonban, hogy szűkebb értelemben vett bürokráciáknak lennének tekinthetők. A „tisztán" racionális büokrácia az előzők *mellett* még a következő sajátos jegyekkel rendelkezik.

1. Az apparátus tagjai személyükben szabadok, csupán személytelen hivatali kötelességeiknek engedelmeskednek.
2. Egy világos hivatali-hatásköri hierarchia érvényesül.
3. A hivatali funkciók egyértelműen körülhatároltak.
4. A tisztségviselőket szerződéses alapon nevezik ki.
5. Kiválasztásuk szakmai minősítés alapján, elvileg vizsgával szerzett oklevél igazolásával történik.
6. Pénzbeli fizetést kapnak és rendszerint nyugdíjra is jogosultak. A fizetés a

hierarchiában elfoglalt pozíciót követi. A tisztségviselő mindig otthagyhatja állását, és bizonyos körülmények között neki is fel lehet mondani.

7. A tisztségviselőnek hivatali állása az egyedüli vagy fő foglalkozása.

8. Az előmenetel lehetősége biztosított, az előléptetésre szolgálati idő vagy érdem alapján, a feljebbvaló megítélése szerint kerül sor.

9. A tisztségviselő sem állását, sem a vele járó anyagi eszközöket nem sajátíthatja ki.

10. Egységes ellenőrzési és fegyelmi rendszernek van alávetve.

Ez a tíz jellemző vonás alkotja *Weber* híres, racionálisan ideáltipikus bürokrácia-fogalmát.[11] Amikor a bürokrácia előtérbe nyomulásáról, a bürokratizálódás elkerülhetetlenségéről beszél, akkor ennek a tíz vonásnak a szervezeti sajátosságok közötti megjelenésére és növekvő kifejlődésére gondol, mint amelyek *technikailag a legmegfelelőbb formáját* képviselik a szervezetek működésének mind a hatalom birtokosainak, mind a többi érdekelt félnek a szempontjából. De ezeknek a vonásoknak az együttes kifejlődése és „tiszta" érvényesülése *feltételezi* a legitimitás és a legális uralom racionális típusát (felsorolt jellegzetességeikkel), mert a legitimitásba vetett hit különböző formái különböző uralmi szerkezetekkel, következésképp különböző szervezeti formákkal és jellemzőkkel társulhatnak. Vagyis ez a bürokrácia-fogalom relatív fogalom: a legitimitás és az uralom formájától függően a tíz jellemző vonásnak nem kell okvetlenül együttesen előfordulnia, egyes vonások el is maradhatnak. *Weber* kifejezetten utal rá, hogy bürokratikus igazgatás az uralom *nem* racionálisan legális típusában is funkcionálhat. Ebből fakadóan a fogalom nem tart igényt közvetlen empirikus érvényességre sem abban a tágabb értelemben miszerint valamennyi bürokratikus szervezetet be lehetne alá sorolni, sem abban a szűkebb értelemben miszerint a felsorolt vonások puszta szervezeti jelenléte egyúttal tökéletes, „százszázalékos" mértékű kiteljesedésüket is magában foglalná. Ez a fogalom a nevezetes, sokat vitatott ideáltipikus konstrukciók közé tartozik, amelyek analitikus eszközökként a valósággal való „összehasonlítást" szolgálják, s amelyek nem egyedi, elszigetelt mivoltukban, hanem csupán „láncszerűen" összefüggő együttesükben – egymáshoz kapcsolódó ideáltipikus konstrukciók fogalmi „hálójaként" – alkalmasak konkrét empirikus jelenségek leírására és értelmezésére. „Szisztematikus tárgyalással lehetne csak szigorúan bizonyítani, menynyire célszerű különbségtevésünk és terminológiánk választott módja. Most csak egyet kell hangsúlyoznunk: a legcsekélyebb mértékben sem tart számot arra, hogy az egyedül lehetségesnek tartassák, s még ezen felül arra sem, hogy minden empirikus uralmi képződmények 'tisztán' meg kellene felelnie e típusok valamelyikének. Túlnyomó többségük épp ellenkezőleg, több típus kombinálódása vagy átmeneti állapot többjük között. Újra meg újra rá fogunk kényszerülni, hogy olyan szóképzésekkel, mint 'patrimoniális bürokrácia', kifejezésre juttassuk: a szóban forgó jelenség jegyeinek egyik részével a racionális, másikkal a tradicionalisztikus – ez esetben rendi – uralomformába tartozik".[12] Amikor *Weber* például néhány híressé vált szövegrészében a bürokratikus szervezet technikai fölényét, működésének gépszerűségét és személytelen szabályszerűségét, pontosságát, gyorsaságát stb. emeli ki, akkor ezekkel a tu-

lajdonságokkal sohasem konkrét szervezetek tényleges működését jellemzi, hanem a *bürokratikus szervezetnek a prebürokratikus igazgatási formákkal szembeni megkülönböztető jegyeit* húzza alá — és a *Weber* utáni irodalom súlyos tévedésének és a bürokrácia fogalma körüli máig tartó zűrzavar egyik döntő forrásának bizonyult, hogy ilyen jellegű kijelentéseit közvetlen empirikus érvényességű állításoknak tekintették. Lényegében ugyanezen szövegrészek kritikátlan kezelése vezetett ahhoz a talán még nagyobb — bár az előzőtől nem független — tévedéshez, amely a bürokráciának ezeket a csak összehasonlító vonatkozásban értelmezhető tulajdonságait a *hatékonysággal* azonosította. Holott ezek a tulajdonság (személytelen szabályszerűség, pontosság, egyértelműség stb.) a *formális racionalitás* jellemzői, amelyek legfeljebb szükséges, de semmi esetre sem elégséges feltételeit képezik a hatékonyság (valamely adott cél legkisebb ráfordítással, vagy a többi cél legkisebb sérelme árán történő elérése értelmében) megvalósulásának, s mint *Albrow* felhívja rá a figyelmet, a hatékonyság annyira idegen kifejezés volt *Weber* számára, hogy amikor egy ízben ezzel összefüggésben beszélt a bürokráciáról, akkor a kifejezést angolul („efficiency") használta.[13] Mégis: a racionalitás értelmezése körüli bizonytalanság megtette a magáét, s a bürokrácia fogalmába egy olyan alapvető kétértelműséget vitt bele, amellyel valósággal ketté osztotta a kérdéssel foglalkozó szerzők táborát. Míg egyesek a bürokráciát hatékony, technikailag legtökéletesebb szervezeti formaként kezdték értelmezni, addig mások — éppen ennek az értelmezésnek ellentmondó tapasztalati tényekre hivatkozva — vagy visszanyúltak a *Weber* előtti bürokrácia-fogalomhoz, kiterjesztve azt általában a szervezetekre, vagy egyszerűen a bürokrácia hétköznapi pejoratív jelentését vették alapul, s a bürokráciát *a* legkevésbé hatékony, legdiszfunkcionálisabb szervezeti formának kezdték tekinteni. S míg az előzőek a tévesen interpretált *Weber* tekintélyére támaszkodtak, addig az utóbbiak *Weber*t hibáztatták azért, hogy a bürokrácia kifejezését megtévesztő, a realitástól elszakadó jelentéstartalommal ruházta fel.[14]

Valójában *Weber* a bürokratikus szervezetet a formális racionalitás megnyilvánulásaként kezelte, és semmi kételye nem volt afelől, hogy egy ilyen szervezet nagyon rossz hatásfokkal, nehézkesen, súlyos diszfunkcionális zavarokkal *is* működhet. Számára a döntő pont az volt, hogy a modern 20. századi életfeltételek mellett a bürokratikus szervezetek tevékenységének túlnyomó többségét *még rossz hatásfokkal sem* lennének képesek elvégezni a nem bürokratikus vagy pre-bürokratikus szervezetek. Standardizált termékek tömegtermelését biztosítani, összetett gépi technológiákat és sokféle specializált emberi szaktudást összehangolni, vagy egy kiterjedt területen élő nagy létszámú népességet különféle szolgáltatásokkal ellátni (és ehhez ugyancsak különféle technológiákat és szakismereteket koordinálni) elképzelhetetlen volna hagyományos szervezeti és igazgatási formák keretei között. Ezeket a feladatokat csak olyan szervezetek hajthatják végre, amelyek rendelkeznek a bürokrácia legfontosabb strukturális jellemzőivel: a munka megosztásával és specializációjával, a hatáskörök hierarchiájával, a szervezet tagjainak magatartását és együttműködését irányító, személytelen jellegű szabályokkal és előírásokkal — s bár a feladatok egyes konkrét szervezetek általi végrehajtása igen eltérő hatékonysággal történhet, magukat a feladato-

kat *csak ilyen* bürokratikus jellemzőkkel rendelkező szervezetek végezhetik el. *Weber* nem „kedvelte" a bürokráciát, sőt inkább tartott bizonyos következményeitől, de azokat sem kedvelte, akik romantikus vagy profétikus hevületükben nélkülözhetőnek vagy felszámolhatónak tartották, s ezért azt mondta: *ha* a társadalom ilyen és ilyen termelési és igazgatási célokat akar elérni, *akkor* ehhez bürokratikus szervezetekre van szüksége. Számára a bürokrácia éppen ilyen, *másként elérhetetlen* célok megvalósításához szükséges szervezeti eszköz, instrumentum, amely a tudományos ismeretek gyarapodásával elvben egyre tudatosabban tervezhető, egyre pontosabban kiszámítható és megszerkeszthető, a célok sajátszerűségeihez egyre jobban hozzáigazítható. Amikor a bürokratikus szervezetek monokratikus jellegét, normatív egységét, hatalmi kényszeren nyugvó koordinációját, általában formalizált vonásainak fontosságát hangsúlyozza, akkor korántsem valamilyen „porosz militarista lelkesedés" szól belőle, vagy az a naiv illúzió, miszerint az emberek minden további nélkül hajlandók lennének követni szabályokat és előírásokat, hanem annak belátása, hogy ezeknek a feltételeknek, illetve jellemzőknek az érvényesülése *nélkül* a szervezeti célokat egyáltalán nem lehet elérni. Nem arról van szó, mintha kizárta volna a szervezeten belüli konfliktusok, az informális magatartások, az ún. „Parkinson-törvények", általában a negatív értelemben vett bürokratizmus jelenségeinek lehetőségét – amit a későbbi irodalom gyakran a szemére vetett –, hanem arról, hogy érdeklődésének előterében nem ezek álltak, és néhány elszórt utaláson kívül nem is foglalkozott velük. Nagyon is jól tudta például, hogy a tőkés vállalkozó és a munkások érdekei és értékei lényegesen különböznek, hogy a személytelen szabályok rendszerint a szervezet tulajdonosának, birtokosának vagy vezetőjének „malmára hajtják a vizet", de azt is tudta – és ezt tartotta fontosabbnak –, hogy ha egy szervezetben mindenki a saját érdekeit és céljait követi, nincsenek egységesen kötelező magatartási szabályok, a hatalom legitimációs bázisa megosztott, akkor a szervezet szétesik. Ugyancsak világos volt előtte, hogy egy tőkés vállalat a „legtökéletesebb" könyvelési és kalkulációs rendszer, a leggondosabban kidolgozott belső szabályok mellett is csődbe kerülhet, viszont azt is, hogy ilyen módszerek nélkül még jövedelmező vagy veszteséges volta sem állapítható meg. *Weber* a nyugat-európai civilizáció, a nyugati típusú tőkés társadalmak megkülönböztető sajátosságainak *elemzési szintjén* emeli ki és húzza alá egyoldalúan a bürokrácia formális racionalitását, de amikor alkalmanként egy-egy bürokratikus uralmi típust konkrétabb kontextusban vizsgál, akkor nem feledkezik meg azokról a tényezőkről, amelyek ezt a formális racionalitást keresztezik, amelyek megakadályozzák, hogy a formális racionalitás egyúttal materiális racionalitást is eredményezzen.[15] Elsősorban éppen a legitimitás, a legális uralom és a bürokratikus szervezet – már vázolt – egymáshoz kapcsolódó fogalmaiban adja meg azokat az analitikus eszközöket, amelyekkel *különböző típusú* bürokratikus szervezetek tényleges működésének alapvető jellegzetességeit meg lehet ragadni.

Bár *Weber* nem foglalkozik egyes bürokratikus szervezetek hatékonyságának vagy hatékonytalanságának kérdésével, egy tágabb, történelmi összefüggésben mégis kitér arra, amit közvetett értelemben a bürokrácia hatékonyságának lehetne nevezni. Pontosabban azt vizsgálja, hogy a bürokratizálódás folyamata különböző fejlődési fá-

zisaiban milyen hatást gyakorol a társadalom „technikai" teljesítőképességére. Ebből a szempontból úgy ítéli meg, hogy a korai kapitalizmus bürokráciája egyrészt egyenlősítő és nivelláló tendenciájával, amellyel eltörli a helyi és feudális kiváltságokat, másrészt a tőkés üzem kalkulációs igényeihez igazodó kiszámítható, szilárd normákon nyugvó jogrendszerével és igazságszolgáltatásával jelentősen elősegíti a tőkés fejlődés kibontakozását, az anyagi gazdaság felvirágzását. Később a tőkés rend megerősödésével a magánvállalkozások szférája egy darabig mintegy párhuzamosan halad előre a kormányzati bürokrácia szférájával, s bár ez utóbbi fokozatosan új funkciókra tesz szert, még nem gátolja, hanem inkább továbbra is jótékonyan befolyásolja a magánvállalkozások működését, s ezen keresztül a tőkés társadalom dinamikáját. (Nagyjából ez az alapvető infrastruktúrák kiépülésének korszaka.) *Weber* körülbelül saját korával kezdődően véli felismerni a bürokrácia túlsúlyba kerülésének veszélyét. S ezt a veszélyt nem pusztán a bürokratizálódás általános előrenyomulásában látja — vagyis abban, hogy egyfelől a magánvállalkozói szervezetek és társulási formák, másfelől az államhatalmi és közigazgatási szervek növekvő mértékben bürokratikus jellegre tesznek szert —, hanem a két szféra, a *magán- és a közbürokrácia tendenciaszerű összefonódásában.* Egy ilyen fejlemény szerinte nem csupán a tőkés rend belső mozgatóerőit — a vállalkozói és innovációs funkciókat — ásná alá, hanem az egyéni szabadságjogok és az egyéni kezdeményezés felszámolásával, illetve szűk korlátok közé szorításával nagy valószínűséggel *bénítóan hatna bármilyen társadalomszervezeti forma technikai teljesítőképességére.* Ennek a totális bürokratizálódásnak a megvalósulási esélyét ugyan nem tartja kizártnak — a „szolgaság házá"-nak híres metaforájával ennek a képét rajzolja fel, mint a „jövő méhében" rejlő lehetőséget —, de azért tartja egyúttal elkerülhetőnek is, mert ebben az esetben a bürokrácia olyan feladatok ellátására is rákényszerülne, amelyekre *nem alkalmas.* „A harmadik kérdés, és valamennyi közül a legfontosabb, akkor merül fel, amikor azt vizsgáljuk, hogy mit *nem* old meg a bürokrácia mint olyan. Mert egészen könnyen megállapíthatjuk, hogy teljesítőképességének mind a közületi, állampolitikai üzem területén, mind a magángazdaságon belül áthághatatlan belső *határai* vannak. Az irányító szellem — itt a 'vállalkozó', ott a 'politikus' — nem 'hivatalnok', hanem másvalami. Nem feltétlenül formailag, de a dolog lényege szerint ... Ha egy vezetőember, teljesítményének szellemét tekintve 'hivatalnok' — s mégoly derék hivatalnok is —, tehát olyan ember, aki azt szokta meg, hogy szabályzat és parancs szerint kötelességszerűen és becsületesen elvégezze a munkáját, akkor nem használható sem a magángazdasági üzem élén, sem az állam élén".[16] Ha a bürokrácia „természetétől" idegen feladatok megoldására vállalkozik, akkor *saját létjogosultságát* — technikai teljesítőképességét — kérdőjelezi meg.

A *Weber* utáni bürokrácia-irodalmat a már emlegetett fogalmi ambivalencia mellett egyenesen a fogalmak elburjánzása jellemzi: *Albrow* az 1960-as évek végéig terjedő alapos áttekintésében már a bürokrácia *hét* egymástól eltérő használatát különbözteti meg.[17] Az egymással versengő koncepciók ilyen mértékű elszaporodása természetesen nem írható kizárólag a bürokrácia ideológiai „töltetének" és *Max Weber* félreértésének számlájára. Ebben a modern szociológiának az az általános törekvése is erősen érezteti

hatását, amely a vizsgált problématerületek beszűkítésével, egyértelműbb körülhatárolásával próbál meg az ekképp izolált jelenségekről egyrészt pontosabb, részletesebb leírást adni, másrészt empirikusan jobban, megbízhatóbban ellenőrizhető kijelentéseket tenni. A bürokrácia vizsgálatának ez az empirikus orientációja különösen a II. világháború után válik meghatározóvá, és elsősorban konkrét szervezetek belső struktúrájáról készített egyedi esettanulmányok formájában jelentkezik.[18] De ezek a vizsgálatok – megcáfolva a várakozásokat – egyáltalán nem mutatnak egy „letesztelt", egységes bürokrácia-fogalom irányába, hanem ellenkezőleg: a felfogások és értelmezések zavarba ejtő bőségéhez vezetnek. Bár az esettanulmányok módszere a szervezeti jelenségeknek a korábbiaknál sokkal árnyaltabb, életszerűbb leírását teszi lehetővé, a szervezetek sokfélesége és a jelenségeknek ezen a szinten is megmaradó összetettsége azonban továbbra is a releváns és irreleváns jellemzők közötti választásra kényszerít; s mivel a módszer egyedi jellege valójában nem engedi meg a hipotézisek ellenőrzését és általánosítását, viszonylag tág teret ad az önkényességnek. Az empirikus vizsgálatok önmagukban – elméleti és módszertani konszenzus hiányában – nem dönthetnek a bürokrácia különböző értelmezései között, sőt „spontánabb" és „implicitebb" teóriákkal és fogalmaikkal inkább hozzájárulnak az értelmezések számának növekedéséhez.

Ugyanakkor természetesen az is igaz, hogy ez az irodalom egy olyan gazdag tapasztalati anyagot tartalmaz a különböző fajta bürokratikus szervezetek konkrét működéséről és belső viszonyairól, ami lehetőséget nyújt a weberi koncepció empirikus érvényességének felülvizsgálatára – már csak azért is, mert a kutatások egy része kifejezetten ilyen céllal készült. Ebből az összetevésből nagy általánosságban az derül ki, hogy az empirikus vizsgálatok nem cáfolják, inkább csak egyes részletekben módosítják, pontosítják *Weber* megállapításait – és főleg kiegészítik azoknak az általa elhanyagolt, de elméletével konzisztens, ún. diszfunkcionális jelenségeknek a leírásával, amelyek elsősorban *Merton* hatásos tanulmánya nyomán kerültek a kutatói érdeklődés homlokterébe.[19] *Weber*nek a bürokratikus szervezetekről adott jellemzése egyetlen lényegesebb ponton szorul korrekcióra: úgy tűnik, szem elől tévesztette azt a konfliktust, ami a szervezetek formális szabályozottsága és a tudományos ismeretek, a szakértői tudás felhasználásának igénye között feszül. A szervezetek rugalmasságának, a munkakörök és munkafeladatok kibővítésének, a szakértők nagyobb függetlenségének stb. modern, napjainkban erősödő, hangsúlyozása kétségkívül ellentmondásban áll *Weber*nek a formalizáltság növekedésére vonatkozó jóslataival. De ezen a ponton is óvatosnak kell lenni: a szervezetek változásainak mai tendenciái – a rugalmasság, a tolerancia, az egyének autonómiája stb. – ugyanis nem pusztán az általa figyelmen kívül hagyott konfliktusforrással függnek össze, hanem a formális racionalitás előrenyomulását megkérdőjelező mozgalmakkal és ellenakciókkal is,[20] amelyeknek lehetséges bekövetkezését mindig is feltételezte, ha pontos formáikat persze nem láthatta előre.

JEGYZETEK

1. *Gouldner, A. W.:* Metaphysical Pathos and the Theory of Bureaucracy. In: *Yarwood, D. L.* (szerk.): The National Administrative System, John Wiley and Sons, New York, 1971. 390. o.
2. *Bendix, R.:* Bureaucracy and the Problem of Power. In: *Merton, R. K.* et al. (szerk.): Reader in Bureaucracy. The Free Press, Glencoe, Ill. 1952. 133. o.
3. I. m. 118–124. o.
4. *Albrow, M.:* Bureaucracy. Pall Mall Press, London, 1970. 16–32. o.
5. Lásd pl.: *Horowitz, J. L.:* Foundation of Political Sociology. Harper and Row, New York, 1972. 82–89. o.; *Ruhciman, W. G.:* Social Science and Political Theory. The University Press, Cambridge, 1963. 70–83. o.; *Aron, R.:* Progress and Disillusion. Frederick A. Praeger, New York, 1968. 26–30. o. – Érdemes megjegyezni, hogy a demokratikus kormányzati formának ezt a belső ellentmondását már *Tocqueville* észreveszi. S bár ő explicit módon szinte nem is használja a bürokrácia kifejezését, a kormányzati hatalom centralizációs tendenciáiban lényegében ugyanúgy egy kisebbség által gyakorolt bürokratikus uralom veszélyét ismeri föl. *Tocqueville, de A.:* A demokrácia Amerikában. Gondolat, Budapest, 1983.
6. *Mouzelis, N. P.:* Organization and Bureaucracy. Aldine Publishing Company, Chicago, 1968. 26–29. o.; *Albrow, M.:* I. m. 33–37. o.
7. *Weber* értelmezésében elsősorban a következő munkákra támaszkodtam: *Bendix, R.:* Max Weber. An Intellectual Portrait. Anchor Books, Doubleday and Company, New York, 1962.; *Bendix, R.–Roth, G.:* Scholarship and Partizanship: Essays on Max Weber. University of California Press, Berkeley, 1971.; *Wrong, D.* (szerk.): Max Weber. Prentice Hall, Inc., New Jersey, 1970.; *Albrow, M.:* I. m. 37–66. o. – A teljesség kedvéért azért meg kell jegyezni, hogy a félreértések egyik forrása magukban a weberi szövegekben rejlik. Egyrészt három kifejezetten bürokráciával foglalkozó tanulmánya – „A bürokratikus uralom lényege, feltételei és kibontakozása", „A bürokratikus igazgatási testülettel rendelkező legális uralom", valamint „Parlament és kormányzás az újjárendezett Németországban" – mellett a bürokráciára vonatkozó megjegyzései szétszórva, a legkülönbözőbb tárgyú munkáiban találhatók. Másrészt a többértelmű, különböző jelentéstartalmakkal használt fogalmak esetében, mint pl. a racionalizálás – bár „valahol" általában mindig tisztázza különböző jelentéseit – gyakran csak a szövegösszefüggésekből lehet kideríteni, hogy éppen milyen értelemben használja.
8. *Weber, M.:* A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat, Budapest, 1982. 86. o.
9. *Weber, M.:* Wirtschaft und Gesellschaft. I. félkötet. Kiepenhauer und Witsch, Köln–Berlin, 1964. 60–61; 76–77; 200–201. o.
10. „Az uralom hagyományozott típusai mellett a Nyugaton a formalizált jogászi racionalizmus győzelmével kialakult az uralom legális típusa, melynek bár nem egyedüli, de legtisztább működési válfaja volt és maradt a *bürokratikus* uralom." *Weber, M.:* A világvallások gazdasági etikája. In: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. I. m. 336. o.
11. Mind a legitimitás, mind a legális uralom, mind a bürokrácia jellemzőinek felsorolását közvetlenül Albrowtól vettem át. Lásd: *Albrow, M.:* I. m. 43–45. o.
12. *Weber, M.:* A világvallások gazdasági etikája. I. m. 337. o.
13. *Albrow, M.:* I. m. 64. o. Ugyancsak Albrow demonstrálja, hogy a későbbi irodalomban mennyire általánossá vált a weberi racionalitás-fogalmat a hatékonysággal azonosítani, és ugyancsak ő mutatja ki, hogy Weber a bürokrácia racionalitásán elsősorban formális racionalitást értett. Lásd: I. m. 62–66. o.
14. Weber ilyen értelmű elmarasztalására nézve lásd pl.: *Strauss, E.:* The Ruling Servants, George Allen and Unwin Ltd. London, 1961. 40–41. o.; *Crozier, M.:* A bürokrácia jelensége, KJK, Budapest, 1981. 33–34. o.

15. *Albrow, M.:* I. m. 46–47. o.
16. *Weber, M.:* Állam, politika, tudomány. KJK, Budapest, 1970. 405. o.
17. *Albrow, M.:* I. m. 84–105. o.
18. A legjelentősebb ilyen jellegű munkák közül lásd pl.: *Blau, P. M.:* The Dynamics of Bureaucracy. University of Chicago Press, Chicago, 1955.; *Gouldner, A. W.:* Patterns of Industrial Bureaucracy. The Free Press, Glencone, Ill. 1954.; *Selznick, F.:* TVA and the Grass Roots. Harper Torchbooks, New York, 1966.
19. *Merton, R. K.:* Bürokratikus struktúra és személyiség. In: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Gondolat, Budapest, 1980. 452–472. o. Weber bürokrácia-elméletének az empirikus kutatások általi felülvizsgálatáról lásd: *Albrow, M.:* I. m. 61–66. o.; *Mouzelis, N. P.:* I. m. 55–75. o.
20. „Manapság új szervezeti doktrínák két ezer év jogi és politikai filozófiájával szakítanak a tulajdon és a szuverenitás nagy legitimizáló elveinek elutasításán keresztül. Egy új igazgatási teória arra bíztatja az alkalmazottakat, hogy szűnjenek meg hivatalnokok lenni, váljanak lényegileg racionálissá, és döntsék el maguk, milyen célokat kövessen szervezetük, tekintet nélkül a törvényhozásra és vezetőikre (vagy az igazgatótanácsra és a részvényesekre). A tisztviselőket arra ösztönzi, hogy nyíltan politizáljanak, álljanak ki a szegényekért és elnyomottakért, és alkossanak velük politikai szövetséget." *Thompson, V. A.:* Bureaucracy and the Modern World. General Learning Press, Morristown, 1976. 127. o.

BÉLLEY, LÁSZLÓ:

ON THE CONCEPT OF BUREAUCRACY

(Summary)

The article analyses the 'career' of bureaucracy in social science within the framework of an outline of the history of the concept, with special regard to its contradictory interpretations so characteristic of our age: as a notion of an illegitimate form wasting resources and as a rational, efficient one of organization and management. The author starts from the fact that at the time of its spread in the 19th century the expression stood for such a novel form of administration in which the contemporaries saw the violation of the dominant political and ideological doctrines, therefore most of them condemned bureaucracy as an unambiguously negative phenomenon. By the turn of the century, however, such realizations matured, which considered the activities of salaried officials–bureaucrats to be indispensable to governance and to the administration of organizations in general. It was under the impact of such realizations that Max Weber elaborated his own theory of bureaucracy by which he cleared the concept of its earlier negative content. The author presents the major components of Weber's theory and expounds that the modern confusion and contradictions in the interpretation of bureaucracy are partly due to the wrong assessment of Weber's concept. Finally, he surveys the results of subsequent empirical literature in brief mainly from the aspect how far they modify Weber's theory.

BARTA IMRE

A GAZDASÁG ÉS A POLITIKA KAPCSOLATÁRÓL

A szocialista társadalmak előtt álló feladatok újszerűségéből, nehezebbé és bonyolultabbá válásából — s nem utolsósorban bizonyos ellentmondások kiéleződéséből — eredően a társadalmi kérdések fókuszába a gazdaság és a politika kapcsolata került. A súlyponteltolódás nem véletlen. A jelzett kapcsolatrendszer előtérbe kerülésével ui. társadalmi-gazdasági fejlődésünk, előrehaladásunk szinte minden lényeges mozzanatát integráló s ezzel a szocializmus pozícióját is sok ponton érintő, tükröző jelenségről van szó. A társadalmi fejlődés döntő hajtóerejét egyébként már a marxizmus klasszikusai is a gazdaságban keresték és találták meg. *Kádár János*nak ezért nemcsak a klasszikusok tanaival s *Lukács György* gondolataival, hanem mai valóságunkkal is teljes mértékben adekvátak — igen mély igazságot tükröznek — a XII. Kongresszuson mondott szavai, miszerint (nem szó szerinti idézésben) minden társadalmi kérdés megoldása, a gazdasági munka eredményeitől függ.

A szocializmus perspektívája és történelmi érdemei a meglevő gondok és nehézségek ellenére is vitathatatlanok. A hangsúlyt jelen esetben mégsem az eredményekre, sokkal inkább a további fejlődést nehezítő körülményekre, ellentmondásokra, a megújulás korlátainak feltárására és a terápiát jelentő — hogyan tovább kérdéseire, megoldásokra indokolt helyezni. Annál is inkább, mivel, s most már sajnos történelmi tapasztalatok alapján állítható, hogy bizonyos feszültségek halmozódása, megoldásuk elodázása (visszafojtása) a szocialista társadalmak, rendszerek működési hatásfokát is lerontja (felesleges energiaveszteségeket okoz). A társadalmi tulajdonviszonyokból objektíve következő, eredő nagyobb lehetőségek, a tudati tényező nagyobb szerepe egyúttal ui. nagyobb *tévedési lehetőségeket* is magában rejt. A magyar viszonyok elemzése alapján ezért joggal állapíthatta meg *Berend T. Iván*, hogy: „Változtattunk és változtattunk. Rengeteget hibáztunk, s újból és újból korrigáltunk, hogy közben újra tévedjünk, és újra előbbre jussunk"[4] (784. o.).

A marxizmus—leninizmus az eddig létező eszmerendszerek közül a leghaladóbb. Dogmává merevítésének veszélyét időnként és helyenként mégsem tudta elkerülni. A szocializmuskép torzulásának veszélye ugyancsak realitás, amelyre talán Albánia szolgáltatott eddig legpregnánsabb példát.

A téma kifejtésére három részben kerül sor. (*1.* Elvi-történeti áttekintés, *2.* Rövi-

den a hazai viszonyokról, *3.* Hogyan tovább?) Az eszmefuttatásra – terjedelmi okokból is – gazdaság és magyar centrikusság jellemző. A politikai oldalt illetően előre kell bocsátani, hogy *a párt és az állam szerepe a tárgyalt kérdéseket érintően nem választható szét.* A gyakorlatban ui. nincs és nem is lehet csak iniciáló és a végrehajtást számon kérő párt és csak végrehajtó állam (a maga intézményrendszerének összességében értve). Az állam szerepét is a politikum közé sorolva sem leegyszerűsíthető azonban a kérdés úgy, mintha a politika csupán a gazdaság fölött létező irányítással lenne azonos. A tulajdon társadalmi jellegéből eredően az ui. a gazdaságnak is immanens része. Eklatáns példa erre a gazdasági jellegű döntések politikai-társadalmi konzekvenciáinak szükségszerű mérlegelése. A valóságban tehát *egy sokdimenziós jelenségvilág kölcsönhatásos rendszerével állunk szemben*, amelyben az egyes alrendszerek önállóságának viszonylagossága kölcsönös függőségükkel együtt szükségszerű.

1. Elvi-történeti áttekintés

A társadalmi–gazdasági formáció szerveződése a marxi logika szerint a gazdaság, politika, ideológia vonal mentén tekinthető organikusnak. *Marx* és *Engels* a proletárdiktatúrának elsősorban hatalmi-politikai, *Lenin* ezzel szemben gazdasági-kulturális funkciót tulajdonított. A gazdasággal szemben *Lenin* – mint ismeretes – a politika elsőbbségét hangsúlyozta. A politika sűrített gazdaság – szállóigévé vált megfogalmazás pedig a két oldal szerves összefonódását, egyben a gazdaság meghatározó szerepét tükrözi. *Lenin* a marxi felfogást ezzel inkább a konkrét viszonyokra alkalmazta, mint revideálta. E pont körül ma is sok a félreértés. Az elmaradott vagy közepes fejlettségű termelőerőkre épülő „létező szocializmusok" még nem azonosak a *Marx–Engels* által elképzelttel. Ahhoz – mai felfogásunk szerint – a fejlett szocialista társadalom fog leginkább hasonlítani. A fejlett szocialista társadalomban már a *Marx* által organikusnak tekintett sorrend érvényesülésének feltételei is megteremtődnek. Addig azonban – s ez egy elég hosszú történelmi időszakot is jelenthet – a lenini út kínálkozik járhatónak. Miért? Azért, mert *a politika irányító szerepe nélkül nincs és nem is lehet biztosíték arra, hogy a ma még csak közepesen fejlett gazdaságok, amelyek egyúttal árutermelő gazdaságok is, öntörvényük alapján a fejlett szocializmus irányába fejlődjenek.* A tudati, akarati elemeket – ami megfelelő társadalmi, piaci kontroll és tudományos megalapozottság hiányában sajnos nagyobb tévedési lehetőségeket is biztosít (nincs gyógyszer mellékhatások nélkül) – a gazdaságba csak kívülről lehet bevinni. A dolog természetéből eredően társadalmi tulajdonviszonyok esetén erre egyedül a politika lehet képes és illetékes. A politika ilyenformán a társadalmi lét kromoszómájaként is felfogható. Az ideológiának e tekintetben talán legnagyobb történelmi tévedése, hogy a még fejletlen viszonyoktól sokáig az érett szocializmus értékrendjét, pontosabban annak követését kérte számon. Pedig amint a gyakorlat is bizonyítja a lét és a tudat ilyen mérvű szétválasztása vagy erőszakolt összekapcsolásának kísérlete – az értékrend torzulásának veszélye nélkül – nem biztosítható. Ez természetesen nem jelenti, nem jelenthe-

ti egy csupán pragmatista – esetenként a gyakorlati élet ismeretét is nélkülöző pragmatista vonal, egy rövid távú, földhözragadt szocializmuskép követését.

*Lenin*nek a gazdaság és a politika kapcsolatára vonatkozó nézetei, a gazdaság politikai eszközökkel történő irányításától a NEP-ig eljutva legalább három fő fejlődési fokozatot tükröznek. *Sztálin* a NEP nagy visszarendezője a mai szocialista országok számára egy erősen hierarchizált, felülről vezérelt, túlpolitizált modellt hagyott örökül. Sok tekintetben – s érthetően – ma is ez a modell a „kályha".

A politika elsőbbsége és túlsúlyossága közötti különbségtétel szőrszálhasogatásnak tűnhet. A valóságban mind elméleti, mind gyakorlati szempontból nagyon is fontos különbségről van szó. A politika elsőbbségét a gazdaság fejlődési irányának vezérlése – a tudati, akarati elemnek a gazdaságba való bevitele – szempontjából józan ésszel, a fejlődés szocialista jellegének veszélyeztetése nélkül aligha lehet kétségbe vonni. Különösen akkor nem, amikor az egyes nemzetgazdaságok belső feszültségeinek halmozódása éleződő nemzetközi viszonyokkal párosul. Továbblépve, egyet lehet érteni *Nyers Rezső*vel abban, hogy: „Az általános gazdasági fejlődés kritikus kérdéseiben politikai síkon lehet világosan kifejezni a koncentrált gazdasági érdekeket, de ehhez olyan politikai mechanizmus kell, amely szoros kapcsolatban van a gazdasággal, amely segít feltárni és egyeztetni a valós érdekeket, amely segíti az alternatív lehetőségek szellemi érlelődését és kulturált kinyilvánítását."[24] (290. o.) A politika elsőbbségét természetesen nem helyes tértől és időtől függetlenül abszolutizálni. *Bognár József* szerint is: „Súlyos tévedés volna azonban azt gondolni, hogy a politikai és gazdasági érdekek ütközése vagy látszólagos ütköztetése esetén – konszolidált társadalmi viszonyok között – a gazdaságnak automatikusan ki kellene térnie, engednie kellene. Konszolidált társadalomban ugyanis csak a gazdaságilag megalapozott és megtámasztott politikai törekvések érhetnek el sikert."[8] (809. o.)

A politika túlsúlyossága tekintetében sokféle nézettel lehet találkozni. Általános a vélekedés a tekintetben, hogy a politika túl sokat vállal magára, ezért torzul és torzít. Eldeformálja azoknak az alrendszereknek, szervezeteknek működését is, amelyek tevékenységébe aprólékosan és operatívan beavatkozik. A túlsúlyosság általános megfogalmazása mégsem tekinthető helyesnek. A politika túlsúlyossága ui. inkább mennyiségi vonatkozásokban áll fenn. A minőségi vonatkozásokat illetően a politika: cél, érték és mérőrendszere, de még inkább gyakorlata elmarad a követelményektől. Ez is egyik oka annak, hogy a szocialista gazdaságok teljesítőképessége, rugalmassága sok vonatkozásban saját adott lehetőségeik színvonala alatt marad. A túlsúlyosság egyik megnyilvánulási formája, hogy a gazdaságba, a gazdaság mikroszférájába „kívülről" lehet érdekeltségi, kockázatvállalási és felelősségi elemeket nélkülöző döntéseket bevinni. (Félreértéseket kerülendő, tehát nem a gazdaság fejlődési irányát meghatározó átfogó döntésekről van szó.) Annak illusztrálására, hogy a végletekben való gondolkodás, pl. a piac mindenhatóságába vetett hit ilyen megközelítésben is mennyire nem helytálló, Japán példájára kell elsősorban utalni. Japánban az államnak mindig kiemelkedő szerepe volt a gazdaság irányításában. Az adminisztratív, de minőségi követelményeket közvetítő irányítást a japánok – annak törvényességi alapjait vitatva és antidemokratikus jellegét is el-

ismerve – rugalmasabbnak tartják a klasszikusnál.* Az arányok finomsága mögötti viszonyok szövevényessége európai fejjel természetesen nehezen érthető meg. A szocialista viszonyokra visszatérve, a minőségi jegyek hiánya vagy gyengesége a kapitalizmus megújulási készségének, virulenciájának tükrében különösen szembetűnő. A második világháborút követő világméretű konjunktúra és az extenzív fejlődési lehetőségek évtizedeiben a szocialista gazdaságok e gyengéi értelemszerűen rejtve maradtak. Az említett lehetőségekből és az arányokat megsértő fejlesztésekbe torkolló erőltetett, mennyiségi növekedés alapján elért, s javunkra mutatkozó ütemkülönbségeket sokáig egyértelműen a rendszer fölényéből adódónak tekintettük. Időközben arra is rá kellett döbbennünk, hogy a modernizáció sem csupán a szocializmus terméke.

További igen lényeges kérdés a szocialista gazdaságok működési rendszerének *elméleti megalapozottsága,* a valóságosan érvényesülő mozgástörvények követelményrendszerének tudományos feltárása. E tekintetben abból kell kiindulni, hogy a szocialista gazdaság törvényszerűségeinek kérdései sem teoretikusan, sem az alkalmazott közgazdaságtudományok részéről mindmáig nincsenek, s objektíve nem is lehetnek a kapitalizmuséhoz hasonló mélységben feltárva. A szocializmusról a tankönyvek is többnyire állapotképet, ráadásul deduktív módon leképezett állapotképet rajzolnak, s nem mint saját ellentmondásainál fogva fejlődő dinamikus rendszert mutatják be. Szocializmusképünk egy messianisztikus felfogás jegyében fogant, s bizonyos utópisztikus vonásoktól még ma sem mentes. Ez a kép tehát nem a létező valóság – közöttük nem a magyar történelmi és társadalmi valóság – elméleti általánosításából, hanem egy teoretikus dedukció, egy elvont világtörténelmi modell leképezéséből jött létre. Az így leképzett kép a minden tekintetben sokszínű valósággal szemben szükségképpen szegényesebb, egyfajta monolit társadalomkép. Ezek után érthető meg igazán, hogy miért olyan nagy a csábítás az adott történelmi korszak konkrét mozgásformáinak egy ideológiai jövőképből visszavezetett modelljéhez való igazítására. Aligha vitatható pedig, hogy *egy elvont moralizáló szocializmuskép nem vezérelheti tartósan és kellő hatékonysággal a gazdasági folyamatokat.* Tudományos kidolgozottság, elméleti megalapozottság nélkül azonban csak egy másik, érthető okokból pragmatista, a kényszerhatások felerősödése esetén pedig csak egy improvizációkkal terhelt út kínálkozik. A ma és a továbbfejlesztés kérdéseire a marxista közgazdaságtudománynak természetesen ma kell választ adni. A klasszikusoktól ezt várni nemcsak történelmietlen, de a gyengeség jele is. Az egyedül helyes közelítésmód e tekintetben az, hogy adott kérdésről klasszikusaink hogyan vélekednének ma, s nem az, hogy miként vélekedtek 70 és 120 évvel ezelőtt. Az elméleti megalapozottság elégtelensége alapján érthető meg az az igazán mély ellentmondás is, ami a termelőerőkhöz képest fejlettebb termelési viszonyok erőltetett megvalósításából táplálkozik, és fordítva is abból, hogy a kialakítandó – hazánk-

*A részletekbe nem belebocsátkozva az *Adam Smith*-féle „láthatatlan kéz" koncepciójához képest *John Maynard Keynes*nek századunkban sok tőkés ország kormánya számára ideológiai alapot szolgáló nézetei forradalmi változást, egyúttal paradigma váltást is jelentettek. Az utóbbi évtizedekben viszont egyes tőkés országok kormányai a gazdasági folyamatoknak a pénz mennyiségén keresztül történő *Milton Friedmann* koncepcióra esküsznek.

ban többé-kevésbé már kialakult – gazdasági modell még mindig nem találta meg társadalmi-politikai modelljét. Ennek az ellentmondásnak a feloldása és a sok országban elindított reformpolitika térhódítása szempontjából ezért is szinte felbecsülhetetlen a jelentősége annak a felismerésnek, amelyet *Jurij Andropov Marx* halálának 100. évfordulójára emlékező beszéde tükröz. „E törvények objektív jellege megköveteli a lemondást minden olyan kísérletről, hogy a gazdaságot természetétől idegen módszerekkel irányítsuk.", illetőleg *Konsztantyin Csernyenkó*nak – már ugyancsak SZKP főtitkári minőségében – mondott választási beszédének következő részlete: „... az utópia árnyékától mentesen határozzuk meg az új társadalom szociális-gazdasági érettségének általunk elért szintjét ... Itt is nagy szerepet játszik a fejlett szocializmus koncepciója, mint egy történelmileg hosszú szakaszé, amelynek az elején tart országunk."

A gazdaság és politika kapcsolatrendszerének mélyreható elemzése és az elméleti-tudományos megalapozottság fokozása nélkül az olyan nagy horderejű kérdésekre sem kapható megfelelő válasz, mint pl. a szocialista országok fejlődési lendületének megtorpanásában – az extenzív fejlődési tartalékok kimerülésén és a világgazdasági válságon kívül – milyen szerepe van a gazdálkodási szisztéma túlhaladottságának; a gazdaság felülvezéreltségének; a tulajdonosi szemlélet, tudat gyengeségének; a középszerűségre hangolt értékrendnek; az egyenlősdi szemléletnek; a gazdaságok erőforrás-korlátosságának; a hatékonysági kényszer alacsony szintjének? Miért nem tudott eddig egyetlen szocialista gazdaság sem igazán – s megfelelő szélességben – innovatívvá válni? A miérteket sajnos sokáig lehetne folytatni. Annak bizonyítására, hogy az elmélet és a gyakorlat között elég nagy a rés, talán ennyi is elég. E résből eredően a pragmatizmus és a dogmatizmus gyakran és könnyűszerrel tud felülkerekedni a valóban – tehát nem csupán akként manifesztált vagy vélt – tudományos nézeteken. Így ui. a feszültségekbe torkolló, hibát mindig csak a múltban elkövető gazdaságpolitika is könnyen megideológizálható, elég sok a vargabetű, tetemes a tandíj (pl. Lengyelország).

A gazdaság és politika kapcsolatában további zavaró momentum, hogy különösen *az elméleti közgazdasági vonal a politikától gyakran egy elvont elméleti optimum követését kéri számon.* Az elméleti optimum és a mindenkori lehetőségek, cselekvési korlátok számításbavétele, egyeztetése a politika feladata, művészete. Az SZKP KB-nak a közgazdasági elméleti kutatásokkal szembeni (1984. februári) kritikája ezért a Szovjetunión kívül más szocialista országok számára is megszívlelést érdemlő jelenség. Az elméleti oldalon mindemellett sokan és sokszor megfeledkeznek arról is, hogy *az emberi történelem során eddig egy formáció sem érvényesült sterilen.* Kivételt ez alól talán csak az ősközösségi és az ázsiai termelési mód viszonylag hosszabb ideig létező tiszta típusa jelentett.

A szocialista gazdaságok többsége ma is erősen hierarchizált, tehát felülről vezérelt. Ez a monolit hierarchikus függőségi kapcsolatrendszer a proletárdiktatúra egy történelmileg meghatározott időszakában indokolt volt, ma már azonban túlhaladott. Túlhaladott azért, mert a társadalmi-gazdasági megújulásnak és a demokratikus szélesítésének, ezáltal pedig a tömegerő, az alkotó energiák felszabadításának egyaránt fékezője. A felépítményi elemek önállósulása egy kritikus pontot átlépve – különösen a

társadalmi kontroll gyengesége esetén – függetlenségbe csap át, s az alap kiszolgálása helyett esetenként a saját (fennmaradási) érdekeit követi. Így áll elő az a nem ritka, de mégis paradox helyzet, hogy az apparátusok fölé nőnek az irányításukra hivatott testületeknek. A szocialista országok többségében már elért kulturális színvonalat és a vezetésre alkalmas elkötelezett káderekét tekintve a felülvezéreltség oldásának a lehetőségei adottak, s a hatásfok-teljesítőképesség fokozása szempontjából az oldás szükségessége is egyre inkább kényszerűséggé válik. Természetesen nem a hierarchikus függési rendszer teljes lebontásáról és annak valamiféle horizontális kapcsolatrendszerrel való helyettesítéséről van szó. Mindaddig ugyanis, amíg az állam el nem hal, a társadalom szerveződési elve nem lehet kizárólag horizontális. Történetileg szemlélve: a mai hierarchikus kapcsolatrendszer lebontása attól is függ, milyen mértékben lehet előrehaladni az állami funkciók társadalmasításában. Más kérdés, hogy már is gyarapítható azoknak a szervezeteknek a száma, amelyek hatalmi jogosítványok nélkül látnak el társadalmi, sőt regionális vagy világméretű koordinációt. Ezáltal és fokozatosan a társadalom és gazdaság alulról történő építkezésének útjára lehet lépni. A hatékonysági kényszert és tulajdonosi szemlélet ugyanis nem lehet szimulálni, utasításokkal és adminisztratív megoldásokkal helyettesíteni. Ahhoz képest, hogy a szocialista gazdaságok – fejlődésük jelenlegi szakaszán és a ma belátható időn belül – egyben árutermelő gazdaságok is, a piac szerepe eléggé alárendelt, s a tulajdonlást jelentő formakészlet is eléggé szegényes. A tulajdonlás lényegében állami és csoporttulajdon formáját ölti. A második és az ún. fekete gazdaság ezért szinte mindenütt elemi erővel igyekszik felszínre törni, amelyben a formakészlet szegénységén kívül természetesen a hiány a gazdaságok erőforrás-korlátossága is nagy szerepet játszik. Ezek főáramba való terelésére – a háztájit itt nem érintve is – eddig Magyarországon került legnagyobb mértékben sor.

Végül az általános elvi és történeti áttekintés keretében szólni kell még a kelet-közép-európai régió fejlődésének megkésettségéből eredő, s nyomokban még ma is fellelhető vonásokról is, amelyek e térség társadalmainak életét bizonyos módon és intenzitással ma is átszövik. Még szélesebb kitekintésben pedig *Kozma Ferenc* értékelése szerint: „A kapitalizmust alig és csak torz formájában megélt társadalmak szocialista útra való lépésükben rengeteget hurcolnak magukkal azokból a társadalmi viszonyokból, megoldási reflexekből, amelyekhez előéletük folyamán hozzászoktak. Kína esetében ezek a makacsul továbbélő reflexek szorosan kapcsolódnak az ázsiai termelési módhoz. Kelet-Európában a sajátos, olykor bizánci maradványokkal tarkított abszolutizmus az, amely valamiféle gyötrő kontinuitásként 'szennyezi' szocialista viszonyaink fejlődését. Lengyelországban még mindig kísértenek a nemesi „rzeczpospolita" reflexei és így tovább. Mindezek magukban hordozzák a fejletlen termelőerők viszonyaiból adódó anarchikus tendenciákat, csakúgy, mint a központosított prekapitalista állam centralizációs törekvéseit és az ezeken alapuló gazdálkodási stílust, s egyben hajlamosak áttekinthetetlenül és ugyanakkor rendkívül ellentmondásosan összeszövődni azzal az erő-, eszköz-, akaratkoncentrációs törekvéssel, amely erőkoncentráció a szocializmus struktúrájában nem a feudalizmus második virágkorának vagy a bizantianizmus-

nak, esetleg az ázsiai termelési módnak a koncentrációs igényéből fakad, hanem amelyet a legmodernebb termelőerők által kiváltott, igen sokoldalú munkamegosztás, stratégiai tervezési igény és általános társadalmi interdependencia követel meg. Ennek előfeltételei azonban a relatíve elmaradott termelőerőkkel rendelkező társadalmakban eleve nem adottak, viszont maga a társadalom könnyen hajlik a centralizációra, történelmi reflexei folytán. Ez fantasztikus ellentmondás, ami nagyon sokban magyarázza a mai szocialista társadalmak visszásságait, többek között alkalmazkodóképességük renyhe voltát"[18] (17. o.).

Sok más egyebekkel ezek az örökölt reflexek is okai a közismert mennyiségű nézőpontú ütemléleknek, az idő dimenzió megerőszakolásából eredő fetisizálódott utolérési törekvéseknek, a célok túldimenzionáltságának. A fikció és a valóság közötti dimenziócsúszás természetesen a gazdaságok működtetésének a lehetőségek alatti hatásfokában, s bizonyos feszültségek éleződésében kumulálódtak és kumulálódnak. A józan reformtörekvéseket természetesen az elvi megalapozottságot nélkülöző áradikális ötletek éppúgy keresztezhetik, mint a minden megújulást megkérdőjelező konzervativizmus. Ez utóbbi ráadásul rendszeridegen is, mivel hosszú távon a politikai rendszer megmerevedése, azon keresztül pedig a fejlődés fékezése irányába hat (hathat).

2. Röviden a hazai viszonyokról (diagnózis)

Az általános elvi-történeti áttekintés után a hazai viszonyokra térve e fejezetben a közgazdasági kutatásokon kívül a gazdaságtörténeti és szociológiai kutatásokra is támaszkodva, azoknak a változtatást igénylő legfontosabb jelenségeknek a vázlatos bemutatásáról lesz szó, *amelyek nagyrészt már rendszerünk, eddigi gyakorlatunk termékei*, amelyek meghaladása egyben a magyar társadalom és gazdasági további fejlődésének is fontos feltételei. A megtett út és az elért vívmányok értékelésével felszabadulásunk 40. évfordulója táján született és születendő nagy számú visszaemlékezésre tekintettel — úgy vélem — nem szükséges foglalkozni. Az ünneprontás szándékát és az egyoldalúság látszatát kerülendő kivételként *Berend T. Iván* következő gondolatait érdemes idézni: „De ne kérjük számon magunktól ideálképeket a jelen hiányzó realitásaként. Ha egyetlen harmad-évszázad alatt szegényes falvainkat emeltük volna csak fel, a világ élvonalába sorakoztatva mezőgazdaságunkat — az még nem feltétlenül szocializmus, de nem is kevés. Ha egyetlen emberöltő folyamán sikerre vittük az iparosítási áttörést, megváltoztatva gazdaságunk és társadalmunk szerkezetét, akkor bár az európai élvonalhoz tartozó országok 19. századi feladatát oldottuk meg, mégis történelmi léptékkel léptünk. Ha egy elvesztett háború után és hihetetlen gazdasági felemelkedési erőfeszítések között a mély tömegnyomort tüntettük el, arra is büszkék lehetnénk. Ha nem egészen 40 tanév folyamán egy népet vittünk be iskolákba, s egyre jobban azok felsőbb lépcsőfokaira is — már ezzel is életképes fát ültettünk. Ha intézményekben élő és gerincekben bujkáló kasztszerű társadalmi elkülönülést számoltunk fel, ak-

kor ezzel sem teremtettük ugyan még szocializmust, de szélesre tártunk kapukat a jövő felé. Gazdaságunk és társadalmunk modernizálását, a viszonylagos elmaradottságból való kitörés szocialista modelljét alkalmazva hajtottuk végre. Ellentmondásai ellenére sem vitathatók el történelmi sikerei. Igaz az sem, hogy a 20. század második felében Japántól, Dél-Koreától Finnországig, Spanyolországig és Görögországig több országban lehettünk tanúi sikeres felzárkózásoknak. A gazdasági-társadalmi modernizálás tehát nem feltétlenül a szocializmus terméke. De az is nyilvánvaló, hogy befutott gazdasági-társadalmi átalakulásunk nélkül nem lehetne szó szocializmusról."[5] (10. o.)

A diagnózisként kínálkozó jelenségek közötti eligazodás könnyítése érdekében valamilyen rendező elv követése szükséges. Az esetleges félreértéseket elkerülendő, előre kell bocsátani, hogy az érintett problémák kialakulásának nem csupán belső, illetőleg politikai vagy gazdasági természetű okai vannak. Ezért is, és az emberi tényező fontosságára tekintettel, a diagnosztizált tényezők csokrába az értékrendet, a kulturálistudati tényezőt is be kellett sorolni.

Általános társadalmi-politikai tényezők

A gazdaság és a politika kapcsolatában az utóbbi években tapasztalható fejlődés legáltalánosabb vonásai: a fejlődés minőségi jegyeinek előtérbe kerülése – sok tekintetben azonban inkább csak szorgalmazása –, a gazdasági megújulásra késztető politikai aspiráció felerősödése, a megújulási folyamat részleges és felemás jellege. A felemás jelleg legkézenfekvőbb megnyilvánulása, a szervezeti-intézményi rendszer korszerűsítésének megkésettsége. A felépítményi elemek fejlődése a gazdasághoz képest így fáziskésésben van, másrészt a megújulás nem terjedt ki a társadalmi alrendszerek mindegyikére. A szűkebben vett politikai szférában a demokratikus-centralizmusban a centrális oldal súlya a meghatározóbb. Emellett a politika mennyiségi értelemben vett túlsúlyosságának oldódása sem elég gyors. *Bihari Mihály* szerint „a gazdasági rendszer teljes átpolitizálása és a politikai rendszer ökonomizálódása következtében e két társadalmi alrendszer olyképpen csúszott egymásba, hogy a gazdaság relatív önállósága teljesen megszűnt."[6] (280. o.) Ebből a szituációból eredően a döntések fölfelé tolódása szükségszerű. *Bogár László* szerint például ezért: „Az egy 'meredek falú piramis csúcsán elhelyezkedő' politikai hatalom tehát funkcionálisan túlterheltté vált, míg a társadalom különböző 'független változók' szerint képződő csoportjai, rétegei nem rendelkeznek a valóságos döntések jogával, de felelősségével sem."[7] (173. o.) Az állami élet, de különösen a tanácsi tekintetében ezekben az években az önkormányzati vonások és feltételek erősbödésének lehetünk tanúi. Mindettől függetlenül a társadalom felülvezéreltsége és hierarchizáltsága változatlanul erősebb a kívánatosnál, amelynek következtében az alsó szintek kezdeményező, innovatív készsége és felelősségvállalása messze elmarad az optimálistól. *A politika–állam–gazdaság legfontosabb három alrendszer kapcsolatában ezért sok a párhuzamosság, a bürokratikus vonás, amelyek folytán az üresjáratok, a kampányszerűség és a pótcselekvések arányai is eléggé szembetűnőek.* Bürokratikus és

piaci koordináció címmel tartott akadémiai székfoglaló előadásában *Kornai János* az 1970–1981. évi időszak elemzése alapján olyan következtetésre jut, hogy: „az adatsorok eléggé nagy stabilitást mutatnak, csökkenő trend sehol nem látszik, vagy stagnálást, vagy még inkább növekedést tapasztalunk. Ez a bürokratikus koordináció rendkívüli szívósságát mutatja olyan történelmi időszakban, amelyben pedig mélyreható demokratizálási reformfolyamat ment végbe."[18] (1029. o.)

Az utóbbi évtizedben a politika a gazdasággal szemben több olyan – egyébként helyes és időszerű – követelményt (pl. a hatékonyság, a differenciálódás fokozása stb.) fogalmazott meg, amelyekre a gazdaság részben önhibájából, részben azonban a követelmények teljesüléséhez szükséges feltételek vagy harmonizálásuk hiánya folytán nem tudott ráhangolódni. A differenciálódás, a hatékonyságon alapuló szelektív fejlesztés több középtávú tervben megfogalmazott követelménye ellenére a nivellálódási tendenciák – az állami beavatkozások és támogatáspolitika következtében is – bizonyultak erősebbnek. Alulnézetből szemlélve úgy tűnik ezért, hogy *az irányítás a minőségi töltetű követelmények érvényesülésének még mindig nem tud maradéktalanul érvényt szerezni.* A hatékonyságon kívül ez a struktúra korszerűsödése és az alkalmazkodóképesség, a rugalmasság területein – azok elégtelen fejlődése formájában – érzékelhető leginkább.

Gazdasági természetű gondjainkat elemezve hamar el lehet jutni *a tulajdon, a piac, az árak, a verseny és a vállalati önállóság szimulálásáig, a se terv, se piac állapotáig és az informális mechanizmus elemek túlsúlyáig.* Ezek közül e helyütt csupán a tulajdonlás kérdését érintve vitathatatlan, hogy óriási a szakadék a társadalom tagjainak a társadalmi, különösen annak állami formájú tulajdonhoz és a személyi tulajdonhoz való kötődése között. Ezért tekinthető történelmi léptékű mércével mérve is nagy jelentőségűnek az MSZMP KB április 17-i állásfoglalása a tulajdonosi funkciók egy részének vállalatokhoz való letelepítéséről. A témával a kisvállalkozások térnyerését is összekapcsolva ezek a lépések részben felismerés, részben kényszer szülöttei. A fordulat éveiben – a forradalmi lendület hevében – a tulajdont az optimumhoz képest kétségkívül túltársadalmosítottuk. Mai szemmel nézve, mint *Palánkai Tibor* is megjegyzi: „valójában a közvetlen társadalmi és kooperatív termelőerőket képviselő termelőszervezetek kollektivizálására volt elsősorban szükség ... Ma már világosan látható, hogy a túltársadalmasítással végül is a tulajdonosi szerkezet ellentmondásba került a termelőerők fejlődési követelményeivel"[26] (447. o.). A kutatások fényében egyébként az is egyértelművé vált, hogy nemcsak az okoz gondot, ha a tulajdon formája elmarad a termelőerők fejlettsége mögött, hanem a fordítottja is. Napjaink igazi problémája mégis inkább az, hogy ennek *a túlfutásnak a korrekciójára megkésve*, ezekben az években más egyéb problémákkal súlyosan terhelt időszakban kerül sor. E korrekciót emellett idehaza s külföldön is némi félreértés, egyet nem értés is kíséri.

Az államigazgatási logikát követő állami tulajdon eddig kialakult formája a bürokratikus, az elidegenedési vonások és a bérmunkás tudat továbbélését mintegy segítve, a tulajdonosi szemlélet kialakulásának sem kedvezett. E tekintetben ezért – s a jövőbe tekintve – nem szégyen a szövetkezeti mozgalom tapasztalataiból meríteni. Más

kérdés, hogy az utóbbi években a szövetkezeti szektorban is gyengül a tulajdonosi kötődés, amelynek megállítása, megfordítása ezért nagyon is időszerű. A második gazdaságban kitörő energiák fő áramlatba terelésére a kisvállalkozási formák támogatása komoly bölcsességről tanúskodik, akkor is, ha ez az új forma egyelőre több lenyesegetendő vadhajtással is rendelkezik.

A participáció, a társadalmi kontroll és az érdekegyeztető mechanizmusok fejlődése lassú, a szükségletekhez és a lehetőségekhez képest egyaránt elmaradott. E tekintetben pedig ma már a fejlett tőkés országokban is figyelemre méltó eredmények születtek. Elég talán csupán a human relations szélesedő jelenségére s a dolgozók felügyelőbizottságokba való bevonására, üzemi tanácsok alakítására, a részjegyekkel való vállalati kötődés erősítésének gyakorlatára utalni. A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése ezek feltételeinek erősítése szempontjából is sokat ígér.

Végül két és tendenciaszerűen még nagyobb feszültségekbe torkolló jelenségről kell még röviden szólni. Egyik a jövedelmi-vagyoni viszonyoknak a tevékenységek társadalmi fontosságával és hasznosságával arányban nem álló polarizációja, amely a társadalmi morált és a szocialista értékrendet sértő, aláásó jellege miatt érdemel nagyobb odafigyelést; a másik az ifjúság egzisztenciális perspektívájának romlása, különösen az idősebb generációkhoz mért életmód relatív romlása és a lakáshoz jutás esélyeinek megnehezülése tekintetében.

A gazdaság fejlődésében tapasztalható gondok, problémák

Magyarország gazdaságának makroszerkezete – az infrastruktúra kivételével – termelőeszközeinek és a kibocsátott termékeinek tömege, a foglalkoztatott munkaerő képzettsége és struktúrája tekintetében az utóbbi 35 évben a közepesen fejlett országok élvonalába került. A mezőgazdaság ezen belül a világ élvonalába jutott. A Horthy-korszak nyomorúságos viszonyaihoz képest e mindenképpen látványos fejlődés figyelemre méltó sajátossága, hogy igen rövid idő alatt, lényegében az utolsó két évtizedben, s döntő mértékben a háztáji termelést is magába integráló szövetkezeti forma túlsúlya alapján ment végbe. Kétségtelen, hogy e „magyar utas" fejlődésben a gazdasági szükségszerűséget felismerő politikáé volt a kezdeményező szerep. Mindezek ellenére a gazdaság egészében jelentős mérvű ellentmondások, strukturális gondok és feszültségek halmozódtak fel, amelyek csak gazdasági eszközökkel nem oldhatók fel/meg. Következésképpen kialakulásukért is a politikai-társadalmi-ideológiai-gazdasági viszonyok együttesen felelősek. A legfontosabb ezek közül:

- A magyar gazdaság ezekben az években történelmi léptékkel mérve is korszakosnak nevezhető váltás, *egy új fejlődési-növekedési pályára állás, áttérés feladata elé került.* Egy ilyen átállás kiegyensúlyozott körülmények között is nehéz feladat, jelen körülmények között pedig hatványozottan az. Az áttérést nehezítő külső körülmények ismert romlása mellett leginkább meghatározó belső körülmények: 1. Gazdaságunk fejlődése az eladósodás, a nemzeti jövedelem belső felhasználásának visszafogá-

sa miatt szükségessé vált restriktív gazdaságpolitika és a jövedelemtermelő képesség alacsony színvonala következtében *kényszerpályára* került; 2. Az előbbiekből eredően szükségessé váló, a talponmaradást szolgáló kézi vezérléses irányítás egy csapdaszerű szituációt erősítő restriktív korlátozó spirális folyamatokat indított el (I. erről bővebben *Rába András* kitűnő tanulmányát[28]), amelyet ezért saját jövőnk veszélyeztetése nélkül nem vállalhatunk tovább.

• A világgazdaság diktálta követelményszint és gazdaságunk teljesítőképessége között egyre növekvő ellentmondás feszül. Erős a tendencia arra, hogy a világgazdaság értékrendje gazdaságunkat — az adósságtörlesztés és a cserearányok miatt kieső erőforrások következtében — valós teljesítményszintje alá nyomja. Más szavakkal a világgazdaság perifériájára való sodródás veszélyének kivédése sem egyszerű feladat. Nehezíti a helyzetünket, hogy a világkereskedelemben a tőkés országok kínálatával azonos színvonalú termékeinkkel is hátrányosabb helyzetben vagyunk. (Ez a monopoltőkés erőviszonyok által determinált értékrend és viszonyrendszer természetesen a szocialista országok egészét sújtja.)

• Gazdaságunk *a világ egyik legsebezhetőbb gazdaságává vált.* Sebezhetőségének okai 1. a természetföldrajzi adottságokban; 2. a strukturális gyengeségében, a termék és export szerkezet fejlettségi színvonalában (kínálati struktúránk pl. sajnos nem találkozik az ez évtől kezdődő élénkülésből táplálkozó növekvő kereslettel) és 3. a rugalmasság és alkalmazkodóképesség alacsony színvonalában keresendők. A sebezhetőségnek egyébként ez az utóbbi a legalapvetőbb oka. A rugalmasság értelemszerűen nagyon sok tényező, de mindenekelőtt a strukturális megújulás, az irányítás, a szervezés-vezetési színvonal függvénye.

• Gazdasági helyzetünk értékelésekor gyakran megfogalmazódik, hogy rendszerünk fennállása óta a nyolcvanas évek elejére került a legkritikusabb helyzetbe. Ezek szerint e statikus képnél is komorabb, súlyosabb, hogy *a kedvezőtlen gazdasági folyamatok egy részének további romlását évek óta nem tudjuk megállítani.* Ilyenek a technikai rés tágulása (a leginkább frekventált területeken hazánk és a legfejlettebb országok között); a cserearányok és az eszközhatékonyság romlása; a világkereskedelemből való részesedésünk csökkenése. Mindezek, s a már említett restrikciós korlátozási spirál alapján nem tekinthetők egészen alaptalannak azok az aggályok, amelyek a *gazdasági leépülés* kivédésével kapcsolatos esélyeinket érintően fogalmazódnak meg.

• Jelenlegi *gazdaságirányítási rendszerünk* legalapvetőbb hibája, egyben soron levő továbbfejlesztésének is oka, hogy elsősorban *az elosztási oldalon, most már ott is csupán korlátozó jelleggel és romló hatásfokkal* képes operálni, vagyis deffenzívába szorult. A túlszabályozottság (az élő jogszabályok kb. kétharmada a gazdaság szabályozásával foglalkozik), a tervalkut felváltó szabályozó alku, az informális elemek nagy súlya a kézi vezérléssel és az alacsony hatékonyságú tevékenységek megtűrésével, sőt támogatásával párosulva, ma már a talpon maradást célzó gazdaságpolitika kiszolgálására is egyre kevésbé alkalmas, egy dinamizáló szelektív fejlődés szolgálatára pedig még ke-

vésbé. Ennek élőbb és plasztikusabb érzékeltetésére legyen szabad néhány, prominens vállalati vezető kritikai megjegyzését idézni, amelyek a Vezetés és Vállalkozás téma keretében folytatott interjúk kapcsán hangzottak el (Figyelő, 1984. augusztus 30.):

Martos István: „... az átlagra való szabályozás ma erősebb, mint tíz évvel ezelőtt, és még kisebb a lehetőség ... a szelektív kiugrásra ... a vállalkozás feltételeit igazában nem sikerült megteremteni. A gazdaságirányító szervek ... igen gyakran beavatkoznak az egyes vállalati részfolyamatokba, s ennek beláthatatlan következményei lehetnek a vállalkozás kimenetelére."
Varga Attila: „... az egyetlen racionális vállalati magatartás: az „ügyeskedés", a rövid távú fennmaradás biztosítása ... A vállalatok nem annyira a piac, mint inkább az intézmények felé fordulnak."
Horváth Ede: „A jelenlegi gazdasági szabályozás nem ösztönöz a teljesítmények fokozására. Inkább spekulációra és manipulációra késztet."
Simek Judit: „Nem a szabályozó rendszer kényszerít a versenyképesség ... javítására, hanem a fejlesztési kényszer, pontosabban a vállalatra nehezedő tőketeher ... Nem a piaci bizonytalanság okoz fejfájást, hanem a vállalat által realizált jövedelmek váratlan átcsoportosítása."
Demján Sándor: „Hitelfelvételi lehetőségünk ma sem több, mint 1979–80-ban, amikor a forgalom a jelenleginek a fele volt ... Éppen a dinamikusan fejlődő vállalatok kerülnek fizetési zavarba."

Más oldalról közelítve viszont az is tény, hogy a magyar társadalom és gazdaság az utóbbi tíz évben szokatlanul nehéz erőpróbának volt (van) kitéve. A külső feltételek ugrásszerű megnehezülése és az ahhoz nehezen alkalmazkodó belső viszonyok miatti késedelmes és sokáig (1979-ig) nem megfelelő reagálás által generált – tehát két irányból is jelentkező – *kihívásra* eddig adott válasz, sarkosan fogalmazva csupán a túlélésre, a talpon maradásra volt elégséges. A talpon maradáshoz párosuló szerény fejlődés lényegét tekintve védekező stratégiát tükröz. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy egy szocialista ország hosszú időn keresztül – a lemorzsolódás veszélyének növekvő tendenciája nélkül – nem rendelkezhet be védekező stratégiára. Az offenzív, a gyorsabb előrehaladást, vagy egy karakterisztikusabb fejlődési pályát biztosító stratégia legfontosabb összetevője: a társadalmi-gazdasági viszonyok folytonos megújítása, megújulása.

• A gondok közül végül a politikummal talán leginkább telített *állami beavatkozások* rendszerét indokolt szemügyre venni. Egyik korábbi tanulmányomban[3] a kérdéskörrel részletesebben foglalkozva arra a következtetésre jutottam, hogy *az állam túl szélessé váló és az alacsony hatékonyságú tevékenységek támogatására koncentrált beavatkozásaival a saját maga által megteremtett szisztéma hatásfokát is lerontotta.* A teljesség kedvéért azonban meg kell jegyezni, hogy az állami beavatkozásokat egy sor esetben a szimulált és az orientációs célokra csak részben alkalmas ár és jövedelmezőségi viszonyok torzulásainak ellensúlyozási szándéka szülte. Az utóbbi években pedig az erősbödő külső kényszerhatások váltottak ki beavatkozásokat. *A beavatkozások* további *eredendő hibája, hogy az érdekeltségi, kockázatvállalási oldalt kikapcsolva,* ilyen motivációkat nélkülöző döntéseket lehet kívülről hivatalok útján a gazdaságba bevinni.

Mindezek eredőjeként, de itt nem részletezhető módon és mértékben, jelentős feszültségek halmozódtak fel a világgazdaság diktálta követelményszint, a gazdaságpolitika, a szűkebben vett irányítás és a valóságos gazdasági folyamatok között. Ehhez az

általános helyzetképhez képest szerencsére több, igen értékes kivételes eset is adódik. A nemzetközileg is sikeresnek számító vállalatokról és gazdaságokról van szó. E ma még csak szigeteket képező példák két igen fontos tanulsággal is szolgálnak. Egyik tanulság, hogy a gazdálkodás általános feltételrendszere e vállalatok-gazdaságok fejlődését is sok tekintetben nehezíti, inkább visszafogja mint segíti; a másik tanulság *az így is lehet bizonyítása*, az, hogy a vezetés-szervezési kultúra, a vállalati belső mechanizmus és érdekeltségi rendszer adott színvonala, formája révén az általános feltételrendszer visszahúzó ereje is ellensúlyozható. A közhiedelemmel ellentétben e szervezetek sikereinek titka nem a „vörös bárók" kiváltságaiban gyökeredzik. Ez a különbségtétel — bizonyos lobbizási lehetőségeket sem kizárva — nagyon fontos, s a közgazdasági, szociológiai kutatások részéről a kiugró eremdények kutatása nagyobb figyelmet érdemelne.

Az értékrendet, az emberi tényezőt és a tudati szférát érintő néhány kérdés

A gazdaság és politika kapcsolatának ez a dimenziója az előzőeknél is bonyolultabb, nehezen ragadható meg. Jelen esetben is ezért csupán önkényes tallózásra lehetett/kellett szorítkozni. A részleteket mellőzve is nyilvánvaló például, hogy szocializmus-képünk illúziószerű vonásainak, a kelet-közép-európai fejlődés megkésettségének, s saját következetlenségeinknek e dimenzió tekintetében volt és van legnagyobb szerepük. A gazdasági aspektusból leginkább megragadható és figyelemre méltó jelenségcsoport.

a) *Értékrendünk egyik súlyos hibája, hogy középszerűségre hangolt és aszimmetrikus.* A középszerűséget szülő egyenlősdi gyökerei hallatlanul mélyek és szinte leküzdhetetlen visszahúzó erőt jelentenek. A jelenlegi gazdasági szempontból legfontosabb két elágazása: *1.* Az alacsony hatékonyságú és életképtelen szervezetek eltartása, ami gazdaságilag tőlünk sokkal fejlettebb gazdaságok számára is luxus lenne, nálunk viszont szinte vívmánnyá vált. *2.* A kiugró vállalati, egyéni teljesítmények honorálásának hiánya, a kvalifikált és a szellemi munka alulértékelése. E tényezők együttesen az alkotó energiák felszínretörésének, a kreativitásnak, és az innovációnak is kerékkötői. Az idekívánkozó számos kirívó példa és paradoxon alapján értékrendünk szerencsére ma már túlhaladott egyik fonákjára utalva, *Tömpe Zoltán*nak egy interjú során tett megjegyzését érdemes idézni: *„Neumann János* szülőhazájában az ötvenes évek elején úgy vélekedtek a kibernetikáról, hogy az burzsoá áltudomány".[29] (522. o.)

b) *A szocializmus törvényszerűségei címén még mindig elég sok olyan tételt hurcolunk magunkkal, amelyek tudományos értelemben korábban sem voltak helyesek, vagy jobb esetben túlhaladottak.* Ezek rendbetételére a társadalomtudományoknak ezért mielőbb sort kellene keríteni, annál is inkább, mivel enélkül újabb keletű téves megítélések keletkezése sem kizárt. Erre figyelmeztet *Kozma Ferenc* is, mondván: „A kapitalizmus egzisztenciális bizonytalanságon alapuló 'ösztönzési-korbácsolási' modelljének szocialista antitézise tehát nem az egyén és a kollektíva teljes, ga-

rantált biztonsága, hanem egy olyan társadalmi szerkezet, amely erősen ösztönöz a vállalkozásra, s egyben racionálisan osztja meg a kollektív vállalkozások kockázatát az egyén, a vállalat és a nemzeti méretű társadalmi egységek között.[18] (8. o.)

c) Számos értékelés tanulsága szerint *szervezési-vezetési kultúránk* színvonala — legalábbis az iparon belül — nemzetközi mércével mérve, az alkalmazott technológia, technika és termékszerkezet korszerűségi színvonalát sem éri el. *Döntési rendszerünk és gyakorlatunk körülményes és lassú.* Esetenként pedig a multinacionális vállalatok döntési sebességével, szervezőképességével találjuk magunkat szemben, velük kell versenyeznünk.

d) A participáció, a munkamorál és a tömegkultúra színvonala a szükségesnél és a lehetségesnél egyaránt alacsonyabb. A Tungsram egészen friss példája alapján pedig kézenfekvő, hogy a dolgozók megnyerése nélkül nem, illetőleg csak azáltal lehet egy vállalatot talpraállítani.

e) A *deviáns magatartás* terjedése, a vállalatok közötti szerződéses fegyelem lazasága, a költségvetést évente több tízmilliárd forinttal megrövidítő manipulációk, adócsalások tükrében eléggé kedvezőtlen kép rajzolódik ki. *Hankiss Elemér* szerint például: „Meglehetősen bizonytalan, zavarodott, gyenge a magyar társadalom értéktudata."[11] (101. o.) Ezeket a jelenségeket tette szóvá egyébként — 1984. évi tapolcai alkotmánynapi ünnepi beszédében — *Gyenes András* is. E jelenségekkel szemben szükséges határozottabb fellépés azonban gyökérkezelés, a jelenségeket szülő okok feltárása, megváltoztatása nélkül nem elégséges.

3. Hogyan tovább?

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztését jelentő intézkedések folyamatának beindulása és a XIII. Kongresszus után, az ismétlések veszélye nélkül a *hogyan tovább* keretében szükségesnek ítélt lépésekkel kapcsolatban értelemszerűen csupán adalékul szolgáló gondolatok megfogalmazásáról lehet szó. Bármely oldalról is közelítjük azonban a kérdést, a továbblépés mikéntjével és intenzitásával kapcsolatos felelősség történelmi jelentőségű. A legfontosabb rendező elv erre való tekintettel, hogy *az előrehaladást szolgáló megoldások csak erősíthetik* — s a mai feszült nemzetközi viszonyok közepette — *egy pillanatra sem tehetik kockázatossá a rendszer, a hatalom szilárdságát.* Az előrehaladást biztosító, megújulást jelentő lépések ezért csakis a szocialista út irányában lehetnek nyitottak. Az elvi-történeti áttekintéssel foglalkozó bevezető részben megfogalmazottak alapján, szocialista út alatt természetesen nem egy immár túlhaladott rendező elvet sugalló szocializmuskép alapján kínálkozó útról, sem nem egy — bizonyos értelemben a hazai tudományos életünkre is jellemző — ortodox pozitivista gondolkodásmód által inspirált útról, hanem egy a huszadik század utolsó évtizedeinek kihívásaira is aktív választ adó útról van szó. A logikát megfordítva ui. világosan kell látni, hogy a rendszer, a hatalom szilárdságát nem a megújulást jelentő, s a társadalom mindhárom alrendszerére kiterjedő reformpolitikától, sokkal inkább az

azok elodázásából eredő legyengüléstől, az így elérhető előnyökről való lemondástól kell félteni. A hogyan tovább kérdés köréből való tallózás során *1.* a politikai mechanizmus; *2.* a gazdaságirányítás-gazdálkodás és *3.* az értékrend, az emberi tényező alrendszerek szerinti csoportosítás követése látszott legcélszerűbbnek.

A politikai mechanizmus

Politikai szervezetrendszerünk még az antagonisztikus osztályellentmondások idején épült ki. A politikai berendezkedést azért általában is, de főként intézményi struktúráját, működési módszereit finomítani, gazdagítani lehetne és kellene. Egyrészt azért, hogy jobban igazodjon a megváltozott társadalmi struktúrákhoz, a folyton növekvő követelményekhez, másrészt azért, hogy hatékonyabban – gyorsabban és rugalmasabban – legyen képes a gazdaság fejlődését, ellentmondásainak, problémáinak megoldását szolgálni. Mindez természetesen a gazdaság más területekre történő kisugrázó szerepének növelése miatt is fontos. A továbbfejlesztés rendező elveihez adalékul a következő gondolatok vethetők fel:

- A szocializmus általános törvényszerűségeinek kutatásában (más országokkal) való fokozottabb együttműködés. A modernizációs törekvések és tradíciók szintézisével az általános törvényszerűségek nemzeti adaptációjának folyamatos karbantartása, fejlesztése.
- A kongresszusokon, KB üléseken elfogadott általános elvek ismételgetése, vagy erőltetett mechanikus leképezése helyett, azok konkrét viszonyokra való alkotó alkalmazása. Ennek érdekében a sablonokban való gondolkodás és szemléletmód még fellelhető vonásainak leküzdése.
- A társadalmi élet felülvezéreltségének oldása érdekében a demokratikus centralizmus demokratizmust jelentő oldalának erősítése, a társadalom hierarchizáltságának oldása. A napi politikai intézkedéseknek (gyakorlatnak) és a különböző társadalmi alrendszerekkel szemben megfogalmazott követelményeknek a politika stratégiai vonalába való egyértelműbb illesztése.
- A szelektív fejlesztés útján való előrehaladás s a differenciáltabb elosztástól várt hatékonyság növelése érdekében a politika és a társadalom konfliktustűrő-képességének fokozása.
- A politikai gyakorlatban – a gazdaság felé irányuló – s nem indokolt(!) operativitás mérséklése. A végletekben való gondolkodás veszélye talán e kérdés kapcsán kísért leginkább. Dialektikus közelítésben ezzel szemben – az operativitás kiiktatását szorgalmazva is – a hangsúlyt az indokolatlan jelzőre szükséges helyezni. Bizonyos feszültségek, negatív jelenségek kialakulását, különösképpen pedig erősbödésüket a politika a jövőben sem szemlélheti tétlenül. Ilyen esetekben be kell avatkozni(!), s ez a politika részéről nem a hatalom fitogtatása, hanem kötelesség – ha úgy tetszik – a felelősségérzet diktálta szolgálat.
- A politika és az állami-gazdasági szervezetek közötti felesleges – bürokráciát

szülő – párhuzamosság kiiktatása. Az egyébként elkerülhetetlen párhuzamok esetében pedig a döntések időigényének és a felelősség elmosódásához vezető folyamatok csökkentése, megszüntetése.

• Sokrétű tapasztalatok alapján vethető fel annak a szükségessége is, hogy a politika a jövőben határozottabban és preventívebben lépjen fel, állja útját az olyan tendenciák kialakulásának, amelyek utólagos korrigálása felesleges és nagy áldozatokkal is csak részben lehetséges, s amelyek egyébként racionális magatartásformák és cselekvések elmaradását pótcselekvésekkel és kampányokkal igyekeznek helyettesíteni.

• A rendszer iránt elkötelezett, szakmailag és politikailag egyaránt jól képzett káderállomány bőségére tekintettel a káderpolitikában való hangsúlyváltás – a vezetői alkalmasság előtérbe helyezése – is időszerűnek ítélhető. A káder és személyzeti munkában emellett az ún. human relations-ra való ráhangolódás is indokolt.

• Végül – leginkább újszerű elemként – a politika érdekfeltáró és érdekegyeztető szerepének társadalmi berendezkedésünkből, az egypárt-rendszerből is adódó szükségszerű növelésére kell utalni.

A gazdaságirányítás-gazdálkodás

A gazdaságirányítási rendszer napirenden levő továbbfejlesztésének középpontjában – némi leegyszerűsítéssel – a következő öt kérdés áll:

– A hatékonysági kényszer és érdekeltség, az ezt alátámasztó tulajdonosi szemlélet és differenciálódási folyamat erősítése;
– A vállalkozói jellegű vállalati magatartás kibontakoztatása, ezen az alapon az innovációs tevékenység felgyorsítása;
– A szabályozott piac szerepének és hatókörének növelése;
– A gazdaság nagyfokú nyitottságából és a világgazdasági folyamatokhoz való előnyösebb illeszkedés biztosítása érdekében a külső impulzusokra történő gyorsabb reagálás feltételeinek és kényszerének erősítése;
– A szervezeti-intézményi rendszernek – beleértve abba a kormányzati irányítást és az érdekegyeztető szervezeteket, mechanizmusokat és a vállalati belső szervezeti-érdekeltségi viszonyokat is – továbbfejlesztése.

Az előrehaladás sikerének további biztosítékai:

• Nem csak a magyar, de a szocialista gazdaságok életképességének, további fejlődésének szempontjából is alighanem a legfontosabb *kulcskérdés, hogy milyen mértékben sikerül a hatékonysági kényszert és érdekeltséget kis kollektívákig, sőt egyéni szintekig levinni;* a kapitalizmusban ilyen szempontból érvényesülő, a tönkremenéstől, a munkanélküliségtől való rettegést humánusabb és szocialista töltetű viszonyokkal felváltani. Az eddig elkényelmesedést és alacsonyabb hatásfokot eredményező módszereink csődje ui. nyilvánvaló. A Liska-féle modell is csak a gazdaság egy bizonyos szegmentjébe alkalmazható. Más, a jelzett irányba mutató koncepciókkal egyelőre azonban nem rendelkezünk. A legtöbbet e tekintetben a tulajdonlás demokratikusabbá té-

tele, a participáció erősítése és a keresetszabályozás ösztönző funkciójának kibontakoztatása ígér. Úgy tűnik azonban, hogy egyelőre e területeken nem számíthatunk markáns előrelépésre. A megoldás további kutatása tehát rendkívül aktuális.

• Az 1978–84. évek között kényszerűségből felvállalt helybenjárást, restriktív gazdaságpolitikát a gazdasági leépülés kivédése, a párt és a tömegek közötti konszenzus fenntartása érdekében *egy dinamizáló gazdaságpolitikai kurzussal kell felváltani. Havasi Ferenc* megnyilatkozásai, *Nyers Rezső* és *Tardos Márton* közös tanulmánya[25] után erről úgy vélem, nem szükséges bővebben szólni.

• Más szocialista országokhoz hasonlóan gazdaságunknak is krónikus betegsége az *erőforrás korlátosság*, s az ehhez párosuló állami paternalizmusból is eredő *hiány*, a puha költségvetési korlát, a ciklikusságba fulladó permanens beruházási éhség, a mennyiségi szemléleten alapuló erőltetett növekedés. E jelenségek és okaik *Kornai János, Bauer Tamás* és mások művei alapján jól ismertek. A lecke ezért röviden és leegyszerűsítve: gazdaságunkat jelenlegi erőforrás korlátos állapotából mielőbb keresletkorlátos állapotba billenteni. Ennek feltételei: valóságos piac, versenyárak, valóságos, tehát nem csupán kvázi vállalati önállóság, a vállalkozási készség fokozása, a veszteségpótló támogatáspolitika eredményfokozóvá alakítása, rugalmas tőkeallokáció, a politika már említett konfliktustűrő képességének fokozása, az értékrend középszerűségének meghaladása. Mindezeket érintően az államnak a gazdaságban játszott szerepével kapcsolatban le kell szögezni, hogy a vázolt célok érdekében nem az államnak, hanem az államigazgatási módszereknek kell a gazdaságból kivonulni, visszaszorulni.

Az értékrend, az emberi tényező

Az értékrend továbbfejlesztése társadalmi viszonyaink egészét érintő, nagyon összetett kérdés. A továbbhaladás szempontjából kiemelhető két nagyon fontos irány:

• A középszerűség és az egyenlősdi visszaszorításával párhuzamosan – a szükséges feltételeket biztosítva – arra kellene törekedni, hogy *a megújulási készség, az innovativitás, a vállalkozási szellem a minőségre való törekvéssel és fokozódó önigényességgel párosulva a szocialista értékrend immanens részévé váljék*, amelyek követését ezért – a társadalom tagjai számára – erkölcsileg és egzisztenciálisan egyaránt vonzóbbá kellene (és lehet is) tenni.

• A szocializmuskép és értékrend tudományosabb alapokra helyezése és megtisztítása mindazon tételekről, amelyek túlhaladott jellegük miatt zavaróak. E tekintetben abból helyes kiindulni, hogy mindazt, ami túlhaladott vagy téves, nemcsak jogunk, de kötelességünk is megváltoztatni. Azt is világosan kell azonban látni, hogy a piaci viszonyok, a vállalkozási szellem erősítése a társadalmi gazdasági egyenlőtlenségek fokozódása irányába hatnak. A gazdaság jövedelemteremtő képessége más módon azonban – miután a szocialista gazdaság is árutermelő gazdaság – nem növelhető. Az ebből eredő feszültségek keletkezését az irányítás természetesen nem szemlélheti tétlenül. Annál is inkább, mivel az elosztási oldalon – a személyi jövedelmek differenciálódásá-

ban – a lakosság szempontjából nézve e fő folyamatok hatása összefonódva jelenik meg a társadalmi igazságérzetet joggal sértő, a harmadik vagy a fekete gazdaságból származó jövedelmekkel. A rendszerbe ezért – szociálpolitika, adózás, ha kell ellenőrzés formájában – olyan elemeket is be kell építeni, amelyek növelik a társadalom tagjainak *esélyegyenlőségét*. Vigyázva természetesen arra, hogy a rendszer ez utóbbi elemei ne semlegesítsék, ne oltsák ki a munkán és innovativitáson alapuló és szükséges hajtóerőt jelentő különbségeket.

• A társadalom innovációs készsége s e készséget befolyásoló tényezők természetének pontos ismerete s azok pozitív vonásainak erősítése a hazánkéhoz hasonló adottságú országok számára rendkívüli fontosságú, mondhatni létkérdés. Társadalmi előrehaladásunk ui. nem elsősorban a tárgyi feltételeken, sokkal inkább az emberi tehetségen és szorgalmon múlik. A társadalom innovációs készségével kapcsolatos értékelések többnyire elmarasztalók. Megítélésem szerint a probléma gyökere nem a dolgozó emberek innovációs készségének hiányában, hanem annak társadalmi-gazdasági korlátaiban található meg. Indirekt bizonyítékul szolgálhat erre a második társadalom és a második gazdaság. Fel kell ugyanis tennünk a kérdést: mi a magyarázata az alkotó energiák második gazdaság irányába való kitörésének. Hiba lenne ezt csupán a jobb kereseti lehetőségekben keresni. A kitörésben ui. az autentikusabb munkaszervezés, a nagyobb mérvű azonosulási lehetőség is szerepet játszik. Elég sokáig tartott, amíg minderre ráébredtünk, s arra, hogy az innovációs folyamatban a már elavult intézményi formák, a kialakult egyéni és szervezési magatartásformák és értékek jelentenek elsősorban visszahúzó erőt, illetőleg, hogy előrehaladásunk nem ezeknek az energiáknak az elfojtását, hanem társadalmilag szervezett, ellenőrizhető keretekbe való ágyazását igényli, azt, hogy ezek az alkotó energiák ne csordogáljanak szét, hanem a fő áramlatba csatlakozva erősítsék azt. Azt természetesen látni kell, hogy a jelenlegi, sok tekintetben felemás megoldás csak átmeneti, bár évtizedekig alkalmazott megoldás lehet. Hosszú perspektívában ui. nem élhetünk együtt a második társadalom és a második gazdaság szindrómájával. Az integrálódásnak viszont egyetlen helyes iránya – a háztáji gazdaságok analógiájára ezek pozitív vonásainak a primer szférákba való átemelése lenne.

Az *emberi tényező* növekvő szerepéről szólni ma már közhelynek számít. Gazdasági aspektusból a következő két összefüggés kiemelése talán mégsem érdektelen.

a) Közepesen fejlett, erőforráskorlátos és különösen állótőke szempontjából hátrányos helyzetű országok esetében – mint hazánk is – a következő években az emberi kapacitásokat fejlesztő beruházások jelentik a változásokhoz való illeszkedés legfontosabb eszközét.

b) Theodore W. Schultz a Beruházás az emberi tőkébe c. művéért kapott Nobel-díj átvételekor a Szegénység gazdaságtana címmel tartott rövid beszédében a következőket mondotta: „Az emberiség jövőjét nem szabja meg előre a terület, az energia és a termőföld. Ezt a jövőt az emberiség értelmi fejlődése határozza meg ... *a népesség minősége és tudása számít igazán.*" S valóban, minél ambiciózusabb egy társadalom fejlődési igénye – és minél inkább rá van szorulva arra, hogy a teljesítményt a javak-

ba foglalt bonyolult munka többlete árán gyarapítsa, felhalmozásának annál nagyobb hányadát kell a munka bonyolultsági fokának növelésére fordítania.

Társadalmunk arculata e tekintetben is kettős:

Az aktív népesség nyitottsága, új iránti fogékonysága és mobilitása kelet-közép-európai viszonylatban szemlélve kedvező. A turizmus folytán társadalmunk elég nagy felületen érintkezik más népek tagjaival, ezért eléggé nyitott, s kritikai érzéke is fejlett. A második gazdaság legalizálása egyelőre csak a kisvállalkozások területén indított el innovatív folyamatokat. E folyamatok pozitív és időtállónak bizonyuló elemeinek nagyüzemi szintekre való transzformációja ezért az irányítás egyik igen fontos jövőbeni feladata.

További fejlődésünk szempontjából aggodalomra okot adó jelenségek is adódnak. Ilyenek: a népesség fogyása, szociális és biológiai reprodukciójának hanyatlása. Ehhez társulnak a szakmai kultúra fogyatékosságai, a képzési színvonal gyengéi, a képzési struktúra jövőbeni igényekkel való összhangjának hiánya. A jövő század első évtizedeire kitekintve, további súlyos gond forrása lehet, hogy a megfelelő korosztályok felsőfokú képzésében Európában az utóbbi 10—15 évben az alsó sávba kerültünk. (Az USA-ban a megfelelő korosztályokat tekintve a felsőfokú képzésben résztvevők aránya négy-ötszörös, de Spanyolországban is kétszeres.)

* *

Befejezésül: az előttünk álló feladatok nagysága, bonyolultsága és nehézségi foka semmivel sem ígér könnyebb utat az eddiginél. A történelem azonban nem kínál mást. Választanunk csupán abban lehet, hogy előre felkészülve a siker reményében akarunk és tudunk-e vagy sem ezen az úton haladni.

JEGYZETEK

1. *Andics Jenő:* Politika és gazdaság = Valóság, 1983. 7.
2. *Antal László:* Gazdaságirányítási rendszerünk fejlődésének történeti útja. In: Válság és megújulás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. 103—120. o.
3. *Barta Imre:* Az állam gazdaságszervező szerepe a beruházások területén = Közgazdasági Szemle, 1984. 3.
4. *Berend T. Iván:* Utunk a hetvenes évtizedig = Közgazdasági Szemle, 1980, 7—8.
5. *Berend T. Iván:* A marxista szocialista gazdaság és reformfolyamatunk = Mozgó Világ, 1984. 3.
6. *Bihari Mihály:* Politikai mechanizmus és demokrácia. In: Válság és megújulás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. 276—294. o.
7. *Bogár László:* A fejlődés ára. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.
8. *Bognár József:* Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai = Közgazdasági Szemle, 1980. 7—8.
9. *Bognár József:* Az állam és a gazdaság = Népszabadság, 1984. szeptember 20.

10. *W. Brus:* A szocialista gazdaság működésének általános problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966.
11. *Hankiss Elemér:* Diagnózisok. Magvető Kiadó, Budapest, 1982.
12. *Havasi Ferenc:* A gazdaságirányítás továbbfejlesztése = Népszabadság, 1984. április 30.
13. *Herédi István:* A szocialista gazdaság intézményi berendezésének lenini terve = Közgazdasági Szemle, 1978. 5.
14. *Hoós János:* Fejlődési lehetőségek és dilemmák az 1980-as években = Gazdaság, 1984. 1.
15. *Huszár István:* Gazdaság és társadalom = Népszabadság, 1984. június 9.
16. *Huszár István:* Pártirányítás és gazdaságpolitika = Társadalmi Szemle, 1984. 6.
17. *Kornai János:* Ellentmondások és dilemmák. Magvető Kiadó, Budapest, 1983.
18. *Kornai János:* Bürokratikus és piaci koordináció = Közgazdasági Szemle, 1983. 9.
19. *Kornai János–Matits Ágnes:* A költségvetési korlát puhaságáról vállalati adatok alapján = Gazdaság, 1983. 4.
20. *Kozma Ferenc:* Egyén, vállalat, állam. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.
21. *Kulcsár Kálmán:* A mai magyar társdalom. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.
22. *V. I. Lenin:* Állam és forradalom. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977.
23. *Max Weber:* Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967.
24. *Nyers Rezső:* Gazdaság és politika kölcsönhatása gazdasági fejlődésünkben. In: Válság és megújulás. 23–24. o.
25. *Nyers Rezső–Tardos Márton:* A gazdasági konszolidáció szükségessége és a fejlődés lehetőségei = Gazdaság, 1984. 1.
26. *Palánkai Tibor:* Tulajdon, gazdálkodás, szervezeti rendszer = Közgazdasági Szemle, 1984. 4.
27. *Petschnig Mária:* A pénz értékcsökkenése a szocializmusban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.
28. *Rába András:* Korlátozás és alkalmazkodás = Gazdaság, 1984. 1.
29. *Schmidt Péter:* A magyar politikai rendszer fejlesztésének irányai = Pártélet, 1984. 2.
30. *Szamuely László:* Az első szocialista gazdasági mechanizmusok = Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979.
31. *Szegő Andrea:* Gazdaság és politika – érdek és struktúra = Medvetánc, 1983. 2–3.
32. *Tömpe Zoltán:* Számítástechnika – elektronika = Pénzügyi Szemle, 1984. 7.
33. *Tütő László–Krausz Tamás:* Lenin a szocializmusban való politikai átmenet időszakáról = Társadalmi Szemle, 1984. 7–8.
34. *Vámos Tibor:* A műszaki fejlesztésről = Népszabadság, 1984. június 30.

BARTA, IMRE:

ON THE RELATIONSHIP OF ECONOMY AND POLITICS

(Summary)

The author sets out of state that there isn't and cannot be any guarantee to the development of the presently only semi-developed commodity producing socialist economies taking the direction of socialism solely on the basis of the immanent laws of economy without the directing role of politics. Elements of will and consciousness, more exactly those specific of the system, can only be infused into economy by politics. Therefore, the priority of politics still cannot be challenged. But politics that has become quantitatively dominant has an increasingly restricting impact if accompanied by the hierarchical structure and management from the top. Therefore, the strengtnening of the self-management of economic organizations is a historical necessity. By analysing the

Hungarian conditions the author presents the unfavourable features that can be identified in the functioning of the economy and in the set of social values deriving from the hitherto existing relationship of the two sides. With its too extensive interferences concentrating on the support of activities of low efficiency e.g. reducing the interests and the readiness to take risks, the State has also weakened the rate of the efficiency of the system of regulators. In the relationship of the three sub-systems of politics, State and economy, experience shows a lot of parallelisms and bureaucratic features. As to the question of the future the author offers concrete proposals in respect of the political mechanism, the management and performance of the economy, of the set of values and of the human factor.

PAPP ZSOLT

AZ OSZTRÁK SZOCIÁLIS PARTNERSÉGRŐL

A Valóság 1983. novemberi számában *Konszenzus és stabilitás. Az osztrák szociális partnerség* címmel *Bruszt László* alapos, lényegkiemelő tanulmányában tekintette át az osztrák szociális partnerség központi intézményeit és jelenségvilágát. Az alábbi összeállítás némileg folytatásszerűen ehhez kapcsolódik;

1. megpróbáljuk röviden összegezni az osztrák szociális partnerség működési elveit,

2. bemutatunk egy nemzetközi összehasonlítást, amely az osztrák szociális partnerség többszólamúságát domborítja ki,

3. felvázoljuk a szociális partnerség és a neopopulista tömegmozgalmak egymást kizáró, ám egymást feltételező sajátosságait, végül jelezni próbáljuk a szociális partnerség „szakítószilárdságának" határait.

1. Szociális partnerség

Az osztrák modellt a hetvenes években a legitimációs válsággal és a legitimációs teljesítményekkel foglalkozó vizsgálódási irány előtérbe kerülésével csaknem *egyidőben* fedezi fel a politikatudományi érdeklődés. Az osztrák modell és benne a neokorporativizmusnak nevezett jelenségkör előtérbe kerülése csöppet sem véletlen. Amikor a világgazdasági válság következményeivel szembenéző fejlett tőkés országok a *politikai lojalitás-biztosítás* és a *gazdasági ésszerűsítés* kettős nyomás alatt találják magukat, nem képesek nem észrevenni (ha nem is képesek követni) azt a modellt, amely e kettős – ráadásul egymást lerontó – feszültségfelület egyidejűleg sikeres kezelését mutatja, amely politikai berendezkedésében liberális, s mint ilyen teremt és élvez politikai lojalitást – *ugyanakkor* korporatív –, s mint ilyen, sikeres gazdasági érdekegyeztetést folytat. Liberális vagy felvilágosult korporativizmus – így hangzik az osztrák modell – a szociális partnerség politikatudományi minősítése. Röviden a lényeg: ebben a szisztémában a magánszféra érdekszervezetei gazdasági-politikai funkciókat vesznek át az államtól, *egymással* kompromisszumos-tárgyalásos érdekegyeztető politikát folytatnak; eközben az állami-kormányzati szervek, illetve a politikai parlamentáris-pártreprezentációs akaratképzés szervei továbbra is működnek, ám a gazdasági érdekegyeztető munkához legfeljebb *követően* és *jóváhagyóan* kapcsolódnak (állam, kormányzat), illetve abból *kikapcsolódnak* (parlament, pártrendszer).

A fenti képlet általános előfeltételei – természetesen távolról sem csak Ausztriára korlátozottan – a liberális jogállam szociális állammá alakulásának folyamatában jöttek létre. A második világháború után megteremtődtek az elosztási alkura redukált jóléti konszenzus összetevői; a magas termelékenység, az életszínvonalpolitika és az ún. társadalombiztosítási rendszer jóvoltából a korábbi „polarizáló", „kiszorításos" politika helyébe a vállalkozók akkumulációs lehetőségeit nem lerontó és a munkavállalók felé legitimitást teremtő kölcsönös belátás, előnybiztosítás és lemondás

politikája kerül. A hagyományos pártformációk érdekanalizáló munkáját mintegy félreszorítva ebben a folyamatban törnek előre a munkavállalók és munkaadók érdekszervezetei, s az elmúlt másfél évtizedben úgyszólván valamennyi szocialista, szociáldemokrata, munkáspárti vezetésű országban megpróbálták, hogy a munkaadók–munkavállalók–állam „szentháromságának" létrehozásával, laza, nem intézményesült korporációk keretében egyezkedve *kivédjék* a pluralista akaratképzés és a nyilvános politika „irányíthatatlan széllökéseit". Nagy-Britannia, az NSZK, Svédország, Norvégia, Finnország, Hollandia a felhozható példák – paradoxonnak mondható, hogy a neokorporatív eszmélődés és elmélkedés Európának éppen azt a térfelét kerüli el (Olaszország, Spanyolország, Portugália), ahol a korporatív eszmének komolyak a hagyományai – végül jól ismert, hogy a fenti országokban az „osztályharc tárgyalóasztal mellett", „konfliktusrendezés ököl helyett ésszel" konszenzuspolitikája a hetvenes években sorra-rendre megbukik vagy legalábbis erodálódik. A fejlettebb tőkés világban a túlélt termelési ágak mellett „bezúzzák" a szociáldemokratákat is, s ezek bukásával egyszerűen széthullanak a neokorporatív érdekegyeztetés jól-rosszul megácsolt ernyői. Az *elszabaduló* gazdasági ésszerűsítés kényszerűségei a szemünk láttára rázzák szét a francia szocialisták identitását és azt a lojalitást, amelyet korábban élveztek; az *elszabadult* újkonzervatív politika Angliában szelektív és redukált konszenzust művel, és arcizomrándulás nélkül tűri-viseli a belpolitikai lojalitás megbomlását, de mondjuk magyarul: az osztályharc klasszikus formájának helyenkénti újjáéledését. A gazdasági ésszerűsítés *és* politikai lojalitásbiztosítás „jóbizonyítványát" az osztrák szocialisták hozzák. Sikereik és talponmaradásuk titka: a korporatív hagyomány. Persze – nem önmagában.

A feldolgozások egybehangzóan állítják, hogy Ausztriában a tartós és sikeres *kooperatív politikának* számos speciális összetevője adott. Viszonylag magas az állami szektor aránya (ipar, bank); gyenge a magántőke és „rákényszerül" az egyezkedésre; túlsúlyban vannak a kisüzemnek és kisvállalatok; ettől eltérően az érdekszervezetek – kamarák, szakszervezet – országos méretű egységszervezetek, centralizált akaratképzéssel és minimális tagsági kontrollal; az érdekszervezetek és a pártok összefonódtak; a munkavállaló érdekszervezetek növekedés-orientációjúak; a nyolcvanas évek elejéig a növekedés töretlen, folyamatos reálbér-növekedés kíséri, kevés konfliktussal. A megkülönböztető *perverz* többlet a funkcionális-korporatív érdekszervezetek, a kamarák léte. A többlet a *sajátos* korporativizmus: az érdekszervezetek – kamarák, szakszervezet – meghatározott kérdésekben saját felelősségükre együttműködve döntenek az állami-kormányzati és politikai-parlamentáris szervek kikerülésével, és ez a mechanizmus társadalmi legitimitást élvez. Nos, még egyszer nekirugaszkodva a kiinduló problémának: a liberális korporativizmus megoldás, mégpedig mindenoldalúan elviselhető megoldás a hetvenes évek egyik fő kihívására: a gazdasági hatékonyság és a társadalmi lojalitás, követőkészség *egyidejű teljesítésére*. A hetvenes évek ugyanis azt a tapasztalatot hozzák, hogy *vagy* érvényesül a gazdasági racionalitás, ám ez előbb-utóbb szélesedő társadalmi illojalitáshoz és az adott kormány és kormánypárt bukásához vezet; *vagy* olyan gazdasági kihatású döntések születnek, amelyek ugyan széles körű társadalmi-politikai legitimitást mondhatnak magukénak, csakhogy az így elfogadott értékek és preferenciák hamarosan tönkreteszik a gazdasági hatékonyságot. Hatékonyság és társadalmi integráció, ésszerűsítés és legitimitás *összeférését, összeházasítását* célozzák a hetvenes évek ama politikatudományi megoldást kereső elemzései, amelyek *kiútként* a formális demokráciának és a gazdasági döntés fórumainak, ha tetszik: a polgári demokráciának és a testületi érdekegyeztetés informalitásának *különválasztását* javasolják. A munkavállalók és munkaadók gazdasági kihatású érdekegyeztetését *ki kell vonni* a parlamentáris demokrácia szerveinek és a közvéleménynek a nyilvánosságából – miközben ezt a nyilvánosságot még kellő mértékű *reziduális politikával* kell ellátni, nehogy az az akaratképző és választó közönség előtt önmaga árnyékaként lepleződjön le. Ez volna hát a kör négyszögesítésének megoldott rejtélye, s innen nézve már az sem okozhat meglepetést, hogy ennek a „játéknak" az ausztriai mintában *négy intim résztvevője* van: a Szövetségi Gazdasági Kamara és a Mezőgazdasági Kamara a munkaadói oldalon, és az Osztrák Szakszervezeti Szövetség (ÖGB) és a Munkáskamara a munkavállalói oldalon. A két főintézmény: a Gazdasági Kamara – ennek kötelező jelleggel tagja az összes magán jellegű és

államosított vállalkozás, ami nem zárja ki, hogy a magánvállalkozók időnként ne dolgozzanak az államosítottak ellen és fordítva –, valamint az ÖGB.

A szakszervezetben tizenöt szervezet foglal helyet, ezek ágazati alapon épülnek fel (egyet, a magánipari alkalmazottak alszakszervezetét kivéve). Az ÖGB összgazdasági szinten, paritásos alapon tárgyal a munkaadó érdekszervezetekkel, más szóval az alku és az érdekegyeztetés szektorális és nemzeti szintű, és nem az üzemi elvet helyezi előtérbe. Három kamara, egy szakszervezet – kettő-kettő alapon. Vessünk most egy pillantást a nemzeti-szektorális szint, az 1957 óta működő Paritásos Bizottság működésére.

Jogi alapja nincs, működésének leírására csak politikatudományi tanulmányokban lehet bukkanni. Kettős értelemben is paritásos: benne *két* munkavállaló és *két* munkaadó érdekszervezet. Működésük informális, eszmecseréket folytatnak és csak egyhangú döntéseket hozhatnak. E színtérbe a parlamenti arány nem vihető be – párt, kormány, koalíció, parlament felbomolhat, a Bizottság nem bomolhat fel. A kormánypárt képviselői elmehetnek az ülésekre, de nem szavazhatnak; kétszáz fő is jelen lehet az üléseken, de csak 20–30 szavazhat, és az ÖGB és a Gazdasági Kamara vezetője *dönt*. Vannak albizottságok, ilyen 1. a *bérbizottság*. Ide az ÖGB alszakszervezetei kérvényeket juttatnak el, így a munkaerőpiaci közvetítés némileg háttérbe szorul. Az *árbizottság* a másik. Ez a fogyasztási cikkek egyharmadát ellenőrzi; csak akkor enged áremelést, ha igazolni tudják, hogy a termelékenység növekedésével nem ellensúlyozható ki a költségek növekedése; ebben a helyzetben a szakszervezet érdekévé lesz költségspóroló termelési alternatívák ajánlása.

A fentiekkel az osztrák szociális partnerség sajátosságai még nincsenek kimerítve, s a legizgalmasabbak még hátra vannak. Mert az igazi pikantéria az, hogy *az említett racionalitás-mező és legitimitás-mező különválasztása Ausztriában a szövetségek, kamarák, pártok és kormányszférák többszintű kooperációjával és összefonódásával jár*. Nézzük ennek néhány megnyilvánulását.

Először: a párt-, kamarai-szövetségi és kormányzati-adminisztratív funkciók ellátásában különösen magas személyi összefonódási fok figyelhető meg. A parlamenti képviselőknek körülbelül a fele fő- vagy mellékhivatású kamarai, illetve szövetségi funkcionárius. Vegyünk néhány ismert csúcsfunkciót. A szakszervezet elnöke, *Benya* egyben a parlament (a nemzeti tanács) elnöke és a Szocialista Párt elöljáróságának tagja. A Szövetségi Kamara elnöke, *Sallinger* a Néppárt gazdasági szövetségének főnöke és a párt parlamenti képviselője. Az építési miniszter, az 1985 elején távozott *Sekania* a fémmunkások szakszervezetének vezetője, a szakszervezet helyettes elnöke, egyben a Szocialista Párt képviselője. Egy személy lehet pártvezető, miniszter és érdekszervezeti főnök. Az állami üzemek üzemi tanácsainak tagjai között országgyűlési képviselők találhatók (ami alkalmanként bizarr helyzethez vezet, az elbocsátásokról tárgyalni érkező menedzsment-vezetők *üzemi partnerekként* parlamenti képviselőkkel találják magukat szemközt).

Másodszor: a személyes összefonódások megfelelnek a pártok, szövetségek és kamarák mindenkori „közelségének". Ez azt jelenti, hogy az egyik oldalon találhatók a Szocialista Párt, az ÖGB és a munkáskamarák, és a másik oldalon található a Szövetségi Gazdasági Kamara, a Mezőgazdasági Kamara és a Néppárt.

Harmadsorban: miközben csupán egyetlen szakszervezet létezik, Ausztria politikai pártjai (alapvetően eltérve pl. az NSZK-tól) szakszervezeten *belüliek*. Ez azt jelenti, hogy az üzemi tanácsok választásaira a politikai pártok üzemi frakciói indítják a listákat; az üzemen belül lezajlott választások eredményeképpen minden üzem megválasztja a magáét, ami sima összegezéssel kiad egy olyan összeredményt, *amelynek alapján* megtörténik az egység-szakszervezet vezetésének elosztása. Ez a gyakorlatban azt jelenti – íme párt és szakszervezet összefonódása –, hogy a Szocialista Párt listái „elvisznek" nyolcvan százalékot, s így a szocialista „pártszakszervezetesek" kerülnek csaknem abszolút fölénybe az ÖGB vezetésében. (Egyébként az ÖGB-t nem közvetlenül a szakszervezeti tagok, hanem az üzemi tanácsok választják.)

Negyedszer: ki kell emelni, hogy a politikai akaratképzés és döntés *és* az állami gazdaság- és szociálpolitika között az *együttműködésnek* több, részben informális, részben törvényesen rögzített síkja van. Így a kamaráknak törvényesen rögzített véleményezési joga van a kormányzat tör-

vényelőterjesztéseit illetően (a törvénykezdeményezések nyolcvan százaléka a kormánytól származik); a véleményezés a kormánnyal való együttműködést, az ellentétes álláspontok koordinálását, az érdekek közös politikai nyelvének megtalálását szolgálja.

A Paritásos Bizottság mint informális szint komplex eszköz az akaratképzésben, a döntések előzetes „strukturálásában" és meghozatalukban; mind gazdasági, mind szociálpolitikai kérdésekben. Jelentősége, a kormánynak adott tanácsadás fontossága az elmúlt tizenöt évben csak növekedett. Keretében több kooperációs forma kapcsolódik „laza hullámokban" egymáshoz. Előbb az elnökök és szakértőik külön-külön tanácskoznak, majd a Paritásos Bizottság havonkénti üléseit *megelőzően* az érdekszervezetek elnökei informális megbeszéléseken vesznek részt. Már ebben a kezdeti stádiumban – mint írják – „kitisztítják", „éltelenítik" a gazdaságpolitikai konfliktusokat és feszültségfelületeket. Ezt követik a bér- és árbizottság albizottságainak vitái, s ha itt megegyezés nem jön létre, akkor az „érdekalku" felkerül magának a Paritásos Bizottságnak a szintjére, ahol – mint mondtuk – a kormány is képviselve van (ám a szocialista egypárti kormányzás óta tartózkodik a szavazástól). A Bizottság „asztalán" tovább folyik a kölcsönös informálás, érdek-megjelenítés és egyezkedés a munka világának nagy szövetségei, kamarái, testületei részéről.

A neokorporativizmus-irodalomtól némileg túlhangsúlyozott Paritásos Bizottság *mellett* gazdaság- és szociálpolitikai létesítmények *egész sora* létezik, amelyekben a kormány, az adminisztráció, a szövetségek és a kamarák képviselői együttműködnek az akaratképzésben és a döntés-megtalálásban. Ilyen – példaként – a nemzeti bank általános tanácsa; ilyen a mezőgazdasági alapítványok és kötvények rendszere (tejgazdaság-alapok, gabona-alapok); ide tartoznak a szociálpolitikai tanácsadók (nyugdíjas tanácsadó, munkapiactámogató tanácsadó), no meg az adózási bizottság.

Végül el ne felejtsük, hogy a szociális partnerség struktúrái nemcsak makroterületen léteznek, hanem középszinten, a szakmák, üzletágak és tartományok mezoszintjén is megtalálhatók a gazdasági és szociálpolitikai együttműködés formális és informális szintjei. A Paritásos Bizottság tehát csak *egy* az érdekegyeztető szervezetek közül. Számos állami szintű bizottság létezik, ahol tőke és bérmunka egyformán jelen vannak (pénz-, valuta-, hitelpolitika, külkereskedelem). Ezek hálózatot alkotnak, egyeztetnek és megegyeznek, természetesen nem elválaszthatóan az érdekszövetségek vezetőinek de facto beleszólásától. Végül is *mire jó mindez, mire vezet mindez, mi a hatás, mi az eredmény?* Az eredmény: példátlan méretű politikai szervezettség jön létre, ennek következtében megvalósul az állami-kormányzati politika részleges tehermentesítése, mindeközben módosul a szövetségek, pártok és a parlament szerepe. A gazdaságban a foglalkoztatás nagyságrendje és a hosszú távú jövedelemfelosztás állandósul, a konjunkturális ingadozásokat éppúgy sikerül elfojtani, mint a sztrájkokat, és a stabilitásóvó politikának jótékony kihatása van a gazdasági növekedésre. Pártpolitikai következmény, hogy a pártok nem alternatívákat kínálnak, hanem politikai akaratokat „vesznek fel" és „dolgoznak el", ekként kevéssé érdekartikuláló, mint inkább bizalom-biztosító s rendszerstabilizáló tényezőkként működnek. A vizsgálatok a szociális partnerség depolitizáló hatásáról írnak, hiszen ez részben kizárja, részben látszat-legitimáló funkciókra „kárhoztatja" a nyilvánosságot; ugyanakkor az évtizedfordulóig a politikai tiltakozás és szembeszegülés minden formája ismeretlen volt Ausztriában. A megnehezülő feltételek között a nyolcvanas években megnőtt az érdeklődés a politika iránt, s bár a szociális partnerség működése nem vagy csekély mértékben vezetett az ún. peremcsoportok érdekeinek rombolásához, mégis: a megélénkülő politizálásában, a *politizálódásban a parlamenten kívüli, a parlamentet kikerülő* politikai erők fogalmazzák meg újfajta kritikai szükségleteiket, egyben a *parlamentet és a polgári demokráciát kikerülő* szociális partnerség életképtelenségét és illetéktelenségét *bizonyos* kérdésekben. Erre a későbbiekben térünk vissza.

2. Nemzetközi összehasonlítás

Az összehasonlító politikatudományi irodalom a mai osztrák szociális partnerséget három szempont alatt tárgyalja. 1. *Konkordanica-demokrácia* (a szó – alább részletezzük – összehangzást, összeegyeztetést jelent). A szociális partnerség innen nézve mint szervezett társadalmi nagycsoportok intézményesített *kompromisszumainak* rendszere értendő; az összehasonlítás másik tagja Svájc. 2. *Neokorporativizmus.* Innen nézve a *munka,* a *tőke* és az *állam* intézményesített kooperációja kerül előtérbe; az összehasonlítás másik oldalán Hollandia található. 3. *Gazdasági demokrácia.* Eszerint az osztrák partnerség kifejezi a tulajdonnak, mint a termelési eszközök feletti rendelkezésnek a *viszonylagosságát.* Itt az NSZK-val lehetséges az összehasonlítás. Nézzük ezeket az összehasonlításokat kissé részletezően.

ad 1. Az ún. *konkordancia-demokrácia* történetileg magyarázható és politikai rendszerként önállósuló politikai kultúrát jelöl. Sajátossága, hogy a birtokos rendek (Besitzstände) kölcsönösen garanciákat adnak egymásnak, ami a kölcsönösen elismert vétó-hatalomban fejeződik ki. Jelen van ebben a partnertől való függetlenség: az egyes társadalmi csoportok („rendek") saját eredeti területükön messzemenően autonómak, vagyis az alrendszerek világában nincs egyensúlyozás. Az egyensúlyt *össztársadalmi* szinten, az egyes „táborok", „oszlopok", azaz az elitcsoportok megegyezése révén állítják elő. A csúcson előállított egyensúly effajta sémáját mutatja Svájc. Szövetségi szinten, a *Bundesrat*ban egyensúly reprezentálódik a pártok, a szövetségek és a nyelvi csoportok között. Efféle hatalmi egyensúly a kantonokban egyáltalán nincs: jobbára egyértelműen katolikus kantonok találhatók jobbára egyértelműen protestáns kantonok mellett, és túlnyomóan német nyelvet beszélők találhatók túlnyomóan franciát (illetve olaszt) beszélők mellett. A multietnicitás csak az államszövetségi szintjén áll fenn, kanton-szinten nincs vallási és etnikai kiegyezés. *Kompromisszum fent – dominancia lent.* Példaként említhető Bern kanton szakadása, és Új-Jura megalakítása. Utóbbiban a francia katolikus elem dominál, amely Bernben a német protestáns elem mellett hátrányos helyzetűnek érezte magát.

A konkordancia-demokráciának az a fajtája, amely tehát az elitek kiegyezését jelenti, az osztrák szociális partnerségről is leolvasható. *A szociális partnerség az ellenféltől, illetve partnertől való függetlenséget jelenti, ami egyben előfeltételezi egy frakció uralmát ebben vagy abban táborban* (vagy „oszlopban", ahogy az osztrákok mindennapiasan mondják). Ez azt jelenti, hogy a munkaadó és munkavállaló szövetségek egyensúlya előfeltételezi, hogy a munkaadókon, illetve munkavállalókon *belül nincs* egyensúly, *nincs* balanszírozás. Nézzük meg ehhez Ausztria gazdasági nagyszervezeteinek társadalmi-politikai frakcionális dominanciáját. Az egyes számok a szakszervezetnél delegátus-részarányokat, a kamaráknál szavazati részarányokat jelentenek (1979–80-ból).

ÖGB	76,9% a szocialista szakszervezetiek frakciója
Munkás és Alkalmazott Kamara	64,3% a szocialista szakszervezetiek frakciója
Országos Mezőgazdasági Kamara	83,9% az Osztrák Parasztszövetség – Osztrák Néppárt
Ipargazdasági Kamarák	86,1% az Osztrák Gazdasági Szövetség – Osztrák Néppárt részesedése.

Ami a vallási és etnikai csoportok képessége Svájcban – nevezetesen, hogy a hatalomfelosztás rögzített kulcsa szerint *állandó pontszerű kompromisszumokat* találjanak, miközben az alrendszerekben uralmi dominanciák vannak – az érvényes az osztrák szociális partnerség társadalmilag-gazdaságilag determinált csoportjaira. A nyílt versenyszituáció mind a szakszervezetben, mind a gazdasági kamarákon belül nehezítené a szövetségi elitek kompromisszum-alkotó munkáját. A szövetségeken belüli frakciók versenyének szakszervezeti *irányzatosság* volna az eredménye, ami elkerülendő. A versenyszituáció és az irányzatosság megzavarja a szociális partnerség építményét. Mutatják ezt a Voralberg és Tirol munkáskamaráiban, illetve szakszervezeti tartományi végrehajtó bizottságaiban történtek, amikor gyengült a regionális szociális partnerség. Gyengüléshez vezetne az

ÖGB egyes szakszervezetei, éppígy a gazdasági kamara egyes szekciói közötti versengés. Mit jelent hát a konkordancia-demokrácia, az „egyeztetés" demokráciája? Azt jelenti, hogy *konfliktusképes társadalmi csoportok lemondanak a versenyről, kompromisszumokat hoznak létre, és a verseny kizárása érvényesül a csoportokon belül is.* (Ezt nevezik Ausztriában „ellágeresedésnek" vagy „elosztoposodásnak", ennek megfelelően alakultak ki a helyi, szektorális protesztpotenciálokat semlegesítő, s a másik szektort toleráló-elismerő *lágermentalitások*.)

ad 2. Vegyük a *neokorporativizmus* témáját. Mint tudjuk, a kifejezés arra az együttműködésre utal, amely egy demokratikusan választott kormány, az autonóm vállalati szövetségek és az önálló szakszervezetek között jön létre. Utaltunk rá, hogy a *neo*korporativizmus lényeges továbbalakítása annak a latens vagy nyíltan fasiszta modellnek, amelyet az autoritárius állam, az állammal szorosan összefonódott gazdasági szövetségek és az államilag szabályozott látszatszakszervezetek együttműködése jellemez. Nos, a nem-autoritáriánus korporativizmus fejleményei viszonylag hamar és jelentékeny súllyal Hollandiában voltak megfigyelhetők. Itt – a kompromisszumos politikai kultúra mint hagyomány! – különösen erős volt a keresztény szakszervezeti mozgalom szociális-partneri orientációja; adva volt a szociáldemokrata szakszervezeti mozgalom reformizmusa, végül bizonyos neokorporatív előfeltételek már a második világháború előtt kialakultak. 1951-ben megalkották az ipari szervezeti törvényt, s a kormány, tipikusan neokorporatív szerkezettel, életre hívta a Szociális és Gazdasági Tanácsot. *Kormány, munka és tőke viszonya az állam társadalmasodását és a társadalom államiasulását prezentálták.* A választófelek megszűnését a társadalom, a gazdaság és a politika között. A Szociális és Gazdasági Tanácsnak, amely a gazdasági-politikai egyeztető megbeszélések és a tanácsadás permanens szervévé lett, 45 tagja volt, s ez klasszikus módon tükrözi a neokorporatív mentalitás sémáját: 15 tag a vállalati szövetségeket, 15 a szakszervezeteket, és 15 a kormányt reprezentálta.

Ezt a *neokorporativista háromszöget* lehetett megfigyelni az osztrák szociális partnerségnél is. Az 1947 és 51 között meghozott öt bér- és áregyezménynél, majd az 1957 óta működtetett Paritásos Bizottságban kormányképviselők, szakszervezetiek és vállalati képviselők voltak jelen. A kormány képviselői 1966-ban elvesztették szavazati jogukat, ezzel a háromszög Ausztriában szétrobbant, a szociális partnerség kinyilvánította *autonómiáját* az alkotmányos szervek irányában, s így – az állami szervek formális kizárásával – *autonóm korporativizmusként* sikerült elérni az informális államiság egy új fokát, s a liberális korporativizmus egy újfajta minőségét. Végül itt érdemes említeni, hogy mind Hollandia, mind Ausztria jó példákat szolgáltat a szakszervezeti koncentráció és a neokorporatív fejlődés összhangjára. Hollandiában az I. világháború után áttört az iparcsoport-elv, ami a három szakszervezeti szövetségben a központi intézmények erősödését segítette elő. A belső centralizációt azonban gyengítette az irányzatos szakszervezetek konkurenciája – a szocialista NVV, a katolikus NKV és a protestáns CNV között. Lépéseként megkísérelték ezek integrálását, ilyen volt a közös frakciós program (1965), majd az NVV és az NKV szakszervezeti föderációvá alakulása (FNV) 1976-ban. Ausztriában a harmincas években kemény osztályharcok folytak, olyan végkifejlettel, aminél csak a spanyolországi események voltak drámaibbak. Az érdekeltek ebből azt a következtetést vonták le, hogy a belső különbségek, viták és ellentétek csak gyengítik a szakszervezeti munkát; megindult az irányzatos szakszervezetiség leküzdése és a belső egység kialakítása. Az ÖGB előbb megvolt, mint a köztársaság; magas koncentrációs fokát annak köszönheti, hogy *felülről lefelé* alkották meg. Fentről lefelé haladva az egyes szinteken előbb megvoltak a vezetők, mint a vezetettek. Ezzel párhuzamosan az ötvenes évek elejére lezajlott a szakszervezetek fúziója, az irányzatokat felszámolták. 1980-ban az ÖGB a keresők 60 százalékát tömörítette; a magánszektorban valamivel alacsonyabb a szervezettség, mint az államiban.

ad 3. Végül a *gazdasági demokrácia* területén az NSZK-val kínálkozik összehasonlítás. A német szakszervezeteknél már a weimari köztársaság időszakában domináns volt a szociáldemokrata orientáció; és ez volt meghatározó a DGB irányvonalában 1949 után is. A *Mitbestimmung*gal – a részvételi jog üzemi-munkahelyi kiszélesítésével – a „kapitalizmus lassú átalakítását" szorgalmazták. Első ízben az 1951-ben meghozott vas- és acélipari Mitbestimmung fejezte ezt ki, amikor tény-

leges paritás jött létre a tulajdon képviselői és a munkavállalók képviselői között az *Aufsichtsrat*, az üzemi-vállalati felügyeleti tanács szintjén. Ám ez a szabályozástípus hosszú időn át puszta követelés maradt; a DGB hasztalanul próbálta egyéb területekre kiterjeszteni; ellene szóltak a nyugatnémet ipar erős belső koncentrációs tendenciái. A *paritásos Mitbestimmung* elképzelés a szociáldemokraták között örvendett népszerűségnek, s így érthető, hogy a „szociális piacgazdaság" jelszava alatt futó ötvenes években háttérbe szorult, ám a szociáldemokraták kormányra jutása után a hetvenes évek közepén elérkezett annak lehetősége, hogy meghatározott üzem- és vállalatnagyságnál a paritásos részvételt alkotmányos úton intézményesítsék. A nyugatnémet elképzelések és gyakorlat szerint a gazdasági demokrácia elsősorban *üzemen belüli* síkra koncentrálandó, Ausztriában ezzel szemben már 1945 előtt erősebbek voltak az *üzemen túli* szintek. Az 1974-es munkaalkotmány-törvény szerint a munkavállalói képviselet a felügyeleti tanácsokban „egyharmaderősséggel" rendelkezik. A lényeg az analógián *és* a különbségen van; *a DGB a paritásos viszonyokat az üzemben, az ÖGB az üzemen kívüli területeken szorgalmazza.* (Ausztriában van tehát Paritásos Bizottság, de nincs paritásos Mitbestimmung. Itt – bár az üzemi tanács és az üzemi vezetés között van egy másokhoz méricskélő egyezkedés a bérképzésben – a szakszervezet mégiscsak azt akarja, hogy az üzemi szint ne „zavarjon". A bérképzés színtere így alapvetően üzemen túli, az ÖGB köti meg a *Tarifvertrag*ot, a béregyezményt, és ebbe a munkavállaló legfeljebb annyiban „beszél bele", hogy ő választotta azokat az üzemi tanácsokat, akiknek nyolcvan – „szocialista szakszervezetis" – százaléka megválasztotta a szakszervezeti funkcionáriusokat, *akik* aztán a munkaadókkal tárgyalnak.)

Az irodalom szerint Japán és az Egyesült Államok – tehát a legerősebbek – viszonyai *túlmutatnak* a fenti vonásokon. Japánban a megegyezés és a modernizáció az üzemen belüli paternalizmus formájában fut; az USA-ban a kormány a harmincas évek óta számos alkalommal megpróbálkozott az állami intervenció szociális partnerségre emlékeztető „bebiztosításával", ezek azonban korlátozottak maradtak; *Reagan* óta pedig egyfajta visszatérésről van szó a „kormányozatlan kapitalizmushoz". Nos, témánknál maradva, az osztrák szociális partnerségről elmondható, hogy *az említett három vonás eddig legsikeresebb kombinációja.* Ausztria társadalmi rendszere ezzel az intézményességgel kétségkívül hatékony lehetőséghez jutott, hogy társadalmi folyamatokat kormányozzon és korlátozzon. A szociális partnerségben megvalósított gazdasági demokrácia azt mutatja, hogy *a fejlett kormányzó képesség együtt halad a döntések egészen felső szintű, tehát centralizált koncentrálásával, mégpedig a demokratikusan nem legitimált szövetségi elitek szintjein.* Az osztrák út specifikuma, hogy a legfeljebb indirekt módon legitimált szociális partnerség az érintetteknél olyan tekintélyt élvez, aminek a parlamenti és pártintézmények a közelébe se jönnek. Az osztrák politikai rendszernek így van egy *parlamentárisan és a pártelvűség-államiság* vetületében definiált területe, és van egy *szociális-partnerileg és a szövetségi-államiság* vetületében meghatározott területe. (A harmadik *most van feljövőben* – ez a párt- és parlamentáris rendszeren, illetve a szociális partnerség intézményrendszerén egyaránt *túllevő* új típusú társadalmi mozgalmak világa. Erről alább.) Visszatérve: az érdekesség nem egyszerűen az, hogy a szociális-gazdasági döntéseket a parlamenti pártok versengési területén kívül helyezték. Az érdekesség az, amilyen következetességgel és „körülbiztosítással" ezt a lépést végrehajtották, úgy, hogy eközben a szociális partnerség az érintetteknél, tehát *a munka világának szereplőinél* magas fokú közvetett elismertséget élvez.

3. És akinek nem kell – neopopulizmus, plebiszcitum, bázisproteszt

A neopopulizmus olyan alulról jövő kezdeményezés-sorozat, amely az önsegélyező szervezetek kompetenciáján messze túlnyúlva, változtatási igényeket terjeszt elő; nem intézményes térben operál és több, különböző társadalmi réteget vagy csoportot fog át. (Ebben az értelemben, ha egy szervezetben alulról megindul egy akció a csúcsvezetőség ellen, ez nem neopopulizmus.) Azt mondhatnánk, hogy a neopopulizmus a szociális partnerség, avagy a neokorporativizmus *negatív mása*,

kifordított visszfénye. Az egyik intézményesített érdek-kiegyezés, jellemzője a pragmatikus, eszközorientált politika, a magas szervezettség; eredménye – akár a versengő pártrendszert, akár a munka és tőke közti harcot nézve – a befékező, „megkötő" konfliktus-menedzselés. A másik – nem intézményesített tömeges kezdeményezést és tiltakozást jelent, a „fékek" és „megkötések" eltávolítását, a pragmatizmus helyett a szimbolikus és expresszív elemekben kifejeződő békületlenség elszabadulását. Összefüggésük? Nos, az utóbbi jelentkezése, hosszú időn át parázsló háttérjelenségként való kifejlődése azt fejezi ki, hogy a szociális partnerséggel probléma van. De ez az összefüggés „fordítva" is igaz. A neopopulizmus annak megnyilvánulása, hogy az osztályharc intézményes keretek közé szorult, s hogy a polgári pártrendszer veszített érdek-kijelölő és érdek-felvevő képességéből.

Adódnak a kérdések: visszaszorítja-e tartós és sikeres szociális partnerség a neopopulizmust? Vagy arról volna szó, hogy a mégoly sikeres szociális partnerség is olyasfajta „problémaeltolást", „problémaáthelyezést" jelent, ami közvetve erősíti a neopopulizmust? Képes-e a kettő megférni, egymást elviselni – amire megint csak Ausztria lenne a példa?

Nézzük hát Ausztriát. Az irodalom azt mondja, hogy tőke és munka klasszikus ellentétének befékezésében és éltompításában elmerülve hosszú időn át eltekintettek a növekvő munkamegosztás, a felértékelődő helyi társadalom és a kulturális pluralizáció okai folytán létrejövő új frontok és konfliktusfelületek fölött. Ezek elfojtásában az is közrejátszott – utaltunk rá –, hogy a századforduló óta az ausztriai osztályok és rétegek érdekei és világnézetei meghatározott táborokba („lágerekbe", „oszlopokba") sorolódnak. Egy-egy táborba egy-egy politikai párt és gazdasági szövetség tartozik, a táborok „párhuzamos oszlopokként" szervezettek, a csúcsaikon helyet foglaló elitek sakkban tartják egymást és kordában tartják az alullevőket. Nos, az elmúlt idők tanúsága szerint ez a felállás sikerrel szorította ki vagy bénította meg azokat a feszültségeket, amelyek nem a blokkosodás kontúrjait követték. Továbbmenve, az újfajta érdekellentétek és érzékenységek Ausztriában – más nyugati országokhoz képest – megkésve és csenevészebb formában álltak elő. Az osztrák politikai kultúrának a hétköznapi életben is sikeres szűrői vannak a neopopulista „inger" és „ingerültség" terjedésének megakadályozására. Csaknem hagyomány a széles körű apátia; történetileg kondicionált az idegenkedés, a tartózkodás a radikális azonosulástól és a kompromisszumot nem ismerő politikától. Felmérések erősítették meg a tradicionális elhajlás-ellenességet, kimutatva, hogy a proteszt-mozgalmak nem tolerálása erősebb, mint más nyugati országokban. Ehhez járul még az a tömeges méretű beállítódás vagy hajlandóság, amely a konfliktuspotenciálok keletkezését és polarizálását individualizálja és patologizálja. A neopopulista tiltakozást így nem politikai érdekellentétként, hanem „személyek személyes rendkívüliségeként" értelmezték. A nyolcvanas évek azonban változást, majdhogynem fordulatot hoztak.

Ismert, hogy a neopopulizmus csatározásai rendkívül széles spektrumot fognak át, majdhogynem „mindent", ami *túl vagy innen van a munka világán*. Helyi polgári kezdeményezések, emberi jogokért folyó mozgalmak, nők, feketék, színesbőrűek, vendégmunkások, kisebbségek, hátrányos helyzetűek, peremcsoportok harcai; vallásos, etikai, világnézeti motívumoktól vezetett harcok (fundamentalizmus, harc a terhességmegszakításért és ellene; környezetvédők), adózás ellen tiltakozók, béke- és leszerelés-követelő mozgalmak – és így tovább. Ausztria? Az évtizedfordulókon már felmérések beszéltek a pártokhoz tartozás kötelékének *gyengüléséről*, a *posztmateriális* értékek növekvő súlyáról, a pragmatikus politika *újraideologizálása* iránti társadalmi igény növekedéséről; megjelent az atomerőmű-építés ellenes mozgalom, jelen vannak az etnikai (szlovének) és a regionális (Voralberg) újjáéledés mozgalmai, több (idővel választások okán egyesülő) környezetvédő zöldalternatív párt alakult, és az elmúlt években rendkívüli sikereket mondhatott magáénak (kivált a *Konrad Lorenz* indítványhoz kapcsolódó) *népi panasz-mozgalom* (Volksbeschwerde), amely minősített népi kezdeményezésként a népszavazásos politizálás (plebiszcitum) legitimálásáért is harcol. Nem feladatunk itt napi események ismertetése, ám néhány jelenséget, éppen újszerűségük okán, meg kell említeni. „A hainburgi ligeterdő megmentésére" létrehozott mozgalom, aztán az egyesült zöldek 1984. októberi voralbergi tartományi parlamentbe kerülése, valamint a tervezett gátépítés

és erdőkivágás kapcsán bekövetkezett 1984. decemberi zöld proteszt és a *hainburgi csata* – és a közvélemény szimpátia-spektrumán bekövetkezett erőteljes *zöld eltolódás* – nyilvánvalóvá tették, hogy új helyzettel kell számolni a neopopulizmus megítéléskor. Két dolog derült ki. *Egyfelől, hogy ez a neopopulizmus sérti és lerontja a szociális partnerség konfliktusszabályozó intézményét, másfelől, hogy kikerüli és fellazítja a pártelvűségen és parlamentáris többségen alapuló érdekegyeztetést és akaratformálást* (miközben részlegesen él az utóbbi adta eszközökkel). A gazdaságpolitikával (erőműépítés) kapcsolatos visszafogott elégedetlenség, csalódás és diffúz szorongás *keresztbe metszi* az ipar- és pénzpolitika eldologiasodottnak, s ezért transzcendálandónak ítélt területeit; másfelől a párt- és parlamentáris politika átlátott tehetetlenségéhez és érdekösszefonódásaihoz kapcsolódó elégedetlenség megszülte a politizálás új területeit: a *politika emocionalizálását* és a *közvetlen demokrácia* (plebiszcitum) követelését. Nézzük a *jelenséget*. Alkotmányos feljogosítással ún. népi kezdeményezések indulnak el; ha ötvenezer vagy százezer, vagy éppen a mindenkori (városi, tartományi) lakosság húsz százaléka *aláír* egy petíciót, ún. minősített kisebbségek jönnek létre, *amelyre építve* megjelenik a követelés, hogy az adott kérdésben népszavazásos úton döntsenek. *Kikerülve* a pártok érdekegyeztető munkáját *és* a parlament határozathozatalának törvényes többségi eljárásait. Hogyan reagált a politika? Figyelemreméltóan *szélsőségesen*. A voralbergi miniszterelnök kijelenti, hogy be fogják vezetni a közvetlen demokráciát („nem fogjuk minden trágyadombról leszavaztatni az embereket, mint Svájcban – mondja –, de a tartományi demokráciát a népszavazás eszközével erősíteni kell"), s ha a lakosság község szinten harminc százalékában, tartományi szinten húsz százalékában aláír egy követelést, ennek népszavazáshoz kell vezetnie, s kívánatos ez szövetségi szinten is. Miért korlátozza a szövetségi parlament kétharmados többségi eljárása a tartományi jogokat, miért lenne az előbbi az utóbbira nézve kötelező? A szövetségi miniszter persze *másként* beszél. Mire vezet, ha letérünk az „osztrák útról", a megoldások komplex-kompromisszumos-optimális megtalálásáról? Mire vezet, ha akár tartományi szinten – a népszavazás jóvoltából – olyan elképzelések emelkednének törvényerőre, amelyekkel se a kormány, se a pártok, se a törvényhozás nem értenek egyet? Lehet-e egy erőmű-építés kapcsán a *polarizált igennel vagy nemmel* dönteni, s ezzel a fundamentalizmus vagy a grassroots-mozgalmak eszméjét behurcolni a törvényhozásba? Tűrjük, hogy olyan helyzet álljon elő mérvadóként, amelyben minden ellenvélemény lesöprődött az asztalról? Mert a népszavazás azt jelenti, hogy elmegy szavazni a lakosság ötven százaléka, s egyszerű többséget véve, valamivel több mint ezeknek fele – ami a lakosság *egynegyede!* – döntene egy létfontosságú kérdésben. Ami a parlamentáris demokrácia megcsúfolása – itt kétharmad kell egy kezdeményezés törvényerőre emelkedéséhez!

S ami a szociális partnerség „megcsúfolása": a lakosság *indulatai* megfosztanák a munkaadókat a beruházástól, a szakszervezeteket a foglalkoztatás lehetőségétől, az országot egy energia-forrástól – és így tovább. Engedhetjük-e hát, hogy materiális érdek-kérdésekben érték-vonzalmak és érzelmek döntsenek közvetlen, egy pontra irányuló, igennel vagy nemmel állástfoglaló szavazások útján? Hova jutottunk?! A szociális partnerség feladata éppen a szociális béke előállítása – s most egyszerre bővülni kezdenek a kormányozhatatlan konfliktus-zónák! A „belső megoldások" nyomasztó külső költségeket és ráfordításokat kezdenek maguk után vonni! Így aztán érthető, hogy a munkaadók és a szakszervezet minden úton – ellentüntetésekkel is – tiltakoznak az effajta eszmék ellen, miközben a közvéleménykutatások azt mutatják, hogy a népesség nagy része egyetért e követelésekkel; ha ma választana, a szövetségi parlamentbe harminc százalékban a zöldeket küldené, és felbukkannak tartományi politikusok, akik – elébe menve a problémának? – magukévá teszik az új eszméket. Az elemzések rémülten állapítják meg, hogy a politika az *emocionális terhelés* alá került, s hogy míg az osztályellentét típusú feszültségek *higgadt zsörtölődést* váltanak ki, addig az újfajta harcok az *elszabaduló indulatok* robbanóerejét hordják magukban. (Régi ügy – mondhatnánk –, angol, nyugatnémet, amerikai példák mutatják, hogy az etnikai, az atomerőmű-ellenes, az adózás-ellenes, a vallásos és leszerelési mozgalmak feszítőereje manapság minden hagyományos konfliktus feszítőerejét felülmúlja.) Így áll elő a sajátos „egymás mellettiség": míg a szociális partnerség, a „szublimált osztályharc" a felosztási konfliktusok megegyezéses játékszá-

bályait követi a tarifaviták, a gazdasági junktimok kiszámíthatósága és kiszámítása révén – addig más területeken új, kiszámíthatatlan, nem konvencionális harci formák jönnek létre. Az osztrák belpolitika kulcsszava a *Mässigung*: a szociális partnerség szövetségei és pártjai *mértéktartóan tartózkodnak* a radikalizálódástól, s eközben a „lakosság" radikalizálódó konfliktus-vállalásba kezd. Dehát nem egyszerű párhuzamról van szó: ahogy a gazdasági partnerség korlátozásai az ellenfelekből egyezkedő játékospartnereket csinálnak, úgy hívódik életre *ellenreakcióként* a mértéket nem ismerő, az önmegtartóztatásra nem hajlandó, a játékszabályokat magukra nézve el nem ismerő ellenszegülők tábora. Az ideológiátlanított pragmatikus politika morális politika iránti szükségletet teremt; a munkásmozgalom bürokratizálása és partneri integrálása új mozgalmakhoz vezet; az osztályharcok és a blokkok pontszerű egyezkedése helyére *blokkmentes, szituatív, egy pontra irányuló, kulturális és morális indítékrendszerű követelések és harcok lépnek.*

Így áll elő a zavar: a neopopulizmus részben *egy tárborba taszítja* a pártrendszer *különböző* pártjait, részben *külön-külön megosztja* az egyes pártokat, hát még ezek tartományi megfelelőit. A politikai élet *kétszeresen polarizálódik.* Az új mozgalmak egyfelől keresztezik a fennálló osztály-, réteg-, foglalkozásrendszerre szerveződött pártok és érdekcsoportok világát – annak *teljes másaként* kiképződve –, másfelől az egyes pártokon és érdekcsoportokon *belül* beindul a megosztódás: velük, nélkülük vagy ellenük? Így áll elő a sajtótudósításoktól gunyoros hangon számba vett képlet: a lakossági mozgalmak nyomására a politikai élet szereplői egy sarokba szorulnak be, ám a „szűkülő bugyorban" beindul az egymásra nézés, a könyöklés, a vádaskodás és a felelősség-áthárítás (ki tehet arról, hogy ide jutottunk, és ki hozza meg a lakosság előtt a népszerűtlen döntéseket?) És itt a harmadik polarizáció: a bázisproteszt. Akiket az érdekegyeztetés blokkjai és pártjai eleddig majdnem alattvalókként fékentartottak, felmondják az engedelmességet és *oldalt* kifele húznak. A politikai és gazdasági érdekegyeztetés szervezeteinek valamit kezdeniük kell az új mozgalmakkal – nehéz megítélni, hogy Ausztriában, mondjuk az NSZK-hoz képest, mekkora is a késés –, meg kell nézni: képesek-e valamit idejekorán beépíteni követeléseikből vagy sem; lerombolják-e az újfajta követelések a hagyományos követeléseket és a hagyományos eljárásokat, vagy sem. Az irodalom azt mondja, hogy az érdekegyeztető politika újszerű és nehéz feladatok előtt áll. Jórészt két okból. Mert a neopopulista mozgalmak olyan új, részben univerzális értékeket követnek, amelyeknek kompromisszumos kivitelezése csaknem lehetetlen. A kérdés: lehet-e vallási, etikai, etnikai, kulturális identitásokat, alapvető szükségleteket, univerzális-szubsztanciális értékeket (élet, béke, szabadság, környezet, természet, egészség, emberi jogok) *a kölcsönös gyarapodásra orientált érdekek nyelvén kifejezni?* Ahogy az ár és bér lehet kompromisszum tárgya, lehet-e ugyanúgy az identitás, a jog, a helyi szabadság kompromisszum tárgya? „Egy kis erdőt kivágunk, egy kicsit nem", „félig megépítjük az erőművet, félig nem" – ez így képtelenség. Ami azt is jelenti, hogy az új mozgalmak a *győzelemre* orientáltak – s ha nem érnek el célt, leállnak, „elszunnyadnak" vagy éppen szétesnek. Dehát mi sem volna groteszkebb, mint az új mozgalmaknak a szociális partnerség etalonját, a mértéktartást kölcsönözni. Képzeljünk el egy mozgalmat, amely *mértéktartóan* harcol a terhességmegszakítás jogáért, a színesbőrűek diszkriminálása ellen, vagy – mondjuk – az emberi kapcsolatok demonetarizálásáért. A mértéktartás a párt- és szövetségpolitikai struktúrák magától értetődő játékszabálya. A mértéktartás itt azt jelentené, hogy bizonyos alapértékekhez kapcsolódó és kompromisszum nélküli feladatokat rövidtávú, aktuális és kompromisszumos intézkedésekké kellene *átalakítani.* Ez azonban a neopopulista mozgalmakat halálra ítélné, hiszen hatékonyságuk – ha van – éppen az intézményesített érdekcsere határainál tanúsított „maximalizmusban" kezdődik. Nos, ritka módon nyilvánvaló és szokatlanul mély szakadék tárul így fel a politika két világa között – az egyik oldalon a „plasztikus okossági cselekvés rendszabályai", a józan kompromisszumok, a kis listák, a kiszámított szavazatok, a titkos csúcsdiplomáciák, a belátás- és türelemkérés világa; a másikon egy időről időre kifulladó és újraéledő kompromisszumot nem ismerő harcosság.

Végül nézzük röviden, mit tehetnek, hogyan reagálhatnak mégiscsak erre a helyzetre a pártok és az érdekszövetségek? Milyen megszorító-korlátozó lépéseket képesek életbe léptetni? Tudnak-e maguk is szűrni, vagy „zavart kelteni"? Az irodalom óvakodik a jóslásoktól, ám nem sok jó-

val bíztatja a politikai élet intézményes szereplőit. Ausztriában *mind a protesztmozgalmak iránti intolerancia, mind a hagyományos apátia, mind a blokkosodás és a „lágermentalitás" érzéstelenítő teljesítménye fellazulóban van.* Az 1979-es „atomnépszavazáson" a választásra jogosult fiatalok nyolcvan százaléka részt vett, részvételük a bécsi és más községtanácsi választásoknál az elmúlt években ötven százalékkal emelkedett. A fiataloknál megfigyelhető a pártoktól való függetlenedés, a pártpolitikai érdektelenség, párosulva az új mozgalmak iránti azonosulással. A pártok – amelyeknek amúgy is nagyszámú és ellentmondó érdeket kell integrálniuk – nem engedhetik meg maguknak az alaptól jövő kezdeményezések, hát még a radikális-expresszív politika beépítését. Fenyegetően lebeghet a szemük előtt a nyugatnémet Szociáldemokrata Párt 1980–81-re bekövetkezett válsága, a belső ökológiai szárny megerősödése és ennek sikertelen eltávolítása. Nemigen lehet manapság Nyugat-Európában nagy politikai tömegpártot találni, amely szárnyai alatt frakcióként helyet adott volna a zöldek, feministák vagy vendégmunkások csoportosulásainak; sokkal inkább megfigyelhetők az immunizálás olyasfajta igyekvései, hogy *a politikai élet témáit tételezve kézben tartsák a politikai folyamatok ellenőrzését.* Innen nézve lesz jelentős az a nyomás, ami a tömeghírközlési eszközökre, az újságírókra, publicistákra, társadalomkutatókra gyakorolnak – nyomás a társadalominterpretációk autorizálása és szűrése céljából. Amit nem kutatnak és amivel nem foglalkoznak, az nem is létezik, és amit nem hoznak nyilvánosságra, az nem történt meg. Az irodalom szerint Ausztria nem áll e téren „rossz helyzetben", vannak olyan, az újpopulizmus ellen működő „előnyei", mint a magán és állami tömeghírközlési szervek erőteljes párt- és érdekszövetségi ellenőrzése; a képzettségi szint hiánya; a kritikus értelmiség töredékes jelenléte. A neopopulizmus esélye és esélytelensége azonban alapjában a szociális partnerség teherbíró- és teljesítőképességén mérődik meg, és itt eléggé ellentmondásos és többszálú a kép. Vannak alulprivilegizált régi középrétegek, amelyek a szociális partnerségtől nem jövedelmet, hanem a hagyományos státushierarchiák megőrzésének garantálását várják. Vannak olyan foglalkozásrendek, amelyek nem érzik otthonosan magukat a szociális partnerség égisze alatt (főiskolai tanárok, orvosok, szabadon alkotók, mezőgazdasági gazdák, közlekedési vállalkozók). A tagok egy része elégedetlen a központosított rendelkezési illetékességgel és a technokrata-bürokratizált akaratképzéssel, ők demokratikus részvételt és szolidáris közösségi akciókat akarnak. Ez az „idealizmus" felhasználhatatlan a gazdasági érdekszövetségekben, és az effajta ambíciójában leblokkolt középrend „merítési bázisa" az új mozgalmaknak. Vannak aztán, akik a szociális partnerségnek köszönhetik létezésüket. Technobürokraták, politikusok, érdekszövetségi és kamarai funkcionáriusok, magán nagyvállalkozók, állami gazdasági csúcsmenedzserek, tudományos szakértők – ők alkotják azt az elitet, amely mind a belső kritika, mind a neopopulizmus ellen fordul. A belső demokratikus akaratképzésnek pedig – kivált a nagyra nőtt érdekszövetségeknél – megvan a paradoxona: mennél eredményesebb akar lenni egy érdekszövetség tagjai kifele irányuló védelmében, annál kevésbé képes úgy eljárni, hogy stratégiáját a többségi érdekek határozzák meg. Az érdekeket így tetemes részt hatalompolitikai kalkulációk, apparátusérdekek, összgazdasági és össztársadalmi korlátok határozzák meg. A szociális partnerség háromszoros *lemondást* testesít meg követelményként a tagok felé: le kell mondani arról, ami a piackonform, a hatalomkonform és a stabilitáskonform szempontokon túl van. Az irodalom ezt a társadalmi élet eldologiasításának, politikátlanításának és témátlanításának nevezi, és azt mondja, hogy *ez* polarizál: aki az üzemben nem tud komolyan hozzászólni a paritásos viszonyokhoz, az hozzászól a büntetés reformjához, a környezetszennyezéshez vagy a közbiztonsághoz, vagy az erőműhöz. *Ahhoz, ami „marad".* A jövedelem, elosztás, adó, pénz stb. témáinak nyilvánosságból való kikerülése *elvezet a maradék területek, a kulturális-morális témák, az expresszív-szimbolikus politika egyszerre jogos és groteszk felértékelődéséhez.* Ami egyre több ponton visszaüt, jelezve, hogy a szociális partnerség eszköztára is korlátolt és sebezhető.

FELHASZNÁLT ÉS KAPCSOLÓDÓ IRODALOM

I. rész – *Bruszt László:* Konszenzus és stabilitás. Az osztrák szociális partnerség = Valóság, 1983. 11. (A tanulmány a téma gazdag irodalmát közli); *A. Pelinka:* Modellfall Österreich? Wien 1981; *E. Tálos:* Sozialpartnerschaft und Neokorporativismustheorien = Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft (továbbiakban ÖZP) 1982, 3., *F. Traxler–U. Moser:* A Comparison of the Role of Organized Labour and Capital in Austria's Corporatist System of Modernization (kézirat, 1984); a legitimitás-biztosítás és a gazdasági racionalizálás összeférhetetlenségének elméleti felvetéséhez l. *Papp Zsolt Claus Offe* ismertetését a Medvetánc 1983. 4–1984. 1 számában; a mai korporativizmus-elméletekhez, illetve a korporációk előtörténetéhez l. *Bruszt László* és *Lengyel László* írásait ugyanott.

II. rész – *A. Pelinka:* Die österreichische Sozialpartnerschaft im internationalen Vergleich = ÖZP. 1982. 3., *E. Grande–W. Lang:* Zur politischen Steuerung kapitalistischer Ökonomien: Verbandliche Selbstverwaltung und Korporatismus in der Schweiz, Österreich und der Bundesrepublik = ÖZP, 1982. 3; *W. Zapf:* Social Partnership: Corporatist Pluralism in Austria. Universität Mannheim, Arbeitspapier 13. 1980. *F. Traxler:* Evolution gewerkschaftlicher Interessenvertretung, Wien–Frankfurt/Main, 1982; a nyugatnémet DGB sajátosságaihoz és a paritásos Mitbestimmung alakulásához l. *Lengyel László–Papp Zsolt:* Politikai szerkezetek törésvonalán = Valóság, 1980. 10.

III. rész – *B. Marin:* Neuer Populismus und „Wirtschaftspartnerschaft". „Neo-korporatistische" Konfliktregelung und ausserinstitutionelle Konfliktpotentiale in Österreich = ÖZP, 1980. 2., *A. Dallinger:* Stärken und Schwächen österreichischen Sozialpartnerschaft = ÖZP, 1982. 3., *R. G. Heinze:* Elitenkooperation und Basisproteste. Grenzen neokorporatistischer Steuerung = Journal für Sozialforschung, 1982. 4., az ausztriai népi kezdeményezésekről és környezetvédő mozgásokról l. a Valóság 1985. februári számának írásait.

Felhasználtam azokat a beszélgetéseket is, amelyeket 1984. októberében Ausztriában *Anton Pelinkával*, *Peter Gerlichhel*, *Karl Ucakarral*, *Eva Kreiskyvel* és *Franz Traxlerrel* folytathattam.

TÓTH PÁL PÉTER–M. KISS SÁNDOR

A HORTHY-RENDSZER ANTI-ELITJÉNEK TÖRTÉNETSZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLATA

A rendszerrel szemben álló elit történetszociológiai vizsgálata több, nem egy vonatkozásban alapvető nehézségbe ütközik. Ez összefüggésben van azzal, hogy amíg a rendszer elitjével foglalkozó kutatások évtizedek óta folynak, addig a rendszerrel szemben álló elit vizsgálatával sem a nemzetközi, sem a hazai szakirodalomban nem találkoztunk. Ennek következtében olyan tartalmi és metodológiai problémákkal kell szembenézni, melyek megoldása gyors és látványos sikerrel nem kecsegteti a kutatót.

Mi a Horthy-rendszerrel szemben álló elit vagy a Horthy-rendszer értékszempontjai alapján anti-elitnek minősült – első megközelítésben is homogénnak egyáltalán nem mondható – csoport vizsgálatát tűztük ki célul.

Mindenekelőtt szükségesnek tartjuk leszögezni az elit és az anti-elit létrejöttének, fejlődéstörténetének, működési területének, lehetőségeinek, hatásának, befolyásának stb. egymással össze nem hasonlítható, egymásnak feszülő, egymást kizáró, tagadó, össze nem egyeztethető létét. A rendszer elitje – belső rétegezettségének függvényében más és más kötődési fokon – általában és elsődlegesen a hatalomhoz kötődik s léte az adott politikai rendszer fennmaradásához kapcsolódik. Az anti-elit tevékenysége, de fogalmazhatnánk úgy is, hogy egész léte e hatalom megszüntetésére, de legalábbis strukturális változások elérésére irányul. Az elit és az anti-elit ennek következtében az adott rendszer ellentétes pólusain foglalnak helyet és egymással alapvetően össze nem egyeztethető érdekeket képviselnek. Természetesen ez általában és modellszerűen igaz, mert az egyes konkrét történelmi helyzetben az elit és az anti-elit között feszülő érdekellentét nem szükségszerűen nyilvánul meg ebben a végletes és kifejlett formában. A köztes, átmeneti állapotnak tekinthető helyzetek ugyanis lehetővé tesznek korlátozott érvényű, kiterjedtségű és hatású érdekazonosságok létrejöttét a rendszer hivatalos elitje és anti-elitje között. (Úgy véljük erre jó példa az esetben a németellenes harc kibontakozásának érdeke még meglevő érdekellentéteket átmenetileg háttérbe tudott szorítani.)

Fejlődéstörténeti szempontból a rendszerrel szemben álló elit alapvetően két forrásból táplálkozik. Genezisében ugyanis döntő szerepet játszik a rendszer elitjén belül meginduló elkülönülési, elválási, szakadási folyamat. Ez a folyamat az adott rendszer gazdasági, politikai, társadalmi stb. válságának elmélyülésével, de már azt megelőzően is megkezdődik s a rendszerrel szemben álló elit létrejöttének, szerveződésének kiindulási pontjává válik. Az anti-elit másik forrása az uralkodó rendszer által elnyomott osztályok, rétegek képviselőiből szerveződő csoport.

Az anti-elit – szemben a rendszer elitjével – jól elkülöníthetően politikai, gazdasági, vallási tudományos-kulturális, katonai alcsoportokba nem osztható. Az ilyen típusú „specializálódás" csírái a különböző politikai irányzatokhoz, pártokhoz közvetlenül kapcsolódó anti-elit csoportokban mutathatók ki. Igaz viszont az, hogy a társadalmi struktúra, vagy a foglalkozási szerkezet által kijelölt helytől, a betöltött szereptől függetlenül az anti-elit elsősorban és alapvetően az adott rendszer

politikai ellenfeleként lép fel. Ennek következtében az anti-elitet, mint a rendszerrel szemben álló politikai képződményt lehet s kell felfogni. Az anti-elit esetében tehát nem meghatározó jelentőségű, hogy e csoportot alkotó személyek milyen területen (pl. gazdasági, tudományos, kulturális stb.) fejtik ki tevékenységüket, mert e képződmény léte döntően politikai jellegű s így az anti-elitet egyetlen csoportot alkotó politikai anti-elitként fogjuk fel. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az anti-elit belsőleg nem rétegzett. Épp politikai jellegéből fakadóan ugyanis az anti-eliten belül két alcsoport viszonylag jól elkülöníthető. Némi leegyszerűsítéssel ugyanis az anti-elit egy pólusán a rendszer jobboldali (reakciós), a másikon pedig a baloldali (progresszív) ellenfeleit találjuk. E két alcsoport sem homogén képződmény, hanem ezek is további egységekre bonthatók. Az anti-eliten belül is tehát alcsoportokat tudunk megkülönböztetni, de ezek az alcsoportok nem az elit belső tagoltságát létrehozó kritériumok alapján szerveződnek, hanem annak függvényében, hogy az anti-elithez tartozó személyek milyen tényleges vagy potenciális erővel rendelkező társadalmi osztályokat, rétegeket, csoportokat, tömörüléseket stb. képviselnek.

Az anti-elit léte s ennek megfelelően célkitűzése vagy politikai, vagy csupán hatalmi szempontból alapvetően ellentétes azzal a politikai rendszerrel, amelyben létrejön. Tevékenységét az adott politikai rendszer átalakítása, átformálása, megdöntése fejti ki, melynek következtében az anti-elit léte megszűnik s önmagát az új rendszer elitjeként definiálja. (Külön elemzés tárgya, hogy az anti-elit tagjai ebben a folyamatban hogyan s milyen mértékben kerülnek be ténylegesen az új elitbe s mennyiben válnak egy új anti-elit magjává.)

A vizsgálat megtervezése, a kutatási hipotézis körvonalainak felvázolása során az első kérdés, amely felmerült (megítélésünk szerint ez a kutatás legfontosabb alapkérdése is egyben) az volt, hogy *milyen kritériumok alapján állapítjuk meg azokat az összefüggéseket, amelyek viszonylagos egzaktsággal jelölik ki azokat a pozíciókat, társadalmi helyeket, amelynek birtokosait nagy valószínűséggel a rendszerrel szemben álló elit körébe sorolhatjuk.*

Talán nem érdektelen felhívni a figyelmet arra, hogy a rendszer elitjének meghatározásakor viszonylag „egyszerű" problémával kell a kutatónak szembenéznie. Kissé leegyszerűsítve ugyanis, abban az esetben, ha – a kutatás célkitűzésének megfelelő mélységben és szélességben – az adott rendszer politikai, gazdasági, tudományos, katonai, vallási, kulturális stb. életének pozícióit sikerrel megállapítjuk, meghatározzuk, akkor a pozíciókat adott időmetszetben elfoglaló személyeket viszonylag könnyen azonosíthatjuk s a kutatáshoz szükséges személyi adatokat összegyűjthetjük.

A rendszerrel szemben álló elit vonatkozásában azonban nem ilyen egyértelmű azoknak a pozícióknak az elkülönítése és meghatározása, melyek birtokosai a mintába kerülnek. Nem is szólva azon helyzetekről, amikor jól körülhatárolható pozíciók megléte nélkül is különböző személyeket tevékenységük, szerepük alapján az anti-elit közé kell besorolnunk.

Jelentős nehézségeket okoz, hogy a Horthy-rendszerrel foglalkozó nagyszámú könyv, tanulmány ellenére mind ez ideig nem rendelkezünk olyan elemzésekkel, amelyekből valóságos kiterjedtségében és mélységében megismerhetnénk akár csak a szűkebb értelemben felfogott baloldali mozgásokat és azokat a szerveket, szervezeteket, képződményeket és nem utolsósorban azokat a személyeket, amelyek/akik ennek képviselői voltak. Sajnos nincs olyan baloldali alakulat – az illegalitásban működő kommunista pártot is beleértve –, melynek tevékenysége s e tevékenységet megvalósítók köré helyi és országos vonatkozásban teljes körű feltárását eddig elvégezték volna.

Ehhez kapcsolódva fel kell vetnünk, hogy az ellenzéki elit vizsgálatánál új problémát jelent a vidékiség kérdése. Történetkutatásunk ugyanis – a helytörténeti kutatások ellenére – elsősorban a fővárosban történtekre, illetve érthetően az országos jelentőségű folyamatok feltárására koncentrál. Kellő irányultságú és mélységű elemzések hiányában pedig nem könnyű egzaktan körülhatárolni azokat a csoportokat (személyeket), amelyek látványos tevékenység hiányában szélesebb nyilvánosság figyelme nélkül fejtették ki tevékenységüket.

Alapvető probléma továbbá, hogy a történelemkutatásunk eddig sem általában, sem konkrétan nem tisztázta a Horthy-rendszerrel szemben álló (nem jobboldali, szélsőjobboldali) erőket. Azaz általánosan és elfogadottan nincs meghatározva az a történelmileg változó, elmozduló „ha-

tár", amely a Horthy-rendszert képviselők s azt progresszív, baloldali irányból megkérdőjelezők, azzal szemben állók, azt tagadók, elvetők között húzódott. (Természetesen történelmi irodalmukban ez a „határ", ha már egészen máshol húzódik, mint 1952-ben vagy 1958-ban, sőt a 60-as, 70-es évekhez viszonyítva is jelentős elmozdulás tapasztalható. Ennek ellenére nem elhanyagolható kérdés, hogy ott volt-e az egykori tényleges „határ", ahová napjaink történetkutatása tette?) Tisztában vagyunk azzal, hogy ezt a folyamatot szakkörökben is és a laikusok között pro és kontra vitatják. Ennek következtében – a baloldali ellenzék meghatározott körén túl – még ma is elsősorban az egyéni politikai stb. meggyőződés motiválja e „határ" elhelyezését, s nem a tudományos eredményekre támaszkodó érvrendszer. Közismertek a szociáldemokrata párt jobboldalinak tartott vezetőivel kapcsolatos fenntartások, hogy képlékenyebb területről ne is hozzunk példát. Ettől a ponttól pedig ahogyan közeledünk a Horthy-rendszer legitimitását még vagy sokkal egyértelműbben kifejező szervek, szervezetek, csoportok felé, annál inkább képlékenyebbé, vitathatóbbá válik, hogy még oda tartoznak-e vagy már nem.

A leginkább problematikus kérdések azonban mégsem itt, az ún. határhelyzetekben adódnak, hanem azokban az esetekben, amikor a történelmi események következtében a rendszerhez korábban egyértelműen hű, a rendszer legitimációját a legteljesebb mértékben elősegítő egységekben, vagy az ezekhez tartozó személyek esetében következik be repedés s az oly széles, hogy ezt már a rendszerrel történt szembefordulásként értelmezhetjük. Most, ebben az összefüggésben nem arra gondolunk, amikor például a németek 1944. március 19-én bekövetkezett megszállása következtében rendszerhű személyek (talán a legszemléletesebb, ha ebben az összefüggésben *Kállay Miklós* miniszterelnök esetére hivatkozunk) üldözöttekké váltak s szembe kerültek a német érdekeket egyértelműen kiszolgáló s *Horthy* által továbbra is fémjelzett rendszerrel. Természetesen nem a rendszerrel szemben álló csoportosulásként értékeljük a rendszerért, a rendszer átmentéséért létrejött tömörüléseket pl. *ifj. Horthy Miklós* kiugrási irodáját stb. Úgy véljük tehát, hogy a rendszertől eltávolodó, azt korábban egyértelműen támogató személyek esetében nem azokat a pártokat, szerveket, szervezeteket, intézményeket kell a vizsgálat során figyelembe venni, amelyeknek reprezentánsai, hanem az adott személyek rendszertől történt tényleges elmozdulásait.

Tudatában vagyunk annak, hogy – a Szociáldemokrata Párt és a Független Kisgazdapárt kivételével – a rendszerrel egyértelműen szemben álló erők manifeszt módon általában nem szerveződhettek, nem alakíthattak pártokat, nem hozhattak létre intézményeket. (Ebből a szempontból a Nemzeti Parasztpárt lehetőségeit külön is meg kell vizsgálni. Hasonló probléma a szélsőjobboldali pártok, csapatok, pártalakulatok, szervezetek esetében is fennáll.) Ennek következtében legális alakzatokat nem hozhattak létre s csak közvetett módon, formában tehettek s tettek kísérletet nézeteik artikulálására. Ebben a vonatkozásban kitüntetett szerepet játszott a két világháború közötti Magyarországon a sajtó, ezen belül is az évente tíznél kevesebbszer megjelenő kiadványok. Mind ez ideig azonban tartalmi vonatkozásában sem a napisajtót, sem az időszakos kiadványokat nem elemezték, így még csak hozzávetőlegesen sem tudjuk, hogy például az 1938-as új sajtótörvény következtében megjelenési engedélyt nem kapott többszáz korábban megjelenő időszakos kiadvány milyen tartalmú, irányú volt.

Mint az közismert a két világháború közötti időszakban csak Budapesten több mint 25 000 egyesület rendelkezett működési engedéllyel. Napjainkban is – a legjellegzetesebb egyesületek tevékenységét kivéve – még homály fedi, hogy ez a nagyszámú alakulat mit is csinált s kik voltak irányítói.

A két világháború közötti hazai viszonyok objektív feltárása érdekében a mintába azokat a személyeket is fel kell venni, akik a vizsgált időpontokban nem tartózkodtak az országban, de az általuk lekötött pozíciók egyértelműen a rendszerrel szemben álló elit közé sorolta őket. (Gondoljunk például a Külföldi Bizottság szerepére a hazai illegális kommunista mozgalomban.)

Egy elit-vizsgálat során az elit összetételéről, folytonosságáról, homogenitásáról általában jól használható eredményt kapunk, ha egy adott korszakon belül több időmetszet mentén vizsgáljuk meg az elitet. A Horthy-rendszer ellenzéki elitjének vizsgálata során is járhatónak tűnik ez az út.

Amennyiben ugyanis meghatározott (jól kiválasztott) évek egymást követő ellenzéki elitjének adatait feldolgozzuk, úgy viszonylag pontos képet kaphatunk a Horthy-rendszerrel szemben álló ellenzéki elit belső összetételének alakulásáról. Ennek feltárása nagyon fontos, el nem hanyagolható feladat. A kutatás célja és objektivitása szempontjából azonban egyáltalán nem lényegtelen probléma, hogy melyik évet vagy éveket választjuk ki annak érdekében, hogy a vizsgálat eredményeként a Horthy-rendszer ellenzéki elitjéről reális képet kapjunk. A 25 év alatt ugyanis voltak olyan időpontok, amikor – mint utaltunk is már erre – a rendszerhű elemek is szembekerültek a rendszerrel s így ezekből az időszakokból (pl. 1919 végétől 1925-ig terjedő, vagy az 1944. március 19-ét követő időszakból) vett metszeteink megint csak nem a rendszer valódi ellenzéki elitjéről adna képet. Mindezek következtében a fenti időszakok szükségszerűen kiesnek vizsgálódásunk köréből, mert olyan társadalmi alakulatokat, illetve képviselőiket is az ellenzék sorába emelt, amelyik, illetve akik a rendszer alapvető értékeinek voltak őrzői.

Mi azonban a kutatás következő fázisában azt szeretnénk megvizsgálni, hogy a Horthy-rendszer ellenzéki elitje milyen értékben vált elitté az 1945-öt követő időszakban, így számunkra elégséges, ha maximum két egymáshoz mindenféleképpen közelálló időmetszetben állapítjuk meg az ellenzéki elithez tartozók körét. Ennek következtében vizsgálatunk egyik időmetszetének a második világháborút megelőző, az ún. utolsó békeévet, másiknak pedig a német csapatok sztálingrádi vereségét, illetve az olasz kiugrást követő 1944. március 19-ig tartó időszakot jelöljük meg.

Az első időmetszetben lényegében az alaphelyzetet, vagyis azt az állapotot tudjuk rögzíteni, amikor a rendszer ellenzéke azokra a pártokra, szervezetekre, különböző alakulatokra terjedt ki, amelyek a korábbi évtizedekben is a rendszer ellenzékének számítottak. A második időmetszetben viszont az elmozdult történelmi időszak új fejleményeit is tetten lehet érni. A megváltozott történelmi helyzet következtében ugyanis szélesedett az ellenzéki csoportok, személyek köre, s ennek feltárásával az alaphelyzetben bekövetkezett változásokat, elmozdulásokat is ki lehet mutatni.

Újabb nehézségeket jelent azonban, hogy a kiválasztott második időmetszet alatt a Felvidék, Erdély és a Délvidék bizonyos része ismét Magyarországhoz tartoztak. E területek ellenzéki, a rendszerrel szemben álló alakulatairól azonban igen kevés információval rendelkezünk. Ennek ellenére, bár tisztában vagyunk azzal, hogy a feltáró munka során komoly nehézségekbe ütközünk, a vizsgálatot ebben az időmetszetben nem szoríthatjuk a trianoni határok által megszabott keretek közé.

Ehhez a kutatás célkitűzésével összefüggésben a témát szűkítő, kisebb területre koncentráló, két kiegészítő megjegyzést kell tennünk. Vizsgálatunk ugyanis nem terjed ki a Horthy-rendszert jobbról, szélsőjobbról bíráló pártok, alakulatok s ezeket reprezentáló személyek történetszociológiai elemzésére, illetve a mintába nem kerülnek bele azok a személyek, akik a Horthy-rendszer ellenzéki elitjéhez tartoznak ugyan, de a vizsgált időpontban nem tartózkodtak az országban.

Mindezek után joggal vetődik fel a kérdés, hogy a sok buktatót magába foglaló vizsgálatot milyen objektív kritériumok alapján kívánjuk elvégezni.

A legkézenfekvőbb és a legegzaktabb megoldásnak az osztályhelyzet alapján történő pozíció meghatározás s e pozíciókat elfoglaló személyek azonosítása tűnt. Azaz, ha az osztályhelyzet alapján megállapítjuk a Horthy-rendszerrel szemben álló osztályokat és rétegeket képviselő szerveket, szervezeteket, intézményeket, akkor fel tudjuk rajzolni azoknak a pozícióknak a hálózatát, melynek birtokosai az anti-elitet képezik.

A helyzetet azonban a valóságban ennél sokkal bonyolultabb. Egyrészről ugyanis nem állíthatjuk, hogy a Horthy-rendszerben azok az osztályok és rétegek, amelyeknek osztályhelyzetük következtében szembe kellett volna állniok a rendszerrel, szembe is állítak, másrészről pedig egyetlen rendszer sem biztosítja, hogy a vele szemben álló erők szervei, szervezetei, intézményei stb. a maga teljességében kifejlődhessenek. Úgy véljük, hogy igen magas hibaszázalékkal számolhatnánk akkor, ha csak azokat a személyeket sorolnánk a Horthy-rendszer ellenzéki elitjéhez, akik például az MSZDP, az illegalitásban működő KMP, a szakszervezetek, a Független Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt stb., illetve ezen pártok által fenntartott intézmények vezető szerveiben foglaltak helyet. Mindezek mellett azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar társadalomszerkezet

sajátos fejlődése következtében a csak osztályszempontok alapján történő megközelítés számos köztes helyzetében levő társadalmi csoportot hagyna félhomályban, melynek következtében nem volna esélyük a mintába való bekerülésre.

A fentiekben megfogalmazott problémákat, megközelítési nehézségeket figyelembe véve úgy véljük, hogy a Horthy-rendszer ellenzéki elitjének feltárását a legegzaktabban akkor tudjuk megvalósítani, ha elkülönítését a következőkben megfogalmazott összefüggések alapján végezzük el.

Más kutatások hozadékaként kiindulásként elfogadtuk, hogy az elit fogalmába az adott politikai rendszer gazdasági, tudományos, katonai, vallási, kulturális stb. életében vezető (meghatározó, irányító) pozícióban levők összességét soroljuk. Ez a megközelítés – esetleg más frazeológiai rendszerben leírva – egy három dimenziójú rendszer alapján történő leírást jelent. Vagyis: az egyén társadalmi helyzetének megközelítésére túl a konkrét paramétereken a politikai, gazdasági, kulturális stb. irányító-vezető pozíció figyelembe veszi:

- a hatalmi (állami-párt),
- a társadalmi (mozgalmi) és
- az ideológiai (szellemi)

struktúrában elfoglalt helyet, s ezt az elit kategória létrehozásával nem egészen jogtalanul – csak strukturálisan vizsgálat esetén abszolút jogosan –, de a lényeget esetenként homályba borítva egybemossa.

Az anti-elit kutatásban értelemszerűen a három dimenziójú rendszer ellentétes pólusán levők összességét kellene „bemetszeni", hogy körülhatárolhassuk az anti-elit fogalmát. Elvileg tehát az anti-elithez tartoznak mindazok, akik a gazdasági-tudományos-vallásos stb. életben a fennálló struktúra megváltoztatása érdekében tudatos tevékenységet fejtenek ki. (Már most jelezzük a kiindulásként elfogadott elv problémáját. Amennyiben más dimenziókkal nem tudjuk finomítani az előző kutatási hozadékok eredményeit, nem leszünk képesek arra, hogy a határhelyzetben levő reformerek helyzetét – ahol messze nem elegendő csak a hatalomhoz való viszony tisztázása – megnyugtatóan körülhatároljuk. Ez önmagában még a kisebb probléma. Ennek egyenes következménye, hogy kénytelenek lennénk önkényesen megállapítani – igaz nem először – a forradalmár-reformer viszonyt, s ugyancsak szubjektív „objektivitás" alapján az elithez vagy az anti-elithez sorolni a határhelyzetben levőket.)

Ez a meghatározási kísérlet élesen szétvált két pólusú társadalmi struktúrát feltételez. Feltevésünk és kutatási tapasztalataink szerint viszont modellszerűen – és számszerűen – leírva három társadalmi alapstruktúra létezik:

- a 3x1-es modell,
- a 3x1 + 3x1-es modell és
- a 3x2-es modell.

Ahhoz, hogy egy struktúra lényegéhez közel jussunk, szükséges, hogy a benne érvényesülő viszonyok közül mind többet mind több dimenzióban feltárjunk. Annak érdekében, hogy közelebb jussunk az anti-elit fogalmának meghatározásához, a következő dimenziók figyelembevételét tartjuk szükségesnek:

1. a hatalomhoz való viszony
2. a tevékenységi szféra
3. eszmei orientáltság.

A három dimenzió által meghatározott hely kijelöli az egyén helyét a politikai-gazdasági-kulturális stb. életben. Ez viszont önmagában még nem dönti el azt, hogy az illető személy az elithez vagy az anti-elithez tartozik-e. Ahhoz, hogy ebben a kérdésben állást foglaljunk, meg kell vizs-

gálnunk azt, hogy a dimenziók által „bemetszett" személy milyen struktúrájú társadalomban tevékenykedik. Első lépésként tehát az egyes dimenziók által meghatározott helyet vizsgáljuk meg.

1. A hatalomhoz való viszony

A hatalomhoz – az államhoz, a párthoz – való viszony szempontjából a személy tartozhat:

a) a hatalomhoz,
b) a középhez,
c) az ellenzékhez.

a) A *hatalmat* közvetlenül gyakorlók csoportja (az elit) durván két részre osztható:

- a hatalmat közvetlenül gyakorlók csoportja,
- a hatalmat közvetlenül gyakorlók hatalmon belüli ellenzéke.

Ez a felosztás tagadja azt a ma már inkább politikai elemzésekben visszatérő felfogást, miszerint a hatalom globálisan homogén természetű. A hatalmat közvetlenül gyakorlók, illetve a hatalmat gyakorlók hatalmon belüli ellenzéke között esetenként léteznek és létezhetnek is érdekellentétek. Ezek az érdekellentétek nem antagonisztikusak, hanem gyökereiket tekintve hatalmi természetűek. A köztük levő küzdelem elvileg – mivel közös osztályalapról van szó – a politika lényegét nem érintik. Összeköti a két csoportot az a felismerés, hogy a pillanatnyi hatalmi helyzettől függetlenül társadalmi-politikai kérdésekben közös gyökérzetű nézeteik addig érvényesülnek, amíg a hatalomból más csoportok rajtuk kívül gyakorlatilag nem részesülnek.

Ez azonban csak a kiindulási alap. Mindkét csoportnak ahhoz, hogy az egymás közötti politikai természetű küzdelmet el tudja dönteni szövetségesre van szüksége, hacsak az éppen hatalmon levő csoport nem vállalja az abszolút diktatórikus uralmi formát. Ellenkező minden más esetben viszont a szövetséges nézetrendszere – még ha az lényegileg nem is érvényesül – a struktúrában módosulásokat hozhat létre. (Ennek tagadása esetén értelmezhetetlen az olyan változás, mint például a Horthy-rendszerben a *Bethlen–Gömbös* váltás, még akkor is, ha az „átmenetet" – hogy személyben gondolkodjunk – *gróf Károlyi Gyula* jelentette.)

b) A *közép* a hatalomhoz való viszony szempontjából három csoportra tagolható:

- a hatalmat támogatók csoportja,
- az érdekpassziók csoportja és
- a semlegesek csoportja.

A *hatalmat támogatók* csoportjának leglényegesebb ismérve, hogy érdekeiket a hatalom közvetve vagy közvetlenül képviseli, s ezzel az érdekképviselettel azok elégedettek. Elégedettek vagy annyira kényelmesek, hogy a gyakorlati politikából részüket effektíve szinte ki sem akarják venni.

E csoport tehát erősen két részre oszlik. Egyrészt az aktívakra, másrészt a passzívakra. Az aktívak anyagi vagy egyéb megfontolásokból a politikai élet részesei, s így az elit közvetlen holdudvarát jelentik. Másik részük csupán haszonélvezője a rendszernek, de éppen politikailag semleges magatartása miatt látványosan annak nem elkötelezettje.

Harmadik részcsoportként ide tartoznak azok is, akiknek érdekeit a hatalom sem pillanatnyilag, sem perspektivikusan nem képviseli. Ezt az összefüggést azonban az idetartozók nem ismerik vagy nem ismerték fel. Így a csoportokba tartozásuk – identitásuk – a valóság hamis értelmezésére épül. További társadalmi útjuk a tudatváltozás, illetve a tudatmerevedés következménye.

A középnek ez a része kettős arculatú. Mivel a mindenkori státusbővülés – látszat felfelé mobilitás – innen kapja utánpótlását, éppen ezért tendenciáját tekintve hajlamosak vagyunk e csoportot az elit részeként tekinteni. A státust tekintve e csoport egy töredéke valóban lehet az elit

része, perspektíváját tekintve azonban nem. Jobb híján tehát mi elnevezésként az elit „pillanatnyi" kiegészítőjeként neveznénk, mivel a státus-szűkülés esetén útjuk az ellenzékhez is vezethet, melynek részeként ugyancsak „pillanatnyilag" tekinthetjük őket.

Közvetlenül ehhez a csoporthoz tapad az *érdekpasszítók* csoportja. A kettőt a tudat állapota választja el egymástól. Az érdekpasszítók ugyanis tudatában vannak annak, hogy érdekeiket a hatalom sem stratégiailag, sem taktikailag nem képviseli. A pillanatnyi érvényesülés vagy éppen a puszta lét fenntartása azonban azt kívánja tőlük, hogy alapkérdéseiket feladva egy más értékrendben alapuló érdekviszonyokra épülő társadalmi szerkezethez idomuljanak. Állapotukban változást csak egy politikai értelemben vett éles változás hozhat.

Külön csoport e kategórián belül a *semlegeseké*. Itt annyit érdemes megjegyezni, hogy társadalmilag ez a csoport a legszámosabb, s mind a hatalom, mind az ellenzék politikai küzdelmét e csoport megnyerése érdekében fejti ki. Ha többi kategóriánál akármilyen szintű aktivitást feltételezünk, mint csoportszervező elemet, a semlegeseknél a passzivitás a domináló.

c) A harmadik csoportot az *ellenzék* jelenti. Ezen belül is két alcsoportot különböztetünk meg.

- Hatalmon kívüli, de rendszeren belüli ellenzék (politikai értelemben: legális ellenzék).
- Hatalmon kívüli és rendszeren kívüli ellenzék (politikai értelemben: illegális ellenzék).

Elvileg ez a két ellenzék jelenti együttesen az anti-elit zömét s jelenti egy más megfogalmazásban: a progressziót. Témánk szempontjából tehát ezzel a harmadik csoporttal érdemes behatóbban foglalkozni.

Az ellenzéket – anti-elitet, progressziót – vagyis a hatalmi struktúra harmadik csoportját a pontosabb megközelítés érdekében szükséges megvizsgálni az eszmei orientáltság szempontjából is. Saját és más kutatások hozadékát figyelembe véve feltesszük, hogy Magyarországon a két háború között és a második világháború alatt is három alapvető áramlatrendszert különböztettünk meg egymástól:

1. konzervatív eszmei áramlatok,
2. progressziós eszmei áramlatok és
3. szélsőjobboldali eszmei áramlatok.

A konzervatív eszmei áramlatokat jelen írásban nem vizsgáljuk, mivel ennek jelentősége az elit vizsgálatában lehetséges. Kérdés viszont az –, hogy mi a teendő a különböző szélsőjobboldali eszmei áramlatokkal. Alapkérdés: vajon a konzervatív eszmei áramlatok részeként kezeljük vagy önálló eszmei áramlatként lajstromozzuk-e? Ez a kérdés azért fontos számunkra, mert az anti-elit fogalmának meghatározásánál gondot jelent.

Kétségtelenül igaz ugyanis az, hogy az ellenzék e hatalom szempontjából rendszeren belüli és hatalmon kívüli részre oszlik. Feltevésünk szerint az is igaz, hogy a középnél mindaddig, amíg a politikai orientáció nem válik nyilvánvalóan cselekedet tényezővé – s akkor kategória-váltás következik be – teljesen mindegy témánk szempontjából, hogy az illető „bemetszeni" kívánt egyén jobb- vagy baloldali nézeteket vall a csoportosulásra jellemző passzivitás következtében. Az ellenzéket azonban aktivitás jellemzi s ez a jobb- és a baloldali ellenzékre egyaránt jellemző. Elvileg tehát a hatalmon kívüli ellenzék – akár hatalmon kívül, de rendszeren belüli, akár hatalmon és rendszeren kívüli – nézeteit tekintve két részre oszlik: jobb- és baloldalira. Vagyis az anti-elit a jobb- és baloldali két típusú ellenzékből, másként a hatalmat ellenző progresszióból és regresszióból tevődik össze. Már korábban jeleztük, hogy az elemzésből a jobboldali politikai nézetű anti-elitet vizsgálódásunkból kizárjuk. Ezzel viszont további vizsgálatnál, akár annak érdekében is, hogy két oldalról vizsgáljuk meg: hogyan lehet az anti-elitből elit – a kérdéshez visszatérünk. (Ezzel viszont megfogalmaztuk azt is, hogy mind az anti-elit fogalmunk legfontosabb összetevője a hatalomban elfoglalt hely, amelyet minden más tényező csak pontosít.) Az áttekinthetőség kedvéért tehát első lépésként vázoljuk a társadalmi szerkezet a hatalomhoz való viszony szempontjából. (Lásd az *1. táblázatot.*)

Az 1. táblázatból kitűnik, hogy a társadalmi-hatalmi szerkezetet az áttekinthetőség kedvéért három egységbe osztottuk. A három egységből kettőről feltételezünk aktivitást – hatalom-ellenzék – míg a középet passzívnak fogjuk fel. Ha az ábrát nem vertikálisan, hanem horizontálisan ábrázoljuk, kitűnik az alapprobléma, hogy hol foglalnak helyet a hatalmi hierarchiában az egyes csoportok. Ez azért is fontos, mert az elfoglalt hely részben társadalmi tevékenységük hatásfokának meghatározója is.

HATALOM	KÖZÉP	ELLENZÉK
A hatalmat közvetlenül gyakorlók csoportja. Hatalmon belüli ellenzék.	Hatalmat támogatók. Érdekpasszítók. Semlegesek.	Hatalom kívüli, de rendszeren belüli. Hatalmon és rendszeren kívüli.

Az eddig felvázolt képet motiválja – és a lépcsőzést is részben magyarázza –, ha megvizsgáljuk azt is, hogy az egyes csoporthoz tartozó egyén a tevékenységi szférán belül hol foglal helyet.

2. Tevékenységi szféra

Az egyes személy a társadalmi lét három szférájában fejthet ki tevékenységet céljai megvalósítása, illetve az ahhoz való közelítés érdekében.
Ez a három szféra a következő:

1. szervezeti szféra,
2. mozgalmi szféra,
3. szellemi szféra.

A három szféra közötti alapvető különbözőség az, hogy a szervezeti szférában születnek az állam és a társadalom életére vonatkozó legfontosabb döntések, míg a másik két szférának esetleg a döntéselőkészítő vagy az ajánlás lehetősége jut.

Ahhoz tehát, hogy az állam (a társadalom) életében jelentős változások következzenek be, a szervezeti szférában kell változásnak bekövetkeznie. Függetlenül a szféráktól, mind a döntéseket, mind az ajánlásokat a szférán belül a spontán vagy a felülről irányított módon létrehozott időleges vagy állandó típusú szervezetek hozzák meg. Döntés születhet a mozgalmi vagy a szellemi szféra ajánlása nélkül is, az ajánlásból viszont csak akkor lesz döntés, ha a szervezeti szféra az ajánlás döntéssé minősítését szükségesnek látja vagy olyan nyomás nehezedik rá, hogy a döntést vélt vagy valós érdekei ellenére is jogállása óvása érdekében meg kell hoznia. Ha a szellemi vagy a mozgalmi szféra ajánlását a szervezeti szféra nem fogadja el, akkor még mindig fennáll az egyén személyes döntési joga arra vonatkozóan, hogy ő maga hogyan viszonyul a szervezeti szféra döntéséhez. Ebben az esetben a személyes döntés személyes felelősségvállalással jár, amely meghatározhatja a személy pillanatnyi vagy hosszú távú viszonyát a hatalomhoz, függetlenül a szférán belül elfoglalt helyétől.

Ha a hatalmi struktúra vázlatát, illetve a szférák sematikáját egymásra vetítjük megmutatkozik, hogy az államban milyen döntési és ajánlási lehetőségei vannak a hatalomnak, a középnek illetve az ellenzéknek.

Amennyiben a hatalom egyértelműen kisajátítja önmaga számára a döntés jogát, illetve a döntési szféra s a középből csak a számára megfelelőt, tehát a kellően manipuláltat engedi be, s az ellenzéket abból egyértelműen kizárja, következtethetünk a hatalom lényegére. De elképzelhető az is, hogy a döntési szféra megtartása mellett módot ad arra, hogy az ajánlási szférákban az ellenzék is helyet kapjon. Vagyis a másik két szférát nem militarizálja. Ebben az esetben az „okos" hatalom biztosítja önmaga számára a legális információ szerzésének lehetőségét.

Egy újabb lehetőség: mindhárom szférában megszerzi a lehelyezett szervezett csoportok segítségével a primátusságot s az ajánlás jogát, de ennek veszélye, hogy nem lesz világos számára, hogy a társadalom a döntésekkel mennyire ért egyet, illetve milyen mérvű a különvéleménye.

A szférákon belüli szerkezet adja meg végül is arra a feleletet, hogy milyen modellel állunk szemben. Elvileg a következő képletek létezhetnek:

A 3x2-es modell esetében mindhárom szférában, mind a hatalom és kapcsolt részei, mind az ellenzék képviselteti magát. Közöttük mellérendelő viszony van. Ennek sematikája:

	Hatalom	Ellenzék
szervezeti szféra	■■■■■	■■■■■
mozgalmi szféra	■■■■■	■■■■■
szellemi szféra	■■■■■	■■■■■

■■■■■ = érdekeltség

A 3x2-es modell a demokrácia modellje, ahol minden szférában, a társadalom minden érdekcsoportja képviselve van. A képviseleteknek lehetősége van arra, hogy az állami és társadalmi fórumok mindegyikén nézeteit kifejtse, illetve, ha ezek a nézetek–ajánlások többségivé válnak, döntéssé minősüljenek át.

A 3x2-es modell ellentétje a *3x1-es modell.* Ebben az esetben a struktúra világos. Mindhárom szféra működését a szervezeti szféra pillanatnyi szükségletei határozzák meg. Az ajánlások alapja itt nem a társadalmi igény, hanem a felülről sugalmazott szükséglet. Cél ezek szentesítése, igazolása. A szférák szervezetszerűen működnek, s ez a különböző csoportok lehelyezésével érhető el.

A sematika a következő:

	Hatalom	Ellenzék
szervezeti szféra	■■■■■	
mozgalmi szféra	■■■■■	
szellemi szféra	■■■■■	

A két uralmi struktúra közötti átmenet a 3x1 + 3x1 sematika. Ebben az esetben, mind a hatalom, mind az ellenzék, mindhárom szférában képviselteti magát, csakhogy ez a képviselet a döntésekben nem nyilvánul meg. Vagyis: az ellenzék képviselete vagy megosztottsága, vagy a hatalom által jelképessé degradáltan csak olyan mértékű, hogy érdekei a döntésekben nem nyilvánulnak meg, illetve az alulról jött ajánlásokat nem képes döntéssé változtatni. Ennek a rendszernek a sematikája a következő:

	Hatalom		Ellenzék
szervezeti szféra	■■■■■	+	■■■■■
mozgalmi szféra	■■■■■	+	■■■■■
szellemi szféra	■■■■■	+	■■■■■

Mielőtt a Horthy-rendszer strukturális viszonyainak értelmezésére térnénk, érdemes, sőt szükséges a harmadik dimenziót is megvizsgálni.

3. Eszmei orientáltság

Nézetünk szerint – eltekintve most a hatalom és a közép szellemi képletétől – a két háború között és a második világháború alatti magyar progresszió eszmei irányultságát tekintve négy fő áramlatra osztható, jelesen: a népi, a szociáldemokrata, a polgári és a kommunista eszmei áramlatra. Ez a négy áramlat a tárgyalt időben elvileg mindhárom szférában képviseltette magát. Vagyis első lépcsőként a következő ábra rajzolható fel:

Hatalom		ELLENZÉK			
		Népi	Polgári	Szoc. dem	Kommunista
szervezeti szféra	+				
mozgalmi szféra	+				
szellemi szféra	+				

Az egyes szférákat tekintve:

A szervezeti szférában a legjelentősebb képviselettel 1922 óta a szociáldemokraták rendelkeztek. Ez a tény – tehát az ellenzék szervezeti szférabeli tartós jelenléte – kiküszöböli a 3x1-es modell meglétét, s elvileg a 3x2-es modell létét feltételezi. Egyrészt tehát kizárja, hogy társadalmi modell értelemben Horthy-fasizmusról beszéljünk, másrészt kizárja azt is, hogy a Horthy-rendszerben tiszta diktatúrát véljünk feltételezni. A 3x2-es modell, tehát a demokratikus modell minőségét viszont meghatározza az, hogy a döntési szférában az ellenzék milyen módon és milyen formában képviseltette magát. Az a tény, hogy döntően csak a szociáldemokraták kaptak helyet a döntési szfé-

rában az ellenzék soraiból, s ez a képviselet is ellenőrzött és manipulált volt, minősíti mindazt, ami a Horthy-rendszerben a 3x2-es modellből megvalósult. (A struktúra szempontjából, s így a minősítés szempontjából is mindegy, hogy ez a képviseleti rendszer manipuláció, burkolt terror vagy a progresszió gyengeségének következménye.) Ami számunkra a lényeg: az érdekellentétek ellenére a rendszer, ha jelképesen is, de elfogadta az ellenzék jelenlétét a döntési szférában. Ez viszont 3x1 + 3x1 struktúra létét feltételezi. Az érdekellentétek természetesen világosak annak ellenére, hogy közeledések a hatalom és a progresszió egyes csoportjai között voltak. Ezekből a közeledésekből viszont együttműködés a történelem tanúsága szerint nem jött létre.

Összefoglalva tehát anti-elit kutatás lehetséges irányulásai a 2. táblázatról olvashatók le.

A különböző progresszív eszmeáramlatok szférabeli képviseletéről most nem szólunk, de úgy véljük, hogy a 2. táblázat – a teljesség igénye nélkül – jelzi, hogy a dolgozat első részében jelzett időpontokban milyen aspektusból érdemes vizsgálni az anti-elit problémáját annak érdekében, hogy az egyes áramlatokról reprezentatív képet kapjunk.

* * *

Az anti-elit pozíciókat betöltő személyekről a mellékelt adatlapot kívánjuk felvenni, mely a történetszociológiai elemzés bázisát képezi.

1. táblázat

HATALOM

A hatalmat közvetlenül gyakorlók csoportja

Hatalmon belüli ellenzék

KÖZÉP

Érdekpasszítók

Hatalmat támogatók *Semlegesek*

ELLENZÉK

Hatalmon kívüli, de rendszeren belüli		Hatalmon és rendszeren kívüli	
progresszív	szélső jobb	progresszív	szélső jobb

2. táblázat

			ELLENZÉK		
			jobboldali		progresszív
		Népi	Polgári radikális	liberális	Szociáldemokrata	Kommunista
Szervezeti szféra	Hatalmat közvetlenül gyakorlók csoportja + Hatalmat közvetlenül gyakorlók hatalmon belüli ellenzéke	∅ +	időszakosan változó pártok, illetve a fasiszta tendencia felerősödésével a liberális vonal időszakos képviselete		SZDP.	Az SZDP keretein belül
Mozgalmi szféra		Időszakos és +Állandó szervezetek	Szabadkőművesség + fedőszervei		Szakszervezetek + SZDP fedőszervek	Fedőszervek
Szellemi szféra	A hatalom kontinuitása érdekében a hatalmi csoportosulásból és a mindenkori belső ellenzékből létrehozott társadalmi, szellemi intézmények, csoportok	Népi írók +csoportja	Különböző nyugati eredetű polgári nézetek honosítási kísérletei Pl.: Szent-Györgyi A.		Különböző nyugati eredetű szociáldemokrata nézetek honosítási kísérletei	Különböző külföldi (szovjet) eredetű nézetek honosítási kísérletei
	lehelyezett intézmények		Rendszeren belüli, de hatalmon kívüli			Rendszeren és hatalmon kívüli

Melléklet

Adatlap*

az anti-elit tanulmányozásához

A vizsgálat éve: . . . . . .
Pozíció (milyen alapon került a mintába?): . . . . . .
. . . . . .

1. Név (szerzetesi név, névmagyarosítás, álnév, doktori, bírói, nemesi előnév, vitézi cím): . . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

2. Születési hely (megye is), időpont: . . . . . .
. . . . . .
Kor: 1. az első munkába álláskor: . . . . . .
2. házasságkötéskor: . . . . . .
3. az anti-elit pozícióba való bekerüléskor: . . . . . .
. . . . . .
4. az anti-elit pozícióból való kikerüléskor: . . . . . .
. . . . . .

3. Nemzetiség: . . . . . .
. . . . . .

4. Származás (írja be azt a korabeli megnevezést, statisztikai kategóriát stb., amit a forrásban talál):
Szülők: . . . . . apa . . . . . anya . . . . . .
név: . . . . . .
vallás: . . . . . .
foglalkozás: . . . . . .
vagyoni állapot: . . . . . .
iskolai végzettség: . . . . . .
. . . . . .
nemzetiség: . . . . . .

5. Vallás (esetleg a korábbi vallás): . . . . . .
. . . . . .

6. Lakcím az anti-elit pozícióba való bekerülésekor (a helység megnevezése elegendő): . . . . . .

7. Iskolai végzettség, tanulmányok:
a) elemi iskola: . . . . . .

*Az adatlap elkészítésében felhasználtuk az ELTE Szociológiai Intézetében folyó elit-kutatás során szerzett tapasztalatokat.

b) polgári iskola: . . . . . .
c) középfok: . . . . . .
– típus: . . . . . .
– intézmény neve: . . . . . .
– intézmény helye: . . . . . .
d) felsőfok: . . . . . .
típus: . . . . . .
intézmény neve: . . . . . .
(A be nem fejezett tanulmányok is feltüntetendők!) . . . . . .
. . . . . .
e) külföldi tanulmányutak, posztgraduális képzés: . . . . . .
. . . . . .
(A felsőfokú végzetteknél az a) és b) pont kitöltését kérjük elhagyni, illetve a be nem fejezett tanulmányokat is kérjük feltüntetni!)

8. Szakképzettség: . . . . . .

9. Családi állapota: . . . . . .
Gyerekek száma: . . . . . .

10. Foglalkozás:
a) Az első munkába álláskor: . . . . . .
b) Az anti-elit pozícióba való bekerülés előtt: . . . . . .
. . . . . .
c) Az anti-elit pozícióból való kikerülés előtt: . . . . . .
. . . . . .

11. Vagyoni állapot (földbirtok, iparvállalati, kereskedelmi, bankérdekeltségi, háztulajdon, részvények, köztisztviselői fizetési osztály stb.)
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

12. Állami, közhivatali tisztségek: . . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

13. Katonai szolgálat:
– szolgálati idő (dátum): . . . . . .
– alakulat: . . . . . .
– legmagasabb rendfokozat: . . . . . .

14. Címek, rangok: . . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

15. Kitüntetések: . . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

16. Politikai pályafutás (az időpont megjelölésével):
a) milyen pártállású: . . . . . .
b) milyen pártfunkciója volt: . . . . . .
c) tagja volt-e valamilyen törvényhozói, államigazgatási szervezetnek? Igen (éspedig): . . . . . .
. . . . . .
Nem

17. Társadalmi tevékenység
(társadalmi, szakegyesületi, ifjúsági, kulturális, érdekvédelmi és sportegyesülethez, társulathoz való tartozás, az azokban viselt tisztség): . . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

18. Politikai tevékenységért:
a) rendőri felügyelet alá helyezték-e? igen – nem
ha igen, mettől–meddig: . . . . . .
b) letartóztatták-e? igen – nem
ha igen, mikor? . . . . . .
c) vádat emeltek-e ellene? igen – nem
ha igen, mikor? . . . . . .
az ítélet tartama? . . . . . .
végrehajtották-e az ítéletet? igen – nem
ha igen, akkor az ítéletet – mettől – meddig – hol töltötte? . . . . . .
. . . . . .
kedvezményben részesült-e? igen – nem
ha igen milyen mértékben? . . . . . .
amnesztiában részesült-e? igen – nem
ha igen milyen alkalomból? . . . . . .
. . . . . .

19. Mit csinált 1944. március 19-ét követően? . . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

20. Mit csinált 1944. október 15-ét követően? . . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

21. Hol és mikor érte a felszabadulás?
Hol? . . . . . .
Mikor? . . . . . .

22. Tagja lett-e az új elitnek? igen – nem
ha igen, milyen pozíciót töltött be? . . . . . .
. . . . . .

23. Egyéb információk: . . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

24. Az adatok forrásai (pontonként) . . . . . .

(Megjegyzés: A kérdések – értelemszerűen – a vizsgálat évére vonatkoznak, ahol a forrás más időpontra vonatkozik, ott az időpontot külön fel kell tüntetni!)

JAKAB ZOLTÁN

VÁLASZTÓI MOTIVÁCIÓK 1985-BEN

Az 1983. évi választójogi törvénnyel általánossá tett többes jelölés ténylegesen szokatlan helyzetbe hozta a szavazópolgárokat az 1985. júniusi választások alkalmával. Vizsgálatra érdemes kérdés, hogy – köznapian szólva – „miképpen is döntöttek?". Ez az empirikus tanulmány az országgyűlési képviselőválasztások első fordulójával foglalkozik, s az eredményekből kiindulva következtet vissza az állampolgárok szavazói döntéseinek motivációira.

1. A választói motiváció mint probléma

A szavazólapon szereplő jelöltek közötti választás motivációja nyilvánvalóan a politikai rendszer, közelebbről a politikai hatalom elfogadásának keretein belüli probléma. A választói döntés általános politikai minősége strukturálisan determinált, függetlenül az individuális politikai tudatosságtól, értelmezéstől stb. A döntés motivációjának eredete, konkrét miménűsége s más jellemzői nem határozhatók meg deduktív úton, különösen akkor, ha számot kell vetnünk bizonyos *keretfeltételek* tisztázatlanságával vagy hiányával. Bár e vizsgálat nem épül a választói magatartás valamely jól kidolgozott modelljére,[1] néhány tényezőcsoportot mégis elméleti relevanciájúnak tartunk a motivációk képződése szempontjából. A tényezőcsoportokat ezúttal néhány konkrét, 1985-ös megnyilvánulásukkal írjuk le.

Az országgyűlési választások intézményesen népfrontos jellege ezúttal a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt kapott, például az országos lista összetételében s több kiemelt választási beszédben.[2] A jelöltek valamennyien a HNF platformján indultak, s így nemcsak a közöttük való – nyílt, szervezetileg képviselt – differenciálásnak nem lehetett politikai tere, hanem elvileg tisztázatlan maradt a jelöltek konkrét egyéni programjának számos vonatkozása is. (Például a Hazafias Népfront platformján belül maradó, de a konkrét problémák megoldására való törekvésen túlmenő elképzelések rendszerkonform jellege.) Másrészről, a jelöltek számottevő részénél háttérben maradt a pártapparátusban viselt tisztségük. (Ilyen információ csak azokról jelent meg a legszélesebb körben, akiknek nem volt egyidejűleg állami vagy más jelentős szervezeti funkciójuk.) Továbbá, a deklarált cél – a HNF által egy adott választókerületben jelöltként ajánlott személyek esélyegyenlősége – jó néhány helyen gyakorlatilag uniformitást[3] eredményezett. Ilyenformán a választókerületi jelöltek közötti különbségek publikus meghatározása és bemutatása jórészt a politikai szervezetrendszer egyik elemének, a tömegkommunikációnak vált feladatává.

Az országgyűlési választásokkal kapcsolatos nyilvános kommunikáció egészében véve jóval kiterjedtebb volt, mint a korábbi alkalmakkor. A jelölőgyűlések számának növekedésén, a választókerületi falragaszokon túl elsősorban a hírszóró eszközök, főleg a napilapok működésében lehetett ezt jól megfigyelni. A sajtó tevékenységének részletes empirikus elemzésével más – e sorok írásakor még befejezetlen – kutatás[4] foglalkozott. Itt csupán egyetlen – a magyar tömegkommunikáció

struktúrájából következő – jelenséget emelünk ki. Az országos közlési eszközök tartalmai általában erőteljesen főváros-centrikusak, a hírtermelés számos – itt nem elemezhető – szervezeti és egyéb feltételei következtében. Lehetséges, hogy a budapesti képviselő jelöltekről szóló közlések is viszonylag túl nagy teret kaptak például a napilapokban, ám ez mit sem változtatott az orgánumok országos jellegén, a fővároson kívüli eseményekről való híradás funkcióján. A megyei lapok választási közlései viszont a saját kerületeik jelöltjeire összpontosulhattak. S amellett, hogy Budapestnek nincs saját helyi lapja, a sajtó területi koncentrációjának eltérő mértéke miatt az országos lapok szükségképp kisebb valószínűséggel érhették el a fővárosi választókat az őket konkrétan érdeklő jelöltekről szóló információkkal, mint a megyeiek. A helyi ügyekről való tömegkommunikációs tájékozódás eltérő lehetőségei tehát különösen világossá váltak a választások alkalmával.

A motivációk képződését problémaként definiálja továbbá a politikai kultúra fogalmába tartozó több körülmény is. A politikai szocializáció folyamatai kondicionálták az állampolgárokat a szavazás demonstratív aktusában való részvételre, de a választói döntések konkrétabb logikai előjelzéséhez elég bizonytalan támpontot nyújtanak. Ugyanígy áll a helyzet az adott összefüggésben releváns politikai ismeretek szűk körű elterjedtségével is. (Visszatérő tapasztalat volt például, hogy az állampolgároknak alig több mint 30 százaléka tudta országgyűlési képviselőjének nevét,[5] ami jelzi a tapasztalati kapcsolatok kiterjedtségét is. Szembetűnő, mert a politikai ismeretek általános elterjedtségi tendenciáival[6] ellentétes tény, hogy a képviselők nevét a községekben jelentősen nagyobb arányban ismerték 1984-ben, mint a fővárosban.[7] Két további empirikus eredmény viszont elősegíti a választói magatartás értelmezését. Egyrészt az a tapasztalat, hogy ma is széles körben élő sztereotípia; „a politika a férfiak dolga".[8] Másrészt, az állampolgárok mintegy 75 százalékának van bizonyos helyzetértelmező vélekedése az országgyűlési képviselők feladatairól.[9] Míg az országos ügyekben végzendő tevékenységet a felnőtt lakosság 28 százaléka, a választókerület érdekeinek magasabb fórumokon való képviseletét 39, a problémák összegyűjtését és felsőbb szintre való továbbítását 31 százalékos csoport tartja számon, s az utóbbi két – és még több hasonló – értelmezés az elsőként említettel együtt fordul elő.

Végül, a motivációk képződése szempontjából általános, jelenleg[10] közelebbről még tisztázatlan keretfeltételeként – s a nagyvárosok és más települések közötti differenciáló tényezőként – vehetjük számításba a közös helyi érdekek felismerését, artikulációját s az ehhez alapot teremtő személyes érintkezés és kommunikáció hálózatait is.

2. Eljárás és módszer

E vizsgálat tényleges kiindulópontja az országgyűlési választások első fordulójában született eredmények impresszionisztikus megfigyelése volt. Az ennek alapján született változókészletbe nemcsak az előzőekben vázolt megközelítés épült bele, hanem néhány további konkrét benyomás is.

Megfigyelhető volt, hogy *a*) a pótválasztások kiírásának szükségessége összefügött az adott választókerületben indult jelöltek számával, *b*) valószínűnek tűnt a kapcsolat a jelölt névsor szerinti helye és megválasztásának esélye között, és *c*) az orvosok, állatorvosok megválasztásának, illetve az általános és a középfokú oktatásban dolgozó pedagógusok meg nem választásának gyakorisága is tendenciát sejtetett.

A mandátum sorsának az első fordulóban való eldőlését, illetve a pótválasztás kiírásának szükségességét, másrészt a megválasztás, illetve meg nem választás tényét többváltozós regressziós modellben értelmeztük. Elsődlegesen a következő empirikus hipotézist kívántuk ellenőrizni: az első forduló választási eredményei statisztikailag megmagyarázhatóak ama motivációkkal, amelyeket a szavazók a jelöltekről legszélesebb körben közzétett információkból, illetve a szavazás technikai körülményeiből (pl. névsor szerinti elhelyezés a szavazólapon) kaptak. (Az „eldőlt – nem dőlt el" problémára nem volt hipotézisünk.)

A jelöltekről legszélesebb körben közzétett információknak azt a – munkahelyet és foglal-

kozást, beosztást tartalmazó – szöveget tekintettük, amelyet a sajtó[11] az egyéni választókerületek névjegyzékébe publikált és a választókerületi falragaszokon a jelöltek fényképe alatt is szerepelt. (Ennek megfelelően a hipotézis az eredmények megmagyarázhatóságát mondta ki a választók alacsony informáltsági szintjének esetére.) A vizsgálatot azért korlátoztuk az első forduló eredményeire, mert a pótválasztások helyzetét több körülmény (pl. a jelöltek részleges vagy teljes kicserélődése) miatt speciálisnak, az első fordulóval nem összehasonlíthatónak tekintettük.

A feltevés ellenőrzése azt kívánta, hogy a kidolgozandó változók tartalmazzanak információt a jelölési helyzetről és a jelölt személyéről is. (Egyrészt a döntési helyzetben a motivációt a ki kivel „áll szemben" viszonylata nyújthatja, másrészt az esélyegyenlőség érvényesítésének tendenciája különösen előtérbe állította a jelölési szituációt mint változót.) Az operacionális megoldás alapját a „kiegyensúlyozott" és „kiegyensúlyozatlan" jelölési helyzet megkülönböztetése szolgáltatta. Kiegyensúlyozatlannak tekintettük a szituációt, ha a jelöltnek *az* adott dimenzió (pl. nem) mentén nem ugyanott helyezkedtek el. (Nem szerint kiegyensúlyozatlan helyzetnek tekintettük, ha az adott jelölt nő volt és egy vagy több férfival „szemben" indult.)

A jelöltekről, illetve a jelölési szituációról összesen 17 független (tényező-) változót[12] dolgoztunk ki, a kódolás során gondosan ügyeltünk arra, hogy csak az említett módon közzétett információk jöjjenek számításba. (Bármennyire tudható is egy adott személyről, hogy nemcsak a kormányban visel magas funkciót, hanem az MSZMP Politikai Bizottságában is, az utóbbit a kódolásnál nem vettük figyelembe, mert a felhasznált információ-forrás nem közölte.)

A korábban vázolt okok miatt a regresszió számítást[13] nemcsak az összes első fordulóban megválasztott jelöltre, hanem három települési kategóriára (Budapest, megyei városok, egyéb települések) külön-külön is elvégeztettük.

3. Empirikus eredmények

A regresszió számítások eredményeit az 1. táblázat tartalmazza. Mint látható, *a mandátum sorsának egy fordulóban való eldőlése* igen számottevő mértékben függött egy vizsgált tényezőtől, az induló jelöltek számától. (Másképp kifejezve, két jelölt indulása esetén a választókerületek 98 százalékában, három jelölt esetén 44 százalékban, négy jelölt esetén 0,0 százalékban dőlt el a mandátum sorsa az első fordulóban.) Ezt a – többváltozós elemzés nélkül is ismeretes – eredményt csupán a választási motivációk értelmezése szempontjából hasznos támpontként mutattuk be.

A *„kit választottak meg?"* probléma szempontjából először is nyilvánvaló, hogy a hipotézis – szigorú értelemben véve – egyetlen esetben sem igazolódott. Ugyanakkor belátható, hogy a feltevés empirikusan is túlságosan szigorú volt, hiszen számos körülményt nem vett figyelembe. (A választóknak mintegy 20 százalékát teszi ki a jelölőgyűlések összes résztvevőjének száma.[14] Az állampolgárok bizonyos része olvasott saját kerületének jelöltjeiről valamelyik napilapban. A jelöltek bizonyos hányada a jelölőgyűléseken kívül is találkozott a választókkal. Számottevő szerepet játszhatott az állampolgárok közötti személyes kommunikáció is stb.) Kevésbé formálisan nézve, a tapasztalatok a következőkben összegezhetők:

- A választók számára a legerősebb motivációt (a vizsgált változók köréből) a jelölt státusbeli előnye jelentette. Ez jó összhangot mutat azzal a korábbi tapasztalattal, hogy az állampolgárok túlnyomó része érdekképviselői, kijárói funkciót tulajdonít az országgyűlési képviselőknek. Ugyanakkor szembeötlő, hogy e motiváció a fővárosban volt a leggyengébb és csupán egy külsődleges körülmény (a névsorbeli hely) megerősítő hatásával együttesen érvényesült. (L. a 2. táblázatot.)
- A foglalkozási presztízs motiváló szerepét jelzi az orvosok, állatorvosok, az aktív keresők megválasztásának és a pedagógusok meg nem választásának erőteljes tendenciája. (A tanárok, tanítók presztízsének csökkenésére utaló tapasztalat azért bizonyult csupán a kisebb városokban és a községekben jelentősnek, mert a nagyobb városokban alig indult pedagógus *kiegyensúlyozatlan* helyzetben, azaz nem-pedagógussal szemben.)[15]

1. táblázat

A regresszió számítások eredményei

Probléma Vizsgált csoport	A változó megnevezése	Regressziós együttható	*F* érték a változó bevonásakor	R^2 összesen
Eldőlt-e a mandátum sorsa?				
Összes választókerület				
	Jelöltek száma	0,704	751,49	0,496
Megválasztották-e?				
Összes választókerület				
	Státus előny	0,396	130,68	–
	Nem szerinti jelölési helyzet	0,150	12,86	–
	Egészségügyi	0,137	14,92	0,205
Budapest				
	Névsorbeli hely	0,718	11,51	–
	Nem és névsorbeli hely	–0,437	4,34	–
	Nem szerinti jelölési helyzet	0,368	14,81	–
	Pártapparátusban dolgozik	0,287	7,80	–
	Státus előny és névsorbeli hely	0,234	30,42	–
	Aktív kereső	0,165	5,16	0,433
Megyei jogú városok				
	Státus előny	0,412	10,44	0,170
Egyéb települések				
	Státus előny	0,403	94,20	–
	Pedagógus	–0,117	7,70	0,184

2. táblázat

A jelöltek megválasztásának aránya státusbeli előnyük és névsorbeli helyük függvényében, települési csoportok szerint, (%)

	Van státusbeli előny		Nincs, nem dönthető el	
	Névsorban első	Névsorban nem első	Névsorban első	Névsorban nem első
Budapest	87,5	69,2	62,2	19,6
Megyei városok	80,0	100,0	52,4	37,5
Egyéb települések	69,6	84,7	40,6	39,0
Összesen	74,6	82,7	45,6	35,4

• A nemi sztereotípiák befolyása főleg Budapesten mutatkozott meg, a megyei városokban csak felsejlett a férfiak preferálásának tendenciája, mert kevés nő indult nem szerint kiegyensúlyozatlan helyzetben. (L. a 3. táblázatot.)

3. táblázat

A jelöltek megválasztásának aránya nemük, a nem szerinti jelölési helyzet függvényében, települési csoportok szerint, (%)

	Kiegyensúlyozatlan helyzet férfi	Kiegyensúlyozott helyzet	Kiegyensúlyozatlan helyzet nő
Budapest	91,7	49,0	0,0
Megyei városok	50,0*	52,0	0,0
Egyéb települések	77,3	49,2	12,0
Összesen	80,6	49,6	8,1

*Egy fő

• A külsődleges körülmények szerepe szembetűnően erős volt a fővárosban. A jelölt névsorbeli helye önmagában és más motiváló tényezők befolyásának felerősítésében egyaránt jelentkezett s a legerősebb tényezőnek bizonyult.

4. A pótválasztásokkal kapcsolatos tapasztalatok

Az első forduló eredményei alapján *42* országgyűlési választókerületben írtak ki pótválasztást s *41* esetben zajlott le a választók második döntési sorozata. Az eredmények – bizonyos korlátok között – az előző tapasztalatok kontrolljaként is értelmezhetők.

Az eredmények feldolgozása alapján úgy tapasztaltuk, hogy a státuselőny, illetve az egészségügyi munkaterület jelentősen befolyásolta a második forduló eredményeit, az első fordulóban tapasztaltakkal összhangban. A nem szerinti, illetve a pedagógusi munkaterület kapcsán tapasztalt összefüggések is körvonalazódtak, de a csekély esetszám miatt ez utóbbiakat a véletlen befolyásának is tulajdoníthatjuk.

5. Közösség, kommunikáció és választás

A fentiekben bemutattunk néhány empirikus eredményt, amiről nem volna szabad, mondjuk így, megfeledkezni. Látható volt, hogy a vizsgálatban alkalmazott változók lényegesen nagyobb mértékben magyarázták a fővárosi választókerületek eredményeit, mint az ország más részeinek tapasztalatait. Markáns különbség mutatkozott a merőben külsődleges, esetleges tényezők szerepében, sőt, a nemi sztereotípiák hatását tekintve is. Első pillantásra nézve akár paradox jelenségnek is tűnhet, hogy a kisvárosokban, községekben kevésbé motivált például „a politika a férfiak dolga" sztereotípiája, mint a nagyvárosokban. E jelenségekre, vagy a „sok jelölt" esetében igen valószínűnek bizonyult pótválasztásra nyilván nem lehet valamiféle egytényezős magyarázatot még csak keresni sem. A következőkben csupán kiemeljük a soktényezős összefüggés-hálózat egyetlen elemét, túlhangsúlyozás szándéka nélkül.

A főváros és a kisvárosok, községek közti különbséget – leegyszerűsítve – úgy is értelmezhetjük, hogy a budapestiek kevésbé tudták, hogy kire is adják szavazatukat. Döntésük valószínűleg még akkor is kevésbé volt tartalmi, amikor ők is a magasabb státus miatt preferálták az egyik jelöltet a másikkal szemben. A fővárosiak adott esetben valószínűleg a státusra voksoltak inkább, a kisebb településen élők pedig inkább az ismert (vagy viszonylag ismertebb) képességű, eredményességű személyre, akinek a státusa is magasabb. Egy vagy két jelölőgyűlésen való részvétel nyilvánvalóan nem alapozhatott meg egy választói döntést annyira, mint a szervezettebb közösségi lét tapasztalatai.

Nem szándékozunk misztifikálni a kisebb települések közösségi szerveződését, de két mozzanatot azért jelentősnek vélünk. Az egyik a munkahely és a lakóhely egybeesése vagy közelsége a kisebb, s többnyire teljes szétválása a nagy települési egységek esetében. A másik mozzanat a helyi közélet különbsége. Megrögzött nagyvárosi lakó személyes, „nem-tudományos" tapasztalataként ez legalábbis úgy fogalmazható meg, hogy a kisebb településeken nem lehet csökevényesebb, vagy épp olyan teljesen hiányzó, mint például Budapesten. (A személyes kapcsolatok hálózatának a közvetlen lakókörzettől való függetlenedését a nagyvárosokban már szinte említeni sem kell.)

Mindez összefügg a személyes kommunikáció által a választási motivációk képződésében, a személyes döntések meghozatalában játszott szerep különbségével. S itt most a tömegkommunikáció, főleg a sajtó eltérő szerepére is szeretnénk utalni. Nemcsak arról volt ugyanis szó a választások előtti tömegkommunikációs információk esetében, hogy a budapestiek relatíve vagy éppen abszolút mértékben is kevesebb információt kaphattak a lapokból saját kerületük jelöltjeiről, hanem arról is, hogy ezek az információk csak igen szűk körön belül épülhettek be a személyes érintkezések, eszmecserék véleményalakító folyamataiba. Kisebb településeken válhattak véleményirányítóvá a választások kapcsán bizonyos személyek, továbbítva és felerősítve akár a helyi lap információit is, míg egy-egy fővárosi lakókerületben ennek még az esélyei is sokkalta csekélyebbek lehettek. Mindez konkrétan is elágazik a helyi közvélemény kialakulásának, a lakóközösségi érdekek felismerésének problémája felé. Aligha túlzás azt feltételezni, hogy a kisebb településeken (vagy számottevő hányadukban) volt közvélemény a megválasztandó jelöltről, a nagyvárosokban viszont jóval kevésbé tételezhetünk fel ilyesmit.

Befejezésül említhető a tömegkommunikáció és a választások, a választásokkal kapcsolatos közvélemény speciális problémája. A modern társadalmakban a közvélemény kialakulásának mindenképp központi szerep jut a hírszóró eszközöknek, bárhogyan is vélekedjünk e tényről. A választások kapcsán a nyilvános kommunikáció élénkebb, kiterjedtebb volt, mint korábbi esetekben, de aligha személyes impresszió csupán, hogy a tömegkommunikáció működésében nem következett be olyan változás az események kapcsán, ami felérne a többes jelöléssel járó helyzetváltozással. A fővárosi tapasztalatok általában, a 3-4 jelöltes választókerületek magas pótválasztási aránya specifikusan jelzi az információk hiányának konkrét következményeit.

A demokratikus fejlődésben nagyon fontosak a keretekben, intézményesült eljárásokban bekövetkező változások, de legalább olyan jelentőségűek a tartalmi vonatkozások is. Ezek egyike vetületeként nyilvánvaló a tömegkommunikációs nyilvánosság fejlődésének fontossága.[16]

JEGYZETEK

1. A felnőttkori politikai magatartás szociológiája nem tartozik sem a szerző, sem pedig a vizsgálatban közreműködő *Tölgyesi János* szűkebb szakterületéhez. E kutatásra a kommunikációs összefüggések bizonyos tisztázása végett s a személyes kíváncsiság ösztönzésére került sor.
2. Vö. *Magyar Nemzet*, 1985. május 29., június 4. és 7.

3. Jól illusztrálja ezt a budapesti 45. választókerület (XIV. kerület) két jelöltje: *D. Sándor*, a MÁV Rákosrendezői Körzeti Üzemfőnökség Hámán Kató Vontatási Üzemegységének mozdonyvezetője; *D. Ádám*, a MÁV Rákosrendezői Körzeti Üzemfőnökség Hámán Kató Vontatási Üzemegységének mozdonyvezetője. (L.: *Magyar Nemzet*, 1985. május 25.)
4. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont *Kováts Ildikó* és *Tölgyesi János* végzett átfogó tartalomelemzést az országos és a megyei napilapok közleményein az 1980-as és 1985-ös választások anyagai alapján.
5. L. *Kulcsár László:* Közvéleménykutatás a választások előtt. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Tanulmányok. Budapest, 1971. *Kulcsár László–Szurkos Mária:* Közvéleménykutatás az új választási törvényekről (sic!), a helyi képviseleti rendszer működéséről és a járások megszüntetéséről. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Tanulmányok. Budapest, 1984.
6. Vö.: *Békés Ferenc:* A lakosság politikai és gazdasági ismereteiről. In: Az információtól a közéletig. Kossuth, Budapest, 1973. 51–83. o. és *Békés Ferenc:* Ismeretszintmérés, ismeretstruktúra, ismerettipológia. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Membrán könyvek, Budapest, 1980.
7. Vö.: *Kulcsár–Szurkos* i. m. 17–18. o.
8. Vö.: *H. Sas Judit:* Nőies nők és férfias férfiak. A nőkkel és férfiakkal kapcsolatos társadalmi szereotípiák élete, eredete és szocializációja. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 94, 130–132, 137–138. o.
9. Vö.: *Kulcsár–Szurkos* i. m. 15–17. o.
10. *Timár János* és *Szurkos Mária* végzett a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban a választások lezajlása után olyan országosan reprezentatív mintára épülő közvéleménykutatást, amelyből e vonatkozásban igen releváns tapasztalatokra lehet számítani.
11. L. a május 25.-i napilapokban. A vizsgálatban a *Magyar Nemzet* szövegét használtuk.
12. A változók megnevezése: a jelöltek száma; a jelölt neme és nem szerinti jelölési helyzet; a jelölt névsor szerinti helye; nem szerinti jelölési helyzet és névsor szerinti hely; foglalkozás; aktív kereső/nyugdíjas és jelölési helyzet; beosztás; 6 különböző tevékenységi terület és az e szerinti jelölési helyzet (államapparátus, pártapparátus, tanácsi apparátus, szakszervezet vagy HNF, egészségügy, alsó vagy középfokú oktatás); mezőgazdasági vezetői státus és e szerinti jelölési helyzet; műszaki értelmiségi státus és e szerinti jelölési helyzet; státus szerinti előny vagy hátrány a másik (többi) jelölthöz képest; státus szerinti előny és névsor szerinti hely.
13. A lépésenkénti regresszió analízis számítógépes munkálatait *Kóbor György* végezte.
14. L.: Magyar Nemzet, 1985. június 7. 1. o.
15. *Nagy Lajos Géza* és *Tardos Róbert* hívta fel figyelmünket a *dr.* cím befolyásoló szerepére. Kétdimenziós bontásban kétségtelennek mutatkozik e státusjelző befolyása. Vizsgálatunkban jelentős – közelebbről nem vizsgált – mértékben lefedi e tényezőt a státuselőny, illetve az egészségügyi dolgozó változója. Impresszionisztikus benyomások szerint azonban úgy tűnik, hogy ezen túlmenő motivációs szerepe is volt a doktori címnek.
16. Vö.: *Bihari Mihály:* Sajtószabadság és szocialista demokrácia = *Jel-Kép*, 1984. 3.

VARGA SUPLIC SÁNDOR

PÉNZZEL SEGÍTETT DEMOKRÁCIA

Dolgozatunkban a településfejlesztési érdekegyeztetés egy lehetséges hazai formájának kifejtésére teszünk kísérletet. Felfogásunkban *Héthy Lajos* és *Makó Csaba* módszerét[1] adaptáljuk, ahol a településfejlesztés négy szereplő „cselekvési egysége". Szereplőink a
a) *felsőbb szervek*, párt és állami vonalon,
b) a *város*, a *község*, tanácsával, társadalmi szervezeteivel,
c) a városban, községben valamilyen formában érdekelt *vállalatok, intézmények*
d) és a városban, községben lakó, dolgozó vagy azt „használó" *állampolgárok*.

Napjainkig a felsőbb szervek és a város túlsúlya érvényesült, bár az elmúlt év új formái – fejkvóta, településfejlesztési hozzájárulás stb. – növelték a többi szereplő beleszólási képességét. A mi elképzelésünk inkább az anyagi erő szétpontosítására koncentrált, hogy pénzzel alátámasztott legyen a demokrácia.

A hozzáadott önerő tartalékai kimerültek

Vági Gábor és *Enyedi György*[2] szemlélete és eredményei alapján először a túlzottan várospártoló elosztást írjuk le – más kategóriákkal. Hiszen a településfejlesztési érdekegyeztetés szereplői közötti egymásrautaltság változatlan marad a jövőben, az érdekérvényesítési képességek új szétosztása esetén.

A községi kategória általános elhanyagolása ellenére az elmúlt évtizedben a nagyvárosi agglomerációkban, látványos fejlődést érzékelhetünk: főként a városokba történő migráció lefogására. A fejlesztési pénzekért folytatott verseny eredményeként e települési kör növekedéséhez jobbára a felsőbb tanácsi hozzájárulás forrásait használta.

A községek egymás közötti konkurenciájában a leghatékonyabb érdekérvényesítési erőnek a *népesség állandó növelése* bizonyult. A városkörnyéki fekvési előny okán a községi vezetés az ipari üzemek, termelőszövetkezetek, egyéb vállalatok, hivatalok *„kulturált munkásszállásává"* formálta települését, méghozzá két lépcsőben. Először csak szállást adott lakás, telek, építési lehetőség formájában. Majd, amikor az így felduzzasztott népesség valamilyen mutatója elérte a szükséges küszöböt, az érvek birtokában a vezetők a szállást kultúrálttá tevő beruházások – bölcsőde, csatorna, gáz, telefon, buszjárat, szolgáltatóház, kultúrközpont stb. – lehetőségét követelték.

A központi-megyei forrásokért a tanácselnökök, párttitkárok nem üres kézzel szálltak harcba. A munkaerőt letelepíteni, megtartani akaró vállalatoktól, intézményektől önerőt vásároltak, a létrejött *szocialista együttműködési megállapodásokban* szabályos árfolyama alakult ki a kölcsönös érdekeltségnek. Községi javak kontra vállalati források szerepeltek a megállapodások tartozik-követel rovataiban. Telephelyért, munkaerő toborzásáért, OTP lakás vevőkijelölési jogáért, lakó- vagy hobbi-telekért, óvodai, bölcsődei férőhelyért stb. a vállalatok a megállapodásokban ritkábban ígér-

tek pénzt, nagyobbrészt inkább a törvényesség határmezsgyéjén „gúzsba kötve táncolva" vállaltak kötelezettséget különféle társadalmi munkák elvégzésére. Ehhez járult a vállalatok vezetőinek *kijárása* országos, megyei szerveknél – melyeknek esetleg befolyásos tagjai voltak –, annak érdekében, hogy pont szocialista együttműködési megállapodásban szorgalmazott Y fejlesztést ítéljék oda X falunak. A befolyás önmagában persze kevés volt, hiszen a megyének – saját érdekérvényesítési pozíciójának erősítése végett – a rendelkezésre álló, jórészt általa is az országos keretekből kiharcolt, visszaosztott pénzekből minél több beruházást, naturáliát kellett produkálnia.

Több oldalról gerjesztve ezért alakult ki a *hozzáadott* – a településről hozzáigért, a megyétől hozzákövetelt – *önerő* kategóriája. A felsőbb szervekkel folytatott tervegyeztető tárgyalásokon a községi vezetők egymást túllicitálva ígértek hozzáadott önerőt, a beruházás költségeinek 10–20–30–40 százalékát illett-kellett így vállalni a támogatás elnyeréséhez.

A vállalatok befizetései és szolgáltatásai mellett a hozzáadott önerő másik formája a *lakosság társadalmi munkája*. A mozgósítás akkor sikeres, ha valamilyen függés vagy előnyvárás teremt érdekeltséget. A bölcsődét, óvodát, iskolát, játszóteret építő-szépítő szülők gyermekük miatt jönnek. A tanács lényeges vagy leendő ügyfelei pedig az elvégzett társadalmi munkával – mint érvvel – szeretnének előnybe kerülni a községi javak odaítélésénél. Itt a szakképzettek többet érnek a községi vezetés számára. A kisiparosok például rendszeres társadalmi munkások, közreműködésüket telephelyük kialakításánál vagy községi fizetett munkák juttatásával honorálják.

A hozzáadott önerős elosztási mechanizmus jelentős eredményeket produkált[3], de napjainkra tartalékai már kimerülőfélben vannak.

Nézzük sorjában a kimerülés tüneteit:

1. *Beszűkültek, korlátok közé szorultak a korábban együttműködésre átadott vállalati források.* Az önelszámoló egységek, vgmk-k, szakcsoportok, pályázatos vállalkozások korában a vállalatvezető egyre kevésbé ígérhet a településnek olyan támogatást, amely csak „feketén" számolható el. A vállalati belső érdekeltségi rendszer új vonásai éppúgy megkötik kezét, mint ahogy az állami elvonások szigorodása elviszi a hozzáadott önerő átengedhető pénzforrásait.

2. A potenciális lakossági társadalmi munkát *veszélyezteti* a családoktól egyre nagyobb erőfeszítést kívánó lakásszerzés, az életszínvonal fenntartása. A dolgozók többsége szabadidejében második, harmadik gazdaságban „hajt" általában nem luxuscikkekért, presztízsfogyasztásért, hanem az elemi kulturális életfeltételekhez valókért. Itt keresi meg azt a pénzt, amivel esetleg – különösen a községekben – részt kell vállalnia az elemi kommunális fejlesztések (villany, víz) létrehozásában, bővítésében. Társadalmi munkára nem marad ideje, a mozgósításban gyöngül a függés vagy előnyvárás korábban említett motívuma.

3. *A hozzáadott önerő ellentmondásba kerül a tanácsi önkormányzat egyre szélesített jogaival.* A tanácstörvényben megfogalmazott önkormányzat elve anyagi erő híján még nem érvényesülhet.[4] A beruházási javakért folyó versenyben a konkurencia – képletesen szólva – megáll a települések határán. A helyi szükségletek helyi rangsorolása helyett a település vezetésének szűk köre mindig azt a fejlesztést deklarálja a község érdekének, ahol a megyei forrásokhoz hozzákövetelt önerőben a legnagyobbat ígérhet. Mivel a nyilvánosság mögött folyó vezetői erőfeszítések során dől el: ki kapja a gázt, az utat, a szolgáltatóházat, az iskolát stb., ezért a település testületei szükségszerűen a döntéseket támogató, mögötte felsorakozó szerepre ítéltetnek. Hiszen, ha nem ezt tennék, akkor gyöngítenék vezetői tárgyalási pozícióit, hiteltelenné tennék ígéreteiket, tehát végső soron a település fejlődését akadályoznák.[5] A hozzáadott önerős elosztás nemcsak objektív forrásait éli fel, hanem *a döntésekhez való hozzáférhetetlenség élményét nyújtja azoknak, akik pedig formálisan dönteni kötelesek.* Ugyanakkor a hozzáférhetetlenség ténye felesel az elmúlt évek reformjaival. A járások megszüntetése, a kötelezően többjelöltes választás, a tanácsok számát meghaladó elöljáróságok,[6] a településfejlesztési hozzájárulás mind-mind a településen *belüli* érdekegyeztetés fórumait fogja majd felélénkíteni. Az elöljáróság a székhely község túlsúlyának kritikáját, a településfejlesztési hozzájárulás a lakosok közvetlen beleszólását, a több jelölt harca pedig eltérő választási ígéreteket eredményez. A viták, alternatív javaslatok, más-más érdekkötöttségének a reformokban

célzott elterjesztése feloldja a testületek „mögött felsorakozó" szerepét. Akkor pedig a hozzáadott önerős elosztás lehetetlenné válik.[7]

A „kulturált munkásszállás" és az egymásrautaltság elve

Ahhoz, hogy a községi és városi tanácsok önkormányzati szervek lehessenek, pénz, pénz és harmadszor is pénz szükséges. Egyelőre nem több, mint ami most forog a hozzáadott önerős elosztási mechanizmus megyei, helyi tanácsi, vállalati együttműködési megállapodások és a lakossági társadalmi munka értékében. Nem több, hanem más elosztású pénz kell. Olyan, amely a kölcsönös érdekeltség robbanásszerű fejlődését szolgálja és a döntési illetékességek szétpontosítását szorgalmazza.

A vállalatok, intézmények érdekeltsége a térség településein a munkaerő kulturált napi újratermelése és a felnövő generációkból az utánpótlás segítése, a békés öregkor perspektívájának garantálása. Egymásba fonódó elvárások ezek a település, az emberi élet színtere irányában. Az elvárások megvalósítása érdekében a vállalatok, intézmények már eddig is sokat tettek.

Nézzük a fontosabb formákat: részt vesznek bölcsőde, óvoda, iskola építésében. Tanulmányi ösztöndíjaikkal segítik és kötik le a jövő munkaerejét. Dolgozóikat lakással, telekkel, építési kölcsönökkel, és az építést segítő vállalati szolgáltatásokkal, hobbi-kerttel, üdülési lehetőséggel kapcsolják magukhoz és a térséghez 5–10–15 évre. Sőt, a mezőgazdasági vállalatok a termelési rendszerekhez, szakcsoportokban, háztáji gazdaságokban, illetményföldeken stb. – főként az állattenyésztésben – bedolgoztatják a térségben lakó dolgozóikat, illetve e formák nyitottsága miatt külső dolgozóikká minősítik a térség vállalkozó lakóit.

De a vállalatok, intézmények a munkaerő telepítése és ott tartása okán részt vállalnak a térség infrastrukturális, kommunális foghíjainak eltüntetésében. Az út, a gáz, a víz, a csatorna, a telefonhálózat kiépítése ugyan a vállalati gazdálkodás előfeltétele, de *mindenből tudatosan nagyobb a keresztmetszet* azért, hogy az ott lakók életfeltételeit is javítva ellássák őket ezen infrastrukturális javakkal. Persze részben az ott lakók költségére a munkaerő kulturált újratermelését a születéstől a koporsóig szolgálva.

De a vállalatok feladatokat vállalnak a bolt, a kultúrház, a szabadidőpark létesítésében. Anyagilag támogatják a labdarúgócsapatot, az ifjúsági klubot, konyhájukról hordják az ételt az otthon levő kismamák és az öregek.

Az öregek is „beléptek a körbe" náluk a vállalatok, intézmények részt vállalnak napközi-otthonuk, szociális otthonuk tető alá hozásában és fenntartásában, támogatják a nyugdíjasklubot busszal, pénzzel és más formában is.

Nyilvánvaló, hogy a vállalatok települési érdekeltségén az elosztási mechanizmus nem változtat, csak érdekérvényesítő képességüket javítja a „gúzsba kötés", a fekete elszámolások megszüntetésével.

A hozzáadott önerős elosztás értékké tette a *fejlesztési erőfeszítések kölcsönös egymásrautaltságát*. Az akciók szereplői – a megye, a település, a vállalatok és a lakosok – számára világossá vált, hogy egymás nélkül nem megy, bár a cselekvési egység megteremtése egyenlőtlen felek küzdelmeként realizálódott. Természetesen a kölcsönös egymásrautaltság az elosztás általunk javasolt rendszerében olyan érvényesítő elve marad, ahol a helyi szükségletek helyi rangsorolásának folyamatában létrejöhetnek a felek egyenjogúságának feltételei.

Adó alapú és saját hatalmú források kombinációja

A fejlesztési források elosztása során nem foglalkozunk az elosztás mértékével – hova mennyi jusson –, csak az arányokra és a számítást befolyásoló tényezőkre utalunk néha.

Első lépésben vállalati, intézményi forrás marad minden olyan költség, amely a korábbi széles értelemben a dolgozók munkaerejét ott, az adott térségben a bölcsőtől a koporsóig kulturáltan újratermeli.

A javaslatban az állami elvonás egy része szintén központi célokra megy, másik része azonban *továbbosztott vállalati forrás* marad.

A továbbosztás első lépésében a szereplők közül a *vállalat* és a *dolgozó* jut anyagi eszközökhöz. A harmadik szereplő, a *település* mindkét előző szereplőtől *adó alapon* kötelezően jut forráshoz. Az adó befizetése után a vállalatnak és a dolgozónak még marad forrása, amit *saját hatalmúként jelzünk*. Azért, mert az alanyok döntésétől függ, hogy a településfejlesztésben, fenntartásában, a szolgáltatásokban *mire* fordítják.

Az első látásra bonyolultnak tűnő elveket az *1. ábra* szemlélteti.

A forráshordozók kötöttségeinek leírásánál induljunk ki a vállalatok, intézmények köréből. Mivel a munkaerő jelentős része térségi napi ingázó, bejáró vagy kijáró[8], az utánuk járó vállalati adó – ami nem azonos a fejkvótával – döntő többsége a tényleges lakóhelyük tanácsát illeti. Azért nem minden, mert a helyben lakó és dolgozó számára is maradnak olyan szolgáltatások, amelyeket csak a térség centrumában lehet optimálisan kielégíteni. Így a maradék ennek a tanácsnak jár.

A befizetett adóval természetesen a település tanácsa szuverén módon rendelkezik, de a vállalat ezt befolyásolhatja. Egyik eszköze a vállalati saját hatalmú forrásokkal való fellépés: X tanácsnak a vállalat érdekeit közvetlenül szolgáló Y fejlesztésre Z összeget ad át, ami csak Y fejlesztésre fordítható. X tanács bármelyik lehet az országban, de nyilvánvaló, hogy a vállalat elsősorban a térség tanácsai felé tesz ajánlatot. Kölcsönös versengés indul el a tanácsok között az adott vállalat saját hatalmú forrásáért, illetve a vállalatok részéről a tanácsok forrásaiért. A térségi szemlélet a több tanács – több vállalat – egy fejlesztés megoldását szorgalmazza. A vállalati fórumokon – vállalati tanácsok, választott vezetőség, pártszervezet, szakszervezet, főbizalmi értekezlet stb. – téma lesz a településfejlesztésébe való beleszólás. Hiszen itt kell a dolgozókhoz kerülő saját hatalmú forrásokat segítségül hívni. A vállalat Y fejlesztés irányában akkor növelheti érdekérvényesítési esélyeit, ha maga mögé szervezi dolgozói saját hatalmi forrásait, érdekeltté tesz más vállalatokat saját hatalmú forrásaik bevezetésében, és minél több állampolgári saját hatalmú forrás rászervezéséhez jut el. A vállalat továbbá nyeresége terhére kitágíthatja forrásai körét. A nyereségből képzett forrás természetesen saját hatalmú elven kerül tovább, csak ez nem az állami elvonás része, hanem a vállalat saját többletenergiája.

Végül a vállalat mozgósíthatja a társadalmi munka hagyományos eszközeit.

A kísérleti keresetszabályozás bevezetésekor felmerült olyan javaslat, hogy a munkaerő közterheit fizessék ki a dolgozóknak. Tudják: mennyibe kerülnek a vállalatoknak és aki havi több ezer forintot fizet tovább ebből a különböző helyekre, nagyobb beleszólási jogot formál majd az őt érintő kérdésekbe. Az állami elvonás egy részét ezért kell az állampolgár pénztárcájába betenni, majd onnan adóként lakóhelye tanácsához befizetni. Ugyanakkor az állami elvonás másik részét az állampolgár saját hatalmában kell hagyni. A társadalmi juttatások gyakorlatban sokszor devalvált elvét tehát váltsa fel egy könnyen áttekinthető érdekeltség. Az állampolgár válasszon orvost, fizessen a szakrendelésért és a kórházi ágyért, társuljon gáz, víz, csatorna építésére, segítse a bölcsőde, óvoda, iskola fejlesztését, fenntartását, válasszon gyermekének óvodai csoportot, iskolai fakultást. Dönthesse el maga, mit akar, és ha megfizeti – mégha ez állami elvonásból történik –, követelhessen minőségi munkát. Az igényesebb szolgáltatások irányában pedig saját nyeresége, jövedelme terhére plusz erőfeszítést.

A nyugdíjasok részére az adó alapú és a saját hatalmú forrásokat természetesen a nyugdíjon keresztül áramoltatnák, hasonlóan a keresőkhöz.

Ha pénzt adunk az állampolgár kezébe, tényezővé emeljük őt a községen, városon belül és a települések közötti érdekegyeztetés folyamatában, versenyt indítunk a többi szereplő részéről az állampolgár saját hatalmú forrásainak befogására. Hiszen a tanácsi elképzelések az állampolgárok anyagi támogatása nélkül forráshiányosak, a vállalati célokat csak az állampolgári pénzek realizál-

nák a szolgáltatások színvonalát pedig növelné a szabad választás és a díjazás ténye. Ugyanakkor az állampolgár számára sem mindegy, hogy ki a tanácstagja, milyen községi közéleti fórumokon vesz részt, hiszen itt meg ő versenghetne elképzelésével a tervbe kerülésért, hogy a községi források az ő személyes vagy csoportérdekét szolgáló feladatokat finanszírozzanak.

1. táblázat

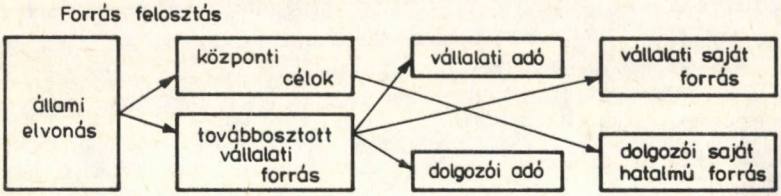

Településfejlesztési források

Fajtája	adók	vállalati saját hatalmú forrás	vállalati nyereség alapú forrás	vállalati társadalmi munka	állampolgári saját hatalmú forrás	állampolgári jövedelem alapú forrás, vagy társadalmi munka	központi támogatás	hitel más tanácstól átvett forrás
Döntési mód	tanács szuverén döntése	együttműködési megállapodás			csekk, részvény, fejlesztésijegy, fenntartási hozzájárulás	önkéntes részvétel, vagy visszterhes szolgáltatás	pályázat	szerződés

Az adók beszedésére és a vállalatok saját hatalmú forrásainak áramoltatására kialakultak a módszerek, az utóbbinál az együttműködési megállapodások. Az állampolgárok esetében a saját hatalmú rész egyik felét a szolgáltatások igénybevétele veszi el, másik részét pedig csekkek, részvények, fejlesztési jegyek, fenntartási hozzájárulások formájában áramoltatnák. Az állampolgár – a vállalatokhoz, intézményekhez hasonlóan – jövedelme terhére fizetett összegekkel, illetve társadalmi munkával fokozhatná saját hatalmú részének érdekérvényesítési képességét.

Mégegyszer leszögezhetnénk: az állampolgári saját hatalmú forrás az állami elvonás része. Aki az átengedett állami eszközöket megpróbálja kivinni a visszaáramoltatás kényszeréből, mondjuk személyi fogyasztásra fordítja, bűncselekményt követ el, sikkaszt. Ennek felderítése miatt az állampolgárt a saját hatalmú részre vonatkozóan elszámolási kötelezettség terheli. Befektetései törvényességét – tehát, hogy infrastrukturális célok egyikére, másikára fordította az összeget – bizonylatokon alapuló bevallása alapján erre alakult társadalmi bizottság ellenőrzi.

Az érdekegyeztetés harmadik szereplője a település tanácsa és társadalmi szervezetei, ahol az adókból és ezek mellé segíthető saját hatalmú források biztosítanák a helyi szükségletek helyi rangsorolásának anyagi bázisát. Felélénkülne a helyi közélet minden fóruma, a pártszervezetben, a népfrontban, vállalatoknál, egyesületekben és más helyi közösségekben artikulálódnak a különböző érdekek és elképzelések. A döntési javaslatok külön-külön maguk mögé sorakoztatnák a vállalatok és az állampolgárok forrásait, megpályáznák a települési anyagi erőt. Miként a térségi, kistáji, régiónyi szereplők – elsősorban a tanácsok és a vállalatok – kölcsönös előnyökön nyugvó összefogásai kerülnének előtérbe. Ez a társadalomfejlesztési irány a hatvanas évek végének magyar reformjaiban kezdett kibontakozni, különösen a termelőszövetkezetek kapcsán.[9]

A politikai életben – ily módon – növekedne az alulról felfelé építettség szerepe. Ugyanakkor egy hatékony szabályzórendszer konkretizálná a fenti elosztási mechanizmus mértékét és formáit. Nem volna szabad lemondani a hátrányok kiegyenlítését és a modernizálást szolgáló központi eszközökről (szociálpolitika, hitel, támogatás), melyek elérését a lehetőségekhez mért maximális erőfeszítések biztosítanák.

A demokrácia szélesítésében önmagában kevés a döntési jogok szétpontosítása, anyagi erővel kell alátámasztani az érdekérvényesítési képességek mobilizálását. A takarékosság, a nagyobb erőfeszítés, a megbecsültség, az összefogás irányában megteremtett cselekvési egység érdekében.

JEGYZETEK

1. A cselekvési egység kérdését l. különösen a szerzők korai műveiben, mint pl. *Héthy Lajos–Makó Csaba:* Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. KJK, Budapest, 1972., illetve uők: Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Gondolat, Budapest, 1978.
2. A szerzők művei közül kiemelném: *Vági Gábor:* Versengés a fejlesztési forrásokért. KJK, Budapest, 1982. és *Enyedi György:* Falvaink sorsa. Magvető, Budapest, 1980.
3. *Lázár György* és *Pozsgay Imre* az MSZMP XIII. kongresszusán egyaránt a településfejlesztő társadalmi munka megduplázódásáról beszélt a VI. ötéves terv első négy évében = Társadalmi Szemle, 1985. 4.
4. Vö. *Wiener György–Szoboszlai György:* Önkormányzat és gazdaságirányítás = Közgazdasági Szemle, 1980. 7–8. o.
5. A fejlesztési akcióban részt vevők szűk körét *Laky Teréz* írta le Érdekviszonyok a vállalati döntésekben c. könyvében KJK, Budapest, 1982., a kör a településfejlesztésben is hasonlóan szűk. Vö. az alábbi esettanulmánnyal: *Oláh Miklós–Vágvölgyi B. András:* Egy helyi döntés körülményei = Valóság, 1984. 6.
6. Részletesebben *Kara Pál:* A tanácstagi csoporttól az elöljáróságig = Társadalomkutatás, 1984. 3–4.
7. A hozzáadott önerős elosztásról l. még a *Harcmodor és a Békeidő* című magyar filmekről készített elemzésemet. Vö. Magyarország felfedezése filmen = Forrás, 1981. 2.
8. Vö. *Böhm Antal–Pál László:* Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma. Kossuth, Budapest, 1985.
9. A szövetkezeti reform elveit l. részletesebben Termelőszövetkezeti mozgalmunk társadalmi képviselete c. írásomban = Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 1.

GOMBÁR CSABA—LENGYEL LÁSZLÓ

A TÁRSADALMI REFORM KÉRDÉSEIHEZ*

„Megtenni könnyű, de megígérni nehéz" – mondotta állítólag *Andrássy Gyula*, a kiegyezés utáni miniszterelnökünk. Bizonyos dolgokkal mi is így vagyunk. Az elmúlt két évtizedben számos és jelentős változás történt társadalmi életünk megannyi területén. Általánosságban szólva nehéz lenne megmondani, hogy e változásokban mennyi volt az előre megtervezett, akaratlagos változtatás és mennyi történt csak úgy „magától".

De meg kell-e egyáltalán ezt mondani? Érdemes-e ezen a téren egyáltalán kutakodni? Hiszen az is tapasztalható, hogy egyes dolgokat tényleg könnyebb megtenni, illetve elviselni a mások által megtételét, mint megígérni. Ilyennek tetszett korábban a mezőgazdasági háztáji nem ígért – a tiltás, a tűrés és a támogatás útját megjáró – folyamata, vagy éppenséggel most a bankrendszer újra nekilendülő módosítása, a pénzintézetek diverzifikálása. Itt nem az történt, hogy a nyilvánosság előtt kimondatott, ez és ez a változás fog bekövetkezni ekkor és ekkor, és nem tudunk semmiféle olyan általános és nyilvános tervről, amelyben az ilyesféle változások kipipálandó pontokként léteznek. S ez talán azt is példázza, hogy egy reformfolyamat – s mi sem természetesebb ennél – nem valamely nagy társadalmi terv „tervlebontásos" módján mozog, hanem különböző politikai alkufolyamatok pályáján. Ha a jól ellenőrizhető és számon kérhető „ígéretek" hiányoznak, akkor eleve eldönthetetlen, hogy mi volt a tervezett és mi történt csak „véletlenül", és ez utóbbi kategóriában is, mi az, ami beleillik egy progresszív folyamatba, s mi az, ami annak ellentmond?[1] De a „megtenni" és a „megígérni" mindenkori aktuálpolitikai dilemma mögött valahol gondolati terveknek kell léteznie, hacsak nem a könnyű habokon hánykódó, sodródó, úgynevezett „ad hoc" politizálásról van szó.

Vannak-e ilyen gondolati tervek a társadalmi reform értelmében? Vagy talán még sincs szükség ilyen tervekre? Elegendő netán a spontán folyamatok jogát kiküzdeni társadalmilag, s központilag nem mozgást merevítő terveket kell gyártani, hanem csak valamely harmóniára, polgárbékére, közmegegyezésre kell törekedni?

Ez nem valószínű. Hiszen azok is hiányoznak, akikkel szervezetten és intézményesen kialakítható és fenntartható lenne a harmónia, akik között megkötődne a közmegegyezés. A társadalmi reform tehát nem – vagy nemcsak – spontán kiküzdési folyamat, hanem gondolati tervek összetalálkozása. Mégis azt tapasztaljuk, hogy a gazdasági tartalmú reformot az az érthető bírálat illeti, hogy a társadalom politikai, gazdasági és kulturális életét egyaránt átfogó, együttes megváltoztatásukat célzó gondolati tervek hiányoznak. Szándékosan mondjuk ezt többes számban, mert elméleti alternatívákra van szükség, hogy a politikai alternatívák az értelem segítségével világítsák be le-

*A szerkesztőbizottság az alábbi tanulmányt vitára bocsátja. Meggyőződésünk, hogy a benne foglaltak felkeltik olvasóink érdeklődését. A vitától azt várjuk, hogy hozzájárul a tanulmányban felvetett problémák tisztázásához.

hetséges pályáikat. S az már a meglevő és jövőben létesülő demokratikus fórumok dolga, hogy mit présel közmegegyezéses formulákba, mi válik döntéssé és megvalósítássá.

Ilyesféle gondolati előzmények után vált számunkra kérdéssé *a társadalmi reform*, amely szót ugyan már sokszor hallottuk, de rá kellett jönnünk, hogy mi sem tudjuk pontosan, hogy mit is jelent. Ami a továbbiakban következik, az egy beszélgetések során formálódó, lehetséges gondolati terv témavázlata.

A társadalmi reform felé

> „A minap igen kínos, verítékbeborító álmom volt. Azt álmodtam, hogy a mai kormányzat belátta tehetetlenségét, s a mi 'reformnemzedékünknek' adta át a hatalmat. Az ifjúság boldogan vitte az új 'reform-minisztereket' a Várba. Én a Hunyadi János út egyik lámpájának dőlve néztem a menetet, s szörnyűlködve gondoltam ezeknek a miniszteréknek a készületlenségére, ennek a tömegnek a naivitására. Mintha puska nélkül mentek volna háborúba; markukban lobogó, melyet évtizedekre kompromittálni fognak.
>
> A reformnak, melyet egy idő óta annyit hangoztatunk, megvan az előfeltétele: ismerni kell az országot, melyet meg akarunk reformálni."
>
> *Németh László: A reform*

Jó ideje megfigyelhető a reform szó tovaterjedése, illetve inflálódása. Manapság már önérzetreformról, a személyiség reformjáról, magatartásreformról, az úgynevezett lokalitásokra vonatkozó helyi reformokról, életmódreformokról stb. is hallani. Ezek jó része kósza ötlet, egyéni kívánalom, vagy valami spontán moccanás puszta elkeresztelése. Amennyiben pedig meggondolás húzódik meg az elnevezés mögött, az nagyjából azt állítja, hogy mivel nincs mód a meghatározó, országos intézmények reformjára, formáljuk hát akkor át legalább önérzetünket. Azaz, mintha mégis sokan sejtenék, hogy egy reform alapjában mindig az intézményesült szerkezetek és szervezetek újraformálódása, vagy egy kicsit pontosabban: koncepcionális és akaratlagos újraformálása. Ennél nem sokkal több, de ugyanakkor nem is kevesebb, mert a változások, sőt, még a lényegesnek nevezhető változások sem jelentenek önmagukban reformot.

A társadalmi reform fogalmaknak egyik vetülete a társadalom szerkezetének, azaz csoportstruktúrájának akaratlagos átformálása. Ismeretes, hogy a Reformkorban alapvetően erről volt szó. Mivel ma társadalmunk csoportszerkezete politikailag nem fejeződik ki, nemcsak a társadalomról folyó beszédünk artikulátlan némileg, hanem jelentős mértékben a konstituált struktúrálatlanság esetével állunk szemben.[2] Ebből következően, a társadalmi reform e vetületét sötét homály fedi, és nem világos, hogy valamely változtatás – legyen az gazdasági reformnak nevezett – mely társadalmi csoportnak érdeke, és melyiknek megy a rovására?

„Az egységesítő alapelvek mellett mindjobban éreztük, hogy hiányzik a kutató számára a *ténybeli összefüggéseknek* az az érckészlete, mely nélkül dedukcióink és általánosításaink a levegőben lógnak.

...a magyar vidékkel s a magyar társadalom különböző rétegeinek gondolkozásmódjával való behatóbb ismerkedésünk annak felismerését eredményezte, hogy olyan mérnökökhöz vagyunk hasonlatosak, kik a talajviszonyok kellő ismerete nélkül akarnának vízszabályozó terveket készíteni. Átláttuk, hogy a legszebb eszme is életképtelen, ha az nem képes az egyes társadalmi csoportok és osztályoknak nemcsak érdekeit szintetizálni, hanem ama helyzete, sőt merőben ideológiai energiákat is, melyeket a történelmi fejlődésnek ma már elfeledett vagy rejtettebb rugói hoztak létre."[3]

Talán ismeretesek lehetnek bizonyos társadalmi reakciók gazdasági mozgásokra, intézkedé-

sekre, de semmiképpen sem tudott és kiszámítható a társadalmi csoportok viselkedése jelentősebb politikai és gazdasági reformok vagy ellenreformok kapcsán. De e nem-ismerés kapcsán is rögtön hozzá kell tennünk, akár *Németh László* feljajdulására: nem a próbálkozókat ítéljük el, nem az árvíz idején beavatkozókat.

A társadalmi reform fogalmának egy másik vetülete, s talán egyszerűbb értelme az, amikor a „társadalmi", a gazdasági, szellemi és politikai folyamatok átfogó együttese. A különböző társadalmi sávok mozgása között, így a reformfolyamatok tekintetében is, lehetnek és vannak sajátos fáziskülönbségek. Ebből kétségkívül legfontosabbnak mondható, a politikai és a gazdasági reformfolyamat időeltérése. Pártcentrikus politikai szerkezetünk alapvetően befolyásolja társadalmunk minden intézményi-szervezeti mozgását, a gazdaságit is. Ismeretes ezzel kapcsolatban két, egymásnak ellentmondó vélemény: A.) „Magyarországon nincs, és nincs is szükség politikai reformokra"; B.) „Csak politikai reformmal biztosíthatók a gazdasági reformmozgás eddigi eredményei és esetleges továbblépése".

A két állítás közös nevezője, hogy eddig nem volt politikai reform.

Bizonytalanságunk okai a következők. Már kezdettől fogva nem csak gazdasági tartalmú reformtörekvéseknek vagyunk tanúi, hanem a 60-as évek végétől a közvetlenül gazdálkodó felső politikai szervek tevékenységének intézményes átformálását is tapasztalhatjuk. Azaz, vagy a gazdasági élet területén sem volt egy szemernyi reform se, vagy pedig a politikai intézményrendszerben legalább annyi és olyan jelentős változás történt, mint a gazdasági életben. Legfeljebb nem vettük észre. Azt azonban mégis észrevehettük, hogy kvázi-politikai alternatívák épültek ki a politizálgató félhomályban, az autokratikus megszokottságokhoz képest mentalitásváltás következett be (és tapasztalhatóan nemcsak az értelmiség körében), hangsúlyeltolódások következtek be a hivatalos ideológiában (proletárdiktatúra, osztályharc, állami tulajdon stb. mellé sorakozott a szocialista nemzeti egység, kompromisszum és tolerancia stb.), és ami a legfontosabb: számos intézményi átformálódás is megindult (közigazgatási reform új tanácstörvénnyel és miniszteriális reformmal, a már másodszor megreformált választójogi törvény, amiben talán az a figyelemre méltó, hogy ez a folyamat természetessé teheti majd a harmadik megreformálást is stb.). Kvázi-érdekképviseletek alakultak ki, amelyek részben már nem hajtószíjai a központi állami és pártigazgatásnak, létrejöttek kvázi-független, félig-önálló gazdasági területek (háztáji, melléküzemág, kisvállalkozás stb.), amelyek nem tagolódnak be közvetlenül semmiféle politikai hierarchiába. A sikerpropagandát folytató tömegkommunikáció nagy kilengésekkel, de fokozatosan fejlődik egy közel-nyílt, majdnem-kritikus, itt-ott önálló európaizálódó önállóság felé.

Hogy politikai szerkezetünk alapösszefüggései nem változtak meg gyökeresen? Hogy nem jöttek létre a kis szabadság-birtokok összefüggő láncolatai? Hogy nem teremtődtek meg önálló és független érdekképviseletek a munkavállalók és munkáltatók, a hivatások és szakmák, a vállalkozók és a nyugdíjasok, a fogyasztók és a környezetvédők stb. számára? Hogy nem vált el egymástól a párt és állami irányítás, hogy összeolvadnak igazgatási és személyi szempontból? Hogy a párton belül a pártapparátusok túlsúlyosak a választott testületekkel és a tagság közvéleményformáló erejével szemben? Ez igaz, de kérdés, hogy a politikai reform – amely ugyancsak nem tervasztalon készül – elvárható közvetlen céljává teheti-e a fentieket. De: „Volt Erdélynek egy ösmeretes tanára, ki miután egész oskolai év alatt hittanból szorgalmasan tartá a leckéket, éppen az utolsó héten mondá: 'közelebbi alkalommal szólani fogunk már az Istenről'."[4]

A kérdés ott rejtőzik, hogy azok a leckék, melyek 1968-ban – és részben 1956 óta – leadattak, e félig-tudások, alig-ismeretek, apró szabadságok összeállnak-e, egymást erősítik-e, vagy a következő leckére és évre kell várnunk.

Az előbbiekből látjuk, hogy hatalmas fáziskülönbség van mégis a reformszándékok szempontjából a politikai és a gazdasági területek között. Egy reformhoz kidolgozott koncepciók, meghatározott célkitűzések, vállalkozó politikusok, valamely támogató kritikus tömeg és jól megválasztott politikai technikák igényeltetnek. Ha elfogadjuk, hogy súlyos megszakításokkal ugyan, de már negyven éve folyik Magyarországon a gazdasági élet megreformálása, akkor nyilvánvaló a gazdasági-

hoz képest sokkal tétovább a politikai mozgás. Hiszen nincsenek nyilvános, hivatalos megbízatásból és biztatásból vagy tűrésből eredő koncepciók, mint elméleti alternatívák, amelyek legalább a tudományos nyilvánosság szintjén kifejeznék a politikai szerkezet valós állapotát és esetleges, kívánatos átformálási lehetőségeit. Szögezzük le: megbízatás és biztatás, vagy legalább megtűrés nélkül, nyilvános összeütközések és kompromisszumok hiányában nem is lesznek. Nem hogy új célok nem formálódtak eddig mértékadó nyilvánosságban, hanem a politikai reform tagadása, illetve a letagadása tapasztalható. Nemcsak politikai mozgalom nem áll a reform mögött, hanem a politikai, azaz a politikusi érdektulajdonítások is hiányoznak. Vállalkozó politikusra, „zászlóra", a kényszerű politikai mimikri következtében, nem is érdemes rákérdezni. A reformlépések politikai technikája pedig, a gazdasági tartalmú változásoknál is egyértelműen és kizárólagosan technokrata és bürokrata jellegű, rendszeresen és tudatosan mellőzi a demokratikus megoldásokat.[5]

Ekként tehát, egy eredményeiben méltánylandó, de politikailag jórészt ingatag felemássággal állunk szemben. Akár reformnak nevezzük, akár nem.

De mégsem mindegy minek nevezzük. Ahogy a gazdasági mozgásnál sem közömbös, hogy komplex továbbfejlesztéssé simul a reform. A reform kimondása maga is politikai tett. Végül is talán az mondható, hogy politikai életünkben eddig valóban nem volt, és ma sincs reform, hanem csak nagyon fontos, reformszándékúnak is felfogható politikai változások történtek, amelyek azonban nem álltak össze se koncepcionálisan, se akaratlagosan nyilvános reform-mozgássá, mozgalommá. Ebből következik a gazdaság terén tett reformlépések nem kevés bizonytalansága, valamint a kulturális élet és a közoktatás nagy nekibuzdulásokból minduntalan szkepszisbe forduló konvulzív mozgása. Az egymástól eltérő fejlettségű, idejű változások együtt okozzák a már említett ingatag felemásságot, ami nem egyszerűen változás, illetve a változásnak ez nem magától értetődő természete. Ugyanakkor éppen ez a felemásság állandósulása rögzíti meg a rendszert nagyobb változások kényszere előtt.

Ellentétben a gazdaság némileg kiüzdött fél-autonómiájával a kultúra, oktatás, egészségügy, szociális kérdések köre sokkal szorosabban fűződik fel a politika intézményrendszerére s ennek következtében a felemásság itt erősebben érzékelhető. Itt tapasztalható leginkább, hogy szemben a gazdasági reformmal, amely meglökheti, indítást adhat a politikai berendezkedés új technikái kialakulásához, a kultúra, egészségügy, oktatás nekirugaszkodásai szinte alig mozdítanak, illetve nem terjednek tova intézkedései a politikai berendezkedésre. Ennek következtében a nem-gazdasági társadalmi szerkezetek arra kényszerülnek, hogy a gazdasági reformok hullámzásában, fodrozódásában hajózzanak, anélkül, hogy koncepcióik, érdekeik közvetlenül bekerülnének a reformokba. Mivel hiányzik az összeegyeztetéshez szükséges politikai koncepció és elszántság, az egyes szerkezetek összeegyeztethetetlensége, reformszándékaik át nem vitatott ellentétei reformokat fordítanak egymás ellen. A következmény: a fennálló politikai intézményrendszer status quót őrző komplex továbbfejlesztése ellengőzként használja fel a legjobb szándékú koncepciókat a korábbi, vagy éppen beindult reformokkal szemben. A társadalmi rétegek és csoportok szerkezetének és érdekeinek feltáratlansága mellett tehát, állandóan figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a politikai intézményrendszer folyamatos fáziskésésben van, illetve hogy nincsenek átfogó elképzelések, nyilvánosság előtti megméretések az egyes oktatási, kulturális stb. reformelképzelések és a gazdaságiak között. Az általános összhang-kívánat ugyanakkor nem elegendő, és a kapcsolódási pontok se látszanak ma eléggé világosan, nemhogy a kapcsolódási pontokhoz áramló eltérő gondolkodásúak és érdekűek csoportjai.[6]

„A jövő mineműsége alighanem azon múlik, hogy az eszközök formálják-e az embereket, vagy az emberek tartják-e kezükben és használják – emberi céljaik szolgálatában – az eszközöket. Azon múlik, hogy az államok tartják-e sakkban a nemzeteket, vagy a nemzetek tartják-e kordában az államokat.
Azon múlik, hogy a birodalmak ki tudják-e küszöbölni az államok útján a nemzeteket, vagy a nemzetek a maguk helyére tudják-e utalni a birodalmakat.
Azon múlik, hogy az apparátusok lesznek-e erősebbek a testületeknél, vagy a testületek bizonyulnak-e erősebbnek az apparátusoknál. Azon múlik, hogy a szervezett ember függetlenül-e, s erősebbnek bizonyul-e az őt szervező vagy beszervező tényezőknél."

Szabó Zoltán: Interjú (1982)

Kérdés, hogy milyen szempontok szerint spekulálhatunk a politikai reformról? Az ilyen kérdés lényegében az alapkutatások körébe tartozik, de annyiban mégis gyakorlati, hogy segítségével a felületek mögé lehet hatolni.

A politikai reform lehetősége és szüksége egyrészt ezért megfontolható a *politika általános rendszerének* szempontjaiból. Így – és itt bontatlanul – előttünk áll három nagy kérdéscsoport. Kinek a kezében van a hatalom? Milyen politikai közösségek vannak? Milyen az egyes emberek politikai közösségekhez fűződő mivolta; avagy egyszerűbben: milyenek mint államtagok és mint szervezeti tagok?

Másrészt a konkrét *politikai rendszer* felé haladva és csak a példa kedvéért – bontsuk tovább az egyik, a hatalom kérdését. Milyen a hatalmi munkamegosztás állapota a főhatalom körében? Kell-e és miként lehet változtatni a törvényhozás a végrehajtás és a bírói hatalom összefüggő aránytalanságain (hogy a hatalmi osztottság újabb, a politikai modernizációt érintő szempontjait most ne is részletezzük)? Kell-e független és felelős kormány? Szükséges-e a bírói függetlenség? De ha kell, akkor hogyan függ ez össze a parlamentarizmus és az önigazgatási, önkormányzati sóvárgások és hitek ellentétével? Hogyan lehet egyszerre parlamentet erősíteni, felelős kormányt követelni és önigazgatást, önkormányzatot vágyni?

Vagy – maradva csak a hatalomnál – milyenek az erőszakszervezetek és az állampolgári tűrőképesség állapotjellemzői, mit és hol kell ezen változtatni a hatalom megfelelőbb működőképessége érdekében? Vajon melyik hatalmi ágat kell megerősíteni, hogy az erőszakszervezetek megbízható ellenőrzését ellássa: a felelős kormányt (amely a választók által megbízott parlamenti képviselőknek *felelős*, vagy éppenséggel saját szakbürokratikus „tisztessége", illetve technokratikus „hatékonysága" szerint *kormányoz*), vagy önigazgató-önkormányzati társadalmi szervezeteket (amelyek garantálják az állampolgár „önvédelmét")? Vagy az elkülönült bírói hatalmat, mely független és példamutató ítéleteivel tart vissza erőszakszervezeteket és állampolgárokat?[7]

Vagy: mennyiben rendezett ma a hatalom újraelosztó tevékenységének preferatív rendje? Mi a helyzet a koncepcionális társadalompolitikával? És ide kapcsolódik az *ideológiai reform*, vagy szalonképesebb kifejezéssel: a jövőkép reformja![8]

Vagy: milyen a központi és a helyi hatalom legitimációs helyzete, és milyen új legitimációs technikák mozgósíthatók?[9]

Meglehetősen felületes javallat szervezeti változtatgatásokat ajánlani úgy, hogy nem mérlegeljük előbb a mélyebb tartalmi összefüggéseket.

Vegyünk egy példát: mindannyian kívánjuk az autonómiát, az önkormányzatot. Mindezek mögött azonban ott van egy mélyebben fekvő, s csak látszólag elvont kérdés: mik vagy kik az önrendelkezés alanyai? Munkabrigádok, falvak, gyárrészlegek, lakókörzetek vagy megyék, nagyválla-

latok, újonnan alakuló régiók? Milyen összefüggésben áll ezek önállósága és függetlensége egymással?

Amikor kiválási jogot biztosítunk vállalaton belüli gazdasági egységeknek, akkor nyilvánvaló, hogy az alulról jövő kezdeményezés önkormányzati alapja részben-egészben a nagyvállalatba beszorított, önálló vállalkozásra magát képesnek érző gazdasági egység. Ezzel viszont megsértjük azt a liberális elvet, hogy a piac alanyát – a jelenlegi vállalatot – nem lehet sem alulról, sem felülről döntéseiben korlátozni. Amikor alulról korlátozzuk határozataiban a vállalatot, ezzel felülről – az állam oldaláról és egyben sajátosan a reform oldaláról – azt feltételezzük, hogy a vállalat csak adminisztratív egység, a valóságos piaci, gazdasági egység a vállalat egyik vagy másik kollektívája. Klaszszikus ellentmondás: el kell-e ismernem a jelenlegi vagyonkezelő szent és sérthetetlen jogát vagyontárgyai felett, vagy jogot kell adnom a vagyon kezelésére annak, aki ígéri, hogy az a vagyont hatékonyabban hasznosítja.[10] De tekintsünk el az elvi harctól és gondoljuk át a folyamatot politikai szempontból. Vitathatatlan, hogy egy alulról jövő decentralizációs folyamat lehetőséget teremt arra, hogy a jelenlegi fojtogató ágazati minisztériumi és nagyvállalati központi befolyást megszüntessük. A központosított irányítás közvetetté és gazdasági-pénzügyivé válhat. De nem kizárt, hogy az új vállalat most a helyi, területi párt- és állami szervek befolyási övezetébe kerül, amely sokszor gazdaságilag korlátoltabb, és még kevésbé piacra irányuló szabályozgatást jelent. Van tehát egy piaci szereplőnk, amely potenciálisan alkalmazkodni is tud a piaci viszonyokhoz, és van egy területi apparátus, amelynek változatlan a politikai és adminisztratív szerkezete. Amikor területi, fogyasztói, munkavállalói, szakmai stb. autonómiákat szeretnénk, akkor semmiképpen sem arra mozgósítanánk, hogy több gesztenyét kaparjunk ki a kiskirálykodó, piacot korlátozó, a munkaerő, a tőke és az eszme szabad áramlását gátló municípiumoknak.[11]

Vagy egy másik példa. Amikor helyi önkormányzatot szeretnénk látni, amelyik nemcsak igazgatási szempontból bír jogokkal, de önkormányzatának megteremthetők pénzügyi feltételei is, akkor igencsak meggondolásra késztető, hogy ki is legyen ennek az önkormányzatnak az alanya. Mert megkísérelhetjük ekként felfogni a helyi tanácsot – sokszor éppen az a kérdés, hogy a jelentős összevonások után melyik is a helyi tanács, illetve miből lehet még alapegység – és átalakítási reformszellemben: legyen e szervezet saját adóiból élő, egyszersmind vállalkozó, vállalkozást bonyolító, pénzintézet jellegű (hiteleket is nyújtó) szervezet. Ha most eltekintünk attól – bár reálisan nem szabad eltekinteni –, hogy községeink, falvaink többsége képtelen lenne saját adóiból fejlődni, vagy akárcsak szinten maradni is, akkor is szembe találjuk magunkat a már 19. századba visszanyúló problémával: szabad-e egy települést teljes mértékig kiszolgáltatni legnagyobb adófizetőinek, szabad-e egyetlen szervezetbe betömködni igazgatást, vállalkozásszervezést, adószedést és hitelezést? A reformok gazdasági szárnya éppen most követeli az igazgatás és vállalkozás, a költségvetés és a hitelpolitika szétválasztását, munkamegosztását. Két „reformelv" ellentmond: decentralizálás és a társadalmi szervezetek, illetve hatalmi ágak szétválasztása. Nem bizonyos persze, hogy egyik vagy másik rovására kell megoldani a kérdést, de kétségtelen, hogy a helyi társadalmak kutatóinak, az önkormányzati rendszer igazgatási, pénzügyi vizsgálóinak újra kell gondolnia: ki is a reform alanya, kire modellezzük a reformot?[12]

Mert általában elmondhatjuk: a politikai reform alanya, akárcsak a gazdasági vagy a kulturális reformé az állampolgár és közvetlen közösségei, nem pedig valamely elvont csoportok, elvont és átvállalt érdekekkel. Tudatosítanunk kell, hogy az állampolgár az, aki saját érdekeit kifejezni leginkább hivatott, saját és nem felülről készreformált szervezetek útján. A magyar társadalom politikai tagoltságának az a jellemzője, hogy nagy politikai szervezetek átvállalják az érdekek képviseletét, felhatalmazzák magukat az értékek és érdekek meghatározására, csoportosítására és újraelosztására. Ez akkor is igaz, amikor a politikai berendezkedés reformja megy végbe, vagy éppenséggel visszavesznek a reformokból. *Bihari* megfogalmazása szerint „a társadalmi reprodukciót vezérlő politikai mechanizmusnak a megváltoztatása csak *három elv együttes* érvényesítésével valósulhatott meg. Ez a három elv: a *centralizált reformok* elve, a reformok *totális érvényesítésének* elve, s a reformok *egyértelműségének* elve."[13]

Az eddigiekből kitűnt, hogy ebből csak a centralizált reformok elvét látjuk megvalósulónak, amennyiben mint 1948–49-ben – negatív modernizációs reform –, 1957-ben és 1968-ban a reformokat centralizáltan, az érdekek átvállalásával hozzák. Viszont „totális érvényesítésére" sajátos módon csak 1948–49-ben került sor, amikor a társadalmi újratermelés valamennyi területén gyökeres változások mentek végbe a politikai mechanizmustól vezényelten: a politika ledöntötte a közélet és magánélet korlátait – a magánéletet politizálta, a közéletet privatizálta –, áttörte a közgondolkodás és magánvélekedés, a közerkölcs és magánerkölcs között a háború után épülni kezdő, politikai pluralizmuson alapuló kerítését, politizálta a gazdaságot és az igazgatást, ökonomizálta és bürokratizálta a politikát, átpolitizálta az oktatás és a kultúra, a társadalmi élet valamennyi területét. Ellenben 1957-ben, a „reform" csak részleges, szakadozott, visszaforduló: elültetik és lassacskán nőni kezd a sövény a közélet és a magánélet között, elindul a társadalmi szférák fokozatos depolitizálódása, de még az 1968-as reform sem totális jellegű. A reformok egyértelműsége egyfajta negatív egyértelműség: a politikai vezetés közli, hogy a reform mi nem lehet. Egyértelmű, hogy nem kérdőjelezheti meg a szocializmust. De ez végképp nem teszi legitimációs szempontból egyértelművé a reformokat, hiszen éppen a szocializmus-kép újragondolása, újrafestése kerül napirendre. Ha valamit egyértelműnek mondhatunk, az a reformok *egyértelmű felemássága.*

Következésképpen csak a valóban átfogó, totálisan érvényesülő, egyértelmű – világos politikai, gazdasági és szellemi alternatívákat nyújtó –, felülről előidézett, alulról nyomott, alulról kezdeményezett, felülről támogatott reformok jelenthetnek megoldást. Az előbbiek maguk is részei a politikai reformnak: szakítást jelent a „gyeplőt egyik oldalon lazítom, másikon meghúzom" politikai technikával, áthallást, szervezett közvetítést az egyes szférák között; tagadását jelenti a társadalom háta mögötti politizálásnak, ahol a reform lényegi kérdései nem kerülnek a társadalmi érdekek és értékek köré szerveződő intézményei elé; társadalmi ellensúlyát és ellenőrzését az érdekek átvállalására hivatkozó hatalmakkal szemben.

A társadalmi-politikai reformnak kezdetben három sarkpontja lehet: a társadalmi *nyilvánosság* intézményrendszerének erősödése, az önálló és sokszínű *érdekképviseletek* és a politikai-jogi *garanciák.* E sarkpontokon kapcsolható össze leginkább központi és helyi, vertikális és horizontális, gazdasági, politikai és szellemi, valamint kulturális és életmódbeli változások sora. Nem elegendő, hogy a központi irányító hatalmak hagyják éledni a nyilvánosság sajtófácskáit, erre legalább annyira szükség van a helyi hatalmak vonatkozásában. A központi és helyi nyilvánosság eltérő szerkezete, eltérő szellemi, nyelvi világa sokszor a legjobb szándékú központi intézkedés közvetítését is lerontja, és megfordítva, lokális béka-egérharccá teszi a helyi kezdeményezéseket.[14]

Az önálló munkavállalói, szakmai, fogyasztói érdekképviseletek, egyesületek, klubok, gazdakörök, nép-, illetve faluházak stb. sok tekintetben legalább annyira előrehajtói egy-egy város, lakókörzet, társadalmi réteg, csoport, szakma ügyeinek, mint az államhatalmi és államigazgatási nagy reformok (a parlament szerepének növelése a kormányzattal szemben, a kormányzat tekintélyének emelése a minisztériumok felett, a választott képviseletek, testületek súlyának növelése a kormányzati, szakigazgatási szervezetekkel szemben, a választási rendszer demokratizálása stb.).[15]

Nincs-e szükség arra, hogy a válság terheit leginkább viselő nyugdíjas rétegeknek problémáikat vizsgáló, érdekeiket képviselő szervezetei legyenek? És hogy a vállalkozók számára lehetőség adódjék olyan érdekképviselet létrehozására, amely különbözik a korábbi – sokszor hajtószíjként működő – képviseletektől? Nem lesz-e igénye – és jogos igénye – a választott vezetésű vállalati formában működő vállalatoknak, hogy eltérő sajátosságaikra, érdekeikre és értékeikre tekintettel külön kamarát vagy kamarai tagozatot alapítsanak?

Természetes európaizálódási szükséglet, hogy az állampolgár számonkérhető politikai és jogi biztosítékokkal rendelkezzen, akár mint munkavállaló, mint vállalkozó, akár mint lakos, mint fogyasztó stb. Ha a kormányzat szabályozó tevékenysége nem nyilvános és ellenőrizhető, ha a lehetőség van váratlan és visszamenőleges szabályok bevezetésére, akkor nem kerülhet sor valódi politikai és gazdasági, illetve szellemi öntevékenységre, kezdeményezésre.

Az uralmi szerkezet összeműködése

A politikai reform jelentheti az uralmi szerkezet modernizálását, azaz a demokrácia, bürokrácia, technokrácia és logokrácia hatékonyabb összműködtetését.

A *demokratikus* uralmi összetevő esetében a munkavállalók, szervezeti tagok, állampolgárok érdekérvényesítésének intézményi mozgásáról van szó. Számos olyan érdekkör van ma elvileg elismerten, amelynek hiányzik vagy hiányos a politikai érdekképviselete. Ilyenek például a milliós tömegű bejáró dolgozók, az agglomerációk sajátos érdekkörű népessége, a romló helyzetű régiók stb. Ezeknek egyrészt hierarchikus érdekképviseletekre lenne szüksége, másrészt pedig horizontális szervezettségre. Itt külön ki kell emelni a horizontális szervezettség ügyét, ami nemcsak uralmi, de politikai szerkezetünk egészében jelentős aránytalanságot és rugalmatlanságot eredményez. A helyi gazdasági és kommunális életképesség politikailag nagy mértékben attól is függ, hogy az egyébként természetesen meglevő országos hierarchiának megteremtődnek-e az intézményi ellensúlyai. Az úgynevezett helyi érdek magától értetődő partikularitásának az éle – úgy tűnik legalábbis – még leginkább a horizontális érdekképviseleti szervezetekben tompítható. Egy hierarchikus szervezeti formában ez vagy elfojtódik, s akkor ez a baj, vagy pedig látensen rombol.

A demokratikus uralmi mozzanatnál a közvetett érdekképviselet mellett gondolni kell – és a lokalitások lehetőségének felcsillanásakor lehet is – a közvetlen demokrácia technikáinak alkalmazására is. (A szabálymódosító vagy szabványindítványozó iniciatívák, referendumok, döntést gyakorló polgár-, illetve munkavállalói gyűlések, vagy magánjogi bírói jogorvoslatot kiváltó „populáris akciók".) Az önkormányzati egységekben – mik is ezek? – ki lehet alakítani és meg lehet tanulni a közvetlen demokráciát is, amiként a képviseltetés vonatkozásában a mandátumok különböző kötöttségi formájának a bevezetését is. (A kötött mandátum mint politikai technikai eszköz önmagában sem nem jó, sem nem rossz. A vállalati stratégia eldöntésében lehet például nyitott mandátuma a munkavállalók képviselőinek, de bér és szociális ügyekben célszerű lehet a teljes megkötés.)

A demokráciáról regényeket lehet persze írni. A fentiek szerint azonban három ponton lehetne előre lépni: az érdekek politikai megjelenítésének viszonylag hézagmentesebbé tétele, a horizontális érdekképviseletek kiépítésének megkezdése, s a közvetlen demokrácia technikáinak helyi alkalmazása vonatkozásában. Ez utóbbiaknak nem csak közigazgatási egységekben, s főleg nem csak kistelepüléseken kell alkalmazást nyerniök.[16]

A *bürokratikus* uralmi összetevő esetében a hivatali szabályozottságról, szabálytiszteletről, szakszerűségről kell gondoskodni azáltal, hogy az egyébként meglevő hivatali intézmények viszonylagos önállóságát kell biztosítani – még ha ez a kívánalom meg is lep egyeseket. Nem jó az, hiszen állandóan a hivatali szakszerűséget roncsolja, ha a demokratikus érdekérvényesítések és tudományos javallatok tukmálása – persze mint „lobbyzás", mint „fülbesúgás" – közvetlenül a hivatali szervezetekben történik.

A jogállam szempontköréből ugyanis – és itt nem a Rechtsstaat elméletére gondolunk, s korántsem értünk egyet a hivatalok hagyományos diszkrecionális hatalmával – a hivatalnak, a civil szolgálatnak, mint szakapparátusnak, olyan önállóságot kell elvileg nyernie, amelybe csak jogi eljárásokon keresztül lehet beavatkozni. Ez a leghatározottabban a hivatal sajátos depolitizálását jelenti, enélkül miniszteriális és általában hivatali fegyelem és szabálytisztelet el sem képzelhető. A hivatali tisztséget viselő tisztviselőknek az állampolgári, vagy párttag mivoltukból következő politikai álláspontjaikat demokratikus fórumokon, nem pedig hivatali szobáikban kell kifejteniök. Uralmi szempontból – mivel a hivatali intézmények, személyzet, nyelvezet, értékek stb. formálisan adottak – mindennek előfeltétele a többi uralmi mozgás intézményes és tartalmas elkülönülése. Ami itt speciális teendő, az a Hivatal jogvédettségének jogi és politikai nyilvánosság általi megteremtése a felülről, oldalról és alulról jövő közvetlen politikai intervenciókkal szemben.

A *technokratikus* uralmi összetevő a termelés és termeltetés, a gazdálkodás szakszerűségének és sajátos ésszerűségének intézményi rendje, ami hasonlóan a többi uralmi mozzanathoz, állan-

dó konfliktusban van a többivel. Itt elemi intézményi problémákkal állunk szemben. A technokrata értékek (rentabilitás, hatékonyság, termelékenység stb.) érvényesülését jelentősen gátolja az, hogy nincs viszonylag szilárd intézményi alapjuk, hanem belemaszatolódnak a hivatali, tudományos vagy érdekérvényesítő mechanizmusokba. A TOT vagy a Kamara – amelyeket egyébként annyira szeretnénk spekulatív meggondolásokból eredően dicsérni – jelentős mértékben tisztázatlanok, vagy azzá lettek. A régi ipartestületek, iparkamarák és ipari hatóságok intézményes történelmi egyvelege megejtő rendezettségnek látszik a mai tisztázatlanságban. Vagy a technokrata értékek legtisztább viselői, a bankok, pénzintézetek inkább vészterhes és dühítő hivatalok, és csak reményünk lehet, hogy a lassacskán meginduló bankreform a bankrendszernek legalább egy részét engedi leszakadni a hivatali bürokrácia, illetve a politizálás járszalagjáról.

Mellesleg ide tartozik az is, mint a technokrata öntudat biztosítása – azaz, hogy az ne bornírt bűntudat legyen –, hogy az agronómusoknak, a pénzintézeti dolgozóknak, a vállalati közgazdászoknak, mérnököknek stb. saját szakszervezetei és egyletei legyenek. (Lehet, hogy tévedünk, de például a Közalkalmazottak, az Élelmiszeripari Dolgozók, a Vasas stb. szakszervezetekbe beterelt értelmiségi szakmák mintha nem jutnának kellő képviselethez. És valóban, mi köti össze a Vasas szakszervezetben az egészen más érdekű és értékrendű vállalati segédmunkást a vállalat közgazdászával? Másrészt a METESZ például – messziről – valami ismeretterjesztő és továbbképző állami intézménynek tűnik, aminek egyébként lehetnek igen fontos és tiszteletreméltó feladatai, de az korántsem érezhető, hogy az elvileg odatartozó szakemberek politikai-szakmai szervezete lenne.)

Végül pedig a *logokráciáról*, a tudományos tanácsadásról, mint olyan uralmi intézményről essék szó, amely szintén a saját, önálló pályáján képes csak értelmesen és hathatósan befolyásolni a politikai döntéseket. Itt még a technokráciához képest is embrionálisabbak az intézmények uralmi szempontból. Az egyetemek és akadémiai intézetek szervezeti függőségeiket tekintve olyanok mint az állami hivatalok. Az MTA minisztériumi pozícióban fungál, az egyetemeknek nincs autonómiája és a kutatók egyáltalán nem véletlenül a Közalkalmazottak szakszervezetének fizetik szakszervezeti tagdíjukat. A tudós társaságok ma történelmi fikciónak tűnnek, holott a tudomány csak fészkelődik a hivatali keretekben. Lehet-e ezen változtatni? A logokrácia súlyos tartalmi problémái persze a társadalmi reform kulturális sávjába tartoznak, avagy más szavakkal: itt a szellemi termelés reformjáról van szó. Az uralmi modernizáció feltételezi, hogy jogi, szervezeti és politikai függetlenség és önállóság teremtődik a tudomány és a tudományos tanácsadás számára, hogy a politikai testületek ne a saját hangjukat hallják vissza. Csak így képződnek kellő magabiztossággal és gyorsasággal elméleti alternatívák, születnek kritikai elemzések, versengenek egymással gondolatrendszerek és iskolák, amikből úgymond meríteni lehet. Ehhez állandó átjárás kell a tudományos nyilvánosságból a politikai nyilvánosságba – és nem a tudományos szervezetből a politikai szervezetbe és megfordítva –, ahol a tudományos perspektívák adta látószögből mindig rá lehet kérdezni az érdekérvényesítés, a szabályozott rend és a kifizetődőség rövidlátó buktatóira, azaz a többi uralmi intézmény esetleges torzulásaira. De akkor itt arra is szükség van, hogy a tudományt jogilag is garantált szabadságintézménynek tekintse a társadalom és a politika.[17]

A döcögve elmondottak közvetlenül nem gyakorlati tanácsok. Egy esetleges – és szükséges – intézményi reform keretszemléletében azonban egyszerre kell helyet biztosítani az egymással automatikusan egyáltalán nem harmonizáló demokráciának, törvényes hivatali szabályozottságnak, a kifizetődőségének és a tudományos előrelátásnak.[18]

De vajon ki fogja az uralmi szerkezet részeire különíteni, hogyan megy végbe a bürokrácia megtisztítása a politikus és ideologikus, valamint az érdekképviselő és a technokratikus elemektől? Miként és ki fogja kigyomlálni a logokrácia veteményéből a bürokratikus, a technokratikus és a politikai burjánt? És nem lehetséges-e, hogy azoknak van igaza, akik a modernizálást abban látják, hogy a bürokráciákba behatol a demokratikus mozgalom és lassan lassan maga képére formálja, hogy az ideológiai államapparátusok áthatják egymást és így mozdítanak el politikai mechanizmusokat a holtpontról? Akik a bürokrácián belüli technokratikus értékek erősítését, a tudományos előrelátás beépítését és az állam terepén megvívott demokratikus érdekharcot látják a modern vi-

lág realitásának? Akik egy „ifjú tiszti" mozgalom hangsúlyeltoló reformjában bizakodnak? Megtisztítás vagy összeötvözés, elkülönítés vagy egyesítés új szintézisben?[19]

Kezdetén tartunk a politikai alternatívák megfogalmazásának. Kezdetén vagyunk az alternatívák előfeltételét jelentő politikatudományi vizsgálatoknak is. Most kezdünk belefogni politikai alapértékeink újrafogalmazásába.[20] A felvetett kérdések „katalogikus" gondolati játéka talán szolgálhatja a durva aránytalanságok elkerülését a további vizsgálódásokban.

JEGYZETEK

1. „Az egyik legelterjedtebb idolum az a hit, hogy minden, ami létezik, 'természetszerűen' létezik; szükségképpen létezik, és saját reformkísérleteink, bármilyen rosszul sülnek is el, nem szakítják meg az életet, mert a hagyományos erők továbbra is működésben maradnak, és folytatják az életet.

   Nem vitás, ha alaposabban megvizsgáljuk, bizonyos tevékenységek csak marginálisnak mutatkoznak önmaguk előtt; azaz valamilyen fő tevékenységet tételeznek fel, és ebbe próbálnak beágyazódni, hogy az állítólagos vagy tényleges rosszat megformálják; azaz bizonyos tevékenységek pusztán reformisták.

   Elmondható, hogy semmilyen valóságos mozgás sem ébred egycsapásra totális jellegének tudatára, hanem csak folyamatos tapasztalat eredményeképpen, azaz, amikor a tények ráébresztik, hogy semmi létező nem természetes (a szó tudálékos értelmében), hanem azért létezik, mert fennállnak bizonyos feltételek, amelyeknek eltűnése nem marad következmények nélkül. Így a mozgás tökéletesedik, meghaladja az önkényesség, a 'szimbiózis' stádiumát, valóban függetlenné lesz, abban az értelemben, hogy bizonyos következmények előidézése céljából létrehozza az ehhez szükséges feltételeket, sőt minden erejét e feltételek létrehozásának szenteli." *A. Gramsci:* Az új fejedelem. Magyar Helikon, Budapest, 1977. 54–55. o.

   A kérdés éppen az, hogy valószínűsíthetően a politikai reform mozgása még marginálisnak mutatkozik, nem lépett ki önkényességéből és „szimbiózis" állapotából.
2. Vö.: *Kolosi Tamás, Gombár Csaba* és *Papp Zsolt* e tárgyú szóváltását az Elméletek és hipotézisek. Budapest, 1982. c. kötet első három tanulmányában.
3. *Jászi Oszkár:* Tíz év (Huszadik Század, 1910.) publicisztikája, Magvető, Budapest, 1982. 81–82. o.
4. *Kemény Zsigmond:* Korteskedés és ellenszerei (Változatok a történelemre, Szépirodalmi, Budapest, 1982. 113. o.).
5. Ha a gazdasági hangsúlyok elmoccanásáról nem vagy késve tudhatnak az érdekeltek, ha a társadalmi nyilvánosság abban merül ki, hogy a kormányzat aktuális következő lépését kampányszerűen megmagyarázza az addig hallgató – csendre intett – sajtó, akkor ez mind a politikai berendezkedés demokratikus átalakításának szükségességét veti fel.
6. Az összhangot aligha tudja biztosítani egy esetleges tudományos kísérlet, amely arra irányul, hogy egy asztalhoz ültesse az eltérő gondolatmenetű, koncepciójú közgazdászokat, szociológusokat, történészeket, politológusokat stb. E tiszteletre méltó próbálkozásra nagy szükség lenne, de mindenkor számolni kell azzal, hogy a megrendelés elmaradása miatt a politika ügyet sem vet az egyeztetési vágyra. A hivatalok közti egyeztetés pedig a legkevésbé alkalmas a valódi összhang megteremtésére.
7. Lásd erről a kérdésről *Bibó* és *Lukács* vitáját a demokrácia válsága kapcsán 1946-ról. Ekkor *Bibó* az erőszakszervezetet szakmunkának minősíti és a társadalmi konszolidáció területére utalja, ellenben *Lukács* a rendőrségnek harci szervezet jelentőségét tulajdonítja, és a nagy társadalmi átalakulás részesévé emeli. Az erőszakszervezetek depolitizálása és dezideologizálása azonban *Lukács*nál is természetes folyamat, mihelyt a konszolidáció megvalósul.

Elméletileg megtermékenyítő lehet *L. Althusser* azon fogalmi megkülönböztetése, amely elválasztja egymástól az „ideológiai államapparátusokat" és az „állami elnyomó apparátust". Vö. *Althusser:* Les appareils ideologiques d'Etat. Positions, Ed. Sociales, Paris, 1976. 83–86. o.

8. Nem lehet hatékony az az ideológia, amely a mindennapi életben való eligazodáshoz ellentétes ideológiákat kénytelen felhasználni – írja *Gramsci* a börtönből sógornőjének. Az ideológiai, vagy jövőkép-válság és ideológiai reformszükséglet éppúgy megfogalmazódik *Kulcsár Kálmán*nál, mint a marxizmus csendjét firtató vitában az Élet és Irodalom hasábjain (*Papp Zsolt* és *Ludassy Mária* 1984 őszén).
9. A magyar politikatudomány – ha van ilyen – mindeddig a központi hatalom legitimációs gondjairól és technikáiról írt és vitázott. Pedig – történelmi hagyományainkból is következően – nem kevésbé fontos megfigyelni a „vármegyék" vagy városok legitimációs válságait és válságmegoldó technikáit. Az a lehetőség, hogy a központi hatalom elfogadottsága meginog, de a helyi hatalomé szilárd marad, vagy megfordítva, a helyi hatalom egyensúlytalanságát folyamatosan a központi hatalom ideológiai- és erőszakapparátusai, illetve gazdasági kompenzációs mechanizmusai kényszerítik a lakossági elfogadhatóság, azonosulás pontjára, kihathat minden válságkezelési technikára és reformvágyra. Hasonlóan érdekes, hogy a központi hatalom azáltal erősíti-e, növeli-e elfogadottságának tartományát, hogy egyben a helyit is növeli, vagy éppenséggel a helyi hatalom tekintélyének állandó rombolásával, függőségének folyamatos hangsúlyozásával rontja a helyi hatalommal való azonosulás lehetőségét. És a helyi hatalom azonosulását erősítő funkciója a központi hatalommal való azonosulásában erősödik-e, vagy éppen ellenkezőleg: annak bizonygatására irányul, hogy mennyivel rugalmasabb, hatékonyabb a helyi hatalom a központihoz, illetve más – közvetlenül összehasonlítható – helyi hatalmakhoz képest. Azok a politikai megérzések, közhangulatok, amelyek egyes megyéket, városokat, helyi társadalmakat felvilágosultabbnak és önállóbbnak mondanak, láttatnak a központi hatalomhoz, illetve más helyi társadalmakhoz képest egyben igen fontos azonosulási ideológiák gerjesztői is. Egy politikai reform előfeltételévé válhat ezeknek a sajátos azonosulási ideológiáknak szervezeti leképezése és a reformba való beépítése.
10. A tiszta magántulajdon és az államigazgatási-állami tulajdon egyaránt ellentmondásba kerül egy osztott tulajdoni formarendszerrel, illetve az önigazgatási-önkormányzati tulajdon, vagy az egyéni szocialista vállalkozás (*Liska*-koncepció) elméleti és gyakorlati problémájával.
11. Előttünk áll megint az összeegyeztetés szükséglete: gazdaság és vállalkozás, közigazgatás és pénzügyi igazgatás. Mivel fáziscsúszás van az egyes folyamatok közt, a lépések inkább egymást gátolhatják, mint segítik.
12. „Ha elvi szinten sikerül elválasztani egymástól az autochton helyi hatalmat a helyileg is megnyilvánuló központi hatalmi konstellációktól, akkor aztán mód nyílik arra is, hogy viszonylag rugalmasan legyünk képesek megközelíteni a központi hatalom helyi kontaminálódásának kérdéskörét. Ez ugyanis az a gyakorlati tér, ahol a központból leadott, úgynevezett delegált hatalom és helyi indíttatású befolyások flörtje folyik, amelynek következtében a „központi elgondolások" mindig jelentős mértékben szennyeződnek. ...a következő részproblémák vizsgálata válik szükségessé: – Az adott helyi társadalomnak *milyen* a gazdasági potencialitása? Ez a potencialitás *mennyiben* helyi illetőségű, illetve forrásait tekintve *helyileg mennyire* kötött? *Mennyiben* és *miként* adottak e helyi gazdasági mozgások politizációs, tehát hatalomra szervezésének lehetőségei? – *Milyen* politizálható tudásmennyiségek, érdektörekvések vannak, s ha vannak, *politizálódnak-e?* A főhatalom hivatalos álláspontját és a helyi „hivatalosságot" tekintve milyen az e szempontból kongruens, inkongruens, illetve közömbös szellemi értékek aránya?"
Vö. *Gombár Csaba:* Helyi hatalom hermeneutikája.. (Egy állampolgár gondolatai. Kossuth, Budapest, 1984. 36–37. o.)

Vajon hogyan fog hatni önálló iparvállalatok léte a helyi elszántság, illetve szakmai felkészültség az alulról jövő vállalkozások megszervezésére és fenntartására? A helyi társadalom mely szellemi potenciáljai fognak megmozdulni az önálló vállalkozási lehetőségek hallatán? Nem nyomták-e el a helyi kezdeményeket már bizonyos agrárpolitikai mechanizmusok? stb. stb.

13. *Bihari Mihály:* Politikai mechanizmus és demokrácia. In: Válság és megújulás, 1981. Kossuth, Budapest, 1982. 285. o.
14. A reformok „titkos" jellege zavarokat okozhat a központi irányításban is, de még inkább a helyi hatalomban. Ha a helyi politikai berendezkedés – a központi belső nyilvánosságból kizártan – nem követi az eseményeket, a helyi nyilvánosság még arról se igen vehet tudomást, ami a központi tömegkommunikációból már kiderült. Másrészt a helyi reformok – legyen az gazdasági, mint az egyéni szocialista vállalkozásé Szentesen, vagy életmódbeli, mint a Sió menti falvak próbálkozása, vagy oktatási, mint a dolgozva-nevelő komplex iskoláé Varsányban, Sarkadkeresztúron – alig-alig jut visszhanghoz még saját szakmájában is, nemhogy más szakterületeken. Csekély az esély a tovagyűrűzésre, a helyi hatalmakkal való állandó küzdés és a társadalmi nyilvánosság befolyásának elmaradása következtében.
15. Az egyesületek, klubok nyomása a központi és helyi laikus és szakapparátusi szervezetekre sokszor ér annyit, mint azok hatáskörének ilyen vagy olyan bővítése, demokratizálása. Ha a környezetvédelem, városvédelem, békevédelem képviselői ott topognak a hivatali előszobákban és konkrét javaslatokat tesznek, ezek visszautasítása nehezebb, mint általában a választóké, akik nem szerveződnek meg.
16. Nem érdektelen végiggondolni, hogy a közvetlen demokrácia eszközei hogyan lennének alkalmazhatók jelentős környezetvédelmi kérdéseknél, amikor egész körzeteket érint egy-egy ipari beruházás (milyen lenne a társadalmi vita és referendum a bős–nagymarosi vízlépcsőről, a bauxitbányászat továbbfejlesztéséről a Hévízi-tó veszélyeztetésének témájáról); milyen közvetlen demokratikus biztosítékok adhatók egy város vagy városrész rekonstrukciójánál.
17. „A levegőben van a tudósi, művészi és nevelői hivatásnak a bíróihoz hasonló függetlenítése. A tudomány új szervezési formái, még ha az államtól is indulnak ki, mégis a szellemi élet önkormányzatának csíráit rejtik magukban. Valami módon ennek jegyében kell az államhatalmat és a tudományt egymástól elkülöníteni, mert összekeverve feltétlenül a szellemi élet s a kulturális termelés teljes korrumpálódásához vezetnének. Nagyon sokat emlegetik ezzel a kérdéssel kapcsolatban az egyetemeket és akadémiákat, melyek többé-kevésbé védik történeti autonómiájukat. Sok támadás éri őket azzal az indoklással, hogy autonómiájuk csupán bizonyos személyi és társadalmi erőviszonyoknak a kijegesedési pontja. Ez azonban csak azt jelenti, hogy az akadémia vagy az egyetem esetleg túl szűk keret, de ez a felismerés nem az autonómia megsemmisítése, hanem nagyobb méretű szervezése irányában jelent tanulságot: azt, hogy az egész szellemi élet, az egész kulturális termelés és tömegkultúra fogyasztás területén meg kell teremteni az öntörvényűségnek valamilyen apparátusát." Vö. *Bibó István:* Az államhatalmak elválasztása egykor és most (Akadémiai székfoglaló, 1947.) = Vigilia, 1980. 8. 545–546. o.
18. Feltételezzük, hogy az uralmi szerkezet összehangolására egy megújult politikai berendezkedésnek kell kísérletet tennie. A megújuláshoz tartozik, hogy itt az uralmi szerkezet intézményei között kell kompromisszumos megoldásokat keresnie a politikának és nem a mai módon, amikor a különböző szerkezetek, társadalmi körök nagyjaival, paternalisztikus magánegyezményekben alakít ki legitimációs technikákat.
19. A modernizálás ilyetén elméletét alaposan kidolgozta *H. Lefebvre* az államról szóló nagy munkájában (De l'État I.–III., U.G.E., Paris, 1974, 1976, 1978.). Vitázó, de hasonlatos elmélettel szolgálta *N. Poulantzas* a demokratikus szocializmusról írott tanulmányában (New Left Review, 1978. máj.–jún.); illetve *Szelényi Iván* (Az állami termelési módról – Interjú = Medvetánc, 1983. 4.). Vö. az itt is, ott is felbukkanó neokorporatista tanokkal.

20. Az alapértékek vonatkozásában valószínűleg a cikk szerzői közt is vita támadna. S mégis egyetértenek, mint alapértékben Vajda János 1888-as hitvallásával:

„Ha neve sem lesz a régi vármegyének;
Kerületek-körökről szól az ének,
Melyek közérdeküleg mért határát
Már nem 'bogár' után keringve járták;
Lesz ki parancsol és ki megfogadja,
Törvénynek általános foganatja;

Ha az adó kétszerannyi, mint ma,
De kulcs, arány csatlakozhatatlan minta,
És e cserével mind a kettő jól jár:
Hatalmas ország és jómódú polgár;
Mert államát igaznak, szentnek tudva,
Adózó mit keres, el nem hazudja;

Munkás jutalma méltó bér, dicsének,
Közmegvetés árnyéka a herének;
Rangot, címet nem kodult rend szalagja:
A szellem és erkölcs fensége adja;

Ha mint megannyi Cortez Nándor, múltunk
Hajóit eltökélten fölgyújtottuk,
Hogy itt ez új világot, melyhöz értünk,
Meghódítjuk, de vissza már nem térünk;

Akkor telik be jósigéd, Széchenyi!
Dicsőség, boldogság lesz itten élni..."

Vajda János: Credo

KELET–NYUGAT GAZDASÁGI JOGI KEREKASZTAL-KONFERENCIA

Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Civilisztikai Intézete és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdasági Jogi Tanszéke által kutatási-fejlesztési társaság keretében létrehozott Népgazdasági Jogi Kutatóhálózat Kelet-Nyugat gazdasági jogi tudományos szimpóziumot rendezett több nyugati, illetve szocialista ország kutatóinak bevonásával 1985. szeptember 1. és 6. között, Siófokon. Hasonló jellegű kerekasztal-konferencia utoljára 1972-ben Göttingenben volt (Vö. *G. Rinck* [Hrg.]: Begriff und Prinzipien des Wirtschaftsrechts. Frankfurt–Berlin, 1972.), de azon jóval kevesebb ország képviselői vettek részt. A konferencia magyar megrendezése alkalmat adott arra, hogy a szocialista országok képviselői nagyobb mértékben vehessenek részt a tanácskozáson, illetve fejthessék ki álláspontjukat. Emellett a konferencia témaköre is jóval tágabb volt, hiszen a göttingeni konferencia alapvetően csak a gazdasági jog, mint jogág fogalmi kérdéseire vonatkozott.

A konferencia lényegében négy témakörben fejtette ki munkáját.

Az első nagy témakör jogelméletinek is nevezhető, ugyanis a gazdaság és a jog általános viszonyával a jogi szabályozás gazdasági életben betöltött szerepével-lehetőségeivel, az e téren megnyilvánuló diszfunkcionális jelenségekkel, és a fejlődés követelményeivel foglalkozott. Az e témakörben elhangzott előadások közül *Peter Behrens* hamburgi professzor a neoliberális elméleti irányzat álláspontját fejtette ki. (Vö. A jog gazdasági elemzése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984.) *Sajó András* egyetemi tanár a modern marxista jogelméleti felfogást ismertette, számos helyen vitába szállva a korábbi vulgármaterialista felfogásokkal, amelyek közül számos ma is él a társadalomtudományokban. *Sajó* meggyőzően fejtegette, hogy a gazdasági és jog viszonyát nem lehet tartalom és forma viszonyaként jellemezni, továbbá a jog öntörvényű érték és ezt a gazdaságpolitika alakításában megfelelően figyelembe kell venni. *Uwe Jens Hauer* akadémikus (NDK), a berlini Állam- és Jogtudományi Intézet gazdasági jogi szekciójának vezetője a gazdasági és a jogi törvényszerűségek viszonyát jellemezte. Előadásában különös érdeklődést keltett az a rész, amelyben a nagyobb jogi szabályozottság előnyeit és hátrányait vizsgálja a gazdaságpolitikai döntéshozatal szempontjából, utalva arra, hogy a nyugati gazdasági jogállamisággal szemben az erőteljesebben informálisabb szocialista gazdaságirányítási technikák milyen pozitív, illetve negatív vonásokkal járnak.

A második nagy témakör a gazdasági jog, mint jogág fejlődésmenetét, tárgyát és elhatárolási pontjait vizsgálta Nyugaton, illetve a szocialista országokban. *V. V. Laptyev* akadémikus, a moszkvai Akadémiai Állam- és Jogtudományi Intézet gazdasági jogi szektorának vezetője részletesen ismertette azokat a vitákat, amelyek a gazdasági jog és a polgári jog hívei között a 70-es években a Szovjetunióban végbementek, és kifejezte azon meggyőződését, hogy a gazdasági reform 1985-ben meghirdetett átfogó kibontakozása a Szovjetunióban a gazdasági jog pozícióinak megerősödésével fog járni, esetleg egy gazdasági törvény létrehozatalára vezet. A vitában felszólaló másik szov-

jet professzor *V. V. Zaleszkij* viszont vitatkozott ezzel az álláspontal és kifejtette azon álláspontját, hogy a gazdaságirányítási rendszer tökéletesítése a hagyományos jogágazati keretek között is végbe mehet. *Viktor Knapp* akadémikus a Csehszlovák Jogtudományi Intézetből a csehszlovák gazdasági jog helyzetéről számolt be. Az előadásnak különleges jelentőséget adott, hogy Csehszlovákia az egyetlen ország, ahol 1964 óta egymástól elkülönítetten polgári jogi törvénykönyv és gazdasági jogi törvénykönyv is érvényesül. *Knapp* elemezte a két törvénykönyv párhuzamos létének előnyeit (így pl. azt, hogy a vállalati szerződések tömegtermelési jellege ezáltal jobban kifejezésre jut), illetve hátrányait (pl. párhuzamos rendelkezések jelenlétét, a jogi absztrakciók háttérbe szorulását stb.). Az NDK gazdasági jogának fejlődését, tárgyát és más jogágaktól való elhatárolását *Gerhard Pflicke* professzor, a Berlin-Karlshorst-i Közgazdasági Egyetem Gazdasági Jogi Intézetének igazgatója elemezte. Az előadással kapcsolatos vitában főleg az nyert kihangsúlyozást, hogy az NDK jelenlegi joga alapvetően iparjog. Főleg magyar kutatók hangsúlyozták azt a nézetet, hogy a népgazdaság átfogó jogi megközelítésére van szükség, amely kiterjed minden gazdálkodó alanyra (tehát a szövetkezetekre és a kisvállalkozásokra is), továbbá felöleli a vállalatok gazdaságirányítással kapcsolatos egymásközti kooperációs és belső szervezeti viszonyait egyaránt. Az NDK és a csehszlovák törvényhozás tapasztalatai egyben azt is mutatták, hogy a gazdasági szerződések megragadása sokkal könnyebb, a gazdaságirányítás jogi szabályozása viszont eddig nem rendelkezett a szocialista országokban azzal az állandósággal, hogy törvényi jelleggel meg lehessen ragadni.

A gazdasági jog nyugati megjelenésével foglalkozó referátumokban lényegében két irányzat tükröződött. E tárgyú előadásában *V. A. Stofel* professzor, a Lausanne-ban székelő svájci Összehasonlító Jogi Intézet igazgatóhelyettese képviselte azt az álláspontot, hogy a gazdasági jog a vállalatok joga, amely a hagyományos kereskedelmi jogtól abban különbözik, hogy a munkaviszonyon túllépő vállalati belső szervezeti viszonyokkal is foglalkozik. Hasonló szellemben foglalkozott a témával *R. N. Buxbaum* (Berkeley) professzornak a gazdasági jog USA-ban való megjelenését tárgyaló referátuma. A hozzászólók jelentős része, így *Georgakopulus* athéni, *Claus Ott* hamburgi és *Klaus Wenger* bécsi professzorok a nyugat-európai gazdasági jogot alapvetően, mint az állami beavatkozás jogát elemezték, illetve mint nagyvállalati jogot fogták fel. A vitában egyértelműen megállapítást nyert, hogy – szemben a jogelméleti problémakörrel, amelyben a résztvevők többsége szerint a gazdasági jogi szabályozásának problémáinak jelentős része (l. pl. a túlszabályozást) lényegében azonos Keleten és Nyugaton – a gazdasági jog, mint jogág funkciója tekintetében a tőkés és a szocialista államok megközelítési módja alapvetően eltér egymástól. A konferencián részt vevő szocialista kutatók többsége a gazdasági jogot mint önálló jogágat fogta fel, de e jogág tárgya és más jogágaktól való elhatárolása témájában a gazdasági jog hívei között is jelentős eltérések voltak tapasztalhatók. Ettől függetlenül a vitapartnerek egyetértettek *Harmathy Attila* egyetemi tanár azon nézetével, hogy a jogági elhatárolás másodlagos, az alapkérdés a jog szerepe a gazdasági élet szabályozásában.

A harmadik nagy témakör a gazdasági alkotmányosság problémáival foglalkozott. *Roger Zäch* St. Gallen-i professzor a svájci gazdasági alkotmányosság alapvető elemeit jellemezte és a gazdasági alkotmányosság alapvető célját a szabadverseny, a liberális gazdaság alapeszméinek védelmében találta meg. Lényegében hasonló alapelveken állt *Fritz Rittner* freiburgi professzor előadása, amelyben az alkotmányos alapjogok jogi személyekre, elsősorban pedig a vállalatokra való alkalmazásával foglalkozott. A harmadik e tárgyú előadást *V. V. Zaleszkij* professzor a szovjet Törvényhozási Intézet osztályvezetője tartotta, aki átfogó áttekintést adott a szovjet gazdasági mechanizmus jogilag szabályozott témaköreiről.

A vitában szocialista részről felszólalók, így két jugoszláv kutató – *Váradi Tibor* professzor Novi-Sad-ról és *Szarcsevics* professzor Dubrovnikból –, valamint jelen recenzió szerzője azon véleményüknek adtak helyet, hogy szocialista országokban elsősorban a gazdálkodó szervezetek jogállását kell alkotmányjogi szempontból szabályozni és a vállalati alapjogok garantálására van szükség. Ezzel szemben a nyugati neoliberális iskola hívei általános jelleggel az emberi, gazdasági jogok biztosítása mellett foglaltak állást, és a vállalati jogokat származékosnak minősítették. A negyedik nagy témakör a vállalati jog volt. A vállalati jogot a referátumok két irányból közelítették meg: egy-

részt a nagyvállalati komplexumok jogi kérdéseit vizsgálta a tanácskozás, másik oldalról a szocialista országokban létrejött új önkormányzó vállalatok tapasztalatait igyekeztek összegezni. A nagyvállalati jog körében tartott előadásában *Claus Ott* hamburgi professzor nyomatékosan szót emelt az érdekpluralista vállalati vezetés jogi intézményesítéséért, egy olyan átfogó stratégiai vállalatvezetési fórumért, amelyben a részvényesek, a vállalatvezetés és a dolgozók képviselői egyaránt helyt kapnának. A vitában több hozzászóló a nagyvállalatok gazdasági erőfölényének hátrányos oldalaival és visszaéléseik jogi szankcionálásának lehetőségével foglalkozott. Ebből a szempontból különösen érdekes volt *E. Kramer* St. Gallen-i professzornak a fogyasztóvédelemmel foglalkozó előadása, amely a fogyasztóvédelmi szempontokat nemcsak kívülről, hanem a nagyvállalatok szervezetébe beépítetve is képviseltetni javasolta. *Karl Wenger* professzor a bécsi jogi kar dékánja az osztrák közjogi holdingok tapasztalataival foglalkozott, amely a magyar hallgatóság részéről különös érdeklődést váltott ki, tekintettel arra, hogy a tőkeáramoltatási problémák Magyarországon általában (és különösen a trösztök és nagyvállalatok között) nem megoldottak. Élénk vita alakult ki *Hans Ulrich Hochbaum* jénai professzornak az NDK kombinátjai jogi szabályozásával foglalkozó előadása kapcsán. Több szocialista hozzászóló elismerte azokat az eredményeket, amelyeket az NDK-ban a kombináton belüli egységek jogalanyisága, illetve a belső szerződések tárgyában elértek, ugyanakkor azonban többen vitatták a nagy gazdasági egységek általánosítására irányuló tendenciákat. A tanácskozáson megnyilvánult olyan álláspont, mely szerint a kis KGST államok a világpiacon akkor tudnak érvényesülni, ha nagy gazdasági egységekbe tömörítik vállalataikat, és a jognak ehhez kell technikát szolgáltatnia. Ezt az álláspontot nemcsak nyugati részről vitatták, hanem lengyel, jugoszláv és magyar résztvevők is kidomborították a modern jogi formákban működő kis- és középvállalatok lehetőségeit a kelet-nyugati együttműködésben, sőt a KGST-n belül is.

A szocialista országok önkormányzó vállalatai körében *Váradi Tibor* Novi-Sad-i professzor ismertette a jugoszláv társadalmi önigazgatás jogi alapjait és e rendszer előnyeit (pl. a vállalaton belüli vállalkozások szerepét, a nagyobb dinamizmust), de hátrányait is (pl. nagyobb szervezetek formalizmusát stb.). Ezt követően *Ludwig Bahr* professzor a varsói egyetemről, illetve *Sárközy Tamás* a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem professzora az új lengyel és magyar önkormányzó állami vállalatokról beszélt. Számos hozzászóló kiemelte az új magyar, lengyel, illetve kínai vállalati formák elvi hasonlóságát, ugyanakkor a hozzászólók többsége azon az állásponton volt, hogy ezek elvi alapjukban eltérnek a jugoszláv önigazgatástól. Több nyugati és szocialista résztvevő vetett fel kételyeket is a magyar–lengyel új vállalati formákkal kapcsolatban, hangsúlyozva a hosszú távú, nyereségérdekeltségi és tőkeáramlási szempontok háttérbe szorítását. *Stefan Messmann* professzor (Volksburg) a *joint venture* bekapcsolásának nehézségét vázolta a jugoszláv, a lengyel és magyar vállalati formák kapcsán. Ugyanakkor azonban elismerésre került az az előny, amelyet az államigazgatási és a vállalati gazdálkodás jogi elkülönítése jelenthet.

Az igen jó hangulatban lefolyt konferencia minden témakörben élénk vitát hozott. Az előadók zömmel nélkülözték a formalitásokat referátumaikban és ez lehetővé tette gondolatgazdag viták folytatását. Több esetben egy országból résztvevők is vitatkoztak egymással, és általában érzékelhető volt az önbírálat, az előnyök és hátrányok tárgyilagos számbavétele, a propagandisztikus szempontok mellőzése. Emellett a konferencia zárónapján eszmecsere zajlott le *Eörsi Gyula* akadémikus vezetésével a jogösszehasonlítás lehetőségeiről a gazdasági jogban. A résztvevők jelentős része a gazdaságpolitikától erősen átszínezett gazdasági jogban is elképzelhetőnek tartotta a rendszerek közötti jogösszehasonlítást alapvetően azon az alapon, hogy a gazdasági jognak vannak társadalmi gazdasági alakzatoktól jobban függő és viszonylag rendszersemleges elemei. A vitában több KGST országból érkezett résztvevő megállapította, hogy a szocialista országok közötti jogösszehasonlításnak is intenzívebben kellene folynia a gazdasági jogban.

A konferencián történt megállapodás alapján a referátumok a Népgazdasági Jogi Kutatóhálózat gondozásában, német nyelven fognak megjelenni.

Sárközy Tamás

FIATAL KUTATÓK RURÁLSZOCIOLÓGIAI SZEMINÁRIUMA

(Balatonföldvár, 1985. szeptember 15–19.)

A *Bécsi Központ* az *Európai Rurálszociológiai Társaság*gal (ESRS) együttműködve 1985 szeptemberében hazánkban rendezte meg immár ötödik nemzetközi szemináriumát fiatal szociológusok számára. A rendezvényen 15 országból 37 fiatal szociológus vett részt – közülük 17-en a szocialista országokból. Az érdeklődésre jellemző, hogy az Egyesült Államokból is érkeztek résztvevők. S bár a szeminárium fiatal szociológusok számára szerveződött, a résztvevők között beérkezett, elismert szaktekintélyek is voltak, mint például *Christopher Hann*, a cambridge-i egyetem antropológiai tanszékének professzora, aki pályáját jó évtizeddel ezelőtt hazánkban, *Tázlár*on folytatott vizsgálatával kezdte.

A szeminárium célja a kelet–nyugati komparatív kutatások elősegítése, valamint pályakezdő kutatók felkészítése egy esetleges nemzetközi együttműködés keretében végzendő rurálszociológiai vizsgálatra. A rendezvény a *„Rurális közösségek – kontinuitás és változás"* címet viselte. A szeminárium munkája öt szekcióban folyt, a szekció vitáit pedig öt plenáris előadás vezette be.

Howard Newby professzor, az Európai Rurálszociológiai Társaság elnöke, az essexi egyetem szociológiai tanszékének vezetője *a rurálszociológia és rurálgazdaság elméleti és módszertani* kérdéseiről tartott előadást és vezetett szemináriumot. Előadását a klasszikus elméletek – *Marx, Weber, Kautsky* – interpretálásának szentelte és egy lehetséges agrárszociológia körvonalait vázolta föl. *H. Newby* a 70-es évek óta keresi-kutatja a rurálszociológia lényegét és önálló helyét a szociológia tárgyán belül. Az utóbbi időben mindinkább arra hajlik, hogy az „agrárszociológia" ez a terület, következésképpen a klasszikus társadalomelméletekből kiindulva lehet és kell kidolgozni az agrárszociológia elméletét. Olyan kérdések várnak válaszra – szerinte –, hogy a fejlett ipari társadalmakban milyen a mezőgazdaság társadalmi szerkezete, a piaci struktúra miként befolyásolja az állam agrárpolitikáját, a termelő szervezetek túlélési stratégiáit, az érdekcsoportok szerveződését stb., s mindez miként illeszkedik az általános gazdasági feltételekhez és a nemzetközi viszonyokhoz.

A szekció vitáiban többek közt felmerült az európai és az amerikai rurálszociológia kapcsolatának kérdése, s ezen belül ismételten az, hogy egyáltalán lehet-e az amerikai stratifikációs modelleket és módszereket az európai társadalmak vizsgálatára adaptálni. Vita folyt a paraszti társadalom értelmezéséről, az állami intervenció szerepéről, a rurális területek közösségeinek fejlődéséről, az agrár termelés társadalmi feltételeiről, a nagyüzemi agrár termelés és a kisüzemi termelés sajátos viszonyáról.

A második szekciót *Martin Peterson*, a göteborgi egyetem történettudományi intézetének professzora vezette. Előadásában a nyugat-európai *mezőgazdasági szektor történeti fejlődését, perspektívájának változásait* mutatta be, az ipari fejlődéstől napjainkig. (A közelmúltban jelent meg nagy, 800 oldalas monográfiája a nemzetközi érdekszervezetekről és a háború utáni társadalom átalakulásáról, amelyben a mezőgazdaság konceptuális keretét dolgozta ki és az agrártermelés Közös Piacbeli helyzetét elemezte International Organizations and the Transmutation of Postwar Society címmel.) Kiindulópontja a következő: a farmer családok ugyan nem alakítottak ki magukban racionális piaci magatartást, s nem szereztek piaci erőforrásokat, mégsem vonhatták ki magukat az indusztrializáció folyamatából. S bármennyire paradox: ezek a kis farmergazdaságok mégis az indusztrializáció kezdetének és a növekvő világkereskedelemnek a termékei. Ma már a kérdés úgy vetődik föl, hogy mi a szerepe a családi kisgazdaságoknak és a tőkés nagyüzemi termelőknek a jelenlegi gazdasági folyamatokban. Mindez attól függ, hogy milyen külső erők befolyásolják az agrárszektort, milyen a családi és a nagyüzemi termelés kapcsolata, továbbá kialakítható-e a belső és külső feltételek egyensúlya.

M. Peterson előadását *Daniel Thorniley*, a Bécsi Központ tudományos titkárának előadása egészítette ki a *kelet-európai mezőgazdaságról*, elsősorban a szovjet NEP tapasztalatai alapján.

A szekció vitájában összehasonlításra került a jelenlegi mezőgazdasági helyzet a háború előt-

tivel, szó volt a mezőgazdaság állami túlszabályozásáról, a farmokon dolgozó munkaerő helyzetéről, a szövetkezetekről, a környezeti gondokról. Felmerültek alapfogalmakat tisztázó definíciós igények, például a családi farmer gazdaságokról.

A harmadik szekció munkáját *Répássy Helga* (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Népgazdasági Tervezési Intézet) előadása vezette be a *rurális–urbánus kapcsolatok kölcsönösségéről.* A falu–város dichotómiával jelzett folyamatokat Kelet-Európában vizsgálta és hazai példákkal illusztrálta. Az előadásban részletesen beszélt a magyar társadalomszerkezet változásairól, a vidék iparosításáról, az ingázás-bejárás problémájáról, amely sajátos terméke a város–falu kapcsolatának, kiemelten foglalkozott az agrártermeléssel és a második gazdaság – a háztáji termelés – városi és falusi életmódot befolyásoló következményeivel.

Répássy Helga olyan kérdésekre is választ keresett, hogy a magyar tapasztalatok mennyire általánosíthatók, milyen migrációs és gazdasági ciklusok jellemzik a gazdasági-társadalmi folyamatokat, hogyan értékelhető a városiasodás és a relatív dekoncentráció.

A szekció vitáiban itt is sor került alapfogalmak tisztázására (rurális, urbánus, városiasodás, migráció, város–falu stb.), az egyes országok demográfiai tényezőinek, gazdasági szerkezetének, állami agrárpolitikájának, migrációs folyamatainak bemutatására és összehasonlítására. Így körvonalazódott egész sor kérdés, amelyről érdemes lenne összehasonlító vizsgálatokat folytatni. A szekcióban szóba kerültek az esetleges komparatív vizsgálatok metodológiai kérdései is.

A negyedik szekció *Ana Barbič*, a ljubljanai Edward Kardelj egyetem professzorának vezetésével a *nőkérdéssel* foglalkozott. Előadásában felhasználta egy 1983-ban Ljubljanában a FAO számára a nők helyzetéről és többoldalú tevékenységéről (pluriactivity) készített tanulmányát. A nők egyenlőtlenségét gazdasági, biológiai, pszichológiai síkon elemezte.

A rurálszociológiában ez az a terület, amelyről máris több komparatív vizsgálat készült, s ezek eredményei összehasonlíthatóvá teszik a nők helyzetét a rurális közösségeken belül, életük minőségét, jövedelmi viszonyaikat, szociális biztonságukat, emberi kapcsolataikat, döntésekben való részvételüket stb. Kiemelten foglalkozott a vidéken élő nők többoldalú tevékenységének megítélésével és az életmódjukban érvényesülő emancipációs tényezőkkel, valamint azokkal az életmódbeli hatásokkal, amelyeket a mezőgazdasági mechanizmusok befolyásolnak pozitív vagy negatív értelemben.

A szekció egy összehasonlító vizsgálat kereteit vitatta meg a jelenlegi helyzettől a vizsgálandó jelenségekig. Olyan kérdések kerültek előtérbe, mint a nők helyzete a rurális családokban, a nők szerepe a termelésben, valamint az, hogy milyenek a vidéki családi életmód lehetőségei különböző gazdasági és politikai feltételek között.

Az ötödik – általam vezetett szekció – a *társadalmi szerkezet és a lokális társadalom* összefüggéseit vitatta meg. Előadásomban a társadalom-szerveződési folyamatok főbb tendenciáira koncentráltam, s bemutattam a magyar társadalomszerkezet változásának fontosabb tendenciáit: a makrotársadalmi kiegyenlítődést és a rétegszintű differenciációt. E folyamatokba ágyazottan vázoltam a lokális közösségek szerveződésének lehetőségeit és a helyi társadalom és a társadalom egésze közötti transzformáló mechanizmusokat.

A szekcióban bemutattuk helyi társadalom-vizsgálatunkat, amelynek dimenziói: *elégedettség, kötődés, perspektíva,* valamint *részvétel, kooperáció* és *integráció* valószínűleg szélesebb érvényűek a hazai vizsgálatoknál.

Ebben a szekcióban is felvetődtek alapvető definíciós igények – mi tekinthető rurális társadalomnak, mit jelent a lokális közösség, mi a helyi társadalom adekvát fogalma stb. Sok vitára adott okot az agrártársadalom és a rurális társadalom közötti azonosság és különbözőség megítélése, értelmezése. A nézetek tisztázásához az igen különböző gazdasági-társadalmi hátterű résztvevők sajátos tapasztalatai eredményesen járultak hozzá.

Végül is sikerült kiválasztani azokat a területeket, amelyeken egy összehasonlító vizsgálat eredményes lehetne.

A tréning szemináriumon Magyarország és a magyar agrártársadalom igen gyakran összeha-

sonlítási pontként vagy kutatási háttérként szerepelt. A résztvevők *Vágvölgyi András*, az ESRS alelnöke előadásából kaptak megfelelő információkat a magyar mezőgazdaság és agrártársadalom fejlődéséről és jelenlegi helyzetéről. *Vágvölgyi András* előadásához – mintegy kiegészítésül – bemutattuk a résztvevőknek a *Ne sápadj!* című dokumentumfilmet és hasonlóan jól sikerült tanulmányi kirándulást szerveztünk *Mernye* és *Szakcs* termelőszövetkezeteiben, ahol a résztvevők gyakorlati példákon ismerkedhettek a magyar faluval és a mezőgazdasággal. Ezek a programok méltó kiegészítését jelentették a szemináriumnak.

Mindent egybevetve a szeminárium sikeresnek bizonyult. Eredményeit – s ezt *H. Newby* külön hangsúlyozta – messzemenően lehet kamatoztatni az Európai Rurálszociológiai Társaság közelgő kongresszusán, 1986 tavaszán a portugáliai Bragaban. Ezen túl a szeminárium azt is igazolta, hogy égetően szükségesek a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok, hiszen az élet számos területén, Nyugaton és Keleten hasonló gondok, hasonló módon fogalmazódnak meg. Keresni és kutatni kell tehát az együttműködés lehetőségeit és feltételeit.

A tréning szeminárium külön érdeme, hogy fiatalok, pályakezdők számára nyújtott nemzetközi kitekintési és összehasonlítási lehetőséget. A szeminárium közvetlen hasznán túl azt is figyelembe kell venni, hogy a nemzetközi együttműködés lehetőségeit, a hasonló gondok-feszültségek kezelését is megosztotta a pályakezdő fiatalokkal, amelynek „haszna" nyilvánvalóan a jövőben realizálódik.

Befejezésül méltatni kell azt a tényt, hogy a legutóbbi (1983) Budapesten rendezett Európai Rurálszociológiai Kongresszus után ismét jelentős rurálszociológiai esemény színhelyéül választották hazánkat. Mindez elismerése lehet a magyar agrárfejlődésnek és az utóbbi időben mind eredményesebb hazai rurálszociológiának is.

A Bécsi Központ által finanszírozott tréning szeminárium tehát eredményesen végződött, s ebben – a zökkenőmentes szervezésben – jelentős szerepet játszott az MTA Szociológiai Kutató Intézete, a Magyar Agrártudományi Egyesület és a Magyar Szociológiai Társaság. Az eredményes szereplés után várható, hogy hazánk további hasonló szemináriumok színtere lesz, s ez további lendületet adhat a rurálszociológiai kutatásoknak.

Bőhm Antal

A MAGYAR SZOCIOLÓGIAI TÁRSASÁG 1985. ÉVI VÁNDORGYŰLÉSE SZEGEDEN

Az immáron hagyományosnak tekinthető vándorgyűlését ezúttal Szegeden rendezte meg a *Magyar Szociológiai Társaság*. Az interdiszciplinaritást, pontosabban a tárgyalandó téma- és problémakörök többszempontú, „többkimenetelű" megközelítését e rendezvényen is célul tűzték ki, így azt a Politikatudományi Társaság és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat közreműködésével szervezték. A konferencia alaptémáját *Erdei Ferenc életműve* adta annak kapcsán, hogy az elméletalkotó politikus 1985 decemberében lett volna 75 esztendős. A tanácskozás azonban túllépett az oeuvre keretein és a szekciókban napjaink, sőt a jövő problematikáját boncolták a megjelent szociológusok, politológusok, jogászok, történészek és más társadalomkutatók.

Szabó Sándor, az MSZMP Csongrád megyei bizottsága első titkárának üdvözlő szavai és *Szentpéteri István* megnyitója után *Huszár Tibor* csaknem háromórás előadása exponálta az életmű más-más eredményekre vezető állomásait *Az elméletalkotó és politikus (adalékok Erdei Ferenc portréjához)* címmel. E helyen nem vállalkozhatom az előadás mégoly vázlatos felidézésére sem, ezért a következőkben summázom annak lényegét.

Az előadó tudománytörténeti igényességgel periodizálta – mégha hipotetikus jelleggel is – az életművet a pályakezdéstől annak lezárásáig. Ennek kapcsán a hangsúlyokat arra helyezte, hogy miképpen befolyásolta, motiválta Erdei politikusi magatartását tudományos munkássága, és viszont. Már a Szegedi Fiatalok szűkebb és tágabb körében, a barátokhoz és pályatársakhoz fűződő kapcsolatokban jelen van a tudósi és politikusi felelősség, attitűdök kettőssége – világította meg *Huszár Tibor*. Az első igazi fordulópontot azonban az 1936–37-es évek jelentették pályáján, amikor nyugat-európai utazása után aktívan bekapcsolódott Makó közéletébe, illetve a *Válasz-kör* munkájába. E tevékenységének, vitáinak élményanyagából táplálkozott később a fogalom- és törvényalkotó következetessége, írói értékrendje. A *Márciusi Front* vitái csak megerősítették benne állásfoglalása melletti következetes kiállását.

Hajnal István munkássága meghatározó mértékben érintette *Erdeit* a 40-es évek elején, mindenekelőtt abban, hogy szigorúbb tudományos értékrendet tartott maga számára kötelezőnek, és érdeklődése a terepmunka irányába fordult. E korszak kiemelkedő eseménye az 1943-as Szárszói konferencia volt.

1945 után a politikum a determináns elem az életműben, mégpedig meglehetősen hosszú ideig. E korszak ellentmondásait sok egyéb mellett jelezhetik a *Veres Péter*rel folytatott vita és az 1948–49-es „csapdahelyzet" megnyilvánulásai. E pályaszakasz mélypontja 1953 és 1956 között definiálható.

1957 végétől az életműben ismét a szaktudósi, mégpedig meghatározóan az agrárközgazdász motívumok a dominánsak. Az MTA főtitkáraként – saját tévedéseit is korrigálva, végiggondolva – „igyekszik egy olyan tudománypolitikai koncepciót megfogalmazni, amelyik a tudomány szuverenitása mellett foglal állást" – fogalmazta meg *Huszár Tibor*.

A bevezető előadás után szekciókban folytatódott az újabb problémák felvetése és indult meg a vita. *Huszár* gondolatkörének szerves folytatásaként a „B" szekcióban *Lackó Miklós* nemzedéki kérdésekről; *Márkus István*, mint tanítvány és pályatárs egy emberközelbe hozott *Erdei* portré apropóján (Huszár Tiborral vitázva az életmű periodizációján); *Szűcs Jenő* pedig a kelet-európai megkésettség kapcsán a történeti fejlődés regionális vonatkozásairól tartott előadást. Az előadók, a felkért hozzászólók (*Lakatos László* és *Tóth Pál Péter*) és a vitában közreműködők (*Nagy Endre, Cseh-Szombathy László, Gyarmati György, Varga Suplic Sándor* stb.) végül is nem jutottak a konferenciát „nevesítő" konszenzusra, csak annak megfogalmazásáig, hogy az 1945 utáni magyar történelem Erdei munkásságát is érintő, a szó legtágabb értelmében vett reformkorszakának pontosabb, adatszerűbb társadalom- és politikatörténeti számbavétele a jelen társadalomtudósainak feladata és kötelessége.

Az „A" szekcióban, amelyet *Enyedi György* vezetett, és amelynek témája *a településszerkezet és a közigazgatás modernizációja* volt, az előadók és hozzászólók csak áttételesen kapcsolódtak Erdei munkásságához. *Romány Pál* a falvak sorsáról, problémáiról, a települések közti különbségek jellegéről, a falu és/vagy településfejlesztés dilemmáiról; *Lőrincz Lajos* a települések sorsát és a közigazgatást illető modernizáció és reform kérdésköréről, pontosabban a nagyon régtől szükséges és esedékes reformok megkésettségéről, hiányáról, funkcióiról és diszfunkcióiról; *Vági Gábor* a tanácsi gazdálkodás szabályozásának kérdésköréről, problémáiról, az infrastruktúra hiányait kísérő anomáliákról szólt – mindenekelőtt – gondolatébresztő, komoly vitát kiváltó előadásában. A felkért hozzászólók (*Beluszky Pál, Juhász Pál, Kárpáti Zoltán, Kerényi József, Koncz János, Mészáros Rezső, Szoboszlai György, Tausz Katalin, Vágvölgyi András*) és a vitában közreműködők sokoldalúvá és elevenné tették a szekció munkáját, amely végül is hat téma köré gyűjtötte a problémákat.

Az *első* vitakört a közigazgatás modernizációjának jelentéstartalma – az igazgatás összerűsítése, a funkcionális elemek kapcsolódása, az irányítás demokratizálása, az önkormányzat és igazgatás kapcsolata stb. – képezte. A *második* kérdéskör az igazgatásnak a település-funkció alakulásában, alakításában betöltött szerepét foglalta össze. E problémakörön belül mindenekelőtt az igazgatásnak a települések életében megnyilvánuló túldimenzionált szerepéről, illetve a gazdasági körzetek és az igazgatási egységek összetartozásáról, összefüggéseiről (pontosabban az ezekkel kapcsola-

tos diszfunkciókról) esett szó. A *harmadik* vitakör – amely inkább bizonyítási sorozat volt – arról értekezett, hogy az igazgatásnak (ellátásnak) a településszerkezet, a térszerkezet, a tájszervezés sajátosságait milyen módon kellene figyelembe vennie. (Pl. agglomerációk, eltérő funkciójú tájegységek, régiók stb.) Jelentős terjedelmet szenteltek a vitában a város és vidéke, vagyis a falu–város kapcsolatnak, funkciónak, így pl. egyértelművé vált, hogy az alapvető egyenlőtlenségek a városok és nem a falvak között generálódnak, amely egyenlőtlenségek azután áttételeződnek az általában tartósan vesztesnek bizonyuló falvakra is.

Vita serkent a települések önállóságának alakulása, alakítása körül is, ami a problémaközelítések *negyedik* csokrát képezte azáltal, hogy az önfinanszírozás, saját forrásokra történő támaszkodás előnyeit és hátrányait világította meg. E téma kapcsán – újabb terepre kívánkozó vitákat kiváltva – csaptak össze a vélemények a központi beavatkozás megnyilvánulásait kísérő jelenségekről. A *hatodik* témakört a tanácsi gazdálkodás helyzete, ellentmondásai, következményei és az 1986-ban várható, főleg decentralizációs szándékú változásokhoz kapcsolódó elvárások képezték. A vitában kiemelték, hogy az infrastrukturális hiányosságok nemcsak települési, hanem társadalmi egyenlőtlenségeket is újratermelnek, amelyeket azonban nem lehet az infrastruktúra egyik-másik ágának fejlesztésével megszüntetni, felszámolni. Erős hangsúlyt kapott az a nézet is, miszerint a tanácsoknak önállóan gazdálkodó pénzügyi szervezetté kellene alakulni, amellett, hogy több és szabadon felhasználható erőforráshoz lenne jó jutniuk. Ennek érdekében a települések, helyi tanácsok létrehozhatnának például érdekképviseleti testületet is sajátosan artikulálódó érdekeik védelmére, érvényesítésére.

Az „A" szekció munkája is – további kutatásokra serkentően – több témakörben *konszenzus nélkül*, lezáratlanul végződött, ami az e területen mutatkozó politikai, társadalompolitikai hiányosságokra utal. Ennek adott hangot zárszavában *Rottler Ferenc* is: „Az elhangzott előadások, de főleg a hozzászólások ... egyszerre voltak lelkiismeret vizsgálatok és ötlet-adások. Nem tudom, hogy akiknek [ugyancsak] a lelkiismeretüket kellett volna vizsgálni, azokhoz eljut-e ez a lelkiismeret-vizsgálat, ez a kevésbé izgalmas, ... de hogy az ötletek eljutnak-e oda, ahova el kell jutni, ez azt hiszem sokkal fontosabb."

A tanácskozás részvevői a harmadik napot kirándulással töltötték, amelynek során a pusztaszeri Történelmi Emlékhelyet keresték fel, valamint a tudományos házigazda, *Kulcsár Kálmán* vezetésével Makón megkoszorúzták *Erdei Ferenc* sírját.

A konferencia anyaga – az eddigiekhez hasonlóan – hamarosan könyv alakban is megjelenik.

Merth László

FRANÇOIS DE FONTENETTE: SOCIOLOGIE DE L'ANTISÉMITISME

(Az antiszemitizmus szociológiája. Presses Universitaires de France, Paris, 1984. 127 o.)

A nyolcvanas években ez a szerző második könyve, amely a zsidókérdésről, az antiszemitizmusról szól. Az első *Az antiszemitizmus története* (L'histoire de l'antisémitisme, 1982). Feltételezhetjük, hogy megírásukat, kiadásukat időzítette, hiszen a nyolcvanas évek első felében emlékezett az emberiség a világtörténelem legnagyobb és legszervezettebb pogromjára egy kerek évforduló alkalmából – valószínűleg ez volt az utolsó olyan évforduló, amelynek a megemlékezésein még nagyobb számú túlélő vehetett részt aktívan. Mindkét könyv a híres *Que sais-je?* sorozatban jelent meg; az első már megtalálható egy-két hazai közkönyvtárban, és reméljük, hogy előbb-utóbb megérkezik a második is.

Az antiszemitizmus története a zsidóellenes érzelmek, eszmék és atrocitások kronológiáját tartalmazza, a két és fél évezreddel ezelőtti kezdetektől *Hitler* bukásáig. Ebben mutatja be a szerző a zsidóüldözés szörnyűségeit; némelyik részlete szinte horror-olvasmány. *Az antiszemitizmus szociológiája* a második világháború utáni helyzetet elemzi, a visszatekintésekben is csak a politikai, lélektani és szociológiai hátteret látjuk. A recenzens mégis ezt a második művet érzi nyomasztóbbnak. Részben a szerző pesszimizmusa miatt, amelyet nem tudnak oldani a humanizmusra, az emberi ész győzelmére történő, stiláris szempontból szép utalások. Részben pedig a megfogalmazott vagy meg nem fogalmazott következtetések miatt.

Az első fejezet a *zsidó* fogalmának meghatározásával foglalkozik. Nincs általánosan elfogadott vagy elfogadható meghatározás. A vallás nem lehet a zsidósághoz való tartozás alapja, a vallási ellenszenv tulajdonképpen nem is antiszemitizmus, hanem *antijudaizmus*, és a 20. század antiszemitái általában igyekeznek kihagyni ideológiájukból a vallást. Így kerülhettek Auschwitzba születésüktől fogva keresztény emberek, sőt egyházi személyek is. A faji meghatározás, még ha a nácizmus zavaros eszméit kikerülve kísérelnénk is meg, nem vezet sehová, a zsidóság egységes származása bizonyíthatatlan. A hitlerista „jog"-alkotás, az ideológiával nyilvánvaló ellentétben, a vallásra támaszkodott, az embereknek a nagyszülők *vallását* kellett „igazolniok". (Ugyanígy az egyén vagy felmenői vallomását vették alapul a magyarországi zsidótörvények, még az 1941-es „fajvédelmi" törvény is.) A Vichy-i kormány kísérletezett más „jogi" kritériumokkal, végül azonban abbahagyta az eredménytelen kísérletezést, és a keresztlevelet követelte alattvalóitól. Sokan a zsidó fogalmát a kapitalizmusban játszott különleges szereppel azonosítják. Az izraeli jogalkotás sem tudja egyértelműen, logikusan meghatározni, hogy ki a zsidó. Végül is szembe kell néznünk Sartre kijelentésének igazságával: „Zsidó az, akit annak tartanak." Tudománytalan, de a gyakorlatban, az emberi megítélésben mégis ez érvényesül leginkább.

Az asszimiláció nehézségét a szerző abban látja, hogy a társadalom egymásnak ellentmondó követelményeket támaszt az asszimilálódni igyekvőkkel szemben. Például: botrányosnak tekinti a zsidó összetartást, de elítéli a zsidót akkor is, ha nem szolidáris a másik zsidóval. De *Fontenette* pesszimizmusának másik oka,

hogy nem lát a jó szándékon kívül semmi pozitívumot a felvilágosult, haladó eszmékben. Szerinte ezeknek a hívei végzetesen hibás magatartást tanúsítanak a zsidókkal szemben: a teljes asszimilációt kívánják tőlük, vagyis úgy akarják teljes jogú emberré tenni őket, hogy szünjenek meg zsidók lenni. Az ilyen követelést majdnem annyira embertelennek tartja, mint az antiszemitizmust. Továbbá számos baloldali, haladó embert, forradalmi mozgalmat, forradalomban született hatalmat vádol nyílt vagy burkolt antiszemitizmussal. Tudjuk mi is, hogy ultrabalos csoportokban felbukkan az antiszemitizmus, de meghökkenve olvassuk, hogy a politika baloldali szférája vagy így, vagy úgy ellenséges a zsidósággal szemben. A szerző még a zsidóság soraiban is talál antiszemitákat. Példaként *Simone Weil*t említi. A Rosenberg-házaspár perében a halálos ítéletet konokul követelő ügyész zsidó volt.

Egy újabb, izgalmas ügy: néhány nyugati szakember gyanúja szerint *Hitler* egyik nagyapja zsidó volt. Bizonyítani nem lehet, de ő maga is számolt vele.

A zsidóság oldalán egyetlen veszélyes tényezőt regisztrál, a kiválasztottság tudatát, de úgy véli, hogy ebben sem osztozik valamennyi zsidó.

A pesszimizmus árnyéka abban a fejezetben a legsötétebb, amely az aktív – tehát nemcsak gondolkodó, vitatkozó – antiszemitizmus újjászületését tárgyalja. 1948-ban megalakult a zsidó állam, és létével világpolitikai tényezővé vált az anticionizmus, ez pedig szinte elválaszthatatlanul keveredik össze az antiszemitizmussal. Néhány arab publicista nem átallotta leírni, hogy *Hitler* helyesen és jogosan járt el a zsidókkal szemben. Kétségtelen, hogy Izrael politikájának bírálói nem szükségképpen antiszemiták, és a zsidók elleni gyilkos merényletek egy része akkor is megtörtént volna, ha nincs Izrael Állam és nincs cionizmus. A szerző úgy látja, hogy a zsidóságot azonban megint veszélyek fenyegetik, évezredes szorongásának okai nem szűnnek meg.

Ha a világ ennyire tele van a zsidóság ellenségeivel, akkor kik *nem* ellenségei? A szerző leginkább a keresztény egyházakról beszél elismerően, különösen a pápaságról, amely elvi alapon átértékeli az évszázados nézeteket, és amely jó ideje, már a Piusok korában is, elítéli az antiszemitizmust. Egy le nem írt, nagyon különös következtetést is kiolvashatunk a könyvből: nem szennyezte be magát az antiszemitizmussal *Mussolini, Franco, Salazar* és *Pinochet*. Nevük nem szerepel a könyvben, de éppen ezért logikus a következtetés, hogy a zsidóknak – *mint zsidóknak* – nem ártottak. Ez az egyik ok, amely miatt a recenzens annyira nyomasztónak érzi a szerző megállapításait: egy szörnyű történelmi bűnről van szó, amelynek ezek a diktátorok nem részesei (még ha ez nem is érdemük, hanem helyzetük véletlen történelmi szerencséje), de amelynek árnyéka annyi pozitív emberre és eszmére rávetődött, még egy-két zsidó kiválóságra is. Ennyire fonák a világ, az ember, a történelem?

Magyarországról a könyvben nem esik szó.

A külső világra is figyelő magyar olvasót a könyvben tárgyalt kérdések közül kettő érdekli különösen: hová vezet a zsidóság útja, és kit tekinthetünk korunkban zsidónak, miután az antiszemitizmus tudománytalan és hazug definíciói után újabbakat, megbízhatóbbakat nem kaptunk. Elfogadjuk a szerzőnek azt a gondolatát, hogy itt az emberi lét és történelem fonákságai akadályozzák a pontos fogalmazást, de, kellő mértéktartással, vitatkozhatunk is vele.

A távoli jövőre ez a vita ne vonatkozzék, mert akkor a vitatkozó nem recenzens, hanem jövendőmondó lenne. Középtávon, reméljük, nem annyira sötét a helyzet, mint *de Fontenette* feltételezi. A világ több régiójában fenyegető jelek mutatkoznak, ám túlzott pesszimizmus ebből a zsidóság új, egyetemes tragédiájának lehetőségére vagy létének állandó bizonytalanságára következtetni. De hát végtére is kinek a léte? Ki a zsidó? *Elvileg* kétségtelenül az, aki vállalja, mint ahogyan magyar csak az lehet, aki vállalja a magyar sorsot és nemzeti értékeinket. A társadalom gondolkodása azonban eltér vagy eltérhet ettől az elvtől. A társadalomtudomány kötelessége, hogy a társadalmi megítélésről tárgyilagosan számot adjon. A következőkkel egészíthetjük ki a könyv szerzőjének kitűnően előadott, de több szempontból le nem zárt vagy bizonytalan véleményét:

1. Zsidó származásról, reminiszcenciákról akkor beszélnek, ha az egyén vagy felmenői, illetőleg azok egy része, izraelita vallású.

2. Zsidónak tekinti a társadalom, minden egyébre való tekintet nélkül, az izraelita hitfelekezet tagjait. 1944-ben deportálták és elpusztították azokat az erdélyi szombatosokat, akik formálisan áttértek az izraelita vallásra, jóllehet egyetlen csepp „zsidó vér" sem volt ezekben a szegény parasztemberekben. A vallás tehát valahogyan mindig benne van a zsidó fogalmában, kiiktatása, mint láttuk, a nácizmusnak sem sikerült.

3. Ha vannak is olyan irányzatok, gondolkodók, akik a múltat nyom nélkül eltüntető hasonulást kívánnak a zsidóktól, az európai társadalom ma már bocsánatos bűnnek tartja vagy elnézi, sokszor észre sem veszi bizonyos szokások és megszokások továbbélését.

4. Számos országban semmi akadálya annak, hogy a zsidók vagy egy részük külön etnikumként éljenek, anélkül, hogy állampolgári jogaik csorbulnának. Elvileg így van hazánkban is, de az asszimiláció annyira előrehaladt, hogy zsidó etnikummal gyakorlatilag nem lehet számolni.

De Fontenette összeveti a zsidók sorsát más, ugyancsak állandóan üldözött népcsoportokéval, de még a cigányokéval, örményekével összehasonlítva is sajátosnak, egyedinek tartja. Feltételezhetjük, hogy ebben az egyediségben a vallásnak is szerepe van (a cigánykérdéssel kapcsolatban soha szóba nem került a vallás) – megint a valláshoz jutunk vissza. *De Fontenette* azonban nem utal világosan arra, hogy valamely vallási kisebbséghez való tartozás mindig egy másfajta, releváns vagy nem releváns társadalmi vonatkozással jár együtt. Az amerikai görög katolikusok például nemcsak vallási csoportot jelentenek, hanem azoknak az embereknek az együttesét is, akik – illetőleg elődeik – Európa bizonyos területeiről vándoroltak be. Az amerikai társadalom ezt bizonyára nem tartja releváns tényezőnek, a görög katolikusokat nem tekinti megkülönböztetendő állampolgároknak. Az asszimiláció társadalmi sikere attól függ, hogy az elődök vallásából adódó, de azzal nem azonosítható tényezőket a társadalom és maga a zsidóság mennyire tekinti relevánsnak. Ha kevéssé vagy egyáltalán nem, maga a vallás sem marad fontos megkülönböztető jegy, és nincs negatív szerepe bizonyos tradíciók őrzésének, ami – *de Fontenette* helyesen látja – jó ideig nem szüntethető meg, értékeket hagyományoz, és ami végtére is emberi jog.

A kötet végén hosszú bibliográfiai jegyzéket találunk. Szokatlan ebben a sorozatban, amelyben csak a legáltalánosabban felhasznált szakmunkákat szokták az utolsó lapon megjelölni (bibliographie sommaire).

Nem gondolhatunk a bemutatott mű lefordítására, hazai kiadására, néhány részletét talán mégis érdemes lenne valamelyik magyar újságban vagy folyóiratban bemutatni.

Bán Ervin

M. J. AKBAR: INDIA: THE SIEGE WITHIN. CHALLANGES TO A NATION'S UNITY

(Belső ostrom. Kihívások egy nemzet egysége ellen. Peinguin Books Ltd., Harmondsworth, 1985. 325 o.)

Az alig 34 esztendős szerző, az indiai muzulmán újságíró olyan kérdést feszeget, ami mindenkiben felmerül, ha a szubkontinensnyi ország gyakran nyugtalanító belpolitikai eseményeiről értesül. Arra keresi a választ, hogy reális veszélyek fenyegetik-e India egységét és azok elháríthatók-e a politika eszközeivel. Mivel e veszélyek többsége nem új keletű, és nem is korlátozódik az Indiai Köztársaság mai területére, *Akbar* áttekinti a régió csaknem egész újkori történelmét, kezdve a szikh vallás megteremtésétől az ország 1947-ben bekövetkezett feldarabolásáig, a Mughal Birodalom idején a szikhek és a muzulmán hatalom viszonyától az angol uralom alatt kibontakozó politikai mozgalmakig, s e történeti háttér bemutatásának segítségével elemzi a mai feszültségeket. Ő maga úgy tartja, hogy a nyolcvanas évekre a lényegükben

vallásközösségi feszültségek veszedelmessé erősödtek. *Akbar* szerint India 1947-es felosztása, a két részből álló Pakisztán megalapítása nem tett pontot a dezintegrációs folyamat végére és nem zárta le a történelmi vitát abban a nagy kérdésben, hogy megszilárdítható-e a szekuláris demokrácia rendszere egy olyan óriási, soknemzetiségű és sok vallású területen mint a szubkontinens, vagy pedig a viszonylag kohézív egységeket csak vallási alapon lehet megszervezni. Megítélése szerint az előbbi utat járó India sikerei, az állam egysége, gazdasági és társadalmi fejlődése bizonyítják a választás helyességét, míg Pakisztán belső viszonyai, a két rész szétválása a vallási út zsákutcás voltára hívják fel a figyelmet. *Akbar* nem minden iróniától mentesen mutatja be, hogy Pakisztánt annak idején a muzulmán papság és a vele szövetkező muzulmán földbirtokosok erőszakolták ki, a Muzulmán Liga nem élvezett tömegtámogatást. Érvelésük lényege az volt, hogy a muzulmán és minden egyéb kisebbség a demokratikus rendszerben a hindu többséggel szemben sohasem juthatna hatalomhoz, hanem mindig a hindu uralom áldozata lenne. Amikor létrejött, Pakisztánban – szemben Indiával – nem sikerült polgári alkotmányt kidolgozni és bevezetni, hamarosan eltűnt a szekularizmus, majd a demokrácia eszméje és megszilárdult a papság és a hadsereg szövetségén nyugvó teokratikus-katonai diktatúra. A pusztán vallási azonosságra épült állam nem tömöríthette a szubkontinens összes muzulmánját és megalakulása óta identitás-zavarokban szenved.

Hasonló jelenség tapasztalható a pandzsábi szikhek körében is. A legszélsőségesebb, önálló Khálisztánt követelő politikai csoport szinte kizárólag a szikh papságból, a templomok, gurudvárák vezetőségéből áll. A szikh szeparatizmus alapeszméje az is, hogy a szikhek kevesen vannak és a hindu tenger elnyeléssel fenyegeti őket. Saját identitásuk nehezen körülhatárolható, s bár nagyrészt Pandzsáb államban élnek, itt is alig alkotják a lakosság többségét. Ennek ellenére a szikh vallási vezetők „szikh nemzetről" beszélnek, igen hasonlatosan ahhoz, ahogyan egykor *Mohammed Ali Dzsinna*, Pakisztán atyja külön muzulmán nemzetről beszélt. S különös véletlen az is, hogy Pakisztán neve a „tiszták földjét" jelenti, a szikhek által követelt Khálisztán pedig a változatosság kedvéért „a tiszták földje". E teokratikus állam-elképzelés kísértetiesen emlékeztet az egykori Pakisztán-követelésre.

A független India történelmében más területeken is kibontakozott szeparatista mozgalom. Ezek közül a szerző főként Madrász és a déli dravida népesség elszakadási törekvéseivel foglalkozik, melyeknek alapja a nyelvi-kulturális különállás India északi, árja népeitől. A déli, önálló Dravida Nádu megteremtése iránti követelésnek az 1962-es kínai támadás vetett véget, akkor a dravida mozgalmat vezető párt támogatásáról biztosította a központi indiai kormányt. Napjainkra nem jelent veszélyt India egységére, főként azért nem, mert ez a párt, a DMK, illetve jogutódai megszerezték a tamil terület fölötti politikai hatalmat, elérték, hogy az északi hindí nyelv ne legyen kötelező a tagállami közigazgatásban és a központi kormánnyal folytatott levelezésben és immár két évtizede szilárdan a kezükben tartják tamilföld törvényhozását, illetve képviseletét a központi parlamentben.

Akbar azonban a következőkre hívja fel a figyelmet. „Még ha csupán futó pillantást vetünk is India térképére, nyilvánvaló, hogy hol vannak a sebezhető pontok: Pandzsáb szikh állama és Dzsammu és Kásmír muzulmán állama, amelyek egymással és Pakisztánnal is szomszédosak. Ha a teokraták megnyerik a tudatért folytatott újabb csatájukat, akkor Pandzsábot és Kásmírt nem lehet Indián belül megtartani. Ha a demokraták bebizonyítják, hogy az együttélés nem csak lehetséges, hanem áldásos is, akkor India térképe másképpen változhat meg." S bemutatja, hogy Dzsammu és Kásmír talán még Pandzsábnál is neuralgikusabb pont, hogy a függetlenségi mozgalom évtizedeiben megerősödött kásmíri nacionalista muzulmán vezetést indokolatlanul érte annyi támadás, *Seik Abdullát* annyi megaláztatás és a bizalmatlanság számtalan hibás lépésével a központi kormány többet rontott a helyzeten, mint javított. Ez az a térség, ahol India kormányzata már több alkalommal sikerrel erősíthette volna meg pozícióit, ha mer támaszkodni a Muzulmán Konferencia elnevezésű helyi politikai szervezetre és nem annak szétzúzásán munkálkodik.

Akbar ragyogó elemzéseiben hatalmas iro-

dalmat használ fel, kritikusan tárja az olvasó elé a brit történetírás és az angolok által fölnevelt indiai történész nemzedék előítéleteit, a szándékos torzításokat és friss, új szellemben írja újra India legutóbbi néhány évtizedének eseményeit. Felvázolja, hogy a független India politikai vezetése hol és mikor hozott hibás döntést, mutatkozott fölöslegesen nyugtalannak, tett elhamarkodott lépéseket. A közelmúlt évtizedek eseményeit nagy politológiai és szociológiai műveltséggel tárja az olvasó elé és közben azt az elméleti kérdést feszegeti, hogy milyen lehetőségei vannak egy demokratikus rendszernek egy olyan politikai mozgalommal szemben, amely a demokráciát elvetve a terrorizmus eszközéhez nyúl. Így fogalmaz: „Ha India egysége még egyszer összeomlik, az ugyanazon okokból következik majd be, mint legutóbb – mert egy kisebbség vezetésének sikerül a szándékosan provokált erőszak közepette elfogadtatnia azt a tételt, hogy a hindu többség vagy leigázza, vagy elnyeli őket. A muzulmánok azt mondták, hogy a hinduk szekularizmusa csupán tettetés, demokráciájuk trükk, amivel baljós törekvéseket – a muzulmánok szolgaságba döntését – akarják elleplezni. Ma azt mondják a szikheknek, hogy vallásuk nem élheti túl a hinduk erőfeszítéseit, hogy magukba olvasszák őket, hacsak nem szerzik meg a saját, külön országukat." S ha ezzel szemben esetleg azt az ellenvetést tehetnénk, hogy maroknyi pap és terrorista aligha kényszerítheti akaratát az Indiában prosperáló szikh parasztság millióira, *Akbar* ismét Pakisztán keletkezésének körülményeivel érvel, amikor a külön muzulmán nemzet teóriáját hirdető Muzulmán Liga fennállása alatt csak egyetlen egyszer szerezte meg a muzulmán szavazatok többségét s Pakisztán megalakulása után maga a párt is megszűnt létezni. A gazdasági érdek és az identitás-zavar tehát konfliktusos lehet és az utóbbi tényező reális politikaformáló erővé növekedhet.

M. J. Akbar olvasmányos, szellemes, friss stílusú és szemléletű munkája az új indiai történetírás reprezentáns darabja, amely ragyogóan magyarázza meg a mai India szövevényes eseményeit. Könyve a magyar olvasóközönség körében is nagy érdeklődésre és sikeres fogadtatásra számíthatna.

Gáthy Vera

TATAI ZOLTÁN: IPARUNK TERÜLETI SZERKEZETÉNEK ÁTALAKÍTÁSA

(Kossuth, Budapest, 1984. 248 o.)

A közelmúltban jelent meg a szerző széles körű érdeklődést kiváltó munkája a magyar ipar térbeli szerkezetének alakulásáról. Jóllehet e kérdést számos kutató vizsgálta és vizsgálja különböző aspektusból, mégis ez az összefoglaló jellegű munka hézagpótló szerepet tölt be. A csaknem 16 ív terjedelmű, gazdagon illusztrált könyv igen sok statisztikai adatra és alapinformációra támaszkodik.

Munkájában hangsúlyozza a szerző, hogy az 1958-as ipartelepítési határozat óta az ipar területi fejlesztése, különösen az ipari üzemek telepítésének ügye gazdaságpolitikánknak egyik fontos, a területfejlesztésnek pedig talán a legfontosabb részévé vált, mégis az ipartelepítés ma is lényeges társadalmi-gazdasági problémát jelent. Ezt pedig *Tatai Zoltán* azzal magyarázza, hogy amikor a gazdaság fejlődésében a hatékonysági tényezők kerülnek előtérbe, akkor mindinkább utat törnek maguknak a területfejlesztési feladatok. Ekkor kapnak hangot a termelőerők megfelelő elhelyezését, a társadalom tagjainak a területi adottságoktól lényeges befolyásolt életszínvonalbeli különbségeinek csökkentését kívánó társadalmi igények.

A szerző tíz nagy egységben fejti ki mondanivalóját.

Az első fejezetben a területi aránytalansá-

gok csökkentését célzó erőfeszítésekről szól, melyek csak részeredményeket értek el, és számos ellentmondást hoztak magukkal.

A következő nagy egység az MSZMP területfejlesztési politikájának kialakulását mutatja be. Szól arról, hogy az 1958. október 29-i politikai bizottsági határozat abból a felismerésből táplálkozott, hogy az ipar aránytalan területi elhelyezkedése képezte alapját az általánosabb területi problémáknak. Ezt követően bemutatja a második és a harmadik ötéves terv ipartelepítési célkitűzéseit, valamint a 60-as évtized tapasztalatait és eredményeit.

Külön fejezet taglalja a termelőerők fejlődésének hatását a területek gazdasági szerkezetére. Ezen belül vizsgálja a főváros, a depressziós területek és a mezőgazdasági jellegű területek kérdését.

Nagy teret szentel a területfejlesztés és az iparosítási módszerek tárgyalásának. Értékeli a gazdasági hatékonyság, a területi kiegyenlítés folyamatát, a centralizáció és a decentralizáció érvényesülését, a munkaerőre telepítés lehetőségeit és korlátait. Szól továbbá a főváros és környékének ipari fejlesztéséről, a lakóhely és a munkahely elkülönüléséről, az ipar és a településhálózat fejlesztésének összehangolásáról és azokról a változatos módszerekről, amelyeket az ország iparosítása során alkalmaztak.

Ezt követően bemutatja a területi iparfejlesztési célok megvalósításának eszközeit a tervutasításos, illetve a jelenlegi gazdaságirányítási rendszerben. Külön foglalkozik a tradíció, a honvédelem és a környezetvédelem szerepével az ipar területi fejlődésében.

Önálló fejezetben elemzi a szerző az ipari tevékenységek fejlődését a mezőgazdasági nagyüzemekben. Külön egység foglalkozik az ipar területi struktúrájának átalakításával az 1970-es évtizedben és az 1980-as évtized első felében. Összefoglalja a területfejlesztési fő célokat és az elért eredményeket. Megállapítja, hogy az ipar területi fejlődése lényegében a kitűzött céloknak megfelelően alakult. Az ország iparilag elmaradott területei az átlagosnál gyorsabban fejlődtek, ebből adódóan az Alföld és a Dél-Dunántúl iparában foglalkoztatottak száma és aránya fejlődött erőteljesebben. Ezt jelentősen elősegítette az iparfejlesztési alap szelektív felhasználása is. A negyedik ötéves tervben pl. az iparfejlesztési alapnak több mint 1/3-át – közel félmilliárd forintot – Szabolcs-Szatmár megye kapta.

A hatodik ötéves tervben az ipar területi szerkezetének átrendeződése továbbfolytatódott, de már a tervezettnél alacsonyabb színvonalon. Ekkor már Fejér, Szabolcs-Szatmár és Tolna megye kivételével mindenütt csökkent a létszám, de a csökkenés mértéke eltérően alakult. Budapest iparában a foglalkoztatottak száma az átlagosnál gyorsabban csökkent, s így 1983-ra a főváros országos részaránya 23,5%-ra esett vissza.

Az utolsó fejezet a területi iparfejlesztés értékelését adja és a további feladatait határozza meg.

Tatai Zoltán könyvében az ipari termelőerők térbeli elhelyezkedésének négy évtized alatt bekövetkezett változását úgy mutatja be, hogy nemcsak a hazánk dolgai iránt érdeklődőknek nyújt élményt adó olvasmányt, hanem a szakemberek is haszonnal forgathatják.

Abonyiné Palotás Jolán

KÖNYVÉRTÉKESÍTŐ VÁLLALAT

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KÖNYVRITKASÁGOK
ÚJ KIADÁSBAN
A KÖNYVÉRTÉKESITŐ VÁLLALAT

TUDOMÁNYTÁR sorozatában

Eddig megjelent kötetek:

Soltész–Szinyei
ÓGÖRÖG–MAGYAR SZÓTÁR
335,– Ft

Bodor Antal–Gazda István:
MAGYARORSZÁG HONISMERETI
IRODALMA 1527–1944.
205,– Ft

A MAGYAR CSALÁDTÖRTÉNETI
ÉS CÍMERTANI IRODALOM
BIBLIOGRÁFIÁJA 1561–1944.
180,– Ft

Finászy Ernő:
AZ ÓKORI NEVELÉS TÖRTÉNETE
240,– Ft

Finászy Ernő:
A KÖZÉPKORI NEVELÉS TÖRTÉNETE
195,– Ft

Gulyás Pál:
A BIBLIOGRÁFIA KÉZIKÖNYVE
290,– Ft

Pecz Vilmos:
ÓKORI LEXIKON
I. kötet 490,– Ft

Pecz Vilmos:
ÓKORI LEXIKON
II. kötet 460,– Ft

Kiss Áron:
MAGYAR GYERMEKJÁTÉK-GYŰJTEMÉNY 1891.
290,– Ft

Karácsonyi János:
MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNET
102,– Ft

Előjegyezhető kötetek:

Pecz Vilmos:
ÓKORI LEXIKON III–IV. kötet

Szentpétery Imre:
A KRONOLÓGIA KÉZIKÖNYVE

A kötetek megvásárolhatók:

Akadémiai Könyvesbolt
Budapest V., Váci u. 22.
Illyés Gyula Könyvesbolt
Budapest VI., Népköztársaság útja 15.
Könyvtárosok boltja
Budapest V., Báthory u. 7.

Múzsák Könyvesbolt
Budapest IX., Ráday u. 3.
Könyvesbolt
Budapest XXI., Karácsony S. u.
Antikvárium
Budapest VI., Kálmán u. 16.

Megrendelhetők még: a Könyvértékesítő Vállalat Értékesítési osztályán
1391 Budapest, Pf. 204.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A *Magyar Tudományos Akadémia Államtudományi Kutatások Programirodája* pályázatot hirdet meghatározott tárgykörökből magas tudományos színvonalú munka (hosszabb tanulmány, illetőleg monográfia) megírására.

A pályázat alapján a Programiroda szerződést köt a kiválasztott pályázóval a mű elkészítésére, kérve és a pályázó tudományos fokozatától, illetőleg a munka tudományos értékelésétől függően ívenként 3.500–5.000 Ft szerzői tiszteletdíjat fizet.

A pályázaton az Akadémia rendes és levelező tagjain, valamint tudományos fokozattal rendelkezőkön kívül részt vehetnek tudományos fokozattal nem rendelkező olyan személyek is, akik számottevő publikációs tevékenységgel bizonyították a kutatómunkára való alkalmasságukat.

A pályázat tárgykörei:

1. *Az önkormányzat elméleti alapjai és az önkormányzati szervek típusai a szocialista társadalomban.*
2. *A területi önkormányzatok gazdasági önállóságának továbbfejlesztési lehetőségei.*
3. *A közigazgatás és az igazságszolgáltatás határai.*
4. *A nemzetiségek jogainak szabályozása a szocialista országokban.*
5. *Az intézet mint munkaszervezet fejlődési tendenciái; az intézetirányítás eszközeinek és módszereinek változása.*

A pályázat tartalmazza a pályázó nevét, tudományos fokozatát és annak megszerzési évét, a választott tárgykört (tudományos fokozattal nem rendelkező pályázók esetében a publikációs jegyzéket is).

A pályázatokat 1986. május 15-ig kérjük benyújtani a Programirodához.
(Budapest, Pf. 25. 1250)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1985. december
Terjedelem: 12,25 (A/5) ív
8516119 MTA Sokszorosító, Budapest. – F. v.: dr. Héczey Lászlóné

Ára: 25 Ft

ISSN 0231 -2522

TÁRSADALOM KUTATÁS

1986
2

1986 JUL 2 3

MTA Pszichológiai Intézete KÖNYVTÁRA

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1363 Budapest, V., Alkotmány utca 21.
Szerkesztőség: Budapest, I., Úri utca 49.
Postacím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Telefon: 759–011/676 mellék

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (Budapest, Alkotmány utca 21.,1363. Telefon: 111–010).
Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, Váci utca 22., 1353. Telefon: 185–269).
Előfizetési díj egy évre: 100 Ft
Számonkénti ára: 25 Ft
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H–1398 Budapest, Pf. 149.

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

SAJÓ András, az állam- és jogtudományok doktora, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa

VÁRI Anna, az OMFB Rendszerelemzési Irodájának tudományos munkatársa

VECSENYI János, a közgazdasági tudományok kandidátusa, az OMFB Rendszerelemzési Irodájának osztályvezetője

PAPRIKA Zita, az OMFB Rendszerelemzési Irodájának tudományos munkatársa

Hans-Hermann HARTWICH egyetemi tanár, a Hamburgi Egyetem Politikatudományi Intézetének igazgatója

Udo BERMBACH egyetemi tanár, Hamburgi Egyetem Politikatudományi Intézete

BOKOR Ágnes, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa

MOLNÁR Péter, a pszichológiai tudományok kandidátusa, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa

SZENTIRMAI László, a JATE Központi Könyvtárának önálló osztályvezetője

GALAMBOS Gábor, a JATE Kalmár László Kibernetikai Laboratóriumának tudományos munkatársa

KRÉMER Balázs, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos segédmunkatársa

ZÁVADA Pál, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos segédmunkatársa

POZSGAY Imre, a filozófiai tudományok kandidátusa, a Hazafias Népfront főtitkára

NYERS Rezső, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója

BIHARI Mihály, a politikai tudományok kandidátusa, az ELTE ÁJK Politikatudományi Csoportjának vezetője

SZOBOSZLAI György, a politikai tudományok kandidátusa, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa

TAMÁS Pál, a szociológiai tudományok kandidátusa, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos főmunkatársa

FERGE Zsuzsa, a szociológiai tudományok doktora, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos osztályvezetője

SZABÓ Máté, az ELTE ÁJK Politikatudományi Csoportjának tudományos munkatársa

ANDORKA Rudolf, a szociológiai tudományok kandidátusa, egyetemi tanár, az MKKE Szociológiai Tanszékének vezetője

ABONYINÉ PALOTÁS Jolán, a földrajztudományok kandidátusa, a JATE Gazdaságföldrajzi Tanszékének docense

PÉTER László, az irodalomtudományok kandidátusa, a szegedi Somogyi-könyvtár tudományos tanácsadója

BALOGH Tibor, a filozófiai tudományok kandidátusa, a SZOTE Marxizmus–Leninizmus Intézetének adjunktusa

TARTALOM

		Tanulmányok
5	Sajó András	A (jogi) felelősség visszaszorulása
15	Vári Anna—Vecsenyi János—Paprika Zita	A félreértések értelmezése a döntéselőkészítésben
32	Hans-Hermann Hartwich	A technikai fejlődés politikai dimenziói
43	Udo Bermbach	Konszenzus és konfliktus
52	Bokor Ágnes	A depriváltak réteghelyzete és mobilitása
		Műhely
67	Molnár Péter	Művelődési esélyek és továbbtanulási aspirációk
76	Szentirmai László—Galambos Gábor	Egyetemi hallgatók egyhetes időmérlegének vizsgálata klaszter-analízis segítségével
85	Krémer Balázs—Závada Pál	Egy lehetséges megújulás értékei
		Vita
97	Pozsgay Imre	Nem megígérni nehéz, hanem megtenni
100	Nyers Rezső	A gazdaság, a politika és a reform értelmezése
104	Bihari Mihály	Reform és demokrácia
109	Szoboszlai György	Reformfolyamatok és a politikai rendszer reformja
114	Tamás Pál	A mozgástérről: szabadsági fokok és korlátok
		Tájékozódás
118	Ferge Zsuzsa	A szociális munkáról Skóciában
		Konferencia
124	Szabó Máté	A politika és a technika hatalma
		Könyvszemle
127	Andorka Rudolf	Andrew C. Janos: The Politics of Backwardness in Hungary
129	Abonyiné Palotás Jolán	Kőszegfalvi György: Településfejlesztés, településpolitika
131	Péter László	Komjáthy Miklósné (szerk.): Magar könyvészet 1921—1944. Társadalomtudományok 1.
136	Balogh Tibor	Hódi Sándor: Illúziók nélkül

CONTENTS

		Papers
5	Sajó, András	The Retreat of Legal Responsibility
15	Vári, Anna—Vecsenyi János—Paprika, Zita	The Interpretation of Misunderstandings in the Preparation of Decisions
32	Harwich, Hans-Hermann	The Political Dimensions of Technical Development
43	Bermbach, Udo	Consensus and Conflict
52	Bokor, Ágnes	The Stratified Position and Mobility of Deprived Individuals
		Workshop
67	Molnár, Péter	Chances of Culture and Aspirations of Further Education
76	Szentirmai, László—Galambos, Gábor	The Study of a One-week Time Budget of University Students with the Help of Cluster Analysis
85	Krémer, Balázs—Závoda, Pál	The Values of a Possible Renewal
		Discussion
97	Pozsgay, Imre	It Is Difficult to Do, but not to Promise
100	Nyers, Rezső	The Interpretation of Economy, Politics and Reform
104	Bihari, Mihály	Reform and Democracy
109	Szoboszlay, György	Reform Processes and the Reform of the Political System
114	Tamás, Pál	One the Space of Mobility: Grades of Freedom and Limitations
		Orientation
118	Ferge, Zsuzsa	On Social Work in Scotland
		Conference
124	Szabó, Máté	The Power of Politics and Technology
		Book Review
127	Andorka, Rudolf	Andrew C. Janos: The Politics of Backwardness in Hungary
129	Abonyiné Palotás, Jolán	Kőszegfalvi, György: Településfejlesztés, településpolitika (Settlement Development, Settlement Policy)
131	Péter, László	Mrs. Komjáthy, M. (ed.): Magyar könyvészet 1921—1944. Társadalomtudományok 1. (Hungarian Publishing 1921—1944. Social Sciences 1.)
136	Balogh, Tibor	Hódi, Sándor: Illúziók nélkül (Without Illusions).

SAJÓ ANDRÁS

A (JOGI) FELELŐSSÉG VISSZASZORULÁSA

Nemcsak jogászkörökben gyakori javallat szerint társadalmi életünk számos problémáját a társadalmi és állami fegyelem adminisztratív erősítése oldhatná meg. Az önirányítás szükséglete és a szervezetek sajátos érdekei azonban nem kedveznek a felelősségről alkotott mindennapi elképzelések érvényesülésének. Nemcsak a felróhatóság szubjektív mozzanata van eltűnőben, hanem a felelősségre vont is könnyebben kimentheti magát, ha a bekövetkezett hibákat a túlzó, illetve ellentmondó elvárásokra lehet visszavezetni.

Átalakul a felelőssé tétel és a fegyelem közös mozzanata, a kötelesség, illetve *kötelességtudat* is. A fegyelem a parancs teljesítésére vonatkozó beállítottságot, vagyis kötelességérzetet feltételez, a felelősségre vonás pedig a kötelesség megszegésére épül. A jogi előírások teremtenek is szép számban kötelességet. A mindennapi gyakorlatban azonban az előírás kötelező jellege kérdésessé válik, és ez nemcsak a jogi eredetű kötelességeknél figyelhető meg. A társadalmi mobilitás, a viszonylag könnyű álláshozjutás, az új interperszonális kapcsolatok teremtésének lehetősége a legkülönbözőbb életszférákban viszonylagossá teszi a személyes elkötelezettséget. A kötelességvállaló már nincs feltétlenül *ráutalva* arra, akinek elkötelezte magát. Másfelől a kapcsolatok, mint olyanok, kevésbé tartósak. Ezt az objektív tendenciát erősíti a kötelességérzet gyengülése. A könnyebben bomló, kevesebb pótolhatatlant nyújtó közösségek, csoportok mérsékelten képesek maguk iránt feltétlen odaadást ébreszteni, vagy azt fönntartani. Egyébként ez az odaadás az, ami kötelességként társadalmasul, és — szociális és jogi közvetítéssel: „a hazáért áldozni kell!"; „az öreg szülőről gondoskodni kell!" — hat, illetve közösségérzetként válik bensővé.

A kötelességérzet és a felelősségérzet nyilván csökken az olyan csoportok iránt, amelyek maguk is bomlásban vannak, vagy legalábbis elmosódnak, bizonytalanok, illetve más versengő csoportok léte miatt nem képesek meghatározni az egyén helyzetét, tehát nem lehet irántuk „rendi" hűséget érezni. Ha egyszer a felelősségérzet *azonosulás*ból származik, ámde a család, munkahely iránti azonosulásra nincs mód, vagy teljes azonosulásra nincs is szükség, és a többi felelősségre vonó eleve olyan formális szervezet, amellyel az azonosulás kizárt, úgy érthető, ha az esetleges kötelességmulasztók, felelősségre vonandók kevéssé érzik át elkötelezettségüket. Mármost a jogilag is erősített

kötelességek elsősorban az említett, azonosulás kiváltására alkalmatlan szervezetek formális követelményeként születnek meg. Míg a hivatalos társadalom-ideológiában – mely nem hat minden rétegre és a fiatalokra különösen nem – megmarad a kötelesség-(tudat) érték mivolta, a nagy többség egyénileg konkrétan kevéssé érzi át a maga kötelességeinek súlyát. A kötelesség megtanulhatósága is csökken, hiszen ritkábbak az olyan személyek vagy csoportok, akik iránt feltétlen kötelességet érezhetnénk. Ez jellemezhető értékválságként – amint a ma divatos elmélet véli –, ám jobb lenne, ha a kötelesség és a valóban létező társulási, társadalmasodási formák tényleges funkcióiból kiindulva észrevennénk, hogy a kölcsönösség továbbra is érvényesül. Ettől persze a formálisan létező kötelességek mellett – a kötelességérzet részben ésszerű mérséklődésével – a hétköznapi tudat és gyakorlat szintjén *csökken a felelőssé tevés;* a kötelességmulasztás alól egyreterjedőbb *kimentési* lehetőséget kínál a kötelesség *eleve*-nem-létezésére való hivatkozás. Úgy tűnik, mintha a jog is hajlana ennek elfogadására.

A jog azonban olyan objektiváció, amelyben mint legitim rendteremtésben központi *szerkezeti* elemként rögzült és ránkhagyományozódott a felelősségre vonás. Ez egyúttal megfelel a „nyugati" gyökerű mindennapi gondolkodás szándéketikai várakozásának. Mint látni fogjuk, a jog képtelen a korábbi mértékben érvényesíteni a hétköznapi tudatban is elfogadott felelősségre vonást – ez diszfunkcionális is lenne. A felelősségre vonás elmaradásával azonban csökken a jog hitele és az egyeseknél az általános értékválság bizonyítékai közé kerül. Bár a felelősség korántsem tisztán jogi eredetű társadalmi intézmény, jogi formája sajátos szociális jelentőségű, s a modern társadalmi rend fontos vonásai származnak ebből. A jogi felelősség ugyanis történetileg fokozódóan külső, *objektív feltételekhez,* külső magatartáshoz, vagy szubjektív állapot külső jeléhez köti a fegyelmezést (vagy leszámolást). Egyszerűsíti a helyzetet, megjelöli vagy kijelöli a felelőst, mindenki mást viszont mentesít, így az ügy *lezárható* és részben rendezhető (pl. kártalanítással, különböző elégtételekkel). A jogi felelősség vázolja az oktulajdonítás mintáit, hozzájárulva a feszültség csökkentéséhez. Mint ilyen, valóságmagyarázatot kínáló egyszerűsítése.

A felelősségre vonást és a felelősség vállalását (felelősségérzetet) együtt emlegetjük ugyan, egymásra csiszoltságuk azonban fölöttébb kérdéses. A felelősségre vonás elvileg azon alapul, hogy előzetesen kellett volna lennie felelősségvállalásnak, kötelezettségnek, csak ezt vagy ennek megtartását elmulasztották. Hagyományosan a bűn és bűnhődés vallásba visszanyúló és részben ilyenként bensővé tett érzései állnak a háttérben. (Meg kell jegyezni, hogy a felelősségre vonás ezen elsődleges lelki szükségletektől történetileg fokozatosan eltávolodott és jóval inkább társadalmilag elfogult represszió szolgál; legfeljebb eközben épít a bűnhöz kapcsolódó, megmaradt lelki dinamizmusokra.) A társadalom világivá válásával a bűn alapú felelősségre vonás éppúgy kétessé vált, mint a készen adott kötelesség, melynek megszegése bűn lenne. Jellemző, ahogy a vallástól a tudomány felé tett lépés hatására az alkoholizmus – a jog támogatásával – betegséggé minősült át. Ennek a hétköznapi szerepfelfogásra is volt hatása. „A hangsúly az Üldözőről áttevődött a Megmentőre; arról, hogy „Bűnös ember vagyok", arra, hogy „Hát mit várnak egy beteg embertől?"[1]

Hazai szociológusok szerint a szociális kötelezettség kialakulását további társadalmi ellentmondások is akadályozzák: „Az egyes ember ritkán érzi a társadalmi tulajdon birtokának részeseként önnön tulajdonos voltát a társadalom erői fölött, ritkán érzi személyes felelősségét és fontosságát. Ezért válhatnak a legelemibb kötelezettségei is koloncca."[2] E felfogás a kötelezettség kezelésében a reciprocitásnak tulajdonít szerepet, vagyis azt emeli ki, hogy modern viszonyok közt kevéssé fogadják el a készen kapott, egyoldalúan nyújtott kötelességet; a kötelesség *vállalás* dolga lesz. Nem alakulhat ki ott, ahol a kötelesség ellentételeként sem a személyes sors, sem a közösség alakításában nem bíznak az egyénre megfelelő lehetőségeket. Nem alakulhat ki szubjektíve felelősség olyasmiért, aminek alakításába nincsen beleszólás, vagy nem látható át a „vállalás" következményeiben való részesedés. A kötelesség hiányának ilyesfajta érzete tapasztalható a magyar társadalomban — függetlenül attól, hogy ez pusztán a viszonyok nem átlátható mivoltából, vagy ezen túlmenően sajátos elidegenedettségből következik-e.

Mindez érthetőleg nem kedvez egy szigorúan felelősséget érvényesítő jognak — miközben ennek az állapotnak a frusztráló hatására visszatérően jelentkezik a felelősség vállalásának és főleg mások felelősségre vonhatásának a követelése. A felelős (ön)-sorsalakítás korlátai és az ezzel kapcsolatos kötelességérzet-hanyatlás okai közt a viszonyok általános bonyolódása, átláthatóságuknak a cselekvési-választási lehetőségeknek — a szabályozással is összefüggő — vélt vagy valódi beszűkülése említendő. Ezeket kiegészíti a szocialista gazdaság- és társadalomszervezési gyakorlat egy sajátossága. A hagyományos felelősség ugyanis — eltekintve a vallási gyökerektől, a bűntől — a *magántulajdonosi* etikához kapcsolódott. Mint ilyen, a tulajdonszerzésre csak elvi eséllyel rendelkező rétegek körében is elfogadott volt. Szocialista viszonyok között azonban a közvetlen tulajdonosi viszony igen sokszor hiányzik, az érdekalapú rend teremtését külső, fegyelmező előírások hivatottak pótolni. A (magán)-tulajdonos a „maga portáján belül" tartotta a különböző viszonyokat, akármilyen fokú volt is a rendezettségük. A köztulajdon nyitott, elvileg mindenkinek köze van hozzá, „rendetlenségei" elvileg mindenkit, közvetlenül érintenek — ami megint a tudati elvárásokat fokozza. Másfelől nincs igazán „magán" — kezdve a lakásfalak vékonyságán —, a történelmi-politikai hagyományok pedig az eltérő iránti türelemnek nem kedveznek. Így mindenfelől „ránktartozó" rendetlenség ötlik a szemünkbe. A tulajdont kezelő szervezetek nem lépnek föl minden esetben a fegyelem megbomlása ellen, mert mint szervezeteknek számukra a fegyelmezésnél fontosabb lehet szervezeti integritásuk fenntartása.

A hazai állami ellenőrző-irányító apparátus már hatalmas méreteivel is hozzájárul a társadalomban egyfajta elszámolási jellegű, adminisztratív rendképzet felmagasztalásához. Ám *„a személyes felelősségen alapuló*, értéken történő elszámolás is inkább az eszközökre vonatkozik, nem pedig az eredményes vagy eredménytelen működésre."[3] Ilyen ellenőrzés mellett természetesen a fegyelmezés sem válhat teljessé. Végeredményben a tulajdonosság „természetes" rendje és ezzel a másokat közvetlenül fegyelmező érdek és lehetőség hiányzik. Másrészt az ezt helyettesítő, túlhangsúlyozott fegyelem sorozatosan — és részben „büntetlenül" — csorbát szenved, ami ismét a követelt

rendérték és a gyakorlatilag elfogadott fegyelmezetlenség távolságát — és ezzel a frusztrációt — növeli.

Milyen helyet foglal el a jogi felelősség a társadalmi rend kialakításában? A vélemények megoszlanak, részben aszerint, hogy milyen történelmi korszakra vonatkoznak. A jogi felelősség ma is több funkciót valósít meg egyidejűleg. A felelőssé tétel eredetileg a kialakult viszályok lezárását, a béke helyreállítását szolgálta oly módon, hogy a rendzavarással olykor csak esetleges kapcsolatban levő személyt büntettek meg. Míg kezdetben a felelősség tehát tisztító áldozat, a kötelességek pontosításával a későbbiekben a felelősség *garanciális* jellegűvé válik, mert csak meghatározott (rendszerint oksági-felróhatósági) kapcsolatok esetén alkalmazható.

Megoszlanak a vélemények arról, hogy vajon van-e ezen túlmenő szerepe a felelősség terén a jognak. *Jenkins*[4] szerint a jog nem alakít ki felelősségérzetet, csak annyit tesz, hogy bizonyos cselekedetek esetén számot kell adni; ezek szerint tehát nem több, mint felelősségre vonás. A szocialista felelősségelméletek viszont hangsúlyozzák, hogy a felelőssé tétel lehetősége részben a felelősségérzet elmélyítésén keresztül vezet megelőzésre.[5] Ez utóbbi álláspontban kifejeződik a jogi rendbiztosítás igénye, az az óhaj, hogy a jog a rend fenntartására késztessen. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a jogilag kinyilvánított felelősség ellenében is normalizálhat a társadalom bizonyos rendbontásokat. Elegendő a különböző balesetek csökkenően felelősségi szempontú társadalmi felfogására utalnunk.

A rendteremtés jogi alapjainak társadalmi működési feltételeiben jelentkező változásoknak is fontos szerep jut a fegyelmezés „válságában". Az adott jogi normarendszer, vagyis a hivatalos rendelvárás mellett a fegyelmezéseknek olyan méreteket kellene ölteniök, következményeik oly nagy tömegek társadalmi együttműködését korlátoznák, ami valóban *szétzülleszthetné* a társadalmat. A *túlzó* hivatalos elvárásokhoz és abszolutista rendigényekhez képest túl sok viselkedés, állapot *látszik* rendzavarásnak, fegyelmezetlenségnek. Mivel azonban az említett okból a jogi rend helyreállítására nincs mód, a feszültség fennmarad — és felhalmozódik.

Az 50-es évek elején körvonalazódott egyfajta *fegyelmezéssel való dezorganizálás.* A felszínen erős fegyelem érvényesült. Az ismert devianciamutatók ebben az időszakban nem mutatnak romlást. (A bűnözés sajátos kivétel, itt a rengeteg elítélt nem annyira a nagyobb kriminalitás következménye, mint egyszerűen a fegyelmezés jele.) Politikai és gazdasági téren viszont — és ezek hatására a társadalmi kapcsolatokban is — alighanem beindult (és 1956-ban robbant) a társadalmi dezorganizáció.

A modern formális és informális társadalomirányítás — a központi és a különböző csoportokban, helyi szinteken érvényesülő egyaránt — nem véletlenül igyekszik mérsékelni a hagyományos felelősségre vonási és fegyelmező formák alkalmazását. Ez alól a jog sem kivétel, amikor objektív helytállással (veszélyes üzem) és biztosítással váltja föl a bonyolult vétkesség-kutatást, dekriminalizációval és szociálpolitikával a büntetőjogi elintézést. Az antropológiában már régebben felismerték — pl. *Diamond,*[6] aki a *puha szankcióknak* nagy jelentőséget tulajdonít —, hogy a túlságosan erőteljes büntetés magát a társadalmi együttműködést teszi tönkre. A rokonsági alapon szerve-

zett társadalmakban a súlyos büntetés, különösen a halál szétszakítaná a kötelmek hálóját; a csoportközi sérelmeknél viszont a vérbosszú rendszeresen háborúskodáshoz vezet. „Így tehát, nem tagadva, hogy az erős közmegegyezéses hiedelemek reakciót váltanak ki, előrelejzésük szerint valószínűbb olyan mechanizmusok kialakulása, amelyek megőrzik és támogatják a békét, semmint a szigorú, esetleg bomlasztó hatású válaszok."[7] A felelősségre vonás biztosítással felváltása, a munkahelyi fegyelmik ki nem szabása, a társadalmi tulajdon sérelmének nem jelentése, általában a normaszegések „elnézése" pontosan megfelelnek ennek a feltevésnek. Így tehát a konkrétan megvalósuló elrendezések, sőt bizonyos fokig a jog által elfogadott megoldásmódok mint szankciók, nem állítják helyre a rendet. Legalábbis a szó hagyományos értelmében nem ítélik el a „rendetlenséget" (amin a közfelfogás felelőssé bélyegzést ért). A jogrend bizonyos értelemben belenyugszik a normaszegés kialakulásába, mint szükségszerűségbe.

Ez jókora bölcsességre vall. A „rendetlenség" egy változó környezethez alkalmazkodni kénytelen társadalomban elkerülhetetlen. Az eredetileg a jórészt adaptációnak szánt normaszegés fölhalmozódik, és mint a túlvállaló állam hatalmi dialektikájának foglya meghaladja az adott mérvű társadalmi innovációhoz egyébként szükségest. Bizonyos mérvű „rendetlenséget" és új normát a hatályos jog szokásos – elismert vagy rejtett – eljárásaival, értelmezéseivel képes fölvenni, magába építeni. (Pl. az életközösséget ma a világ számos jogrendszere legalább a társadalombiztosításban elismeri legális kapcsolatként.) A normaszegés a szabályozás belső és társadalmi feszültségei mellett beépül a rendbe; a normaszegés az adott társadalmi rendszer működésében funkcionális, még akkor is, ha komoly veszteségek forrása és torzítja a társadalmat, az azt alkotó szereplők személyiségét.

Patologikussá mindez akkor torzul, amikor a hatalomnélküliek számára elkerülhetetlen normaszegéseik a hatalom pótlékává válnak. Ennek csírái mutatkoznak valószínűleg az autóvezetők tömeges normaszegésében, vad agresszivitásában. A vezetők az útviszonyok miatt részben – de csak részben – normaszegésre kényszerülnek, majd ezt – mivel büntetlenek és névtelenek maradnak – más közlekedési helyzetekben, másutt, sőt más életviszonyokban is gyakorolják. A közlekedési agresszivitás, illetve jogsértés más élet területeken is hasonlóval társul (az esetek jelentős részében). A közlekedésben az agresszivitást kevésbé kell elnyomni – és cserébe a hatalmasság érzése kínálkozik. Pedig hát miféle hatalmacska az, mely legföljebb a terrorizált gyalogosok viselkedését képes néhány pillanatig meghatározni? „Míg mindenki uralkodni akar, a felelősséget senki sem akarja vállalni" – írta *Kierkegaard.*

E ponton elérkezünk a társadalmilag igényelt és a ténylegesen megvalósuló állami felelősségre vonások kapcsolatához. A kettő távolsága természetesen kihat a jog teljesítményéről, a jogrendről alkotott társadalmi megítélésre. A hagyományos, mindennapi felelősségfelfogás számára kevéssé elítélendők a *látható áldozat* vagy káros eredmény *nélküli* viselkedések. Itt a normasértéshez alig járul elítélés. Mivel ilyen magatartások növekvő körben szankcionáltak, csökken annak a valószínűsége, hogy a normasértés *önmagában elítélendő* lesz. A büntetlen szabálysértés normalizálódása után már az számít bolondnak, aki szabályt követő. Ráadásul mivel bizonyos csoportok értékeihez,

hagyományaihoz, érdekeihez, a jogilag előírt általános (állami) rend idegenként viszonyul, az állammal és az általa kifejezett közösségivel szemben esetenként bizonyos kurucos idegenkedés tapasztalható; a rendet kijátszani nem szégyen — és beilleszthető a hétköznapi rendbe.

Mivel mindezt olykor a hatóság cinkos szemhunyása kíséri, mintha magát a rendetlenséget fogadnák el hivatalosan. A norma megerősítése hiányában az észlelőben fokozódik a rendetlenségérzet. Ennek adnak hangot az olyan kijelentések, mint például „a hatóságok tehetetlenek, olyan mérvű már a ... [tetszőleges anómiával befejezhető]".

Valójában nincs szó tehetetlenségről. Ellenkezőleg. A társadalmi irányítás állami szervei, a jog talán túlságosan is aktív, saját megoldásait erőlteti. A hétköznapi gondolkodás mégis gyakorta elégedetlen, mert — legalábbis bizonyos életterületeken — számára a rend helyreállításának elfogadható módja csakis a felelősségre vonás lehet. Ahol viszont a hétköznapi, szándéketikai beállítottságú világképben nincs helye felelősségre vonhatásnak, ott a zavart egyáltalán nem társadalmi rendzavarásként, hanem például mint véletlent, természeti katasztrófát tekintik. Ez a társadalmi jelenségek határozottan etizált kezelésével függ össze. A hétköznapi gondolkodásnak ez az erkölcsi, sőt *moralizáló* jellege viszont Magyarországon a hatalomnélküliség velejárója. *Losonczi Ágnes* szerint: „minél kiszolgáltatottabb helyzetben van az ember, annál fontosabb számára az emberi bánásmód ... nem tárgyszerű, hanem érzelmileg, erkölcsileg motivált módja."[8] A vezetővel szembeni fő követelmény annak etikus magatartása. Ami érdekes: ez az etizált felfogás áthatja az egész hétköznapi gondolkodást, ami viszont a rend, a helyes világ etizált fölépítésére vezet, aminek következtében elkerülhetetlenül kialakulnak a tényszerűen megalapozatlan dezorganizáció-képzetek.

Bár a hétköznapi gondolkodás egyes összefüggésekben továbbra is követi a hagyományos felelősségi felfogást, a felelősség és a kimentés — a viszonyok sajátosan jogi megjelenítésének ez az alapsémája — ma több szempontból sem kielégítő módja a rend helyreállításának.

1. *Az eljárás problémái.* A felelőssé-tétel bonyolult, költséges. A felelősségre vonás ellenőrizhetőséget, ez pedig „láthatóságot" és az észlelésben szubjektíve is érdekelt gépezetet igényelne, ám a modern jog sok olyan magatartást tilt vagy ír elő, amelyek közvetlenül nem láthatók, eredményeik, áldozataik nincsenek. Egy esetleg tömegméretű jogi felelőssé-tétel nem éri el meghirdetett célját, a felelősségre ébresztéssel a vétkes megtisztítását és ezzel beillesztését a társadalomba. Rutineljárást követő szervezetek társadalmi és egyéni katarzis helyett *degradálják*[9] a felelősségre vontat, ami legföljebb a megfélemlítéssel és kiiktatással, vagyis vitathatóan szolgálja a rend helyreállítását. A felelősséget sok esetben objektív jegyekhez igazodó hatósági ügyintézés, „tudományos" igazságszolgáltatás, vagyis korszerűséggel igazolt társadalmi ellenőrzés váltja föl. Ez a fejlemény a nem formalizáltság minden előnyét és hátrányát magával hozza: a fél jogai helyébe a kezelt gyámolítása lép (jobb esetben). A rendet a felelősségre vonáshoz kapcsoló közfelfogás számára ez a kezelés nem mindig meggyőző, a jog bomlásának, gyengeségének minősülhet. Csak ott nincs ilyen probléma, ahol a hétköznapi tudat sem lát szándékot, erkölcsi mozzanatot és az adminisztratív intézkedéssel valóban helyreállíthatónak tűnik a rend. (Például az elmebeteget „beviszik".)

2. *A felelősség belső ellentmondása.* A felelősségi intézmények történelmileg egyfelől a rend helyreállításának, a norma megerősítésének szinte szakrális eljárásaként működtek, másrészt ezen eljárások racionalizálódnak, amennyiben a rendzavarás megelőzését igyekeznek elérni. (Az ésszerűség itt eszköznek célhoz rendelése.) Ez utóbbi feltételezi, hogy a zavar személyes, jogilag befolyásolható okát találják meg. A szakrális megtisztításnak azonban az ésszerűség nemegyszer áldozatul esik, illetve a megelőzés a felelős kiiktatására korlátozódik, ami meglehetősen nagy társadalmi pazarlással járó konfliktuskezelés.

3. *Társadalmi komplexitás.* A komplex jelenségek, az egymást keresztező hatások mellett nehéz az individuális felelőst megtalálni, a továbbgyűrűző hatások mellett a bizonytalanság csökkentésére mesterségesen kell elvágni a felelősségi láncot. *Sárközy*[10] rámutat arra, hogy a 19. századi individuális felelősségi rendszer alkalmazhatatlan ott, ahol a környezetre szervezetek hatnak. A gazdasági életben, de a szakmai munkában is (pl. orvosok) anonimitásra törekszenek, amihez a jog — saját, individuális kiindulópontjával keveset törődve — ma már készséggel nyújt segítséget (részvényjog, banktitkok stb.). A hierarchizált szervezeteken belül az egyes szintek — külső erőkkel szemben védelmet alig nyújtó feletteseiktől szorongatva — erősen kerülik a felelősséget.[11] Magyarországon ez a döntések felsőbb szintre nyomásához vezet. Másrészt — még mindig a szervezetek felelősségellenes hatásánál maradva — „a modern szervezetek sokkal könnyebben tolerálják a devianciát és a részleges elkötelezettséget... A konformitás követelményének büntetés jellege csökkenőben van. A kényszer végeredményben továbbra is fennmaradhat, de csak a pontosan megszabott határok között alkalmazzák. Viszont a szervezet tagjainak tulajdonképpen már nincsen arra szükségük, hogy ez a kényszer valóban működjék ahhoz, hogy az előírások szükségességét elismerjék."[12]

Míg a szervezetekben belső okokból, a politikusok hivatásrendi érdekből — önmaguk felmentésére — pártolják azokat a társadalom-ideológiákat, amelyek az okkutató felelősségre vonás helyet „a természetes következményt", a kudarcot szükséges és elégséges társadalmi következménynek tartják. A viszonyok politizáltsága és a cselekedetek szervezeti jellegűvé válása együtt különös hatású: tettemet a szervezet számlájára írják, nekem azért felelősségem nincs, viszont beleszólásom sem marad. A könyvért a kiadó, a szerkesztő felel, ő viszont legföljebb kudarcot vall (felelőssége politikai). Így amit írok, nem az én ügyem, de nem is felelek érte.

A felelősségnélküliség mint hatalmi degradáció a felelősségi intézmények ellen fordul. Fönntartja azonban a hatalmat abban az értelemben is, hogy a hatalommal rendelkező felelősök ezen az alapon — a felelősség fölöslegességére hivatkozva — eleve kimentik magukat. A kimentések rendszere alkalmasint az egész felelősségi eljárás előzetes meggátlásáig terjedhet. A túlvállaló állami szervezetrendszer — különösen központi egységei — eleve kénytelenek elhárítani maguktól a felelősséget és ennek érdekében különböző szerveknek inkább még hatáskörükből is leadnak.

4. *Technikai kiszámíthatatlanság.* A modern társadalomirányítás és az ennek megfelelő jogi szabályozás egyre gyakrabban kényszerül alapvető fontosságú technikai, technológiai problémákkal szembenézni. Ezek elsősorban a technikai fejlődés társadal-

mi kockázatait érintik, de a kiszámíthatatlanság más, szakmai szempontú, például gazdasági döntéseket is idekapcsol. Első pillantásra a kockázati elem, illetve az esetleges károk mérete a felelősséget szinte teljesen alkalmatlan szabályozási eszközzé teszi. Hogy egy atomerőművet egy rendkívüli erejű földrengés megrongál, az nem tűnik felelősségi kérdésnek. Az ésszerű kockázatvállalás körén túl a kockázat fogalmilag ellentétes a felelősséggel, amennyiben épp azt fejezi ki, hogy a döntés az emberi ellenőrzés körén kívül eső kérdésben hozandó meg. A kockázatvállalás a döntést hozók szempontjából fogadás jellegű, ahol a következmény a fogadás elvesztésében áll. Így tehát legföljebb a kockázat ésszerűségével kapcsolatban vetődhet föl a felelősség kérdése és ez is arra korlátozódik, hogy annak fölmérése szakmailag megfelelő eljárásban történt-e. Csakhogy — kirívó eseteket leszámítva — ez szakkérdés, és nem pedig felelősségi. A jogi felelősség — a maga hétköznapi, illetve viszonylag ellenőrizhető, megszilárdult szakmai zsinórmércéket alkalmazó vétkességmodelljével — ezt nehezen tudja követni; az „elfogadható" kockázat mértékét ma szinte lehetetlen a vétkesség keretébe illeszteni. A felelősség érvényesítése, illetve erőltetése szakmai kérdésekben, mint az amerikai orvosi felelősség joggyakorlata bizonyítja, diszfunkcionálissá válhat.

5. *Nem felelősségi szabályozás.* A modern jogok — részben a korábbitól eltérő társadalmi alapon — kénytelenek egyes társadalmi csoportok, életszférák önszabályozását elismerni; itt e csoportok stb. saját szempontja szerint érvényesül — vagy sem — a felelősségre vonás. A békítő, vagy legalább informális-rendező megoldásokra törekvés ezekben az esetekben érthetően nagyobb, a felelősségre vonás elképzelései, a rend eszményei pedig eltérnek a jogban rögzített általános felelősségi-rendezési elvektől. Ha békítés helyett felelősségre vonnak, ennek megvalósulása sem lesz a csoporton kívül állók számára (társadalmilag) szembeötlő, a kívülállóknak tehát úgy tűnik, mintha mindezen területeken nem működne a jog. (Az orvosok felelősségre vonását általában titokban tartja a szakma.)

6. *Kimentés.* A modern felelősség mindennapi alakulásában a felelősségre vontnak is aktív szerep jut: *kimentheti* magát, vagy *igazolhatja* tettét.[13] Ezek a tendenciák megjelennek a jogban is. Az önállóság felé közeledő, vagy mindenesetre képzettebb emberek önkimentő készsége nő, a társadalom pedig hajlik a kimentések elfogadására. Az elfogadott kimentések köre bővül. A jog ezeket ugyan nem mindig követi, másfelől viszont elismer olyan mentségeket, amelyek a büntetésigény és a szorongásból származó agresszivitás számára igazolhatatlanok. Ezek a tények ismét a jog társadalmi elfogadása ellen hatnak. Az igazolást könnyíti, hogy maguk a normák nem egyértelműek, vagy legalábbis azokat sokan mások is megszegik.

7. *Büntetés.* A hatóságok szankcionáló képessége és lehetősége korlátozott. Emiatt az előző (6.) pontban említett igazolás — hogy ti. sokakat nem vonnak felelősségre, hogy nem erősítik meg a hatóságok a normát — további alaphoz jut. A szankciók elmaradása a hivatalos megbélyegzés mellől részben sajátos történelmi visszahatás a Magyarországon korábban túlzott mértékben érvényesülő „adminisztratív" megoldásokra. A jogalkalmazás és a jogalkotás szereti hangsúlyozni ettől való féltörténelmi távolságát. A szankcionáló képességnek azonban objektív határt is szab a rendelkezésre

álló apparátus teherbíró képessége. (A szankciós „lehetőségre" lásd a megtorlás diszfunkcióit is.) A büntetés elmaradása – különösen a történelmi okokból és/vagy a frusztrációk felhalmozódása miatt nem túl toleráns beállítottságú magyar lakosság esetében – csökkenti a jogi rendteremtésbe vetett hitet. A büntetésnek mint a felelősségre vonás látványos, nyilvánvaló mozzanatának ugyanis egyéb szerep is jut a normák és így a rend fenntartásában: „Mivel Mózes tilalmai mögött ott állt a pusztító, ők meg semmiképp sem akarták, hogy a pusztába kergessék őket, tehát hamarosan valóban szörnyűségnek érezték azt, amit Mózes tiltott – eleinte csupán a büntetés miatt; lassan azonban a büntetés megtette hatását, s magát a tettet bűnné bélyegezte, melynek elkövetése már magában véve bűntudattal terhelte a lelket, a büntetésre nem is gondolva."[14] Mármost ez fordítva is igaz: a *büntetés tartós elmaradása lassan megfosztja a tettet bűn jellegétől.*

Észreveheti-e a jogalkotás e jeleket? Levonhatja-e a szükséges következtetéseket? Ez részben a törvényhozás világán kívüli, társadalmi kérdés; attól függ, mennyiben képes a társadalmi gondolkodás továbblépni, mennyiben teszik a társadalmi körülmények fölöslegessé a bűnbakállítást. A felelősségi hagyományokhoz ragaszkodás tovább ronthatja a jog és a mindennapok viszonyát.

JEGYZETEK

1. *Berne, E.:* Emberi játszmák. Budapest, 1984. 97. o.
2. *Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor:* Néhány szó a fiatal értelmiségről = Kritika, 1984. 4.
3. *Kerényi Gyula:* Számokat írnak egyik papírról a másikra... = Valóság, 1985. 1.
4. *Jenkins, I.:* Social Order and the Limits of Law. A Theoretical Essay. Princeton, 1980. 356. o.
5. *Eörsi Gyula:* A jogi felelősség alapproblémái – a polgári jogi felelősség. Budapest, 1961.
6. *Diamond, A. S.:* Primitive Law; Last and Present (1935.) 3rd ed. London, 1971.
7. *Jones, A. I.:* Durkheim, Deviance and Development: Opportunities Lost and Regained = Social Process, 1981. 1021. o.
8. *Losonczi Ágnes:* Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Budapest, 1977. 642. o.
9. *Goffman, E.:* A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Budapest, 1981.
10. *Sárközy Tamás:* Jogi felelősség a népgazdaságban. Budapest, 1983.
11. *Crozier, M.:* A bürokrácia jelensége. Budapest, 1981. 79. o.
12. *Crozier* i. m. 282–283. o.
13. *Scott, A.:* A társadalmi valóság értelemteli felépítése. In: *Hernádi Miklós* (szerk.) A fenomenológia a társadalomtudományban. Budapest, 1984. 93. o.
14. *Thomas Mann:* A törvény. Budapest, 1962. 401. o.

SAJÓ, ANDRÁS:

THE RETREAT OF LEGAL RESPONSIBILITY

(Summary)

A special internalizing attempt of social control is responsibility or legal impeachment. It has been incorporated into law during the course of centuries of development of the individual responsibility based on causality, and partly under the pressure of international ethics. In the mean time, an opposite requirement of legal procedure has been preserved and reproduced, i.e. that in law disciplining legally is linked to objectivated conditions. Excessive legal disciplining, however — though one may constantly read warnings about it — may demoralize the given social relations. According to the paper the traditional systems of responsibility are on the retreat in modern law because of the following reasons: the procedure proving responsibility is a complicated, slow and expensive one; internally responsibility is a mixture of irrational and rational elements; it is difficult to find the responsible individual behind the complex phenomena; the consequences of modern technology are increasingly unpredictable; a strong social interest is attached to appeasement; the demand and capacity for excuse increase in the independent personality; the sanctioning capacity of the authorities is limited. However, if punishment is missing continuously it divests the acts the individuals are blamed for from their criminal quality, from disapproval.

VÁRI ANNA–VECSENYI JÁNOS–PAPRIKA ZITA

A FÉLREÉRTÉSEK ÉRTELMEZÉSE A DÖNTÉSELŐKÉSZÍTÉSBEN

Bevezetés

Jogosak-e a veszélyes hulladék égetőművel kapcsolatos aggodalmak? Erre a kérdésre válaszolt egy interjúban az égetőmű befogadására kijelölt város országgyűlési képviselője a Heti Világgazdaságban 1985 tavaszán. A képviselő egy társadalmi bizottság vezetőjeként részt vett az égetőmű terveinek véleményezésében. Elmondta, hogy a javaslat ellenzői számos érvet sorakoztattak fel: „a város levegője eddig sem volt tiszta. Ezen biztosan nem javít az égető. Ennek pedig következményei vannak. Például egészségügyiek, amúgy is sok a születési rendellenesség, a légúti megbetegedés. Az emberek a helyzet romlásától félnek, pedig – eredeti szándékát tekintve – az égetőmű-telepítés valójában környezetvédő beruházás."

Az interjút követően a várost és az égetőművet szárnyára kapta a hír. A Népszabadság Vihar a szemétégető körül címmel terjedelmes riportot közölt az ügyről. Védelmébe vette a javaslatot az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal, a megyei tanács, az Ipari Minisztérium és természetesen az a gyógyszertár, amelyik a gyártelepén a lakóházaktól néhány száz méterre tervezte az égetőművet. A védelmezők azzal érveltek, hogy a javasolt megoldás nem veszélyzeteti a környezetet, sőt az égetőmű inkább javítani fogja a levegő tisztaságát. A cikk beszámolt arról is, hogy 2000 aláírással megerősített tiltakozó levél sorolta fel az aggodalmakat a lakott területen felépítendő égetőmű miatt, hiszen féltek az üzemi balesettől és a várható egészségi károsodásoktól. Nem sokkal később a tv-híradó megnyugtatta a közvéleményt. Nincs semmi ok az aggodalomra, az égetőmű biztonságos lesz.

Kinek van hát igaza? A javaslat megvalósítása mellett kardoskodó szakemberek, hatóságoknak és a telepítésben érdekelt vállalatoknak, vagy az ellenvéleményeket felsorakoztató lakosságnak? Hogyan lehet egyáltalán eligazodni a nem is egymásnak felelő válaszok között? Nem volt könnyű helyzetben a döntésért felelős kormánybizottság. Egyik munkatársuk ezért döntéselemzőkhöz fordult, hogy segítsenek áttekinthetőbbé tenni a döntési helyzetet.

Ez a felkérés és a döntéstámogatásban szerzett tapasztalataink hívták fel a figyelmünket arra, hogy már a probléma megfogalmazásának fázisában szükség van olyan eszközökre, melyek segítségével leírhatók a problémahelyzet összetevői. Itt kell tisztáz-

ni ugyanis a probléma hátterét képező — meglevő, illetve hiányzó — ismereteket, a már eldöntött, illetve még nyitott kérdéseket, azaz mindazokat a bizonytalanságokat, amelyek csökkentése érdekében a probléma megoldásában érdekeltek elemzést kezdeményeznek.

Számos vizsgálat feltárta,[1] hogy egy döntés különféle érintettjeinek felfogásában jelentős különbségek lehetnek *a*) a megoldandó problémát, *b*) a célokat és ezek hierarchiáját, *c*) a környezet elképzelt és jövőbeli állapotát és eseményeit, valamint *d*) az alternatívákat és következményeiket illetően.

Ez — különösen a jelentős gazdasági előnyökkel és egyidejűleg jelentős hosszú távú kockázattal járó döntések esetében (pl. atomerőművek telepítése) oda vezethet, hogy bár minden érdekelt fél jóhiszeműen és hiteles információk alapján formál véleményt, mégis ellentétes következtetésekre jutnak, egyszerűen azért, mert különböző problémákat oldanak meg.[2]

Humphreys és *Berkeley*[3] felhívják a figyelmet arra, hogy a véleménykülönbségek több hierarchikus szinten szerveződnek. A legmagasabb szinten azok a memóriatartalmak helyezkednek el, amelyeket az adott személy mozgósít és strukturálni próbál az adott feladat megoldása céljából.[4] Az érintettek közötti véleménykülönbségek elemzését a legmagasabb szintről indulva, felülről lefelé haladva kell elvégezni, mivel az alacsonyabb szintű (pl. adatszintű) összehasonlításoknak nincs értelmük akkor, ha az érintettek különböző struktúrákat használnak az adott problémák reprezentálására. Mint később látni fogjuk, nem érdemes addig az égetőmű beruházási költségein vitatkozni, amíg az érintett felek nem tisztázzák, hogy szükség van-e a veszélyes hulladék ártalmatlanítására, és ha igen, milyen módon (pl. égetés vagy tárolás) célszerű ezt elvégezni.

Mivel a probléma kapcsán mozgósított memóriatartalmakra, illetve a belőlük képzett struktúrákra csak az érintettek nyelvi megnyilatkozásai alapján következtethetünk, olyan eszközökre van szükség, amelyek a nyelvi kifejezések megértését, az ismeretek, hiedelmek, motivációk stb. megfelelő reprezentációját lehetővé teszik.

Minsky vezette be a keret (*frame*) fogalmát, amely alkalmas arra, hogy reprezentálja a nyelvi kifejezések jelentésének elemi egységeit. A keret fogalma hasznosnak bizonyult az általános probléma megoldásában és a döntéstámogatásban is. Több olyan keretalapú nyelvet is kifejlesztettek (pl. SRL), amelyek alkalmasak a döntéshozatalban megfigyelhető különböző struktúrájú ismeretek leírására.[5] Különösen érdekesek számunkra azok a kutatások, amelyeket az ún. narratív keretek területén végeztek. *Minsky*[6] szerint a narratív keretek a tipikus történetek csontvázainak tekinthetők. *Schank* és *Abelson*[7] forgatókönyv-elmélete a narratív keretek koncepcióját abból a célból fejlesztette tovább, hogy a rutinhelyzetekben megjelenő cselekvéssorozatokra vonatkozó implicit tudást leírja[8] és a szövegek számítógépes elemzésekor felhasználja. *Toulmin*[9] argumentáció-elmélete az érvelések jellegzetes formai sajátosságait vizsgálja, és lehetővé tette a következtetések explicit és implicit elemei közötti kapcsolatok feltárását.

A következőkben kísérletet teszünk arra, hogy bevezessünk egy elemzési eszközcsomagot, amely kombinálja az ismertetett elméletek és módszerek néhány elemét. Az eszközcsomag alkalmas arra, hogy keretet adjon a dokumentumokban, interjúkban és

csoportvitákban kimutatható ismeretek, hiedelmek, érzések, attitűdök stb. strukturálására, a következtetések, érvelések, valamint a bizonytalanságok feltárására.

Eszközök a különböző felfogások leírására

A különböző felfogások leírására két közelítésmódot alkalmazunk. Először a döntési helyzetekben megfigyelhető *következtetéseket, majd a következtetések érvényességét alátámasztó érveléseket* tesszük vizsgálat tárgyává.

A következtetések elemzése

A következtetések elemzésére két alapvető kategóriát, valamint közöttük különféle oksági relációkat vezettünk be. A két alapkategória: *a*) az *állapot*, amely objektumok vagy személyek adott időszakon belüli helyzetét jellemzi, valamint *b*) az *akció*, amely ezen állapotok megváltoztatására irányul.

Az akciók között megkülönböztetjük a döntéshozók által választható *cselekvéseket* (a továbbiakban ezeket jelöljük A-val), illetve a döntéshozók által nem befolyásolható (a döntésekre, illetve következményeikre kiható) *külső eseményeket* (Ke), valamint a *döntések eredményeként bekövetkező eseményeket* (Ee).

Az állapotok között ugyancsak megkülönböztethetők a döntéshozók által elérni kívánt *cél-állapotok* (röviden célok, a továbbiakban C-vel jelöljük), azok a *külső állapotok* (Ká), amelyek a döntéshozók által nem befolyásolhatók, de a döntésekre és következményeikre kihatnak, valamint a döntések következményeként bekövetkező ún. *eredmény állapotok* (Eá).

A felsorolt kategóriák értelmezését az *1. táblázat* szemlélteti.

1. táblázat

Az akciók és állapotok értelmezése

	a döntéshozótól közvetlenül függő (választható)	a döntéshozótól független (külső)	a döntéshozótól közvetve függő (következmény)
Akció/ Esemény	Az égetőmű telepítése (A)	Gyógyszergyárak jelentkezése (Ke)	A lakosság tiltakozása (Ee)
Cél/Állapot	A felhalmozott hulladék alacsonyabb szintje (C)	Kedvezőtlen útviszonyok (Ká)	A szállítási baleset megnövekedett kockázata (Eá)

A *kategórák* között a következő *relációkat* definiáltuk:

1. Egy akció (vagy valamely akció kombinációja) valamely személyek, illetve objektumok állapotváltozását *eredményezi.** Jelölése:

A/E —E→ C/Á

Pl.: Az ipari termelés fokozása — technológiai váltás nélkül — a veszélyes hulladékok felhalmozódását eredményezi.

2. Objektumok vagy személy(ek) meghatározott állapota lehetővé tesz, kikényszerít vagy kizár valamely akció(ka)t, azaz *módosítja* az akció(k) bekövetkezésének feltételeit. Jelölése:

C/Á —M→ A/E

Pl.: A veszélyes hulladék felhalmozódása kikényszeríti valamilyen ártalmatlanító megoldás megvalósítását.

3. Objektumok vagy személy(ek) meghatározott állapota ugyanezen vagy más objektum(ok) vagy személy(ek) állapotának megváltozását *kezdeményezi*. Jelölése:

C/Á —K→ C/Á

Pl.: Veszélyes hulladék felhalmozódása a környezeti kockázat növekedését eredményezi.

4. Egy akció (vagy akciók kombinációja) más akciók bekövetkezését *okozza* (illetve ahhoz vezet). Jelölése:

A/E —O→ A/E

Pl.: Égetőmű telepítése a hulladék ártalmatlanításához vezet.

5. A fenti relációk invertálásával nyerhető a *feltételezési* reláció, amely azt fejezi ki, hogy valamely állapot(ok) kialakulásának, illetve akciók végrehajtásának szükséges feltétele valamely akciók előzetes végrehajtása.

Jelölése:	Példa
A/E —F→ A/E	az égetőmű telepítésének feltétele a lakosság meggyőzése
A/E —F→ C/Á	az alacsony kockázatszintnek feltétele a hulladék ártalmatlanítása

*Állapotváltozásnak tekintjük azt is, ha egy objektum létrejön, átalakul, illetve megszűnik.

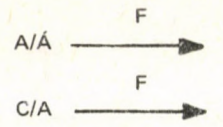

az alacsony kockázatszintnek feltétele a technológia korszerűsítése

az égetőmű telepítésének feltétele a kockázat megfelelően alacsony szintje

Az ismertetett kategóriák és relációk segítségével az állítások alapján következtetésláncok definiálhatók, amelyeket ún. *következtetési diagramokban* ábrázolhatunk. A következtetési láncok két speciális típusa az akció és külső esemény (állapot) → eredmény esemény (állapot) jellegű ún. *előrejelező szcenárió*, amelynek szokásos ábrázolási módja a döntési fa*, illetve a cél és külső esemény (állapot) → akció jellegű ún. *célkövető szcenárió*, amelyet rendszerint cél—fa, illetve akció—fa segítségével ábrázolnak.[10]

A következtetési diagram előnye, hogy mind előrejelző, mind célkövető, mind pedig kevert szcenáriók[11] ábrázolására alkalmas eszköz, amelynek segítségével leírhatjuk a döntési helyzeteket jellemző legfontosabb tényezőket.

Mint a következőkben látni fogjuk, az ismeretek következtetési diagramok formájában történő ábrázolása segítheti

a) a döntési probléma feltárását, azaz a döntéshozók azon kérdéseinek, bizonytalanságainak azonosítását, amelyek a további vizsgálatok alapját képezik;

b) a probléma különböző érintettjeinek problémaközelítései közötti strukturális különbségek kimutatását, és a véleményeltérések szembesítését.

Esetpélda: Veszélyes hulladék égetőmű telepítése

A telepítés problémáját — a sajtóban megjelent interjúk alapján — egyrészről a telepítésben érdekeltek, másrészről az érintett lakosság szempontjából mutatjuk be.

A két csoport probléma-közelítésének logikáját következtetési diagramok segítségével hasonlítjuk össze. Ezt követően argumentációs sémákkal elemezzük az egyes következtetéseket.

A telepítésben érdekelt vállalatok, hatóságok képviselőinek sajtóbeli megnyilatkozásai alapján összeállított *állításlistát a 2. táblázat* foglalja össze.**

*Megjegyezzük, hogy Saris és Gallhofer[12] a politikai döntésekre vonatkozó érvelések elemzésére döntési fa, azaz akció-következmény struktúrákat használt. A döntéshozók azonban igen gyakran célkövető, illetve vegyes szcenáriókat is alkalmaznak, ezek előrejelző szcenáriókra való átalakítása pedig — mint azt az argumentációk elemzése során látni fogjuk — jelentős információveszteséghez vezethet.

**Az elemzés alapját képező cikkek: HVG-interjú: Ki lát szívesen egy ilyen üzemet a közelében? HVG 1985. márc. 16.; *Román Mariann:* Vihar a dorogi szemétégető közörül = Népszabadság, 1985. április 23.

2. táblázat

A telepítők állításai

1C (cél)	Országos program alapján létre kell hozni a veszélyes hulladékokat ártalmatlanító hálózatot
2Ká (külső állapot)	Az „r" régióban várhatóan nagy mennyiségű égethető veszélyes hulladék keletkezik
3A (akció)	Az „r" régióban keletkező hulladékot ártalmatlanítani kell
4Ká (külső állapot)	Az ártalmatlanítás legcélszerűbb módja az elégetés
5A (akció)	Az „r" régióban egy nagykapacitású égetőt kell létrehozni
6Ká (külső állapot)	Pénzeszközök hiányában központilag mindeddig nem sikerült megoldani a problémát
7Ke (külső esemény)	Néhány gyár jelentkezett, hogy — központi támogatás fejében — az égetőre közös leányvállalatot alapít
8A (akció)	El kell fogadni a jelentkező gyárak ajánlatát
9C (cél)	Arra a területre kell telepíteni az égetőt, ahol a hulladék zöme keletkezik („mindenki egye meg a maga szemetét")
10Ká (külső állapot)	A hulladék fele X városban keletkezik
11A (akció)	Az égetőt X városba kell telepíteni
$12A^a$ (akció)	Lehet „zöldmezőre" telepíteni, vagy
$12A^b$ (akció)	Lehet az egyik gyár telepére (a város belsejébe) telepíteni
13Ká (külső állapot)	A „zöldmezős" beruházás az infrastruktúra kiépítését igényli
14Ká (külső állapot)	A „zöldmezős" beruházás 1,5 milliárd Ft-tal többe kerül
15C (cél)	A beruházási költség minimalizálására kell törekedni
16A (akció)	Az égetőt a város belsejébe kell telepíteni
17Ká (külső állapot)	Az y technológia ma a legkorszerűbb a világon
18A (akció)	Az y technológiát kell alkalmazni
19Ká (külső állapot)	Bécsben hasonló technológiával működik egy referenciaüzem, amely mindeddig nem okozott egészségi károkat
20Eá (eredmény állapot)	A tervezett üzem nem eredményez egészségi kockázatot

A sajtóban megjelent főbb lakossági észrevételeket a *3. táblázat* mutatja be.

3. táblázat

A helyi lakosság állításai

1C (cél)	Akik X városban élünk, szeretnénk egészségesen élni és egészséges gyerekeket felnevelni
2Ee (eredmény esemény)	Az égető működésével veszélyes szerves anyagok kerülnek a levegőbe
3Ee (eredmény esemény)	Az égető lakott területre történő telepítése esetén nőni fog a születési rendellenességek és légúti megbetegedések száma
4Ee (eredmény esemény)	Fennáll egy potenciális üzemzavar lehetősége
5Ee (eredmény esemény)	A hulladékoknak más településekről való beszállítása során is történhet baleset
6Ee (eredmény esemény)	A városba telepített égetőnél fennáll egy tömegkatasztrófa lehetősége
7Ká (külső állapot)	Bécsben valóban láttunk egy égetőt, amely eddig nem okozott egészségi károkat
8Ká (külső állapot)	A bécsi üzem jelentősen különbözik az ittenitől (pl. lakott területtől távolabb telepítették, más technológiával működik stb.)
9Ká (külső állapot)	A bécsi égető adatai alapján nem következik, hogy a tervezett égető veszélytelen
10Eá (eredmény állapot)	A jelenlegi telepítési variáns jelentős egészségi kockázatnak teszi ki a város lakóit
11A[a] (akció)	A jelenlegi telepítési variánst nem fogadjuk el
11A[b] (akció)	Kidolgoztunk egy alternatív „zöldmezős" megoldást, nem messze X várostól, a városi telepítéssel szemben
12Ká (külső állapot)	A zöldmezős telepítés drágább, mint a lakott területi, de lényegesen csökkenti az egészségi kockázatot
13C (cél)	A gazdasági szempontok nem meghatározóak, ha 10 000 ember egészségéről van szó
14A (akció)	A zöldmezős telepítést kell megvalósítani

Az állítások alapján elkészített következtetési diagramokat az *1.*, illetve a *2. ábra* mutatja be.

A két következtetési diagramot összehasonlítva látszik, hogy míg a telepítők gondolatmenetére a *célkövető* szcenárió jellemző, addig a lakosságot a telepítés negatív következményeit előrevetítő és céljaikkal összevető *kevert* szcenárió jellemzi. Mindkét következtetésre jellemző a figyelembe vett célok, alternatív akciók, illetve események igen alacsony száma, amely egy átfogó elemzés szükségességét veti fel.

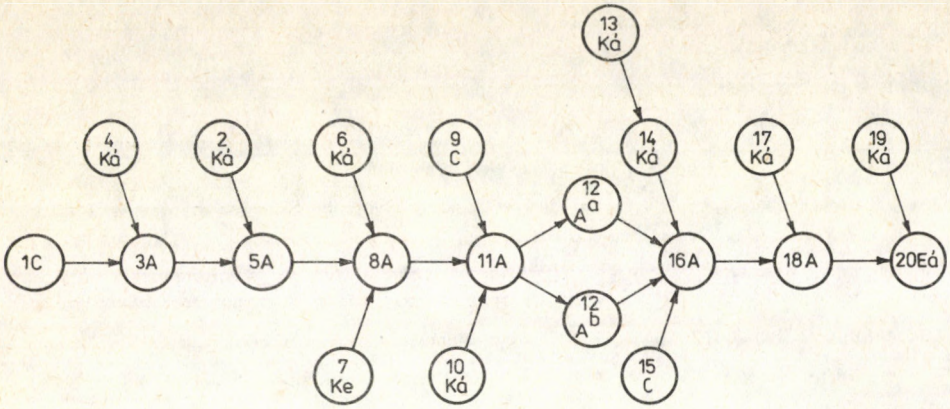

1. ábra. A telepítők következtetési diagramja

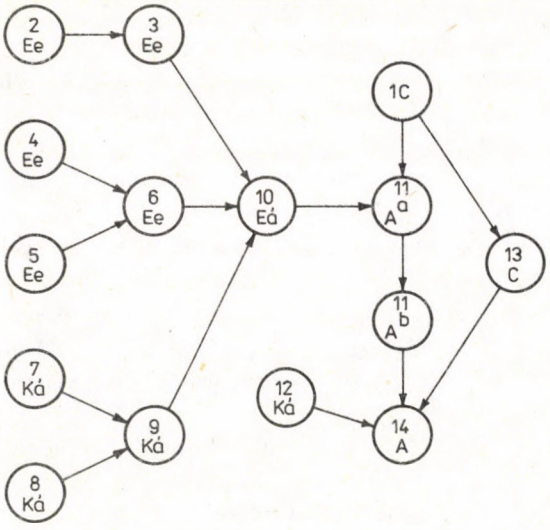

2. ábra. A lakosság következtetési diagramja

Az argumentációk elemzése

Az eddigiekben a következtetések különféle típusaival foglalkoztunk, a továbbiakban a következtetések mikro-szerkezetét vizsgáljuk az *argumentációs séma* segítségével.

Az érvelések természetét vizsgálva *Toulmin*[9] arra a következtetésre jutott, hogy az argumentációknak — bár tartalmukban a bizonyítandó állítástól függően természet-

szerűleg igen különbözőek lehetnek — jellegzetes, közös — tartalomfüggetlen — formai sajátosságokkal kell rendelkezniük ahhoz, hogy elfogadhatók legyenek.

Az argumentáció első fázisa a lehetséges következtetések (alternatívák) felsorolása.

A következő fázisban valamely információk alapján *kiszűrnek egyes alternatívákat* és/vagy *kiválasztják* a lehetséges alternatívák közül a legvalószínűbb, illetve egyedül lehetségesnek tartott változatot.

Az argumentációk szerkezetét vizsgálva *Toulmin* a következőket állapította meg:

Az érvelés lényegében egy olyan gondolatmenet, amely az elfogadott adatokból (d) jut el a következtetésig (k), jogosító állításokon (j) keresztül. A *következtetés* az érvelés eredménye, amelyet az érvelő elfogadása érdemesnek tart. Az *adat* olyan tényeket tartalmaz, amelyeket az érvelő a következtetés alapjaként fogad el. A *jogosító állítások* olyan szabályok, alapelvek, feltételezések, amelyek hidat teremtenek az adatok és a következtetések között.

A jogosítók általános tartalmát tükrözi a következő gondolatmenet: „Az olyan adatok, mint 'd' feljogosítanak arra, hogy következtetéshez jussunk." Egy következtetés nem feltétlenül kategorikus. Ezért az érvelő gyakran alkalmaz háttérinformációt (h), minősítőt (m) és kivétel feltételt (kf). A *háttérinformáció* a jogosító állítás megerősítésére szolgál, olyan konkrét adatokat (pl. statisztikákat, törvényeket), vagy általánosan elfogadott nézeteket sorol fel, amelyek indokolttá teszik az adott jogosító alkalmazását.

A következtetés nem minden esetben állítható teljes bizonyossággal. A *minősítő* az érvelés bizonytalanságát fejezi ki, míg a *kivétel feltétel* azokat a körülményeket sorolja fel, amelyek létezése esetében a jogosító és/vagy a következtetés nem érvényes (ezek az érvelésekben a „hacsak" kezdetű kiegészítések). Az argumentációkban szerepelhetnek azon alternatív következtetések, röviden alternatívák (a) is, amelyek közül az érvelő a számára elfogadható következtetést választja ki.

Az argumentáció általános szerkezetét a veszélyes hulladékégetőmű példáján a *3. ábra* szemlélteti. Megjegyezzük, hogy természetesen a köznapi argumentációkban ritkán szerepel valamennyi elem explicit módon. A hiányzó elemek az argumentációból vagy egyértelműen kikövetkeztethetők, vagy a „minek alapján állítja ezt?" kérdés segítségével feltárhatók.

Egy következtetés tehát a következő módokon kérdőjelezhető meg:

(i) figyelembe vette-e valamennyi alternatívát?
(ii) milyen adatokkal lehet alátámasztani?
(iii) mennyire megbízhatóak ezek az adatok?
(iv) mi jogosít fel arra, hogy az adatok alapján a következtetést levonhassuk?
(v) milyen háttérinformációk alapján alkalmazhatjuk ezt a jogosítót az adott szituációban?

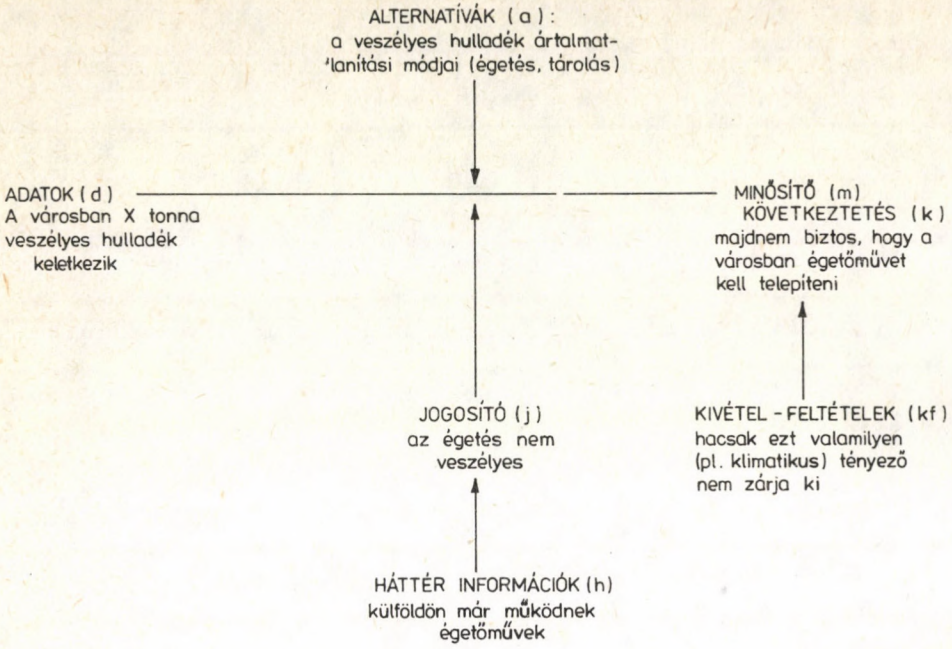

3. ábra. Az argumentációs séma

A *Toulmin* által kidolgozott keret fő előnyei a következők:

a) Gyakorlati indíttatású, s — szemben a formális logikában szokásos szillogisztikus érvelésekkel szemben — a gyakorlat különböző területein elfogadott érvelések elemzéséhez szolgál támpontul. A jogosítók és az azokat megalapozó háttérinformációk kettéválasztásával világosan különbséget tesz az argumentációk terület-független és területtől függő elemei között.*

b) Az érvelések alapjául így — az adott területtől függően — nemcsak múltbeli jelenségeket rögzítő adatok, hanem az adott területen elfogadott gondolati konstrukciók (pl. taxonómiák), jogi kategóriák (pl. törvények), szubjektív értékítéletek (pl. preferenciák) stb. is szolgálhatnak. Ez megteremti a tény-adatok rögzítésére és feldolgozására alkalmas információtechnológia és a szubjektív elemek kezelésére szolgáló ún. preferencia-technológia összekapcsolásának feltételeit.[13]

*Ez a különbségtétel valamennyi ún. lényegi következtetés esetén igen fontos, csak az ún. analitikus következtetések esetében negligálható. Megjegyzendő, hogy a szillogisztikus szabályok alapján történő következtetések érvényességét nemcsak logikai, hanem pszichológiai szempontból is több kutató[14] megkérdőjelezi, mivel a kísérletek inkább a mentális modellek alapján történő következtetést látszanak alátámasztani.

c) A vázolt keret nemcsak determinisztikus, hanem bizonytalan állítások, hiedelmek, hipotézisek leírására, feltételes következtetések kezelésére is alkalmas, ami a jövőre orientált döntési szituációkban elengedhetetlen.

A következtetése finom-struktúrájának *argumentációelméleti vizsgálata* az ellentétes véleményű egyének, csoportok argumentációinak ütköztetése;

a) felszínre hozhatja az előfeltevésekben, információellátottságban, illetve értékítéletekben megnyilvánuló különbségeket,
b) az érvelések „gyenge pontjainak" megkérdőjelezése révén kiindulópontul szolgálhat további mélyebb elemzésekhez (információk gyűjtéséhez, preferenciák feltárásához stb.).

A következőkben bemutatjuk, hogyan alkalmaztuk az ismertetett eszközöket a veszélyes hulladék égetőmű telepítésével kapcsolatos elemzésnél.

Az esetpélda folytatása

A kibontakozó vitában a felek további érveket és ellenérveket hoztak fel álláspontjuk védelmében.*

A leginkább vitatott állítások argumentációs sémáinak összehasonlítása rávilágít az ellentétek gyökereire.

1. Példa

Lakosság:

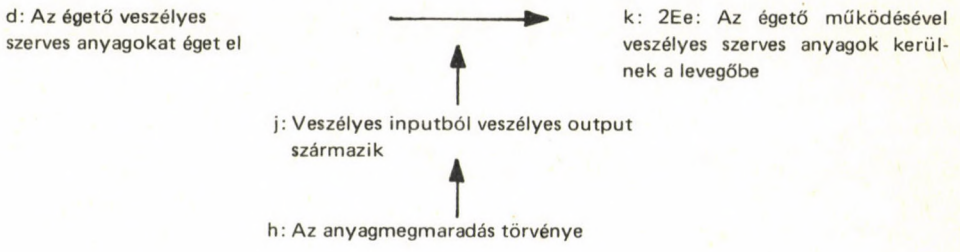

*A következőkben elemzett érveket és ellenérveket *Ács Zoltán:* Dorogi indulatok. Légszomj című cikkéből merítettük. (Magyar Ifjúság, 1985. június 9.)

Telepítők:

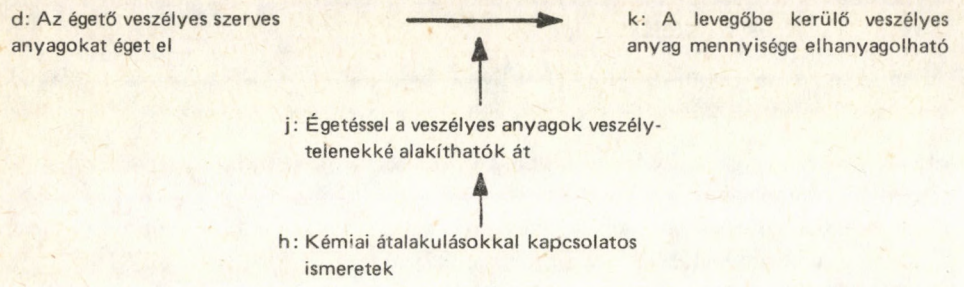

Látható, hogy a fenti ellentét hátterében a laikusok és a szakértők *ismeretei* közötti különbség húzódik meg. Ennek áthidalása csak *módszertanilag megalapozott* kommunikáció révén képzelhető el.[2]

2. Példa

Telepítők:

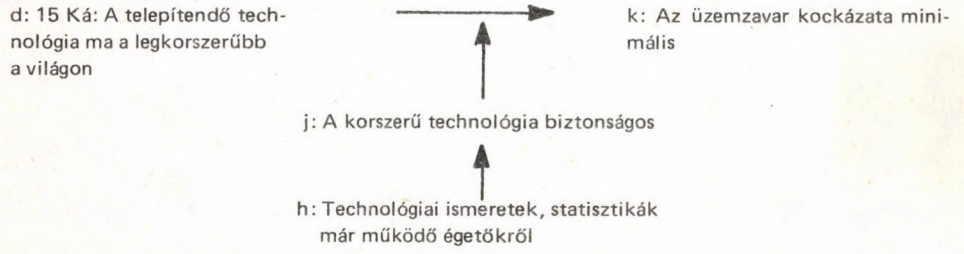

Lakosság:

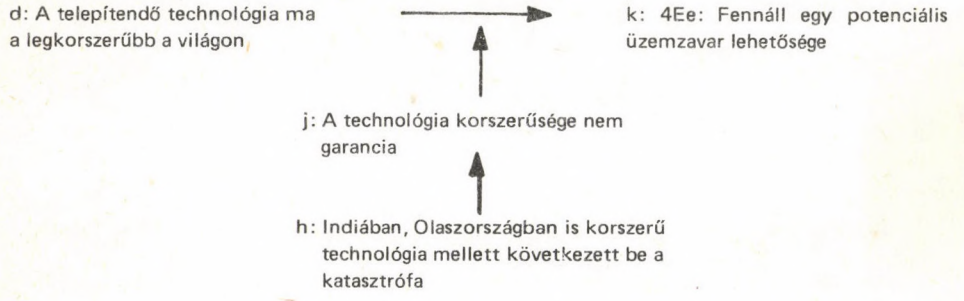

A két sémát összevetve látható, hogy bár a lakosság elfogadja azt az állítást, hogy a telepítendő technológia élenjáró, ezt nem tekinti a kockázat ellenérvének. Ennek fő oka abban keresendő, hogy míg a szakemberek kockázat-előrejelzése alapvetően technológiai ismereteken, illetve statisztikákon alapul, addig a laikusok ítéletét egy-egy katasztrófa híre nagymértékben befolyásolja.[15] Hasonlóan a *referenciákban* tapasztalható eltérés az alapja a bécsi üzemmel kapcsolatos ellentéteknek is. Az ilyen típusú konfliktusok feloldását célzó kommunikációs módszerek ugyan ismeretesek,[16] alkalmazásuk sikere azonban sokszor kétséges.

3. példa

Telepítők:

Lakosság:

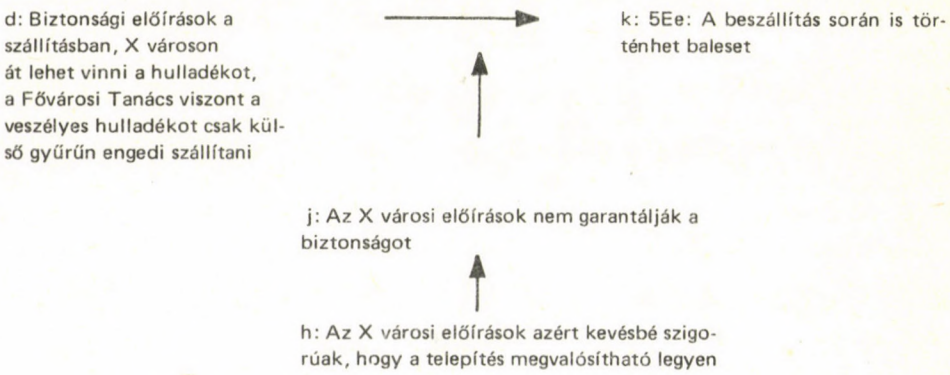

Ebben a példában a lakosság érvelése nagyfokú *bizalmatlanságot* tükröz a telepítőkkel szemben. Ennek csökkentése csak a lakosság beleszólási, illetve ellenőrzési lehetőségeinek növelésétől lehetne remélhető.

4. Példa

Telepítők:

d: A zöldmezős beruházás 1,5 milliárd Ft-tal drágább, mint a belterületi

k: Az égetőt a városbelsejébe kell telepíteni

j: A beruházási költség minimalizálására kell törekedni

h: Értékrendi megfontolások

Lakosság:

d: A zöldmezős beruházás 1,5 milliárd Ft-tal drágább, de sokkal kevésbé kockázatos, mint a belterületi

k: A zöldmezős telepítést kell megvalósítani

j: A gazdasági szempontok nem meghatározóak, ha 10 000 ember egészségéről van szó

h: Értékrendi megfontolások

Nyilvánvaló, hogy a fenti különbség hátterében értékrendbeli eltérések állnak. Az ilyen típusú különbség csak oly módon oldható fel, ha sikerül olyan új megoldást találni, amely a rendelkezésre álló pénzkereteken belül elfogadható kockázatot eredményez.

Ehhez mindenekelőtt a probléma struktúrájára, azaz a főbb célokra, ezek elérésének lehetséges módjaira, a várható külső történésekre vonatkozóan kellene konszenzust elérni. Csak e konszenzus esetében lehet egy olyan döntési modell kidolgozására kísérletet tenni, amely kölcsönösen elfogadható valamennyi érintett számára.[17]

Mindezek miatt a döntéselemzők a további munka menetére a következő lépéseket javasolták:

- A két csoport által elképzelt hulladékkezelési, telepítési és technológiai alternatívák összeállítása, további alternatívák feltárása.
- A két csoport által javasolt értékelési szempontok egyesítése és kibővítése.
- Az alternatívák többszempontú értékelése, amelyet közösen elfogadott műszaki, gazdasági, egészségi stb. adatokkal kell alátámasztani.

Valamennyi lépésben kölcsönös egyetértést kell kialakítani, az adatok megbízhatóságát, hitelességét és az adott helyzet szerinti relevanciáját illetően.[18]

A végeredmény

Az elemzés főbb megállapításait és a további munka menetére vonatkozó javaslatot a döntéselemzők ismertették a megbízóval. Ennek ismeretében a kormánybizottság megvitatta a telepítésre vonatkozó előterjesztést. A sajtóban megjelent tájékoztató szerint „a bizottság tudomásul vette, hogy a városi tanács csak akkor adja ki a területfelhasználási engedélyt, ha a beruházó vállalat az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal által meghatározott követelményrendszer alapján megfelelő garanciákat vállal, és megoldható a paraméterek ellenőrzése. Az engedély megadásáig a kormánybizottság fontosnak tartja a lakosság fokozottabb tájékoztatását a fejlesztés előnyeinek és hatásainak bemutatásával." Ugyanakkor határozatot hoztak arról, hogy „a város levegőminőségének javítását öt éven belül meg kell oldani."

A megjelent tájékoztatás az előkészítés hiányosságait sem hallgatta el, megállapítva, hogy szeretnék, ha a városban kialakult helyzet máshol nem ismétlődne meg.

A kormánybizottság ülését követően az érintett városban a telepítők képviselői több alkalommal tájékoztatták a lakosságot. Sajnálatos módon e tájékoztatás-sorozat nem közelítette az álláspontokat.

A telepítők saját megoldásuk elfogadtatását kívánták elérni és nem kerestek egy közösen elfogadható telepítési alternatívát. A városi tanácsot ebben az esetben sikerült meggyőzni, és a telepítésre az eredetileg tervezett helyszínen megkapták az építési engedélyt.

Az elemzők most várják, mikor kapnak megbízást a tervezett második égetőmű telepítésével kapcsolatos elemzésre.

A következő égetőmű esetén remélhetőleg nem egyszerűen a tájékoztatás kap nagyobb szerepet a döntéselőkészítésben, hanem a kölcsönös tájékozódás a lehetséges alternatívákról és szempontokról, és az érintettek teljes körének bevonásával hozzák meg a döntést.

Módszertani következtetések

A problémafelfogások, feltételezések feltárása és strukturált reprezentációja szükséges feltétele annak, hogy a döntések elemzésére megfelelő (adekvát) modellt dolgozzunk ki. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a következtetési diagramok és az argumentációs sémák a modellek kidolgozásának alapjául szolgálnak ugyan, de őket magukat nem tekintjük sem a döntéshozók gondolkodási modelljeinek, sem a döntési probléma elemzésére alkalmas modellnek.*

*Humán gondolkodási modellként való alkalmazásának egyik alapvető feltétele az oksági relációk agyi reprezentációjának — ma is hiányzó — ismerete lenne — ahogy ezt *Hogarth* és szerzőtársai[19] a kognitív térképek ilyen irányú felhasználását kritizálva is felvetették.

Döntéstámogató modellként való közvetlen alkalmazásuk viszont azért nem javasolható,

Az említett műveletek támogatásának szükségességét *Minsky*[6] a következők szerint húzza alá: „A problémamegoldás során az elsődleges cél a probléma tér jobb megértése, egy olyan megfogalmazás megtalálása, amelyen belül a problémát könnyebben lehet megoldani."

IRODALOM

Checkland, P.: Systems thinking, systems practice. John Wiley, New York, 1981.

Mason, R.—Mitroff, I.: Challenging strategic planning assumptions. N.Y.: John Wiley and Sons, New York, 1981.

Kleindorfer, P. R.—Yoon, T. H.: Toward a theory of strategic problem formulation. Paper presented at the Fourth Annual Strategic Management Society Conference in Philadelphia, Pennsylvania, 1984.

Vári A.—Vecsenyi J.: Döntéstámogató módszerek alkalmazása a szervezetekben = Vezetéstudomány, 1984. 11. 13–21. o.

Fischhoff, B.—Svenson, P.: Active response to environmental hazards: perception and decision making. Final report of Energy Research and Development Commission project. No. 59/82. 1982.

Humphreys, P. C.—Berkeley, D.: How to avoid misjudging judgement. Paper presented at the Fourth International Symposium on Forecasting. 1984.

Minsky, M.: K-lines: A theory of memory. In: *Norman, D. A.* (ed.): Perspectives on cognitive science. N. J. Ablex, Norwood, 1981.

Minsky, M.: A framework for representing knowledge. In: *P. Winston* (ed.): The psychology of computer vision. McGraw Hill, New York, 1975.

Minsky, M.: Frame-system theory. In: *Johnson-Laird, P. N. and P. C. Wason* (eds.): Thinking, Readings in cognitive science. Cambridge University Press, 1977.

Schank, R. C.—Abelson, R.: Scripts, Plans, Goals and Understanding. Hillsdale, Lawrence Erlbaum Associates, New York, 1977.

László J.: Tárgyi és személyközi forgatókönyvek az emlékezetben (Kandidátusi értekezés). Budapest, 1983.

Toulmin, S. M.: The uses of argument. Cambridge University Press, London, 1958.

Pearl, J.—Leal, A.—Saleh, J.: GODDESS: A goal-directed decision structuring system. UCLA-ENG-CSL-8034, 1980.

Jungermann, H.: Inferential process in the construction of scenarios. Paper presented at the Fourth International Symposium on Forecasting. London, 1984.

Saris, W. E.—Gallhofer, I. N.: Formulation of real life decisions. In: *Borcherding, K.—Brehmer, B.—Vlek, C.—Wagenaar, W. A.* (eds.): Research perspectives on decision making under uncertainty = Acta Psychologica 1984. 56. 247–266. o.

[A előző oldali lábjegyzet folytatása.]
mert a támogatás nélküli következtetési érvelési helyzetben a probléma-struktúra leegyszerűsítésére irányuló heurisztikák érvényesülnek[20]. Az elérhetőségi heurisztika értelmében a kapott struktúra csak egy keret, amelyet további elemzés útján kell változókkal és értékekkel feltölteni. Szisztematikus munkával általában mind a céloknak, mind a lehetséges cselekvési változatoknak, mind a külső feltételeknek jóval komplexebb rendszere tárható fel.

Célszerűbb tehát, ha a következtetési diagramok használatát olyan eszköznek tekintjük, amely a döntési probléma megfogalmazását és a döntéselemzési modell kialakítását segíti.

Phillips, L. D.: Decision support for top managers. Technical Report. London School of Economics, London, 1984.
Ruzsányi I.—Kindler J.: A szakértői értékelés jelentőségéről — A tényinformációk és az értékinformációk valóságismereti szerepe = Magyar Tudomány, 1986. 1.
Johnson-Laird, P. N.: Reasoning with quantifiers. In: *Johnson-Laird, P. N.—Wason, P. C.* (eds.): Thinking, Readings in cognitive science. Cambridge University Press, 1977.
Wagenaar, W. A.—Keren, G. B.: The seat belt paradox: effect of adopted roles on information seeking. 1985.
Vertinsky, I.—Vertinsky, P.: Communicating environmental health risk assessment and other risk information. Analysis of strategies. In: *Kunreuther, H.* (ed.: Risk): A seminar series. IIASA, CP—82—92, 1981.
Phillips, L. D.: Requisite decision modelling: A case study = Journal of the Operational Research Society 33. 1982.
Vári A.—Vecsenyi J.: Döntéstámogató módszerek a társadalmi döntésekben. In: *Vári A.—Tamás P.* (szerk.): Kockázat és társadalom. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
Hogarth, R. M.—Michaud, C. and *Mery, J. L.* Decision behavior in urban development: A methodological approach and substantive considerations = Acta Psychologica. 45. 1980.
Tversky, A.—Kahneman, D.: Judgement under uncertainty: Heuristics and diases = Science, 1984.
Fox, M. S.: Knowledge representation for decision support. Technical Report, Robotics Institute, Carnegie-Mellon University, Pittsburgh P. A. 1984.

VÁRI, A.—J. VECSENYI—Z. PAPRIKA:

THE INTERPRETATION OF MISUNDERSTANDINGS IN THE PREPARATION OF DECISIONS

(Summary)

One of the basic conditions of the support of social decisions is to get acquainted with the different kinds of sensing the problems by the parties concerned, to analyze the major differences and their background.

The authors have elaborated such a means of representation on the basis of the frames offered by the theory of scenario (*Shank, Abelson,* 1977; *László,* 1983) and of the theory of argumentation (*Toulmin,* 1958), with the help of which the ideas, knowledge and values coming to the surface in interviews, group discussions and documents can be structured, their uncertain elements and the differences hidden in the background of conflicts can be exposed.

The article presents the application of the methods through the analysis of the debates related to the dangerous garbage incinerator to be built at Dorog. The study of problem representations offers an opportunity for developing a communication strategy most suited to the reduction of conflicts and it also creates a basis to support a social decision making process of participating type.

HANS-HERMANN HARTWICH

A TECHNIKAI FEJLŐDÉS POLITIKAI DIMENZIÓI (POLITIKATUDOMÁNYI PROBLÉMAVÁZLAT)

A Német Szövetségi Köztársaság két jól ismert politológusának írását adjuk közre.

Hans-Hermann Hartwich professzor a Hamburgi Egyetem Politikatudományi Intézetének igazgatója, az NSZK Politikatudományi Társaságának elnöke. *Udo Bernbach* professzor szintén a Hamburgi Egyetem Politikatudományi Intézetében dolgozik. Az ELTE és a Hamburgi Egyetem között meglevő tudományos-kutatási együttműködés keretében mindketten többször jártak Magyarországon, előadásokat tartottak diákoknak és tudományos értekezleteken kollégáknak.

Írásaikban más-más szempontból, de ugyanazt a folyamatot vizsgálják, nevezetesen *a társadalmi és a technikai fejlődés hatását a politikai szférára,* a politikai hatalom tartalmára, döntési mechanizmusaira, az értékek változására, az egyén és az intézményesült politikai hatalom dimenziójában.

Mindkét írásból kitetszik a szerzők egyértelmű és felelősségteljes elkötelezettsége a demokrácia mellett. Ez az elkötelezettség aggodalmat is szül: az elért demokratikus eredmények, értékek, intézmények féltését a technikai fejlődéstől, a közösségek uralma alól kinövő technikák és eljárások, a hatalomkoncentráció és a centralizáció negatív hatásaitól. A szerzők által felvetett változások és a belőlük fakadó problémák minket sem fognak elkerülni. Ha talán nem is napjaink, de mindenképpen holnapjaink közösen megoldandó feladatai.

(*A szerkesztő*)

Az új technológiák teljesen új alapokra helyezik az eddigi termékeket, a termelési eljárást, az emberi kooperációt és kommunikációt a munkafolyamatban és a szabad időben, valamint a magán- és közügyek alakításával és tervezésével kapcsolatos szellemi erőfeszítéseket. Az új technológiai dinamika középpontjában ma a mikroelektronika áll, amely „kulcstechnológiává" vált.

Kulcs Utópiához?

A Római Klubnak készült jelentésben szkeptikus hangsúllyal írta *Alexander King:* „A mikroprocesszor valójában kulcs lehetne Utópiához." Felhasználható mindenütt az ipar, és a teljes közigazgatást magába foglaló tercier szektor automatizációjában. Ezzel a termelékenységet oly mértékben lehetne növelni, „hogy lehetségessé válna mindent előállítani, amire egy országnak szüksége van — védelem, egészség- és oktatásügy, táplálkozás és jólét — és mindenkinek magas életnívót biztosítani, anélkül, hogy bolygónk forrásait kimerítenénk vagy csökkentenénk; és mindezt a ma felhasznált fizikai munka mennyiségének töredékével". Kezdetben a piszkos, eltompító, ismétlődő és veszélyes munkákat lehetne felszámolni, valamint csökkenteni a heti munkaidőt, és általában a munkában eltöltött időt. Később egy olyan társadalom felé vezető útra lehetne lépni, amelyben az egyénnek ideje, eszközei és lehetőségei vannak arra, hogy sajátos érdeklődési területével foglalkozzék és abban kiteljesedjen: a művészetben, a tudományban, a kézműves munkában, a nevelésben, a sportban vagy másutt. „Ez gyakorlatilag a szegénységnek és a munka zsarnokságának a megszüntetéséhez vezethetne."

Tudjuk, hogy ma ez csak az első és a második, de nem a harmadik és a negyedik világ „Utópiája" lehet. Képviselhető-e, vagy „elgondolható-e" egyáltalán egy olyan utópia, amely még nagyobb szakadékot tételez fel egyrészről a magas fokon technicizált jóléti társadalmak, másrészről a túlnépesedett „szegény" társadalmak között, melyeknek „alulfejlettsége" így sosem ér véget?

A politika relatív autonómiája

Ebben a hatalompolitikailag bipolárisan strukturált, ipari világban mi szól amellett, hogy a magasan fejlett országok új technikai lehetőségeit és pénzügyi forrásait elsősorban a civil társadalom és az egyes polgár, és nem a fegyverkezés oldalán használnák fel?

Ezen a ponton merül fel az új és forradalmasodó technológiák „uralhatóságának" központi témája. Ez a téma kiterjed a katonai-ipari komplexumnak az autonóm-demokratikus politika-definíció feletti hatalmától egészen a technológiailag meghatározott strukturális munkanélküliség összes problémájáig. A piacirányította technológiaalkalmazás „öntörvényszerűsége" „hatalom" azzal a feltételezéssel szemben, miszerint a demokratikus alapú politikának abban a helyzetben kellene lennie, hogy céljait a technikai fejlődéstől messzemenően függetlenül fogalmazza meg és érvényesítse. Persze tudjuk, hogy a gazdaság és a politika viszonyában nincs és nem is lehetséges a „tisztán politikai" célkitűzéseknek és cselekvéseknek a teljes autonómiája. De a demokratikus társadalmak számára a „relatív autonómia" foka mégis lényeges. Vajon döntő csapást fog-e elszenvedni ez a relatív autonómia a nyolcvanas évek forradalmasodó technikai fejlődésétől? Vajon ezek az új technológiák felszámolják-e teljesen a „politika re-

latív autonómiáját"? A relatív autonómia nem csupán az új technológiák társadalmi és politikai uralhatóságában nyilvánul meg. A további, ezzel összefüggő kérdés: vajon a technológiailag meghatározott tömeges munkanélküliség felszámolható-e még demokratikus politika révén?

A jelenkor forradalmasító technikai fejlődése, különösen az elektromos információs technológiák beláthatatlan lehetőségei átalakítják, megváltoztatják az „államot". Főleg az állam következő funkcióit; a szakértő közigazgatást, a rendező hatalmat, a közszolgáltatások biztosítását és a társadalmi biztonság garantálását, valamint a létfontosságú gazdasági történések felelős képviseletét az országon belül és a más államokkal fennálló gazdasági konkurencia viszonyában.

A „politika relatív autonómiáját" a legmélyebben érinti az, amit ma átfogó értelemben „technikai kommunikációnak" nevezünk. A technikailag közvetített kommunikációnak a gazdaságban, a politikában és az emberek közötti kapcsolatokban korlátlannak tűnő lehetőségei a demokratikus politika alapaxiómáját érintik, a „nyilvánosságot", a dialógust és a természetes interakciót, mint a tudomásszerzés és az „akaratképzés" előfeltételét.

A technológia hatásainak komplex jellege

Azok a technikai forradalmasodások, amelyek a mikroelektronikán alapulnak, majdnem minden munkahely jelenlegi termelékenységét kérdésessé teszik. Nem csupán jelentős termelésnövelést tesznek lehetővé csökkenő munkaerő-felhasználás mellett. A munkaerő-probléma megoldásának még az olyan lehetőségei is bezárulnak, amelyek annak idején a mezőgazdasági mélyreható struktúraváltozásánál még adva voltak. A mezőgazdaságban felszabaduló munkaerő az iparban, valamint a magán- és közszolgáltatások területén nyert felvételi lehetőséget. Ma azonban a munkahelyek technológiailag feltételezett megszűnése a gazdaság minden szektorát érinti. A termelékenységnövekedés mércéje alapján éppen elsősorban az egykor annyira felvevőképesnek tűnő magán- és közszolgáltatási területek (a tercier szektor) azok, amelyeket a technikai fejlődés hatásai a leginkább érintenek. Ide sorolható a teljes állami, jobban mondva közszektor, amely korábban munkahelyek megteremtője volt. Egyike az itt felvetődő kérdéseknek: vajon a közszolgáltatási szektor révén megfékezhető-e a technológiailag feltételezett forradalom tempója? Lemondhatunk-e ezen a területen a munkaintenzív szolgáltatásoknak a tőke- és a technológiaintenzív szolgáltatások általi felváltásáról?

A közszolgáltatási szektor nem játszhat sem fék-, sem vezető szerepet a technológiaalkalmazás vonatkozásában. Közérdek, hogy növekedjék a közszolgáltatás termelékenysége; a tömeges adatfeldolgozás és a közlekedésügy automatizálásra vár. Ezzel szemben azonban még egyáltalán nem mulasztottuk el végleg az értelmes beavatkozási politika esélyeit. E területen nem kell automatikusan érvényesülnie a legújabb technológiák konkurenciahajszolta bevezetésére irányuló „piaci törvényeknek", és ezzel az emberi munkaerő és munkahely felszámolásának. Lehetséges és ajánlatos ezen a területen a tervező cselekvés.

Az összgazdasági irányítási koncepciók csődje

A Német Szövetségi Köztársaság történetében körülbelül tizennyolc évig a neoliberális gazdaságpolitika („A keretek állami alakítása: igen; folyamatirányítás: nem!") primátusát védelmezték, és körülbelül tizennégy évig a keynesiánus, azaz keresletorientált pénzügyi politika maximáival kísérleteztek. Ezért ma az úgynevezett „kínálatorientált" gazdaság- és konjunktúrapolitika a munkaerőpiaci problémák technológiailag feltételezett struktúraváltozásainak hatására, és a Deutsche Bundesbank tartós pénztömegpolitikájától kísérve, nem a *Milton Friedman* és követői előírta formát öltötte. Ez a politika mai napig átláthatatlan, sokféle, bizonytalan és érdekorientált. Állandó kihívásként állnak vele szemben mindenekelőtt az SPD és a szakszervezetek nagyléptékű, keresletorientált és a kvalifikált technikai fejlődést (környezet, energia, forgalom) célzó programjai („Munka és környezet", „Környezetvédelem és minőségi növekedés").

Minden oldalról elismerik a tömeges munkanélküliséget elsőrangú politikai problémának. Vitatott azonban (újból), hogy a kormányt kötelező „politikaterületről" van-e szó, avagy a megoldást egyedül a piac magánautonómiájától várjuk, amelyet „állami intézkedések kísérnek".

Dekvalifikáció és technikaadekvát foglalkozási képzés

A technikai fejlődés egyik „politikai dimenziója" abban rejlik, hogy a magángazdaság primátusa ellenére, a foglalkoztatási problémák, amelyek a foglalkozási képzéssel vannak kapcsolatban, közügyekké válnak. A munkahelyek felszámolása a mikroelektronika legrafináltabb termékeivel feltételezi a képességet a számológépek és a képernyő, a félautomata és a teljesen komputerizált munkaeszközök használatára. Kézenfekvő, hogy az új követelményekkel szemben a dolgozó emberek korábbi képzettsége elégtelenné válik, dekvalifikáció áll elő. A munkahelyek ilyen megváltoztatásának vagy újrarendezésének egyik következménye a technológiailag feltételezett munkanélküliség, amely a nyilvános munkanélküli-statisztikákban csapódik le. Erre következik az a vita, hogy az állami szerveknek a munkanélküliek – és a kiképzendők – jobb és technikaadekvátabb képzéséről kellene-e gondoskodniuk. Nem lehet az állam felelősségét tagadni a képzés terén, és a továbbképzésben sem szabad visszafejleszteni a hetvenes évek oktatási reformjainak eredményeit. A foglalkoztatás és a képzés technológiai komponense szigorúbb szemléletet kényszerít ki az iparvállalatok és a különféle szolgáltatószektorbeli technológiaalkalmazók részéről. Általában megkövetelendő, hogy a vállalkozás a korábbinál sokkal határozottabban kapcsolódjék be az átképzés folyamatába, sőt az, hogy az átképzésre kötelezve legyen. Akkor beszélhetünk „dekvalifikációról", ha a munkás korábban megszerzett képzettsége már nem alkalmas arra, hogy a munkát a technológiailag komplikáltabb, de termelékenyebb munkahelyen megfelelően ellássa. Nem tűnik teljesíthetetlen követelésnek a vállalkozással szemben, hogy saját maga tegye meg a megfelelő lépéseket az átképzésre, és az elkerülhetetlen elbocsátásnál neki kelljen bebizonyítani, hogy a dolgozó átképzése nem volt lehetséges.

Az üzemen belüli technikaalkalmazás és a beleszólás joga

Különösen jelentősek a munkahelyek, a termelési eljárás és az igazgatási munka technológiai forradalmasodásának üzemen belüli hatásai, melyre egy ilyen áttekintő jellegű cikkben csak utalhatunk. Ezek a hatások azonban politikailag is jelentősek, mint pl. a Szövetségi Munkajogi Bíróság ítélete az üzemi tanács beleszólási jogáról a komputerre alapozott személyzeti információs rendszer bevezetésével kapcsolatosan. A bíróság első tanácsának 1984. szeptember 14-i (ABR 23/82.) határozata az olyan technikai berendezések bevezetését és használatát, amelyek alkalmasak a munkavállalók magatartásának vagy teljesítményének ellenőrzésére, beleszólási jogra kötelezettnek nyilvánította. A bíróság a munkavállalók magatartási és teljesítményi adatainak komputeres feldolgozásában személyiségi jogaiknak a korábbinál jóval nagyobb veszélyeztetettségét látta. Ez az ítélet persze nem jelenti a vita befejezését. Az üzemi tanácsok és a szakszervezetek a konkretizálás problémája előtt állnak. De a bíróság döntése, ugyanúgy, mint pl. az Alkotmánybíróság népszámlálási döntése („Jog az információs önrendelkezésre") fontos technológiapolitikai fordulatot eredményezett. A magángazdaság és a politikai relevancia komplikált területén így egy ponton örvendetes rendezésre került sor. Ez további mintául szolgálhat a bíróságok és a törvényhozó testületek számára a megfelelő problémakezeléshez.

A „munkatársadalom" jövője mint politikai kérdés

E téma legkülönbözőbb aspektusaiból világossá lesz, hogy a technikai fejlődés politikai dimenziói számára új típusú megközelítésmódokra és megoldásokra van szükség. A „munkatársadalomnak" és jövőjének problémája megmutatja, hogy túl kell lépni a hagyományos, izolált problémadefiníciókon, és csak a lehető legkomplexebb megközelítés hozhat eredményt. Így a munkaidő-csökkentés, a heti munkaidő, vagy a munkában töltött életidő megrövidítésének formájában egyike a tömeges munkanélküliség elleni legsikeresebb stratégiáknak. A megrövidített munkaidő perspektívája — amely a jövőben egyre szélesebb fronton fog érvényesülni — a technikai fejlődésnek arra a lehetőségére utal, amely az ipari társadalmat mint „munkatársadalmat" jelentősen átalakítja. Ide tartoznak az úgynevezett „flexibilizálás" hatásai is, jelentse az a munkaidőnek vagy a munkahelynek a rugalmasabbá való tételét.

A technika forradalmasodása lényegesen megváltoztatja a munkatársadalom alapfeltételeit. E kérdés politikai dimenzióihoz tartozik a szabad idő értelmes felhasználásának problémája is. Egy napon ezalatt nem pusztán a „szabad idő" és a nyugdíjaslét problémáit értjük majd. A koncepciók erre már ma is szaporodnak; gondoljunk pl. *Adam Schaff* „tevékenység kontra munka"-tézisére (*Friedrichs/Schaff,* 1982.), vagy más tanulmányokra a „munkatársadalom végéről" (*Benseler* etc. 1982.). Világos lesz az ilyen komplex problémaelemzéseknél a politikai dimenziók sokfélesége. Ez átfogja az emberi élet „értelmének" kérdését, amelyet eddig csak az élethez szükséges munka és teljesítmény határozott meg.

A technika alkalmazása az állam- és a közszolgáltatásokban

Az eddigiekben arra kérdeztünk rá, hogy milyen hatásai vannak a technikai forradalmasodásoknak, különösen a mikroelektronikáénak a termelés és a szolgáltatás eddigi feltételeire, és a felelősségre a magángazdaságban, az állami, illetve a közszektorban. Épp ilyen központi és átfogó jelentősége van annak a kérdésnek is, hogy mennyiben és milyen következményei vannak a technika forradalmasodásának az államra és a közszektorra vonatkozóan. Ez az eddigi akaratképzési formák, érdekstruktúrák és demokratikus befolyási esélyek további fennállásának kérdéséhez vezet.

Két hagyományos állami feladatkör kezdettől fogva kínálkozott az elektromos adatfeldolgozás számára, és az információs technika, valamint a mikroelektronika robbanásszerű továbbfejlődésével ez az igény csak még inkább erősödött. Gondolok itt elsősorban az igazgatás mindent regisztráló és rendező funkcióira, a bejelentkezésre, az adóügyre és a rendőri tevékenységre, valamint a tömeges adatokkal dolgozó nagy társadalombiztosítási intézményekre. A technikai forradalmasodások előmozdítják az adattárolást és az adatátvitelt, megteremtik az automatikus ellenőrzésnek és a formalizált műveletek végrehajtásának a lehetőségét. Az államnak, a közigazgatásnak és a közszolgáltatásnak nagy szüksége van mindenféle technikai segédeszközre. Azonban költségokokból az információs technológiák bevezetése a közigazgatásban nem fejlődött olyan robbanásszerűen, mint a magánigazgatásban, és csupán a rutinügyekre és a tömeges közigazgatásra koncentrálódott. De várhatóan a legújabb technológiák alkalmazása előre fog majd haladni az állami szektorban is, mivel ez összefügg az állammal kapcsolatos elvárások növekedésével, a magángazdaságból kinövő szociális problémák megoldásával, az igazgatással és a szervezéssel.

Az itt felvetődő kérdések mindenekelőtt a következők:

- Az adattárolás problémaadekvát adatfeldolgozáshoz és az eredmények politikai érvényesítéséhez vezet-e?
- Az adattárolás vajon a megfelelő területekre korlátozódik-e? Vagy egyre erősödő kapcsolódásai, hálózatai alakulnak ki pl. „különleges esetekben", ami a polgár magánszférájának egyre fokozódó megsértéséhez vezet?
- A technikailag nyert adatok a politika „objektív" mérőszámaivá válnak-e?
- Az információs rendszerekkel kialakuló hatalmi struktúrák megrögződnek-e, és létrejönnek-e új, nemkívánatos anonim hatalmak?
- Vajon az egyre inkább előrehaladó fegyverkezés technológiája politikailag még uralható-e? Elkerülhető-e az automatikus irányítás és ellenőrzés önállósodásának veszélye („háború figyelmetlenségből")?
- A politika és igazgatás mértéktelen adatgazdagsága felvilágosult társadalomhoz vezet-e, vagy csak arra szolgál, hogy legitimálja az uralmon levők politikai akcióit?
- Kell-e vitatkoznunk a „politika primátusának" megőrzéséről az adat- és információ-fetisizmussal szemben?
- Fennáll-e a „kibernetikus kormánypolitika" (*Lenk*) veszélye?

Információs technológiák és az „aktív, előretekintő politika"

Itt azt a kérdést kell megvitatnunk, hogy vajon a politika és a közigazgatás nem nyer-e az új információs technológiák révén új, és korábban nem sejtett lehetőségeket a gazdasági és társadalmi problémák politikai megoldására, és egy „aktív, előretekintő politikára"? Az ötvenes években, az NSZK-ban, a *Ludwig Erhard* neoliberalizmusa elleni szociáldemokrata ellenállás — amely már a húszas évek óta a demokratikus gazdasági tervezés koncepcióját képviselte — abban reménykedett, hogy az új technológiák kialakulása egy napon lehetővé teszi az optimális gazdasági tervezést.

Ma bebizonyosodni látszik, hogy az információfelvétel és -tárolás, valamint az integrált feldolgozás korlátlan technikai lehetőségei nem oldják meg az aktív és előrelátó társadalmi tervezés alapproblémáját. Jóllehet a komputer-modellek alkalmazása a politikai döntési folyamatban elősegítette a döntési területek jobb strukturálását, több cselekvési alternatíva felmutatását, a kiválasztás javítását a következményértékelés révén, és mindezt csökkenő időigénnyel. Ez nem pótolja a célraorientált politikai döntést, de a döntés biztonsága sem növekszik meg ezzel. A politika „szintetikus információkkal" (*Kevenhörster*) él. Az adatbázis többé már nem ismerhető meg, a célszerű, érthető feldolgozás szükségszerűsége (*Reese* és mások) függésbe hozza a politikát a szakértőktől, akiknek nagy jelentősége van az információk értelmezésében.

Még ott sem funkcionál az előrelátó politika, ahol a kutatás megegyező véleménye szerint lehetőség lenne a tervezésre az egyforma adatok tömeges jellege miatt. Gondoljunk csak a nyugdíjak jövőbeli finanszírozásának problémájára, amelyet régóta számszerűen bebizonyítottak, előkészítettek, szakértői körökben ismertek és elemeztek, anélkül, hogy időben adekvát törvényes újrarendezésre került volna sor. Itt a „technológiai állam" alulmarad a „konkurencia demokrácia" egyeztető mechanizmusaival szemben, amelyek állandóan rövid távú cselekvést eredményeznek.

Adat-igazgatás és decentralizáció

Ha az automatizált igazgatási folyamatok ugyan produktívabbá teszik is az „államot", de ezzel még mindig nincs megoldva a régi kérdés: hogyan hozhatók összhangba az igazgatási cselekvés funkciói és hatásai a parlamenti-politikai ellenőrizhetőségével, a jogállami cselekvés „polgárközelségével" — a bizalomteremtés, érthetőség, jogbiztonság értelmében. Mindennek épp az ellenkezője következik be. A technikai fejlődés információs problémákat teremt, megerősíti a bürokratikus tendenciákat, elmélyíti a szakadást az állam és a polgár között. Következménye nem utolsósorban a mélységes bizalmatlanság az adatgyűjtéssel-tárolással és -felhasználással szemben.

Harminc évig biztosnak tűnt, hogy az összállami feladatok növekedése feltartóztathatatlan kényszert jelent a politika és az igazgatás centralizációjára és a föderalizmus, valamint a kommunális önigazgatás aláásásához vezet. A harmadik szektor technológiai forradalmasodásával eljöhet az az idő, amikor a kommunális önigazgatás és a

föderatív decentralizáció gondolatának revitalizálódása azért nyer esélyt, mert csökkenti a bizalmatlanságot az információs technológiák igazgatási alkalmazásával szemben, és jó értelemben vett „polgárközelséget" teremt. Olyan polgárközelséget, amely közeledést jelent az „érintettekhez", érthetőséget és átláthatóságot hoz magával, mégis használni tudja az adatfeldolgozás pozitív elemeit.

A decentrálisan működő technikai készülékek önmagukban még nem jelentenek decentrális döntéshozatalt. A „decentralizáció" érve mint reakció az információs technológiákra azonban két, eltérő irányban mutat. Azért hivatkoztunk a föderatív és a kommunális struktúrákra, mert a „helyi" adatgyűjtésben, -tárolásban és -feldolgozásban lehet (!), hogy nagyobb polgárközelség érhető el. Ez magába foglalná a lehetőséget a helyi (polgári) kezdeményezések számára, hogy hozzájussanak az információkhoz, dolgozzanak velük, pl. a környezetpolitikai érdekek érvényesítésében.

A politikai döntések és a kormányzati technika decentralizációja

A politikai döntési struktúrák decentralizációja túlmutat ezeken. Ez a több szerző képviselte követelés abból indul ki, hogy az új információs technológiák decentrális alapú döntéseket is lehetővé tesznek, amelyek a decentrálisan nyert és tárolt információkon és értékelésükön alapulnak. A technikai lehetőségek szempontjából nem lehet egy centralisztikusan orientált hálózat kialakulását eleve kizárni. „Az automatizált rendszerek segítségével a hierarchia magasabb szintjei jobb helyzetben vannak arra, hogy a munkát akár a saját területükön, akár a decentralizált egységekben felügyeletük alatt irányítsák és ellenőrizzék; a nagyobb hatalmi kompetenciák átruházása a decentrális egységekre nem zárja ki, hogy ugyanakkor a központ a teljesített munkáról jobban tájékozódjék. Ha az új technológiáknak decentralizáló hatásuk van, akkor az a centrális hatalmat épp annyira megnövelheti, mint ahogy csökkentheti is." (*Lenk* 1982, 298. o.) De vajon teljesen kizárható-e – legalábbis az állami szektorban, az alkotmányra való tudatos támaszkodással és a veszélyeket szem előtt tartva –, hogy a decentralizáció mégis elfogadható és fontos, sőt előremutató megoldása lehetne a technika alkalmazásának a politikai döntések területén?

Nagyon különbözőek a vélemények arról, hogy milyen is lehetne a „kibernetikai kormányzati technika". A komputerek lényegesen jobb információs, és mindenekelőtt koordinációs lehetőségeket teremtenek a kormányzati szférában. Ez nem vitás. Itt is nagy lesz a hajlam az információk centralizálására, és az adatbankokhoz való hozzáférés szigorú ellenőrzésére. A politikai rendszer és társadalmi tervezése számára fontos az a felismerés (*Kevenhörster*), hogy az adatokat többnyire inkább a kormánypolitika biztosítására és legitimálására alkalmazzák, mint a struktúraváltoztató, a jövőre irányuló döntésekre. Az információs technológiák status quo orientációhoz vezetnek.

Kormányzati ellenőrzés és ellenzék

Így aligha lehet különösebben optimista várakozásokat megfogalmazni az új technológiák kapcsán pl. egy jobb „kormányozhatóság" irányában. Inkább a hátrányok jellemzők, mindenekelőtt azért, mert a kormányzati ellenőrzés lehetőségei még inkább eltűnnek. Már utaltunk a kormány adatbankjaihoz való hozzáférhetőségre, és ezek miniszteriális igazgatására. Ehhez járul például az a lehetőség is, hogy az igazgatás előmozdítja az automatizációnak megfelelő törvényhozás követelményét. Az új információs technológiák az állam, azaz konkrétabban: az igazgatás és a közszolgáltató vállalkozások kezében megnehezítik a politikai ellenzék amúgy is nehéz helyzetét. Ez minden parlamenti ellenzék régi dilemmáját élesítené, azt, hogy a kormány és a többség az „apparátusok" felett rendelkeznek, míg az ellenzék nem. Korábban ezek az „apparátusok" egy csoport szakértő hivatalnokból álltak, ma és a jövőben valójában a legmodernebb technikai berendezkedések alkotják ezeket. Nyílt kérdés, hogy vajon az ellenzék adatbankja, amelyeket a „Bundestag egyedi tervéből" finanszíroznának, jobb megoldást jelenthetnének-e, mint a parlamenti ellenzék mindig újra és újra vitatott ellenbürokráciájának kialakítására irányuló javaslat.

A „politikai uralhatóság" kérdése

Ha áttekintjük az újabb technikai fejlődés legfontosabb „politikai dimenzióit", még akkor is kevés vigasztalót találunk, ha a mikroelektronika, az adatnyilvántartás és az információs technológia legmodernebb termékeit elfogulatlanul, mint az embert és a társadalmat szolgáló haladást fogjuk fel. Az eredmény ilyen megfogalmazása azonban elégtelen. Ezért válaszunk így hangzik: a nyolcvanas évek technológiai forradalmasodása olyan saját dinamikával rendelkezik, amely – különösen a nyílt nemzetközi kontextust és a világ hatalompolitikai bipolaritását szem előtt tartva – nem tartóztatható fel. De különböző a bevezetés tempója a magángazdaságban és a közszektorban. Ebben is a szociálpolitikailag orientált állam funkciója mutatkozik meg. Ami a technikai dinamika politikai feldolgozásának már érintett pontjait illeti, mindenekelőtt a decentralizációt, azokat fáradságos munkával a demokratikus rendszerek alapproblémáiba belegondolva, és a klasszikus axiómák gondolati eredményeivel konfrontálódva kell továbbfejleszteni. A klasszikus államtudományoknak és a modern társadalomtudományoknak a maguk sajátos szempontjai szerint kell a technikai fejlődéssel foglalkozniuk, és megmutatni azt, hogy hol kell és lehet ezeket felhasználni; hol kell felhasználni és irányítani; és hol rombolják le a politikai rendszernek és a demokratikus, jogállami és szociális orientációjú politikának az alapjait.

Az új kommunikációs technológiák egész területének komoly figyelmet kell szentelnünk. Itt már nem csupán az új médiák köz- vagy magánüzemeltetőiről van szó. Politikatudományi szempontból az a kérdés, hogy milyenek a hatásai ezeknek az új médiáknak, mindenekelőtt a telekommunikációnak a képviseleti-demokratikus rend-

szerek klasszikus talajára, a politikai nyilvánosságra. Azt az aggodalmunkat kell kinyilvánítanunk, hogy a kommunikációs technológiák forradalma, a politikai folyamatokat kísérő felvilágosodott politikai nyilvánosság amúgy is a koncentrációs folyamatok által már nagyon korlátozott elvét teljesen felszámolhatja.

IRODALOM

Benseler, Frank—R. G. Heinze—A. Klönne—(Hrsg.): Zukunft der Arbeit. Hamburg, 1982.

Dörhage, Walter—M. Faltis—K.-D. Plümer—(Hrsg.): Technik im Griff? Der zwiespältige Charakter des technischen Wandels. Hamburg, 1982.

Ellwein, Thomas: Technik und Politik. In: *G. Ropohl* (Hrsg.): Interdisziplinäre Technikforschung, Berlin. 1981.

Fricke, Werner—K. Krahn—G. Peter: Arbeit und Technik als politische Gestaltungsaufgabe. Ein Gutachten aus sozialwissenschaftlicher Sicht. (Hrsg. von Senator für Bildung, Wissenschaft und Kunst, Bremen) Bonn, 1985.

Friedrichs, Günter—A. Schaff (Hrsg.): Auf Gedeih und Verderb. Mikroelektronik und Gesellschaft. Bericht an den Club of Rome. Wien, 1982.

Halfmann, Jost: Die Entstehung der Mikroelektronik. Zur Produktion technischer Fortschritts. Frankfurt am Main, 1984.

Hartmann, Michael: Rationalisierung im Widerspruch. Ursachen und Folgen der EDV-Modernisierung in Industrieverwaltungen. Frankfurt am Main, 1984.

Hartwich, Hans-Hermann: Mikroelektronik-Schlüsseltechnologie der achtziger Jahre. Gegenwartskunde 1983/1.

Kevenhörster, Paul: Politik im elektronischen Zeitalter. Politische Wirkungen der Informationstechnik. Baden-Baden, 1984.

King, Alexander: Eine neue industrielle Revolution oder bloss eine neue Technologie? In: Friedrichs — Schaff i. m. 31. o.

Kofler, Leo: Beherrscht uns die Technik? Technologische Rationalität im Spätkapitalismus. Hamburg, 1983.

Kruedner, Jürgen v.—K. v. Schubert (Hrsg.): Technikfolgen und sozialer Wandel. Zur politischen Steuerbarkeit der Technik. Köln, 1981.

Grimmer, Klaus: Auswirkungen der Verwaltungsautomation auf Verwaltungsverfahren und Aussenbeziehungen. Modernisierung der Verwaltung. 1. Hallband. Forschungsprojekt Verwaltungsautomation. Kassel, 1978.

Lasswell, H.: Policy problems of a Data-Rich Civilization, in: Westin, A. F. (Hrsg.): Informations Technology in a Democracy, Cambridge (Mass.), 1971.

Lenk, Klaus: Informationstechnik und Gesellschaft, Mikroelektronik, 1982.

Markt versus Staat = WSI-Mitteilungen, 1985/5.

Mettler-Meibom, Barbara: Breitbandtechnologie. Über die Chancen sozialer Vernunft in technologiepolitischen Entscheidungsprozessen. Unveröff. Habil-Schrift. Hamburg, 1985.

Meyer-Abich, Klaus M.—U. Steger—(Hrsg.): Mikroelektronik und Dezentralisierung. Berlin, 1982.

Reese, Jürgen—H. Kubicek—B.-P. Lange—Lutterbek—U. Reese: Gefahren der informationstechnologischen Entwicklung. Perspektiven der Wirkungsforschung. Frankfurt am Main, 1979.

Schaff, Adam: Die Krise der industriellen Zivilisation- und was weiter? = Gewerkschaftliche Monatshefte, 1985/8.

HARTWICH, HANS-HERMANN:

THE POLITICAL DIMENSIONS OF TECHNICAL DEVELOPMENT. A SKETCH OF PROBLEMS FROM THE POINT OF POLITICAL SCIENCE

(Summary)

The analysis focuses on the appearance of new technologies and their complex impact on societal policy. The relative autonomy of politics offers an opportunity for democratization and decentralization with the help of new technologies, but opposite, totalitarian alternatives also exist.

The technological challenge raises the problem of planning and of the possibility of the management of the entire economy in a novel manner, a particularly important and central problem is technologically determined unemployment, the 'end of the society of labour', which requires a political solution. The new communication technologies in particular revolutionize the activities of the state and public services, they offer opportunities for decentralization and require the active shaping of policy with a foresight.

UDO BERMBACH

KONSZENZUS ÉS KONFLIKTUS TÉZISEK ÉS ÉRTÉKVÁLTOZÁS, AZ „ÚJ" POLITIKA ÉS A POLITIKAI INTÉZMÉNYEK ÖSSZEFÜGGÉSEIHEZ*

Ez az elemzés az utóbbi években a társadalomtudományokban folyó értékváltozás-vitában[1] háttérbe szorult aspektust emel ki (persze csak nagyon röviden, szelektíven, részletezés nélkül): a megváltozó érték- és magatartásminták hatásainak összefüggését a politika-értelmezéssel és a politikai intézmények problémáival. Előrebocsátva tézisemet: a társadalmi értékpreferenciák nagyfokú változásai átalakult politika-értelmezéshez vezettek, melynek mélyenszántó következményei vannak a parlamentáris demokrácia központi intézményeinek működőképességére és legitimálhatóságára vonatkozóan.

I.

Elemzéseim kiindulópontja az a társadalomtudományokban uralkodó meggyőződés, hogy az elmúlt években az NSZK-ban (és különböző mértékben a nyugati ipari társadalmak többségében), olyan értékváltozás ment végbe, amely – *Inglehart* nyomán[2] – a materiálisról a posztmateriális értékorientációkra való átmenetet jelenti. Jóllehet az *Inglehart*-féle terminológiának a speciális tartalmi javaslatait problematikusnak tekinthetjük és – mint *Klages*[3] – inkább egyfelől a kötelességi és elfogadási értékek, másfelől pedig az önkifejezési értékek szembeállításáról beszélhetünk, de az vitathatatlan, hogy a vélemények (*belief*), a beállítódások (*attitudes*) és az értékek (*values*) – *Rockeach*[4] nyomán – különösen a fiatalabb, képzett generációknál nagy átváltozáson mennek át.

Megegyezés uralkodik ennek a változásnak az általános tendenciáira vonatkozóan is: átmenet a korábbi közvetlen, materiális szükségletkielégítés, a biztonság és a rend értékeiről az egyéni autonómia erősebb kibontakoztatására és az életvilágbeli folyamatok önálló alakítására, átmenet a hagyományos politikai intézmények pozitív értékelé-

*A szerző a nyugat-berlini Freie Universität által 1984. december 6–8. között rendezett „Konszenzus és konfliktus – 35 éves az Alaptörvény" c. konferencián tartott előadásának a Társadalomkutatás számára átdolgozott és lerövidített szövege.

séről, és az azzal összefüggő inkább passzív politikai magatartásról egy intézménykritikai pozícióra, amely növekvő elkötelezettségi készséggel és aktív politikai magatartással párosul.

Bizonyos, hogy ezek a változások elsősorban a népességnek bizonyos kisebb csoportjait érintik. De kiemelkedő társadalmi pozíciójuk, elsősorban magasabb képzettségük és informáltságuk következtében közvéleményformáló szerepet biztosít nekik. Ezek az érték- és beállítódás-változások a tömegkommunikációs eszközökön keresztül olyan, gyakran aránytalanul széles körben váltak vitatottá, hogy egyre erősebben érintik a népesség többségét és így a társadalom egészére vonatkozó következményeket vonnak maguk után, amelyek az eredeti társadalmi hordozókon messze túlmutató, hosszú távú strukturális változásokhoz vezetnek.

Az NSZK számára ennek az évek óta tartó értékváltozásnak két fontos tendenciáját rögzíthetjük. Egyrészt megállapíthatjuk, hogy az érték- és magatartásminták változásai olyan eltolódásokat eredményeztek — és lehet, hogy még továbbiak is be fognak következni —, melyeknek strukturális következményei jelenleg nem láthatók át teljesen. Másrészt tény, hogy az értékváltozás a népesség nagy többségét legalábbis intellektuálisan elérte[5], amely azonban nem jár együtt szükségképpen a magatartás megváltozásával. Így az újabb társadalomtudományi kutatásokkal megegyezően abból indulhatunk ki, hogy a különféle értékpreferenciák, amelyek látszólag kizárják egymást, a társadalmi valóságban a népesség többségénél összefonódva, kölcsönösen hatnak egymásra. A posztmateriális értékrend popularizációját a népesség többsége, ha vitatkozva és diffúzan is, de elfogadta, ami azonban nem jár együtt a konkrét, mindennapi magatartás drámai átalakulásával. De ez az elfogadás hosszabb távon befolyásolja a morális, a gyakorlati ítélőerőt, és hatással van a politika és a politikai intézmények értékelésére is.

II.

Az értékváltozással párhuzamosan zajlik — a nyugati kapitalista ipari társadalmaknak az új technológiák elterjedése kiváltotta strukturális változásai következtében — a politika átértelmezése és újradefiniálása. Az ökológiai és a békemozgalom jelentkezése és meglepő sikerei óta világos, hogy az NSZK-ban — és nemcsak itt — két, egymással konkuráló politikaértelmezés és -felfogás létezik, amelyek nem egyeztethetőek össze egymással minden további nélkül.

Nagyon leegyszerűsítve: tipológiailag egy „régi, hagyományos és szűk" politikafelfogás állítható szembe egy „új" és nagyon „tág" politikafogalommal. A „régi" politikán azt az elképzelést értjük, amelyből az Alaptörvénynek a modern európai politikatradícióban gyökerező, liberális értelmezési lehetőségei táplálkoznak. Ezek például: a politikai törekvés összekapcsolása a nyilvánossággal, elhatárolása a magánszférától, a politika a nagyjában és egészében nem problematikus szociokulturális értékkonszenzusból táplálkozik olyan célok, mint a gazdasági növekedés, a munka- és a teljesítmé-

nyi ethosz, olyan eljárások, mint a többségi döntés, amelyek a politikai felelősség személyes beszámításképességét és a döntések revideálhatóságát feltételezik, és végül a politikának az intézményekhez kötődő értelmezése, a politikai intézményeknek az olyan elkülöníthető politikaterületekhez kapcsolása, amelyekben az általánosan kötelező akaratképzés és a döntéshozatal zajlik.

A „régi" politikának ezzel a típusával szemben áll — nem utolsósorban a modern beavatkozó állam kialakulásának következtében — egy „új" politika-értelmezés, amely a „köz" és „magán" elválasztását többé nem a hagyományos módon hajtja végre, hanem veszélyeztetve látja azt az új technológiák révén. (Mint pl. az információs és a kommunikációs technológiák elterjedése, az adatgyűjtés problémája, a munkahelyi és az életrizikó megnövekedése a legkülönfélébb tevékenység területek elektronizálásának eredményeként; az atomenergia és a génmanipuláció lehetőségei.)

A csaknem összes, így a korábban privát életterületeknek ezáltal létrejött „politizációja" az eddig relatíve problémátlan értékkonszenzus megkérdőjelezéséhez vezet. Azt is lehetetlenné teszi, hogy a korábbi politikai intézményeket továbbra is a hagyományos, ismert politikaterületekre telepítsék. Itt szubjektív és objektív tényezők hatnak együtt: a modern beavatkozó állam egyre újabb tevékenységi területeket „politizál", amelyek a régi politika-értelmezés szerint a magáncselekvéshez tartoztak, és beavatkozása révén egyre inkább összekapcsolja egymással ezeket a területeket. Ez az ún. „politikai összefonódás" (Politikverflechtung), ami az érintett szubjektumok oldaláról többnyire privát cselekvési lehetőségeiknek a leépítését és a politikai-társadalmi integrálódás fokozódó, általános növekedését, valamint a korábban magánjellegű életösszefüggések korlátozását jelenti.

Ezeket a korlátozásokat a hagyományos politika-értelmezés hátteréből érthetjük meg, amely a modern ipari társadalmat, diszfunkcionális következményeit az állami-adminisztratív cselekvés kiterjesztése révén kívánja felszámolni. De ezzel túlterheli és megkérdőjelezi a politikai intézmények normatív alapjait, valamint a társadalmi értékkonszenzust, és így indirekten a posztmaterialista értékorientációk, valamint az új politika-értelmezés kialakulását mozdítja elő. Ugyanis a beavatkozó állam tendenciái az érintett polgárok ellenállását provokálják, ellenmozgalmat hívnak létre, amely a fenti változások tendenciájában jelenik meg.

III.

Egyrészt az értékváltozás, másrészt az új politika-értelmezés járulnak hozzá ahhoz, hogy a társadalom és a politika hagyományos konfliktusterületeinek újraformálódása alakuljon ki. Míg a hagyományos, materialista értékorientációk a „régi" politikafogalommal együtt, ahogyan azt mindenekelőtt a liberális politikaelmélet megformulázta, a polgári demokrácián belüli politika ellentételeket elsősorban a társadalmi érdekek vonalán és a gazdasági osztálykonfliktusok mentén szervezték meg, ennek a régi „bal-jobboldali" sémának az egyértelműsége időközben nagymértékben megkérdőjeleződött.

Az új posztmaterialista értékpreferenciák recepciója a népesség többségének oldaláról, az ezáltal megváltozó beállítódás a politikához és a társadalomhoz, politikafogalmunk kiterjedése és strukturális-intézményes határainak feloldódása megnehezítik a politikai megoldási javaslatok és programok egyértelmű társadalmi megfelelését, és — mint *Inglehart* újabban meggyőzően kimutatta[6] — mélyenszántó strukturális változásokhoz vezetnek a politikai érdekképviseletekben.

A különböző értékorientációk átfedései és áthatásai bizonytalanná teszik a népesség beállítódásának és magatartásának egyértelműségét a politikai-intézményi területeken, s a politikai artikuláció új formáinak tendenciáihoz vezetnek — mint a polgári kezdeményezések, vagy az ökológiai mozgalmon belüli számtalan báziscsoport — és egyben átstrukturálják a politikai szervezeteket az új értékek értelmében. Ennek messzemenő következményei vannak a pártok és a szakszervezetek számára: azzal a veszéllyel kerülnek szembe, hogy szétesnek a materiálisan és posztmateriálisan orientált szárnyakra. Emiatt nehéz és komplikált kiegyenlítési eljárásokat kell kialakítani, de nehézségek merülnek fel hagyományos értékorientációjú tagságuknak a mobilizálásával és szervezésével kapcsolatosan is az új értékorientáció tekintetbevételének szükségessége miatt.

Hogy ez az átalakulása folyamat a gyakorlatban csak nagyon lassan és nehézkesen halad előre, az nem csupán azzal függ össze, hogy a régi, begyakorlott cselekvési mintákat nem szívesen adják fel, hanem azzal is, hogy nem világos: kinek az értelmezése bizonyul végül helyesnek az előttünk álló változási folyamatokkal kapcsolatosan? Ehhez járul az értékváltozásból szükségképpen következő hagyományos politikaterületi hierarchiák prioritásainak átalakulása. Így kerül a kérdőíves felmérések által is bebizonyítottan a környezetvédelem az újraelosztás, a magánélet alakítása pedig a hivatali karrier elé. Ezekre a változásokra kell átállniuk a politikai érdekszervezeteknek és pártoknak, annak ellenére, hogy a politikai-társadalmi hierarchiák újjáalakulásának folyamata és a politikaterületek megfelelő prioritásainak átalakulása még csak most zajlik.

IV.

A parlamentáris demokrácia intézményei, ahogyan azok a Német Szövetségi Köztársaságban 1949 után kialakultak, az egymásra épülő értékek együttesén alapulnak, amelyek a legszorosabban összefüggnek a polgári társadalommal és történetével. Parlamentáris kormányzat történetileg csak ott alakulhatott ki, ahol a nem problematikusan értelmezett, az élet gyakorlatában kialakult értékképzetek megegyeztek a politikai rendszer szerkezetét megalapozó értékpremisszákkal.

A társadalmi értékképzeteknek és a rájuk épülő intézményeknek a kialakulása és fejlődése közötti szoros kapcsolat világos lesz abból, hogy az intézmények mind elismerésük, mind tartós stabilitásuk vonatkozásában rá vannak utalva arra, hogy az őket strukturáló és egyben megalapozó cselekvési mintáknak kötelezően társadalmi ér-

vényt szerezzenek. A társadalmi értékorientációk és az ezekhez hozzátartozó politikai intézmények között közvetlen történeti és szisztematikus összefüggés áll fenn, amely a társadalom politikai intézményeit megfosztja az önkényes manipuláció és értelmezés lehetőségétől, és meghiúsítja azt, hogy ezek a területek egymástól legitimáció-csökkentő hatás nélkül elváljanak. Így a parlamenti kormányzati rendszer politikai intézményei egy olyan normatív vonatkozási keretet igényelnek, amely belül van a „régi" politika horizontján és amely – bizonyos értelmezési nyíltság ellenére – nem illeszkedhet be törésmentesen az új, posztmateriális értékorientációkba.

Most a további történeti-szisztematikus bizonyítás helyett be kell érniük a vázolt összefüggéseknek két példán való szemléltetésével. A liberális képviseleti eszmében rejlő „szabad" mandátum csak akkor lehet politikailag értelmes szervezeti elv, ha vele egyidejűleg az is érvényesül, hogy a politikai képviselők választói bázisuk normatív-fundamentális konszenzusát nem sértik meg. Másként megfogalmazva: a modern parlamentarizmus szabad mandátuma mint a politikai akaratképzés és döntéshozatal intézménye előlegzi a választók és képviselőik relatív gazdasági, társadalmi és kulturális homogenitását. Másként a választók politikai döntési kompetenciájának átruházása a képviselőkre túl magas rizikót jelentene a választók számára. A képviseltnek biztosnak kell lennie abban, hogy alapvető érdekeit és alapvető értékorientációit nem sértik meg és nem élnek vissza velük, s ezt a biztonságot saját érdekeinek és értékorientációinak az általa kiválasztott politikai képviselőéivel való potenciális megfelelésében látja. Ahol ezt az alapkonszenzust megsértik, vagy nem áll fönn többé – így például az erős társadalmi különbségek vagy az ezekből következő érdekellentétek miatt – rendszerint megjelenik az utasítási jog, az imperatív mandátum követelése.

Hasonló előfeltételeket állapíthatunk meg a parlamentáris kormányformát megalapozó változó többségek elvére, a kormány és a parlament mindenkori helycseréjének lehetőségére vonatkozóan. A potenciális kormányzatot jelentő ellenzék kialakulásának előfeltétele az uralkodó társadalmi értékorientációk kölcsönös elfogadása a kormány és az ellenzék által. Ha valamelyikük politikája megsérti az alapkonszenzust, akkor a változó kormánytöbbségek elvének nincs értelme, mivel a korábbi döntések megváltoztatása többé már nem lehetséges. A parlamentarizmus dinamikája a döntések megváltoztathatóságára és az alapkonszenzus kölcsönös elfogadására és változatlanságára alapoz. Ez a „régi" politika-értelmezésnek megfelelően elsősorban azáltal garantált, hogy az alapvető társadalmi és kulturális értékek politikailag nem változtathatók meg, hanem a konkrét politikában csak mindenkori érvényesítésük lehet a politikai ellentétek és a konkurencia tétje.

Könnyen hozhatnánk fel további példákat a fenti tézisre, miszerint a modern parlamentarizmus intézményei legitimációjukat a „régi" politika keretei között mozgó társadalom értékrendjéből veszik. Ez nem jelenti azt, hogy ennek az értékrendnek a ma zajló problematikussá válásával a társadalom számára a hagyományos politikai intézmények szükségképpen diszfunkcionálisakká válnának. Ez csupán az intézmények legitimációs alapjainak a problematikussá válását hozza magával, amely összekapcsolódik a legitimációs válság növekedésének veszélyével.

Az NSZK-ban a materialista és a posztmaterialista értékrendek együttlétezése és kölcsönös áthatása következtében „átmeneti állapotról"[7] beszélhetünk a népesség értékrendjének vonatkozásában. Ennek alapján ítélhetjük meg a parlamentáris rendszer intézményeinek helyzetét: a „régi" politika legitimáló értékeire épülnek, azonban cselekvési orientációjuk és döntési követelményeik alapján olyan célperspektívákkal találkoznak a társadalomban, amelyek az értékváltozásban keletkeztek.

Ebből az itt rendkívül röviden megfogalmazott tényállásból nagyon különböző, sőt gyakran ellentmondásos követelmények keletkeznek, amelyekből alig képes megfelelni a politikai szervezet. Az állandóan fenyegető legitimáció csökkenéssel a legtöbb politikus azt szegezi szembe, hogy a fennálló intézményeket és teljesítményeiket egy konvencionálisan értelmezett normakeretben értelmezik, és ezzel nem csupán védik azt, hanem az állandóan ismétlődő visszanyúlással a történeti igazolási mintákra az elvi kritikákkal szemben megpróbálják immunizálni is. Egy ilyen stratégia célja – amelyet persze nem csupán a hivatásos politikusok követnek, hanem azok is, akik érdekeltek a *status quo*-ban – minden bizonnyal az is, hogy leblokkolja az új intézményes szükségleteket, amelyek a megváltozott értékorientációkból és az ezeket az értékorientációkat előmozdító új társadalmi mozgalmakból adódnak, és ezeket nem-rendszerkonformként bemutatva elfogadhatatlan kisebbségi pozícióba szorítsa.

Persze ez a stratégia csak részleges eredményeket hozhat, amely a materialista értékpreferenciákat, a „régi" politika-értelmezést és a hagyományos intézményes igazolásokat megkísérli úgy összekapcsolni, hogy az értékváltozást, az „új" politika-értelmezést és az új intézményes szükségleteket lehetőleg kirekessze a társadalmi többség konszenzusából. Ugyanis a puszta visszautalás a történeti tradíciókra, amelyek csak nagyon közvetetten kapcsolódnak a legtöbb polgár mindennapi gyakorlatával, szakít a társadalmi realitással. Egy olyan társadalom, mint az NSZK-é, amely a kihordatlan és eldöntetlen értékkonfliktusok állapotában él, ahol a gyors gazdasági, társadalmi és kulturális változást a hagyományos értékorientációkkal rendelkező érintettek állandóan tapasztalják, aligha csillapítható le az érintetlen értékkonszenzusra való rituális feleskűvéssel. Amennyiben egyáltalán komolyan vehető a „tradicionalisták" nyilvános felhívása erre, az aligha vezethet a megsérült intézmények politikai rehabilitálásához. Éppen ellenkezőleg: ez a tradíció-felemlegetés épp a külsődlegesen indukált legitimációvesztéshez vezet. Ezt megerősíti az intézmények belső lerombolása azok által, akik ezekben az intézményekben, ezeket irányítva cselekszenek, és az uralkodó intézményes etikának kötelezik el magukat, ám ugyanakkor a gyakorlatban, konkrét döntéseikkel aláássák azt. (Példaként utalok a Bundestag döntésének elmaradt végrehajtására a Buschhaus-erőművel kapcsolatosan és a *Flick*-konszern vesztegetési botrányára, valamint *Kiessling* tábornok ügyére.) A politikai intézmények számára ez a stratégia túlzott igénybevételt jelent, amennyiben olyan döntési teljesítményeket kíván tőlük, amelyeket nem képesek biztosítani, és eredeti legitimációs alapjaikon igazolni sem tudnak.

A „többségi elvről"[8] újabban ismét fellángolt vita világossá tette, hogy az olyan érvényességi előfeltételek jelentős megkérdőjelezése, mint ennek az elvnek csak a több-

ségi szférában való alkalmazása, az érvényes értékkonszenzus nem problematizált volta, a döntések revideálhatósága, a „legitimitás biztosítását az eljárás révén" (*Luhmann*) a politikai gyakorlatban nagyon erőteljesen veszélyeztetik. Mivel azokban az eljárásokban, amelyekkel a társadalmak megegyeznek konfliktusaik szabályozására, benne gyökereznek alapvető értékelképzeléseik, és ezek alapkonfliktusai esetén az eljárásra koncentrálás mindenképpen csak időlegesen segíthet a konfliktus enyhítésében vagy megoldásában. Ahol egzisztenciális meggyőződéseket rekesztenek ki a hagyományos eljárási szabályok segítségével a többségi értékorientációk közül, és ezzel politikailag hatástalanítják azokat, átmenetileg maga az eljárás kérdőjeleződik meg, még akkor is, ha nem állnak rendelkezésre alternatív vagy kiegészítő eljárási minták. Egy ilyen szituáció következményei veszélyeztetik az összes fontos, alapvető érdeket érintő döntések meghozatalát, blokkolhatják azokat addig, amíg az eljárási szabályokat és az értékorientációkat a többség konszenzusa újra összhangba hozza.

V.

Nagyon röviden megkíséreltem itt vázolni az értékváltozás, a változó politika-értelmezés és a politikai intézmények viszonyát, amelyből alaposabban megvizsgálva sokféle, messzemenő következtetést vonhatunk le. Ezekből itt röviden csak háromra utalnék.

A változó társadalmi helyzet első következménye az Alaptörvényben foglalt alapjogok szélesítő újraértelmezése. Az ilyen újraértelmezésnek az egymást átható materiális és posztmateriális értékorientációk tényéből kell kiindulnia, és a társadalmi értékhierarchiák fokozatos prioritási változásait a joggyakorlat szintjén kell követnie.

Így például a „jogot" a tiszta levegőre és vízre, egy lehetőleg nem károsodott környezetre, akár a saját egészség védelmét a külső veszélyektől az Alaptörvény 1. (az emberi méltóságról) és a 2. (a szabad kiteljesedésről szóló) paragrafusainak értelmezéséből lehet levezetni. Amennyiben az értékváltozás az élet- és a kommunikációs formákat is érinti, megváltoztathatók és kiegészíthetők a megfelelő alapjog-értelmezések. Pl. az Alaptörvény 6. §-a (a család védelme) kiterjeszthető általában az életközösségekre, függetlenül attól, hogy azok milyen formában szervezettek.

Általánosan megfogalmazva: az értékváltozás nyomása alatt aligha kerülhető el a polgári szubjektivitás hagyományos fogalmának részleges revideálása a posztmaterialista értékpreferenciák alapján. Ezeket az újkor kezdete óta a polgári társadalom- és államelméletet megalapozó elképzeléseket újra kell gondolni, és a gyorsan változó ipari társadalom feltételeihez kell alkalmazni, szociális formáikat új tartalmakkal kell megtölteni.

A „polgári szubjektum" szociális vonásainak megváltozása következményekkel jár a társadalmi szervezet szintjén is. A korábban magánjellegű létszféráknak, az „új" politika-értelmezésben jelentkező „politizációja" a szubjektív tudat szintjén többek között a politikai participációs igények kiterjedéséhez vezet, a megnövekedő szubjek-

tív politikai érintettségnek és a politikaterületek újraformálódásának hatására éppen azoknál, akik a posztmaterializmus szociális hordozói és előrevivői.

Kézenfekvő, hogy ez hatással van a pártoknak és más társadalmi érdekképviseleti szerveknek a programjára és szervezetére is. Abban a mértékben, ahogy a posztmateriális értékek egyre inkább elterjednek a társadalomban, a pártok és a szakszervezetek arra kényszerülnek, hogy korábbi programjaikat legalább annyira hozzáigazítsák az új értékpreferenciákhoz, hogy a „régi" és az „új" politika szintézise jöjjön létre. A politikai szervezeteket az új, konkuráló „mozgalmak" arra kényszerítik, hogy szervezeti struktúrájukat igazítsák hozzá a változó politika-értelmezéshez, mivel egyébként szervező- és mobilizálási képességük, és ezzel végső soron általában politikaképességük károsodna. Ez hosszabb távon nyitáshoz vezethet az új társadalmi mozgalmak irányában, valamint a közvetlen pártdemokrácia és a participáció megerősödéséhez, a pártszervezet kevésbé éles elhatárolódásához a szimpatizáns társadalmi „holdudvar" irányába.

Végül a fent jelzett változási folyamat legfontosabb következménye abban állhat, hogy újra kell gondolni a különféle politikai szférák és területek intézményes elválasztását. Ezen először is az adott döntési struktúrák erőteljes decentralizációját értjük — ahogy az a közvetlen demokrácia modelljei alapján átvehető lenne —, de a politika „regionalizálását" is oly módon, hogy a különféle politikaterületeken sajátos, a tárgyi problémák számára adekvát akaratképzési és döntési modelleket, eltérő eljárási elveket alkalmazunk.

Ez új intézményes beleszólási formák elfogadását és beépítését jelentené — a polgári kezdeményezésektől kezdve az önszerveződés különféle formáiig — az Alaptörvény által előírt, átfogó intézményes összefüggésbe, a participációs és a döntési formák pluralizálását és variálódását. Ez lehetővé tenné, hogy a konkuráló értékrendek mindenkor megjelenhetnek ezek keretei között, és kölcsönösen felléphetnek egymás ellen, illetve áthatják egymást. Ezzel alkalmanként a hagyományos döntési eljárás keretei között meghozott döntések időbeli elhalasztását értjük ott, ahol az össztársadalmi kötelező döntés a döntést meghozó intézményt „túlterheli" és az érintett társadalmi csoportokat definitíven kizárja a többségi konszenzusból. Ilyen esetekben a régi magatartási és eljárási minták helyett a „kooperatív konszenzuskialakítás" (*Offe*) és az új konszenzuselméleti társadalomelméletek (*Habermas*) kiegészítő formáit alkalmazhatjuk.

Magától értetődik, hogy ezzel a bevezetőben megfogalmazott tézis következményeit távolról sem ábrázoltuk átfogóan. Vitathatatlan, hogy e következmények közül sok vezethet politikai intézményesítési javaslatokhoz, amelyek azonban nem léphetnek fel a történeti újdonság igényével. Könnyen bebizonyítható, hogy csaknem minden elképzelhető társadalmi-politikai szervezeti modellt, legalábbis elméletileg végigjátszottak már. Ami azonban új, az az, hogy ezeknek az ismert intézményi és szervezeti elemeknek a kombinációja a társadalmi fejlődés olyan szakaszának kontextusában merül fel, amely viszont történetileg újszerű. Aligha tételezhetjük fel ugyanis azt, hogy a jelenleg megfigyelhető változási folyamatok a kései kapitalista ipari társadalmakban korábban akár csak elméleti modellként is megjelentek volna.

IRODALOM

1. Az értékváltozásról folytatott vitákból különösen fontos: *R. Inglehart:* The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics. 1977.; *H. Klages–P. Kmieciak* (Hrsg.): Wertwandel und gesellschaftlicher Wandel. 1979.; *H. Klages:* Wertorientierung im Wandel. Rückblick, Gegenwartsanalyse, Prognosen, 1984.; *P. Kmieciak:* Wertstrukturen und Wertwandel in der Bundesrepublik Deutschland. 1976.
2. *Inglehart* i. m.
3. *Klages* i. m. 18. és köv. oldalak
4. *M. Rockeach:* The Nature of Human Values. 1973.
5. *Klages* i. m. 85. és köv. oldalak.
6. *R. Inglehart:* Traditionelle politische Trennungslinien und die Entwicklung der neuen Politik in westlichen Gesellschaften = Politische Vierteljahresschrift, 1983/2. 139. és köv. oldalak.
7. *Klages* i. m. 146. o.
8. *B. Guggenberger–C. Offe* (Hrsg.): An den Grenzen der Mehrheitsdemokratie. Politik und Soziologie der Mehrheitsregel. 1984.

BERMBACH, UDO:

CONSENSUS AND CONFLICT. THESES TO THE CHANGES OF VALUE, TO THE RELATIONSHIPS OF 'NEW' POLICY AND POLITICAL INSTITUTIONS

(Summary)

Since World War II there has been a change from the values of materialist achievement and duty, delimited by material and political security, towards post-materialist values of self-expression and realization beyond economy and politics. This change of values results in a new interpretation of politics, primarily in the new social movements: the separation of private and public spheres is challenged, and topics regarded earlier as private ones are also involved in politics. The changes in the set of values and in the interpretation of politics in the relatively broader strata that may be included into the 'new middle class' have an impact on the functioning and legitimizing bases of the political institutions: such basic features are being questioned like the principle of the majority, or the bureaucratic centralization of decisions.

BOKOR ÁGNES

A DEPRIVÁLTAK RÉTEGHELYZETE ÉS MOBILITÁSA

Kutatásunkban egy körülbelül 12 ezer személyt magába foglaló, az ország felnőtt lakosait reprezentáló mintán a „modern szegénység", a *depriváció* jelenségét tanulmányoztuk.[1] Értelmezésünkben a depriváció a szegénységnek az ipari társadalmakban megjelenő és dominánssá váló formája. Ezekben a társadalmakban a társadalmi-gazdasági fejlettség már eléri azt a szintet, amelyen lehetővé válik a hierarchikus struktúrában minden szempontból alul levők elemi szükségleteinek kielégítése. Ezt a viszonylagos termékbőség teszi lehetővé, s a társadalmi-gazdasági rend legitimációs igényei szükségessé. A deprivációt a szegénység hagyományos formájától éppen az különbözteti meg, hogy ebben már nem az alapvető javaktól való megfosztottság dominál. Egyező vonás viszont az, hogy az elsődleges szükségleteket kielégítőkön túli anyagi javak, illetve a szimbolikus javak hozzáférhetetlensége továbbra is fennáll. Vizsgálatunkban az alapszükségletek körét a marshalli teljes jogú állampolgárság koncepcióját[2] felhasználva, a többség számára kielégíthetőnek bizonyuló szükségletekkel azonosítottuk. Objektív, relatív, többdimenziós strukturális megközelítést alkalmazva[3] különítettük el a depriváltakat és a deprivációval veszélyeztetetteket a többségtől, vagyis a nem depriváltaktól. E két kisebbségi csoport arányát a mintabeli gyakoriságok alapján, kiegészítő információk felhasználásával a népességben *1,5,* illetve *1,9 millió főre* becsüljük. E cikkben a depriváció jelenségének egyik lényegi vonását, réteg-, illetve származás-kötöttségét mutatjuk be.

Munkamegosztási rétegződés

A depriváltak munkamegosztási rétegződésének alapvető szempontja a gazdasági aktivitás. A nem depriváltak többsége állandóan foglalkoztatott aktív kereső (75 százalék), a depriváltaknak viszont csak egy kisebbsége (23 százalék). Legnagyobb csoportjukat a saját jogon nyugdíjasok alkotják.

Míg a nem depriváltaknál az első gazdaságban való aktivitás rétegző szerepe kisebb, addig a depriváltakat a második gazdaságban való részével rétegzi valamivel kevésbé. A két gazdaságban kifejtett aktivitást együttesen tekintve (ilyenfajta rétegződé-

si modellt először *Kolosi Tamás* javasolt a magyar szociológiában[4]) az a fő különbség nem depriváltak és depriváltak között, hogy az előbbiek mindkét gazdaságban magas arányban vesznek részt, de az elsőben nagyobb gyakorisággal, az utóbbiak viszont főként a másik gazdaságban aktívak.

A hagyományos, *Ferge-féle* rétegződési modellben[5] a depriválttal–nem depriválttal egyenlőtlenséget már pusztán az a tény is jól illusztrálja, hogy az előbbiek két legnépesebb kategóriája a nyugdíjas betanított munkás és az eltartott, míg az utóbbiaké az aktív szakmunkás és a szellemi dolgozó. Az aktív keresőket magukba foglaló munkajelleg-csoportok közül a depriváltak magasabb gyakoriságával csak a parasztoknál és a segédmunkásoknál találkozunk, az összes többinél a nem depriváltak aránya a magasabb. A nyugdíjasokat tartalmazó csoportoknál viszont a szellemieket kivéve a depriváltak a nagyobb arányúak.

A munkajelleg-csoportok összetétele és így e csoportok esélye a deprivált kategóriába kerülésre igen különböző. A nyugdíjas parasztok *42* százalékos valószínűségétől az aktív szellemiek *0* százalékos esélyéig a következő hierarchikus elrendeződés adódik: nyugdíjas betanított és segédmunkások, eltartottak (30–28–26 százalék) – parasztok, segédmunkások, nyugdíjas szakmunkások (19–15–12 százalék) – betanított munkások, nyugdíjas szellemiek, szakmunkások (7–4–2 százalék). A depriváció szemszögű társadalmi hierarchia öt fokozatához a depriváltak 5–59–23–13–0 százalékos, a nem depriváltak pedig 0–13–13–48–26 százalékos megoszlással tartoznak.

Kolosi Tamás újfajta munkamegosztási rétegződési modellt javasolt[6] és bizonyította, hogy e modell jobban illeszkedik az egyenlőtlenségi rendszerhez, mint a hagyományos. E munkamegosztási rétegződés tizenegy csoportja közül a felső ötben egyetlen deprivált sincs, viszont kétharmaduk tartozik az ún. segédmunkás, inaktív fizikai réteghez. Az inaktív szellemi és a szakmunkás, irodai dolgozó elnevezésű rétegekben csak 1 százalék körüli arányban szerepelnek, s a fennmaradó 30 százalékuk egyenlően oszlik el a betanított munkások, a mezőgazdasági munkások és a parasztok között. Tehát tulajdonképpen csak *négy* munkamegosztási réteg között oszlanak meg a depriváltak. Ezek közül egyedül a két legalsó rétegben (segédmunkás, inaktív fizikai, illetve paraszt) nagyobb gyakoriságúak, mint a nem depriváltak, tehát csak ezekről mondható, hogy a depriváltak jellegzetesen előforduló rétegei.

A négy felső munkamegosztási réteg tagjainak egyáltalán nincs, a következő három réteg tagjainak pedig nagyon kicsi (1–3 százalék) az esélye arra, hogy deprivált legyen. Az őket követő két réteg esélyei átlag körüliek, a két legalsóé pedig az átlagnak több mint kétszerese, illetve majdnem háromszorosa. A szakmunkás, irodai dolgozó munkamegosztási réteghez képest a betanított munkások esélye hétszeres, a mezőgazdasági munkásoké tizenkétszeres, a segédmunkás, inaktív fizikai rétegé huszonnégyszeres, a parasztoké pedig harmincegyszeres. A két legalsó rétegből csak egy kisebbség (20, illetve 23 százalék) tartozik a nem depriváltak közé.

A munkamegosztási rétegek három csoportja különül el: fölül kiválnak azok, akik még véletlenül sem depriváltak (az értelmiségi rétegek), alul pedig leválnak a deprivációnak nagymértékben kitett rétegek. A köztes rétegek: a művezetők, nyugdíjas

vezetők, illetve a szakmunkások, irodai dolgozók a „veszélyeztetett rétegek"; ezek tagjai a gazdasági helyzet romlása vagy valamely egyéni sorscsapás hatására depriválódhatnak.

A társadalmilag szervezett munkamegosztásnak az a formája, hogy a 80-as évek elejének Magyarországán létezik, legtöbb résztvevője számára nem biztosít hatalmat sem a termelési folyamat, sem az ebben keletkező többlettermék, sem pedig az ebben dolgozó emberek felett. Ezen belül a munkamegosztási rendszer szereplőinek egy része rutinszerű, egy automata gép képességeit igénylő munkát végez (elsősorban az ipari segéd- és betanított munkások), vagy pedig ma már elavultnak számító, kihalásra ítélt ismeretekkel, technológiával dolgozik (például a mezőgazdasági gyalogmunkások). Ezen belül van az a csoport, amelynek a munkamegosztási rendszer nem kínál fel – bár ugyanilyen jellegű, de – jobb vagy könnyebb megélhetést biztosító pozíciót. („Nem kínál fel" – ez annyit jelent, hogy nem elfogadható feltételekkel kínál fel, tehát pl. messze fekvő településen, vagy a potenciális munkavállaló számára idegen munkaszervezetbe, idegen idő- és térbeli körülményekkel.) Ezen utóbbi csoport tagjai a depriváltak, azokkal együtt, akik a társadalmilag szervezett munkamegosztásba való bekapcsolódás minimális feltételeinek – a gazdasági kényszer ellenére – sem tudnak megfelelni. (Azok között, akiknek a közmegegyezés – korukra és a társadalmilag szervezett munkamegosztás keretében korábban végzett munkájukra való tekintettel – elismeri a jogát kilépni e rendszerből, még erősebben működik a szabályszerűség.)

Egyfelől vannak a termelési feladatok, s köztük azok, amelyeket a technika fejlettsége részben vagy egészben emberek nélkül is elvégezhetőnek jelöl ki. Másfelől vannak a munkavállalók. Ezek egymásratalálását alapvetően a felfelé szűkülő iskolarendszer szabályozza, melynek sok fajta fokozatán szelektálódnak és a termelési feladatok bizonyos osztályára diszponálódnak a munkavállalók. Az iskola azonban önmagában nem képes betölteni a termelési feladat és annak elvégzője összepárosításának funkcióját. Ahhoz, hogy az itt és most legrosszabbnak számító munkákat is elvégezze valaki, az kell, hogy a települések jó részén ne legyenek munkahelyek, hogy a más településen való munkavállalás a kényelmes közlekedési eszköz (autó) hiánya és a tömegközlekedési szisztéma miatt különösen terhes legyen, hogy legyenek olyan csoportok, amelyek bármifajta munkát kénytelenek elvállalni és semmilyen eszközzel nem rendelkeznek arra nézve, hogy a munkavállalási feltételeket a maguk előnyére módosítsák. (Esetleg a munkavállalás szabadságát jogilag is korlátozni kell, vagy pedig büntetni azokat, akik vonakodnak huzamosabban betölteni ugyanazt a feladatot és ugyanolyan feltételek mellett elvégezni.) Ha mindezen feltételek adottak, és az egységnyi tőke jóval drágább, mint az egységnyi bér, akkor a technikai színvonal ellenére konzerválható a munkamegosztási struktúra.

A társadalmilag szervezettnek nem mondható, a társadalom által jóval kevésbé kontrollált munkamegosztás, a második gazdaság hivatott arra, hogy a munkaereje árával elégedetlen termelőnek, illetve az ezen az áron vásárolható javakkal elégedetlen fogyasztónak alternatívát nyújtson. Ez az alternatíva azonban ma nálunk a többség számára kényszer, mivel csupán első gazdaságbeli tevékenysége révén nem érheti el a jólét

átlagos színvonalát. A második által azonban az első gazdaság jó néhány kényszerétől (például az ingázástól, a kis eredménynövekedés – például néhányszáz forintnyi fizetésemelés vagy jutalom – fejében kikényszerített nagy teljesítménynöveléstől, a nők bizonyos csoportjának a munkavállalástól) szabadulni lehet. Ennyiben tehát valódi alternatíva a második gazdaság, de nem mindenkinek. Azoknál jelenik meg csupán kényszer mivoltában, akik nem vehetnek részt az első gazdaságban és azoknál, akik a második gazdaságbeli szereplésükkel együtt sem képesek túllépni a szó eredeti értelmében vett egzisztenciális szinten, s így továbbra sem tudnak olyan „hinterlandra" szert tenni, amely választást, a méltánytalan, előnytelen feltételek elutasítását, racionális gazdasági magatartást, az input és az output viszonyának mérlegelését tenné lehetővé, s azt, hogy munkaerejét az eladók és ne a vevők piacán bocsáthassa áruba.

Származás

A depriváltak származásának az a meghatározó jellemzője, hogy többségüknek az apja paraszt volt (62 százalék), míg a nem depriváltaknál a paraszt apák aránya az egyharmadot sem éri el. A szakmunkás és szellemi (bármilyen rangú vezető, értelmiségi és ún. egyéb szellemi foglalkozású) apák az előbbieknél 13, az utóbbiaknál pedig 44 százalékot tesznek ki. A nem depriváltak között a paraszt apák aránya egyetlen kohorszban sem éri el az 50 százalékot, míg a depriváltaknál kizárólag a 30 éven aluliaknál csökken le ez az arány oly mértékben (35 százalékra), hogy egy másik társadalmi pozíció: a segédmunkás is számottevő arányt (28 százalék) képviselhessen. Ezzel ellentétben a szakmunkás és szellemi munkás apák aránya a nem depriváltaknál valamennyi kohorszban legalább egyharmadot tesz ki, míg a depriváltak apjánál a maximális érték (a legfiatalabb korcsoportban) 15 százalék.

Az ily módon értelmezett „kedvező" és „kedvezőtlen" társadalmi pozíciójú apák aránya a 41–50 éveseknél áll legközelebb egymáshoz a két almintában. Éppen e középső korcsoportnak a legkisebbek az esélyei a depriválti kategóriába kerülésre. Ez az a kohorsz, amely a felszabadulást követő nagy társadalmi átrétegződés idején a mobilitás szempontjából legelőnyösebb életkorú volt. Ebből arra következtettünk, hogy az említett időszak „főirányú" mobilitási folyamataiból kimaradó, kedvezőtlen származásúak, illetve ezek gyermekei elsősorban a ma depriváltjai.

A szülők társadalmi pozíciójának, lakóhelyének, lakás-, anyagi és kulturális helyzetének jellemzőiből *Kolosi Tamás* és *Róbert Péter* 12 kategóriás származási tipológiát készített.[7] A depriváltak szülei csak elvétve fordulnak elő a felső hat kategória valamelyikében (összesen 5 százalék), míg a nem depriváltak szülői családjának majdnem fele (48 százalék) tartozik ezekhez. Még a következő három típusban is a nem depriváltaknál találjuk a magasabb gyakoriságot. A depriváltak származására tehát a három alsó típusból: a falusi alsó közép, városi alsó és falusi alsó társadalmi csoportból való eredet a jellemző (összesen 80 százalék a 28 százalékkal szemben). Sőt, a hierarchia legalján el-

helyezkedő falusi alsó típusba a depriváltak szüleinek fele (49 százaléka a 14 százalékkal szemben) sorolódott.

A depriváltak és nem depriváltak származási különbségeire mindegyik korcsoportban az említettek a jellemzőek, de nem egyforma mértékben. A három idősebb kohorszban jóval kisebb a társadalmi távolság, mint a 31–40, de főként a 18–30 évesek között. Ez abból adódik, hogy a nem depriváltaknál sokkal radikálisabban csökkent a kedvezőtlen és nőtt a kedvező származásúak gyakorisága, míg a depriváltaknál a kedvező származásúak (a felső hat csoport) arányának növekedéséről nem lehet beszélni, s a kedvezőtlen származásúak (a három alsó csoport) aránya is csak mérsékelten csökken.

Mobilitás

A nemzedékek közötti mozgást tekintve az a legfőbb megállapításunk, hogy az immobiliok azonos aránya mellett a depriváltakra inkább a lefelé, a nem depriváltakra pedig a felfelé irányuló mobilitás a jellemző, s ennek magyarázata a nők mobilitási útjának a különbségében rejlik. A nemzedéken belül zajlott mobilitást illetően a depriváltaknál az immobilok, lefelé és felfelé mobilok nagyjából egyforma arányát regisztráltuk, míg a nem depriváltaknál az immobilok és a mobilok aránya egyezik meg, s ez utóbbiakon belül a felfelé mobilok több mint kétszer annyian vannak, mint a lecsúszók.

A mobilitási út általunk ismert pontjai között nem egyforma mértékben alakult át az a struktúra, amelybe a depriváltak és az, amelybe a nem depriváltak beléphettek. Ezen struktúrákat a parasztok arányával fogjuk jellemezni. Eljárásunkat indokolja, hogy egyfelől a magyarországi mobilitási folyamatok leglényegesebbike az utóbbi 40 évben a mezőgazdaságból az iparba vándorlás volt,[8] másfelől az, hogy a depriváltak körében másfajta jellemző áramlatot nem fedeztünk fel. Egyébként a mezőgazdaság elhagyásának általánosabb társadalmi jelentést is tulajdonítunk. Úgy véljük ugyanis, hogy bár csaknem minden ma élő embernek parasztok voltak a valamikori ősei, a társadalom nagyon eltérően jutalmazza vagy bünteti az egyént attól függően, hogy átkerült-e, s ha igen mikor (ő vagy valamely elődje) a parasztiból egy más társadalmi kategóriába. A depriváltak jelenlegi társadalmi helyzetét igen nagy mértékben meghatározza az a tény, hogy náluk ez a váltás nem vagy túl későn történt meg. Addigra ugyanis, mire a parasztok népességen belüli aránya annyira lecsökkent, hogy a társadalom számára múlhatatlanul szükséges funkciókat ellátókat a korábbi periódushoz képest extra társadalmi jutalmakban kellett részesíteni, hogy a sok tekintetben még ma is kedvezőtlen körülmények között végzendő és egyéb hátrányokat is involváló munkájukat ellássák. A depriváltak általában már túl idősek voltak ezen előnyök kiaknázásához.

A nem depriváltak életútjának három kiemelt pontján 29, 13 és 9 százalék a parasztok aránya. A depriváltak megfelelő adatai 62, 52 és 18 százalék. Míg tehát a két szélső ponton kétszeres a depriválti parasztok relatív gyakorisága, az első társadalmi po-

zíció idején négyszer annyi köztük a paraszt a nem depriváltakhoz képest. Másképpen fogalmazva, a depriváltak „fáziskésése" abból adódik, hogy köztük csak a pályafutás során csökkent le radikálisan a parasztok aránya, míg a nem depriváltak már eleve nem parasztként léptek be a munkaerőpiacra. Valamennyi korcsoportra érvényes az, hogy a nem depriváltaknál sokkal kevesebb a paraszt az első, mint az apai pozíció skáláján, míg a depriváltaknál a csökkenés jóval kisebb mérvű. A nem depriváltak legidősebb korcsoportja fele akkora paraszti gyakorisággal indult az apai nemzedékhez képest, míg ez a feleződés a depriváltaknál csak a legfiatalabbak között következett be.

A mobilitási út első szakaszán (így nevezhetjük az apai és az első társadalmi pozíciói különbségét) a nem depriváltak a szakmunkás és szellemi, a depriváltak pedig a paraszt és segédmunkás pozíciók felé tendáltak, olyan értelemben, hogy akiknek az apja ilyen társadalmi pozíción állt, legnagyobb valószínűséggel maguk is ebben a pozícióban kezdték életüket, akiknek pedig másfajta foglalkozású volt az apjuk, legvalószínűbben e pozíciókba kerültek.

A nem deprivált immobilok a szakmunkás és a szellemi foglalkozású apák gyermekei között a leggyakoribbak, míg a deprivált immobiloknál a legmagasabb arányt a paraszt és segédmunkás apák gyermekeinél találjuk. A mobil nem deprivált személyek közül a szakmunkásnál alacsonyabb társadalmi pozíciójú apák gyermekei leggyakrabban szakmunkások; a szakmunkás és értelmiségi apák gyermekei szellemiek, a szellemi apák gyermekei pedig ugyancsak szakmunkások lettek. A mobil deprivált személyeknél viszont azt tapasztaljuk, hogy paraszt és betanított munkás apák gyerekeiként segédmunkások, segéd- és szakmunkás apák gyerekeinként pedig parasztok (illetve az utóbbiak hasonló valószínűséggel betanított munkások) lettek a leggyakrabban.

Tehát a jóval kedvezőbb származási összetételű nem depriváltak között azon túl, hogy már a kérdezett első társadalmi pozícióját tekintve is a felfelé mobilok a legnagyobb arányúak, a többlépcsős mobilitás (az alsó pozíciókból a szakmunkás pozícióba) is gyakori. A depriváltaknál viszont az alsó pozíciók valamelyikében való megmaradás, illetve a szomszédos alsó kategóriába való átlépés a jellemző.

A mobil nem deprivált férfiaknál a legnagyobb hányadot a paraszt, segédmunkás és betanított munkás apák gyermekeinek a szakmunkás pozícióba való emelkedése képezi. A deprivált férfiaknál viszont a parasztszármazásúaknak a segéd-, betanított és szakmunkások közé jutása, valamint a segédmunkás apák fiaiként a paraszti kategóriába kerülése a jellemző. A nem deprivált nőknél a nagyobb arányú mozgás a szakmunkás–szellemi, paraszt–betanított munkás, paraszt–szellemi, illetve szakmunkás–betanított munkás pozíciók között van. A deprivált nők közül a mobilok legjellemzőbben paraszt–eltartott, paraszt–segéd- és betanított munkás irányú mozgást végeztek.

A mobilitási út intragenerációs szakaszán a depriváltak felfelé mozgásának fő formája a parasztból betanított munkássá válás. Lefelé mobilitásuk többnyire az eltartott kategória felé irányul, elsősorban a paraszt, a segéd- és a betanított munkás pozíciókból, vagyis ezeknek a nőknek a munkaerőpiacra való belépése csak átmeneti volt, az életút egy bizonyos szakaszára korlátozódott. A felfelé mobil nem depriváltaknak két „végállomása" van: az eredetileg parasztok és segédmunkások számára a betanított

munkás, az eredetileg betanított és szakmunkások számára pedig a szellemi kategória. A nem depriváltaknál a lefelé mobilitás az értelmiségi, vezető pozícióból a szellemiek, a szellemi pozícióból a szakmunkások közé kerülés formájában jelentkezik.

A mobilitási út intragenerációs szakaszában tehát a nem depriváltak felét az általában előnyös pozíció megtartása, harmadát az előnytelen vagy közepes pozícióból való egy-két fokozatnyi előrelépés, s a kedvező helyzetűek kis részét az egy pozícióval való lecsúszás jellemzi. A depriváltak egyharmadánál nem változott a kedvezőtlen társadalmi helyzet, egy-egy harmaduk pedig 1-2 fokozattal lejjebb, illetve feljebb került. Sokatmondó tény továbbá az, hogy közülük az eltartottak 91 százaléka maradt meg ebben a kategóriában (a nem depriváltak eltartottak 37 százaléka), illetve hogy a munkába lépés idején 9 százalékot kitevő eltartott kategória a jelen időszakra 32 százalékra duzzadt, míg a nem depriváltak között lényegében nem változott (5—6 százalék). Ez a nőknek a munkaerő-piacról való „kivonulása" miatt van így. Elsősorban a paraszti, de a fiatalabbaknál a segéd- és betanított munkási pozícióban kezdő deprivált nők vonultak ki a munkaerőpiacról. A fiatalabb férfifak a segédmunkás (a legfiatalabbak e mellett a betanított munkás) kategóriából kerültek vissza a parasztiba. Egyébként valamennyi korcsoportjukban a paraszt, segéd- és betanított munkás pozíciók közti egylépcsős mobilitás a legjellegzetesebb náluk.

Az apák generációjához képest felfelé irányuló mobilitási folyamatnak volt részese a nem depriváltak több mint fele (55 százalék), a depriváltaknak viszont csak alig több, mint harmada (36 százaléka); az ellenkező irányban pedig az előbbiek alig negyede (23 százaléka), az utóbbiak több, mint 42 százaléka mozgott. Az apja társadalmi pozícióját mindkét csoport 22 százaléka örökölte.

Az apai pozíciót a nem depriváltak közül főleg a felső három kategória tagjai őrizték meg (31—35 százalék közötti arányban; a többi pozíciónál 6-18 százalék között mozognak az értékek), a depriváltak közül pedig elsősorban az alsó négy kategóriához tartozók az immobilok (20—40 százalék közötti arányban; míg a felső pozíciónál 10—12 százalék közöttiek az értékek).

A felfelé mobilitás tipikus útjai a nem depriváltaknál az alsó négy pozícióból 1—5 lépéssel a szakmunkás és szellemi kategóriába jutás (a legnépesebb csoportokat a paraszti származású betanított és szakmunkások, valamint szellemiek és a betanított munkás apák szakmunkás gyerekei alkotják). A depriváltak viszont az alsó három kategóriából főként a betanított munkás pozíciójáig jutottak el, s így a legnagyobb tömeget a parasztszármazású betanított munkások teszik ki. A parasztszármazású nem depriváltak 46 százaléka lett legalább szakmunkás, a depriváltaknál viszont csak 7 százalék. Segédmunkás apák gyermekeiként 58 százalék lett legalább szakmunkás a nem depriváltak között és 6 százalék a depriváltak között.

A nem depriváltak közül azok, akik „kevesebbre vitték", mint az apjuk, elsősorban értelmiségi apák szellemi dolgozó és szakmunkás gyerekei. A depriváltaknál a lefelé irányuló intergenerációs mobilitást elsősorban a bármely pozícióból az eltartott kategóriába kerülés jelenti (kizárólag nőkre jellemző ez), ezen kívül pedig a szakmunkás származású segéd- és betanított munkások, valamint a segédmunkás származású parasz-

tok alkotnak jelentősebb csoportot. A nem depriváltaknál a szakmunkás származásúak 15 százaléka lett legfeljebb segédmunkás; ugyanezek 60 százalékot tesznek ki a depriváltaknál. (A szellemi és a szakmunkás pozíciók közötti mobilitás a nemek közti különbséggel függ össze: a szellemi és szakmunkás apáktól származó férfiak szakmunkások, a nők pedig szellemiek lettek a leggyakrabban.)

A nem deprivált férfiaknál a domináns intergenerációs mobilitási folyamat a parasztszármazásúak szakmunkássá válása. A további jellegzetes utak az alábbi kategóriák között vezettek: paraszt–betanított munkás, betanított munkás–szakmunkás, szakmunkás–szellemi, értelmiségi. Ezzel szemben a deprivált parasztszármazású férfiak betanított munkássá lettek, s emellett csak a segédmunkás apától származók szintén betanított munkássá válása fordul elő gyakrabban.

A nem deprivált nők között a paraszt, betanított és szakmunkás apáktól származók elsősorban szellemi dolgozók lettek. Emellett a parasztszármazású nők a betanított munkás, illetve az eltartott pozícióba kerültek nagyobb számban. A deprivált nőknél a parasztszármazásúak túlnyomó többsége ma eltartott, ezen kívül csak az ugyanilyen származásúak betanított munkássá válása emelkedik valamelyest ki.

Mindkét almintánál a két legidősebb korcsoportban a parasztszármazásúak betanított munkássá válása a legjellemzőbb. A különbség abban jelentkezik, hogy a nem depriváltaknál emellett a szakmunkás és a szellemi pozícióba is sokan kerültek, míg a depriváltaknál csupán a segédmunkásiba; továbbá abban, hogy a deprivált nők zöme eltartott lett, míg a nem deprivált nők a férfiakhoz hasonló, bár kisebb arányt érintő folyamatok alanyai voltak. A depriváltak 41–50 éves korcsoportjánál az előbbi tendencia folytatódik, míg a nem depriváltaknál már a szakmunkás apák szellemi foglalkozású gyerekei is gyakoriak, és a parasztszármazásúak legtöbbje már szakmunkás lesz. Lényegében ezzel megegyező karakterű két fiatal korcsoportjuk is. Ezzel szemben a fiatalabb depriváltaknál a korábbi folyamatok csak a különféle lefelé mozgásokkal egészültek ki.

A három alsó társadalmi pozíciót (eltartottak, parasztok, segédmunkások) elfoglalók arányát összevetve a két generációban azt tapasztaljuk, hogy míg jelenleg e legkedvezőtlenebb társadalmi helyzetű rétegekben háromszor annyian vannak a depriváltak, mint a nem depriváltak között (61–21 százalék), addig ugyanezek apai generációjában csak kétszeres a felülreprezentáltság (80–41 százalék). A két generáció között e három alsó réteg aránya kétharmadára csökkent a minta egészében (51 százalékról 34 százalékra). Ezek alapján azt a korábbi feltételezésünket, miszerint a ma egy társadalmi kisebbség sajátosságaként létező depriváció korábban a többséget jellemezte, azzal a sejtéssel egészítjük ki, hogy e folyamatot a depriváció réteghez kötöttségének fokozódása kíséri. Úgy tűnik, hogy a depriváció nem vagy csak ideiglenesen engedi kilépni az alsó rétegekből azok tagjait, sőt még a gyerek- vagy fiatalkori kedvezőbb réteghelyzetűeket is az alsó rétegek valamelyikébe „szippantja". S mivel eközben a nem depriváltak felfelé mozognak a társadalmi hierarchián, illetve őrzik kedvező pozíciójukat (vagy legalábbis csak keveset és kevesen veszítenek abból), s így a hierarchia „súlypontja" egyre feljebb kerül, a depriváltak rétegei relatíve egyre lejjebb csúsznak.

A rétegződés és mobilitás jelenségeit a depriváció kontextusában elemezve *két*

fontos megállapítást tehetünk: azt, hogy a depriváltak és a többiek közötti mobilitás mérete *eltörpül* a nem deprivált többségen belül lezajlott mobilitás mérete mellett, és azt, hogy ennek következtében a *szegénység réteghez kötöttsége* fokozódott. A népesség nagyobb fele különböző (nemcsak foglalkozási) mobilitási csatornák révén konzisztensen rossz társadalmi helyzetét fellazította, inkonzisztenssé tette, s ezáltal a korábbinál sokkal tagoltabbá váló hierarchia középső szférájába kapaszkodott fel. A szegénységgel sújtott rétegek száma egyre csökkent, s így egyre nehezebbé vált ezen rétegek tagjainak felfelé mobilizálódni.

Vitatott, hogy a társadalomban más rendszerekhez hasonlóan létezik-e a rendezettségre törekvés tendenciája. A társadalmi viszonyok forradalmi átalakulásának rövid szakaszát egy hosszabb periódus követi, amelyet az inkonzisztens társadalmi helyzetek sokasága jellemez. A kérdés az, hogy egy hosszú, de mégis véges tartalmú időszakról van szó, vagy pedig az előn előnyt, a hátrány hátrányt vonz törvénye[9] alapján a státuszok újból kikristályosodnak. Valószínűleg ez következik be, hacsak nem érkezik valamilyen újabb, átrendeződést kiváltó, de a rendszer jellegét érintetlenül hagyó impulzus. Ezt a szerepet azonban csak olyan beavatkozás töltheti be, amely azok számára is előnyös, akik a kedvező pozíciók birtokosai. Például a státuszkikristályosodás ellen ható beavatkozások egyike lehet a jó társadalmi helyzetűek gyerekeit korlátozni a szülő pozíciójának öröklését biztosító iskolai végzettség megszerzésében, a rossz társadalmi helyzetűek gyerekeinek pedig megkönnyíteni ugyanezen iskolai végzettség megszerzését. A tapasztalatok szerint az effajta megoldás kudarcba fullad: azok, akiknek érdekeit sérti, rendelkeznek a meghiúsításához szükséges eszközökkel. Ha viszont az előnyös társadalmi pozíciójúak is profitálnak a hátrányok felhalmozását csökkentő beavatkozásból, a kilátások egészen mások. Például a háztáji gazdálkodás támogatását el lehetett fogadtatni, hiszen azok is, akiknek nincs rá szükségük arra, hogy ily módon javítsák anyagi helyzetüket, mint fogyasztók érdekeltek benne. Feltehetjük tehát, hogy a státuszok kikristályosodottsági foka a rendszerstabilitás szempontja alapján mérlegelődik, ennek fényében tűnik kívánatosnak vagy mérsékelendőnek.

Egyoldalúan gazdaságcentrikus beállítottsággal sokan olyan beavatkozásokat szorgalmaznak, amelyek a gazdaság új növekedési pályára állítását, modernizálását azon az áron valósítanák meg, hogy a rossz helyzetek és helyzetűek aránya szaporodna. Kétségtelennek tartjuk, hogy a gazdasági növekedés a depriváltak érdekeit is szolgálja, mert helyzetük romlását, létszámuk növekedését gátolja. Azt sem vitatjuk, hogy a gazdasági reformtörekvések társadalmi implikációi általában az egyének és csoportok autonómiájának fokozódását is tartalmazzák, s ennyiben szintén antideprivációs jellegűek. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy egy nagylétszámú társadalmi csoport él közöttünk, amely nincs abban a helyzetben, hogy a jelenleginél nagyobb mérvű egyenlőtlenségeket elviseljen, s ha még kevesebb társadalmi védettséget kapna, szükségképpen komoly veszteségeket szenvedne. Nem lenne szabad azokat szigorúbb versenyfeltételek között „pályára küldeni", akik még az enyhébb feltételeknél is lemaradtak. A rossz társadalmi helyzet kikristályosodottságát éppen a gazdasági hatékonyság szempontjából tartjuk elsősorban túlzott mérvűnek, hiszen a termékszerkezet átalakítása-

nak, az ember termelési folyamatból való kiváltásának előrehaladását nagymértékben akadályozza az, hogy „kéznél van" egy nagy tömegű, olcsó, minden feltételt elfogadó munkaerő.

Úgy tűnik, attól, hogy a társadalmi egyenlőség sokkal nagyobb ma, mint volt egy korábbi történelmi időszakban, az egyenlőtlenségek még nem randomizálódtak. A legtöbb és legnagyobb hátrány azokat sújtja, akik a múltban is a legrosszabb társadalmi pozíciókat birtokolták. Amikor az 50-es, 60-as években újra felfedezték a szegénységet és a szegénység osztálykötöttségét az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban, a radikális szociológusok a tőkés társadalomirányítási modell felszámolásával és a szocialista modell bevezetésével egyértelmű javaslatokat tettek. Mi azt tapasztaljuk ezen jelenségek újrafelfedezésekor, hogy az egyenlőbb, de korántsem egyenlő társadalmi feltételek nem teljesítették, nem is teljesíthették be a szegénység megszüntetésével kapcsolatos reményeket. Nem eldönthető azonban, hogy milyen szerepet játszik ebben a gazdasági fejlettségi szintje. Látjuk ugyanis, hogy gazdaságilag fejlett és fejletlen tőkés országokban és a szocialista országokban egyaránt létezik a réteghelyzet és a származás által determinált szegénység. Nem tudjuk azonban, hogy fejlett gazdaságú és egyúttal szocialista társadalomszervezési modellt megvalósító országban ugyanezt tapasztalhatnánk-e.

1. táblázat

Munkamegosztási rétegződés: munkajelleg-csoportok a depriváció tanulmányozásához megfelelő összevonásban (%)

alminta	szakképzetlen mezőgazdasági fizikai		segédmunkás		betanított munkás		szakmunkás		szellemi és vezető		eltartott összesen	
	aktív	nyug-díjas	aktív	nyug-díjas	aktív	nyug díjas	aktív	nyug-díjas	aktív	nyug-díjas		
nem depriváltak	5	0	6	1	15	3	27	2	26	5	9	99
deprivációval veszélyeztetettek	11	3	6	5	12	16	9	7	3	5	22	99
depriváltak	12	5	8	6	8	21	3	3	0	2	32	100
együtt	7	1	6	3	14	8	21	3	18	4	14	99
nem depriváltak	48	12	64	30	75	28	89	45	97	72	42	69
deprivációval veszélyeztetettek	33	46	21	42	18	42	9	43	3	24	32	20
depriváltak	19	42	15	28	7	30	2	12	0	4	26	11
összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

2. táblázat

Munkamegosztási rétegződés: a Kolosi-féle munkamegosztási rétegek (%)

alminta	felső értelmiségi	gazdasági vezető	gazdasági értelmiségi	betanított értelmiségi	művezető, nyugdíjas vezető	inaktív szellemi	szakmunkás, irodai dolgozó	betanított munkás	mezőgazdasági munkás	segédmunkás, inaktív fizikai	paraszt	összesen
nem depriváltak	2	1	2	12	4	5	28	17	9	17	1	98
deprivációval veszélyeztetettek	0	0	0	0	2	4	6	12	10	57	8	99
depriváltak	0	0	0	0	0	1	1	10	10	67	10	99
együtt	2	1	2	8	3	4	21	15	9	31	4	100
nem depriváltak	100	100	100	100	87	79	93	76	68	39	23	69
deprivációval veszélyeztetettek	0	0	0	0	12	18	6	17	20	37	46	20
depriváltak	0	0	0	0	1	3	1	7	12	24	31	11
összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

3. táblázat

Származás: az apa társadalmi pozíciója a kérdezett 14 éves korában (%)

alminta	értelmiségi, vezető	művezető, szellemi	szakmunkás	betanított munkás	segédmunkás	paraszt	nem volt kereső foglalkozása	összesen
nem depriváltak	8	8	28	15	8	29	3	99
deprivációval veszélyeztetettek	2	3	16	11	11	53	4	100
depriváltak	1	1	11	8	13	62	4	100
együtt	2	3	19	11	9	53	3	100

Származás: a szakmunkás és szellemi foglalkozású, valamint a paraszt apák aránya korcsoportonként

alminta	szakmunkás és szellemi apák aránya					paraszt apák aránya				
	30 éven aluliak	31–40	41–50	51–60	60 éven felüliek	30 éven aluliak	31–40	41–50	51–60	60 éven felüliek
			évesek					évesek		
nem depriváltak	54	47	33	34	42	14	23	43	45	37
deprivációval veszélyeztetettek	25	18	17	14	24	32	40	60	66	54
depriváltak	15	14	12	11	13	35	50	60	72	66
együtt	49	43	29	27	26	17	26	47	53	52

4. táblázat

A mobilitás iránya – első és jelenlegi társadalmi pozíció

alminta	személyek		férfiak		nők		30 éven aluliak		31–40		41–50 évesek		51–60		60 éven felüliek	
	L	F	L	F	L	F	L	F	L	F	L	F	L	F	L	F
nem depriváltak	15	34	13	35	18	31	15	24	14	34	15	41	18	40	21	35
deprivációval veszélyeztetettek	25	33	12	45	34	22	17	28	24	31	29	29	27	33	26	37
depriváltak	35	31	21	45	43	23	37	15	39	25	28	27	25	39	35	36
együtt	20	33	13	38	25	29	16	24	16	33	18	38	20	39	28	35

A mobilitás iránya – apai és jelenlegi társadalmi pozíció

alminta	személyek		férfiak		nők		30 éven aluliak		31–40		41–50 évesek		51–60		60 éven felüliek	
	L	F	L	F	L	F	L	F	L	F	L	F	L	F	L	F
nem depriváltak	23	55	18	56	27	54	30	47	19	56	16	62	18	61	31	51
deprivációval veszélyeztetettek	34	44	13	59	49	33	27	49	33	41	33	39	35	43	37	44
depriváltak	42	36	19	53	55	26	39	24	39	38	34	36	34	44	46	36
együtt	28	50	18	56	36	45	30	46	21	54	19	58	24	55	39	43

Jelmagyarázat: L: lefelé irányuló mobilitás;
F: felfelé irányulómobilitás

JEGYZETEK

1. A vizsgálatsorozat mintáját részletesen ismerteti: Eszközök és módszerek, Rétegződés-modell vizsgálat. II. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1984.
2. *T. H. Marshall:* Citizenship and Social Class. London, 1950.
3. A kutatás jellege leginkább *P. Townsend* angliai vizsgálatával rokon (*P. Townsend:* Poverty in the United Kingdom. London, 1979.) Ugyanakkor elsősorban módszertanát, kisebb mértékben pedig elvi megfontolásait tekintve eltér attól.
4. *Kolosi T.:* Társadalmi struktúra és szocializmus. Budapest, 1977.
5. *Ferge Zs.:* Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969. Az eredeti modelltől annyiban tértünk el, hogy a nyugdíjasokat utolsó foglalkozásuk alapján külön-külön csoportokba soroltuk.
6. *Kolosi T.:* Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat. III. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1984. és *Kolosi T.:* Tagolt társadalom. Doktori disszertáció. 1985. (Kézirat)
7. *Róbert P.:* Származás és mobilitás. (Kézirat) 1985. Megjelenik a Rétegződés-modell vizsgálat sorozat VII. köteteként.
8. *Andorka R.:* A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat, Budapest, 1982.
9. *G. Lenski:* Power and Privilege. New York, 1966.

BOKOR, ÁGNES

THE STRATIFIED POSITION AND MOBILITY OF DEPRIVED INDIVIDUALS

(Summary)

In the stratification model survey, conducted by the Institute of Social Sciences between 1981 and 1985, one of the important kinds of social inequalities, i.e. objective, relative deprivation was also studied in the national representative sample extending to fifteen thousand people. The author analyzed multiple deprivation in the dimensions of work, authority, place of residence, material conditions of life, life style and health. She has found that on the basis of the present social conditions of Hungary about 15 percent of the population are deprived. The majority are retired physical workers, the younger ones are unskilled labourers and peasants. The extent of their inter- and intra-generational mobility is negligible beside the one of other social groups. Thus deprivation in contemporary Hungarian society too is a phenomenon linked to the position occupied in the stratification.

MOLNÁR PÉTER

MŰVELŐDÉSI ESÉLYEK ÉS TOVÁBBTANULÁSI ASPIRÁCIÓK

A művelődési esélyekről megjelent és napjainkig egyre gyarapodó pedagógiai, szociológiai szakirodalomban ma már elfogadott nézetnek tekintjük, hogy alapvetően társadalmi érdekek érvényesítéséről van szó akkor is, ha gyakorlati nézőpontból a szerzők az esélyek alakulását befolyásoló pedagógiai eszközrendszert elemzik. A művelődési esélyekkel kapcsolatban a társadalmi szükségletek két forrása különböztethető meg. Egyfelől a népgazdasági érdekek és a társadalomirányítás szintjén megfogalmazódó szakképzettségi és pedagógiai igényeket említhetjük, másfelől a családok életkörülményeiben gyökerező gazdasági és kulturális igényekről, közöttük a továbbtanulási aspirációkról beszélhetünk. *A társadalmi szükségleteknek ez a két forrása ugyanazon jelenségről nyújt információt, mégis a társadalom által kínált lehetőségek és az egyéni törekvések külön-külön is értékelhetők, sőt egyeztetésre szorulnak.* Ez az egyeztetés a társadalomirányításban és az egyéni életút során megfigyelhető választásokban egyaránt rendkívül fontos, akár az egyén, akár a társadalom szempontjából mérlegeljük az egyeztetés módját és eredményét.

Ennek megfelelően a következőkben egyrészt sorbaszedjük a családi-társadalmi eredetű művelődési esélyegyenlőtlenségek mérséklésére irányuló azon stratégiai jelentőségű pedagógiai elveket, amelyek központilag is jól szabályozhatók. Másrészt a társadalmi beavatkozások lehetőségeit maguknak az érintetteknek – tanulóknak és szüleiknek – a véleményével, jogos érdekeivel együtt mérlegeljük. Így a társadalmi beavatkozás lehetőségei és ezen belül egy hatékony oktatási rendszerrel szemben támasztott követelmények a maguk összetettségében értékelhetők.

A *művelődési esélyek* fogalmát a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésével kapcsolatban *Bourdieu* vezette be.[1] Megállapította, hogy a 20. századi polgári történeti fejlődés eredményeképpen a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésében a műveltség vált a legfontosabb közvetítő mechanizmussá. A művelődési esélyek tehát a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerek szerves részét képezik, és anélkül, hogy jelen társadalmi körülményeink egyenlőtlenségi viszonyait részleteznénk, megállapítható, hogy ma is termékeny gondolat a művelődéssel és az iskoláztatással összekötni a társadalmi csoportok jellemzését. A művelődési esélyek értelmezésében feltételezhető, hogy éppen a műveltség az egyik jelentős struktúraképző elem. Az esélyek az egyéni fejlődésben is megmutatkoznak, vagyis befolyásolhatóak az egyénre ható eszközökkel, de végül is egy-egy társadalmi rétegről szerzett ismeretek alapján beszélhetünk valamely műveltségi színvonal vagy oktatási szint elérésének valószínűségéről, mint művelődési esélyről. Közismert, hogy a művelődési esélyegyenlőtlenségek mai formái a szülők társadalmi rétegződése szerint kimutathatók iskolarendszerünkben.

A művelődési esélyek és társadalmi, pedagógiai befolyásolásuk nem választható el a *családpolitikától. Cseh-Szombathy László*[2] a családi funkciók körében a szocializációs feladatokat így határozta meg: „A szocializálás, azaz a társadalomban való élethez szükséges ismeretek, értékek, szabályok elsajátítása; a családtagok integrálása a társadalomba." Szerinte a társadalmi beavatkozás két formában történhet. Az egyik a valamennyi család szocializációs munkáját érintő segítségnyújtás, a másik a hátrányos helyzetben levő családok gyermekeinél adódó nehézségek csökkentése. E követ-

keztetésével teljesen analóg az oktatási rendszer általános hatékony működésének és a speciális pedagógiai kompenzáló programoknak a nagyra értékelése az oktatáspolitika feladatkörében. (Hasonló a társadalmi szocializálás pedagógiai feladatainak meghatározása is.[3])

A családokat érintő társadalmi beavatkozások megtervezésekor elvileg nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szükségletek keletkezésében, egyeztetésében szerepet játszó sokféle személyes vagy kollektív jellegű tényezőt sem, mégis gyakran leegyszerűsítjük bonyolult hatásrendszerük áttekintését. Bár jól tudjuk, hogy a beavatkozások által érintett emberek választási lehetőségei nem elhanyagolhatóak, mégis leegyszerűsítve határozzuk meg a feladatot: a család társadalmi eredetű művelődési esélyegyenlőtlenségének mérséklését pedagógiai eszközökkel. E feladatmeghatározás első szembetűnő hiányossága, hogy – mivel hallgatólagosan az adott családi-társadalmi helyzet elfogadásából indulunk ki – nem mérlegelhetjük a közvetlenül a családoknak nyújtott – a kulturáltabb életkörülményeket biztosító – segítség jelentőségét. Így nyitott kérdés marad, hogy maguk az érintettek mennyiben tudnak, tudnának aktívan részt venni művelődési hátrányaik leküzdésében, és mennyiben szorulnak közvetlen segítségre.

A művelődési esélyek társadalmi pedagógiai befolyásolása elválaszthatatlan a *munkaerőigényektől* is. Ugyanis bármennyire fontos pedagógiai feladat a családi-társadalmi eredetű művelődési esélyegyenlőtlenségek mérséklése, mégsem engedhetjük meg egyoldalú hangsúlyozását, valamennyi tanuló hatékony nevelésétől elszigetelt kezelését. Az esélyegyenlőtlenségek csökkentését célzó társadalmi beavatkozások lehetőségeinek megítélésénél feltétlenül figyelembe kell venni a munkaerőhelyzet, a szakképzettség iránti igény, a munkaerőprognózis értékelési rendszerét, amely ellentmondásos viszonyban van a művelődési esélyegyenlőtlenségek mérséklésével. Konkrétan: a hierarchikus természetű munkaerőigények miatt szükséges az iskolarendszer szelektív működése, és ez a szelekció a mindennapos pedagógiai gyakorlatban látszólag ellentétes a tanulók közötti különbségek mérséklésével.

Ezen előzetes *megjegyzések után csupán a pedagógiai elgondolásokra szorítkozva kívánjuk kimutatni egy olyan hatékonyságra törekvő oktatási rendszer ellentmondásosságát, amely a társadalmi eredetű hátrányok kompenzálását is vállalja.*

A kérdésfeltevésekből is kitűnik, hogy mindkét feladatot egyidejűleg kell ellátnia az oktatási rendszernek akkor is, ha logikai ellentmondásokat vélünk felfedezni a két funkció egyidejű teljesítése között. Előrebocsátjuk azt a véleményt, hogy az oktatási rendszer e két eltérő funkciójának teljesülése nem feltétlenül zárja ki egymást.

Az egységesség elve

Ezen elv értékelésénél abból kell kiindulnunk, hogy az iskolarendszer fejlesztése következtében jelentős különbségek vannak a tanulók egymást követő generációjának szüleinél a szülők iskolázottságában és társadalmi helyzetében. Bizonyíthatóan ez az oka a művelődési esélyegyenlőtlenségek mérséklésében kimutatható előnyös változásnak. A szülők magasabb iskolázottsági színvonala következtében ugyanis egyre több tanuló kerül előnyösebb helyzetbe, annak ellenére, hogy egy-egy időpontban adott életkori metszetben különbözőek a művelődési esélyek a szülők iskolázottságától, társadalmi helyzetétől függően. (Tudjuk, hogy történelmi léptékben ezek a kedvező változások még nyilvánvalóbbak.)

A művelődési esélyek egyik legegyszerűbb mutatója a tanulók tanulmányi átlageredménye. Eszerint készült 1964-ben a KSH-ban,[4] és 1980-ban az Országos Pedagógiai Intézet[5] együttműködésével egy-egy reprezentatív vizsgálat, amely alátámasztja az említett megállapítást.

Gyakorlati kérdés, hogy az általános iskola extenzív jellegű fejlesztésének eredményeképpen még a mai napig sem beszélhetünk valóban egységes színvonalú iskolahálózatról, vagyis nem tudjuk teljesen kihasználni az egységes oktatási-nevelési gyakorlatból származó előnyöket. Ha változó mértékben is, de megmaradt az a lehetőség, hogy a hátrányos társadalmi helyzetű gyermekeket sújtja

1. táblázat

Tanulmányi átlageredmények az általános iskola 8. osztályában 1964-ben és 1980-ban a szülők iskolai végzettsége szerint

A szülők iskolai végzettsége		Tanulmányi átlageredmények megoszlása				Az adott iskolai végzettségű szülők aránya (%)	
		jó	közepes	gyenge	összesen		
Főiskola	1964	81,8	14,6	3,6	100	4,3	
Egyetem	1980	86,2	12,7	1,1	100		11,8
Érettségi	1964	70,3	23,0	6,7	100	6,9	
	1980	66,2	27,9	5,9	100		14,6
Ált. isk.	1964	53,2	34,2	12,6	100	20,3	
Iskola	1980	45,2	40,3	14,5	100		56,2
Legfeljebb	1964	36,5	40,3	23,2	100	68,5	
7 osztály	1980	22,0	42,0	36,0	100		17,4
Összesen:	1964	44,1	37,1	18,8	100	100	
	1980	49,1	35,5	15,4	100		100

elsősorban a hátrányosabb pedagógiai feltételrendszer. Ugyanakkor az egységes általános iskola bevezetésével kapcsolatban azt is tudjuk, hogy az egységes nevelési-oktatási tervek az előírások végrehajtása során az eltérő adottságú és ezzel összefüggésben az eltérő származású és szociális helyzetű tanulók különböző hatékonysággal képesek hasznosítani az egységes művelődési lehetőségeket. Tehát ismerjük ugyan az egységesség elvéből fakadó problémákat, mégis törődnünk kell továbbra is előnyeinek hasznosításával.

A differenciálás elve

Az egységes pedagógiai ráhatással együtt járó hátrányok ismeretében érthető módon előtérbe került az oktatáspolitikai célkitűzésekben a differenciált (tehát egyenlőtlen) pedagógiai feltételek és eljárások biztosításának az igénye. Ennek kielégítését sürgette, hogy a rétegként különböző családi nevelés után általános iskolába beiratkozó gyermekeknél a társadalmi eredetű különbségek pedagógiai jellegű, úgynevezett „indulási különbségként" jelentkeznek. A szükséges differenciálás kétféleképpen érvényesülhet. *Először:* csökkentheti magukat az indulási különbségeket; *másodszor:* mérsékelheti az indulási különbségek befolyását az általános iskolai tanulmányok egész tartamára. Nem tudja azonban megszüntetni az egyéni fejlődés különbségeiből eredő valamennyi problémát. *Ha valóban konzekvensen kívánjuk alkalmazni az egyenlőtlen pedagógiai bánásmódot, akkor azt az elég régen közismert pedagógiai elvet kell érvényesíteni, hogy mindenki számára a már elért szintjének, az egyéniségének megfelelő, azaz fejlődését optimálisan elősegítő pedagógiai eljárást biztosítsunk.* Az így értelmezett differenciálás kétségtelenül feloldja az egységes és egyenlő bánásmódból fakadó problémákat, és tudatosan az egyenlőtlenségek csökkentésére törekszik.

Napjainkban az egységesség és a differenciálás két elvének *ellentmondásos alkalmazása* figyelhető meg, ezért több kiegészítés és értékelés látszik szükségesnek a gondolatmenetnek ezen a pontján.

Az úgynevezett „indulási kulturális különbségek" mérséklésének számítana már az is, ha ezek a különbségek a tanulmányok folyamán legalább nem növekednének. Ez azonban – ha nagyjából egységesnek tekintjük pedagógiai gyakorlatunkat – elvileg kizárt, mivel az egységes pedagó-

giai eljárás törvényszerűen fokozza a tanulók közötti különbségeket. Emellett a kutatások[6] azt is bizonyítják, hogy a család hatása nem redukálódik csak az iskolába járás előtti időszakra, hanem az egész iskolázás folyamán is érvényesül. Vagyis: a gyermekek közti különbségek két ok miatt is növekednek egy elvileg kiválóan működő egységes iskolarendszerben. Természetesen nem tudjuk megmondani, hogy a különbségek növekedése milyen mérték szerint tekinthető már elfogadhatatlannak, de mindenesetre nagyon jelentős beavatkozást igényelne az indulási különbségek növekedésének megakadályozása.

Az indulási kulturális különbségek csökkentése kompenzatorikus oktatási, nevelési programokkal az óvodás- és a kisiskolás korban a gyakorlatban is kipróbált, eredményre vezető pedagógiai elgondolás. Ezeknek a programoknak is vannak azonban a praxis által igazolt korlátai. A különbségek – azok csökkenése ellenére is – megmaradnak, a későbbi életkorban pedig a családi, társadalmi eredetű hatások közvetlen formáiban is befolyásolják a pedagógiai eredményeket. Természetesen egy magasabb színvonalú oktatási rendszer esetén kevésbé jelentős a szülők befolyása. (Véleményünk szerint az iskola csak nagyon megfontoltan törekedhet szülői nevelési feladatok átvállalására, de mindenképpen előbbre kell sorolnia saját nevelési-oktatási feladatainak jó színvonalú ellátását.)

A kompenzatorikus programok helyett sokoldalúbb hasznot ígér az *optimális fejlesztési programok* kidolgozása a különböző fejlettségi szintű tanulók számára. Eltekintve a gyakorlati megvalósítás problémáitól, észre kell vennünk, hogy ez a differenciálás is törvényszerűen növelné az „indulási kulturális különbségeket". A kérdés ellentmondásos megítéléséhez szolgáljon adalékul, hogy napjainkban a tehetségfejlesztés általános feltételének is az egységes magas színvonalon álló pedagógiai gyakorlatot tekintjük, de az individuális különbségek megnyilvánulásának ilyen extrém formáiban sem érvényesítjük még az optimális fejlesztési gyakorlatot.

A tanulók közötti „indulási" és a későbbiek során fokozódó társadalmi eredetű tanulmányi különbségek értelmezésének kulcskérdése annak belátása, hogy ezek korántsem olyan megváltozhatatlanok vagy – köznapi nyelven szólva – öröklöttek, mint ahogyan azt kényelmesen, első meggondolásból sokan vallják. A környezet – a család, az iskola – szerepének és nevelési lehetőségeinek kellő értékelése a képességfejlesztés szempontjából rendkívül fontos. Bizonyítottnak tekinthető, hoy a környezeti eredetű társadalmi különbségek az intelligencia fejlesztésében, az osztályzatokban is tetten érhetőek, de az iskolai, főleg a középiskolai pedagógiai környezet hatásai keresztezhetik, kompenzálhatják a korábbi, családi-társadalmi eredetű hátrányokat. (Meg kell jegyezni, hogy sem a családi-társadalmi helyzet, sem az öröklés hatását ma még nem ismerjük elég részletesen.)

Tehát koncepcionálisan a maga helyén mind az egységesség, mind a differenciálás elve elfogadható az oktató-nevelő munka hatékonyságának fokozása érdekében, amennyiben ezen elvek alkalmazásának korlátait is számításba vesszük.

Követelményszintre orientált nivellálás elve

Akár az egységesség, akár a differenciálás princípiumát alkalmazzuk, elvileg növekednie kell az ún. „indulási különbségek"-nek. Ez a megállapítás talán ellentétesnek tűnik a szokásos felfogással, de éppen ezért van gyakorlati jelentősége annak, hogy következetesen végiggondoljuk a művelődési esélyegyenlőtlenségek csökkentésének pedagógiai stratégiáit. Végül is a kivezető út keresésekor tudomásul kell vennünk, hogy a csökkentés érdekében eddig említett két pedagógiai elv nem elegendő a kezdeti esélykülönbségek kiegyenlítésére vagy mérséklésére. Amennyiben az iskolában főként a hátrányos társadalmi helyzetűek fejlődésének támogatására törekszünk és az előnyösebb fejlődési utakon járókra nem fordítunk elegendő figyelmet, azokhoz nem viszonyítunk, úgy rejtve marad a különböző fejlődési utak divergenciája. Valamennyi tanulót csak az esetben lehetséges ténylegesen egy szintre hozni, ha az eddiginél pontosabban meghatározzuk a minden tanuló által elérendő oktatási szintet – amely nem minimum szintet jelent –, és ehhez viszonyítva megenged-

jük és elősegítjük, hogy a tanulók saját fejlődési sajátosságaiknak megfelelő tempóban érjék el a kitűzött célt. Egyébként fennáll az a veszély, hogy csak a gyengébb tanulók által elérhető szintet és az ő fejlődési tempójukat tartjuk szem előtt. A tanulók közti kezdeti különbségeket – egyéni fejlődési tempójuk figyelembevételével – a meghatározott követelményszintet nivellálhatjuk. (Ma sok gyakorló pedagógus bizonyos minimális tudásszintet nivellál egy-egy osztály keretében.)

Nyitva marad még az a probléma, hogy a követelményszintre orientált nivellálás milyen magas színvonalon lehetséges. Természetesen előnyösebb a magasabb színvonal. De a követelményszint mint kritériumrendszer nem maradhat deklarált jellegű (mert nem az a funkciója). A követelményszint reális elérhetőségét kell biztosítani. Nem kerülhetünk olyan helyzetbe, hogy deklarált céljainkkal ellentétben elemibb szinten (pl. az olvasásban) maradjanak súlyos hiányosságok a tanulók jelentős részénél. Arra is fel kell készülnünk, hogy a társadalmi változások előrehaladó mozgása miatt csak ideiglenes jellegű kritériumrendszert dolgozhatunk ki, amely nemcsak intellektuális teljesítmény-követelményeket, hanem a magatartással, értékekkel kapcsolatos kritériumokat is szükségképpen magában foglal.

A fejlődési tempó szerinti fejlesztés szolgálja mind az optimális és divergens fejlesztés elvét, mind a meghatározott oktatási követelményszint szerinti nivellálást. Ez esetben a különböző képességű és eltérő fejlődésű tempójú tanulók mindegyike eléri a kijelölt követelményszintet. A gyorsabban fejlődők azt meg is haladják.

A különböző fejlődési tempó valódi figyelembevétele azt az újabb problémát veti fel, hogy szét kell választani egy-egy iskolai osztályon belül a fiatalokat. A tanulócsoportok szétválasztása azonban a különböző származású tanulók differenciálásaként is megjelenhet. Egyelőre nincs elegendő tapasztalat arra, hogy szociális szempontból milyen társadalmi rétegzettségű, vagy milyen fejlettségi szintű homogén vagy heterogén csoportoknál alakul kedvezőbben a tanulásra motiváltság. Pedig az iskola a tanulás motivációs bázisának alakításáért éppen olyan mértékben felelős, mint a szűken értelmezett tudás átadásáért.

A nivellálás és szelektálás összhangjának elve

Látható, hogy a művelődési esélyegyenlőtlenségek csökkentésének az előbbiekben említett elvei önmagukban nem vezetnek problémamentes pedagógiai stratégia kidolgozásához. Megoldásként az a hazai szakirodalomban képviselt kompromisszum kínálkozik, hogy egy megfelelő követelményszinten valóban nivelláló típusú kezdeti iskolai oktatás előnyös hatásait olyan sokáig érvényesítsük, ameddig csak lehet. Lehetőleg minél később térjünk át egy, a szociális differenciálódást is maga után vonó szelektív oktatási formára, amelyet megkövetel a társadalmi munkamegosztás, a leginkább alkalmasak felkészítése az igényesebb és bonyolultabb munkákra.

Ma az általános iskola befejező osztályaiban realizálódik a legjelentősebb mértékű szelekció. A rejtett szelekció már korábban is megtörténik, csak az érintettek nem veszik észre. A közhiedelemmel ellentétben a középiskolában már nem növekednek olyan mértékben a származási eredetű egyenlőtlenségek, mint az általános iskolában. Így feltehetően az általános iskola *első hat osztályát* lehetne nivelláló típusú oktatási formának tekinteni, amelyet erősödő szelekció követ az oktatás magasabb fokaira.

A szociális eredetű művelődési esélyek kiegyenlítése, mint említettük, csak egy konkrétan meghatározott oktatási-nevelési nivelláló szintet képviselő követelményrendszer szempontjából érvényesülne. *Ehhez a konkrét szinthez, célhoz viszonyítva a tanulmányi és egyéb elmaradást nem minősíthetnénk többé származási eredetű hátránynak, a motiváció vagy a képességek hiányának, hanem oktatási-nevelési hiányként kellene értékelnünk.* Az ilyen igénnyel kidolgozott cél- és követeményrendszer a teljes oktatási folyamat időrendjében az indulási – társadalmi eredetű – különbségek és a végső befejező jellegű oktatási-nevelési célok között helyezkedik el, de amint jeleztük, az nem egyenlő a magasabb osztályba lépéshez szükséges minimum szinttel.

A végső oktatási célokat jelentik pl. az iskola (középfokú oktatást is beleértve) képzési funk-

cióiból származó feladatok teljesítése, a reális pályaválasztás stb. A képzési célok ezen elemei már olyan társadalmi vonatkoztatási normákat képviselnek, amelyek a szelekció szükségességét is magukba foglalják.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a művelődési esélyegyenlőtlenségek csökkentése érdekében tett pedagógiai erőfeszítések elvei szerint minősíthetők, hogy az adott pedagógiai valósághoz viszonyítva hatékonyabb megoldást ígérnek-e. Ennek érdekében esetenként differenciáltabb értékelési rendszert is kell alkalmazni mind az előnyösebb eljárások elfogadtatása, mind a szükségképpen fellépő gátló körülmények megértése érdekében. A követelményszintek mint a pontosabb kritériumok meghatározásának igénye elvi és következésképpen gyakorlati hasznot ígér. *Elvileg rendkívül jelentős, hogy reális követelményeket állítsunk az érintett tanulók elé. Ez azt is jelenti, hogy a társadalmi eredetű különbségek csökkentése és az iskola képzési funkciójából fakadó teljesítmények megkövetelése azonos célt szolgálnak.* Indokolatlan volna adott szituációban kimutatható kedvezőtlennek ítélt adatot, mint kiragadott példákat, túlértékelni és olyan látszatmegoldásra törekedni, amelyek vagy az esélyegyenlőségre törekvést becsülik le, vagy a realitásoktól elszakadva a hamis egyenlősdi alternatívájával okoznak károkat.

Egyéni törekvések és a családok kulturális igényei

A művelődési esélyegyenlőtlenségek mérséklése hazánkban elfogadott társadalmi követelmény, mind történelmi időtávlatban, mind egy-egy nemzedék életében. Ugyanilyen kényszerítő körülmény a gazdasági hatékonyság emelése is. Ezek a társadalmi igények azonban csak akkor érvényesülhetnek, ha az emberek széles rétegeiben valóban gyökeret vernek, és a családi törekvésekben a tanulók aspirációiban is megalapozottan jelennek meg.

A megelőző elemzésben bemutattuk, hogy az oktatáspolitikában miképpen hat a társadalomirányításban képviselt néhány alapvető fontosságú stratégiai elv. Bár a társadalomirányítás előtt álló feladatok ellentmondásokat tartalmaznak, mégis lehetőségünk van a kiemelt két feladat – a teljesítményre orientált oktatás és a művelődési esélyegyenlőtlenségek mérséklése – együttes figyelembevételére.

A családi-társadalmi helyzet által erőteljesen befolyásolt egyéni művelődési aspirációk szoros összefüggésben vannak a művelődési esélyek alakulásával.

A művelődési esélyek alakulását a szakirodalom elsősorban az osztályzatok elemzésén keresztül vizsgálta. Az osztályzatok alakulásának tükrében az *1. táblázat* adatai szerint a művelődési esélyek 16 év távlatában sem változtak az azonos iskolázottságú szülők gyermekeinél. Azonban kevesebb gyermeket érint a családi művelődésbeli hátrány, hiszen a szülők iskolázottsági szintje jelentősen emelkedett.

A családi művelődési igényekről a *pályaválasztási aspirációk* közvetlen vizsgálata nyújtja a legtöbb közvetlen információt. A pályaválasztási aspirációkban ugyanis nem tükröződik direkt módon az iskolaválasztási lehetőségek kényszerítő ereje, míg az általános iskola 8. osztályában a jelentkezési lapok kitöltésének idejében a szülők már mérlegelik a reális továbbtanulási lehetőségeket és módosítják eredeti igényeiket. Így ezekről az igényekről korábbi időpontban valóságosabb képet nyerhetünk. Erre a célra bevált eszköznek bizonyult a tájékozódás az illetékes pedagógusok közvetítésével, a hetedik osztályban alkalmazott egyszerű kérdőíves felméréssel. Ezen a módon 1963-ban a KSH,[7] 1971-ben az Országos Pályaválasztási Intézet[8] és 1982-ben az Országos Pedagógiai Intézet[9] tájékozódott a közép- és felsőfokú továbbtanulási és pályaválasztási aspirációkról általános iskolai tanulók körében reprezentatív mintavétel alapján. (Az 1963-as vizsgálat módszere eltér az utóbbi két vizsgálattól, így csak fő vonalaiban hasonlítható össze azokkal.)

Az említett három vizsgálat tanúsága szerint a 7. osztályos általános iskolás tanulók *igen kis részében* tudatos, hogy milyen pályához ragaszkodnak, hogy annak elérése érdekében milyen tanulmányokra lesz szükségük, s hogy ezek végzésére alkalmasak-e. Már az 1971. évi szándékfelmérés bizonyította, hogy a tanulmányi sikerek vagy kudarcok, amelyeket jelentősen befolyásol a szülők

társadalmi helyzete is, nem olyan egyértelműen határozzák meg a továbbtanulási terveket, amint azt korábban feltételeztük. Egy példával élve: rámutatott a vizsgálat arra, hogy a társadalmi rétegződésben alacsonyabb szintet elfoglaló szülők alacsony színvonalú aspirációs szintje feltűnő mértékben akadályozza egyébként nagyon jó tanuló gyermekeik közép- és felsőfokú továbbtanulását.

A középiskolai továbbtanulási aspirációk változását már két tényező alapján is jól leírhatjuk. Először megállapíthatjuk, hogy azonos iskolázottságú apák gyermekeinek középiskolai továbbtanulási igényei 10 év alatt (sőt 1964 óta) nem változtak jelentős mértékben; másrészt, hogy a szülők iskolázottsági színvonalának emelkedésével végeredményben növekszik az érettségi megszerzésének igénye. Az elmúlt évtizedben ezen belül is a szakközépiskolát végzettek létszámát fejlesztette a közoktatási kormányzat. Az érettségivel rendelkező szülőknél is a szakközépiskola iránti igény emelkedett. Egyébként nem lehet eldönteni, hogy az igények alakulására mennyiben hatott vissza a tényleges fejlesztéssel együtt járó közvéleményformálás.

2. táblázat

Középiskolai továbbtanulási szándékok az apa iskolai végzettsége szerint (%)
(Az általános iskola 7. osztályában 1971-ben és 1982-ben, a 8. osztályban 1964-ben.)

Iskolatípus	Az apa iskolai végzettsége				Összesen
	felsőfokú	érettségizett	8 általános	8 általánosnál kevesebb	
Gimnázium					
1964	63,3	42,0	24,0	15,2	20,9
1971	69,0	44,0	19,8	9,0	18,4
1982	64,2	31,9	12,4	5,0	22,7
Szakközépiskola					
1964	31,4	46,0	37,6	20,7	26,3
1971	23,0	38,3	33,6	22,5	26,4
1981	29,0	50,0	43,4	22,7	40,8
Szakmunkásképző iskola					
1964	4,3	10,2	29,9	42,4	36,0
1971	7,5	16,5	42,6	56,7	45,1
1982	6,8	17,6	42,6	63,6	34,8
Továbbtanulni kíván összesen:					
1964	99,0	98,2	91,5	78,3	83,2
1971	99,5	98,2	96,0	88,2	89,9
1982	100,0	98,5	98,4	91,3	98,3

Az apa iskolai végzettsége nem tekinthető a társadalmi struktúrában elfoglalt hely pontos meghatározásának. Mindenesetre a pályaválasztási és továbbtanulási igények esetében a legtöbbet magyaráz meg az igények varianciájából. (Az anya iskolai végzettségének is egyenrangú szerepe van!)

Utólag megállapítható, hogy a demográfiai hullámzás és a szülők iskolázottságának figyelembevételével meglehetősen jól kiszámíthatóak voltak a vizsgált időszakban a középfokú iskoláztatási igények. Viszont a felsőfokú továbbtanulási igények váratlan, jelentős csökkenését állapította meg az 1971-es vizsgálat 1963-hoz képest. Ennek társadalmi jellegű okai akkor még nem voltak világosak. Csak napjainkban derült ki, hogy valódi problémaként tovább is érezteti hatását a felsőfokú továbbtanulási aspiráció csökkenése (főleg a fiúknál).

A prognosztizálás gyakorlati lehetőségénél fontosabbnak tartjuk azt a tényt, hogy *az oktatáspolitika mindig számításba vette a lakosság növekvő igényeit, de inkább passzívan alkalmazkodott hozzá, mintsem meghatározott formálását látta volna szükségesnek.* Úgy véljük, hogy e vonatkozásban napjainkban új helyzet előtt állunk. *Társadalmunk mai feladatai, a gazdasági élettel szemben jelentkező újabb kihívások megkívánják az iskoláztatási igények közvetlen formálását is.* Erre utalnak azok a kutatási eredmények is, amelyek a fiatalok pályaválasztási igényei mögött rejlő éretlenséget és a családi nevelés fogyatékosságait tanúsítják. Mindezek a közvetlenebb társadalmi beavatkozás és támogatás különböző formáit kívánják meg.

A vizsgálatok[10] és a pályaválasztási tanácsadással foglalkozó szakemberek tapasztalatai egyaránt azt bizonyítják, hogy a fiatalok pályaválasztási aspirációi mögött rendkívül felületesek az ismeretek, érzelmi éretlenség mutatható ki, s a munkavégzésről szerzett reális tapasztalatok olyan késői életkorra maradnak, amikor a társadalomba való integrálódás mint szocializációs feladat már nem képzelhető el zökkenőmentesen.

Mi lehet az aspirációk mögött rejlő *éretlenség oka* és a társadalomirányítás ezzel összefüggő beavatkozási lehetősége? Feltehetően nem elegendő csak az oktatási feladataival is küszködő iskolai gyakorlatra, annak hiányosságaira hivatkozni, vagy tévesen a felnőttek igényszintjének alacsony voltával magyarázni e viszonylag tartós jelenséget, hiszen a lakosság munkája gyarapodásának igénye mélyen gyökerezik és az elmúlt évtizedek történelmi tapasztalatain alapul. Az okok egy jelentős része bizonyára a családi nevelésben rejlik.

A pályaválasztási aspirációk mögött rejlő éretlenségre a magyarázatot a családi nevelésben azért is kell keresnünk, mert eddig nem vetettünk kellően számot a családi nevelés eltérő (tudatos vagy kevésbé tudatos) céljaival és módszereivel. A családnak a társadalmi struktúrában elfoglalt helye és gyermekeik művelődési esélyei csak elvontan minősíthetők előnyösnek vagy hátrányosnak. A család számára az általa elérhető és érezhető társadalmi felemelkedés ugyanis kedvező valóságot jelent akkor is, ha ez a helyzet más társadalmi csoporthoz viszonyítva relatív elmaradást jelent. Ennek megfelelően a családi nevelésben megfigyelhető, a társadalmi felemelkedésre irányuló differenciált igények alapján a társadalmi struktúrákról szerzett ismereteinket főként a következő két irányban kell finomítani:

- *egyrészt* jobban kell megismerni és építeni azokra a családi nevelési hagyományokra, amelyek társadalmunk jelenlegi egyenlőtlenségi rendszerével összefüggésbe hozhatók (pl. az iskolázatlanabb szülőknél gyakoribb autoriter nevelési stílusra);
- *másrészt* a fiatal számára idejekorán tartalommal (követelmények és jogok, előnyök és hátrányok) kell megtöltenünk azt a társadalmi helyzetet, szakképzettséget, pályát, életmódot, amely előtte elérendő célként jelenik meg.

Bár nagyon sokféle hatás formálja a fiatalok fejlődését, a társadalmi struktúra szerepére szorítkozva megkülönböztethetünk néhány alapvetően különböző életút-típust, aszerint:

- hogy a kiinduló társadalmi helyzet megegyezik-e az életút folyamán betöltött és elfogadott társadalmi helyzettel;
- hogy a társadalom fejlődése miatt egyáltalán szóba jöhet-e kiinduló és az elért társadalmi helyzet előbb említett megegyezése, vagy más – társadalmi mobilitást jelentő – életutak tekinthetők-e gyakorinak és megszokottnak;
- hogy a fiatalok egyes csoportjai milyen mértékben képesek egyáltalában elfogadni a társadalom által felkínált művelődési lehetőségeket.

Napjaink társadalmi változásai következtében a családi-társadalmi helyzet „változatlan" megőrzése nehezen képzelhető el, csupán a szélsőséges társadalmi hátrányok és társadalmi előnyök családi jellegű reprodukciója lehet jelentősebb és szembetűnőbb, bár a társadalmi változásoktól az esetekben nem tekinthetünk el. A leggyakoribb társadalmi mobilitási formák – pl. szakképzetlen szülők gyermekei szakképzett munkássá válnak – mellett érdekes lehet sokféle kisebb volumenű mobilitási lehetőség figyelemmel kísérése is.[11]

Napjainkban azonban főleg arra kell felkészülnünk, hogy a technikai fejlődéssel együtt járó,

a foglalkozással, a magán- és közélettel kapcsolatos újabb és újabb viselkedési minták eleve nehéz helyzetbe hozzák a családokat. Számot kell vetni azzal az egyre élesedő ellentmondással is, amely társadalmi fejlődésünk minőségi követelményei és a rájuk szintén felkészítő családi nevelésben gyökerező éretlen nevelési gyakorlat között feszül. Ugyanis – csupán a művelődésre szorítkozva – közismert, hogy *az életmód minőségi fejlődése nélkül elképzelhetetlen intenzív fejlődési pályára állítani a népgazdaságot.* Ennek következtében mégsem mondhatunk le arról, hogy a szülők munkavégzés során szerzett tapasztalatait az intézményes nevelés hatása mellett is hasznosítsuk. Feltehetően a munkavégzés és életmód kapcsolatából kiindulva olyan hatékony magatartásmintákat találhatunk, amelyek nem a speciális munkaismeretekből, hanem a közérthetőbb viselkedési szokásokból származnak és amelyek törvényszerűen hatnak a család egész életére.

Összegezve: várható, hogy az össztársadalmi és a családi igények egyeztetése során fokozottabb *feszültségek* keletkeznek. Az iskola szerepe kedvező, ha az egyéni művelődési aspirációk keletkezését vizsgáljuk, de az aspirációk mögött rejlő érzelmi, ismereti fedezet feltűnő hiányosságai a családi nevelés differenciált támogatását is igénylik. Bár ennek módszereiről kevés tapasztalatot lehet közrebocsátani, éppen a társadalmi struktúra változásainak tanulmányozása figyelmeztet a részletesebb, kidolgozottabb magatartásminták jelentőségére.

IRODALOM

1. *Bourdieu, P.:* A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat, Budapest, 1978.
2. *Cseh-Szombathy László:* Családpolitika = Társadalmi Szemle, 1982. 7. sz.
3. *Ferge Zsuzsa–Gazsó Ferenc:* A közoktatási rendszer funkciói és funkciózavarai = Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 1. sz.
4. *Erdész Tiborné–Timár János:* A családi társadalmi környezet szerepe a fiatalok továbbtanulásában, pályaválasztásában és az oktatás tervezése. In: Tanulmányok a neveléstudományok köréből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
5. *Báthory Zoltán és mtsai:* Az iskolai nevelés néhány összetevőjének vizsgálata egy felmérés tükrében = Pedagógiai Szemle, 1983. 2. sz.
6. *Molnár Péter:* Az egyéni mobilitás társadalmi és személyiségfeltételei. (Kézirat)
7. Társadalmi rétegződés Magyarországon = Statisztikai időszaki közlemények, 11. Budapest, 1966. KSH.
8. Tájékoztatás a 7. osztályos iskolai tanulók 1970/71. évi pályaválasztási szándékáról. Országos Pályaválasztási Tanácsadó Intézet, Budapest. 1974.
9. Az általános iskolák 7. osztályos tanulóinak iskola- és pályaválasztási szándéka, pályaválasztási indítékrendszere. OPI dokumentumok. Kutatási zárójelentés.
10. *Molnár Péter:* Társadalmi hatások a 7. osztályos tanulók pályaválasztási motívumaiban. II. Szociálpszichológiai Konferencia. Népművelési Kiadó, Budapest, 1983.
11. *Gazsó F.–Laki L.–Molnár P.:* Pályakezdők az iparban. Kossuth, Budapest, 1984.

SZENTIRMAI LÁSZLÓ–GALAMBOS GÁBOR

EGYETEMI HALLGATÓK EGYHETES IDŐMÉRLEGÉNEK VIZSGÁLATA KLASZTER-ANALÍZIS SEGÍTSÉGÉVEL

Az elmúlt másfél évtizedben a József Attila Tudományegyetem hallgatói életmódjának számos fontos elemét vizsgáltuk – többek között – időmérleg-felvétel segítségével is.[1] A még ma is folyó kutatás középpontjában a mindennapi élet tevékenységszerkezetének és a szervezett oktatáson kívüli (óralátogatás és egyéni tanulás) elfoglaltságok életmódban betöltött funkciójának vizsgálata áll. Több problémafeltáró vizsgálat után 1973 áprilisában, szorgalmi időszakban és 1978 decemberében, vizsgaidőszak előtt időmérleg-felvételt is végeztünk a hallgatók 20 százalékos mintáján.[2] A tevékenységnapló adatait 62, illetve 64 tevékenység szerint kódoltuk. Az 1978-as felvétel értékelésre való előkészítésekor még egy 65., összefoglaló kódot is kellett alkalmaznunk a nem rendszeresen előforduló szabadidő tevékenységek jelzésére. Nem tekintjük feladatunknak, hogy a két időmérleg-felvétel eredményeit összehasonlítsuk, hanem az 1978-as vizsgálat értékelési módszereit mutatjuk be.

Az aktivitások alapján tevékenység-főcsoportokat képeztünk: munkaidő, szabadidő, fiziológiai szükségletek kielégítése és távollét az egyetem székhelyétől, ezeken belül tevékenység-mellékcsportokba soroltuk az elfoglaltságokat.

Az időmérleg-felvételek alapján az aktivitásokat és időigényüket az alábbi 11 tevékenység-mellékcsoportban foglaltuk össze:

1. egyetemhez kötött, azaz a tanulmányi rendben *előírt munkaidő.*

2. A tanulmányok folytatásához elengedhetetlen, többnyire otthon végezhető, azaz a *tanrendben nem előírt tanulmányi tevékenység.*

3. Az *egyéb munkatevékenységek* közé soroltuk a politikai-közéleti tevékenységet, tanulmányi kirándulást, a munkához kapcsolódó közlekedést, háztartási munkát és a bevásárlást.

A hallgatók munkaideje nem korlátozódik az egyetemi órákon való részvételre, hanem lényegesen több elemből áll. Időmérleg-felvételünkben szűkebb értelemben 18 tanulmányi és 7 egyéb, idetartozó tevékenység alapján vizsgáltuk a hallgatók munkaidejét.

4. Tömegkommunikációs eszközök igénybevételéhez tartozik az újságolvasás, tévénézés és a rádióhallgatás mint elsődleges tevékenység.

5. Nem kötelező irodalom *olvasása.*

6. A *művelődés és szórakozás*, azaz az intézmények által nyújtott művészeti élmények befogadása, zenehallgatás, mozilátogatás.

7. Társas kapcsolatok, baráti kör, klub- és disco-látogatás, séta, udvarlás (diszkréten forgalmazott partneri kapcsolat).

8. Egyéb *szabadidő tevékenységek*hez soroltuk a sportolást, keresőmunkát, öntevékeny tudományos és művészeti tevékenységet stb.

9. Nem rendszeres szabadidő *tevékenységként* fogtuk fel, ha a hallgatók az elmaradt óra helyett „semmittevéssel" töltötték idejüket és az alkalmanként előforduló elfoglaltságokat, például járművezetői tanfolyam látogatását, Mikulás-esti előkészületeket, beteglátogatást, hivatalos ügyek intézését stb. Egy-két hallgatónál előforduló gyermekgondozás időigénye is ebbe a mellékcsoportba került.

10. Fiziológiai szükségletek kielégítése. Ebben a tevékenységcsoportban az alvásra, testápolás-

ra, étkezésekre, valamint a napközbeni pihenésre fordított időmennyiség került összegzésre.

11. Az *egyetem székhelyétől való távollét* jelentheti a szülőkhöz vagy partnerhez, baráthoz, barátnőhöz, ismerős(ök)höz való utazást. Ezen időtartam alatt folytatott aktivitásokat nem kérdeztük részletesen. Minden bizonnyal az elemzett 65 tevékenységfajtánál sokkal többet kellett volna figyelembe vennünk. Véleményünk szerint lényegesen jellemzőbb a hallgatói életmódra az a tény, hogy a hallgatók közel egyharmada a hétvégén elhagyja az egyetemi várost, mint az, hogy ez alatt az idő alatt mit csinált otthon vagy máshol.

Az időmérleg-naplók értékelésekor a Nemzetközi Időmérleg Kutatás átlagszámítási módszerét alkalmaztuk.[3] Az egyes tevékenységekre fordított időt két szempont szerint közöljük: megadjuk az egész mintára vonatkozó *átlagidőt* és az egyes tevékenységeket valóban végzők tényleges *átlagidejét*. (Az utóbbi természetesen mindig magasabb az átlagidőnél.) Ez a számítási eljárás lehetővé teszi, hogy az egyes tevékenység-mellék- és főcsoportok jellemző heti átlagidejét, valamint az egyes elfoglaltságok gyakoriságának megoszlását és a tényleges átlagidőt kiszámolhassuk.

Ezen túlmenően azonban többet szerettünk volna tudni a tevékenységszerkezet belső összefüggéseiről és az egyes tevékenység-mellékcsoportok egymáshoz való kapcsolatairól. Ha a hét egyes napjaira vonatkozó adatok számbavételekor egy bizonyos aktivitást, mint például a nem kötelező irodalom olvasását „kiemeljük", akkor a kutatók az ún. dinamikus elemzés módszerével megállapíthatják az olvasás-aktivitás elfoglaltság-környezetét és időbeli helyét a napi tevékenységszerkezetben. Ez jelentős segítséget jelent a tartalmi értékelés számára, mert nem közömbös, hogy – példánkban – az olvasás (és annak recepciója) azon a napon a kötelező elfoglaltságok után az első vagy késő este az utolsó szabadidős tevékenység. A dinamikus elemzés nagymértékben hozzájárul az egyes tevékenységeknek a mindennapi élet során betöltött szerepének a tisztázásához, mert ezek az aktivitások egyébként csak időadatként jelennek meg az időmérleg-naplókban.

Még abban az esetben is, ha az időmérleg-felvétel a hét 168 órájára terjed ki, egyes hallgatói csoportok eltérő időfelhasználása és ezzel együtt járó magatartása nem különíthető el markánsan a mintasokaság átlag időfelhasználásától és tipikus magatartásától. Elképzelésünk szerint a hallgatók, magatartásuk időértékei alapján összefoghatóak. Ezért a megkérdezett személyeket időfelhasználásuk hasonlósága alapján osztályokba kellene sorolni. Az ezekre a nagyobb egységekre jellemző időfelhasználás összege adná a mintasokaság tevékenységszerkezetének átlagidejét. Azok a hallgatók, akik a vizsgálati héten a tanrendben nem előírt tanulmányi tevékenységekre jellemzően kevesebb időt fordítanak, mint társaik, minden bizonnyal abban is különböznek a többi hallgatótól, hogy az egyes napok, illetve a hét egész tevékenységszerkezetét másként alakítják. Vagy azok a hallgatók, akiknek az időfelhasználása alapján a nem kötelező irodalom olvasása vezető szabadidő tevékenységként funkcionál, azok feltehetően más munka- és szabadidő mennyiséggel rendelkeznek, mint évfolyamtársaik. Nagyon valószínű, hogy ezek a hallgatók is jól elkülöníthető osztályt képeznek. Igen fontosnak látszik tehát, hogy az átlagos időérték nagymértékű szórását az alapos elemzés során ne hagyjuk figyelmen kívül. Éppen ezért a következő kézenfekvő kérdések merültek fel:

- Osztályokba sorolhatók-e a hallgatók egyhetes időmérlegük jellemző időfelhasználása alapján?
- Hogyan kapcsolódnak az egyes elfoglaltság-mellékcsoportok azoknak a megkérdezetteknek a tevékenységszerkezetében, akik azonos osztályokba kerültek?

Olyan matematikai-statisztikai módszereket kerestünk, amelyek a fenti kérdéseket megválaszolják. Egy ilyen módszer a klaszter-analízis. A különböző klaszterezési eljárások közül – tekintettel a kitűzött célokra – olyan hierarchikus analízist választottunk, amely az elemek közötti teljes kapcsolat (complete-link) elemzésén alapul.

A rendelkezésünkre álló klaszter-eredmények közül azt a szintet választottuk beható elemzésre, ahol *hét osztályt* kaptunk. Ezek közül három nagy, elemezhető, és négy kicsi, figyelmen kívül hagyható osztály. Matematikai-statisztikai szempontok alapján magasabb szintet kellett volna választanunk, azonban az értékelés szempontjából az ezen a szinten kapott két nagy, elemezhető és a három kicsi, figyelmen kívül hagyható osztály nem mutatkozott eléggé relevánsnak.

Az elemzésbe bevont három osztályban található a mintasokaság 36, 40 és 18, összesen 94 százaléka; a figyelmen kívül hagyott, általunk marginálisnak nevezett négy osztályban összesen 6%. Az 1., 3. és a 4. osztály került részletes elemzésre (l. táblázat).

Megállapításaink, ha azt külön nem jelezzük, a három elemzett osztályra és a mintasokaságra vonatkoznak.

1. osztály (N = 156; 36%.) „Az egyetem székhelyétől való hétvégi távollét ellenére kvázi átlagos időmérleg jelentős mennyiségű előírt munkatevékenységgel, politikai-közéleti elfoglaltsággal és keresőmunkával." *.

Ebben az osztályban a tevékenységek összetételét és időigényét elsősorban az befolyásolja, hogy a hallgatók átlagosan heti 18 órát vannak távol az egyetem székhelyétől, azaz minden második megkérdezett ténylegesen több mint másfél napig nincs az egyetemi városban. Ez az időmennyiség mindenekelőtt a szabadidő nagyságát csökkenti.

A heti munkaidő volumene az 1. és a 3. osztályban alig különbözik egymástól, azonban ezen tevékenység-főcsoport összetevőinek funkciója egymástól eltérő. Valamennyi osztályban és a mintasokaság időmérlegében a tanrendben nem előírt tevékenységekre fordított időmennyiség magasabb, mint az egyetem által előírt munkaidő. Az 1. osztályban legkisebb a két tevékenység-mellékcsoport közötti időeltérés, mindössze másfél óra. Ugyanakkor az egyetemi elfoglaltságok látogatására fordított idővolumen ebben az osztályban a legmagasabb. Ugyancsak ebben az osztályban találjuk a politikai-közéleti tevékenységre fordított legnagyobb átlagos időmennyiséget (85 perc), amely az „egyéb munkatevékenység" elfoglaltság-mellékcsoport átlagidejét jelentősen megnöveli.

Egy kivételével valamennyi szabadidő tevékenység-mellékcsoportra kisebb gyakorisággal kevesebb időt fordítanak, mint az átlag. Mintegy 10 perccel fordítanak többet ebben az osztályban „egyéb szabadidős tevékenységekre". Ezen elfoglaltság mellékcsoport keretében legmagasabb a keresőmunka átlagideje és gyakorisága. Minden 4. hallgató ténylegesen heti 5 órát fordít pénzforrásainak növelésére.

Ebben az osztályban az albérletben, valamint szüleinél vagy saját lakásban lakó hallgatók aránya a magasabb. Jelentősebb százalékuk jött megyei székhelynél kisebb településről az egyetemre. Tanulmányi eredményük jobb, mint a mintasokaságé. A hét osztály közül itt a legjobb. Tudományos diákkörben viszont kisebb arányuk dolgozik. Az apa foglalkozását tekintve a mintánál kisebb arány származik munkás- és nagyobb százalékuk értelmiségi, illetve alkalmazotti családból. Ebben az osztályban a legmagasabb a KISZ tisztségviselőinek az aránya. Más objektív mutatót tekintve nincs különösebb eltérés.

Az egyetem székhelyétől való magas időmennyiség ellenére az ezen osztályba sorolt hallgatók a mintához hasonló időmérleggel rendelkeznek. A viszonylag alacsony időbeli különbség az egyetem által előírt és nem előírt munkaidő között arra enged következtetni, hogy az egyetemi várostól való távollét alatt jelentős időmennyiséget fordítanak tanulásra, jegyzetelésre, a kötelező irodalom olvasására.

3. osztály (N = 175; 40%.) „Legkevesebb szabadidő, legtöbb tanrendben nem előírt tanulmányi munka." Az egyetem székhelyétől valótávollét időmennyisége ebben az osztályban is magasabb, mint a minta átlagideje. Megközelíti a heti 15 órát, azaz minden harmadik hallgató a legmagasabb tényleges időmennyiséget, megközelítőleg két napot, azaz 45 órát tölt távol Szegedtől.

Az ebbe az osztályba sorolt személyek töltik a legtöbb időt különböző munkatevékenységekkel, mintegy 54 órát. A hallgatók 10 órával többet fordítanak otthoni tanulásra, egyéb készülésre, mint az egyetemi órák látogatására. Ez azt jelenti, hogy az egyetem székhelyétől való távollét nem korlátozódik a hét végére, illetőleg egyes hallgatók hétfő délelőttig nem térnek vissza az egyetemre.

Az ide sorolt hallgatók rendelkeznek a legkevesebb szabadidővel, ennek volumene mindössze heti 25 óra. Annak ellenére, hogy a nem kötelező irodalom olvasóinak aránya egyezik a minta-

*Az elnevezés kísérleti jellegű.

Mintasokaság és a klaszter-analízis osztályai. (Órában és tizedórában.)

Tevékenység-mellékcsoportok	Minta	Nagy osztályok			Marginális osztályok			
		I.	III.	IV.	II.	V.	VI.	VII.
	N=437	156	175	78	7	10	5	6
1. egyetemi elfoglaltság	19.33	21.17	18.67	18.23	23.75	13.17	15.35	13.58
2. otthoni tanulás	25.33	23.62	28.14	24.31	17.96	29.12	14.45	12.54
3. egyéb munkatev.	7.96	8.19	7.00	8.24	6.25	12.10	28.95	4.04
teljes munkaidő	52.62	52.98	53.81	50.78	47.96	54.39	59.75	30.16
4. tömegkomm. eszk. igénybevétele	3.57	3.48	3.24	4.44	3.92	5.45	2.40	1.41
5. olvasás	3.09	2.40	1.87	5.76	19.25	2.90	3.55	3.12
6. művelődés, szórakozás	2.13	1.08	1.59	5.95	0.96	1.05	0.40	0.33
7. társas kapcs.	11.10	10.91	10.66	13.42	11.32	4.72	12.60	7.83
8. egyéb szabadidőtevékenység	3.56	3.71	2.30	3.98	2.07	1.02	4.60	36.67
9. nem rendszeres szabadidő tevékenység	5.39	3.99	5.31	4.92	7.35	30.17	10.15	2.58
teljes szabadidő	28.84	25.57	24.97	38.47	44.87	45.31	33.70	51.94
10. fiziológiai szükségletek	73.68	71.27	74.42	77.98	75.14	68.27	75.05	64.70
11. hazautazás	12.80	18.14	14.77	0.70	–	–	–	21.16
Összesen:	167.94	167.96	167.97	167.93	167.97	167.97	168.05	167.96

sokaság arányával, az olvasásra fordított idő azonban 75 perccel kevesebb. Ennek az osztálynak tagjai tudják szabadidejüket legkevésbé racionálisan beosztani. Egyébként is alacsony szabadidő alapjuk több, mint 20 százalékát nem rendszeres szabadidő tevékenységre fordítják.

Az időfelhasználás nem megfelelő módjára, a még nem manifesztálódott időbeosztásra utal, hogy minden harmadik hallgató közel 2 órát pihen(get) napközben, és csaknem minden megkérdezett rendszertelenül, vagy 22 óra előtt fekszik le, vagy 8 óra után kel fel.

Ebben az osztályban legmagasabb a hallgatónők aránya. Idekerültek a legfiatalabb hallgatók, mert a megkérdezettek 50 százaléka az I–II. évfolyamot látogatja. A mintasokasággal összehasonlítva ebben az osztályban több jogász és kevesebb természettudományi kari, valamint a legtöbb kollégiumban lakó hallgató található. Tanulmányi eredményük nem különbözik a mintasokaság átlagától, azonban tudományos diákkörben kisebb részük dolgozik. Az apa foglalkozását tekintve minden 4. hallgató munkás- és 42% értelmiségi, illetve alkalmazotti családból származik.

Számos jel mutat arra, hogy ebben az osztályban a tevékenységszerkezet azoknak a hallgatóknak az időmérlegét tükrözi, akik vagy a középiskolai életmód még továbbélő befolyása miatt, vagy egyéb körülmények következtében még nem tanulták meg a hallgatói életmódnak megfelelő időfelhasználást, a racionális időbeosztást. Esetleg ezek a hallgatók a diákotthoni lakásviszonyok miatt nem tudják még az egyetemista életmódra utaló tapasztalataikat érvényesíteni. Valószínűleg igen sok az üresjárat, azaz sok kihasználatlan lehetőség található ezen hallgatók időmérlegében, akik végül is a mintasokaság 40 százalékát jelentik.

4. osztály (N = 78; 18%.) „Legrödivebb munkaidő, leghosszabb szabadidő, sok olvasással, önműveléssel és szórakozással. Hedonisták?"

Az elemzésbe bevont osztályok közül ez az egyetlen, ahol a hazautazás szinte semmilyen szerepet sem játszik, ennek átlagideje mindössze heti 45 perc. A hallgatóknak csupán 5 százaléka tartózkodik egy napig az egyetemi városon kívül. Azt hihetnénk, hogy ennek az osztálynak tevékenységszerkezete azon hallgatók időmérlegét tükrözi, akik a hétvégén nem hagyják el az egyetemi várost. Ez azonban nem így van. Ha a „hazautazást" szűrőként alkalmazzuk, olyan időmérleget kapunk, ahol az egyetem székhelyén maradó hallgatók heti munkaideje 7 órával több, szabadidejük pedig 5,5 órával kevesebb, mint a 4. osztály tevékenység-főcsoportjainak átlagideje.

Ezen osztály időmérlegében a munkaidő összetevői közül az egyetemi órák látogatása és az otthoni tanulás nincsenek „egyensúlyban", és mindkét tevékenység-mellékcsoportra kevesebb időt is fordítanak. Ugyanakkor az egyéb munkatevékenység időigénye az elemzésbe bevont osztályok közül itt a legmagasabb.

A rövidebb munkaidő meglehetősen nagy volumenű, közel 40 órás szabadidőt tesz lehetővé. Úgy tűnik, hogy a szabadidő a mintasokaság időfelhasználásához képest átszerveződött. Valamennyi elfoglaltság-mellékcsoportra több időt fordítanak mint az átlag, azonban a szabadidőn belül a mellékcsoportok egymáshoz való viszonya megváltozott. Az olvasás (a nem kötelező irodalomé), a művelődés és a szórakozás szerepe megnövekedett, a tömegkommunikációs eszközök igénybevétele azonban változatlan. A társas kapcsolatok és az egyéb, nem rendszeres szabadidő tevékenységek funkciója csökkent.

Ebben az osztályba a felsőbb éves hallgatók viszonylag nagyobb aránya került. A szülői házban lakó hallgatók aránya itt a legmagasabb. A tanulmányi eredmény megfelel a mintasokaság átlagának, azonban a tudományos diákköri munkában részt vevők aránya ebben az osztályban a legmagasabb. Viszont itt található a legkevesebb KISZ-tisztségviselő. A többi objektív változó szerint nincs említésre méltó különbség.

A viszonylag kevesebb munkaidőt befolyásolja az ötödéves hallgatók kevesebb óralátogatási kötelezettsége. Véleményünk szerint e megnövekedett szabadidőt racionálisan használják ki. Az előre nem látott, nem rendszeres szabadidő tevékenységek aránya csökkent, a művelődés, szórakozás funkciója megnövekedett. Az ide sorolt hallgatók közül 82% a vizsgálati héten ténylegesen 7 órát fordított nem kötelező irodalom olvasására. Minden 4. hallgató volt színházban, s csupán ennek az osztálynak hallgatói közöltek adatokat hangverseny- és múzeumlátogatásról. Úgy látszik, hogy ebben az osztályban a megnövekedett szabadidővel szervezett időfelhasználás jár együtt.

A továbbiakban megkíséreljük röviden ismertetni az általunk marginálisnak nevezett osztályokat, bár a megállapítások alapossága erősen vitatható az alacsony elemszám miatt.

2. osztály (N = 7; 2%.) Ezek a hallgatók nem hagyták el a vizsgálat hetében a várost. Mind a munkaidő, mind a szabadidő azonos időértékeket mutat, mert a nem kötelező irodalom olvasására rendkívül sok időt, heti 20 órát fordítanak.

5. osztály (N = 10; 2%.) A hallgatók a hét végén a városban maradnak. Az átlagnál nagyobb munka- és szabadidővel rendelkeznek, ennek megfelelően kevesebb időt fordítanak a fiziológiai szükségletek kielégítésére. A nem rendszeres szabadidő tevékenységek időigénye meghaladja a heti 30 órát. Feltehetően gyerekkel rendelkező hallgatónők és hallgatók tartoznak ebbe az osztályba.

6. osztály (N = 5; 1%.) Ebbe az osztályba azok a hallgatók kerültek, akik vagy tanulmányi kiránduláson vettek részt, vagy átlagosan 9 órát fordítottak politikai-közéleti tevékenységre. Ezért az egyéb munkatevékenységek elfoglaltság-mellékcsoport időigénye megközelíti a 29 órát, és együttesen ugyanennyit fordítanak az egyetemi órák látogatására és az otthoni tanulásra is.

7. osztály (N = 6; 1%.) Ez az osztály a legrövidebb, 30 órás munkaidővel és a leghosszabb, 52 órás szabadidővel, valamint 21 órás – egyetemi várostól való – távolléttel jellemezhető. Rendkívül magas időmennyiséget fordítanak önálló tudományos munkára, művészeti tevékenységre és keresőmunkára.

Az időmérleg-naplók értékelése során az objektív változók: nemhez, évfolyamhoz, karhoz való tartozás, tanulmányi eredmény, jelenlegi lakhely, valamint a „távollét" aktivitás alapján is készültek, 168 órás tevékenységszerkezetek, azaz ezekkel a szubpopulációkkal is dolgoztunk. Tapasztalataink szerint a klaszteranalízis osztályai szerint időmérlegek több releváns információt nyújtottak, mint a fenti változók szerinti tevékenységszerkezet-elemzések.

Kimutatható volt, hogy a hallgatóságra jellemző tevékenységszerkezet több időmérleg-osztályra oszlik. Az időmérlegek a hét 168 órájában a tevékenység – fő- és mellékcsoportok eltérő időigénye szerint különböznek egymástól. Az egymástól különböző időmérlegek összegzése a hallgatóra jellemző heti tevékenységszerkezetet jelenti. A tevékenység – fő- és mellékcsoportok eltérő időigénye az egyes aktivitások különböző gyakoriságának és időfelhasználásának az eredménye.

Felmerül a kérdés, hogy a klaszter-analízis egyes osztályaiban jelentkező tevékenységszerkezet mennyire állandó? Tapasztalataink szerint a hallgatóság jellemző tevékenységstruktúra hosszabb periódusra, nagy vonalakban *állandónak tekinthető*. Az időmérleg-felvétel hete annyiban tekinthető tipikusnak, hogy a szorgalmi időszakban egyáltalában nincs tipikus hét. A tanulmányi feltételek és a szabadidő kihasználásának lehetőségei állandóan változnak. Nem állítjuk azt, hogy mindig ugyanazok a hallgatók rendelkeznek az átlagtól gyakran extrém módon eltérő tevékenységszerkezettel, de azt feltételezhetjük, hogy a hallgatói életmód lehetővé teszi bizonyos hallgatói csoportok más összetételű tevékenységszerkezetét. Vannak egyének és csoportok, akik mintegy predesztináltak az átlagtól jelentős mértékben eltérő tevékenységszerkezetre. Ezek közé sorolhatjuk mindenekelőtt a „gólyákat" és azokat, akik még nem sajátították el a racionális időbeosztás képességét. Nagy valószínűséggel a jelentősen eltérő tevékenységszerkezettel rendelkezők közé sorolhatók azok a hallgatók is, akik időmérlegében általában, vagy csak a vizsgálat hetében vezető tevékenység vagy vezető elfoglaltság-mellékcsoport mutatható ki. *Talán megkockáztathatjuk azt a megállapítást, hogy az értelmiséggé válás folyamatában a rendszertelen hallgatói időfelhasználás elengedhetetlen.*

A fenti klaszter-analízis segítségével megkíséreltük a hallgatókat osztályokba sorolni az időmérleg-felvételben szereplő tevékenységeik alapján. A továbbiakban felmerült, hogy a tevékenység-mellékcsoportok egymáshoz való kapcsolata milyen eltérést mutat a teljes mintában és az egyes klaszter-osztályokon belül. Az esetleges különbségek kimutatására ismét a klaszter-analízist hívtuk segítségül. E dolgozatban csak azokat az eredményeket ismertetjük, amelyeket az eddigi vizsgálatokból a legérdekesebbnek ítéltünk; rámutatunk azokra a statisztikailag igazolható kapcsolatokra (vagy ezen kapcsolatok hiányára), amelyek az osztályokon belül a tevékenység-mellékcsoportok között fennállnak. (Vö. ábra.)

Az ábrázolt struktúrák részben kézenfekvő, részben új összefüggéseket mutatnak. Mindenek-

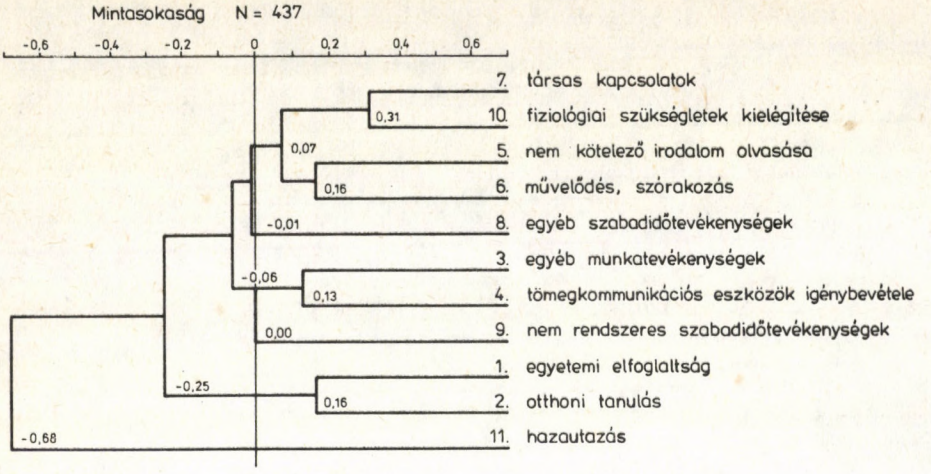
Mintasokaság N = 437
-0,6 -0,4 -0,2 0 0,2 0,4 0,6
7. társas kapcsolatok
0,31 10. fiziológiai szükségletek kielégítése
0,07 5. nem kötelező irodalom olvasása
0,16 6. művelődés, szórakozás
-0,01 8. egyéb szabadidőtevékenységek
3. egyéb munkatevékenységek
-0,06 0,13 4. tömegkommunikációs eszközök igénybevétele
0,00 9. nem rendszeres szabadidőtevékenységek
1. egyetemi elfoglaltság
-0,25 0,16 2. otthoni tanulás
-0,68 11. hazautazás

1. ábra

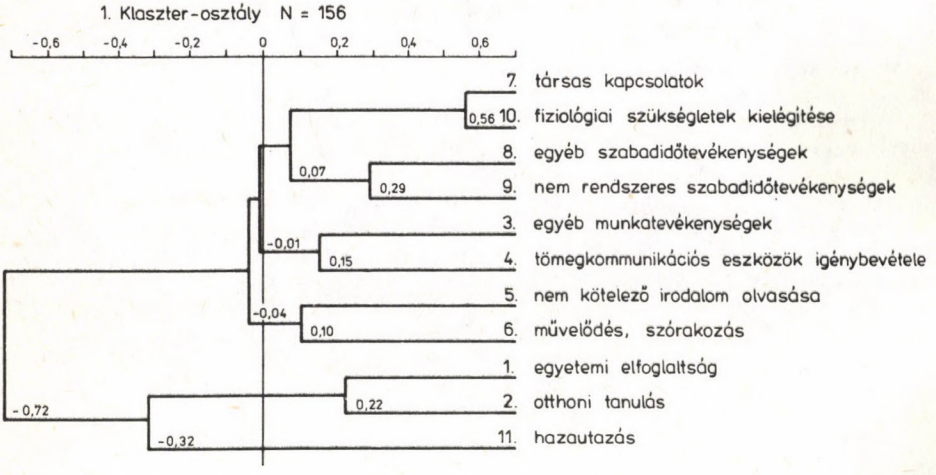
1. Klaszter-osztály N = 156
-0,6 -0,4 -0,2 0 0,2 0,4 0,6
7. társas kapcsolatok
0,56 10. fiziológiai szükségletek kielégítése
8. egyéb szabadidőtevékenységek
0,07 0,29 9. nem rendszeres szabadidőtevékenységek
3. egyéb munkatevékenységek
-0,01 0,15 4. tömegkommunikációs eszközök igénybevétele
5. nem kötelező irodalom olvasása
-0,04 0,10 6. művelődés, szórakozás
1. egyetemi elfoglaltság
-0,72 0,22 2. otthoni tanulás
-0,32 11. hazautazás

2. ábra

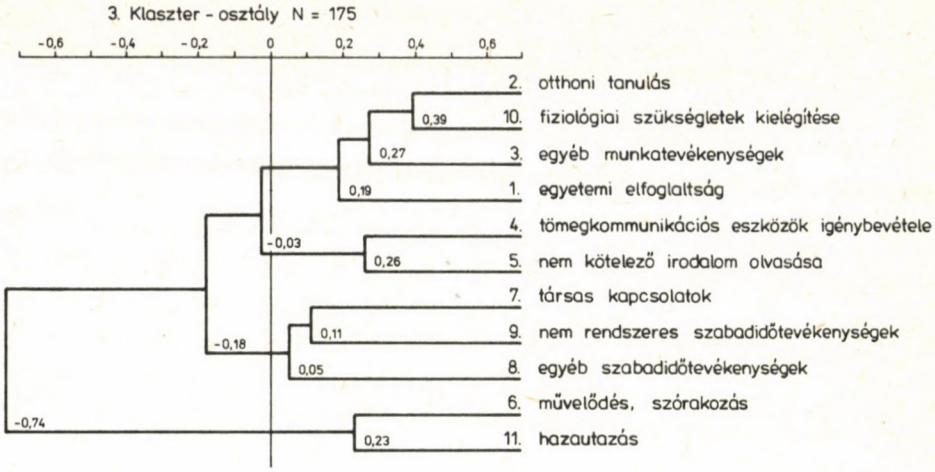
3. Klaszter - osztály N = 175
-0,6
-0,4
-0,2
0
0,2
0,4
0,6
2. otthoni tanulás
0,39
10. fiziológiai szükségletek kielégítése
0,27
3. egyéb munkatevékenységek
0,19
1. egyetemi elfoglaltság
4. tömegkommunikációs eszközök igénybevétele
-0,03
0,26
5. nem kötelező irodalom olvasása
7. társas kapcsolatok
0,11
9. nem rendszeres szabadidőtevékenységek
-0,18
0,05
8. egyéb szabadidőtevékenységek
6. művelődés, szórakozás
-0,74
0,23
11. hazautazás

3. ábra

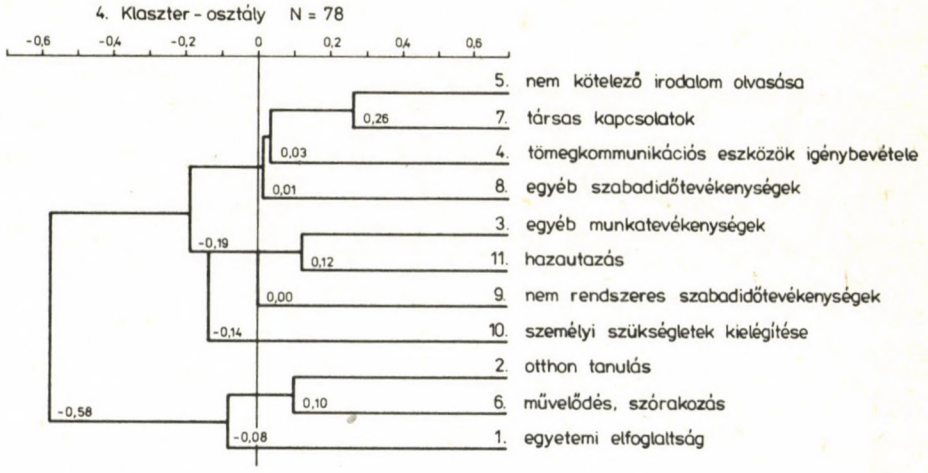
4. Klaszter - osztály N = 78
-0,6
-0,4
-0,2
0
0,2
0,4
0,6
5. nem kötelező irodalom olvasása
0,26
7. társas kapcsolatok
0,03
4. tömegkommunikációs eszközök igénybevétele
0,01
8. egyéb szabadidőtevékenységek
3. egyéb munkatevékenységek
-0,19
0,12
11. hazautazás
0,00
9. nem rendszeres szabadidőtevékenységek
-0,14
10. személyi szükségletek kielégítése
2. otthon tanulás
0,10
6. művelődés, szórakozás
-0,58
-0,08
1. egyetemi elfoglaltság

4. ábra

előtt figyelembe kell vennünk, hogy az ábrákon pozitív és negatív kapcsolatok láthatóak. A pozitív összefüggés értékei azt mutatják, hogy a tevékenység-mellékcsoportok milyen korrelációs mértékben kapcsolódnak. A kapcsolat ebben az esetben azt jelenti, hogy a tevékenység-mellékcsoportok együttesen változnak, azaz ha az egyik mellékcsoport időfelhasználása megnövekszik, a vele korreláló mellékcsoport időigénye is megnövekszik bizonyos mértékben. A negatív korrelációs értéket „rablás"-nak neveztük. A negatív korrelációs értékkel rendelkező tevékenység-mellékcsoportok bizonyos időmennyiséget rabolnak (vesznek el) a heti 168 órán belül az egyik, vagy több elfoglaltság-mellékcsoporttól.

Ez a megállapítás magától értetődő a mintasokaság és az 1., valamint a 3. osztály esetében, hisz ismeretes, hogy ezekben a megoszlásokban az egyetem székhelyétől való távollét igen nagy időmennyiséget igényel. A 4. osztályban a negatív korrelációs érték más tevékenység-mellékcsoportok kapcsolataiban jelenik meg. Az egyetem által nem előírt tanulmányi munka és az önművelés, valamint az idekapcsolódó egyetemi óralátogatás időbeli növekedése más tevékenység-mellékcsoportok rovására történik, vagy fordítva. A szabadidő összetevőire és a fiziológiai szükségletek kielégítésére fordított idő a munkaidő két tevékenység-mellékcsoportjának és az önművelésnek rovására növekedhet.

A tevékenység-mellékcsoportok negatív kapcsolatai az időmérleg más összetevőihez a mellékcsoportok rugalmasságára utal. Ahonnan „rabolni" lehet, ott az elfoglaltság-mellékcsoport rugalmas, időalapja összezsugorodhat.

A korrelációs összefüggés értékeit – hipotetikus alapon, matematikailag azonban nem bizonyítottan – csak akkor vettük figyelembe, ha ez a 0.30-as érték felett volt. A magas negatív kapcsolatokon kívül a mintasokaság, valamint az 1. és 3. osztály tevékenységszerkezetében találunk ilyen pozitív kapcsolatot. A többi páros kapcsolat meglehetősen alacsony korrelációs értéket mutat. A fentiekből arra a következtetésre jutottunk, hogy a *hallgatók időmérlegében az egyes tevékenység-mellékcsoportoknak önálló funkciójuk és időigényük van.* Ez utóbbi kis mértékben változik a vele kapcsolatban álló elfoglaltság-mellékcsoport időigényének alakulásával.

A szerkezetelemzést elvégezhetjük más módszerekkel is. Egy ilyen lehetőség a többdimenziós skálázás. Próbaképpen adatainkon ilyen statisztikai vizsgálatot is végeztünk. Az ezen módszer segítségével nyert – a tevékenység-mellékcsoportok összefüggésére utaló – eredmények érdekessége az volt, hogy ezek a második klaszter-analízishez hasonló kapcsolatokat szolgáltattak. Mivel a két módszer matematikai-statisztikailag teljesen eltér egymástól, ezért jó okunk van feltételezni, hogy az osztályba sorolás korrekt volt és bízunk benne, hogy a levont következtetések is helyesek voltak.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy klaszter-analízisek eredményeinek értékelése lehetővé teszi a hallgatói tevékenységszerkezet behatóbb megismerését, és az időmérleg belső, latens összefüggéseinek feltárását.

JEGYZETEK

1. *Szentirmai László:* Egyetemi hallgatók Szegeden. A munkaidő és a szabadidő tevékenységstruktúrája. Budapest, 1976. 306 o.
   Szentirmai László: Az olvasó egyetemi hallgató. Budapest, 1981. 142 o.
   Szentirmai, László: University students at Szeged: Structure of worktime and leisure time activities. In: An overview of sociological research in Hungary. Budapest, 1978. 170–172. o.
2. 1973-ban 423, 1978-ban 443 hallgatót kérdeztünk meg.
3. The use of time: Daily activities of urban and suburban populations in twelve countries. (Ed. by *Alexander Szalai.*) The Hauge–Paris, 1972.

KRÉMER BALÁZS–ZÁVADA PÁL

EGY LEHETSÉGES MEGÚJULÁS ÉRTÉKEI

— Érvek és motívumok a társadalmi-gazdasági reform témájára —

Szeretnénk elöljáróban biztosítani az Olvasót, hogy távol áll tőlünk még az illúziója is annak, hogy döntéseket, eseményeket szándékoznánk befolyásolni a „reform" ügyében való megszólalásunkkal. Nem tudjuk és nem is kívánjuk magunkat beleélni még az alkalmi, amatőr reformideológusi szerepbe sem, mivel önmagunkat erre alkalmatlannak és felkészületlennek, magát e szerepet pedig eleve kilátástalannak tartjuk.

1

Más volt a helyzetünk 1982–83-ban, közvetlenül azután, hogy jelenlegi munkahelyünkre, a Szociológiai Kutató Intézetbe kerültünk. Egyetemi tanulmányainkat evidensen a reform szellemében folytattuk, és nem tűnt számunkra annyira idegennek az, hogy az akkoriban felerősödött reformviták közepette nemcsak kutatói, hanem valamennyire „javaslattevő" módon magunk is közel kerüljünk a változásra érett sokféle terület (gazdasági, pénzügyi, közigazgatási, területfejlesztési, érdekképviseleti stb. rendszer) egyikéhez, a szociálpolitikai reformhoz. Helyzetünk azonban az első pillanattól roppant ellentmondásos volt. Egyfelől érzékelhettük a szociálpolitika kérdéseinek konjunktúráját s azt, hogy a változtatási törekvéseket egymástól nem annyira a reformeri ethosz, mint a szakmákhoz, intézményekhez, bizottságokhoz való tartozás különbözteti meg. Másfelől viszont tulajdonképpen lehetetlen volt szociálpolitikáról, szociális szempontokról beszélni. Kutatási témánk a fizikai munkát végző rétegek, a kétkezi munka világához köt bennünket, és itt lépten-nyomon azt tapasztaltuk, hogy a kiszolgáltatottságok, megnyomorítottságok, a „szociális problémák" igen nagy részben a munkahelyeken – azaz *a gazdaságban* – keletkeznek. Ennek fölvetése azonban tökéletesen inadekvátnak minősült akkor, amikor a közgazdász reformerek a gazdaság függetlenítéséért, „tiszta lapjáért" küszködtek – s többségük úgy, hogy közben félretette nagyon is markáns társadalmi értékeit.

Problémánkkal nem csupán idegen felségvizekre hajóztunk, hanem szembetalálkoztunk a reformellenzékiségnek azzal a kompromittáló örökségével is, amit *Kovács János Mátyás* így fogalmazott meg: „...a piaci folyamatoknak szükségképpen kialakul egy szociálpolitikai 'ellenzéke', amely elsősorban a jövedelmi, fogyasztási stb. különbségek fokozódásától tartva fejezi ki – gyakran igen jogos – aggodalmait. Ezeket az aggályokat a reformot egyéb okból támadó erők nemegyszer átveszik, és meglehetősen populista jelszavak kíséretében fel is nagyítják (lásd a 68-as reform első néhány évét)."[1]

Tapasztalható volt ugyanakkor, hogy jelentős a különbség a szociális, illetve a gazdasági reformkoncepción való gondolkodás (hogy a továbbiakban csak e két terület viszonyára szorítkozzunk) „társadalmi aurájában" is. Be kellett látnunk, hogy a gazdasági reform ázsiója a „közvéle-

ményben" (legalábbis annak hangadó rétegében) jóval nagyobb, mint a szociálisé. Ugyanis épp e réteg számára kecsegtetőbb eredmény a gazdasági reform által ígért szabadabb játéktér, mint az a szociális reform által elérni kívánt általános, még elfogadható szintű létbiztonság, aminek hiánya épp őket nem túlzottan érinti személyesen. A gazdasági cselekvés erősebb, boldogulni akaró, aktív részesei, úgy tűnik, nem lehetnek egyszerre szolidárisak is – vontuk le a következtetést. Többségükben elutasítják azokat az érveket, amelyek az élet- és munkafeltételek „megoszlásának" méltánytalanságairól, az „esélyegyenlőség" esélytelenségéről, a „véletlen" determináltságáról, az „önhibák" társadalmi meghatározottságáról, a társadalomszerkezeti eredetű különbségek igazságtalanságáról szólnak. Ugyanakkor azt is tudomásul kellett venni, hogy a közvéleményben a szociális elveket a sztálinizmus meglehetősen kompromittálta, a hivatalosság szintjén pedig a szociális demagógia revíziója még nem történt meg, ez viszont igen erősen gátolja mindenfajta szociális gondolat kedvező fogadtatását.

A magunk – illetve az ún. „szociálpolitikai reformkoncepció megalapozását szolgáló kutatásokkal" megbízott munkacsoport – „társadalmi" helyzetét tehát a következő viszonyok nehezítették:

- a „reform-ellenzékiség" örökségével súlyosbított és eleve inadekvátnak, konzervatívnak, apologikusnak minősített értékek a gazdasági reformban gondolkodókkal szemben;
- időszerűtlenség és érdektelenség a hangadó, publikus közvélemény szemében;
- bizonytalanság a megbízó kormányzat részéről, amely financiális okokra hivatkozva nem fogadóképes a szociális reformjavaslatokra, illetve kitolja azokat a beláthatatlanul távoli jövőbe.

Ebben a helyzetben kutatócsoportunk különféle szóbeli és írásbeli vitákban próbált meg kapcsolatokat, tájékozódási pontokat találni, de ezeknek a törekvéseknek inkább személyes tapasztalati hasznáról beszélhetünk, semmint „reformügyi" eredményességéről. Magunk pedig eközben egyre inkább a társadalmi folyamatok egy-egy szeletének megértését, leírását tekintettük feladatunknak, és egyre kevésbé ambicionáltak bennünket a „legyen" nagy, reformeri kérdései. Az elmúlt évek kutatási-javaslattevési kettősségének légkörében mégis arra kényszerültünk, hogy a jövő lehetséges gazdaságára és társadalmára vonatkozó elképzelésekben tájékozódjunk és értékeinkben állást foglaljunk. Ennek következményeként vállalkozunk most arra, hogy (nem kutatási eredményeket elemző tanulmányban, csupán egy esszében) érveljünk egy olyan lehetséges megújulás értékei mellett, amely kibontakozást *együttes, közös társadalmi-gazdasági reformnak* nevezhetnénk.

Az agitatív szándék nem túl erős bennünk, ezért gondolataink, érveink történetéből is felidézünk néhány motívumot, s ezzel a dokumentálási törekvéssel együtt látjuk elégségesen indokoltnak nyilvános megszólalásunkat.

2

A reformnak saját története van. Úgy látjuk, hogy a társadalomtudománnyal (is) foglalkozó, nálunk idősebb kollégák szinte mindegyikének szemében a reform története elválaszthatatlan saját, személyes történetétől. A reformhoz való viszonyulások határoztak meg közös értékvilágokat, társadalmi-tudományos beilleszkedéseket, szakmai és közéleti sikereket, kudarcokat; a „résztvevők" számára a reform hullámzásai személyes büszkeségeket, dicsőségeket jelentenek, vagy éppen a kényszerű megalkuvások, beletörődések nyomasztó emlékeit idézik fel.

Mi magunk a „mechanizmus-reform" meghirdetésének évében még általános iskolába jártunk, így számunkra '68 egy szenvedélyektől viszonylag mentes referenciapontot jelent a (gazdaság) történeti félmúltban. Ezzel próbáltuk meg összevetni a néhány évvel későbbi „reformvisszavételt", a „restaurációs visszarendeződést", majd a gazdaság viszonylag konjunkturális éveit, a lakossági életszínvonal emelkedését. A hetvenes évek végén vált számunkra „jelenidejűvé" a reform története, ám ekkorra a reform a fizetőképesség megtartásának, a túlélésnek eszközévé és ideológiájává szelídült. A gazdasági csőd elkerülésének megrendítően súlyos ára volt: radikális importcsökkentés,

a belső felhasználás növekedésének befagyasztása, a beruházások korlátozása, leállítása, a reálbérek csökkenése, egyre mélyülő társadalmi problémák stb.

Ekkortájt új lendületet kaptak a reformviták. Különböző reform-múltú, különböző pozíciókban levő közgazdászok és politikusok, ha eltérő irányultsággal is, de abban egyetértettek, hogy az „előre menekülés" *új növekedési pályáira* van szükség.

Bennünket tökéletesen meggyőztek azok a reformközgazdászok, akik azt állították, hogy a nyolcvanas évtizedben nem nélkülözhető az új gazdasági reform: a reform elkerülhetetlen, mert beteg a gazdaság és rosszabbodó állapota krízissel fenyeget – s ez az állapot egyebek között a lakossági életszínvonal stagnálásával, visszaesésével, egyenlőtlen csökkenésével, növekvő szociális feszültségekkel jár.

Fontosnak tartottuk az olyan gondolatokat, mint pl. *Tardos Mártoné*, aki egyebek között rámutatott, hogy a reform a krízisveszély elhárításában is, a válság átvészelésében is elkerülhetetlen „... hacsak a társadalmi rend és nyugalom fenntartásának két fontos eszköze, a bot és a sárgarépa közötti arányokat nem óhajtjuk a bot javára eltolni", – reform nélkül viszont az esetleg még elodázható válság végül „heveny krízisbe" fog torkollani.[2] Ezeket az érveket gondolta tovább *Bauer Tamás*, aki a válság társadalmi következményeire is figyelmeztetett: „Szükség van azonban a változtatásokra azért is, hogy megváltozzék a társadalom tagjainak viszonya a gazdasági rendszer működéséhez (...) ritkuljon a rendszer diszfunkcionális voltának tapasztalása és gyakoribbá váljon a rendszer eredményességéé. A változások így teremthetnek olyan szituációt, amikor nemcsak elodázzuk a gazdasági nehézségek konfliktusba torkollását, hanem az a veszély is mérséklődik, hogy az esetleges konfliktusok társadalmi válsággá mélyüljenek."[3]

Antal László 1982-ben publikált gondolataiban pedig annak a reformokat sürgető közgazdásznak az elemzéseire találtunk, aki a válság életszínvonal-rontó következményeinek, ezek társadalmi egyenlőtlenségeinek, a szociális feszültségek elviselhetetlenségének leírásával szociológiailag is telibe talált: „Az igazi probléma az, hogy olyan, nemcsak egy-két évig tartó folyamatok kezdődtek el, amelyek gazdasági mechanizmusunk nem kielégítő működését jelzik és előbb-utóbb különféle feszültségek növekedéséhez kell, hogy vezessenek. (...) Bár a politikai stabilitást egyelőre nem veszélyeztető mértékben, de társadalmi feszültségek jelentkezésével, majd erősödésével kell számolnunk. A jövedelmi feszültségek utólagos korrekciójára, a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére lényegesen kevesebb eszköz áll rendelkezésre, mint bármikor az elmúlt 15 évben. (...) a politikai stabilitás, a gazdasági hatékonyság és a társadalmi igazságosság követelményei egyre kevésbé esnek egybe. (...) A korlátozások óhatatlanul kiterjednek a szociálpolitikára is, így csak részlegesen biztosítható a társadalmi juttatások reálértékének megtartása (...) az életszínvonal szintentartása... nem a társadalom egészére érvényesül: az átlag körüli szóródás egyes rétegek számára a leszakadást – az életszínvonal csökkenését – eredményezi. (...) A gazdasági feltételek változása a (régi) nyugdíjasokat, nagycsaládosokat, pályakezdőket és különösen a többszörösen hátrányos helyzetűeket sújtja. Reális tendencia mutatkozik az utóbbi, már ma sem elhanyagolható súlyú csoport bővített újratermelődésére."[4]

Azonban bármennyire pontosnak éreztük is a diagnózisokat (s itt nemcsak a most kiragadott írásokra gondolunk, hanem más, kitűnő közgazdasági művekre is) – hiányérzetet hagyott bennünk az, hogy az általunk ismert gazdasági reformkoncepciók csak hellyel-közzel léptek túl a szűken vett gazdasági-modernizálási javaslatokon. Úgy találtuk, hogy az elméletek többsége belül marad azon a gondolatmeneten, miszerint a reform útján fellendülő gazdaság majd gazdagságot teremt, így részint mód nyílik bizonyos társadalom-, ill. szociálpolitikai célok magasabbszintű finanszírozására,[5] részint a stabilizáció révén konszolidálódó légkör kedvező alkalmat jelent majd a további társadalmi-politikai liberalizálódáshoz.

Számunkra e helyzetelemzéseknek is az a tanulsága, hogy a gazdaság válságtünetei evidensen társadalmi kórtünetként is értelmezhetők. Egyrészt azért, mert a gazdaság változásai valójában csak akkor ítéltetnek válságnak, ha a gazdaság nem képes a társadalmat „megfelelően" eltartani, szolgálni, ha csökken vagy nem növekszik eléggé a nemzet jóléte. Másrészt viszont, ha figyelembe vesszük azt, hogy a gazdaságot a társadalom üzemelteti, működteti, akkor a gazdasági válság annak

a következményeként is megragadható, hogy zavarok vannak az emberek kooperációiban, az információk áramlásában, a motiváltságokban, a tevékenységek koordinálásában, szabályozásában, magatartási, cselekvési normák és értékek megteremtésében, elfogadásában és követésében; – azaz nem kellően eredményes a „gazdálkodó" társadalmi aktivitás. Ebből adódóan a gazdaság is csak társadalmi eszközökkel – hatalommal, szabályozással, joggal, normákkal, értékekkel stb. – tud operálni, és így a gazdasági reform is valójában csak társadalmi mechanizmusok változtatását igényelheti, jelentheti.

(Itt jegyezzük meg, hogy a „piac" fogalmának mint központi, normatív kategóriának a használatát elég szerencsétlennek tartjuk, mivel nem egyértelmű és megtévesztő. E terminus egyfelől vonatkozik arra, hogy a hatalomgyakorlás technikái között nyerjenek teret a pénzügyi, gazdasági eszközök. Ez az értelmezés semleges a társadalmi mechanizmusokkal szemben, azaz így a régi típusú függőségek, kapcsolatok, érintkezési módok változatlanul fenntarthatók. A másik értelmezés szerint a piaci integráció a racionális – kiszámítható, kalkulálható, és kölcsönös kötelezettségeket előíró – jogrenden, az érintettek által kialkudott szerződéseken, a szerződések kölcsönös betarthatóságán alapul. Az ilyen viszonyok megléte vagy hiánya nem vethető fel a társadalomból, az általános jogrendből kiszakított gazdaságra: vagy ezekre épülnek általában a társadalmi kapcsolatok, vagy nem meghatározóak – a gazdaságban sem. Ha elfogadjuk ezt az értelmezést – és mi határozottan hajlunk erre –, akkor e norma nevében közös társadalmi-gazdasági reformról kell beszélnünk.)

3

Ennek az együttes-közös reformnak legfeljebb körvonalazására tehetnénk kísérletet, elemeinek tárgyszerű kifejtését, megnevezését és ütköztetését azonban szakértői és társadalmi nyilvánossági teendőnek tudjuk csak elképzelni.

Ennek jegyében mindenesetre a megismert reformkoncepciók között megpróbáltunk kapcsolódási pontokat keresni – de keveset találtunk. Példaképpen vegyünk ismét néhány gazdasági, illetve a szociálpolitikai reformelképzelést! (Mindkét területet a társadalmi-gazdasági reform egy-egy integráns elemének tekintjük most.)

A rendkívül bő reformgazdaságtani irodalomból azt olvastuk ki, hogy azok a koncepciók is, amelyek „többet" céloznak meg '68-nál, elsősorban csak gazdasági eredménnyel számolnak, amikor pl. azt szorgalmazzák, hogy szoruljon vissza a kormányzati-hatalmi apparátusnak a gazdasági szféra feletti direkt, hierarchikus és bürokratikus kontrollja; hogy legyenek elkülönült érdekek, jogkörök, partneri viszonyok; legyen autonóm vállalati szféra, hatékony érdekképviseleti rendszer, illetve hogy szélesedjék ki a piachoz való igazodás, csökkenjen a termelési szféra költségvetési támogatása, alakuljon ki új adózási szisztéma, új pénzügyi intézményi rendszer stb. Pedig mindez – mint írásunk utolsó részében erre ki is térünk – igen stabil fogódzókat is kínálhatna további társadalmi-politikai (s benne: szociális) reformlépésekhez.

Vitáinkban és az ezekhez kapcsolódó korábbi írásainkban[6] megpróbáltuk áttekinteni azokat – a reformközgazdászok által legbővebben taglalt – elképzeléseket is, amelyek a vállalati szféráról, gazdálkodási, vállalkozási szervezeti formákról szólnak.[7]

Az eszköztulajdonosi szervezetek (holdingok) koncepciójában pl. meggyőzőnek találtuk azoknak az elengedhetetlen szervezési, igazgatástechnikai, tulajdonlási, működési és szabályozási reformlépéseknek a megnevezését, amelyek elsősorban a nagyvállalati „versenyszféra" talpraállításának előfeltételei lennének. Azonban másokkal egybehangzóan[8] hiányoltuk a „holdingosított" vállalatok alkalmazottainak az eddiginél hatékonyabb érdekképviseletét, elemi munkavállalói jogaik (ha úgy tetszik: minimális szociális védelmük) garanciáját.

A társadalmi tulajdont használó és bérlő vállalkozó koncepciója *Henry George* munkásságát tarthatja legfontosabb előzményének. Mind *George*, mind leghívebb, késői hazai követője, *Liska Tibor* – és követőinek – elgondolásaiban két elem bír döntő súllyal: egyrészt minden állampolgárnak

joga van – használati díj fejében – használni a társadalom tulajdonát, másrészt több jelölt közül a társadalom számára a nagyobb hasznot hozó – több díjat fizető – vállalkozó tarthat igényt a használatra. A gyakorlatban az első kritérium – amely akár egy szociális munkahely-teremtési program eleme is lehetne – majdhogynem elfelejtődött, s így a koncepció nem vezetett arra a sikerre, ami „benne" van: nem aktivizálta a gazdaságilag pangó, foglalkoztatási gondokkal küszködő területek lappangó gazdasági aktivitását, nem intézményesítette a mezőgazdasági kisvállalatokat, nem teremtett számottevően nagyobb lehetőséget új vállalkozások intézményesülésére, megalakulására, gazdálkodási és hitelfelvételi feltételeinek javulására. A második kritérium is csupán felemásan valósult meg: a kereskedelemben, vendéglátásban sikerült végletessé tenni az individuális versenyt (a bérleti szerződésbe kiadott boltokkal, üzletekkel), de e verseny eredményeit egyelőre inkább a lényegében változatlan struktúrájú tulajdonos-vállalatok élvezik, mintsem a társadalom.

A vállalatok munkásönigazgatása az a program, amely még a legmesszebb lép túl egy gazdaság-modernizálási koncepción, hiszen – a munkástanácsi és az önigazgató modelleket tudva előzményként – egyúttal legitimációs program is. Azzal, hogy a tőketulajdonosi funkciók gyakorlását a munkástanácsok hatáskörébe utalja (a döntésekre, a munkára széleskörűen kiterjedő felelősséggel, amelyhez viszont megfelelő kompetencia párosulna), felveti a munkahelyi társadalom egyensúlyának, ezen keresztül a társadalmi összhangnak, a funkcionálisan működő rendszer vállalhatóságának, szélesen vett konszolidációjának lehetőségét. De egyúttal ezeket a javaslatokat bírálják a legsokoldalúbb ellenvélemények is. Egyes közgazdasági kritikák pl. nem látják biztosítottnak az önigazgató vállalatok optimális hatékonyságát, kormányzati oldalról viszont (akár magyar, akár pl. lengyel példák nyomán) a monolit hatalmi struktúra decentralizációja látszik problematikusnak. Ennek ellenére a legitimitási törekvések bizonyos elemei központilag akceptálhatóaknak bizonyulnak (új vállalatirányítási és vállalkozási formák), de elsősorban azok a módszerek és technikák, amelyek a válság radikális átalakulások nélküli átvészelését segíthetik elő.

E motivációk általában mégsem ekként tudatosulnak, hanem mint a politikai-gazdasági realitások tiszteletben tartása, mint a józan kompromisszumok vállalásának kényszere, s a kormányzat jóval kevésbé fogékony a komplex, konzisztens programok interpretálására, a bennük megfogalmazódó, a belőlük következő társadalmi-hatalmi implikációk felvállalására.

4

A szociálpolitikai reformprogram kormányzati aktualitása is elsősorban a legfeszítőbb, legkevésbé tolerálható szociális feszültségek kezelésének igényében, a társadalmi tűrőképesség megőrzésében jelölhető meg. S ez esetben is azt tapasztalhattuk, hogy csakúgy, mint a gazdasági reformkoncepciók – a megszülető szociálpolitikai reformváltozatok szerzői is ennél relevánsabb igényekre próbálnak válaszolni és javaslataikat igyekeznek társadalompolitikai elemzésekbe ágyazni. Az alábbiakban csak röviden vázoljuk a munkacsoportunk keze alól kikerült koncepcióváltozatok néhány elvét. (A programok kialakítása nem a jelen írás szerzőinek, hanem elsősorban a kutatás vezetőjének, *Ferge Zsuzsá*nak, illetve *Szalai Júliá*nak és *Győri Péter*nek a munkája.)[9] Itt is előre kell bocsátanunk, hogy noha a tágabb reformfolyamatokba való csatlakozás igénye megvolt, a szociálpolitikai reformkoncepció esetében is tapasztalható a kapcsolódási pontok hiánya, s különösen a gazdasági reformmal való viszonyáról mondható el, hogy kevéssé kalkuláltak egymással.

A szociális reformkoncepció elemzései rámutattak arra, hogy noha a jelenkori szociálpolitikai (illetve szociális vonatkozással is bíró) redisztribúció elvileg ugyan szükségletkielégítésre hivatott, elsősorban mégsem szükséglet-, hanem hatalom- és érdekorientált. Annak ugyanis, hogy mi tekintendő szükségletnek, s ebből mit és milyen szinten, prioritásokkal elégítsen ki a redisztribúció, erőteljes hatalmi-döntéshozatali vonatkozásai vannak. Ebből nemcsak az következik, hogy e juttatásokban részesülők sajátosan és szociológiailag egyáltalán nem véletlenszerűen szelektálódnak, hanem az is, hogy maguk a teljesített, ellátott feladatok (illetve ezek színvonalai) is inkább magát az

adott hatalmi- és strukturális berendezkedésű jelenvaló társadalmat formázzák, mint akár a társadalom deklarált értékválasztási elveit, akár a valódi szükségletek szintjét, körét. A szociálpolitika jelenlegi szisztémájából súlyos ellátatlanságok, funkciózavarok, a csökkenteni hivatott egyenlőtlenségeknek a szociálpolitika révén is való növelése, a gazdasági recesszió által is fokozott szociális feszültségek erednek.

Nem idézzük itt azokat a történeti elemzéseket, amelyek a mai helyzetnek az 1945 előtti, de főleg az azutáni gyökereit tárták fel. De a már jelzett sztálinista szociális demagógiából („a szocialista fejlődésnek minden mozzanata eleve szociális, automatikusan elébemegy a szociális problémáknak s így megszünteti azokat") az következett, hogy a nem az irányelveknek engedelmeskedő jelenségek (a mégiscsak felmerülő szociális feszültségek, hiányok, ellátatlanságok) a problémák megoldására alkalmatlan szervezetekkel, fogódzónak nem megfelelő jogi szabályozással, szűk pénzügyi forrásokkal, toleráns problémakezelésre nem indító társadalmi értékrenddel találkoztak szembe. Az utóbbi másfél-két évtizedben ezek a feszültségek olyanokkal is tetéződtek (pl. a nem termelő ágazatok beruházási fejlesztéseinek relatív leszakadásából, később az időskorúak arányának növekedéséből, az életszínvonal-csökkenésből stb. eredő problémák), amelyek a szociálpolitika feladatainak alapvető átértékelését, működésének gyökeres megreformálását teszik szükségessé.

A hazai szociálpolitika deklarált értékválasztásokat tételez tevékenységéhez, s ennek megfelelően a „szocialista humanizmus", a teljesebb társadalmi egyenlőség, illetve az életesélyek egyenlőtlenségeinek csökkentése, a közösségi cselekvés és érzés erősítése jegyében vélte ezt megszervezni. Azonban ezekből az elméleti értékekből kevés érvényesült a gyakorlatban, és nem következett belőlük a szociálpolitika alapelvvé emelendő tételének, a „társadalmilag elfogadható szintű léthez való jognak" a garantálása. Ezért – a koncepció gyakorlati kimunkálásában résztvevőkkel egyetértve – a szociálpolitikai elosztás kikerülhetetlen feladatának tartanánk, hogy a társadalom minden tagjának – pusztán léte jogán, külön megszorítások és indokok nélkül – szavatoljon feltételeket (létminimumot) ahhoz, hogy ne kerülhessen életszínvonala a konszenzuális szint alá. Ha a „léthez való jog" egy társadalomban elfogadott (s ehhez nem elég az, hogy ez a jog tagadva ne legyen, hanem pozitív deklarálásának garanciális következményeit is vállalni kell), akkor abban a társadalomban ennek minimális egzisztenciális feltételei biztosítandók, anélkül, hogy az „önhiba", „objektív nehézség", „segítségre érdemes-érdemtelen" stb. kérdések egyáltalán felvetődnének.

Csak az állampolgársággal járó társadalmi tagság ilyetén elismerése nyújthat alapot arra, hogy bármilyen társadalmi cél, feladat az állampolgárok személyes ügye lehessen. Ez teremthet olyan biztonságot, amelynek alapján személyes döntésekben, életsorsok esetleges megváltoztatásában úgy lehessen társadalmi célokhoz, feladatokhoz kapcsolódni, azokat személyesen is felvállalni, hogy e lépés ne jelenthesse azt a végletes egyéni rizikót, amely – esetleg az „önhiba", „érdemtelenség" megbélyegzésével súlyosbítva – a behozhatatlan leszakadást, az egzisztenciateremtés és -megtartás minimális lehetőségeinek elvesztését is eredményezheti.

A kapcsolódás elképzelhető pontjait keresve épp ezért ma is úgy véljük, hogy a gazdasági reform (amely tökéletes példája a fentebb körvonalazott társadalmi méretű feladatnak) döntő kérdésévé kellene hogy avassa azt, hogy azt az emberek ilyen rizikók nélkül, személyesen felvállalhassák. Előbb kellene beszélnie az állampolgári tisztes lét garanciáinak kivívásáról mint a csak erre az alapra építhető társadalmi hasznossági elv, teljesítményelv fokozott érvényesítéséről. Úgy véljük, hogy egy ilyen preferenciákat valló program jelentékenyen támogatná a kedvezőnek ítélt gazdasági és társadalmi változásokat, de – és ez a közmegítéléssel szöges ellentétben áll – ennek eredménye inkább a jövedelmek nivellálása, mintsem a szélesebb differenciálódása irányában hatna. Mindenesetre tény, hogy nem a nivellálásban-differenciálásban véljük megjelölhetőnek a feladatot,[10] hanem elsősorban annak az állampolgári jognak az elismerésében, amely szerint minden egyénnek a hatósággal, a társadalommal szemben is érvényesíthető joga a még elfogadható szintű létbiztonsága, személyes méltósága, és az, hogy hasznosan élhesse ki képességeit.

Ezért egy lehetséges, kívánatos szociálpolitika alapelveként a minden állampolgár társadalmilag elfogadható szintű léthez való jogát, az ebből a garanciából következő terhek közösségi viselé-

sét, a hatalommal szemben szükséges, személyesen is érvényesíthető jogi instrumentumok biztosítását, a szolidaritás értékének társadalmi intézményesülését, a szociálpolitikával kapcsolatos döntések társadalmi kontrolljának, demokratikus, nyilvános kezelésének szükségességét kell álláspontunk szerint megjelölni.

A létminimum legfontosabb, pénzbeni elemei között említhetjük a bérminimumot, a betegség idején járó biztosítást, az időskor jogán garantált állampolgári nyugdíjak és járandóságok körét, a gyermekellátási juttatások minimálisan szükséges szintjét és a munkaképtelenség következtében biztosított jövedelmet.

Minthogy a koncepciónak álláspontunk szerint a juttatások többségét nem munkaviszonyhoz, hanem társadalmi tagsághoz kell kötni, a garantált létminimumot nemcsak munkaviszony (bérminimum), betegség (betegségi biztosítás), az időskor (állampolgári nyugdíj), gyereknevelés (gyerekellátási juttatások) stb. esetén, hanem minden más esetben is biztosítandónak tartjuk – így a munkanélküliség esetére is. S noha szilárd álláspontunk, hogy a munkanélküliség elterjedését meg kellene előzni – az utóbbi években mégis szaporodó ilyen esetekben akár a munkanélküli segély címén, akár más, nem munkaviszonyhoz kötött létminimum-formával –, a társadalom kötelezettségei közé tartozna a munkaviszony megszűnése esetén is a megélhetéshez szükséges, méltányos jövedelem biztosítása.

A koncepciók, amelyekre hivatkozunk, a létminimum fogalmába ezen túlmenően beleértik további (egyéni, illetve közösségi) szükségletek naturális formában való juttatásának garanciáját; javaslatot tesznek ennek finanszírozási formáira, mint ahogy a pénzbeli járandóságokkal kapcsolatban is felvetik a társadalombiztosítási rendszer intézményi reformját, és kitérnek a szociálpolitikai szervezetrendszerre vonatkozó javaslatokra is. Mindezzel kollégáink idézett írásai részletesen foglalkoznak.

5

Eddigi érvelésünkkel többek között azt igyekeztük alátámasztani, hogy a gazdaságon túli, tágabb, társadalmi dimenzióiban is felvetődik (főként az életszínvonallal, illetve a redisztribúcióval, a szociális alapú juttatásokkal és szolgáltatásokkal kapcsolatban) az a feszültség, amely – mint ahogy *Bauer Tamás* fogalmazta[11] – „noha nem lengyelországi méretekben", de mint „a munkahellyel és a gazdasági rendszer összműködésével kapcsolatos átfogó és évtizedes elidegenettségi elégedetlenség" a lakosságot nyugtalanítja.

Mindezeknek a bajoknak – úgy véljük – közösek a gyökerei, s mint ilyeneket, közös kritika illetné meg őket. Ebből az is következhetne, hogy az általános válságveszélyre egymással összehangolt pozitív koncepciók felelhetnek. Ezt a véleményünket a már évekkel korábbi vitákban is megfogalmaztuk. Hangot adtunk annak a hiányérzetünknek, hogy alig van valami kapcsolata a szociálpolitikában érdekelt munkacsoportunknak a gazdasági reformkoncepciókban gondolkozókkal, hogy e „távoli" viszonyt – a kétségtelenül létező nézetkülönbségek mellett – mintha valami kölcsönös előítéletesség is beárnyékolná. A nézeteltérések tulajdonképpeni tárgya nehezen szedhető össze tételenként. Ma már – nem utolsósorban a több fórumon megkezdett eszmecserék révén – világosabb, hogy a konfliktusok jelentős része az érvényre jutás esélyeinek latolgatása közbeni bizalmatlanságból, a tényleges érvekre rárakódott ideológia torzításaiból fakadt. Voltak és vannak persze az egyik illetve másik részről valóban problematikusnak tartott elemek, mint pl. az, hogy a szociálpolitikai reformkoncepció alapelvének számító „szociális biztonság" intézményes garantálásának mik a határai a gazdaság szférájában? Az egyenlőtlenségek csökkentésének programja hogyan egyeztethető össze a hatékony gazdálkodás követelményeivel? Illetve a másik oldalról: melyek a verseny, a teljesítményelv korlátai a társadalmi szférában? Hogyan viszonyulnak egymáshoz a jelenlegi gazdaság működésének szociális szempontú hátrányai és egy majdani gazdasági reformfolyamatból, illetve a megreformált gazdaság működéséből következő hátrányos következmények? Azaz pl. lehet-e, kell-e

(mikor és hogyan) a jövedelemdifferenciákat növelni, lehet-e, kell-e munkanélküliség, mire jó a személyi jövedelemadó? stb.

Azt is meg kell állapítanunk azonban, hogy a két-három évvel ezelőtti viták olyan légkörben zajlottak, amelyben egy átfogó reform közeli bekövetkezésének esélye nagyobbnak látszott, mint ma. A kérdések java része többek között azt feszegette, hogy „mi lehet az ára" egy radikális gazdasági reformnak, ennek révén tovább fognak-e növekedni a már meglevő szociális feszültségek, ha igen, hogy lehet ezt megítélni,[12] s főként: ki fogja elvinni a vállán a reform feszültséghordalékát? Ez utóbbi kérdést a Heti Világgazdaságban kibontakozott vitában (1982. második fele) *Hankiss Elemér* vetette fel,[13] aki rámutatott, hogy a választ a válság ideje alatt kialakult gyakorlat már eleve kijelölte: az áremelések, illetve „a belső fogyasztás korlátozásának gazdasági szükségességéből fakadó" feszültségek relatíve „a társadalom legszegényebb rétegeire... kisnyugdíjasok, kisfixesek, egykeresetű nagycsaládosok, halmozottan hátrányos helyzetben levők, szociális segélyen élők, testi fogyatékosok, munkaképtelenek stb." csoportjaira nehezednek a leginkább – teherbírásukat már meghaladó súllyal. A hozzászólás aláhúzza, hogy nem bizonyított, hogy ez a réteg a legalacsonyabb teljesítményű, s „az alacsony teljesítmények jelentős hányadáért is a körülmények, regionális és szociális hátrányok, illetve gazdasági struktúránk torzulásai a felelősek és nem az emberek". A terhek „szétosztásakor", az előrehaladás áldozatának megkövetelésekor pedig arról nem szabad megfeledkezni, hogy a reform akaratlanul is önmaga ellen fordíthatja az említett rétegeket.

Hosszú viták tárgya volt ezzel kapcsolatban a reformtörekvések „tömegbázisának" kérdése, illetve a külön-külön benyújtandó reformkoncepciók elfogadtatási esélyei. Mint ezt már jeleztük, mindvégig nagyobb esélye látszott a gazdasági reform valamilyen változatban való kormányzati elfogadásának, mint a más tárgyú koncepciókénak – és a gazdaság megújításának ígérete a lakosság „mérvadó" részét is jobban lázba hozza, mint az eleve bizalmatlanul kezelt „szociális biztonság" programja. A viták során azzal érveltünk, hogy miként a „továbbfejlesztve megőrzendő" status quo-ra ügyelő hatalom rigiditását ostromló gazdasági reformtörekvések sem valamiféle kormányzati „belátástól", hanem főként (a válság rémével is aláhúzott) reform-érvek súlyától, a reformgondolat melletti érdekcsoportok megerősödésétől és nyomásától várják a változást, úgy a társadalompolitikai-szociálpolitikai reform szorgalmazói is csak a szociális érdekképviselet kiépülésére, a tagadhatatlan érvekkel felfegyverzett pressziócsoportok sikeres nyomására alapozhatják koncepciójukat – megpróbálván ugyanakkor átitatni a társadalmat a nem divatos, és a többség számára közömbös szolidaritás lelkiismeretfurdaló eszméjével.

Ezért arra az álláspontra jutottunk, hogy a reformtörekvések akkor tehetnének szert általános rokonszenvre és aktív támogatásra, ha a lehető legszélesebb körben próbálnák meg az önmaguk iránti érdekeltséget felkelteni. Ennek pedig olyan reformkoncepció volna a feltétele, amely nemcsak jól működő gazdaságot ígér, hanem olyan „társadalmi szerződést" is, amely méltányos mindenkire nézve, amely az embereknek nemcsak a gazdasági szerepükben (piaci, versenyszituációkban) kínálna valami kézzelfoghatót, hanem azon kívül is. Olyan – nemcsak központi – juttatásokat, járandóságokat és szolgáltatásokat, amelyek adott esetben nivellálják esélyeiket a versenyszférában való szereplés esélyeit illetően is. E vonatkozásban ugyancsak mélyreható, strukturális reformra van szükség, amely a szükséges juttatásokat, szolgáltatásokat garantálva a versenyben való részvétel egyenlőbb esélyeit is szolgálná.

6

Ekkor erősödött meg bennünk, hogy mindehhez nem elegendő pusztán egy gazdasági reform *is* meg egy szociális reform *is*, sőt e kettő még egyidejűleg sem lehet elégséges. Az az érvelés[14] persze elfogadható, amely azt képviseli, hogy egyik törekvés a másik céljainak méltányolása nélkül mindkét oldali változásoknak kioltja az esélyét – tehát: „dupla vagy semmi". (1983-ban magunk is jeleztük azt a veszélyt, hogy a gazdaság-modernizálás és a szociális reformfejlődés érvei egymás el-

len fordíthatók, hogy „felhasználhatnak bennünket", szociálpolitikai változásokat sürgetőket a már hagyománnyal is bíró gazdasági-reform-ellenzékiség szerepére azok, akiknek érdekében áll az „oszd meg és uralkodj" elvét követni.) Ezért ma egyre inkább úgy véljük, hogy a két reformnak (sőt a „dupla" reformnak) tulajdonképpen nem szabadna kettőnek lennie. Persze, a közgazdászok is csinálnak valamit, meg a szociológusok is csinálnak valamit, és így valóban úgy látszik, hogy ez kettő.

Különbözőek a felterjesztési, elfogadtatási útvonalak, eljárások, különböző intézményeket képviselő különböző emberekből verbuválódott bizottságok ítélkeznek a kettő felett, és ez csak erősíti a látszatot. Elkülönült, önállósult intézményeket, intézményrendszereket javasolnak a közgazdászok is, a szociológusok is, és ez különösen egyértelművé teszi a kettőzöttség látszatát. Ám a másik oldalon, ha azt nézzük meg, hogy mi az az állapot, amit a javaslattevők elérni kívánnak, ami a szemük előbb lebeg javaslataik kidolgozásakor, akkor nemcsak hogy az egyértelmű, hogy a közgazdászoknak is van egy társadalomképük, meg a szociológusoknak is van elképzelésük a gazdaságról, hanem az is, hogy ezek az elképzelések nem állnak túl messze egymástól. Ez okozza a párbeszéd szükségességének érzetét, de az okozza az áthallásokat, sőt az olykori kölcsönös bizalmatlanságokat is.

A gazdasági reform-gondolatnak – mint már erre utaltunk – felvetődése óta kettős olvasata lehetséges. A felszínen – időben váltakozva többé-kevésbé legitimáltan – a gazdaság hatékonyságának fokozásáról, a piaci mechanizmusok előtérbe kerüléséről, költségérzékenységről, gazdaságosságról beszélt a reform, ám a javaslatok nem csupán erről szóltak és szólnak. Mindvégig explicit módon jelen vannak olyan kimondottan társadalmi értékek is, mint pl. az, hogy a gazdaságnak úgy kell működnie, hogy a társadalmi szükségleteket és igényeket optimális mértékben kielégítse. Ennél lényegesebb azonban, hogy a kívánatosnak tartott gazdasági mechanizmus leglényegesebb vonásai kimondottan társadalmi fogalmakkal interpretálhatók: fél-feudális személyi függőségek helyett jogszerűen rendezett kompetencia viszonyok; érdemesség helyett szakmai hozzáértés; jogokban rögzített hatalmi illetékességek és autonómiák, „vállalkozói" szabadság; direkt utasítás helyett normatív szabályozás stb. A jogelv fokozott érvényesülése, az autonómiák és szabadságok bővülése igazából a „társadalmi mechanizmus" reformját jelentenék, noha csak a gazdaságban várható hatásairól szokás beszélni.

Az előzőekben leírtuk már, hogy a szociális, szociálpolitikai reform központi gondolata a „mindenki számára biztosított társadalmi tagság". Ha az ember társadalmi tagságban gondolkodik, akkor nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy az emberek többsége valamilyen módon a gazdaságban tölti élete nagy részét, ott élheti fel egészségét, ott szembesülhet kiszolgáltatottságával; vagy azt, hogy a családok nagy része a gazdaságban termelt (elosztott?) jövedelemből él, dúskál vagy szűkölködik. Ha tehát szociális helyzetekről van szó, operálni kell olyan „gazdasági" fogalmakkal is, mint a bér, a minimálbér, a munkavállalói jogok, vagy a gazdasági elosztási döntésekben való részvétel. Másfelől látnivaló az is, hogy a szociálpolitikának az egyenlőtlenségek csökkentésében meglehetősen korlátozottak a lehetőségei, így egy hatékony szociális reformnak tartalmaznia kell olyan mozzanatokat is, amelyek – *nem* a közelmúlt és a jelen gyakorlatát alkalmazva – a társadalmi szempontok intervencióját jelentik a gazdaságba. Ezek lehetnek mechanizmusok (mint pl. érdekkonfliktusok; különböző társadalmi csoportok, érdekvédelmi tömörülések, szervezetek részvétele gazdasági döntésekben), de lehetnek előre rögzített szabályok, elvek (mint pl. az adójavak címkézése és lokális szintekre való osztása). Az ilyen típusú intervenciók persze egyáltalán nem föltétlenül sértik a normatív szabályozás, a jogelv, az autonómiák tiszteletben tartásának a gazdasági reform által támasztott követelményeit.

Ha ezek mellé állítjuk az elkülönült gazdasági és szociális működésekre vonatkozó javaslatokat, akkor, bár homályosan, de kirajzolódnak a két reform egységének, illetve több reform közös voltának a körvonalai, azé, amit most társadalmi-gazdasági reformnak neveztünk. Homályosan, hiszen a párbeszéd megkésett, bizonyos kérdésekről érthetetlenül kevés szó esett (pl. a közteherviselés, az infrastruktúra finanszírozásának kérdései stb.). Más kérdések pedig félig-meddig politikai tabunak számítanak, és ezekkel senki nem akart, nem mert érdemileg foglalkozni (pl. az érdekkonf-

liktusok kérdései). A reformoknak mégis van közös eredőjük, ami túlmutat azon a programon, hogy a „nagyobb darab kenyér" fejében megnyerhető a lakosság türelme és engedelmessége; – s e közös gyökeret leginkább egyfajta modernizációs törekvésként jellemezhetnénk.

A modernizáció egyszerre jelenti a gazdaság strukturális és mechanizmusbeli modernizációját is, de azt a civilizációs törekvést is, ami két évszázada minden társadalmi modernizáció célkitűzése: szabadabb, egyenlőbb, de mindenképpen igazságosabb, testvéribb-szolidárisabb, jogelvűbb, autonómiákban gazdagabb (és kiszolgáltatottságokban szegényebb), dinamikusabb állapotokat, mint a jelenlegiek.

Mielőtt továbbmennénk, egy kis kitérőt kell tennünk. A fenti felsorolásban nyilván a legvitatottabb eszme az egyenlőség eszméje. Ezért úgy gondoljuk, ez némi kifejtésre és magyarázatra szorul. Ugyanis nem csupán arról van szó, hogy ez is része a reform által képviselt európai hagyománynak, hanem hogy itt Kelet-Közép-Európában az egyenlőség eszméje képviseletének különleges jelentősége van. Ha operacionálisabban akarnánk kifejteni ez eszme tartalmát, akkor azt a követelményt fogalmazhatnánk meg, hogy szükség van arra, hogy minden állampolgár a kor színvonalához relatív minimális szinten tudva létbiztonságának garanciáit, társadalmi tagságával járó jogait, méltósággal és öntudattal viselhesse sorsát. És ebben egyenlőnek kell lennie a miniszternek, az igazgatónak és a rokkantnyugdíjasnak. Ellenkező esetben – és ez a neo-liberalizmustól való jogos félelem – piacosítva is átmentődhetnek, sőt felerősödhetnek azok a társadalmi privilégiumok, amelyek nemcsak javakban (bérben, lakásban, egészségügyben, oktatásban stb.), de jogokban, autonómiákban, biztonságokban is megjelennek, megjelenhetnek – és ez ellentmond minden reformcélkitűzésnek. A leghangosabb társadalmi rétegek kiemelt egyéni differenciálása, a másik oldalon pedig a rászorultságok arcra szóló elbírálásán alapuló szelektív szociálpolitikai gyakorlat – ugyanazt az érdemességeken, egyéni kijárásokon alapuló hatalomgyakorlási módot jelenti, mint az egyedi elbírálású szabályozók, jövedelemelvonások, a „kézi vezérlés" rendszere a gazdaságban. Ennek az eljárásnak nem csupán az a veszélye, hogy korlátozottak gazdasági perspektívái. Nagyobb veszélye az, hogy nem kínál lehetőséget egy legitim hatalomgyakorlásra a hetvenes évek legjelentősebb politikai-társadalmi eredménye, az ingatag alapokon álló, de létező politikai konszenzus helyett. Romló gazdasági körülmények között ugyanis nem lehet a növekvő igényekkel maradéktalanul lépést tartó fogyasztással és szociális jövedelmekkel, szolgáltatásokkal „megvásárolni" a konszenzusra való hajlandóságot. Az egyéni differenciálás ebben a helyzetben álmegoldás: semmiféle biztonságot, stabilitást nem nyújt. Ami egy ilyen helyzetben a konszenzus lehetőségét nyújtja, az az egyéni és kollektív jogok olyan rendszere, amely egyéni és kollektív autonómiákat, kompetenciákat, a döntésekben való demokratikus részvételt biztosít, amely a döntésekben való részvétellel párhuzamosan felelősséget ruház az egyénekre és közösségekre, és amely jogokban garantált védelmet nyújt a végérvényes és visszafordíthatatlan társadalmi leszakadásokkal szemben.

Bár nem hisszük, hogy a fentiek kimondása lényegesen meghaladná a langyos víz újbóli felfedezésének jelentőségét, mégis úgy véljük, nem fölösleges. Néhány állítás ugyanis következik a fentiekből.

Egyrészt azt gondoljuk, hogy a közgazdász és szociológus reformpártiakat nem annyira céljuk, mint inkább „technikai", „tervezői" tudásuk különböző tárgya különbözteti meg egymástól. Ebből viszont az is következik, hogy a javasolt technikákat és azok várható hatásait nem csupán a szakma keretein belül lehet és kell megítélni. Gazdasági technikák alkalmazása okozhat visszafordíthatatlan szociális kríziseket, szociálpolitikai eljárások akadályozhatnak kívánatos gazdasági folyamatokat. A gazdaságnak számolnia kell tudni azzal, hogy a munkavállaló is jogokkal, méltósággal, szükségletekkel bíró szociális lény; a szociálpolitikának azzal, hogy a forrásait, eszközeit, lehetőségeit a gazdaság teremti, teremtheti meg. Tehát a különböző tárgyra, ágakra vonatkozó javasolt technikáknak, mechanizmusoknak, hatalomgyakorlási módoknak nem hogy kizárniuk, gyengíteniük nem szabad egymást, hanem a saját kereteik között *a* reformnak megfelelő célkitűzéseket kellene megpróbálni megvalósítani. Egy ilyen közös megközelítési mód kizárná azt a jelenlegi gyakorlatot, amelyben valamilyen reform-illetékesség nevében eleve elutasítódnak bizonyos más szakmákból jövő kritikák, következtetések.

Másrészt viszont, ha ezen a módon a reform kiléphetne abból a keretből, amelyben publikusan csak bizonyos technikák, intézmények bevezetését javasolja (alapvetően szakmai érvelési módokkal), és ezen túlmenően egy társadalmi célrendszer képviseletét vállalhatná fel, ezzel megteremthetné annak a feltételét, hogy célkitűzései mellett társadalmi érdekek és akaratok sorakozhassanak fel. Ez pedig feltétele volna minden kis- vagy részreform sikerének is.

Nincsenek illúzióink a reform sikerével kapcsolatban; ma még kevésbé vannak, mint 2–3 évvel ezelőtt voltak. Tudjuk azt, hogy taktikai stratégiai megfontolások, hatalmi kényszerek szempontjaink legjóindulatúbb fogadtatása mellett is a fenti elvek megsértését eredményezhetik. Ugyanakkor azt is gondoljuk, hogy a társadalomtudomány felelőssége nem csupán a tervezetek, javaslatok készítésének hierarchikus politikai viszonyokban-tagozódásokban megjelenő felelősségét jelenti, hanem azt az elvont erkölcsi felelősséget is, amely szerint rögzíteni, regisztrálni kell az adott kor társadalmát, a körülményektől nem függetlenül kialakult értékeket, eszméket, ideákat – és ezeket a lehetőségek szerint nyilvánossá is kell tenni. Ennek pedig nem lehetnek szakmai, intézeti hovatartozásbeli, megbízatásbeli korlátai.

Dolgozatunk egyfajta személyes értékelés, reflexió a „reform" ügyeiről. Olyan társadalmi értékekről kívántunk szólni, amelyeket alkalmasnak tartunk arra, hogy általuk a reform-megnyilvánulások értelmezhetők legyenek. Egy elgondolható társadalmi-gazdasági reformnak mégis csak két komponensét próbáltuk meg így kibontani: a gazdaságot és a szociálpolitikát, mert ezekkel vannak kifejthető, saját érték-viszonyulásaink. Úgy véljük azonban, hogy ezek mégis egy társadalomkép értékei, s így más tárgyú reformfolyamatokra is vonatkoztathatók. Írásunk nem szigorúan tárgyszerű és objektív, messze nem értékmentes – továbbá egyáltalán nem testesít meg semmilyen szociológiai megismerési-elemzési eszményt – a sajátunkét sem. Ennek ellenére reméljük, hogy részben a reform szellemiségéről, részben saját értékeinkről mégis informál. Ezért talán szociológiai devianciája ellenére sem haszontalan.

JEGYZETEK

Emlékeztetnünk kell arra, hogy e folyóirat hasábjain is számos reform-tárgyú tanulmány jelent már meg. Az 1984/3–4. számban szerepelnek pl. a „Gazdasági reform és társadalmi szerkezet a 80-as évtizedben" c. tudományos ülés előadásai – *Bognár József, Kovács István, Kulcsár Kálmán, Falusné Szikra Katalin, Simai Mihály, Román Zoltán, Hoch Róbert, Cseh-Szombathy László* és *Makó Csaba* egy-egy tanulmánya – illetve *Gombár Csaba* „Mentalitás, érték és politikai intézmény" c. vitaindítója, amit az 1985/2. szám vitacikkei követnek (*Bihari Mihály, Csepeli György, Lengyel László* és *Kulcsár Kálmán* tollából). Hivatkozhatnánk ezen túlmenően a Társadalmi Szemle szociálpolitikai tárgyú tanulmányaira (pl. *Kulcsár Kálmán* 1984/7–8. sz., *Csehák Judit* 1986/1.) és számos olyan további írásra, amelyre dolgozatunkban nem utalunk, noha gondolatmenetünk témájába vág. A szerteágazó „reform-irodalom" érveihez ugyanis nem szeretnénk vitacikk formájában viszonyulni, így írásunk e folyóirat lapjain folyó reformvitához nem hozzászólásként kapcsolódik.

1. *Tardos Márton:* Reform itt és most?
   Kovács János Mátyás interjúja = Mozgó Világ, 1983/2.
2. *Tardos Márton:* Reform itt és most?
3. *Bauer Tamás:* A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok = Mozgó Világ, 1982/11.
4. *Antal László:* Gondolatok gazdasági mechanizmusunk reformjáról = Medvetánc, 1982/1.
5. *Tardos Márton* a vele készült interjúban így fogalmazott: „A társadalompolitika alapvető feladatának ... a fizetőképes kereslet minőségi kielégítését tartom. Olyan gazdaságpolitikát kell folytatni, amely ennek teljesítését elősegíti, és olyan szociálpolitikát, amely az eközben keletkező feszültségeket feloldja (az ár- és béremelések közötti kapcsolat megteremtése, az ideiglenes munkanélküliek anyagi támogatása és átképzése, a hátrányos helyzetűek felkarolása stb.). Ily módon elejét lehet annak is venni, hogy a reform ellenfelei a károsult rétegek vé-

delmezőiként léphessenek fel. A cél az, hogy az ország gazdasági helyzetének általános romlását elkerüljük, ezért csak a gazdasági növekedés beindítása jelentheti a szociális támogatást igénylők érdekeinek valós védelmét."

6. *Závada Pál:* Gazdasági reform – szociális reform (Kézirat, 1983) *Krémer Balázs:* Dupla vagy egy (Kézirat, 1983)
7. A gazdag „reform-irodalomból" csak néhány tanulmányt kiemelve:
   Tardos Márton: Program a gazdaságirányítás és a szervezeti rendszer fejlesztésére = Közgazdasági Szemle, 1982/6.
   Antal László: A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése = Gazdaság, 1982/3.
   Kornai János: A gazdasági reform helyzete = Gazdaság, 1982/3.
   Bauer Tamás: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok = Mozgó Világ 1982/11.
   A társadalmi tulajdont használó és bérlő vállalkozásokról: *„Koncepció és kritika"* c. kötet (Gyorsuló Idő sorozat, Magvető, 1984., illetve *Liska Tibor,* valamint *Juhász Pál* e témában megjelent írásai.
   Az áttekintésben, összefoglalásban nagy segítségünkre volt *Antal László* Gondolatok gazdasági mechanizmusunk reformjáról = Medvetánc, 1982/3, és *Kovács János Mátyás:* A reformalku sűrűjében = Valóság, 1984/3. c. tanulmánya.
8. *Eörsi János:* Vita Tardos Márton reformkoncepciójával (Kézirat, 1983) „...a kezdeti lépésnek éppen az árthat, éppen az nem nyújt biztosítékot a visszarendeződés ellen, hogy a (munka)helyi érdekek kifejeződésének, ütközésének várhatóan továbbra is szűkreszabottak lesznek a lehetőségeit. A holdingosítás ilyen körülmények között az emberek feje fölött, valahol a felsőbb régiókban menne végbe..."
9. *Ferge Zsuzsa:* Régi és új szociálpolitikai dilemmák = Társadalmi Szemle 1983/8–9., Reflektor, 1984/1.
   Ferge Zsuzsa: Szociálpolitika a gazdaságban és társadalomban = Társadalomkutatás, 1984/2.
   Ferge Zsuzsa: A szociálpolitikai fejlesztés kérdései = Medvetánc, 1984/4–1985/1.
   Szalai Júlia: A szociálpolitikai reform lehetetlensége (Kézirat, 1984)
   Reformelképzelések a szociálpolitika szervezetrendszeréről. (Az MTA Szociológiai Kutató Intézet Társadalompolitikai Osztályának kollektív vitaanyaga. (Kézirat, 1984)
   Győri Péter: A szociálpolitika irányítási-szervezeti rendszerének reformjáról = Medvetánc, 1984/4–1985/1.
   Összefoglaló jelentés „Az általános (egységes) szociálpolitikai koncepció kialakítását célzó OKKFT B/3 jelű program" teljesítéséről. (Kutatási zárójelentés. Kézirat, 1986)
10. *Krémer Balázs:* Mire jó társadalom és gazdaság helyett bérekről és adókról beszélni? = Valóság, 1984/5.
    Krémer Balázs: Gazdasági ideológiák – szociális kritikák (Kézirat, 1985)
11. *Bauer Tamás:* A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok.
12. *Tardos Márton* álláspontja szerint: „A vállalkozások megerősödésének a társadalom széles rétegeit érintő kedvezőtlen mellékhatásait el kell fogadnunk, ha valóban kívánjuk a változást. A vállalkozási szellem térhódítása vitathatatlanul a mainál kevésbé tervezhetővé, sőt kevésbé prognosztizálhatóvá is teszi az árszínvonal-változást és az ármozgásokat. Tovább mérsékli az állásbiztonságot – ha a jelenlegi gazdasági feltételek között a teljes foglalkoztatás fenntartható lesz is, egyes helyeken és szakmákban kialakulhat átmeneti munkanélküliség. Természetesen a kedvezőtlen mellékhatások mérsékelhetők, az elkerülhetetlen következményekre pedig fel lehet készülni, és a lakosságot is fel lehet készíteni." *(Tardos Márton:* Reform itt és most?)
13. *Hankiss Elemér:* Kinek az érdeke? – (Vita a gazdaságról) = Heti Világgazdaság, 1982. november 27.
14. *Pető Iván–Rév István:* Dupla vagy semmi (Kézirat, 1983)

POZSGAY IMRE

NEM MEGÍGÉRNI NEHÉZ, HANEM MEGTENNI

Némileg könnyebb helyzetben vagyok hozzászólásom megírásakor, mint *Gombár Csaba* és *Lengyel László* volt, amikor *A társadalmi reform kérdéseihez* című cikküket írták. Ők még *Andrássy Gyula* mondását idézték: „Megtenni könnyű, de megígérni nehéz." Jelezték ezzel, hogy olyan ügyről akarnak beszélni, amelyet kétségtelenül napirendre tűzött az élet, de amelyről máig nem dőlt el, hogy nem lehet-e jobban előre vinni taktikus-titkos, rejtőzködő cselekvéssel, mint nyílt program meghirdetésével. Történelmi példát hoznak erre is, arra is. Tanulmányuk léte, de még inkább mondanivalója azonban arról tanúskodik, hogy csak egy mimikri nélküli, nyílt társadalmi reformprogram hozhat megoldást a mára felgyűlt ellentmondásokra, működési zavarokra. Mindezt – ahogy vallják – nem valamiféle „tervlebontásos" társadalmi tervként képzelik el, hanem „különböző politikai alkufolyamatok pályáján". Ezzel, s cikkük lényegével, legfontosabb megállapításaikkal egyetértek.

Miért vagyok könnyebb helyzetben mint a szerzők? Azért, mert a hozzászólásomat akkor írom, amikor már túl vagyunk az SZKP XXVII. kongresszusán, ahol meghirdették a mindent átfogó radikális reformot, az egész társadalom fejlődésének meggyorsítását a minőség és hatékonyság jegyében. Ezek a joggal történelminek nevezhető kezdeményezések és a magyar tapasztalatok egybevetése azzal jár, hogy ma már nem civil kurázsi kérdése társadalmi reformról beszélni. Nem kell tehát rejtőzködő, taktikus reformernek lenni. Olyannak, aki nem beszél, de cselekszik. Ám, ha rejtőzködni nem is kell, akadályokra számítani igen. Politikai-ideológiai természetű elvi akadályok helyett sokkal inkább az érdekkötött, érdekek által determinált valóság – benne persze a politikai-ideológiai valóság – ellenállására kell számítani. Hiszen az elért helyzetet azért, hogy megrázkódtatások nélküli vagyis reformjellegű legyen továbbra is a folyamat, a továbblépés feltételének kell tekinteni akkor is, ha ebben a helyzetben benne vannak régtől fogva alkalmatlannak bizonyult intézmények és hibás döntések is. Azaz valóban politikai alkufolyamat lesz a jövő reformja, mert a létezőben benne vannak azok az érdekek is, amelyek a rossz hatásfokú intézmények, fejlődést gátló módszerek fenntartásában érdekeltek. Ezeknek az érdekeknek beleszólásuk lesz az új elhatározások kialakításába.

Mi az, ami a nemzetközi példa, az SZKP XXVII. kongresszusának nagyon kedvező hatásán túl tovább javítja a hazai társadalmi reform alkupozícióját? Éppen maga a bonyolult és nehéz helyzet, amely úgy ahogy van reformpárti. Hiszen tartósultak benne a stagnálás elemei. Alapvető dolgok, mindenekelőtt a gazdasági növekedés lehetőségei nem jöttek létre. A restrikciós eszközökkel helyreállított gazdasági egyensúly bármely pillanatban felborulhat, ha gyengül a restrikciót tartalmazó kéz szorítása. S látnivaló ma már, hogy ezek a gondok, ellentmondások nem kizárólag gazdasági eredetűek, amelyeket ilyen-olyan mechanizmusok, szabályozók barkácsolgatásával lehet megoldani, hanem társadalmi eredetűek. A helyzet tehát társadalmi reformért kiált.

A helyzet azonban lehet bármennyire reformpárti, ha annak belső összefüggései, ok- és okozati viszonyai rosszul tudatosulnak a döntéshozókban és a közvéleményben. A mai valóság ugyanis

nemcsak a reform kiindulópontja lehet, hanem támogathat retrográd irányzatokat is. A közvélemény a valóságnak inkább csak a fenomenális oldalát, a felszínét ismeri. Látja, hogy lelassult a gazdasági növekedés; infláció van; csökkent a reálbér; stagnál a reáljövedelem; nagy társadalmi csoportok életszínvonala, életkörülményei romlottak; hiány van áruban, mobilitásban, munkafegyelemben és teljesítményben; fellazulás van az erkölcsi viszonyokban éppúgy, mint a vállalatok közötti kooperációban, szállításokban stb. Ugyanakkor tudja, hogy egy húsz évre meghirdetett reform viszonyai között élünk. Ámde a reform rejtőzködő-taktikus kényszerűségei, valódi problémáinak kimondatlanságai, ellenfeleinek megnevezhetetlensége miatt béklyókban vergődik. Az emberek nagy része az előbb felsorolt negatív jelenségeket a reform nyakába varrja, holott azok jórészt a reform megtorpanásai miatt keletkeztek, de erről nyilvánosan nemigen beszélnek.

Nincs esélye a reform további kibontakozásának, ha nem teremtenek megfelelő nyilvánosságot hozzá, s általa bázist olyan emberek sokaságából, akik értik, miről van szó, és akarják is a megoldást. Mivel a szocializmus intézményei felülről, a központi politikai akarat műveként jöttek létre, ezért a szükséges belátásnak és kezdeményező döntésnek is fent kell elindulnia. Ismét a politikán van tehát a sor. A szerzők is felvetik ezt a kérdést, amikor azt mondják, hogy a politikai intézmények szakadatlan fáziskésésben vannak. Igazuk van. Ennek az okát én abban látom, hogy a szocializmus tulajdonviszonyait, elosztási viszonyait és politikai alapintézményeit hosszú ideig nem lehetett olyan megmásíthatatlan, irreverzibilis ténynek tekinteni, amely kibírja a demokrácia nyilvánosságát anélkül, hogy a restaurációs erők teret nyernének. Ezért a politika az állandó védekezésben és az intézmények változatlanságában látta a rendszer biztonságát.

Az állam és a politika egyik fő funkciója az egyensúly és a stabilitás fenntartása. Ez a funkció azonban önmaga ellentétébe vált át ott, ahol az egyensúly és stabilitás elvét a stagnálás veszi át. Hiszen, ahol stagnálás van, ott sem szünetel a társadalmi ellentmondások keletkezése, de mivel nem oldják meg azokat, nem hajtóerőként működnek, hanem robbanó erőként halmozódnak. A politikát nem arra kell felszólítani, hogy hagyja el őrhelyét, hanem arra, hogy ésszerű változtatások kezdeményezésével, a stagnáláshoz fűződő hatalmi érdekek és ideológiák homokzsákjainak kidobásával járuljon hozzá a jól irányított mozgáshoz és a biztonságos emelkedéshez.

Az 1985-ben megtartott választások egyik nagy tanulsága éppen az volt, hogy a megérett változtatások megtételével nagy mértékben lehet növelni az alapintézmények hitelét és bizonyítani, hogy ezek az intézmények nincsenek veszélyben, ha megváltoztatják őket. A változásnak természetesen a lényegre kell irányulnia még akkor is, ha az „alkufolyamat"-ban eleve számítanak a kompromisszumra is. Így például az új választási törvény politikai koncepciója tartalmazza régivel való kompromisszumot, de egy nagyon lényeges változást is. Azt, hogy az országgyűlési és tanácsi képviseleti rendszer létrehozásában nem veszélyeztető, hanem stabilizáló, identitást növelő tényező a választópolgárok közvetlen demokratikus részvételének kitágítása, kezdeményezéseik bekapcsolása. S ami a leglényegesebb: ezen a területen igazolódott, hogy az alapintézmények biztonságát és eredményes funkcionálását, politikai aktivitását nem egy káderpolitikai terv szerint kialakított személyi nómenklatúra teremti meg, hanem a közösségi részvétellel létrehozott és a közösségtől folyamatosan függő képviselet. Ez nem teszi feleslegessé a káderpolitikát, csupán – s ez nem kevés – állandó nyilvános vizsgának veti alá.

Az új választási törvény azért is jó példa, mert első alkalmazásakor kiderültek a hatalmi visszaélések lehetősége is. Ez pedig felveti az intézmények demokratikus működésének garanciális kérdéseit. A szerzők ezt a szerep- és funkciómegosztás aspektusából közelítik meg. Szerintem a lényeg, hogy semmilyen szinten ne jöhessen létre és ne működhessen ellenőrizetlen hatalom, amely képes a valóságot figyelmen kívül hagyni egészen addig, amíg az katasztrófával nem fenyeget. Ez pedig összefügg azzal – a szerzők által is tárgyalt – kérdéssel, hogy ki az alanya a törvényhozásnak, a kormányzásnak, az önkormányzatnak. Vannak-e szuverén állampolgárok, s azoknak önálló szervezeteik, amelyek garanciát jelenthetnek a hatalmi torzulással, elfajulással szemben.

A kérdés megválaszolásában a mi politikai rendszerünkben alapvető jelentőségű a párt szerepének további tisztázása. A pártnak saját belső demokráciája fejlesztésével el kell jutnia a párttagság

és a társadalom közötti kapcsolatok új formáihoz. Ez feltételezi az állam szorításából való kibontakozást és az irányításban a direktívák helyett a közéleti partnerséget, amelyben a pártirányítás és befolyás addig terjed, ameddig a meggyőzőerő. Az SZKP XXVII. kongresszusa is megmutatta, hogy a társadalmi reform s a minőségi társdalmi fejlődés szempontjából döntő kérdés a párt és állam viszonyának tisztázása az új követelmények szerint.

A párt helyének, szerepének új követelmények szerinti meghatározása előfeltétele a demokrácia továbbfejlesztésének. Ezen előfeltétel mellett egyetértek a szerzőknek azon megállapításával, mely szerint három ponton lehetne előbbre lépni a demokratizálásban: az érdekek politikai megjelenítésének hézagmentesebbé tételében; a horizontális érdekképviselet kiépítésében; a közvetlen demokrácia alkalmazásának technikáiban. Ez a fejlesztési program hozná magával, hogy ne legyenek törvények feletti intézmények; depolitizálódjanak a hivatali szervezetek és a szakszerűség elve összekapcsolódjék a demokrácia intézményeivel.

Gombár Csaba és *Lengyel László* tanulmánya bizonyára tartalmaz vitatható megállapításokat, illuzórikus javaslatokat. Számomra azonban fontosabb volt látni azokat a helytálló elemzéseket, önismeretünket gyarapító tudást, amelynek alkalmazása hozzájárulhat a politikai stabilitásra épített társadalmi reform kibontakozásához Magyarországon.

NYERS REZSŐ

A GAZDASÁG, A POLITIKA ÉS A REFORM ÉRTELMEZÉSE

Már jó ideje, hogy egy hosszabb gazdasági reform-folyamatban élünk és tevékenykedünk, mégis még mindig sok a kérdőjel a reformok irányultsága és kiterjesztése körül, sok a jogos vita a reform tartalmi kérdéseiről, meg a gyakorlatban való megvalósítás nehézségeiről, az elvek és a módszerek helyenkénti ütközéséről, a nekilendülés és az elernyedés váltakozó időszakának hatásáról. Mindez nem baj, hogy így van, legfeljebb az a baj, ha nem birkózunk meg a problémák gondolati tisztázásának és politikai kezelésének a feladatával, vagy mindezzel elkésünk, ezért a gyakorlatot nem vagyunk képesek kellően befolyásolni. A hetvenes évtizedben előállt „késési helyzetből" még sajnos máig sem tudtunk igazán kimozdulni. A reformokról szóló nyílt és mélyrehatóbb vitát nagyon szükségesnek tartom.

A reformok társadalmi összefüggése és szerepe

Előrebocsátom, hogy a reform fogalmát nem azonosítom az „elhibázott gyakorlat gyökeres megjavításával", bár a mindennapi politikai szóhasználatban ez az értelmezés előtérbe kerül és nem véletlenül, mert ilyen változást majdnem mindig tartalmaznak a reformok. Az ilyesmi kétségtelenül nem az evolúciós folyamat megszakításának és újrarendezésének fogható fel, hanem az evolúciós folyamaton belüli visszacsatolásnak, korrekciónak, ésszerűsítésnek. Erre példának vehetjük a magyar gazdaságirányítás 1957-es ésszerűsítését, s úgy tűnik, hogy a szovjet gazdaságirányítás most meginduló jelentős változásai is ebbe a kategóriába lesznek sorolhatók, bár az is lehetséges, hogy végül majd még messzebbmenőek lesznek. A visszacsatolásos korrekció azonban önmagában véve még nem igazán reform.

A reformok leglényegesebb tartalmi jegyének tekintem azt, hogy valamely társadalmi alrendszer evolúciós folyamata a régi szerkezetben megszakad, nem folytatódik, hanem a szerkezeti átrendezés révén új keretben indul meg, olyan új keretben, amely összhangban van az adott társadalom egészének elvi, erkölcsi és jogi alapjával. Ilyen reformok szükségessége merül fel a kelet-európai szocialista országokban az intenzív gazdasági fejlődés megvalósítása érdekében, ezek lényege pedig a központi naturális tervirányítás módszerének felváltása a terv és a piac kölcsönhatását megvalósító módszerrel. A változás horderejéből következik a nehézsége, a nehézségből pedig a programkészítés bizonytalansága, a megvalósítás gyengeségei, hibái és egyenetlenségei. Mindez azonban nem adhat felmentést sem a kommunista politikának, sem a szocialista elkötelezettségű társadalomtudománynak a reform-folyamat késlekedéséért vagy következetlenségéért. A reform tehát nem azonosítható a változtatandó tevékenység folyamatos fejlődésének mindenáron való fenntartásával.

A társadalmi reform meglehetősen homályos fogalma véleményem szerint tisztázásra szorul, igazában társadalmi kiterjedésű kettős célú reform-folyamatról beszélhetünk. A társadalmat totalitásként szemlélve, Magyarországon és a szocialista országokban két általános társadalmi kihatású re-

form látszik szükségszerűnek: az egyik a gazdálkodás rendjében, a másik a demokrácia elvének szocialista alkalmazásában. Ezek nem utalhatók csupán az egyik, vagy a másik társadalmi alrendszerbe tartozónak, mindkettő olyan, amelynek a társadalom egészében kell érvényre jutnia, különben előbb-utóbb elsorvad, a gyakorlat visszaidomul a régihez. A reform társadalmi tartalmát tehát én úgy értelmezem, hogy a gazdálkodásnak meg kell változnia a társadalom egészében, a szociális-kulturális szférában, a közigazgatásban, talán még a biztonsági szférában is, s ez sajátos részreformokat tesz szükségessé a funkció és a gazdálkodás összhangjának a kialakításával, s ha ez elakadna, akkor a gazdasági szféra reformja is elakadna. A szocialista demokráciát új módon megvalósító reform-folyamat szintén nem lehet csupán a politikai alrendszer dolga, hanem a gazdaságban, a kultúrában, a társadalmi szervezetekben és a közigazgatásban is változásokat igényel. A lényeghez tartozik: a gazdasági reform és a demokrácia reformja ikertestvérek, vagy együtt léteznek, vagy nem léteznek, s ebben rejlik elsősorban a gazdasági reform hatalmas politikai hordereje.

Szükség van-e olyan társadalmi reformra, amely megváltoztatná a társadalom kialakult csoportszerkezetét? Véleményem szerint erre nincs szükség, mert bár a csoportszerkezetben lényeges kedvezőtlen tünetek is mutatkoznak, a hosszú távú negyvenéves tendencia azonban jó irányú, kedvező és fenntartandó, mert az ellentmondások mellett is a szocialista egyenjogúság és a társadalmi egyenlőség felé haladás tendenciáját juttatja érvényre. A fejlődési folyamat visszacsatolásos jellegű korrekciójára van szükség a teljesítmények minőségi értékének honorálásában, az értelmiségi munka társadalmi rangjának emelésében, továbbá azon, hogy a kisvállalkozási szektor fontos kiegészítő szerepében rendszer-konfrom tényezővé váljon. Ugyanakkor a társadalmi szerkezetet szüntelenül védeni is kell attól, hogy a gazdasági hatékonysági elv alkalmazásának előtérbe kerülése ne térítse el a társadalom rétegződését a szocialista követelményektől, az árrendszer reformja ne vezessen a jövedelemelosztás gyökeres megváltozásához, ne szélesedjen, hanem szűküljön a tartósan hátrányos helyzetűek tábora.

A társadalmi reform-folyamat célmodellje a korszerűsített szocialista (egész pontosan: szocializmust építő) társadalom, tehát semmiképpen sem egy olyasfajta vegyes társadalom, amely egyfelől a szocializmus, másfelől a kapitalista értelemben vett jóléti társadalom valamiféle kombinációjából képződne. Ebből következik, hogy a reform szükségessége a gazdasági viszonyokban, továbbá a szellemi szférában és a politikai intézményrendszerben jelentkezik. A szellemi, a kulturális és a politikai intézmények szerkezetében és működésében megvalósítandó reformok semmiképpen sem függetleníthetők a gazdasági reformtól és a gazdasági rendszer működésétől, ugyanakkor a gazdasági mechanizmus egészének oldaláról elő kell segíteni a nem gazdasági intézmények szerkezetében és működésében az ésszerű reformokat. Ilyen vonatkozásban kétségtelenül szükséges a különböző reformokra irányuló gondolati tervek összehangolódása, összetalálkozása, amit szerintem jogosan hiányol *Gombár Csaba* és *Lengyel László*.

A reformok felemássága, az egyértelműség és a következetesség szűkössége

Helytállónak tartom azt a felfogást, hogy a reformok megvalósításában felemás helyzetben vagyunk, a társadalmi hatások megítélésében és vállalásában pedig hiányolható az egyértelműség. Ez azonban még nem ítélhető nagy bajnak, hiszen egy hosszabb reform-folyamatnak (egy sajátos és hosszú „társadalmi menetelésnek") a kellős közepén vagyunk. Baj abból keletkezne, ha belenyugodnánk a felemás helyzetbe, ha lemondanánk az egyértelműség megteremtéséről, mert ez esetben a viszonyok előbb-utóbb visszarendeződnének eredeti állapotukba, a haladás szándékából így eljutnánk a maradás állapotába. Éppen ezért a mai magyar politika egyik legfőbb középtávú és hosszú távú feladata a gazdasági és a demokratikus reform-folyamat együttes előrelendítése, célhoz juttatása. A haladó szellemi mozgalmakban e célnak szintén fontos helyet kell kapnia.

A gazdasági reform-folyamat szülte felemás helyzet részint a reformlépések fokozatos bevezetésének a következménye, vagyis annak, hogy a gazdasági folyamatok korábbi fejlődési irányának

a megszakítását csak részlegesen tesszük lehetővé, olyan adagolásban, hogy a gazdasági összfolyamat kedvező konjunktúráját ne veszélyeztesse. Részint a külgazdasági feltételek romlásának „kivédésével" függnek össze (az import és a beruházási korlát erősödésével), s ebben a vonatkozásban beszélhetünk helyzetünk belső ellentmondásosságáról, arról, hogy a mostani külgazdasági hatások korlátozólag hatnak a reform-folyamatra, mert szűkítik a gazdasági mozgásteret, viszont a külgazdaság korlát tágítását-lazítását éppen a reformmódszerek bevezetésével, tehát a reform gyorsításával lennénk képesek elérni. A gazdaság növekedésének a dinamizálása ugyanis csak nagyobb fokú reform-dinamizmus alkalmazásával lehetséges, ebben az értelemben kell tudni elsősorban megszüntetni a felemás helyzetet.

Tény és való, hogy még nagyobb fokú felemásságot regisztrálhatunk akkor, ha a gazdasági változásokat összevetjük a politikai intézményrendszer működésével és a társadalom szellemi állapotának a változásával. Politikánk tartalmi irányultságában nagyobb az előrehaladás, mint amit a politika mai intézményrendszere, módszere és stílusa képes lenne jól átvinni a gyakorlatba, a való életbe. Utalni lehet például a párt gazdaságpolitikájára, a külgazdasági politikára, a szociálpolitikára, a művelődéspolitikára, sőt még általánosabban szólva ez áll a népfront-politikára is, mindezekben sokkalta messzebbmenő politikai célokat vállalunk, mint amit képesek vagyunk megvalósítani. A politikai intézmények, módszerek és a stílus reformjára valóban szükség mutatkozik.

A politikai módszerek és intézmények reformjának szükségessége

A politikai rendszer problémáját két oldalról kell véleményem szerint megközelíteni: aszerint, hogy mit nyújt és mit nyújthatna az állampolgároknak és aszerint, hogy mennyire szolgálja és szolgálhatja a társadalom egészének fejlődését.

Nem tartom szerencsésnek, a probléma lényegét jól kifejezőnek azt a megfogalmazást, hogy a politikai reform alanyát keressük, és meg is nevezzük azt az állampolgárokban és azok közvetlen közösségeiben, szembeállítva azt „elvont csoportokkal" és „átvállalt érdekekkel". Nem világos, hogy mi értendő az egyiken és mi értendő a másikon. Természetesen helyes az, hogy az állampolgárok és a közvetlen közösségek politikai szerepének a növelésére van szükség mindenekelőtt, de vajon hová soroljuk a pártot és a szakszervezeteket, a szövetkezeti szövetségeket, más társadalmi szervezeteket? Ezek egyszerre közvetlen szervezetek és közvetett képviselői tagságuknak, sőt valamely társadalmi réteg egészének. Márpedig a reformoknak ezek is alanyai kell legyenek, annál is inkább, mert a közvetlen közösségek szerepének növelése aligha lehetséges a szervezetek egészének reformja, vagy lényeges változtatása nélkül. Egyébként nem vitatom annak szükségességét, hogy visszaszorítsuk az „elvont csoportok" által átvállalt érdekképviseletet, azt, hogy túl gyakran és sokszor bizony megalapozatlanul hivatkoznak a munkásosztály, vagy a parasztság, vagy a dolgozó nép érdekeire anélkül, hogy azt valójában kellően megismerték volna az érintettektől.

A szocialista társadalomban is kell legyenek alulról felfelé épülő szervezetek és mozgalmak (ez kell legyen a többség), de emellett centrálisan létrejött és irányított szervezetek is. Az előbbire példák az önkormányzati és az önigazgató szervezetek, az utóbbira pedig a párt, az országgyűlés és a központi igazgatás. Módszerbeli változásokra mindegyikben szükség van, bizonyos dolgokban pedig reformokra.

A politikai reform keretében az önkormányzatok és az önigazgató szervezetek esetében a tényleges önkormányzat megvalósítása, a formális kereteken és aktusokon való túllépés a megvalósítandó cél, ez hosszabb időre szóló, nem kis feladatot jelent. Jó néhány esetben az országos társadalmi szervek és a közvetlen közösségek kapcsolatát a demokratikus centralizmus elvére építik, ami sok esetben gátja annak, hogy az alulról, a helyi szervektől induló impulzusok kellő szerepet kapjanak a munkában. Helyesebbnek látszik sok szervezet esetében országos vagy megyei felépítési elvként a federális megoldást alkalmazni.

A párt vezető szerepét nem nélkülözheti a magyar társadalom, nem azért mert az Alkotmányban van rögzítve, hanem azért, mert erre a funkcióra nagyon is szüksége van az országnak.

A kérdés az, hogy milyen módszerbeli változásokat igényel a pártmunkában az önkormányzatok és az önigazgató szervezetek bővülése és fejlődése, valamint az állami és a tanácsi szervek igazgatási, irányítási felelősségének fokozódása. Úgy tűnik, hogy alapvető változások szükségesek a korábbi, sokszor még a jelenlegi gyakorlathoz képest is. Sem az önkormányzatok, sem az államhatalmi szervek, sem pedig a társadalmi szervek döntési jogkörét nem vehetik át a pártszervezetek, nem is korlátozhatják azok döntési szabadságát. Az állami és társadalmi-gazdasági szervezetekben tisztséget betöltő párttagoknak rendelkezniök kell a személyes állásfoglalás lehetőségével a döntések során, a politikai felelősség nem értelmezhető úgy, hogy a párttagok mindenben külön pártutasításra foglaljanak állást. A párt vezető szerepének lényege végül is a politikai kezdeményezésben, programadásban és a különböző társadalmi irányzatú érdekek-vélemények integrálásában kell megtestesülnie, úgy, hogy mindezt nem a társadalom fölött működve, hanem társadalmi ellenőrzés és ellenőrizhetőség mellett végezze.

A politika cselekvés módszerének és stílusának demokratikusabbá kell válnia az állami és a tanácsi költségvetés koncepcionális, valamint a legnagyobb társadalmi hatást gyakorló döntéseinek a meghozatalában, a jövedelem és az adópolitika kialakításában. Ennek érvényesítése a költségvetésben lényeges reformot igényel.

A jelen és a jövő feladatok fényében komoly kritikai elemzésnek kell alávetni a kormányzati irányítás szervezetét, tagoltságát és módszerét.

A reform jellegű változások szükségesek az egészség- és a szociálpolitika társadalmi funkciójának hosszabb távú kialakításában, úgyszintén a kulturális és a sporttevékenységek működési mechanizmusában.

BIHARI MIHÁLY

REFORM ÉS DEMOKRÁCIA

(Kérdések és válaszok a reformra)

Tobzódunk a reformokban. Legalábbis, ami a verbalitást illeti. Alig van olyan hazai társadalomtudományi folyóirat, amelynek minden egyes számában ne lenne legalább egy, a reformról szóló tanulmány, interjú, kerekasztal-beszélgetés, vitasorozat. Ez fontos, de félrevezető is egyúttal. Fontos, mert – leszámítva a reform-frazeológiába ültetett reformellenes nézeteket – a szerzők, a nyilatkozók zöme elismeri, hogy a gazdasági reformok hoztak ugyan jelentős változást a politikai szférában is, de a legfőbb feladat a politikai szféra reformjainak elindítása és a reformok továbbvitele a kulturális, az oktatási, az egészségügyi és a szociálpolitikai, a kommunális stb. területekre, mert ez eddig elmaradt. A félrevezető elem abban van, hogy úgy tűnik, mintha az ország vezetői és az állampolgárok túlnyomó többsége egyaránt a reformok elkötelezett híve lenne.

Korábban a jelentős változtatásokat, az elhatározott reformokat is a rendszer, a mechanizmus változatlanságát „hirdető" tételekbe kellett formulázni, mostanra megváltozott a helyzet. A legnyilvánvalóbb reformellenesség is reformmezbe bújik. A fontolva haladás, az óvatos változtatás, az úgymond „bevált elemek védelme és stabilizálása", az aggályoskodó „előrelátás", a következményektől való félelem, vagyis a legteljesebb dogmatista-konzervativizmus is a reformok híveként jelentkezik. Kétségtelen tény az is viszont, hogy a rendszer totális kritikája, az alapok teljes elvetése is – hogy nyilvánosságra kerülhessen – reformmezbe öltözik olykor.

Azt hiszem – többek között – ezért kuszák, szövevényesek, homályosak, félrevezetők reformvitáink. Ez az állapot kedvez az előítéletek kölcsönös kialakulásának, a nézetek és gondolatok tárgyilagos mérlegelése helyett a szerzők politikai beskatulyázásának, nem írott, de többé-kevésbé ismert tilalmi véreskardok és listák körülhordozásának, és az egy helyben topogásnak.

Hogyan lehet ezen változtatni radikálisan? Úgy, hogy a reformok „negatív egyértelműségét", vagyis amikor „a politikai vezetés közli, hogy a reform mi nem lehet" – ahogy *Gombár Csaba* és *Lengyel László* írja – és mire nem terjedhet ki, egy a társadalom teljes politikai és tudományos nyilvánosságának címzett és komolyan feltett politikai kérdés váltsa fel: mit kell megreformálni és hogyan? A „Hajózni kell", „Az egyezményeket be kell tartani" egyszerű és kemény igazsága: a kérdést fel kell tenni! Korlátozás, megszorítás nélkül az állampolgár és a politikus felelősségére apellálva a válaszokat illetően. A válaszadás megszorítása és kisajátítása, a határolt reformok üdvösségébe és a centralizált reformok egyedül helyes voltába vetett hit megkövetelése, a nyilvánosság korlátozása nélkül kell a válaszadásra biztatni.

A mit kell megreformálni kérdésének feltételei az egyéni és a kollektív válaszok előtt azonban – *Németh László* szavait felidézve *Gombár* és *Lengyel* cikkéből – „ismerni kell az országot, amelyet meg akarunk reformálni".

Van-e reális társadalomképünk?

A jövőképek bizonytalanságának egyik oka történelmi múltunk reális értékelésének zavarai és a homályos kép társadalmunk jelenbeli állapotáról. Egy reformkoncepció csak a megreformálni kívánt társadalom kritikájából indulhat ki. A felelős kritikai elemzés szankció nélküli véleménynyilvánítási szabadságot, széles körű nyilvánosságot feltételez. Persze nemcsak azt kell tudni, hogy mit akarunk egy reformsorozat keretében megváltoztatni, de azt is, amit nem szabad és nem kell reformálni, amitől a rendszer, a társadalom az ami, és nem más. Azt hiszem, hogy minden felelősen végiggondolt reformelképzelés mint válasz, ezzel kezdődik.

A „negatív egyértelműség" állapotában, minden a tilalmi listákba ütköző válaszkísérlet gyanús, ellenzékieskedő, a megengedett határokat átlépő, esetleg ellenséges – legalábbis egyesek szemében –, ami nem kedvez a reformvitának.

Mitől lesz társadalmi reform a reform?

Egyrészt attól, amit *Gombár* és *Lengyel* is kiemel, nevezetesen, hogy a társadalom különböző (gazdasági, politikai, kulturális, oktatási, egészségügyi stb.) szféráira egyaránt vonatkozó átfogó célokat vázol fel. Másrészt viszont attól, hogy mi a bázisa, kik a meghirdetői, elfogadói. Ebben a vonatkozásban beszélhetünk centralizált bürokratikus reformról, amelynek az alanya, kidolgozója és elfogadója a központi politikai vezetés. Elfogadom, hogy a racionalizáló központi reformok nagyon hatékonyak lehetnek szinte minden társadalmi szférában, de egyben biztosan nem: a politikai rendszerben. A hatalomgyakorlás demokratizmusát erősítő reformok sohasem lehetnek eredményesek, mégoly racionális központi elhatározások keretében sem, csupán a demokratikus társadalmi reformmozgalmak keretében.

Reformmozgalom pedig nem szerveződik úgy, hogy nyilvánosságra hozzák a reformcélkitűzéseit, de a reformcélkitűzések meghatározásában és kidolgozásában nem érvényesült a tudományos és a politikai nyilvánosság.

Reform és félelem

Van-e reform-félelem? Összekötődik-e a félelem a reformok sorsával? Úgy vélem, hogy igen, többszálúan is. Egyrészt úgy, hogy az átfogó reformok legfőbb akadálya az állampolgárok és a vezetők félelme.

A társadalmi reform ennek a kollektív félelemnek a legyőzésével kezdődik. Hadd idézzem a moszkvai pártbizottság első titkárának, *Borisz Jelcin*nek az SZKP XXVII. kongresszusán elmondott felszólalásából: Ha megkérdezik, hogy miért nem szóltam a hibákról és a gondokról a XXVI. kongresszuson, azt felelem, hogy mert féltem és kevés volt a politikai tapasztalatom.

Félelemben nem lehet reformot csinálni. A reformerré válás első lépése a félelem legyőzése. Annak a félelemnek, amelyről *R. Kapuściński* a következőket írja: „A félelem tehetetlen vadállat, mely bennünk lakozik. Nem hagyja, hogy megfeledkezzünk róla. Folyton gúzsba köt, gyötör. Szüntelenül táplálékra van szüksége, örökké etetnünk kell. Mi magunk gondoskodunk róla, hogy elsőrendű eleséget kapjon. Kedvenc ételei: a komor pletykák, a baljós hírek, pánikot keltő gondolatok, lidérces képzetek. Ezernyi pletyka, hír és gondolat közül mindig a legrosszabbakat választjuk ki, vagyis azokat, amelyek a legjobban kedveznek a félelemnek. Csak azért, hogy kielégítsük és megnyugtassuk a szörnyet. Látunk egy embert, aki elsápad, nyugtalanul fészkelődik egy másik ember szavára. Mi történt? A tulajdon félelmét elégíti ki. És ha már nincs számára semmiféle táplálékunk? Lázasan kiagyalunk valamit. És ha már kitalálni sem tudunk semmit (ami ritkán esik meg), rohanunk a többiekhez, keresünk valamit, kérdezősködünk, végighallgatjuk az embereket, és addig

válogatunk a hírek között, amíg újra ki nem elégítjük félelmünket." (*R. Kapuściński:* A sahinsah. Európa Kiadó, Budapest, 1985. 147–148. o.)

Az állampolgárok, a reformok potenciális és aktivizálható személyi bázisa mellett, a politikai vezetés félelme a reformoktól a másik szál, amelyen a reform ügye és a félelem-pszichózisa összekapcsolódhat.

A politikai vezetés félelme a megreformálásra érett társadalom megváltoztatásától olyan objektiválódott szociálpszichológiai tényező, amelynek a következményei elég jól ismertek. A válságok mélyülnek, a megoldatlan problémák sokasodnak, a vezetés elszántnak, dinamikusnak és aktívnak mutatkozik, nő a rendteremtés iránti nosztalgia, mélyül a szakadék a reformokat halogató vezetők és a radikális változást akaró társadalom között. A társadalom, a politikai közélet nem feltétlenül radikalizálódik ilyen helyzetben. Az elmaradt reformok miatt csalódott emberek elfordulnak a politikai közélettől, ezzel a passzivitással sajátosan erősítve a meg-megtorpanó politikai vezetést, hiszen nem zavarja „köreit". A politikai vezetés tagjai is befelé fordulnak, félelmeiket kölcsönösen egymás felé fordítva, túl gyanakvóvá válva, ellenséget keresve, túlélésre készülve, kivárnak. Vagyis mindenféle gondja van, csak a reform nem.

Az átfogó társadalmi reformok kidolgozását, elfogadását és vállalását akadályozó félelem legjobb ellenszerei: a demokratikus nyilvánosság, a demokrácia rendjére támaszkodó, a kiszámíthatóságuk révén biztonságot adó demokratikus jogintézmények rendszere.

Demokratikus reformok és politikai kultúra

A reformmozgalmak demokratizmusát legalább kétféle mércével mérhetjük. Egyrészt célkitűzésük demokratikus tartalmával, másrészt a reformmozgalom szerveződésének és mozgásának demokratikus jellegével. Mindkettőhöz elengedhetetlen a demokratikus intézmények működésének, működtetésének ismerete és készsége, a demokrácia rendjének és fegyelmének tűrése, elfogadása, kötelező voltának elismerése, azzal az erkölcsi tartással és emelkedettséggel, amivel *Voltaire* követelte a szólás- és véleménynyilvánítás szabadságát vitapartnere számára: „Egy szavával sem értek egyet abból, amit mond, de mindhalálig védem a jogát, hogy elmondhassa."

A lecke fel van adva: a demokratikus intézmények fejlesztésével egyidejűleg meg kell tanulni azok működtetését. Kinek kell tanulnia és elsajátítania a demokratikus politikai kultúrát? Kit kell rászorítani a hatalom demokratikus megszervezéséhez és működtetéséhez szükséges ismeretek, készségek és jártasságok elsajátítására? Eddig a válasz mindig úgy hangzott, hogy az állampolgárokat kell megtanítani, felkészíteni a demokratikus intézmények helyes működtetésére. Ez igaz is, de az igazságnak ez csak az egyik fele. A másik fele úgy szól, hogy a hatalom intézményeit és szervezeteit, az azokat működtető politikusokat, igazgatási szakembereket is meg kell tanítani, és ha kell, rá kell kényszeríteni a demokratikus szabályok és kötelezettségek betartására.

Ha egy autoriter, törtető és ellentmondást nem tűrő vezető, vagy egy antidemokratikusan működő intézmény, vezetőség, szervezet a demokrácia pózában tetszeleg, akkor nem a demokráciától fordulnak el az emberek, nem a demokráciába vetett hitünk rendül meg, hanem abba a szervezetbe, intézménybe vetett hitük, amelynek „képviselőiként" a tetszelgők megjelentek. Ezért vélem alapvető jelentőségűnek, hogy a szocialista demokrácia kibontakozása, fejlesztése során a demokratikus „öntisztulás" keretében az intézmények, a szervezetek ezektől az antidemokratikus személyi tehertételektől szabaduljanak meg először. Nem a személyt, csak a hatalmát kell feláldozni. E nélkül az emberek akkor nem hiszik, hogy a politikai vezetés valóban demokratikus reformokat akarna.

A reformer

A politikai szerepek között a reformeré talán a legnehezebb, a legvitatottabb és a leginkább ellentmondásos szerep, akár vezető politikusról, akár állampolgárról van szó. A forradalmárok nem forradalmi helyzetben fantaszták, izgágák, túl korán jött politikai deviánsok, míg forradalmi helyzetben hősök, világtörténelmi személyiségek, örök példaképek. Győztes forradalmak után a forradalmárok egy részéből áldozat, van akiből diktátor lesz, és csupán kevés nagy rombolóból lesz nagy építő, céltudatos reformer. Az erőszakosan megszerzett egyeduralkodói hatalom, nagy önuralommal és éleslátással, higgadt fontolva haladással átalakulhat építő reformmá. Ahhoz, hogy a forradalom demokratikus reformok sorozataként folytatódjon, demokratikusan szervezett reformmozgalomra van szükség.

Tömegesebb a rendszerstabilizáló, lassan építő és haladó politikusok serege, akiket szinte soha nem övez dicsfény, de erős és szinte kikezdhetetlen a hatalmuk. Kevés reformerből válik demokratikus vezető és kevés reformernek szolgáltat igazságot saját kora, az elismerést többnyire a történelem adja meg.

A reformer a történelmi politikai szerepek között a legösszetettebb figura. Forradalmak idején konzervatív, a rendszerstabilizáló időszakokban izgága, gyanús, kellemetlenül túl merész alak. Ráadásul megítélése is többféle, más a politikai vezetés, más a radikális változást akarók részéről egyaránt. A reformer politikus ritkán népszerű a maga idejében, többnyire az utókor szolgáltat igazságot neki. Mindehhez hozzátartozik még az is, hogy a reformeri szerep is többféle még ugyanabban a történelmi helyzetben is és, hogy a reformok vezéralakjai (vagy potenciális vezetői), szellemi előkészítői és gyakorlati kivitelezői szinte mindig ádáz harcot folytatnak egymással. A történelmi emlékezet azután „csapattá" egyesíti őket utólag. (Talán elegendő az első nagy reformnemzedékre utalni: *Széchenyi, Kossuth, Batthyány, Eötvös József, Deák Ferenc, Szalay* vitáira és kapcsolatukra, hogy a második és a harmadiknak nevezett reformnemzedék vezetőire és sorsukra ne is utaljunk.) Az elvont általánosságok szintjéről jelen viszonyainkhoz térve, nem kell megváltoztatni azt az állítást, hogy itt és most is a reformerség a legellentmondásosabb politikai szerep. Még akkor is, ha a gazdasági reformok folytatását és a többi szférában a korszerűsítést okozó változásokat vállaló politikai vezetésről, annak esetleg tagjairól van szó.

A politikai vezetés osztottsága a reformok szempontjából mindenki előtt nyilvánvaló – azok előtt is, akik tagadják ezt –, de nem világosak a politikai-ideológiai erővonalak, a tagoltság alapja, tartalma és mélysége. Történetileg kirajzolódik egyfajta hullámzás, személy- és arculatváltás a politikai vezetésben például 1957 után: a konszolidáció vezető rétege, az 1968-as gazdaságirányítási reformot előkészítő és elfogadtató vezetők köre, a „72-es" vezetők, a szakszervezeti vezetés személyi köre, a „78-as" vezetők, a 80-as évek új személyei a vezetésben stb. Ezek közül senkit nem említettek úgy, hogy a reformok ellenzői, más reformot elképzelők lettek volna, igaz úgy sem aposztrofáltak senkit, hogy a többinél radikálisabb reformot óhajtottak volna. Politikai vezetőink és egymást váltó vezető politikusaink generációi meglehetősen nehezen azonosíthatók és ítélhetők meg személyileg, csak mint egy éppen vezető beosztásban levő vezetőréteg kifelé egységes tagjai. Akkor viszont miért és mitől vannak a változások? Mégis van valamilyen látens politikai tagoltság, esetleg éppen a reformok szükségességét és tartalmát illetően? A bizonytalanságok, a megválaszolatlan kérdések tovább nehezítik a reformerek, de a reformokat elvetők, esetleg más reformokat akarók szerepét egyaránt.

A társadalom odafigyelőbb, politizáló rétegei egyes vezetőket kifejezetten reformerellenesnek tartanak, másokat igazi reformereknek. S hogy ők maguk minek tekintik önmagukat és hová sorolják be vezető társaikat, erről jószerivel semmit sem tudunk, gyakran még a visszatekintő értékelésekből, interjúkból sem.

A válság elhárítására törekvő, a rendszert változtatásokon keresztül stabilizálni kívánó reformvezetőket a társadalom egy része konzervatívnak tartja, másik része merész újítónak, a politikai vezetés egy része esetleg túlzóan is radikálisnak, már-már megbízhatatlannak, más része a jövő

emberének, a válságelhárító megújítónak vélve ugyanazt a személyt. Ellentmondásos a politikai döntések kidolgozásában valamilyen módon bekapcsolódó politikai középrétegek, szervezeti munkatársak, bizottsági szakértők megítélése is. Többségük önmagát a reformok hívének tartja, „kettős kötöttségű hősnek", aki a reformok híve a hivatalban, a hatalom különböző pozícióiban is, de hatékony működtetője egy nem reformokra orientált szervezetnek, intézménynek is. A külső ítélkezők pedig vagy kliens- és szalon-reformereknek tartják őket, rendszerstabilizáló és racionalizáló bürokratáknak, vagy mások naiv fantasztáknak, idealistának bélyegzik őket.

A semmiféle komoly intézményi reformot nem akaró szervezeti és apparátus rétegek már a kliens-reformereket is nehezen tűrik, ellendrukkerként szemlélik, olykor „alakítják" pályafutásukat.

Ilyen közegben a legkönnyebb út, a legvonzóbb, a legkisebb ellenállással terhelt, a rendszer-, és intézménykonzerváló magatartás, annak szabályaihoz igazodás. Választható és egyértelmű alapállást fejez ki a rendszert totálisan kritizáló és elvető ellenzékiség is. A legnehezebb a két szélső pólus között levő széles és markánsan eltérő szerepek között választani, a vállalt reformerséget etikusan teljtesíteni.

Reformjaink sikeréhez nagyban hozzájárulna a reformerség vállalásának megkönnyítése, jogok és intézményes politikai garanciák biztosításával, a politikai vezetők és az állampolgárok számára egyaránt.

Kezdődhetne egy felelős kollektív eszmecserére felszólító kérdéssel, megfelelő helyről, megfelelő módon: *mit, miért és hogyan kell megrendelni, és miféle reformokra van szükség hazánkban?* A válaszok előzetes megszorítása, a tudományos és a politikai nyilvánosság korlátozása nélkül, csupán a véleménynyilvánítás demokratikus szabályai és felelőssége által kötötten, közösen keresve a válaszokat.

SZOBOSZLAI GYÖRGY

REFORMFOLYAMATOK ÉS A POLITIKAI RENDSZER REFORMJA*

Nincs valamiféle objektív mérőeszköz, közvetlen tudományos módszer arra, hogy pontosan felbecsülhessük, milyen következményekkel járó változások mennek éppen végbe társadalmi-politikai intézményrendszerünkben, mivel a hatásmechanizmust csak hosszabb távon, nagyon közvetett eszközökkel vagyunk képesek áttekinteni és mérlegre tenni. Felszíni jelenségeket, szervezeti változásokat, működési paradigma-váltást, egyes mérhető összefüggéseket természetesen regisztrálhatunk. Így például egy-egy, a társadalmat közvetlenül érintő intézkedés társadalmi fogadtatása azonnal láthatóvá válik, és az ellentmondások is gyorsan kiütköznek – mint legutóbb a településfejlesztési hozzájárulás szabályozása esetében –, ez azonban nem a társadalmi mozgások egész felületének tükröződése, a részjelenségeket nem aggregálhatjuk egy, sokszor önkényesen megválasztott értékrendszer alapul vételével. Az intézményrendszer egészének mozgásirányát, a benne végbemenő változások hatását csak bizonyos távolságból, hosszabb-rövidebb történelmi távlatból lehet biztonsággal megítélni. Ez mindenképpen óvatosságra int: ítéleteinket a konjunkturálisan fel- vagy leértékelődő érdekdimenziók nagymértékben torzíthatják. Ám mégis arra kényszerülünk, hogy állandóan szembesítsük a kinyilvánított és latens értékrendszereket a társadalom valós folyamataival. Szükség van arra, hogy tudjuk: milyen *irányú* változások mennek végbe a társadalom szerkezetében, milyen feszültségek halmozódnak fel megoldatlanul, milyen jól látható és nem ellensúlyozott strukturális ellentmondások feszítik a politikai rendszert, melyek azok a társadalmi intézmények, amelyek már nyilvánvalóan nem felelnek meg a kor igényeinek és reformra érettek; általában: milyen az össztársadalmi integráció működésének hatékonysága. Különösen érzékenyekké válunk e kérdésekre a hosszabban elhúzódó gazdasági stagnálás időszakában, mivel kézenfekvő, hogy a gazdaság stagnálása jelezheti a társadalom különböző – részben szervezett, részben nem szervezett – erőinek túl alacsony szinten kialakult kompromisszumát, azt, hogy a válságtendenciákra nem vagyunk képesek adekvát válaszokat kiérlelni, és esetleg terjedőben van társadalmunk testén a beteg, aktivitásra képtelen szövet.

A biológiai hasonlatnál maradva: a társadalom élő szövet, élő érdekszövevények munkálnak benne, nincs statikus politikai szerkezet. Az lenne a természetellenes, ha az intézményrendszer változatlan formában képes lenne újratermelni magát. A kérdés éppen az, hogy a változások, a reformok vagy ellenreformok hogyan hatnak az empirikusan létező érdekszerkezetre, mely érdekek hordozói veszítenek és melyek nyernek a tudatosan elhatározott változások és az ellenőrizetlen vagy ellenőrizhetetlen változások folyamatában. Csoportkarakterű változásokat lehet megbecsülni: mely rétegeknek hogyan változik az életszínvonala, az érdekérvényesítési képessége, hogyan tolódnak el a hangsúlyok a hatalom szerkezetében, milyen társadalmi hátrányok hol és milyen mértékben termelődnek újra, mi jellemzi az ideológia-hordozó csoportok értékváltozásait stb. A *cui prodest* kérdése a politikailag igazán releváns kérdésfelvetés, amire csak az adott társadalom konfliktusainak,

*Nem elsősorban *Gombár Csaba–Lengyel László* problémagazdag tanulmányának – sok helyen vitára inspiráló – megállapításaival kívánok polemizálni, hanem inkább a szerzők által felvetett néhány politikaelméleti kérdést körbejárni.

érték- és érdekmegosztottságának intézményesen biztosított feltárásával és elemzésével kaphatunk – sohasem végleges, hanem állandóan újraértékelődő – válaszokat.* Ettől az igénytől nem lehet elválasztani a reform-folyamatokat, amelyek az elmúlt két évtizedben kétségkívül szerepet játszottak abban, hogy a politikai rendszer konfliktusérzékenyebbé vált. A társadalmi reformok igazi szerepét ebben vélem felfedezni: a korábban politikai rangra emelt, álnaivitással tételezett társadalmi harmóniát és konstruált érdekegységet felváltotta a társadalom érdekpluralitáson alapuló szemlélete, anélkül, hogy ebben az érdekpluralitásban kész politikai formát – mint lehetetlent – kerestünk volna. A reformok szükségességének elfogadása önmagában politikai tett; elfogadása új pályára állítja a politikai értékek alakulását, legitimmé teszi a politikai alternatívákban való gondolkodást és ellehetetleníti a kategóriák tartalom nélküli ráerőszakolását a társadalom mozgásaira. Ilyen értelemben nem szükséges a reformnak tudományosan megalapozottnak lennie – bár természetesen nem árt, ha a gazdasági reform gazdaságelméletileg megalapozott, mert ha nem, ennek komoly veszteségforrásai adódhatnak –, elegendő, ha a politikai szférát állandó önvizsgálatra és útkeresésre inspirálja.

Ugyanakkor skolasztikusnak érzem azt a meg-megújuló vitát, amely megfogalmazódik a reform *kategóriája* körül, mintha reális kérdés lenne, hogy szükség van-e reformokra. Az ilyen típusú vitáknak megvan a sajátos koreográfiájuk, amennyiben állandóan felbukkannak a következő szillogizmusok: minden progresszív erő egyetért abban, hogy reformra igenis szükség van; a politika ambivalens, a reformokat akarja is, meg nem is; a reformok nem nevezhetik magukat néven, „elmaszatolódnak", elveszítik politikai mondanivalójukat és integrálatlan részreformocskákká degradálódnak, amelyeket mindig „vissza lehet vonni"; a gazdaság reformorientált, a politika azonban nem hagyja magát megreformálni; ilyen feltételek mellett csak egy megoldás kínálkozik, nevezetesen hogy a politikát „alulról", nyilvánosan szerveződő reformmozgalommal kell a következetes reformok pályájára irányítani. Az ilyen logikai keretben mozgó vita vagy általánosságokba, vagy nagyon is értékorientált (sőt: divat- vagy tudományos divatorientált partikularitásokba) fullad. Ilyen például a piac szerepének a hazai tömegkommunikációban való gyakori végtelenül leegyszerűsítő kezelése vagy a társadalomtudományi gondolkodásban a liberális eszmék kritikátlan burjánzása. Skolasztikus a reform körül folyó vita azért is, mivel a reformigények általános emlegetése mellett háttérbe szorul az egyes reformkoncepciók valóságos tartalma és tudományos megalapozottsága. Márpedig a reform, mint politikai irányzat, csak akkor lehet sikeres, ha kiállja a gyakorlat próbáját, és ellentmondásait egy hamis kompromisszum pszeudo-igényeinek megfelelően nem söpri a szőnyeg alá. A nem hiteles reformeszmék ugyanis – vannak erre történelmi példáink – lehetnek a jószándékú manipuláció eszközei is; megfelelő adagolással általuk semlegesíteni lehet azokat a progresszív társadalmi erőket és eszmeáramlatokat, amelyek a hatalom szerkezetét radikálisabban, az ellentmondásokat egy konfliktustelítettebb érdekkezelési mechanizmusban kívánnák formálni. Nem látom tehát sok értelmét a konkrét intézményi viszonyoktól elvonatkoztatott elméletieskedésnek, a reformalkuk ellen-ideologikus kezelésének, avítt teorémák egymásra halmozásának és a reform körüli fogalmi zsonglőrködésnek. Mert hova vezet az, hogy megállapítjuk: a változások nem jelentenek önmagukban reformot, vagy hogy a reform nem más, mint az intézményesült szerkezetek és szervezetek újraformálódása? A reform fogalma tehát valóban inflálódik, ez azonban nem ad felhatalmazást arra, hogy ne foglalkozzunk a társadalmi változások reformtartalmával, e tartalmak minősítésével. E körben ténylegesen az egyik legfontosabb kérdés a gazdasági reform és a politikai rendszer változásának kapcsolata, vagyis, hogy lehetséges-e gazdasági reform politikai reform nélkül, szükség van-e a politikai rendszer átfogó reformjára, s ha igen, vannak-e koherens reformkoncepciók; vannak-e olyan tudományos és politikai eszmeáramlatok, amelyek a reformoknak egy belső alku- és vitakeretben sávirányokat szabnak? A továbbiakban e kérdésekhez igyekszem széljegyzeteket fűzni.

*Úgy vélem, ebben a tekintetben oszthatjuk *Gombár Csaba* és *Lengyel László* véleményét: „... nem világos, hogy valamely változtatás – legyen az gazdasági reformnak nevezett –, mely társadalmi csoportnak érdeke, és melyiknek megy a rovására."

1. A gazdasági reform politikuma

Eléggé elterjedt az a hamis tudat által táplált vélekedés, hogy a reformfolyamatok a gazdaságra korlátozódnak, s az itt végbemenő progresszív változások nem szivárognak át a politikai intézményrendszerbe. Vélhetően nem teljesen irracionális ez a – kissé leegyszerűsítetten bemutatott – állítás, ám mégsem tükrözi a valóságot. A gazdasági reform egyúttal a politikai rendszer reformja is, miután összefügg a politikai berendezkedés alapviszonyaival, nevezetesen a politika beavatkozásának elméletével és gyakorlatával. Nem változtat ezen a tényen, hogy a reformok igénye a szorosan vett gazdaságon belül érlelődik meg, nem kell különösebben magyarázni, hogy miért. A politikai rendszer fokozott legitimációs igényei alapján a politikai döntéshozatalban – és nem azon kívül – fogalmazódik meg a reform szükségessége, és dől el konkrét tartalma. A reformok valóban elsősorban a gazdaság szerkezetére irányulnak, a változás a politika szűkebben vett szférájában nem jelenik meg látványosan, azonnal. A politika társadalmi szerepét érintő *koncepcionális*, elméleti jelentőségű paradigmaváltás azonban hosszabb távon alapvető strukturális eltolódásokat eredményez. A politikai közgondolkodásba beépül egy, a korábbitól gyökeresen eltérő logikára támaszkodó érdekintegrációs mechanizmus *értékrendszere*, és ez – nem pedig elsősorban a szervezeti változtatások – teszi a folyamatot, az ún. reformspirált, nehezen visszafordíthatóvá. Nincs pontos szociológiai képünk erről a mozgásról, amely a köztudatban szimplifikálva egyfajta liberalizálási folyamatként jelenik meg, elfedve lényegét, a társadalom szerkezetében és politikai viszonyaiban lassabban érlelődő strukturális változásokat. Az azonban bizonyos, hogy a bornírt politikai korlátozások és ideológiai zárványok fellazításában nagy szerepe van a tudományos áramlatoknak és a tudomány terminológiájába burkolózó látens ideológiai áramlatoknak. (A tudomány neutralitásra való képességét hiba lenne vitatni, ám az is hiba lenne, ha ezt minden esetben komolyan vennénk.) A hazai gazdasági reform-folyamatokban döntő szerepe volt a közgazdasági gondolkodás felszabadulásának, de ezzel semmit sem mondtunk a különböző iskolák tartós tudományos értékéről. Talán még azt is megkockáztathatjuk, hogy az ún. „reformajánlói" szerep a tudományosság terén kontraproduktív, mert akadályozza a belső vitákat, az egyes irányzatok markáns szembekerülését. (Jól jelzi ezt a politikailag teljesen érthető, ám tudományosan nagyon kétséges piacszemlélet, valamint az ország külgazdasági nyitottságára vonatkozó – sokszor még a konzervatív nyugati szaksajtóban is megütközést kiváltó – tudományos vélekedések.) Ugyanakkor azt a fontos tényt is számításba kell venni, hogy a reformokat kialakító politikai közeg korántsem homogén, bármennyire is ezt sugallja a politikai kultúra által erősített, a felszínen megjelenő egyneműsége. Latens tagoltsága egy árnyaltabb megfigyelés nyomán nyilvánvalóvá válik.

A gazdasági reformok politikai rendszerbeli hatása nem valamiféle mechanikus folyamat, amelyet le lehetne írni a szerepek mennyiségi átalakulásával. A makroökonómiai beavatkozások felértékelődnek, tehát szó sincs arról, hogy a politika – úgymond – kivonul a gazdaságból. Inkább arról beszélhetünk, hogy a politika funkcióját, eszközrendszerét és konfliktuskezelő apparátusát érik új kihívások. A politika szerepepét csak növeli az állami beavatkozások szűkítése, mivel a hangsúly áttevődik a lényeges folyamatok szabályozására, s ezeknél pedig különösen fontos a társadalmi hatások politikai mérlegelése, előzetes számbavétele. Az ágazati beavatkozások körének leszűkítése után előbb-utóbb napirendre kell kerülnie a túlburjánzó, nagyon is közvetlen pénz-, vám- és devizaügyi beavatkozási rendszer felülvizsgálatának. A szakmai álarc mögött ez nem kevésbé politikus terület.

Néhány esetben a reformlépés olyan jelentőségű, hogy érintkezik a politikai stabilitás mezőjével is. Példaként a személyi jövedelemadó tervezett bevezetését hozhatjuk. Az arányos közteherviselés politikailag támogatott tervét mellékesnek tűnő, technikaiként felmerülő körülmények politikailag dinamizálhatják, mert kiélezhetik az egyes társadalmi rétegek közötti ellentéteket. (A magyarázat eléggé kézenfekvő: hibás az a premissza, hogy az egyes foglalkozási csoportok és jövedelemfajták egyforma hatékonysággal adóztathatók. Az adóztatás kialakult szerkezete pedig nem alakítható át egycsapásra – gondoljunk a történetileg rögzült adómorálra –, még sokszorosan meg-

erősített adóapparátussal sem. Hogy mit kellene csinálni, azt csak egy szakmai-politikai döntésfolyamatban lehetne eldönteni, itt csak a politikai időzített bomba jellegre utalhatunk.

A politikai rendszer szerkezetében végbemenő jelzett paradigmaváltás teljességgel szinkronban áll azzal, hogy a szocialista fejlődésben, e társadalmi berendezkedés saját alapjainak megszilárdulásával a politikai akarat formameghatározó szerepe fokozatosan relativizálódik. A politikai rendszerben egyre inkább kiépülnek a közvetítések, az egyes társadalmi szférák viszonylagos autonómiájának megerősödésével karöltve az állampolgári társadalom rendszerintegráló szerepe egyértelműen felértékelődik. Eltérő gondolkodási keretben ugyanez fejeződik ki azokban a rendszerszemléletű elemzésekben, amelyek a politika túlsúlyos szerepének oldásáról, a politikai rendszer történetileg kialakult túldimenzionáltságának meghaladási igényeiről beszélnek.

Nem mond ellent a fentieknek – annak tehát, hogy a gazdasági reform per definitionem politikai reform egy politikaközpontú társadalomban – az, hogy az intézmények, különösen a szervezetek síkján aszinkronitás tapasztalható: több kézzelfogható változás regisztrálható a gazdasági, mint a szorosan vett állami-politikai intézményrendszerben. Ez kifejeződik a politikai döntéshozatali eljárások nehezen átlátható változatlanságában, a politikai struktúra szerkezeti elemeinek túlzott stabilitásában, a politikai stabilitás által lehetővé vált garanciarendszerek kiépülésének elhúzódásában, az alkotmányos modell túlbiztosítottságában, de közelebbről abban is, hogy a gazdaságirányítás állami intézményrendszere nem tart lépést a vállalati szférát formáló reformokkal.

2. A politikai rendszer reformigényei

E rövid írás keretében nem vállalkozhatok arra, hogy e kérdésről átfogó elemzést adjak, így nem elsősorban a konkrét reformszükségletekről lehet szó, hanem e kérdés általános politikaelméleti vetületeiről.

Pártközpontú politikai rendszerünket nem a társadalmi nyilvánosságra apelláló, tömegbázist generáló nyílt politikai irányzatok konfliktusos összeütközéseinek sorozata formálja. Egy ilyen típusú struktúrában a társadalmi újratermelés alapszerkezete stabil, nem kérdőjeleződik meg, a reformok pedig az egyes társadalmi erők kompromisszumaiként állnak elő, amelyek nem tudatosan, valamiféle társadalmi optimumként kidolgozott társadalmi tervek, programok; ellenkezőleg: a spontán politikai mozgások jellemzik, előre nehezen kiszámíthatóan, az erőviszonyok játékának megfelelően alakulnak ki. E mozgásokat a formális racionalitáson kívül eső társadalmi-politikai önfejlődés jellemzi. Kicsit leegyszerűsítve: nem a formáció általános problémáit kezelik a politika síkján, hanem a társadalom legfeszítőbb, a felszínre toluló konfliktusait.

A szocializmus politikai rendszerében ma még történetileg az alapviszonyok formálódnak, ezt nem kell különösebb bizonygatni. Ez sokszor irracionális, de szubjektíve érthetően, felértékeli a stabilitás-szükségleteket. A felfokozott stabilitásigény sokszor még a reformok szükségességének elismerését is akadályozza, és olyan strukturális paradigmákat intézményesít, amelyek a személyi kiválasztódás szelekciós értékeit is befolyásolják. Objektív okok játszanak közre abban, hogy eddig még nem épült ki egy olyan szervezeti keret, amelyben egy ún. dinamizált stabilitást lehetne intézményesíteni. Ez magyarázza, hogy a politikai konfliktusok hosszabb időn keresztül halmozódhatnak, és időnként radikális váltások mennek végbe anélkül, hogy az ehhez vezető utakat előre pontosan ki lehetne számítani. Nyilvánvalóan leegyszerűsített ez a kép, és sokkalta árnyaltabban kellene elemezni. Alapigazságai azonban nehezen vitathatóak.

Különösen fontosnak tűnik az a momentum, hogy a politikai rendszer latens tagoltsága miképpen lenne jobban hasznosítható. A jelenleg érvényesülő demokratikus formák egy sajátos logikai keret határait kitöltik, lehetőségei ebben a tartományban erősen korlátozottak. A politikai döntésmechanizmus adott keretei között a valóságos ellensúlyok nehezen intézményesíthetőek, az a formula, hogy a párt önmaga ellenzéke, ezt a problémát csupán verbálisan oldja meg. A politikai rendszer reformja e kérdés körül kristályosodhat ki. Érinti ez a probléma a hatalom szerkezetének

az intézményesülését is, nevezetesen az ún. hatalmi ágak megosztását és a kormányzat önálló politikai felelősségét, hogy csak a legfontosabb kérdéseket említsük. Jelenlegi, immár közel négy évtizedes politikai rendszer-modellükben tételeződik a hatalom egysége, amit részben az egypártrendszer, de főképp a párt vezető szerepének értelmezése és intézményesítése fejez ki. Ugyanakkor a politikai rendszer a legitimitás mentén egyértelműen megkettőződik, mivel a párt által biztosított szubsztantív legitimitás nem nélkülözheti az állami formális legitimitás intézményesítését, a politikai rendszer formális társadalmi felhatalmazását és ennek szervezeti keretekben történő biztosítását. Az államélet szervezeti elkülönítése azonban nem jelent hatalommegosztást, különösen nem, ha meggondoljuk, hogy a hatalommegosztásnak nincs társadalmi hordozója. Magyarán: az állami relatív függetlenség gyakorlatilag és ideológiailag is a létező pártpolitikai hatalmi szerkezet értelmezési illetékességébe tartozó kérdés, természetesen nem függetlenül a politikát is meghatározó társadalmi folyamatokról.

Intézményesített ellensúlyokra és kontroll-mechanizmusokra tehát szükség van, ez azonban, úgy vélem, nem képzelhető el a hatalommegosztás koncepcióját felhasználva. Elismerendő azonban: ez az egyik legfontosabb vitakérdés a politikai rendszer reformját illetően. E körbe tartozik az a strukturális – ma még kevéssé tanulmányozott – probléma, hogy milyen a valóságos kapcsolat párt és állam, illetőleg a párt és a társadalmi érdekképviseletek között. Reformkoncepciók vázolása előtt azt a szférát feltétlenül elemezni kellene.

Ha a klasszikus hatalommegosztási koncepció kevéssé felhasználhatónak tűnik is, az államon belüli funkcionális elkülönítésnek nagyon értékes, pozitív tartalékai ismerhetők el. Az alkotmányos modellben a jelenlegi munkamegosztás területeket még hatékonyabban el lehetne különíteni úgy, hogy az egyes tevékenységfajták kölcsönös kontrollját hatékonyabban intézményesítjük a jogrend keretein belül, annak jelentőségét radikálisan megnövelve. (Csupán példaként: valóságos alkotmánybíróság, a közigazgatás feletti bírói kontroll, a közigazgatás szakmai-politikai súlyának növelése, társadalmi presztízsének restaurálása.) Ebbe a koncepcióba illeszthető bele a kormányzati tevékenység markáns politikai újraértékelése, ami azonban gyökeres változásokat feltételez a párt felsőszintű politikai döntésmechanizmusában.

Fantáziánknak ezen a ponton megálljt parancsolhatunk. A politikai rendszer reformigényei ma már eléggé széles felületen megfogalmazódnak. Az elemzési apparátus és a rendszerezett empirikus tudás mértéke szerénységre int. Látnunk kell, hogy a politika önértékelése ezen a területen szorosabban összefügg a tudományosnak nevezhető koncepciók formálódásával. A felismert szükségszerűség még nem jelent cselekvőképességet. Gondolati tervek azonban nagyon is kellenek. És vannak is. Ma még eléggé eklektikusan, integrálatlanul, szűk szakmai körökbe zártan, korlátozott szakmai és még korlátozottabb politikai nyilvánossággal. Több példát is hozhatunk arra, hogy a tudományos közösség rendelkezik a politikai szerkezetre vonatkozó részkoncepciókkal. (Példaként: a választási rendszer reformjának tudományos koncepciója a társadalmi érdekképviseletek országos listára vitelét javasolta. A döntésfolyamatban ezt elvetették. A legutóbbi alkotmánymódosítás jelzi, hogy az előfeltevés helyes volt.) A részkoncepciókat azonban csak a politikai mozgások szelektálhatják és integrálhatják a politikai rendszer reformjává.

TAMÁS PÁL

A MOZGÁSTÉRRŐL: SZABADSÁGI FOKOK ÉS KORLÁTOK

A régi Kína reformerei sohasem helyezték a jövőbe ideáljaikat, mert gyakorlati tapasztalataikból tudták, hogy abban a társadalomban meghallgatásra csak a múlthoz igazított utópiák számíthatnak. Változások támogatásánál a múlt presztízsének felhasználása elengedhetetlen volt. Ezt a „technikát" *Etienne Balázs* „retrospektív utópiának" hívja.*

A mi civilizációnkban, vagy inkább a mi politikai égtájainkon ilyen fajta kötelező referenciának – hosszú ideig – inkább a „prospektív utópiák" számítottak. Most azonban a túlzott jövőre hivatkozás kiváltotta immunreakciók számos vonatkozásban máris jelentkeznek. Vonatkoztatási rendszer, vagy azt pótlóan legalább valamilyen, a beavatottság érzését jelezni hivatott néhány terminus használata nagyobb „Gestaltok" kezelése szerint tagozódó szellemi életünkben ugyanakkor elengedhetetlennek tűnik. Így megszületik az új referenciaforma, a „processzuális utópia". Most a reformvárás lesz az az intellektuális gomblyukjelvény, amely a „főáramhoz tartozást" kifejezi. Ez persze önmagában nem baj.

● De *először* is, e „processzuális utópia" kialakulása és szakrális hivatkozási alappá válása a múlt és a jövő értékvezérlési alapkénti, vagy ha úgy tetszik, egyfajta ideológiai devalválódásából következik.

● *Másodszor*, a vágyak mögött ugyanakkor nem látom a mozgalmat. S hasonlóképpen nem nagyon tűnnek fel a gazdaság „reanimációjával" küzdő központi döntéshozó szerveknél azok a koncepcionális változások, amelyekből egy ambiciózus társadalmi reform kirajzolódhatna. Miután a mi égtájainkon a sikerhez elvben mind a kettő kellene, s én egyelőre egyiket se látom, a „reform" ügyében *Gombár Csabá*nál és *Lengyel László*nál pesszimistább vagyok. Lehet persze, hogy mindössze másmilyen fogalmakat használunk. Ők ugyanis reformot látnak az elmúlt két évtized köztörténetének azon eseménysorainál is, ahol bár a változásokat talán hasonlóan érzékeljük, én csak napi kis és nagyobb csatákban kiharcolt valamelyest táguló érdekérvényesítési mozgásteret és a politikai rendszer ad hoc adaptálódási kísérleteit vélem tettenérni.

● *Harmadszor*. Miután egyfelől a társadalomban jelen van ez a meglehetős nagy érzelmi töltésű reformvárás, másfelől pedig a pillanatnyi domináns kelet-európai politikai kultúrának legközpontibb értéke a rendpártiság, a stabilitás, a folyamatosság; így egy változássorozat „reformmá ütése" különösen kényes politikai aktussá válik. És a dolog kényességéből következően is, érthetően, a hatalmi elit körében csoportonként igen eltérő felfogások is élhetnek a szükséges és lehetséges változások és a „reform" címke viszonyáról. Lesznek, akik úgy vélik, a fennálló állapotokat és kialakult „kicentizett" érdeklibikókát a lehető legkisebb mértékben szabad csak megbontani, de a lehető leghangosabban kell reformról beszélni. S bizonyára lesznek (vagy vannak) olyanok, akik radikálisabb változásokat kedvelnének, de ezek nehézségeit – vélik – csak tovább fokoznák, valamilyen élénkebb színű zászló lobogtatásával.. S valószínű, hogy léteznek-létezhetnek az összes többi kom-

*Balázs, E.: Chinese Civilization and Bureacracy. London, 1966. 243. o.

binációk is. Ilyen körülmények között, amikor a politikai elit egy másik hagyománya monolit voltának hangoztatása, nem lehet kitérni, már csak a közhangulat közömbösítése miatt sem, a reformra hivatkozás elől. De, a reformra hivatkozó programok számára azt a legéletlenebb kontúrokkal lesz kívánatos megtenni, mert így lehet (feltehetően mind a hatalmi eliten belül, mint azon kívül) a legnagyobb arányú támogatást biztosítani.

Valódi reformok nélkül pedig minden társadalomnak leromlik az adaptálódó képessége, és így csökken a krízisállósága is. Különösen markánsan igaznak tűnik ez a közhely azokban a kelet-európai társadalmakban, amelyekben a társadalom különböző alrendszerei autonómiája nagymértékben visszafejlődött, s így a rés a spontán társadalmi adaptációs folyamatok számára viszonylag szűk. Következésképpen felértékelődnek mindazok a tervezett akciók, amelyek nagyobb mértékű legitim változásgerjesztő lépéssorként szóba jöhetnek. Ezen egyébként az sem változtat alapvetően, hogy az általam valamelyest be- és átlátható mai magyar reformgondolkozás (köztük a vitaindító szerzőpárosé is) ilyesmire vár, és az ilyen lépések alfájának és omegájának tulajdonképpen a társadalmi cselekvési rés bővítését tartja. De ezt a nyitást elsősorban a hatalmi elit belátásától, elhatározásától várná; felülről generálná (végső soron attól lenne az reform is). Erre persze bizonyos esélyek talán vannak is. Miden ellentmondásával, összes támadási és visszavonulási szakaszával együtt is ezt sugallja sokak számára az elmúlt tizenöt év gazdasági reform története. És ezeket én sem csak gazdasági változásoknak látom, összességükben én is úgy vélem, talán kiérdemlik a „társadalmi reform" jelzőt is. E folyamatban azonban maga a „társadalmi reform" csak egyfajta melléktermék. Tulajdonképpen, már 1953-tól *Sztálin* halála után, megkezdődött egy általánosabb, bizonyos vonalaiban a máig érő folyamat, amely a társadalom és a politika érintkezési felületeinek mind nagyobb hányadát érintette. A társadalmat teljességében maga alá rendelő, a legkülönfélébb szférák lényegi döntéseit a politikai rendszerbe áthelyező társadalomirányítási konstrukció az egyes társadalmi alrendszereket olyan mértékben lebénította, hogy az már magát a politikai rendszer stabilitását is veszélyeztette. Tehát, egyfelől nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdaságnak, tudománynak, kultúrának stb. mégis kell valamennyi autonómiát adni. De ugyanakkor, mivel a rendszer a teljes ellenőrzés axiómáján alapult, nem volt az sem világos, hogy a döntési jogok milyen körét (és milyen sebességgel?) lehet a politikából „leadni". S mivel a közvetetten ellenőrzéshez elvben szükséges információ sem állt (s a rendszerek komplexitása miatt nem is állhatott) igazán rendelkezésre, még a közvetett irányítás olyan módszereit is ki kellett menet közben dolgozni, melyek úgy adnak játékteret a társadalomnak, hogy közben nemhogy nem gyengítik, hanem a lehetőségekhez képest tovább erősítik a hagyományos politikai rendszert is. Ebben a nagyon fontos innovációs folyamatban egyébként, legalábbis az itt most közelebbről elemzett, vitatott magyarországi esetben, a politikai rendszer tanulóképessége nem is vizsgázott olyan rosszul.

S miután a szocializmusképek kontúrjait végeredményben nem az elméleti gondolkozás, hanem egy adott, a későbbiekben mintául szolgáló politikai modell konkrét társadalmi erőterében kialakult formái alakították ki, a teória abban sem tudott megnyugtatóan segíteni a politikának, hogy tisztázza, melyek a modell olyan elhanyagolható elemei, melyek nélkül az még szubsztanciájában érintetlennek minősül, s melyek azok, amelyeket lényegiek, s e felfogás szerint érintetlenek. Így, lépéskényszerben lévén, a politikának végül is próba-hiba módszerrel kellett operálnia (amelyet még tovább bonyolított, hogy esetenként mások voltak a próba és a hiba ismérvei a politika és az egyes társadalmi szférák felől nézve). S az egész folyamatot tovább bonyolítja, hogy nem kimunkáltak, a „politikai technológiák" szintjén a monolit uralmi szerkezetek lebontása evolúciós útjának módszerei sem.

S itt rögtön felmerül két további kérdés: „Mennyit tudunk a magyar társadalomról egy nagyobb ívű reformfolyamat beindításához (továbbfolytatásához?)?" és „Kik, milyen csoportok lesznek-lehetnek a reform hordozói: konstruktőrei, végrehajtói, legszűkebb társadalmi bázisa?".

Nem tudom, hogy a vitaindítóban egy alfejezet mottóul választott *Németh László*-idézettel a koraszülött reformnemzedékről *Gombár* és *Lengyel* mennyire kíván véleményt mondani mostani társadalmi reformer közíróinkról és a körülöttük levő tisztelő-szurkoló holdudvarról. Az eddigi tör-

ténéseket (és nem-történéseket) szemlélve, valószínűleg egy jókora adag szkepszis elkerülhetetlen, de azért én két vonatkozásban óvatosan, de mégis ellenvéleményt jelentenék be.

● Először is a mostani érlelődő reform-folyamatok „tervezőasztalon" születnek. Következik ez a társadalom már unalomig ismételten deklarált korlátozott önszervező képességéből, de azokból az általánosabb politikai keretekből is, amelyekben a társadalomirányítást szervezett csoportok részéről nyomás irányítottan nem éri. Persze, nem azért, mert a feszültség okai hiányoznak, hanem mert meggátolta azon szervezeti formák kialakulását, amelyekben a kollektív protestálás keretei kialakulhattak volna. Következésképpen, a jelentkező nyomás egyéni észlelésekből és reakciókból áll össze. Ez egyfelől megkönnyíti a politika dolgát a válaszok kezelésénél.

● Másfelől viszont az egyéni reakciókból csak viszonylag ritkán szűrődnek le olyan társadalompolitikai léptékben is kiérlelt cselekvési lehetőségek, amelyeket – nyomás alatt, vagy épp a várhatóan megnövekedő nyomást kivédendően – a hatalmi elit elfogadhatna, s saját cselekvési forgatókönyveként hirdethetné később meg. Így azután maradnak a tervezőasztali megoldások. Ezek kialakításához még keveset tudunk saját társadalmunkról – vélik nem is oly kevesen. A megtervezett változások részleteit is előre látni, figyelembe venni, befolyásolni, már valószínűleg a 18. századi felvilágosodott abszolutizmus idején is túlzott ambíciónak számított. A modern társadalom komplexitása és a rendelkezésre álló társadalomtudományi tudás egyfajta radukcionista jellege közötti feszültség (ez utóbbi bizonyos értelemben következik magából a modern tudomány megismerési stratégiáiból is) szintén nem ezeket az ambíciókat erősíti. Ez látszik egyébként a gazdasági reformelméletek és a konkrét cselekvés eddigi menetéből is.

A különféle elméleti megfontolásokból következően, egyértelműen ajánlott piaci vagy piacszerű elemeket a némileg új típusú pikkelyekkel borított, de alapanyagcseréjében változatlan „tervutasításos sárkány" jóízűen elropogtatta és lényegében, a gazdaság általános teljesítőképessége vonatkozásában, minden maradt a régiben. Tehát van nyilvánvalóan egyfajta tudás-deficit is. De, legalább én úgy vélem, hogy a magyar társadalomról rendelkezésre álló tudás, mégpedig egyértelműen az elmúlt tizenöt év munkájának eredményeként, egyáltalán nem rosszabb minőségű, mint a világ nagy társadalomtudományi műhelyeiben rendelkezésre álló tudás azok közvetlen környezetéről.

A háttér-tudás probléma nem itt jelentkezik. Én inkább abban látnám, hogy a társadalmi változások előkészítéséhez szükséges tudásnak nem egyszerűen egyes diszciplínák ott szokásos standard végtermékének, hanem sajátságosan összecementeződött „alkalmazásorientált" társadalmi tudásnak kell lennie. Ez pedig önmagától nem jön össze. Azt tudatosan hirdetett program keretében saját vállalásuk alapján kutató csoportok sora, akár egy egész társadalomtudósi nemzedék – esetleg nem túl erős ellenszélben – maga hozza létre. Vagy egy tudatos reformelőkészítő politikai akarat fogja mozgósítani. S miután e program indíttatása kívülről és a tudományon belülről egyaránt hiányzott – a jövőbeli reformokhoz szükséges tudás ott van ugyan a magyar társadalomkutatásban –, de csak olyan formában, mint az exponált, de még nem előhívott felvétel a negatívon. Amivel, ugye, fényképkiállításon még nem lehet indulni...

Mindez szorosan összefügg a tervezett változásokat előkészítő szakértői stábok helyzetével. Ha a programok, a jelenleg meghatározó szereposztásból következően, nem társadalmi erők interakcióiban fogalmazódnak meg, hanem felvilágosult állami (és párt)hivatalnokok íróasztalainál születnek, akkor kialakításukhoz elkerülhetetlenül nem a közvetlen társadalmi tapasztalatok, hanem egyfajta szekunder tudás: statisztikák, prognózisok, elemzések fogják az alapot adni. Így, a reformalapozó tudás exponáltsági fokától függetlenül, egy szakértői csoport az ügyek előkészítésénél kikerülhetetlenül kulcsszerephez jut. Persze, ahogy a vitaindító írja „az uralmi modernizáció" még nem túl előrehaladott. S nyilvánvalóan az udvari bolond humorérzékét nem kis mértékben befolyásolja, ha tudja, egy rosszul fogadott tréfa nyomán akár a nyelvét is téphetik. De az egész probléma egy szélesebb értelmiségpolitikai kérdésbe ágyazódik be.

A politikai rendszer az értelmiséggel Kelet-Európában – mint ezen az égtájon a társadalmi ideológiák legfontosabb hagyományos előállítójával és forgalmazójával – a XX. kongresszust köve-

tő évektől kezdve, kétségtelenül, próbált egyezkedni. Hogy mindennek eredményeként beszélhetünk-e egyfajta „történelmi kompromisszumról" (vagy, hogy ez jelentette volna a kompromisszum lényegét), valamint hogy az értelmiség és a politikai elit-párbeszédekben sor került-e végül a hatalmi monopólium valamilyen megosztására is, avagy nem, arról bizonyára még sokáig sokfajta nézet lesz forgalomban. Én magam hajlamos leszek kisebb jelentőséget tulajdonítani a történteknek, mint az új értelmiségelméletek többsége. De itt csak az a kérdés, a reformok sorsához kapcsolódó némely szegmenset próbálnám jelezni.

Valószínűleg nehezen támadható az az állítás, hogy a kelet-európai értelmiség (vagy annak legnagyobb hányada) hagyományosan kész volt közreműködni a társadalmi javak különböző, az államon keresztül realizálódó újraelosztási rendszereivel. Ezt a „szövetséget" azután különféle önideológiákkal igazolták. Ezek között az egyik legfontosabb volt annak hirdetése is, hogy az értelmiség a potenciális társadalmi reformok előkészítését szolgálja ebben a paktumban. S tulajdonképpen tudatosan áldozatot vállal, feladja „társadalmi függetlenségét", hogy így az egész társadalom érdekében álló változásokat szolgálhassa.

Ebből a réteg-ideológiából következően mind ez idáig a szakértői szerepet – „én ezekkel nem játszom" alapon – nem elvállaló értelmiségi Magyarországon (a kultúrpolitikai karanténba helyezettség korántsem önkéntes eseteitől eltekintve) nem volt túl gyakori. De nem fordultak nagyobb számban elő olyan értelmiségi önreflexiós kísérletek sem, amelyek e „potenciális reformer" szerep mellé néhány kérdőjelet tettek volna ki. Mostanában azonban, mintha mindkét vonatkozásban valamilyen változások látszanának feltűnni.

Egyfajta értelmiségi túlképzés (nem a társadalom hosszabb távú szükségleteihez, hanem a pillanatnyi szervezeti és munkaerőpiaci helyzethez viszonyított!) következtében az értelmiség friss csoportjainak egy részét a társadalomirányítás nem tudja sem igényeinek megfelelő munkával, sem – ehhez kapcsolódóan – kielégítő társadalmi státusszal ellátni. E kielégítetlen igények kétségtelenül társadalmi radikalizmust szülnek. Egyre nagyobb értelmiségi rétegek érzik úgy, hogy őket nem vették be abba a speciális helyzetű csoportba, amely helyzetéért eddig többek között azzal fizetett, hogy társadalomirányítási döntésekhez, s ezek között reformkísérletekhez is – valódi szaktudással és a tudományos tudás legitimációs erejével – segítséget nyújtott. Így, ezek a „kimaradtak", az egész, a többiekre vonatkozó alkut is megkérdőjelezik.

És tulajdonképpen egy olyan időszakban, amelyben esetleg egyelőre valamilyen szakmai fórumon megindulhat egyfajta társadalmi reformfolyamat körüljárása – még ha az elemezhető szövegekben kevéssé, de köznapi viselkedési formákban egyre jobban jelentkezően – az elszakadás fontos csoportokat választhat le az elvileg hadrafogható „reformértelmiségről". Ugyanakkor az sem látszik, hogy valahol máshol, ezekből és másokból verődne össze valamilyen „reformcsapat". S egyáltalán, írásom befejezésénél vissza kell egy, a bevezetőben érintett kérdéshez még egyszer térnem. Lehet-e társadalmi reformot csinálni – az íráson és beszéden túl – mozgalom nélkül?

Nem azt állítom, hogy városi közösségek, szakmák, gazdasági szervezetek nem kívánnak maguknak nagyobb érdekérvényesítési teret. De, egyelőre, én nem látom sem azokat a virtuális, sem azokat a valódi társadalmi magokat, amelyek köré ambíciózus reformtörekvések kikristályosodhatnak. Lehet, hogy persze ez természetes állapot. Következménye néhány vitában is érintett tényezőnek. S bizonyára eredménye a társadalmi vagy csoportos megváltás helyetti individuális megoldások eluralkodásának is. Ez utóbbi egyébként egyáltalán nem „természeti csapás", hanem jól beazonosítható alapértéke a domináns politikai kultúrának.

Mindazonáltal, én azért bízom vitáinkban is. Lehet, hogy az intellektuális divattól jöhet azért majd segítség egy fogalmi apparátus kialakításához. S az még felhasználható lesz különböző programok kimunkálásánál. És az így értéküket visszanyert szavak, még akár híveket is toborozhatnak. Hátha így áll fel majd egy „reformcsapat". Persze, más utakat valószínűbbeknek, kevésbé „értelmiségszagúaknak" látok. De mit tegyünk, ha esetleg mi mégis ily módon jutunk cselekvési lehetőségekhez.

FERGE ZSUZSA

A SZOCIÁLIS MUNKÁRÓL SKÓCIÁBAN
(Egy tanulmányút tapasztalatai)

1. Néhány háttér-információ

A szociális munkának mintegy 100 évre visszanyúló megszakítatlan hagyományai vannak Nagy-Britanniában. Kezdetben a szociális munka filantrópok önkéntes vállalkozása volt, bár viszonylag hamar intézményesült a *Charity Organisation Society* keretei között. A teljesen önkéntes, magánalapítványok segítségével működő szolgálat a II. világháború előtt csak szórványosan, egyes területeken került át a közigazgatásba. Elég gyorsan kitűnt, hogy a szakképzetlenség a munka kárára van, így már 1895-től kezdve elindultak képzési törekvések – számos megtorpanással és irányváltással. A legjelentősebb első irányváltás abból adódott, hogy a felsőfokú társadalomtudományi képzésbe szervülő szociális munkás oktatást a húszas évek végén felváltotta egy erősen pszichiátriai töltésű képzés, ami az Egyesült Államokból került át Nagy-Britanniába.

Mind a képzés, mind a szervezeti megoldások 1945 után mentek át gyökeres változásokon. Ekkor kerültek a szociális munka különböző ágai – először a gyermekvédelem, a kórházi szociális munka és a börtönutógondozás – közigazgatási keretbe, bár számtalan önkéntes szervezet máig fennmaradt.

A sokirányú útkeresés mintegy két évtizedig tartott. Ezen idő alatt sokféle szolgálat alakult ki, amelyek a lokális közösség, illetve a család egy-egy különálló problémájával foglalkoztak, számos átfedéssel és fehér folttal, gyakran megfelelő szakmai képzettség és intézményi háttér nélkül. A kusza helyzet tisztázása érdekében előbb Skóciában, majd Angliában szakértői (királyi) bizottságot küldtek ki. A skóciai *Kilbrandon*-jelentés 1964-ben, az angliai *Seebohm*-jelentés 1968-ban készült el. Ezek nyomán születtek meg a szociális szolgálatok átszervezésére vonatkozó törvények, előbb Skóciában (1968), majd Angliában (1970). Közös vonása e törvényeknek, hogy mindkettő egyesítette a helyi közigazgatáson belül az addig széttagolt, különböző szakigazgatási szervek alá tartozó hálózatokat, újradefiniálva a célokat és eszközöket. Az egyesítés nyomán közös szervezetbe kerültek a problémás családokkal, veszélyeztetett gyermekekkel, idősekkel, betegekkel, hajléktalanokkal foglalkozó szolgálatok, ideértve a területen és az intézményekben (átmeneti otthonok, bentlakásos intézmények, kórházak) működő szociális hálózatokat. A közös alapvonások mellett maradtak bizonyos sajátosságok. Így Skóciában teljesebben ment végbe az egyesítés, mert a börtönutógondozó hálózat (*probation service*) is beolvadt a rendszerbe. Skócia radikálisabban alakította át gyermekvédelmi rendszerét az ún. *hearing system*, a fiatalkorú bűnözés újfajta, az igazságszolgáltatás keretein kívül maradó kezelése révén. További előnye a skót törvénynek, hogy lehetőséget nyújt anyagi segítségre a szociális munka keretében. Így mód van arra, hogy az egyébként igen széles körű társadalmi biztonsági segélyrendszert krízishelyzetben stb. kiegészítsék vagy időlegesen helyettesítsék. Végül (az angol törvénytől eltérően) külön paragrafusban rögzíti azt, hogy a szociális munka szervezetének „általános felhatalmazása van a társadalmi jólét előmozdítására".

A szociális szolgálatok átszervezését rendkívül jelentős bővítés és gyors fejlesztés követte, ami egyre sürgetőbbé tette a képzés kereteinek és színvonalának emelését. (Egyetlen példával: Skóciában 1971 és 1981 között 15 ezerről 28 ezerre nőtt a helyi közigazgatás „Szociális munka osztályaihoz" tartozók létszáma, teljes munkaidős foglalkoztatottakban számolva. Ezen belül a terepmunkát végző szociális munkások száma majdnem megháromszorozódott.) Így 1971-ben megalakult a Szociális Munkára Nevelés és Képzés Országos Tanácsa (*Central Council for Education and Training in Social Work*). E tanács irányelveket, javaslatokat és kötelezően betartandó követelményeket, normákat dolgoz ki a képzés különböző formáira, és ezzel biztosítja a képzés általában magas színvonalát.

A mennyiségi és minőségi fejlesztés nyomán egyre határozottabbá váltak a „szociális munkás" szakma kontúrjai, megszületett egy új foglalkozás. Ez tükröződik abban, hogy 1975-ben létrejött a Szociális Munkások Brit Szövetsége (*British Association of Social Workers*), ami biztosítani kívánja a szakmai standardok színvonalemelését, a szakmai azonosságtudat erősítését és szakmai védelmet igyekszik nyújtani. A tapasztalatok folyamatos gyűjtése, feldolgozása és publikálása mellett ez a szervezet dolgozta ki a szociális munkások „erkölcsi kódexét".

Nem szeretném azt a benyomást kelteni, hogy mindezek után minden rendben van a *szociális munka* (a skót hivatalos terminológia), illetve a *szociális szolgálatok* (angol terminológia) területén. Sokféle bírálat éri a szociális munkát különböző oldalakról: „balról", mert végső fokon csak egyéni szinten old meg problémákat, s így tartósítja az adott viszonyokat, ahelyett, hogy változásokhoz járulna hozzá, illetve „jobbról", mert túl költséges és nem eléggé hatékony. (Ez utóbbi bírálatok nyomán újabban elég jelentős költségvetés-csökkentéseket hajtott végre a konzervatív kormányzat.) Az egyre magasabb – felsőfokú és posztgraduális – szinten nyújtott általános és speciális képzés ellenére még nem mindenütt teljes értékű értelmiségi szakmaként elfogadtatni a szociális munkát, ami rontja a más szakmákkal (orvos, jogász) való együttműködést. Ugyanakkor a magas szintű képzés magában rejti a „professzionalizálódás" veszélyét, azt, hogy túl nagy távolság keletkezik szociális munkás és kliens között. Ezt a dilemmát úgy igyekeznek feloldani, hogy a demokratikus kapcsolatok és kommunikáció kultúrájára nevelést beépítik a képzésbe. A gyorsan növekvő szükségletek és a lassabban bővülő erőforrások közötti aránytalanság gyakran vezet vagy a szociális munkások túlterheléséhez, vagy munkájuk színvonalának romlásához.

A sokféle bírálat és bizonytalanság miatt 1980-ban újabb bizottságot küldtek ki azzal a nem titkolt céllal, hogy alapos vizsgálat segítségével igazolják vagy cáfolják a kritikákat, egészen odáig, hogy esetleg mutassák ki a szociális munka feleslegességét. A *Barclay-bizottság* jelentése 1982-ben jelent meg. Az átfogó, sokrétű leírás és elemzés konklúziója az volt, hogy „a szociális munkások sok olyan munkát végeznek el, amelyek elintézetlenül hagyása a kliensek kárára lenne". Más szavakkal: ha nem lennének, ki kellene őket találni.

Nos – ki vannak találva. Bár pontos statisztikák nincsenek, a Barclay-jelentés szerint 1980 körül Nagy-Britanniában (55 millió lakos mellett) a szociális szolgálatokon belül mintegy 100 000 fő végzett a szó szoros értelmében vett szociális munkát központi vagy helyi állami alkalmazásban.

Terepen dolgozott

- kb. 15 700 „tűzvonalbeli" szociális munkás (akiknek mintegy 70%-a volt képzett);
- kb. 5000 csoport- vagy irodavezető a „szociális munka helyi központjaiban" (90%-ban szociális munkás képzettséggel);
- 4000 (zömmel szakképzett) tanácsadó és vezető a közigazgatási központokban („regionális tanácsokban").

Intézményekben dolgozott

- 28 300 fő gondozó személyzet a bentlakásos intézményekben (15%-a képzett);
- 7500 fő gondozást végző személy vagy vezető a napközbeni ellátást nyújtó intézményekben (alig képzettek).

Az *önkéntes* szektorban – jelentős állami támogatással

- 3200 fizetett szociális munkás (60%-ban megfelelő képzettséggel) dolgozott *terepen*, és
- 9200 fő gondozó (17%-uk képzett) intézményekben.

Ezek a számok nem tartalmazzák az adminisztrációt, kisegítő feladatokat végzőket, azokat, akik nem szociális munkás jellegű szakképzettséggel dolgoznak a rendszerben, mint pl. fizikoterápiát végzők; és végül az „otthoni segítőket", akik – teljes munkaidőre átszámítva – két-háromszor annyian vannak, mint a terepen dolgozó szociális munkások. Nincsenek itt számba véve a különböző tanácsadó irodákban dolgozók sem, akiknek pedig rendkívül jelentős a szerepük a jóléti jogosultságok és lehetőségek tisztázásában és kiaknázásában. (Csak a részben központilag finanszírozott Állampolgári Tanácsadó Irodákból, a *Citizen's Advice Bureau*-kból 900 van Nagy-Britanniában.) És végül egyáltalán nem számít a „szociális szolgálatokhoz" az a *60 000* tisztviselő, akik a társadalombiztosítás szervezetén *belül* foglalkoznak az egyedi (bár túlnyomórészt jogilag rögzített) segélyezéssel.

A szociális munka szervezeti keretei az utolsó tíz-egynéhány évben megszilárdultak. A „terepmunka" központjai a „szociális munka helyi csoportjai" vagy irodái. Skóciában ezek szervezetével, munkájával próbáltam megismerkedni.

2. A szociális munka területi szervezete

Skócia legnagyobb közigazgatási egységei a régiók. Az 5 milliós ország tíz régiójából Edinbugh-ban és környékén, a *Lothian region*ban 760 000 ember él. A regionális tanács *Edinburgh*ban van. Szociális Munka főosztályához 17 helyi központ tartozik. Átlagosan tehát 45 000 lakost szolgál egy-egy lokális központ, de ez a szám függ, többek közt, a problémák nagyságától és a települések szétszórtságától. Arra ugyanis gondosan ügyelnek, hogy a központ jól megközelíthető legyen a hozzá tartozó körzet minden pontjáról.

Egy-egy helyi központban 30–60 fő állandó, teljes munkaidős munkatárs és 20–50 többnyire részmunkaidős „otthoni segítő" dolgozik. A központban dolgozók száma, összetétele a lokális szükségletektől függ. A regionális tanács „szociális munka főosztályán" belül külön részleg foglalkozik azzal, hogy az elérhető statisztikák alapján (pl. kormegoszlás, szellemi vagy fizikai fogyatékosság, munkanélküliség stb.) képet kapjon e szükségletekről, illetve, ha szükséges, kiegészítő felméréseket végezzen. Ezen információk alapján a regionális tanács és a helyi központ vezetői együtt dolgozzák ki azt, hogy milyen legyen a helyi „team" összetétele. Itt igen nagy a rugalmasság. Például ha sok a krónikus beteg, akkor az egészségügyi szolgálat kihelyezhet a helyi központba beteglátogató ápolónőt. Ha valamelyik önkéntes társadalmi szervezetnél olyan szemlélettel vagy képzettséggel dolgozik valaki, hogy ki tudná segíteni a helyi *team*et, akkor mindkét fél kérheti, hogy hosszabb-rövidebb időre delegálják ezt a személyt a *team*hez. Ha a központ valamelyik szociális munkára képző intézményből (egyetemről) elérhető, és hallgatókat fogad (heti egy-két napra, vagy többhetes gyakorlatra), akkor a helyi központban „gyakorlati tanár" is van. E tanárok természetesen a leggyakorlottabb, legkitűnőbb szociális munkások közül kerülnek ki. Szeretném aláhúzni, hogy a hallgató és a gyakorlati tanár kapcsolata „szerződés", amely mindkét felet kötelezi. A gyakorlati tanárok (*practice teacher*) a helyi *team* tagjai, akik továbbra is végeznek terepmunkát fennmaradó idejükben, s ugyanúgy a regionális tanács Szociális munka főosztályának alkalmazottai, mint a team többi tagja. (Azaz nem az egyetem fizeti őket, és felügyeletük nem az oktatásügyhöz tartozik.) A regionális tanács Szociális munka főosztályán belül azonban egy külön szakelőadó áll velük állandó kapcsolatban – aki maga is szakképzett, hosszú gyakorlati tapasztalattal rendelkező szociális munkás. (A Lothian régióban 9 gyakorlati tanár van – 5 a helyi teamekben, 3 kórházban, 1 pedig bentlakásos intézményben.)

A helyi központ 40–50 (teljes munkaidős) dolgozójából mintegy 15–20 szakképzett, azaz egyetemi végzettségű szociális munkás. Gyakorlatilag mindenütt van 1–2 (a betegekhez kijáró) gyógytornász, 4–5 adminisztrátor, akik a dossziékat vezetik, a gépelést végzik, és ezen kívül – a

szükségletnek megfelelően – lehet „háztartási közgazdász", aki a családoknak segít pénzbeosztási vagy hasonló ügyeikben; „gyermekjáték oktató", aki a szülők és gyermekek közti viszony javításában játszhat jelentős szerepet stb. Egyre gyakoribb, hogy 1-2 magasan képzett dolgozó a „jóléti jogi tanácsadásra" szakosodik, a nevük *welfare right worker*. A szociális munkások lehetnek *általánosan* vagy *speciálisan* képzettek. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a befejezett, egyetemi szintű általános diploma után szakosodnak vagy a kliensek meghatározott csoportjaival való foglalkozást (alkoholisták, bűnelkövetők, pszichiátriai esetek, szellemi fogyatékosok és családjuk, idősek stb.), illetve bizonyos típusú szociális munkát (irányítás, közösségi munka stb.) végeznek.

A helyi team szervezeti felépítése részben általános normákat követ, részben pedig rugalmas: felfogása jelentős szerepet játszik az elrendezésben. Így pl. általános vonás az, hogy a bejövő ügyfelet az ún. *fogadó team (intake team)* egyik tagjához irányítja a recepcióban dolgozó alkalmazott (aki rendszerint nem egyetemi végzettségű, de az adott munkához legalább tanfolyami végzettséget kapott). Az azonban, hogy a fogadó team tagjai állandóan azonosak-e, vagy bizonyos időközönként cserélődnek, helyi döntés kérdése. A fogadó team vagy azonnal intézkedik, vagy (csoportmegbeszélés után vagy anélkül) az ügyfél egy szociális munkás kliense lesz. Mintegy 4–5 szociális munkás egy-egy *alcsoportot* (subteam) alkot, a közülük legtapasztaltabb vezetésével, aki egyben a *szupervizor*. Ő felelős az eset-elosztásokért is, de alapfeladata a munka minőségének ellenőrzése, és még inkább a segítés. A szupervizor szerepe hangsúlyos. A szupervíziós – egyéni vagy csoportos – esetmegbeszélések állandó továbbképzést jelentenek; segítenek standardok, lehetőleg egységes elveken nyugvó megoldások kidolgozásában; az adott esettel kapcsolatos célok és módszerek folyamatos tisztázásában. Mindemellett a szupervizor a felgyülemlő feszültségek levezetésében biztonsági háttér. Ő jelenti a „biztos helyet", ahol a szociális munkás kimondhatja bizonytalanságait, problémáit, ő az a személy, akivel megoszthatja kételyeit – és aki végső fokon segít megelőzni, hogy a szociális munkás „kiégjen" vagy összeroppanjon.

A *szupervíziós team*ek alkalmasint csak a belső szervezet egyik metszetét jelentik. E mellett (pl. abban az edinburgh-i központban, amely Pilton városrészt látja el, és amelyet többször látogattam) egy ettől teljesen független szervezeti metszet is volt, amelynél a rendező elv a kliens-csoport volt. Egy-egy *munkacsoport* szerveződött a bűnelkövetőkkel, az idősekkel és mozgássérültekkel, a serdülőkkel, a gyermekes családokkal foglalkozásra, és egy csoport kifejezetten a szegénységgel kapcsolatos kérdésekre specializálódott. Ez a rugalmas belső szervezés részben hatékonyságnövelő, részben lehetőséget ad arra, hogy sokféle kommunikációs kapcsolat legyen a dolgozók közt, illetve hogy mindenki többféle munkát végezzen, részben pedig meggátolja merev hierarchiák kialakulását.

A helyi központ minden esetről külön dossziét vezet, amelyben lehetőleg kronologikus sorrendben minden dokumentum megtalálható. A lezárt és a folyó eseteket külön tárolják. (Egyes helyeken külön nyilvántartási módszer segítségével biztosítják, hogy az eset szükséges időközönkénti felülvizsgálata megtörténjen, ehhez azonban számítógépes adattárolás szükséges.) Katasztert, ami a család szoros követését jelenti, csak egyet vezetnek, éspedig a „nem véletlenül bántalmazott gyermekekről". Érdemes talán kiemelni, hogy a gyerekek ilyen értelmű védelme roppant nagy súlyt kapott az egész szociális munkában, és nagyon előtérben van a szociális munkások ezzel kapcsolatos felelőssége. A magyarázat az, hogy Angliában is, de főleg Skóciában, a lehető legtovább igyekeznek összetartani a családot, illetve a lehető legrövidebb időre teszik át a gyereket nevelőszülőkhöz, esetleg – végső esetben – intézetbe. Ha azonban előfordult gyermekbántalmazás, akkor a szociális munkás felelőssége az, hogy úgy dolgozzon a családdal, hogy ne következzen be súlyosabb tragédia.

A skót szociális munka sajátos vonása, mint erre utaltam, a pénzbeli segítség lehetősége. (Ezt a törvény megfelelő paragrafusa nyomán *12 szakaszbeli pénz*nek, *Section 12 money*nak nevezik. Angliában csak 1980 óta, és csak gyermekes családok esetében van ilyen segítésre lehetőség, ezért a skót gyakorlat a kidolgozottabb és sokrétűbb.) A szociális munka során nyújtott pénzsegély elvben csak kisegítő vagy átmeneti jellegű, a társadalombiztosítási segélyezést egészíti ki, vagy annak hézagait pótolja. A pénzsegély megértéséhez valójában az egész segélyrendszert kellene ismertetni, ami-

re itt nincs lehetőség. A lényeg az, hogy az Egészségügyi és Társadalombiztosítási Minisztériumhoz (*Department of Health and Social Security*, DHSS) tartozik mind a járulékfizetéshez kapcsolódó „szabályos" társadalombiztosítás, mind pedig a „pénzügyi rászorultság alapján" nyújtott összes rendszeres és rendkívüli ellátás. Ezeket a segélyeket 1980 után aprólékos részletességgel szabályozták (16 000 [!] paragrafusban), és gyakorlatilag egy sor rendkívüli esetre is normatív szabályokat dolgoztak ki. „Fehér foltok" még így is maradhattak. Főként mégis abból adódnak problémák, hogy az eljárás időigényes lehet; hogy hét végén nincs ügyelet; vagy – és ez talán a legnagyobb baj – a normatíve rögzített szintek olykor olyan alacsonyak, hogy nem oldják meg a család elemi problémáit sem. E nehézségek áthidalására szolgál a *Section 12 money*, ami lehet (akár a DHSS-segélyből levonhatóan) visszatérítendő vagy vissza nem térítendő. Hogy melyik megoldást választják, erről mindig az ügyféllel való megbeszélés alapján döntenek. (Egyszerűen figyelembe veszik, hogy van-e remény és lehetőség a visszafizetésre.)

A szociális munkában való pénzbeli segélynél *két alapelv* érvényesítendő. Az egyik az, hogy *kinek* adható: a családoknak, időseknek, vagy fizikai-szellemi fogyatékosságban szenvedőknek. A másik, hogy *milyen céllal* adható. Itt a lényeg az, hogy a gyors segítség *hosszú távon* megtakarítást jelentsen. (Pl. a fűtési számla hátraléknál a segítés elejét veszi annak, hogy a fűtést kikapcsolják, s ezzel a család élete, a tagok egészége károsodjon, a csövek szétfagyjanak stb.) Az összeg nem túlságosan jelentős – a piltoni központnál pl., ami 39 000 lakost lát el, évi 4000 font. (A társadalombiztosítási segély ennek sokszorosa.) A pénznyújtásnál a lényeg a gyorsaság. 20 fontig a szociális munkások minden formaság nélkül, „kézből kézbe" adhatnak segélyt. 20 és 100 font között a helyi központ belső bizottsága 1 nap alatt dönt. Ennél nagyobb összeg esetében már 1 hét a döntési határidő, és a *divisional director* hozzájárulása szükséges.

Egyébként is a gyorsaságot, a könnyű hozzáférhetőséget mindig szem előtt tartják. Ezért létezik – *nem* a lokális központokban, hanem egy-egy nagyobb egységben – állandó, hétvégi és éjszakai ügyelet, vagy ezért szerveznek olyan „sürgősségi nevelőszülő hálózatot", amelynek akkor is fizetnek átalányt, ha éppen nincs a családnál gyermek, és ahová akár azonnal vihetnek veszélyeztetett gyermeket.

Bármennyi részletet is tegyek e beszámolóhoz, a leírásból kimarad a szociális munkát átitató segítő és humánus légkör. A piltoni központban például leghosszabban a gyakorlati tanárral beszélgettem. *Jim Evatt* – vak, vakvezető kutyája van. Még soha senkinek nem jutott eszébe, hogy ez a testi fogyatékosság bármiben hátráltathatja *Jim*et, de ugyanakkor a regionális tanács is, a helyi központ dolgozói is olyan körülményeket igyekeznek teremteni, amelyek segítenek nehézségeket áthidalni. Vagyis hát a „szociális munkát otthon kezdik". Aprólékos figyelmet szentelnek annak, hogy már a váróhelyiség is barátságos, kényelmes, megbecsülést sugárzó legyen – holott a központ egy lerobbant negyed közepén van. Ugyanígy ügyelnek arra, hogy a magánügyek azok maradjanak, azaz, hogy mindig négyszemközt beszéljenek az ügyféllel, és hogy a közléseket bizalmasan kezeljék.

A szociális munkások egyik legnagyobb dilemmája – a szakmai bizonytalanságokon, a társadalmi megbecsülés gyakori hiányán túl – legalább kettős, de inkább hármas kötöttségük. A helyi közigazgatás alkalmazottai, kötelességük tehát, hogy munkáltatóikkal szemben lojálisak legyenek. Nem kérdőjelezhetnek meg fennálló törvényeket vagy intézményeket, még akkor sem, ha ezek nyilvánvalóan kárára vannak ügyfeleiknek. Benne élnek a helyi közösségben, és felelősséggel tartoznak azért, hogy munkájuk ne ártson, és ha lehet, használjon e közösségnek. És végül elkötelezettek klienseiknek, ügyfeleiknek, akiknek segítenek a lehetőség végső határáig. A hármas kötöttség sokszor vezet ellentmondáshoz. Ha a szabályok lehetővé teszik egy család kilakoltatását, a szociális munkás szembekerül a tanács lakásosztályával is, a DHSS segélyezőivel is, de lehet, hogy mindenkivel szemben elveszíti a harcot. A könnyebb ellenállást a szabályok engedelmes elfogadása jelentené. De a szociális munkára nevelés egész folyamata is, az erkölcsi kódex is azt az elvet igyekeznek átültetni minden segítő foglalkozást végzőbe, hogy „az első elkötelezettség a kliensé". Amennyire meg tudtam ítélni, az elv az esetek túlnyomó többségében érvényesül, még olyankor is, ha ez nincs a szociális munkás előnyére.

A szakma másik, valószínűleg mindennél fontosabb dilemmája a szociális munkás „szerepbizonytalanságából" adódik. Igaz, hogy számos, pozitíven kifejtett szakmai meghatározás található. De a lényeg mégiscsak az, hogy ők kerülnek szembe olyan bajokkal, amelyek a főbb társadalmi alrendszer – munkaerőpiac, lakáselosztás, iskola, egészségügy, szociális intézmények, igazságszolgáltatás, társadalombiztosítás – hiányaiból vagy rossz, nem emberközpontú működéséből fakadnak. És nekik kell ezeket a bajokat gyógyítani, a rendelkezésükre álló, igencsak szűkös eszközökkel, mindenekelőtt saját személyiségükkel. Ahogy Jim Evatt fogalmazott: ők tartják a fedőt, saját kezükkel, a mindig robbanásra kész kuktafazékon.

Nem könnyű, és nagyon tiszteletre méltó vállalkozás ez. Számomra talán az volt a legnagyobb tanulság, hogy mindezt lehet nyitott szemmel, az elkerülhetetlen feszültségek tudatában is csinálni, anélkül, hogy a szociális munkások végzetesen elfásulnának vagy elkeseredének. De ennek feltételei vannak: a magas szintű és erős erkölcsi töltésű képzés-nevelés; a szakmai közeg biztonságot nyújtó jelenléte; és a felettes szervek megértő toleranciája, ami számukra is elfogadhatóvá teszi a szociális munkás többszörös kötődését és azt, hogy lojalitása mindenekelőtt a kliensé.

Ezek után talán érthető, ha úgy vélem: van még mit tanulnunk itthon ezen a területen.

A POLITIKA ÉS A TECHNIKA HATALMA
(Bochum, 1985. október 7–10.)

A *Nyugatnémet Politikatudományi Egyesület* (Deutsche Vereinigung für Politische Wissenschaft) 16. kongresszusát *Bochum*ban, a Ruhr-Egyetemen rendezte meg. Már a hely kiválasztása is összefügg a témával: a „technika hatalma" a Ruhr-vidéken különösképpen érezhető, ahol az új technológiák napról napra alakítják át a régi iparvidék társadalmi, ökológiai és politikai struktúráját is. Az Egyesület kongresszusára több országból (USA, Franciaország, Olaszország stb.) hívott vendégeket. A szocialista országokat csak Magyarország képviselte az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Politológia Csoportjának vezetője, *Bihari Mihály* és két munkatársa, *Pokol Béla* és *Szabó Máté* részvételével. A külföldi vendégek csak megfigyelői státusszal rendelkeztek. A jövőben az Egyesület bővíteni kívánja kapcsolatait a Magyar Politikatudományi Társasággal, ami kölcsönösen előadások tartását jelenthetné.

Az Egyesület kétévenkénti kongresszusán a nyugatnémet politikatudomány egészét foglalkoztató, aktuális témák felvetését és megvitatását tűzi ki célul, valamint itt bonyolítják az Egyesület szervezeti életének egy részét is (taggyűlés, vezetőségválasztás). A kongresszusok között évente többször is ülésezik a kb. 10–12 szekció. Meg kell említeni, hogy az Egyesület 1983 óta nem az egyetlen „társadalmi szerve" a nyugatnémet politikatudománynak. Ekkor hozták létre a Nyugatnémet Politikatudományi Társaságot, amely kis létszámú, csak professzorokból, vagy magasan kvalifikált kutatókból áll, és konzervatív beállítottságú. Az Egyesület továbbra is igényt tart a nyugatnémet politikatudomány egészének képviseletére, hiszen befogadja a fiatal, kezdő kutatókat is, politikai orientációra tekintet nélkül, senkit sem zár ki soraiból. Jóllehet sok a kettős tagsággal rendelkező személy, ennek ellenére a Társaság létrejötte óta az egyesületben erősödött a baloldali profil.

Az Egyesület kb. 1000 fős tagságból 3–400-an vettek részt a kongresszuson. A program több plenáris ülést, részben párhuzamosan szekciók és munkacsoportok sokaságát, és szakmai kirándulásokat is tartalmazott. Az első nap plenáris nyitóülésén *Hans-Hermann Hartwich* (az Egyesület elnöke), *Knut Ipsen, Franz Lehner, Iring Fetscher, Carl Böhret* és mások előadásaiból kirajzolódtak a témaválasztás indokai és a kongresszus céljai. Az Egyesület kongresszusait a hetvenes években elsősorban globális és elméleti jellegű kérdések (legitimáció, politika és gazdaság stb.) körüli viták alapján rendezte. Akkorra tehető az éles irányzati megoszlás kialakulása, amely végül az elméleti és politikai orientációjában rendkívül differenciálttá váló szak szervezeti megoszlásához vezetett a Társaság létrehozásában. Az elkülönülés és a konfliktusok elkerülésére az utóbbi években az Egyesület igyekezett kongresszusait aktuális, és a reálpolitikához közelebb álló *ágazati politikai kérdések* (igazgatás, harmadik világ stb.), a *policy-elemzések* köré csoportosítani. Ebbe a sorba illeszkedett a technológiai változások különféle politikai aspektusainak komplex vizsgálatával foglalkozó bochumi kongresszus is. A kapcsolatot a társadalmi-politikai gyakorlathoz kihangsúlyozta nemcsak a téma és a hely megválasztása, hanem a szokottnál több, előadóként meghívott politikus

és gazdasági vezető. A téma interdiszciplináris jellegéből következően sokan vettek részt más tudományterületekről, elsősorban a közgazdaságtan, a jogtudomány, a filozófia, illetve a műszaki tudományok és a technikakutatás széles spektrumából.

*Iring Fetscher*nek, a hazánkban is jól ismert, marxista orientációjú politikai filozófusnak az előadása jól exponálta a technikai fejlődés által a politika számára felvetődő alapvető alternatívát: „technikát a hatalomhoz, avagy a szabadsághoz?" A technikai fejlődés a társadalmi-politikai haladás számára ambivalens, kétértelmű hatásokkal rendelkezik, ami különféle alternatívákat tesz lehetővé az eltérő értékorientációjú politikai irányzatok számára. A különféle és ellentétes politikai és elméleti irányzatok korábban egyaránt egyértelműen optimista-evolucionista-determinisztikus attitűddel kezelték a technikai fejlődést és következményeit. Ma számos politikai és elméleti irányzat elutasítja azt, és a növekedés korlátozását tűzik ki célul, míg mások töretlenül fenntartják a technikába mint a társadalmi-politikai problémák megoldásába vetett hitet. Megbomlott a korábbi növekedési-evolúcionista-pozitivista konszenzus, amely a technikai fejlődést a társadalmi-politikai változás megkérdőjelezetlen alapjaként kezelte, s így a technika elsődleges politikai problémává vált.

A bevezető előadásokat követő „politikai fórum" (*Max Kaase, Martin Jänicke, Heino Kaack, Fritz W. Scharpf, Thomas Ellwein* és mások) betekintést engedett az NSZK különféle politikai és elméleti irányzatainak a technikai fejlődéssel, annak politikai irányításával és elsősorban az állami szabályozásával kapcsolatos állásfoglalásaiba. A technikai-gazdasági szempontok önállóságának tétele és az állami-politikai irányítás redukálása; a szociálállami beavatkozás révén irányított és ellenőrzött technikai fejlődés; illetve a társadalmi bázis, az érintettek autonóm döntésén alapuló fejlesztés, és az állam önigazgató átépítése voltak a karakterisztikus álláspontok a színvonalas és gondolatgazdag vitában. Külön hangsúlyt kapott itt és más rendezvényeken is a parlament, és általában a képviseleti szervek lehetséges szerepe a technológiai fejlődés irányításában és ellenőrzésében. Olyan terület-e a technológiapolitika, ahol csak az igazgatás és a bürokrácia képviseli a „politikai irányítást", avagy a képviseleti szerveknek, sőt – a zöldek radikáldemokratikus elképzelései szerint – a társadalmi önigazgatásnak is nagy szerepe lehet benne? A vita a kongresszusi termek falainál jóval szélesebb közegben folyik, és tulajdonképpen a fejlett tőkésállamok mai politikájának egyik legalapvetőbb kérdése, egy sor politikai konfliktus forrása.

Ettől az „eszközök és módszerek" körül folyó vitától persze elválaszthatatlan a „célok és értékek" problémája a technikai fejlődés kérdéseinek elméleti-politikai feldolgozásában. Hová kívánják vezetni a társadalmat a technika sajátos fejlesztése révén a különféle politikai-ideológiai irányzatok? Milyenek a különböző fejlesztési koncepciók mögött álló „ideológiák és utópiák"? E kérdéskör már felmerült a politikai fórum vitájában is, de elsődlegesen a másnap délelőtti, a „technikai állam" problémájáról folytatott elméleti-elmélettörténeti vitaülés (*Michael Th. Greven, Kurt Lenk, Richard Saage, Helmut Dubiel, Bernard Willms, Volker Ronge*) témája volt. A hatalom, a piac és a technika specifikus racionalitásának eltérő és ellentétes megítélése a neokonzervatív irányzat, illetve az új társadalmi mozgalmak között állt ennek az érdekes elméleti vitának a középpontjában.

Ezzel párhuzamosan zajlott egy másik plenáris rendezvény, a parlamenti kormányzati rendszer technológiai kihívásairól (*Ulrich v. Alemann, Winfried Steffani, Paul Kevenhörster, Otto Ulrich* és mások). A kongresszus más plenáris rendezvényei a technológiát mint a nemzetközi viszonyok hatalmi tényezőjét, a technológiai-politikai irányítás társadalmi-gazdasági meghatározottságát és érdekkötöttségét, a technológiapolitikai célok társadalmi elfogadhatóságát és elfogadtatását járták körül.

A kongresszus keretében körülbelül tizenöt szekció ülésezett szűkebb keretek között, 30–50 fős tagsággal, a fő témát különböző speciális szempontokból gazdagítva. Így pl. az egészségügy, a politikai képzés, a városfejlődés, a technikai értelmiség, az adattárolás, a tömegkommunikáció, a környezetvédelem, a technológia-kritika, a technika-hatalom-morál összefüggéseit tárgyalták a különböző munkacsoportok vitaülései. A sokféle rendezvénynek persze csak egy részébe nyerhetett betekintést az érdeklődő, mivel ezek párhuzamosan működtek. Voltak a főtémától relatíve független munkacsoportok is, amelyek pl. a jog társadalmi hatékonyságát, illetve a politikai intézmények elméletét tárgyalták.

A kongresszus keretében lezajlott vezetőségválasztás megerősítette *Hans-Hermann Hartwich*ot az Egyesület elnöki tisztségében, a közgyűlés, valamint a kongresszust lezáró, a nyugatnémet politikatudományi oktatásról folytatott vita (*Michael Th. Greven, Dieter Grossen, Gerhard Wittkämper*) pedig alkalmat adott a nyugatnémet politikatudomány önértelmezésének és továbbfejlődési perspektíváinak megvitatására, illetve az alternatívák megfogalmazására.

Jóllehet a kongresszust az aktualitás és a gyakorlatra vonatkozás, az elméleti és a politikai megközelítés közvetítésének kísérlete, az interdiszciplinaritás, az alternatívákban való gondolkodás és az élénk vitaszellem jellemezték, a rendező nyugatnémet politológusok mégsem lehettek igazán elégedettek önmagukkal. A kongresszus kísérlet volt arra, hogy a nyugatnémet politikatudomány figyelmét a modern társadalmi fejlődés egyik alapproblémája felé irányítsa. Hogy ez sikerült-e avagy sem, azt csak hosszabb távon lehet majd megállapítani. Most azonban bebizonyosodott, hogy a nyugatnémet politológia „két nyelven" beszél. Az egyik oldalon állnak az ágazati politikák (*policy*) kutatói, a másikon pedig az általánosabb „elméleti koponyák". Az első csoport már régóta „rámozdult" a témára, amit a tudománypolitika anyagi ösztönzése is elősegített, és leíró, empirikus tanulmányokkal, ágazati szinten feltárt egy sor összefüggést, ám hiányzik ezek elméleti szintetizálása. Ugyanis a másik csoport, az elméleti politológusok nagy része még ma is a hagyományos, normatív-jogi-institucionális megközelítés keretén belül marad, és őket a technika témája vagy egyenesen nem érdekli, vagy pedig hagyományos koncepciók keretében, sokszor több évtizedes elméleti megoldásokat felelevenítve (így pl. a kongresszuson az egyik leggyakrabban idézett név *Helmut Schelsky*é volt) foglalkoznak vele. Ez a diszkrepancia különösen a nem politológus résztvevőket lepte meg, akik ily módon azt tapasztalták, hogy a politológia „lemaradt" az új technológiákkal folytatott elméleti vitákból, s nem dolgozott még ki új koncepciókat az új problémák megközelítésére. Remélhetőleg ez a kongresszus jelentős hozzájárulás, illetve kiindulópont volt a hiátus felszámolásához.

Szabó Máté

János, Andrew C.: The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945 (Princeton University Press, Princeton, 1982. 370 o.)

A szerző a Kaliforniai Egyetem a politikatudomány tanára. Ennek a tudománynak nézőpontjai és módszerei segítségével tárgyalja hazánk történelmét 1825 és 1945 között. Két tudományos kulcsfogalmat használ: 1. *a modernizációt*, 2. a *centrumperiféria* megkülönböztetést. Az említett 120 év magyar történelmét a modernizáció érdekében tett újabb és újabb erőfeszítések soraként értelmezi. Ennek a modernizációnak feltételei azonban nagyon eltérőek voltak a centrumban, tehát Nyugat-Európában, mint a perifériához sorolt Magyarországon. Ezért a modernizáció folyamata is különbözik. A centrumban a technológiai és gazdasági fejlődés megindítja a társadalom modernizálódását és az állam az utóbbiakhoz alkalmazkodva alakul át. Ezzel szemben a periférián a centrum országokban elért gazdasági fejlődést akarják a politikai elitek követni, mivel pedig a gazdasági fejlődés önmagától lassan indul meg, az államot kívánják felhasználni annak gyorsítására. Ezért előbb jön létre a modern nemzetállam, mint a modern társadalom. Az állam így túlsúlyra jut a gazdasági életben és fokozatosan elnyomja a társadalmi demokratizmust. Kapitalista piacgazdaság helyett etatizmus alakul ki, burzsoá társadalom helyett olyan képződmény jön létre, amelyben idegen („pária") vállalkozók kezében van a gazdasági vezetés, a társadalmi hierarchia csúcsán a politikai elitek az államtól nyerhető hasznokon (jól fizetett köztisztviselői állásokon) viaskodnak, a tömegek pedig ki vannak rekesztve a politikai életből, a politikai elit a fényes jövő ígéretével próbálja őket manipulálni. Az ígéretek üressége azonban időről időre világossá válik, a „nemzetközi demonstrációs hatás" (a Nyugattal való összehasonlítás) fokozza az elkeseredést a tömegekben, így a társadalmi és politikai rendszer újra és újra destabilizálódik. Végeredményben a vizsgált 120 év alatt nem sikerült a centrumhoz tartozó országokhoz viszonyított lemaradást csökkenteni.

Ezt a röviden összefoglalt összképet a szerző szinte csak jelzi az alig tíz oldalas összefoglaló fejezetben. Az olvasó maga vonhatja le következtetéseit. A könyvben a hangsúly az egyes korszakok politikai viszonyainak alapos és részletes politikai-szociológiai elemzésén van. A történeti előzmények bemutatása után – ahol a leglényegesebb mondanivaló, hogy az ország a középkor végére megközelítette Nyugat-Európa színvonalát, a 17–18. században azonban relatív és bizonyos vonatkozásokban, pl. termésátlag abszolút értelemben is visszaesett – öt fejezetben egy-egy különálló korszakot, modernizálási kísérletet tárgyal.

A reformkorban (1825–1848) felébred a társadalom politikai vezető rétegében a Nyugathoz való felzárkózás igénye. A gazdasági hátteret az adta, hogy a napóleoni háborúk jó mezőgazdasági árkonjunktúrája után az árak erősen lecsökkennek. Ugyanakkor a földbirtokos osztály megismerte és utánozni kívánta a nyugati uralkodó osztály életszínvonalát és körülményeit. Ennek következménye súlyos egyéni eladósodás volt, az ország külkereskedelmi mérlege pedig tartósan deficitessé vált. A földbirtokosság próbálta a gazdasági terhek növekedését a parasztokra áthárítani, ennek következtében erősen megnőtt a paraszti elégedetlenség, sokan betyárnak álltak, a nemességben viszont állandó volt a félelem a parasztforradalomtól.

Fokozta a rossz közérzetet egy „kollektív identitás krízis": a nemzet romlása, sőt esetleges pusztulása reális perspektívának látszott.

Széchenyi István a feudális agrárviszonyok megszüntetésében látta a kiutat, mert ezáltal remélte a mezőgazdasági termelékenységet fokozni és a külföldi hiteleket a nagybirtokosok számára hozzáférhetővé tenni. A külföldi tőke azonban nem érdeklődött a magyar mezőgazdaságba való befektetés iránt, az arisztokrácia nagy többsége sem a feudális viszonyok felszámolása és a termelékenysége útján akart a szorult helyzetből kiszabadulni, hanem inkább a Habsburg király jóindulatának megnyerésével kívánt biztos birodalmi exportpiacokhoz jutni.

A dzsentri a liberalizmushoz csatlakozott, de nem a szabad piacot tekintette céljának, hanem az állami támogatással elősegített gazdaságfejlesztést. A legelszegényedettebb rész, amely nem tudott földjéből megélni, és ezért valamilyen más kereső foglalkozást keresett (leginkább jogászok voltak), még inkább az állam erősítése és a politikai függetlenség mellett volt, mert így remélte a közhivatalnoki karrier megnyílását.

A régi – nagyrészt német etnikumú – polgárság gazdaságilag hanyatlott, és a vállalkozás helyett megpróbálta gyermekeit taníttatni és értelmiségi jellegű állásokba juttatni.

A modernizációnak ez az első nekifutása a szabadságharc bukásával tört meg. A következő – 1905-ig terjedő – korszakot a „bürokratikus állam és neo-korporatista társadalom" címen tárgyalja. A kiegyezés után ugyanis gyorsan igen nagy magyar állami bürokráciát hoztak létre, hogy a vezető politikusokat támogató dzsentrinek és művelt középrétegnek minél több állást biztosítsanak. Ennek következtében a parasztságra nehezedő adóterhek erősen megnőttek. A társadalom nem vált modernné, hanem – a szerző kifejezésével – neokorporatista maradt, amin azt érti, hogy nem jött létre igazi jogegyenlőség, a jogok a társadalmi funkciók szerint különböztek, a különféle társadalmi funkciók, állások betöltésénél pedig kisebb szerepet játszott az érdem (tehetség, rátermettség), mint az öröklés.

A bürokrácia kezdetben elsősorban a dzsentriből került ki, hamarosan tért hódított azonban a művelt középréteg, benne igen nagy arányban a nemzetiségű hátterű, különösen német csoport. A gazdasági életből kivonuló német polgárság helyét ekkor a korábbinál sokkal nagyobb arányban a zsidó hátterű üzletemberek foglalják. A magyar politikai elit szövetségesének tekintette a zsidóságot, mert elősegítette az ipar és kereskedelem fellendülését, és mert – ellentétben az elzárkózóbb német polgársággal – hajlandó volt gyorsan asszimilálódni. A politikai elitbe azonban nem engedték be a zsidó hátterű üzletembereket. Ezért nevezi őket a szerző – a mai fejlődő országok egynémelyikében ma létező példákra (például a kínai üzletemberek Indonéziában) utalva – pária vállalkozóknak.

1875-ig meglehetősen kedvező volt a gazdasági konjunktúra, ezután azonban súlyos agrárdepresszió indult. A kisbirtokosok az önellátó termelésbe próbáltak visszahúzódni, a dzsentrik jelentős része tönkrement és ezáltal növekedett a köztisztviselői állásra pályázók száma. A földbirtokosok megpróbálták a föld nélküli mezőgazdasági munkásságra áthárítani az áresést, csökkenteni a mezőgazdasági munkabéreket. Az ebből származó elégedetlenséget a szigorú cselédtörvényekkel próbálták kivédeni.

A kormányon levő liberális pártban túlsúlyban voltak a köztisztviselők. Nem minden elszegényedett dzsentrinek jutott azonban közhivatal, az ezért elégedetlenek alkották a függetlenségi és a 48-as párt hátterét.

Az etatizmus, a bürokrácia túltengése és az állami eszközökkel támogatott iparosítás mellett megmaradt a liberális pártban bizonyos fokú ragaszkodás a liberalizmus politikai elveihez. A választókerületek egy részében (elsősorban a városokban) valóban szabad választások voltak, a sajtó bírálhatta a kormányt, így működtek bizonyos politikai kontrollmechanizmusok.

Így történhetett meg, hogy 1905-ben az ellenzék megszerezte a képviselői helyek többségét. Ezzel kezdődik a szerző által a „baloldal forradalmának" nevezett korszak. Az ellenzéki koalíció kormánya ugyan lényegében a liberálisokkal azonos politikát folytatott, és *Tisza István* újjászervezett pártjával 1910-ben újra kormányra került. *Tisza* megpróbált a munkásságnak gazdasági engedményeket tenni, ugyanakkor a politikai elnyomást fokozni. Az elégedetlenség azonban nem csökkent. Élére állt egy új

politikai osztály, amely túlnyomórészben értelmiségi foglalkozású volt, és jelentős részben a politikai hatalomból kirekesztett zsidó és nemzetiségi hátterű csoportokból rekrutálódott. Amikor 1918–1919-ben ez az új politikai osztály rövid időre hatalomra került, megpróbálta a modernizációt felgyorsítani. Ez a kísérlet azonban részben politikai hibák (a földreform elmulasztása, a parasztság hagyományosan gondolkodó részének elidegenítése), főképpen azonban az antant beavatkozása miatt elbukott.

Az 1919 és 1931 közötti időszakot a szerző a „neokorporatizmus restaurációjának" nevezi. A társadalmi hierarchia csúcsán munkamegosztás alakult ki a politikai osztály, a gazdasági életet irányító zsidó polgárság és a nagybirtokosok között.

A súlyos gazdasági helyzetből sikerült kilábalni. A munkásságot azonban nem állította a reálbéremelés és a társadalombiztosítás a rendszer mellé, a parasztságot meg sem kísérelték a rendszerbe inkorporálni, a mezőgazdasági munkásságot pedig teljesen „leírták".

A politikai osztályban is éles megosztottság alakult ki. A régi politikai osztály tagjai, akik a legmagasabb állásokat elfoglalták, a konzervatív-liberális politikát akarták folytatni. Az ellenforradalommal feltört – nagy részben kispolgári és nemzetiségi (főleg német) eredetű – új politikai osztály azonban nemzeti radikalizmust tűzött ki politikai programjául. Ez nagybirtokos- és arisztokráciaellenességben és antiszemitizmusban csúcsosodott ki. Így a *Bethlen* körül csoportosuló konzervatív-liberálisoknak nem volt biztos politikai támaszuk. A világválság idején a radikális jobboldali *Gömbös* került kormányra. Ezzel kezdődik a szerző által a „jobboldal forradalmának" nevezett korszak. Váltogatták egymást a konzervatív-liberális és radikális kormányfők, miközben a kormányzó koalícióban mind a két irányzat helyet foglalt és egymással viaskodott. Ez megbénította a politikai cselekvést és az ország belecsúszott a második világháború tragédiájába, amely elsöpörte a korábbi modernicáziós kísérletek részeredményeit.

Andorka Rudolf

Kőszegfalvi György: Településfejlesztés, településpolitika
(Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 231 o.)

A közelmúltban jelent meg a szerző legújabb – a településpolitika és a településfejlesztés kérdéseivel foglalkozó – rendkívül aktuális munkája, amely nemcsak a szakmai körök érdeklődésére számíthat, hanem a nagyközönségére is. Az utóbbi években kiderült ugyanis, hogy a társadalom a vártnál lényegesen jobban érdeklődik a települések sorsa, fejlődése iránt. A településfejlesztési munka közüggyé vált. Az is bebizonyosodott, hogy a helyi szűkebb, illetve tágabb közösségek mozgathatók saját településük fejlesztése érdekében, azért képesek áldozatot hozni és az eddiginél még nyilvánvalóbbá vált, hogy a települések igen nagy értéket képviselnek. A megváltozott külső és belső feltételek következtében módosultak az irányítással szembeni elvárások, továbbá az irányítás feladatai és lehetőségei is.

A szerző fenti munkája azt tűzte ki célul, hogy bemutassa (összefoglalja és rendszerezze) a településeink mai helyzetére vonatkozó széles körű ismereteket, a fejlődés főbb irányait, a tartalékokat és a szűk keresztmetszeteket, a legfontosabb tennivalókat, és a maga eszközeivel elősegítse az Országgyűlés 1985. áprilisi határozatának érvényre jutását. A könyv a maga korrektségével, széles adatábizásval a témakör egyik kulcsmunkájává vált.

Az *első* nagy fejezet a magyar településfejlesztést és a településpolitikát tekinti át, az egykori Római Birodalom városépítő-településfejlesztő tevékenységétől napjainkig. Hangsúlyozza, hogy a hazai településrendszerben legmaradandóbb értéket az egykori Római Birodalom városépítő, településfejlesztő tevékenysége képvisel, amelynek gondossága és jól tervezettsége

ma is példaként szolgálhat. Meghatározó jelentősége viszont a magyar településrendszer kialakulásában a középkornak volt. Ekkor jöttek létre a mai településrendszernek is fontos elemei, és ekkorra vezethető vissza a falurendszerünk hierarchikus szerveződése. Elemzi a törökök támadásának, a 18. századi telepítéseknek és a vasúthálózat építésének hatását. Bemutatja az I. világháború után előálló új helyzetet és azt a siralmas képet, amely felszabadulásunkkor településeinket jellemezte. „A társadalmi-gazdasági viszonyok nagyfokú elmaradottsága, a területi munkamegosztás fejletlensége, illetve egyoldalú jellege a népesség települési viszonyaiban, az ország településrendszerének kirívó aránytalanságaiban, városaink és falvaink térbeli struktúrájában, építészeti arculatában, beépítésük jellegében, műszaki és kommunális berendezettségük alacsony színvonalában is kifejezésre jutott." Bemutatja a szerző, hogy a felszabadulást követően hogy jutott érvényre a településfejlesztés és a városépítés új szemléletű megközelítése. Nagy szakmai biztonsággal jellemzi az egyes tervidőszakokban elért eredményeket és gondokat. Felsorakoztatja azokat az intézkedéseket, döntéseket, amelyek valamilyen állomást, illetve csomópontot jelentettek településhálózatunk fejlesztésében. Így pl. a Területrendezési Intézet létrehozását, majd megszüntetését, az 1985. évi kormányhatározat, a Településhálózat-fejlesztési Kerettervet, a Településhálózat-fejlesztési Koncepciót, azokat a mennyiségi változásokat, amelyek felhalmozódva új minőséget eredményeztek. Végül megfogalmazza a településfejlesztéssel és az azt irányító településpolitikával szemben támasztott követelményeket (legyen tudományosan megalapozott, a gyakorlat számára biztos iránytűként szolgáljon, és képes legyen a változó feltételekhez rugalmasan alkalmazkodni).

A *második* fejezet a településfejlesztés eredményeire és problémáira koncentrál. Külön értékeli a hetvenes évtized településfejlesztési politikáját, a településrendszer jelenlegi helyzetét, a fejlődés ellentmondásait és feszültségforrásait, valamint a hazai urbanizációs folyamat sajátosságait. A szerző kifejti, hogy az urbanizációs folyamat hajtóereje nemcsak a városokat, hanem a községek növekvő hányadát is átfogja, bevonja az áramkörbe, melynek eredményeként megváltozik a népesség életmódja, életvitele, az építészeti környezettel szembeni magatartása, s hatására a népesség részéről minőségileg új követelmények fogalmazódnak meg. „Így az urbanizáció egyik legnagyobb előnye a népesség hagyományos térbeli elhelyezkedési rendjének felbomlásában, átrendeződésében, a települési viszonyok átalakulásában, az adott területen élő dolgozó, tanuló népesség életkörülményeinek, ellátottsági színvonalának javulásában, az épített környezet fejlődésében, korszerűsödésében nyilvánul meg.

Új egység taglalja a településrendszer fejlesztésének társadalmi-gazdasági feltételeit, lehetőségeit és feladatait, valamint bemutatja a hazai településrendszer strukturális változásait. Ízelítőt kapunk a településfejlődés nemzetközi tapasztalataiból is, elsősorban abból a meggondolásból, hogy más országok gyakorlata is számos, a hazai viszonyok között is tanulságos példákkal szolgálhat. Ilyen pl. a városok központi negyedeinek rehabilitációja-revitalizációja, vegyes használatú területek kialakítása, az ökológiai követelmények érvényesítése, a lakosság széles körű bevonásának formái és módszerei, az energiatakarékos megoldások elterjesztése stb. Hangsúlyozza a szerző, hogy hazánk meszszemenően figyelembe vette településfejlesztő tevékenységében az ENSZ 1976-ban *Vancouver*ben tartott településügyi konferenciájának ajánlásait.

A korszerű településfejlesztés alapjai c. fejezetben rávilágít arra, hogy a települések területi rendszerének lényege nem más, mint területének funkcionális területi egységekre való tagozódása. Az egyes funkcionális területi egységek a települések olyan összefüggő, területi és hálózati elemekből álló részei, amelyek területileg elhatárolhatóak, és fő feladatuk a település rendeltetéséből folyó valamely követelmény teljes vagy részleges kielégítése. Ezeket a területi egységeket (a lakóterület, ipari terület, zöldterület, közlekedési terület és közcélú építési terület) egyenként részletesen elemzi. Ezt követően a szerző – aki az infrastruktúra tudományának kiemelkedő szakértője – sok új összefüggésre és elemre rámutatva, magas szinten jellemzi az egyes funkcionális övezeteket. Itt csupán azt hiányolhatja az olvasó, hogy a mondanivaló alátámasztására, illetve szemléltetésére mellőzi a kartodiagramokat, illetve ábrákat.

Új fejezet taglalja a településfejlesztés tervezési rendszerének fejlődését, időbeni kialakulását. Külön elemzi a speciális településfejlesztési feladatokat, közülük is az ipari területek előkészítésének, szervezésének folyamatát, a tömeges lakásépítést és a meglevő városrészek, a városok központi negyedeinek korszerűsítését, valamint felújítását. E kérdést több aspektusból közelíti meg. Közülük is hangsúlyozottan vizsgálja a településpolitikai jogi eszközrendszerét, majd pedig a gazdasági eszközrendszert. Ecseteli az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási reform utáni kedvezőbb feltételeket, az 1971-es tanácstörvény pozitív hatását és a hetvenes évek társadalmi-gazdasági fejlődésének a tanácsi önállóság erősödésére gyakorolt hatását.

E folyamat kapcsán azonban komoly feszültségek jöttek létre, mint pl. a kisfalvak és a megyeszékhelyek fejlesztési kontrasztja. Rávilágít arra a sokak számára még ma is tisztázatlan kérdésre, hogy az 1971 tavaszán kormányhatározattal elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció sorsa mitől pecsételődött meg, hogy a fejlesztés eszközrendszere, az elosztás mechanizmusa nem a szükséges mértékben alkalmazkodott a fejlesztés valós feladataihoz, de a fejlesztés célja és az ahhoz szükséges anyagi eszközök között sem sikerült megteremteni a szükséges összhangot. Így „ez a helyzet nemcsak objektíve deformálta a települési viszonyok átalakításának, fejlesztésének lényegében ma is helytálló céljait, hanem hálás témául szolgált szubjektív megnyilatkozásoknak is".

Abonyiné Palotás Jolán

Társadalomtudományok a Horthy-korszakban

Magyar könyvészet 1921—1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke (Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Szerk. Komjáthy Miklósné. Bp. 1984. 608. o. II. [köt.] Társadalomtudományok 1. Társadalom— Politika — Közgazdaságtan. [Bibliographia Hungarica 1921—1944.])

A magyar könyvtermést a kezdetektől, 1473-tól 1711-ig Szabó Károly mérte föl először száz esztendeje, a Régi Magyar Könyvtár (RMK) köteteiben, s azóta is folyik az ezeket kiegészítő tevékenység. 1712-től 1920-ig *Petrik Géza* folytatta „Magyarország bibliográfiáját". A fölszabadulás után az OSZK megindította a Magyar Nemzeti Bibliográfia havi, majd kéthetente megjelenő időszaki kurrens jegyzékét, sőt 1964 és 1968 között öt kötetben kiadta ennek kumulációját *Magyar könyvészet 1945–1960.* címmel.

*

A Horthy-korszak nem volt képes a saját könyvterméséről bibliográfiai összesítést adni. A kiváló *Fitz Jenő* főigazgatósága idején, kezdeményezésére, a harmincas évek közepén neki láttak ugyan az 1921-től megjelent kiadványok számbavételének, és az anyaggyűjtés 1935-ig folyt is, de sem kiadni, sem a gyűjtést folytatni nem tudták. Ez a munka is, mint annyi minden a gazdasági és a szellemi életben, a fölszabadult Magyarország tudományosságra várt. Az OSZK 1959-ben alakult retrospektív bibliográfiai szerkesztősége a régi anyag fölhasználásával, sőt a Magyar Szociográfiai Intézet 1942-től 1944 márciusáig negyedévenként megjelenő bibliográfiai füzeteinek a beolvasztásával törlesztette az elődök adósságát. A *Magyar könyvészet 1921–1944.* című sorozat nyolc kötetből áll:

1. Általános művek. Filozófia. Vallás. 1983.

2. Társadalomtudományok. 1. Társadalom. Politika. Közgazdaságtan. 1984.

3. Társadalomtudományok 2. Jog. Közigazgatás. Pedagógia. (Előkészületben.)

4. Természettudományok. Technika. Alkalmazott tudományok. (Előkészületben.)

5. Művészet. Földrajz. Történelem. (Előkészületben.)

6. Nyelvészet. Világirodalom. 1981.

7. Magyar irodalom. 1980.

8. 1–2. kötet: Betűrendes mutató az 1–7. kötethez. (Előkészületben.)

A nyolc kötetből tehát eddig négy jelent meg. Időrendjük nem azonos a köteteknek az Egyetemes Tizedes Osztályozás (ETO) szerint meghatározott szakrendjével. Elsőként a nemzeti tudományok (magyar irodalom, nyelvészet) anyaga vált közkinccsé, hogy mihamarabb megtermékenyíthesse a kutatást és a közművelődést. Igaza van *Vitályos László*nak: kár, hogy nem sorolták ezek közé a történelmet is, és az 5. kötetre még éveket kell várnunk (Könyvtáros, 1985. 688). Örülünk viszont, hogy a társadalomtudományok viszonylag hamar követték a megjelenteket. A sorozat befejezése – a betűrendes mutatókkal – az évtized végére várható. Összesen kb. 150 000 tétel lesz a hét kötetben.

Mindezt, sajnos, nem a most ismertetendő kötetből tudom, hanem az 1983-ban megjelent 1. kötet bevezetőjéből. Helyes lett volna, ha ezt a bevezetőt külön füzetként minden kötethez mellékelték volna, hogy a bibliográfia használója képet kaphasson az egész sorozat szerkezetéről, részeinek összefüggéséről.

*

Az ETO, bár korántsem tökéletes, mégis a gyakorlatban bevált és a nemzetközi eligazodást lehetővé tevő szakrend. Minthogy a legtöbb könyv e szakrend több helyére is beilleszthető, az a gyakorlat alakult ki, hogy egy helyen olvasható a teljes címfölvétel, a lehetséges többi helyen pedig – a szerző és a cím után – utalás található arra a szakrendi helyre, ahol a teljes címfölvétel van. Ezt a megoldást követi rengeteg utalásával a *Magyar könyvészet* is. Ez takarékosabb ugyan, mintha minden lehető helyen megismételné a teljes címfölvételt, ám mégsem eléggé takarékos a lehetséges legkedvezőbb megoldáshoz képest. Ez pedig abban állana, hogy az egyetlen, teljes címfölvételre olyan tárgymutató utalna, amely a könyv minél behatóbban elemzett (analitikus) földolgozása után kínálkozó összes tárgyszót tartalmazza. Így egy mű akár tucatnyi tárgyszóhoz is kerülhetne.

Van ugyan *Tárgymutató* e kötetben – és a *Magyar könyvészet* valamennyi kötetében –, de jobban megnézve rájövünk, hogy ez nem igazi tárgymutató, hanem csupán az ETO szakcsoportszámaihoz tartozó megnevezéseket betűrendbe szedő mutató, tehát voltaképpen a *Tartalomjegyzék* „kifordítása". Az ETO önálló csoportként tünteti föl a *szabadkőművesség*et és a *zsidókérdés*t; így ezek a „tárgyszavak" meg is találhatók a *Tárgymutató*ban. De minthogy az ETO rendszerében nem önálló szakcsoport a *cserkészet* vagy a *cigánykérdés*, ezeket csak a 600 lap gondos átböngészésével lehet összekeresni. Hasonlóképpen az ilyen címszavakat, mint *kubikosság, öngyilkosság, prostitúció, születésszabályozás, tanyakérdés* stb.

Sajnos, névmutató sincs az egyes kötetekhez, tehát e kötet használója is várhat 1990-ig, amikor a sorozat összesítő betűrendes mutatója (nevek, címek, testületek, földrajzi nevek stb.) rendelkezésére áll. Erre bizonyára nagy szükség is lesz, mégis azt hiszem, célszerű lett volna egy-egy kötet névmutatóját külön is elkészíteni. Egyrészt, hogy addig is a lehető legkedvezőbben lehessen használni a bibliográfia elkészült köteteit; másrészt mert egy-egy kötetet úgyis a kutatók meghatározott köre fog használni, őket tehát inkább zavarja a bőség, a túl sok név; s könnyebb a kötet használata, ha magában a kötetben van a mutatója. Még olyan apró finomságokra is jobban lehet szűkebb névanyagban eligazodni, mint az azonos nevű szerzők megkülönböztetése. Az egész sorozatban annyi azonos nevű kerül majd össze, hogy nagy gondot okoz szétválogatásuk. (Ha erre egyáltalán gondot fordítanak, s nem elégednek meg a mechanikus fölsorolással, mint pl. a 7. kötetben, ahol Juhász Gyula művei közt szerepel egy hasonnevű szabadkai rímfaragó versesfüzete is.) Ebben a kötetben is ügyelni kell arra, hogy *Hollós József* (502. lap 1. hasábon), *Horváth János* (502/2), *Németh László* (94/2) és *Ortutay Gyula* (350/2, 516/2, 517/1) nem azonos az e néven általában ismert tudósokkal, írókkal pl. azzal a Németh Lászlóval, aki a 195/1. hasábon, vagy azzal az Ortutay Gyulával, aki – egyebek közt – a 34/1. hasábon szerepel.

Végül azért is jó lenne a kötetenkénti névmutató, mert ebben a hivatkozásnak azt a tüzetesebb módját is meg lehetne valósítani, amelyet a föntebbiekben magam is alkalmaztam, tehát a lapszámra és a hasábra való utalást, mert ez jelentékenyen meggyorsítaná a keresést. A *Magyar könyvészet* az ETO szakcsoportszámaira utal; egy-egy számhoz sokszor félszáz lap is tartozik, tehát a keresőnek ezen belül tovább kell lapoznia mindaddig, amíg a betűrend megfelelő helyén meg nem találja a keresett nevet. Élőfej van ugyan, de ez csak a számot adja, a betűrendet csak lassú lapozással lehet követni.

S ez a betűrend veti föl az újabb gondot. Ha volna kötetenkénti névmutató, a betűrendnek – amely a korszerű bibliográfiában nem anyagközlési alap, mert a mutató sajátja – nem jutna semmi szerep. Sokkal több eligazítást kapna a bibliográfia használója, ha a szakcsoporton belül először tárgykörönként, másodszor – a tárgykörön belül – időrendben (évenként) kapná az adatokat, s legföljebb csak az azonos évben megjelent kiadványok sorrendjét szabná meg (minden más rendező elv elfogyván) az ábécé. Van erre törekvés e kötetben is. Pl. a *Magyar tájak szociográfiája* (36–41) vagy az *Egyes országok szociográfiája* (42–47) című fejezetek logikusan a városok, községek, országok betűrendjében tárják föl anyagukat. Ezt több más szakban is alkalmazni lehetett volna. Pl. a *Magyarországi pártok* (227–242) vagy a *Nemzeti és politikai szervezetek* (242–250) a pártok, szervezetek neve szerint csoportosítva; az adóügyet (407–421) adónemenként, az *Egyes iparga*kat (548–552) iparáganként lehetett volna tagolni.

Nem látszik következetesség abban sem, hogy hol találjuk a teljes címfölvételt, hol az utalást. Az a logikus, hogy ott, ahol tárgya szerint elsősorban lehet, vagy ha ez nem emelhető ki, első előfordulása helyén. Tehát pl. *Szabó Zoltán Cifra nyomorúság*a, amely alcíme szerint *A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*, a betűrend szerint első helyén, a *Bükk* alatt, nem pedig a *Cserhát* alatt, mint most található (38/1). *Nagy Lajos Három magyar városá*t *Győr* alatt (nem mint most: a legutolsó, *Szolnok* alatt) (41/2). Említettem, hogy a szabadkőművességnek külön száma van az ETO-ban; *Kocsis Gézá*nak, *Palatinus József*nek és *Somogyi István*nak a szabadkőművességről szóló könyvei mégsem ott, a 329.7 alatt, hanem a *zsidókérdés* (323.1) alatt szerepelnek; amott csak utalások találhatók, holott éppen fordítva várnánk. A *cionizmus* is önálló csoport [323.13(=924)], a Magyar Cionista Szövetség alapszabályai vagy évi jelentései mégis a *Nemzeti és politikai szervezetek* kiadványai közt találhatók (245/2), sőt az ifjúsági szakosztályra vonatkozó irodalom egy harmadik helyen, az *Egyes magyarországi ifjúsági szervezetek* fejezetben (257/1), *Károlyi Imre* gróf híres könyve, *A kapitalista világrend válsága* (1931) a *Kapitalista gazdaság* című, eléggé általános fejezetbe került, holott a helye – címe szerint is – a *Gazdasági válság* című fejeztben volna, de ott egyúttal még csak utalás sincs (498/2).

Az is baja a mechanikus betűrendi anyagközlésnek, hogy az élet természetes folyamatát a fölismerhetetlenségig szétszakítja. Éppen az imént említett *Károlyi Imre* 1938 tájt parcellázta érdi (érdligeti, érdparkvárosi, hamzsabégi) földjeit. Erről pamfletvita kerekedett. *Dénes István* válaszát (324/2) előbb olvassuk, mint *Soóki Kálmán* (327/2), *Szesztay Sándor* vagy *Terescsényi Gyula* támadásait (328/1), s nemcsak a történés áll fejtetőre, de a négy kiadvány összefüggése is elsikkad. Nem érthető, miért kerülnek egymástól száz lapnyi távolságra a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jegyzőkönyvei (370/1) és évi jelentései (467/2); a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara jegyzőkönyvei (389/1) és jelentései (484/1). Ha a merev betűrend helyett a *Gazdasági egyesülések...* című fejezetet is az egyes szervezetek szerint tagolták volna, mindez egymás mellé került volna, sőt a kamarák történetét tartalmazó kiadványok (*Gesztelyi Nagy László*é a kecskemétiről [375/2]. *Tonelli Sándor*é a szegediről [461/1]) szintén velük egyszerre volna található.

Fejtörést okoz a szükséges elemei magyarázat (az ún. *annotáció*) hiánya is. *Löw Immánuel* szegedi főrabbinak megjelent nyomtatásban a MIKÉFE szegedi vándorgyűlésén 1932-ben elmondott prédikációja (379/2). Tűnődhetünk, hogy mi az a MIKÉFE? Egyet lapozva találjuk a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület, az az MIKÉFE évi jelentéseit (380/2). Ám a bibliográfia használója egy-egy tételt keres, és nem lapozza minduntalan végig az egész köte-

tet. Az ilyet tehát minden alkalommal föl kell oldani. De a későbbi mutatóban sem tükröződhet annak a községnek a neve, amelyet a bibliográfia nem ad meg *K. Tóth Ferenc: Egy község mezőgazdasági helyzete* című írása után (184/2) Nem tudjuk, melyik város vagy község takarékpénztára ünnepelte 1936-ban centenáriumát, amelyről *Szivessy Lehelnek Egy vidéki takarékpénztár százéves jubileumára* című dolgozata szól (427/2). Roppant érdekelne, kikről van szó az 1938-ban szerző nélkül 58 lap terjedelemben megjelent *Vezéri portrék* című füzetben (941/1). S mi lehetett az az „árnyékcsatorna", amelyről 1937-ben *Dinnyés Lajos* – bizonyára a későbbi miniszterelnök – 20 oldalon át értekezett (553/1). Minderről egy-egy tőmondatnyi magyarázat elkelt volna.

A formális szemlélet következménye, hogy ez a bibliográfia tartalmazza azokat a kiadványokat is, amelyeket Magyarország keleti felének fölszabadulása, 1944 októbere után adtak ki, elsősorban Szegeden, Gyomán, Debrecenben. Ha már kimaradtak a *Magyar könyvészet 1945–1960.* című kötetekből, nyilván itt kellett fölvenni. Mégis azt hiszem, helyes lett volna elkülöníteni a Horthy-korszak termésétől, akárha egyetlen lapot tett volna is ki fölsorolásuk: *Lenin rövid életrajza* (26/2), *Fjodorov Vallás és egyház a Szovjetunióban* (103/1), *Gerő Ernő Lesz magyar újjászületés* (108/1) című füzete; a *Gerő Ernő, Révai József* és *Keresztes Mihály* beszédeit tartalmazó *Kommunisták a nemzetgyűlésen* (110/1) című füzet, a *Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja* (111/2), *A Magyar Kommunista Párt ideiglenes szervezeti szabályzata* (237/1) és *A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front szegedi nagygyűlése* (246/1).

Sajtóhiba nélkül könyv nincs, nem csodálkozhatunk, ha az ilyen nehéz szedésű könyvbe is becsúszik néhány. Igazán elenyésző, inkább csak a kuriózum kedvéért teszem szóvá őket. Mindjárt az első tétel, *Fábián Dániel* és *József Attila* hódmezővásárhelyi röpirata kínál ilyen példát. A *Ki a faluba* című fölhívás címével vonzza a fölkiáltójelet, becsapja a másolót: kiteszi, holott az eredetiben nincs ott! (9/1, 29/1) Tomori Viola könyve nem a parasztság szemléletének *kialakulásáról*, hanem *alakulásáról* szól (16/1, 186/1). Nem kubikus (34/2), hanem kubikos néposztályról szól *Oláh Mihály* írása (193/2). A *Szellemi honvédelem és nemzetnevelés* című dolgozat szerzője nem Domonkos, hanem *Domokos Lászlóné* (169/2). *Morvay Péter* mindig gondosan ügyelt arra, hogy sose írjon regős-t, hanem mindig csak regös-t (267/1,2). Nem vágymegye, hanem vármegye a mezőgazdaság szolgálatában (520/2). A mint előtt nem kell vessző a *Mezőgazdaság mint mezőgazdasági ág* című fejezet címében, mert nem hasonlítást, hanem állapotot határoz meg (521). Az utolsó lapon Tomičič nevében a helyes írásmód: *Tomičič* (600/2).

*

Az ETO rendszerében a 3-as szaknak is csak kisebb részét öleli föl ez a kötet: a 300-tól a 339.9 szakig. A kötet alcímében három alosztás tükröződik, holott a kötet négyet tartalmaz:

301 Szociológia
310 Statisztika
320 Politika
330 Közgazdaságtan

Aki a kötet tartalmáról akar számot adni, a bőség zavarával küzd. Jobban tanulmányozva azonban a szakcsoportokat, rájövünk, hogy a Horthy-korszak e tárgykörökben nem annyira tudományos földolgozásokat, mint inkább roppant mennyiségű forrásanyagot hozott létre. A szociológia intézményes képviseletet csak a korszak végén kapott, addig inkább politikai és irodalmi mozgalmak voltak letéteményesei. (Az időszaki kiadványok, mint a színvonalas *Társadalomtudomány* című folyóirat, nem tükröződnek ebben a bibliográfiában.) Érdemes a címfölvételekből kiszedegetni a társadalomtudományok akkori műhelyeit: a Bartha Miklós Társaság Magyar Nemzetgazdasági és Társadalomtudományi Szakosztálya; a Budapesti Egyetem Társadalom Tudományi Intézete; az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztálya; az Erzsébet Egyetem Barátai Tudományos Szövetsége Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya; Magyar Sociographiai [!] Intézet; a pécsi Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem Statisztikai Intézete; a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Magyar Szociográfiai Intézete; Országos Szociálpolitikai Intézet; Magyar Társadalomtu-

mányi Társaság; Egyetemi Szociálpolitikai Intézet [Budapest]; Magyar Társadalompolitikai Társaság stb.

Ami pedig a szerzőket illeti, a hivatalos tudományosság különféle színvonalú képviselőin kívül könyveikkel, füzeteikkel képviseltetve vannak a szélsőbaltól a szélsőjobbig a politikai irányzatok. A régi polgári radikális, szocialista vonzalmú szakírók közül találkozunk még *Braun Soma* és *Dániel Arnold* nevével; a szociáldemokraták érdeklődését *Földes Mihály, Gács Demeter, Kabók Lajos, Migray József* és *Rézler Gyula* művei mutatják; bár a két utóbbi a korszak végén elpártolt, Migray a szélsőjobbig. A hivatalos tudományosságot jó színvonalon *Czettler Jenő, Csikós-Nagy Béla, Gesztelyi Nagy László, Horváth Barna, Kaán Károly, Laky Dezső, Nelly József, Steuer György, Surányi-Unger Tivadar* és *Szombatfalvy György* szakirodalmi munkássága képviseli. A mérsékelt konzervativizmustól a szélsőséges, fajvédő jobboldalig fejtegette álláspontját *Csergő Károly, Dékány István, Kovrig Béla, Méhelÿ Lajos, Weis István, Zsirkay János.* Itt van *Oláh György* híres, szállóigévé vált című műve, a Miskolcon 1928-ban megjelent *Három millió koldus.* De szerepel *Szálasi Ferenc* is 1933. évi első programjával, *A magyar állam felépítésének tervével* és későbbi brosúráival. *Zadravecz István, Meskó Zoltán, Bárdossy László* mellett különös figurája volt a korszaknak a baloldallal és kacérkodó *Rátz Kálmán; Afrika ébred* (1936) és *Utópista szocialisták* (1941) című könyvét *Lázár Vilmos* tanúsága szerint *Agárdi (Danzinger) Ferenc* írta. Ezt éppen az OSZK kutatói (*Pálmai Magda* és *Markovits Györgyi*) hitelesítették, így azt vártam volna, hogy a bibliográfia szögletes zárójelben föl is tünteti a fedőnév mögé – ismeretlen okból, célból – húzódó valódi szerző nevét (vö. Könyvtáros, 1977. 561–562). Egyébként a bibliográfiának egyik érdeme számos ilyen álnév föloldása. Így pl. ebből tudtam meg, hogy *Jon Florea* valójában *Gagyi Jenő* (45/2). Kár, hogy másutt a bibliográfia is elfeledkezik erről, s ott elmulasztja a föloldást (136/2). Néhány más helyen is ehhez a módszerhez kellett volna folyamodni. Pl. a *Népszava naptár*ak *Bujdosó Pétere Farkas Antal* (234/1), a *Vitézek évkönyvé*nek *Gyula diák*ja pedig *Somogyivári Gyula* (250/1).

Kétszer is említettem már *Károlyi Imre* grófot, a korszaknak szintén jellegzetes alakját. Egyfelől a világgazdasági válság idején páratlan őszinteséggel írt a kapitalista gazdaság csődjéről és meglepő tárgyilagossággal a szovjet tervgazdaság eredményeiről, másfelől viszont – a harmincas évek végén – a bolsevizmus és a zsidóság elleni harcot hirdette.

Természetesen a fasizmus német vezéreinek művei is megjelentek Magyarországon. *Hitler Mein Kampf*ja 1935 és 1943 között nyolc kiadást ért meg. *Goebbels*nek a Das Reich 1941. november 16-i számában megjelent cikkét (*A zsidók akarták a háborút!*) hazai hívei frissen megjelentették füzetben magyarul. Rosenbergnek szintén a zsidókérdésről szóló füzetét is kiadta 1942-ben ugyanaz a Centrum kiadó, amely Hitler *Harcom*jának terjesztésére vállalkozott.

Megjelentek azonban Horthy Magyarországában a szocialista és kommunista ideológusok művei is. Mégpedig nemcsak az ausztromarxizmus apostolaié (*Kautsky, Bernstein, Renner*) vagy az angol trade-unionista *MacDonaldé*, hanem *Marx* és *Engels* főbb művei is. A *Kommunista Kiáltvány* a KMP illegális kiadványaként, de *A tőke* 1934 és 1937 között négy kötetben legálisan is. „Müller, a nyomdász", ahogyan Radnóti Miklós *Főtárgyalás* című versében nevezte, azaz *Müller Lajos* (akinek jeles szerepe volt József Attila *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című verseskötetének megjelentetésében) *Európa Könyvtár* címmel sorozatot szerkesztett és adott ki. Ebben 1932-ben kiadta *Engels*nek Feuerbachról szóló tanulmányát és Marxnak *A gótai program kritikája* című művét. Ehhez függelékül, név nélkül ugyan, de legálisan megjelentette *Lenin* Marx-életrajzát is. A harmincas évek elején, 1934 körül illegálisan jelent meg *Lenin*nek *Az államról, A baloldaliság...* és a *Burzsoá és proletárdemokrácia* című füzete. *Müller* adta ki *Plehanov*nak egyik tanulmányát; a Danton kiadó jelentette meg szintén legálisan *Sztálin*nak egyik munkáját (*Három év világgazdasági mérlege*, 1935); *Kassák Lajos* pedig a *Munka könyvtára* című sorozatában Molotovnak *A második orosz ötéves terv* című írását (1932). (Tárgya szerint nem ez a bibliográfia tartalmazza *Sztálin*nak *Botos Vince* álnévvel kiadott elméleti füzetét.) Illegálisan megjelentek még *Dimitrov*nak, *Leontyev*nek és *Kuusinen*nek beszédei, tanulmányai is. Szintén illegálisan *Kun Béla* füzete (1934); de legálisan adták ki *Sándor Pál* filozófiatörténetét és a frakciós *De-*

mény Pál számos elméleti és világpolitikával foglalkozó munkáját.

A korszak eszmetörténetéhez tartoznak a fasizmus és a leninizmus közt „harmadik utat" kereső európai gondolkodók (*Hendrik de Mann, Bergyajev, Röpke, Sombart* stb.) magyarul a harmincas évek második és a negyvenes évek első felében megjelent művei. *Hendrik de Mann* pl. *Németh Lászlót* is erősen foglalkoztatta (*A minőség forradalma*, 5: 125–139).

A hivatalos társadalomtudománytól független, a korszak szociológiáját és szociográfiáját jellemző irányzat természetesen a népi íróké (*Darvas, József, Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Veres Péter*) és a holdudvaruké, a népi mozgalomban kibontakozó tudósoké, publicistáké (*Ádorján János, Jócsik Lajos, Kerék Mihály, Somogyi Imre, Újszászy Kálmán* stb.). A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma révén ide kapcsolható *Gáspár Zoltán, Reitzer Béla, Tomori Viola, Ortutay Gyula* munkássága is. A népi írók mozgalmának szintén jelentős szereplője *Püski Sándor:* az ő kiadói tevékenysége a címfölvételekből szintén követhető: miként lett a jogi jegyzetkiadóból a népi írók kiadója. Furcsa fintora a sorsnak, hogy a Magyar Élet Könyvkiadó első kiadványa 1938-ban azt a naiv célt tűzi ki: *Hozzuk haza az amerikai magyarokat!* S ma *Püski Sándor* New Yorkban – anélkül, hogy magyar állampolgárságát föladta volna – a határainkon kívül legnagyobb magyar könyvesbolt tulajdonosaként szolgálja a magyar kultúrát, irodalmat és tudományt.

Fölbukkan a bibliográfiában *Bajcsy-Zsilinszky Endre, Móricz Miklós* (Móricz Zsigmond öcsce), *Móra Ferenc* és többször *József Attila*. Még a *Hazám* című versének eddig figyelmen kívül hagyott közléséről is innen értesülök: nem lehetetlen, hogy a vers voltaképpen ennek a kiadványnak a számára készült (*Mi a magyar most?*), s csak párhuzamosan jelent meg a Szép Szó 1937. júniusi számában, amelyet eddig első megjelenéseként tartottunk számon. Talán az OSZK nyilvántartásából kiderül az idézett Pantheon kiadvány pontos elkészültének időpontja, s ez eldöntheti a kérdést.

Érdemes fölfigyelni a korán elhunyt *Somogyi József* munkásságára is, mert a kevesek közé tartozott, aki tudományos munkásságával küzdött a fajelmélet ellen. Nem véletlen, hogy a hírhedt *Méhelÿ Lajos* céltáblája lett.

*

Anatole France legkedvesebb olvasmányainak a katalógusokat és a bibliográfiákat tartotta. Valóban, a szellemi alkotásoknak ez a tárháza önmagában is érdekes és élvezetes böngészetre ad alkalmat, s mint a kor tükre, külön is tanulságokat rejt. De a társadalomtörténeti kutatás számára nélkülözhetetlen forrásanyagot kínál. Fontosnak tartom, hogy a szociológia valamelyik hazai műhelye mielőbb elkészítse és füzetként kiadja ennek a kötetnek egyesített név- és tárgymutatóját a korábban kifejtett szempontok szerint, hogy ezzel ez a gazdag anyagú bibliográfia bekerülhessen a kutatás vérkeringésébe, és minél hamarabb megtermékenyíthesse a magyar társadalomkutatást.

Péter László

Hódi Sándor. Illúziók nélkül
(Forum, Novi Sad, 1985. 153 o.)

Hódi Sándor neve nem ismeretlen a hazai szakemberek számára, s nem teljesen idegen talán a pszichológiában kevéssé tájékozottaknak sem. Hiszen kötetei felbukkannak Magyarországon; s nemcsak a *Pszichológia* hasábjain nemrégiben lezajlott eszmecserében kért szót, hanem publikált az *Élet és Irodalom*ban is.

Legújabb opusza gyűjtemény, melyből kitetszik: *Hódi* mentalitása bizonyos szempontból *kihívónak* mondható.

Az *Illúziók nélkül* első tanulmánya az „Életpszichológiá"-ról szól. Ebben *Hódi* a behaviorizmus, a Gestalt-lélektan és a pszichoanalízis legfontosabb előfeltevéseit megkérdőjelezve új esz-

mei alapokat keres, s úgy véli: fellelhetőek ezek az alapok – *a marxizmusban.* A valódi marxista pszichológia „életpszichológia" kell hogy legyen. Olyan diszciplína és gyakorlat, amely „hozzásegíti az embereket életérzéseik, gondolataik, konfliktusaik, terveik és problémáik kapcsán *létbeli helyzetük és társadalmi meghatározottságaik* tudatosításához, lehetővé téve így számukra, hogy rendelkezzenek azzal a perspektívával, előrelátással, amely az értelmesen cselekvő, önismeretre alapozó, helytállásra törekvő, döntéseik következményeit felelősséggel vállaló életek szempontjából kívánatos." (Vö.: 40. o.)

Ez a programatikus elvárás azért problematikus, mert nem egy meglevő, nem egy működőképes és hatékony tudomány feladatainak a leírása, hanem egy kialakítandó diszciplína kompetenciájának a summázata.

Nemcsak a jelenkori pszichológiák kiúttalanságát kell észrevennünk – mondja *Hódi* –, ráébredhetünk arra is, hogy a *pszichiátria* épp ennyire megosztott és kiúttalan. A szerző az antipszichiátriai irányzatok frissítő hatását hangsúlyozza; szerinte az antipszichiátria vetette észre: a lelki egészség kérdése nem pusztán *szaktudományos*, hanem *társadalmi-ideológiai* kérdés is. S véleményünk szerint valóban bigottan naiv az a felfogás, amely pl. az öngyilkosságok kérdéskörét egy kizárólag medicinális modellálással, kísérletezéssel és stúdiummal tisztázhatónak hiszi. E hiedelem igen nagy károkat okozhat még akkor is, ha – azt gondoljuk *Hódi*nak igaza van – a pszichiátria „kiúttalanságáért" nem tehető egyedüli felelőssé a hagyományos elmekórtani megközelítés túlsúlya.

A még nem létező, de létrehozandó „életpszichológia" illetékes lehetne az elidegenedés és a devianciák megszüntetését illetően is, s új státusszal ruházhatná fel a kísérletezést.

Véleményünk szerint a kötet egyik legimpresszionálóbb darabja *A 'majdnem' ember* c. tanulmány, amely *Bókay–Jádi–Stark: Köztetek lettem én bolond* c. művére reflektál. Bókayék ezen József Attila-interpretációja élénk reagálást váltott ki, s inkább feddő, semmint elfogadó megítélésre talált. Hódinak sem imponál Bókayék magyarázata. Számunkra meggyőző érvekkel bizonygatja a szerző: bűnbakokat „felfedezve" az anya–gyermek kapcsolat torzulásait, *Bak Róbert* fals diangózisát és a stigmatizálást megnevezve gondolják tettenérhetőnek a József Attila-sors magyarázatát Bókayék.

Nyilván ezek *is* közreműködhettek (többékevésbé) a végben: az öngyilkosságban. De nem hisszük, hogy fragmentumoknál többek lettek volna – s csak rájuk szűkíteni az életműnek (illetve az életmű egy szeletének) a megfejtését – karikírozott eljárás, leegyszerűsített megközelítés. (A „stigmatizálás" karrierje pl. egyenesen divat-gyanús megoldás Bókayéknál!)

Nem kevésbé imponáló – és sajnos egyben aktuális is – a *Ha már Bácska szóba került...* Ezen írás (némileg rövidített formában) az *Élet és Irodalom*ban már megjelent, lényegét azonban ennek ellenére érdemesnek tartjuk számba venni.

Hódi szerint a deviáns viselkedés okait keresve ma a legtipikusabb magyarázat a szocializáció zavaraival érvelő. Eszerint az alkoholizálás, öngyilkosság és így tovább előtörténetét elemezve szükségszerűen konstatálhatunk a személyiségfejlődés valamely (többnyire igen korai) szakaszában olyan momentumot, amely a normális fejlődést megzavarva képtelenné teszi a személyiség különböző közösségekbe való beilleszkedését, akadályozza a személyiséget fontos normák elfogadásában-betartásában és rendhagyó (deviáns) viselkedésre készteti.

Hódi úgy véli: az imént előterjesztett magyarázat azért elégtelen, mert a pszichikus tényezőkre és történésekre redukálja azt, ami mindenekelőtt *külső*. Külső annyiban, hogy „a személyiség teherbírását, állóképességét, küzdőszellemét, a személyi érettség szintjét, a magatartás egyéni sajátosságait – az egy-egy osztályra és rétegre jellemző sajátosságok mellett – mindenekelőtt azok a személyi függőségi viszonyok (kötődések, kapcsolatok) határozzák meg, amelyekbe az ember beleszületik" (vö. 131. o.). *Hódi*nál tehát az individuális differenciák elsősorban a külső konstellációk karakterének megfelelően jelennek meg. Ő elutasítja a *gyengébb*, illetve *erősebb* személyiség megkülönböztetését – helyette a *hátrányosabb*, illetve *előnyösebb helyzetű* ellentétet preferálja. S nem az utánzásra, a szocializációra kell elsősorban figyelnünk – mondja –, hanem arra: miket utánozhat egyáltalán, mire és mi által szocializálódhatik a személyiség.

Hódi álláspontja szerint a társadalmi beilleszkedési zavarok tulajdonképpen annak a hátrányos emberi helyzetnek a megnyilvánulásai, amelyek a személyiséget arra intencionálják – sikertelenül –, hogy a társadalmi status quo fenntartásáért nagyobb áldozatot hozzon, mint mások. Nem *akar* tehát szembehelyezkedni a társadalommal, noha ezt teszi. Elfogadja *Merton* anómiaelméletének azon tézisét, mely szerint a deviáns viselkedést ugyanazon társadalmi erők és folyamatok alakítják ki, mint amelyek a normáknak megfelelő viselkedés konstitutív erői és folyamatai. Kiemeli: a deviáns viselkedést kiváltó konfliktusok valódi megoldására gyakran egészen egyszerűen nincs is lehetőség. S mi a tulajdonképpeni megoldást illeti, hangsúlyozza: „az ember lelki szilárdságát, életigenlését kell erősítenünk. Ehhez viszont az egyetlen igazán emberhez méltó magatartás, a közösségformáló cselekvés lehetőségét kell megteremtenünk." (135. o.)

Az *Illúziók nélkül* – a szerző saját besorolása szerint – „a pszichológia önkorrekcióját" kívánja szolgálni.

Úgy találjuk: a kötet valamennyi írása egyetlen s ugyanazon célt tételező szerzői megnyilatkozás. Ez a cél azonban – ha figyelemre méltó is – távoli, és az elérés körülményeit illetően számunkra bizonytalannak tetszik. Az tény, hogy a pszichológia nálunk is, s másutt szintén, elhúzódó, már a katartikus vonásokat is elvesztő, unott-kiábrándult válságban van.

Megkockáztatjuk: nem egyedül *Hódi* az, aki új (vagy régebbi, de megint felfedezendő) nagy elméletekre sóvárog. Hogy miként lehetne ez a nagy elmélet (és ugyanakkor gyakorlat is!) a *Hódi* jelezte marxista teória és praxis, arról talán épp neki kellene minél többet elmondania. Az „életpszichológia" virulenciáját csak az bizonyíthatja, ha kidolgozható és kipróbálható lesz. Biztató jeleknél többet még nem mutat magából.

Balogh Tibor

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. március 25. – Terjedelem: 12,25 (A/5) ív
8616413 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

Ára: 25 Ft

ISSN 0231-25

TÁRSADALOM KUTATÁS

1986
3-4

1987 JAN 31

MTA Pszichológiai Intézete KÖNYVTÁRA

Akadémiai Kiadó · Budapest

Kiadóhivatal: 1363 Budapest, V., Alkotmány utca 21.
Szerkesztőség: Budapest, I., Úri utca 49.
Postacím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Telefon: 759–011/676 mellék

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József Nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadó*nál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010– és az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 100,– Ft.
Egy szám ára: 25,– Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H–1389 Budapest, Pf. 149.

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

NEWBY, Howard, az Essex-i Egyetem Szociológiai Intézetének igazgató professzora

GYÁRFÁS Iván, az orvostudomány kandidátusa, az Országos Kardiológiai Intézet tudományos osztályvezetője

KISHEGYI Júlia, az Országos Kardiológiai Intézet tudományos munkatársa

MAKARA Péter, a szociológiai tudomány kandidátusa, az MTA Szociológiai Kutató Intézet tudományos főmunkatársa

GÁCS Endre, a közgazdasági tudomány kandidátusa, az Országos Tervhivatal osztályvezető-helyettese

LENCSÉS Ferenc, a szociológiai tudomány kandidátusa

KENGYEL Miklós, az állam- és jogtudomány kandidátusa, adjunktus, JPTE ÁJK

BRUSZT László, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos munkatársa

LILLI Róbert, az ÉGSZI tudományos munkatársa

BÁNLAKY Pál, a szociológiai tudomány kandidátusa, az MM Vezetőképző és Továbbképző Intézetének igazgatója

BENDER Katalin, a BME Filozófiai Tanszékének adjunktusa

SZABÓ Máté, az ELTE ÁJK Politológiai Csoportjának tudományos munkatársa

URBÁN László, az ELTE ÁJK Politológiai Csoportjának tudományos munkatársa

KÖRÖSÉNYI András, az ELTE ÁJK Politológiai Csoportjának tudományos munkatársa

DOBSI Attila, az MM Vezetőképző és Továbbképző Intézetének tudományos munkatársa

WÉBER Attila, az MM Vezetőképző és Továbbképző Intézetének tudományos munkatársa

CSÉFALVAY Zoltán, az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetének tudományos munkatársa

KOZMA Ferenc, a közgazdasági tudomány doktora, a Politikai Főiskola tanszékvezető tanára

HANKISS Elemér, a szociológiai tudomány doktora, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos osztályvezetője

SCHLETT István, a politológiai tudomány kandidátusa, az ELTE ÁJK Politológiai Csoportjának docense

FARKAS János, a szociológiai tudomány doktora, egyetemi tanár, BME

BÁBOSIK Mária, az MTA Világgazdasági Kutató Intézet tudományos munkatársa

BŐHM Antal, a szociológiai tudomány kandidátusa, a Társadalomtudományi Intézet tudományos osztályvezető-helyettese

HAJDU Zoltán, az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézetének tudományos munkatársa

BOZÓKI Zoltán, egyetemi tanársegéd, ELTE ÁJK

VÁGVÖLGYI B. András, tudományos továbbképzési ösztöndíjas.

MÉSZÁROS Rezső, a földrajztudomány kandidátusa, egyetemi docens, JATE Gazdaságföldrajzi Tanszék

TARTALOM

		Tanulmányok
5	Howard Newby	Túlélési stratégiák a falusi társadalomban — folyamatosság és változás
15	Gyárfás Iván—Kishegyi Júlia—Makara Péter	Szívbetegség — kockázat — társadalom
37	Gács Endre	A garantált jövedelemről
50	Lencsés Ferenc	A napi ingázás negyedszázada (1960—1984)
69	Kengyel Miklós	A polgári igazságszolgáltatás mint empirikus vizsgálatok tárgya
82	Bruszt László—Lilli Róbert	Az áruba bocsátott szabadidő
		Műhely
100	Bánlaky Pál	A társadalmi struktúra elemzésének elméletéhez
108	Bender Katalin	A „hiányzó tényező"
114	Szabó Máté	A társadalmi mozgalmak és új típusaik elméleti elemzéséhez
122	Urbán László	Társadalomreformerség és politikai tagoltság
129	Körösényi András	Liberalizmus, konzervativizmus és szocializmus eszmetörténeti és politikai ütközőpontjai
135	Dobsi Attila—Wéber Attila	Megjegyzések és módszertani szempontok az oktatási törvénytervezettel kapcsolatos vélemények elemzéséhez
145	Cséfalvay Zoltán	Szociológia + Geográfia = Szociálgeográfia? vagy egy új határtudomány múltja és jelene
		Vita
155	Kozma Ferenc	A rugalmasan szervezett társadalom igénye
159	Hankiss Elemér	Reformokra van szükség? Hát persze
165	Schlett István	A reform — óhaj vagy remény?
169	Farkas János	A társadalmi reform „kétpólusú" modellje
		Konferencia — Kongresszus
174	Bábosik Mária—Szabó Máté	A technika társadalmi értelmezései: a technikai fejlődés társadalmi magyarázata
177	Bőhm Antal	XIII. Európai Rurálszociológiai Kongresszus
180	Hajdu Zoltán	Emlékülés Bihari Ottó akadémikus tiszteletére
		Könyvszemle
182	Farkas János	Kozma Tamás: Tudásgyár
184	Bozóki András	Utasi Ágnes: Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák
188	Vágvölgyi B. András	Magyar Bálint: Dunaapáti 1944—1958. I—III. Dokumentumszociográfia
190	Mészáros Rezső	MTA RKK szerzői kollektíva: Szekszárd vonzáskörzetének vizsgálata

CONTENTS

		Papers
5	Howard Newby	Survival Strategies in Rural Society — Continuity and Change
15	Gyárfás, Iván—Kishegyi, Júlia—Makara, Péter	Heart Disease — Risk — Society
37	Gács, Endre	On Guaranteed Income
50	Lencsés, Ferenc	Twenty-five Years of Commuting (1960—1984)
69	Kengyel, Miklós	The Administration of Civil Justice as a Subject of Empirical Studies
82	Bruszt, László—Lilli, Róbert	Commodification of Free Time
		Workshop
100	Bánlaky, Pál	To the Theory of the Analysis of Social Structure
108	Bender, Katalin	The "Missing Factor"
114	Szabó, Máté	To the Theoretical Analysis of Social Movements and Their New Types
122	Urbán, László	Social Reformers and Political Articulation
129	Körösényi, András	Ideological and Political Juncture of Conflict of Liberalism, Conservativism and Socialism
135	Dobsi, Attila—Wéber, Attila	Remarks and Methodological Approaches to the Analysis of Views Related to the Educational Bill
145	Cséfalvy, Zoltán	Sociology + Geography = Social Geography? Or the Past and Present of a New Discipline
		Discussion
155	Kozma, Ferenc	The Demand for a Flexibly Organized Society
159	Hankiss, Elemér	Are Reforms Needed? Of Course.
165	Schlett, István	Reform — Is It a Desire or a Hope?
169	Farkas, János	The 'Bipolar' Model of Social Reform
		Conference — Congress
174	Bábosik, Mária—Szabó, Máté	Social Interpretations of Technology: The Explanation of Technical Development
177	Bőhm, Antal	The XIIIth Congress of European Rural Sociology
180	Hajdu, Zoltán	Memorial Session in Honour of Academician Ottó Bihari
		Book Review
182	Farkas, János	Kozma, Tamás: Knowledge Factory
184	Bozóki, András	Utasi, Ágnes: Life-Style Groups, Consumers' Preferences
188	Vágvölgyi, B. András	Magyar, Bálint: Dunaapáti 1944—1958. I—III. Documentary Sociography
190	Mészáros, Rezső	Authors' Collective of the Regional Research Centre of HAS: The Survey of the Vicinity of Szekszárd

HOWARD NEWBY

TÚLÉLÉSI STRATÉGIÁK A FALUSI TÁRSADALOMBAN – FOLYAMATOSSÁG ÉS VÁLTOZÁS*

Bevezetés

A mostani kongresszus témaválasztása – Túlélési stratégiák a falusi társadalomban: folyamatosság és változás – különösnek tűnhet. Az Európai Rurálszociológiai Társaság (ESRS) Tudományos Bizottsága mindenesetre eltöltött némi időt azzal, hogy a megnevezést hogyan is lehetne más nyelvekre lefordítani. Ugyanis az a probléma, hogy a „túlélési stratégiák" negatívan és pozitívan is értelmezhető kifejezés. A „túlélés" szó védekezést sugall a kipusztulással szemben. Az európai falusi népesség körében kétségtelenül vannak olyanok, akik e kategóriába sorolhatók. Az elmúlt húsz esztendőben vagy annál is hosszabb ideje szokásos a kis gazdát, a csak részben gazdálkodót és a parasztot olyan csoportok tagjának tekinteni, amelyeknek fennmaradása veszélyben forog. Konvenciálisan udvariasabb kifejezéssel élve azt mondjuk, hogy „átmeneti állapotban" vannak. Ezt az átmenetet pedig normálisan a nem gazdálkodó, vagy a korábbi paraszt helyzetébe kerülés folyamatának fogtuk fel. Túlságosan gyakran tekintettük őket egy ismert szerző egykor alkalmazott kifejezésével „történelmi értelemben nemlétezőknek".

Ma már ezeket a nézeteket veszélyesen egyszerűsítőnek tartjuk. Mert a túlélésnek van pozitív értelme is. Ez világosabbá válik, amikor a „stratégiák" kifejezést vesszük figyelembe. Ma már felismertük, hogy a népesség sok tagja, beleértve a fentebb említetteket is, tevékenyen fejleszt ki gazdasági és társadalmi stratégiákat, hogy elérje társadalmi-gazdasági céljait és biztosítsa hosszú távú létezését. E stratégiákat gyakran válaszként fejlesztik ki arra a sorsra, amit a politikaformálók és mások szántak nekik. Egyúttal sokkal inkább tevékenység-orientált stratégiák is: egyének, családok és közösségek aktívan részt vesznek életszínvonaluk emelésében olyan módokon, amelyek a falusi népesség képzelőerejét és találékonyságát bizonyítják. E stratégiákat egyértelműen egy bizonyos összefüggésen belül fejlesztik ki, és ez az az összefüggés és a stratégiák, amelyeket a mostani kongresszus számos munkacsoportja fog megvizsgálni.

*A XIII. Európai Rurálszociológiai Kongresszuson elhangzott elnöki megnyitó beszéd (Braga, Portugália, 1986. április 1.)

E megnyitó előadásban csupán annyit tehetek, hogy felvázolom a helyzetet és néhány nagyon általánosító megjegyzést fűzök az európai falusi népességgel szemben álló társadalmi és gazdasági viszonyokhoz. Más szóval: most sokkal jobban érdekelnek a körülmények, mint a stratégiák. Ez azért van, mert még a körülményekről is nehéz általánosításhoz eljutni, tehát amelyben a falusi népesség ma alkalmazza stratégiáit; a stratégiákról pedig az absztrakció ilyen magas szintjén jószerivel lehetetlen is általánosításhoz eljutni.

Válaszúton az európai mezőgazdaság

Bár ebben az előadásban nem szándékozom kizárólag a mezőgazdasággal foglalkozni, mondanivalómat mégis a mezőgazdaság, különösen pedig a mezőgazdasági politika jelenlegi helyzetének áttekintésével kezdem. A „válság" és „fordulópont", meg az ehhez hasonló szavak a tudományos viták kliséi lettek. Mégis van valami értelme e kifejezések használatának, amikor azt vizsgáljuk, hogy egész Európában, Keleten és Nyugaton, Északon és Délen mi is történik a mezőgazdaságban. Erősen gyanítom, hogy egész Európában a mezőgazdasági terjeszkedés, a második világháború vége óta alig vitatott politikai célkitűzés korszakának vége felé közelítünk. Ebben a korszakban az európai kormányok szinte kivétel nélkül növelni kívánták a mezőgazdasági termelés volumenét és javítani költségkihatását. E cél elérésének fő eszköze a technikai fejlesztés volt s nyomában a munkaerő tőkével történő helyettesítése. A mezőgazdaság egész Európában tőkeintenzívebb és technikailag kifinomultabb lett. Az eredmény a legtöbb esetben meglepő sikertörténet. Az élelmiszertermelés mennyisége drámaian megnövekedett és a fogyasztó tényleges élelmiszer ráfordítása csökkent. Ez az a korszak, amely most gyorsan közelít a végéhez.

Nyugat-Európában az Európai Gazdasági Közösség tanácsa 1983 óta kétségbeesetten jelzi, hogy a mezőgazdaság válságban van. Mostanra már a legtöbb farmer kényelmetlenül tisztában van e válság természetével, bár egyelőre még nem bontakozott ki olyan összefüggő politika, amely képesnek látszik a válság feloldására. Annyi azonban világos, hogy ma Nyugaton — mind az EGK-n belül és azon kívül — a fő politikai probléma inkább az, hogyan lehetne elérni a termelés csökkentését, nem pedig a további expanziót. A kelet-európai szocialista országokban a mezőgazdasági problémák természete lényegesen különbözik. Itt a mezőgazdaság modernizációja töretlen lendülettel folyik, s célja a termelés további növelése. Azonban a termelés magas költségei változatlanul aggodalomra adnak okot és láthatóan megoldhatatlan problémát jelent a termelés megszervezése és az elosztás.

Megjegyzendő, hogy sem Kelet-, sem Nyugat-Európában nem önmagáért növelték az élelmiszertermelést. A mezőgazdaság növelésének kifejezett célja mögött mindig meghúzódtak a jobbára rejtett társadalmi, valamint gazdaságpolitikai célkitűzések. Ezek között is kétségtelenül első helyen állt a mezőgazdasági és az ipari népesség jövedelem kiegyenlítésének előmozdítása. A második világháború után több mint negyven

esztendőn át hitték, hogy ez bizonyos tényezők kombinációjával elérhető. A mezőgazdaságon belül nagy hangsúlyt helyeztek a technikai fejlesztésre, amely a megnövekedett termeléssel és jobb költségkihatással a farmer népesség előnyére válik. Felismerték azonban, hogy ezek az előnyök csak akkor elégségesek a tényleges jövedelem kiegyenlítődéséhez, ha maga a gazdálkodó népesség létszáma jelentősen csökken. Ezért a technikai fejlesztés eszköze mellett bátorították a fölös mezőgazdasági népességet, hogy keressen a gazdaság más szektoraiban alternatív munkalehetőségeket. Szemtanúi voltunk tehát a ma már közismert jelenségnek, a mezőgazdasági népesség kivonulásának és egész Európában a mezőgazdasággal foglalkozó népesség arányában bekövetkezett meredek csökkenésnek. Ez persze alapvetően a gazdaságban másutt meglévő egyéb foglalkoztatási lehetőségektől függött, amit viszont az általában nagyarányú gazdasági növekedés eredményezett. A hetvenes évek vége óta Nyugat-Európában általában növekvő munkanélküliség nyomán azonban a fölös agrárnépesség számára ez a szokásos alternatíva megszűnt. Így azután a mostani válság forrása az a felismerés, hogy a munkaerő további helyettesítése tőkével csak a munkanélküliség arányának növelését eredményezi a gazdaság egészén belül és valószínűleg tovább súlyosbítja a társadalmi és politikai problémákat.

Ugyancsak a háború utáni mezőgazdasági politika egyik feltételezése volt az, hogy a piacok képesek kellően bővülni a növekvő termelés felvételéhez. A közelmúlt pedig bebizonyította, hogy már ez sincs így. Az Európai Bizottság közösségi mezőgazdaságról szóló tizenegyedik jelentése például megmutatta, hogy 1985-ben egyedül gabonából 25 millió tonna halmozódott föl, tehát a korábbi évek szintjének a kétszerese, és a jelenlegi ütem mellett 1991/92-re a többlet eléri a 80 millió tonnát. Addigra a fölösleg a közösségi termelés fele lesz és több, mint háromszorosa annak, amit a közösség a világpiacon értékesíteni tud. A modern technológiák valóban a mezőgazdasági termelés növekedésének gyors ütemét eredményezték, a fogyasztás növekedése azonban egészen más ritmust követ. Az elmúlt 20—25 évben statikus európai népesség önmagában nem lehet a főbb termékek elégséges piaca, továbbá a változó étrend és a legutóbbi tíz esztendő gazdasági válsága együttesen csökkenti a keresletet. Ezért most a döntő politikai kérdés a következő: ha a mezőgazdaságnak irányított csökkenésen kell átesnie, ki viseli e hanyatlás költségeit? A fogyasztó, az adófizető világosan jelezte politikai képviselőinek, hogy ami sok, az sok. Egész egyszerűen tovább nem hajlandók a jelenlegi vagy hasonló jövendő szinteken fizetni a mezőgazdaság támogatását. A szokásos gazdasági reakció az lehet, hogy ismét koncentrálni kell a termelést és hagyni a marginális gazdát, hadd menjen tönkre. E megoldás azonban társadalmi következményei miatt — különösen azokban a régiókban, ahol az ilyen gazdák koncentrálódnak — politikailag a nagyfokú munkanélküliség időszakaiban kevésbé elfogadható. További lehetőséget jelent, ha bizonyos földterületeket egyszerűen kivonnak a termelésből és más célokra hasznosítják, talán erdősítésre, vagy akár környezet megőrzésre (ami jellegzetesen észak-európai megoldás). Azonban nem könnyű dolog a farmereket átváltoztatni erdészekké vagy parkőrökké, és ez nem is olyasmi, ami tetszik nekik. Végül pedig létezik a mostanában divatos javaslat, hogy bátorítani kell a farmereket sokirányú tevékenység folytatására,

buzdítani, hogy mezőgazdasági jövedelmüket egészítsék ki más forrásokból származó bevételekkel és akkor sokkal függetlenebbé válnak a mezőgazdasági politikáktól. Erre az alternatívára hamarosan visszatérek.

Ha a mezőgazdasági politika egyik kimondatlan célja a jövedelem kiegyenlítése volt, akkor az agrárnépesség szociális integrációja a társadalom egészébe egy másik célt képviselt. Mostanáig az integrációt mindig pozitív értelemben szemlélték, hogy a mezőgazdasági népesség bevonása a modern ipari társadalmak tömegfogyasztási világába csakis az ő hasznukat szolgálja. A közelmúltban persze a környezetvédő mozgalom nyomán e feltételezések egy részét kezdtük kétségbe vonni. És a környezet megóvói rámutattak a környezet további romlására, amely a termelésnek az e célok elérése érdekében szükséges maximalizálása nyomán következne be. Továbbá most már sokkal készségesebben ismerjük el, hogy a falusi társadalmak kultúrájában olyan minőségek léteznek, amelyeket meg kellene tartani, de legalábbis nem kellene ellenezni a kultúrák sokféleségét. Az ötvenes évek modernizációs elméletének egyszerűsítő feltételezései, hogy valamennyien ugyanazon az evolúciós úton haladunk, ma már általában hitelüket vesztették. A nagyfokú munkanélküliség időszakában egyre sürgetőbb a falusi közösségek társadalmi összeomlásának megakadályozása, és többé nem lehetünk annyira önelégültek kijelentve, hogy ezt az árat kell megfizetni az általános gazdasági haladás biztosítása érdekében.

Ha e tényezőket együtt vizsgáljuk, mit látunk? Nyugaton olyan rendszert, amelyben a termelési kapacitás messze meghaladja a fogyasztói képességet. Sőt, további technikai újítások sorát is láthatjuk, amely még tovább növeli a termelési kapacitást, ilyen például a biotechnológia bevezetése. És látjuk annak a feltételezésnek a kudarcát is, amely több mint négy évtizeden át tartotta magát, hogy a falupolitikát nyugodtan rábízhatjuk a mezőgazdasági politikára, és hogy azon belül minden szociálpolitikai célkitűzést bátran ráhagyhatunk az árpolitikai manipulációkra.

A háború utáni rendszer politikaformálóinak, politikusainak, agrárközgazdászainak és egyéb építőinek egész nemzedéke annyira magáévá tette ezt a gondolkodásmódot szocializációja során, hogy még a mostani növekvő válság láttán is nehezen tud elképzelni alternatív megoldásokat. Ilyen körülmények között állnak készen, hogy odafigyeljenek bárkire, aki elképzeléseket kínál és gondosan megfontolt javaslatokat, hogy felvázolják a jövendőt. Nekünk szociológusoknak illene valamit nyújtanunk. A saját körültekintő empirikus vizsgálatainkból merítve kellene bemutatnunk azokat a társadalmi tényezőket, amelyek a mezőgazdasági termelés dinamikája mögött húzódnak meg, s amelyek gyakran hibatényezőkként szerepelnek a közgazdászok regressziós egyenleteiben. Sokkal erőteljesebben kellene érvelnünk amellett, hogy a politika napirendjén a gazdasági célkitűzések mellé vegyék fel a társadalmi célokat is.

Szeretném ezt egy olyan példával illusztrálni, amely a mostani kongresszus érdeklődési körébe tartozik. A háború utáni agrárpolitikák egyik csöppet sem szándékolt következménye volt szerintem a kettős farmer gazdálkodás kibontakozása egész Európában. E dualizmus természete világosan különbözik Keleten és Nyugaton. Keleten létezik a szocializált agrár szektor, amely erőteljesen tőkeintenzív módon termeli az alap-

vető mezőgazdasági nyersanyagokat. Emellett azonban létezik egy kisgazdaság, egy általában magánszektor, amely bizonyos specializált termékek túlnyomó többségét előállítja. Itt mindenképpen egy túlélési stratégia klasszikus példájával állunk szemben, amely hasznára válik mind a magánföldek birtokosainak, mind pedig az államnak. Nyugaton felületesen szemlélve hasonló kettősség bontakozik ki. Egyfelől ott vannak a nagyméretű, tőkeintenzív gazdaságok, amelyek az alapvető termékek nagy tömegét állítják elő, és növekvő mértékben integrálódnak az agro-ipari szektorba. Maguk a gazdálkodók gyakran iskolázottak és jól képzettek, fejlett irányítási és könyvelési eljárásokat alkalmaznak, ugyanakkor esetleg súlyosan eladósodtak. Mellettük létezik egy kicsi, általában a családokon alapuló szektor olyan különleges mezőgazdasági termékek piaca számára, amelyek nagyüzemben nem termeszthetők és/vagy a nagyüzemi termelők nem találják elég vonzónak. A politikaformálók ezt a szektort gyakran kevésbé racionálisnak tartják, bár ezt nem szabad összetévesztenünk azzal, hogy kevésbé tájékozottak. Számszerűen az utóbbi csoport gyakran sokkal jelentősebb, bár hozzájárulásuk az egész mezőgazdasági termeléshez esetleg jóval kisebb, mint a nagyüzemi szektoré. Szociálisan és kulturálisan ugyancsak kulcsszerepük van a falusi közösségek életképességének megőrzésében. Míg az első csoport az, amelyet a háború óta a politikaformálók bátorítottak, a második csoport kiválóan alkalmazott különböző túlélési stratégiákat annak érdekében, hogy biztosítsa létezését a falusi gazdaság hézagaiban. Ezt a kisgazdasági szektort nem a politika formálói által feltételezett liberális gazdasági racionalitás motiválja, hanem egy másfajta ésszerűség, amelyet a háztartás egységén belül és azon kívül fejlesztett ki. Igen gyakran a háztartás az, amely meghatározza a termelés céljait, amely kiszámolja keretei között és kiigazítja (gyakran változtatható) gazdasági tevékenységét a családi változások belső dinamikájának megfelelően. Ez az a pont, ahol a közelmúltban a többirányú tevékenység vizsgálata ekkora jelentőségre tett szert. A többirányú tevékenység e kisgazdasági szektor egyik túlélési stratégiája lett. A család szintjén támadt kezdeményezésből származik, de az állam általában nem veszi figyelembe mezőgazdasági politikájának kialakításánál. A háztartások és családok ebben a helyzetben rugalmas szakértelmet fejlesztettek ki, amely gyakorta sokkal jobban megfelel a modern iparpolitika követelményeinek, mint amennyire azt az állam hajlandó elismerni. Ha a nyugat-európai túltermelési válság megoldásának szokásos alternatívái csődöt mondtak, akkor talán a többirányú tevékenység támogatása kínálhat megoldást. Majd meglátjuk. A többirányú tevékenységnek legalább az áttekintése azt mutatja, hogy az európai gazdaságokon belül a mezőgazdaság és az ipari szektor egész viszonya igen gyorsan változik, és ha a falusi lakosságot csupán a mezőgazdasági népességgel szemben vizsgáljuk, akkor e viszony fogalmi megragadását új úton kell megkísérelnünk.

Gazdasági struktúraváltás és falusi változás

Ma már általánosan felismerték, hogy a legutóbbi gazdasági válságot a világgazdaság nagyarányú struktúraváltása kísérte. A visszaesést a gazdasági növekedés ütemének

csökkenése értelmében a gazdasági termelés átszervezése kísérte, amelynek eddig is, ezután is messzeható következményei lesznek. Ezek a változások olyanok, hogy teljesen megváltoztatják a viszonyt a szokásosan 'falusinak' és 'városinak' nevezett területek között. A struktúraváltás folyamata pedig az a második fontos összefüggés, amelynek keretei között a falusi népesség túlélési stratégiákat alkalmaz.

Természetesen nem új az a felismerés, hogy a technikailag fejlett társadalmak ipari és foglalkoztatási struktúrája változásokon esik át. Egyes társadalomtudósok figyelmüket már több mint húsz esztendeje a háború utáni gazdasági és technikai innováció hosszú távú következményeinek szentelik, és felismerték a foglalkoztatási lehetőségek viszonylagos csökkenésének jelentőségét mind a kitermelő, mind a feldolgozó iparban s az ezzel azonos arányú növekedést az állami és a magánszektor szolgáltató ágazataiban. Immáron több mint egy évtizede folyik a vita arról, hogy vajon ezek a változások a „poszt-indusztriális" társadalom előhírnökei-e. Az 1980-as évek azonban nemcsak „poszt-indusztriális" viszonyokat teremtettek, hanem „de-indusztrializációt" is, ez pedig sokkal kevésbé megnyugtató értelmezés. A strukturális változás nem azzal a sima és fokozatos átmenettel következett be, ahogyan a hetvenes évek derűlátó értelmezései feltételezték.

Fontos rámutatni, hogy a társadalmi és gazdasági struktúraváltás jelenlegi folyamatának hatása közel sem egyöntetű. A különböző régiókra és azon belül az egyes helyekre igen sokféle hatást gyakorol. Ugyancsak különféle hatások figyelhetők meg az egyes társadalmi csoportoknál, a foglalkoztatottak/munkanélküliek; férfiak/nők; fizikai/nem fizikai dolgozók stb. körében. A struktúraváltás folyamata tehát az összetettség olyan fokát mutatja, amely az általánosítást rendkívül megnehezíti. Egyes közösségek és családok nagyon eltérő, sőt ellentmondásos módon tapasztalják hatását. Következésképpen amikor e változásokat a vidéken akarjuk feltérképezni, a hatások összetettsége és sokfélesége valósággal elrettentő. A mostani struktúraváltási folyamat olyan, egymást átfedő, „változást késztető" hatást idéz elő, amelyet a rövidség kedvéért egyszerűen a következőkben lehet felsorolni:

1. Transznacionális hatások

Ma már a gazdasági termelés és a kereskedelem növekvő mértékben szerveződik transznacionális alapon. Ezzel nem csupán az állami szektor képviseleteire, mint az EGK és a KGST utalok, hanem a multinacionális korporációk mind Kelet-, mind Nyugat-Európában növekvő fontosságára. A beruházási, foglalkoztatási stb. döntéseket ma már transznacionális, olykor globális alapon hozzák. Annak érdekében, hogy a falusi társadalommal foglalkozó dolgozatban mindez ne hangozzék indokolatlanul elvontnak, talán érdemes megemlíteni, hogy a mezőgazdasági input és output iparágakkal foglalkozó legtöbb nagy cég multinacionális vállalat. Valójában a multinacionálisok részvétele az agráriparban, s hatása az európai mezőgazdaság technikai változásának mind ütemére, mind irányára a téma egyik legkevésbé kutatott oldala. Ilyen körülmények között az egyének, helységek, sőt még a nemzetállamok is úgy érzik, hogy távol vannak a

jövőjükről döntést hozó központoktól. A multinacionális vállalatok legutóbbi tevékenységének figyelemre méltó vonása, hogy a betanított vagy szakképzetlen munkaerőt igénylő feldolgozó ipart vidékre telepítik, míg az igazgatást, kutatást és fejlesztést megtartják a városi és nagyvárosi központokban.

2. Iparátalakító hatások

Ez a gazdaságon belüli szektorális változást jelenti, mint először a 19. században az áttérés volt a kitermelésről a feldolgozó tevékenységre, majd a 20. század folyamán a szolgáltató gazdaságra. Az aktív népesség foglalkozási profilja az ilyen ipari leépülés következtében átalakult. Széles értelemben véve a hagyományos „proletár" fizikai foglalkozások a bányászatban, acélgyártásban, nehéz gépiparban eltűntek és helyüket a nem fizikai szolgáltatási munkakörök váltották fel olyan társadalmi és kulturális következményekkel, amelyek meghaladják a jelen dolgozat kereteit.

3. Szervezeti hatások

Minden ipari szektorban mély változások következtek be a munkaerő szervezésében is. Nyilvánvaló példa erre az úgynevezett „szakmátlanítás", a korábbi szakképzettséget igénylő foglalkozásokat az új technológia (robot, számítógép vezérlésű szerszámgépek, szó processzorok stb.) rutinná tett. Ez pedig változást idézett elő mind a szükséges szaktudás szintjében (egyes területeken a szakmátlanítás, másutt a növekvő szakmai követelmények), továbbá a munkahelyeken a meglévő irányítási és tekintélyi mintákban. Erre a mezőgazdaság kínál jó példát. Az új technológia (azaz gépesítés) bevezetése nemcsak a munkások számát csökkentette, hanem átalakította a szükséges szakértelemtípusok körét is *és* újfajta irányítási stílust provokált. Általánosabban szólva a képzett, olykor hivatásos fehér galléros dolgozók „szolgáltató osztályának" növekedése veszélyezteti az igazgatás és az alkalmazottak között növekvő „gyámsági viszonyokat". Ezzel nem azt akarom mondani, hogy ezek a személyek nem tapasztalják a munkafegyelmet, inkább azt, hogy annak jellege változott. És ennek is messzemenő következményei lehetnek.

4. Hatás a nemek szerinti összetételre

Az elmúlt két évtizedben nemcsak a foglalkozási struktúra változott gyorsan, hanem a munkaerő társadalmi összetétele is. Az egyik legszembetűnőbb változás a női munkaerő növekvő fizetett alkalmazása az otthonon kívül lévő munkahelyeken. Valójában a nem fizikai foglalkoztatottak növekedésének legnagyobb része a növekvő női részvételnek tulajdonítható. Így a gazdasági struktúraváltás olyan foglalkoztatott népességet eredményezett, amely nemcsak kevésbé fizikai munkát jelent, hanem összetételében kevesebb a férfi. Az állami és a magán szolgáltató-szektor növekvő területei

egyre aránytalanabbul tartalmaznak olyan munkaköröket, amelyeket hagyományosan női munkának tartanak.

5. Foglalkoztatási hatások

A strukturális munkanélküliség növekedésére már utaltam és további részletezésére nincs szükség azon kívül, hogy nagyon egyenetlenül oszlik el, aránytalanul terheli a fiatalokat, a szakképzetleneket és az etnikai kisebbségeket. Még ha sikerülne is helyreállítani a teljes foglalkoztatottságot, az akkor sem fordítaná vissza a „munka" és (a formális, fizetett) „alkalmazás" viszonyában beállt változásokat. Ma már felismertük, hogy jelentős „munka" (azaz termelő erőfeszítés) folyik a formális foglalkoztatási viszonyon kívül a hagyományosan „szabadidőnek" tekintett órákban. Ez nem csupán a „rejtett", a „második" vagy „fekete" gazdaságra vonatkozik, hanem az önkéntes (fizetés nélküli) munkára és arra, amit „önkiszolgáló gazdaságnak" neveznek. Miközben csökken a szerződés alapján ledolgozott munkaórák száma és talán a továbbiakban is csökkenni fog, nem világos, hogy a munkával töltött órák számával – ebben a szélesebb értelemben – ugyanez történne.

Az új technológia szerepe jelentős mind a fizetett alkalmazás óráinak csökkentésében, mind pedig az önkiszolgáló gazdaság növekedésében. Tehát nem szabad *egyszerűen* azt feltételeznünk, hogy a kevesebb foglalkoztatás kevesebb munkát és több szabadidőt jelent. Ez különösen fontos, ha a vidéki sokoldalú tevékenység jelentőségét akarjuk megbecsülni.

6. Hatások a helyszínre

Ez a struktúraváltási folyamat egész Európában új regionális földrajzot teremt. Amikor az összes eddig említett hatást bejelöljük a valóságban, a puszta sokféleség riasztóan jelenvaló lesz. Egyelőre még gyerekcipőben jár az a kutatás, amely e helyszíni változások *okait* vizsgálja, az azonban máris látható, hogy a régiókon *belüli* különbségek nagyobbak, mint a régiók *közöttiek*. E megállapításoknak fontos következményei vannak a vidékre, amely ezen az alapon a jövőben könnyen nagyobb részt szerezhet magának a feldolgozó állásokból függetlenül attól, hogy melyik régióban fekszik. Lehetséges, hogy ennek következtében számos elfogadott feltételezésünket félre kell dobnunk a falusi társadalom összetételéről. Például máris szét kell választanunk a „falusit" a „mezőgazdaságitól". A falusi Európa számos része, különösen északon, ma már csak a földhasználat értelmében mezőgazdasági. Minden más értelemben – gazdasági lag, a foglalkozás tekintetében, szociálisan, kulturálisan – már átfogóan „urbanizálódott". Szemtanúi lehettünk ama feltételezés bukásának is, hogy létezik valamiféle természetes tendencia, amelynek nyomán a gazdasági tevékenység a kis- és nagyvárosok felé gravitál. Az elmúlt két évtizedben sok európai gazdaság hangsúlyosan centrifugális tendenciákat mutat. Továbbá számos területen tapasztaltuk a „népesség visszafordulását", a lakosság határozott visszaáramlását még a legtávolabbi falusi területekre is.

Amikor a falusi társadalom túlélési stratégiáit vizsgáljuk, fel kell ismernünk, hogy sok vidéken a falusi közösség társadalmi összetétele drámai változáson ment át. Mind a népesség, mind a stratégiák igen különböznek attól, ami húsz vagy harminc évvel ezelőtt létezett.

Konklúzió

Tisztában vagyok azzal, hogy a fent vázolt tendenciák nem vonatkoznak egyformán Európa valamennyi területére. A tervgazdaság a kelet-európai országokban azt jelenti, hogy a falusi fejlődés mintáját más tényezők csoportja befolyásolja, mint amelyek másutt hatnak. Továbbá Dél-Európa rurális területeit a mezőgazdaság sokkal jobban meghatározza, mint Észak-Európáét. Az általam leírt tényezők némelyike azonban itt is fellelhető. Mindent egybevetve, mint említettem, a gazdasági struktúraváltás és az agrárpolitika válsága valószínűleg a falusi társadalmi és gazdasági struktúrák sokkal nagyobb fragmentációjához és heterogenitásához fog vezetni, mint a múltbéli struktúrák.

Ennek egyik következménye az, hogy ha fel akarjuk vázolni a falusi közösségek jövőjét, akkor egyre kevésbé leszünk erre képesek a múltból történő egyenes kivetítés alapján. Ha vesszük a fáradságot és megvizsgáljuk a falusi közösségek *történelmét,* néhány kisebb pontosítás után világos, hogy a háború óta a falusi társadalomban bekövetkezett igen mélyreható társadalmi változások a mezőgazdaságban végbement változásokban gyökereznek, amelyeket korábban bemutattam. Mivel azonban a falusi Európa valószínűleg egyre kevésbé lesz döntően agrár társadalom, valójában nagyon kétséges, hogy a mezőgazdaság bármilyen jövendő változásának akkora hatása lesz a társadalom szövetére, mint a múltban volt. Bármilyen nyersen is hangzik, a mezőgazdaság Észak-Európa egyes rurális területein a foglalkoztatás és gazdasági tevékenység tekintetében máris csupán reziduális jelentőségű. Ezzel nem akarom tagadni a mezőgazdaság fontosságát más tekintetben, csak tudomásul kell vennünk, hogy jövendő közvetlen hozzájárulása a falusi foglalkoztatás növeléséhez valószínűleg elhanyagolható lesz. Valószínűleg a gazdaság más szektorai — a feldolgozás és a szolgáltatás — azok, amelyekre figyelnünk kell, ha nyomon kívánjuk követni a falusi társadalom jövendő változásait. Azonban még itt is várhatóan nagyon élesek lesznek a technikai változás következményei. A számítógépes és az információ technológia következményeinek még sok vidékre be kell szivárognia. Mindazonáltal világos, hogy ezek az új technológiák kevésbé függenek a helyszíntől, mint azok a technológiák, amelyek a múlt gazdasági fejlődése mögött húzódtak meg. Az ipari forradalom óta talán először fordul elő, hogy a vidék az urbánus és nagyvárosi központokkal egyenlő mértékben vesz részt a technológiai változás egy korszakában. Nem kell elfogadni az összes spekulációt a falusi „elektronikus kunyhó" kifejlődéséről ahhoz, hogy felismerjük: a technikai változás a gazdaságban folyamatosan határozott centrifugális tendenciákat teremt.

Ha mindezen tényezőket együtt nézzük, kiderül, hogy a falusi gazdasági és társadalmi fejlődés kilátásai még a mostani recessziós periódus alatt sem olyan sötétek, mint

ahogy olykor feltételezzük. Az azonban más kérdés, hogy rendelkezésre állnak-e az intézmények, amelyekkel a jelenlegi lehetőségeket kihasználhatjuk. Talán a megoldás a kevesebb „föntről lefelé" tervezésben és a több „lentről fölfelé" irányuló kezdeményezésben rejlik. Általánosabban megfogalmazva valószínűnek látszik, hogy az állami forrásokból származó erőforrások folyamatos hiánya rákényszeríti a falusi közösségeket bizonyos infrastruktúrák saját erőből történő megteremtésére, amely aztán majd előmozdítja a gazdasági és a társadalmi fejlődést, különösen olyan aspektusaiban, amelyek a legrászorulóbbak hasznára lesznek.

Beszédem elején azt mondtam, hogy inkább azt az összefüggést kívánom vizsgálni, amelyen belül a jelenlegi túlélési stratégiák működnek, és nem magukat a stratégiákat. A kongresszusnak kétségtelenül sok munkacsoportja fog részletesen tanulmányozni számos olyan tényezőt, amelyet én csak vázlatosan körvonalazhattam. Azonban határozottan úgy érzem, hogy miközben a politikaformálók olyan nagy bizonytalanságban vannak a jövendő lépéseket illetően, hogy biztosítsanak egy sikeres falusi társadalmi fejlődést, mi képesek vagyunk fontos hozzájárulást tenni. Ha valóban a háború utáni falusi társadalmi-gazdasági fejlődés fordulópontjára jutottunk, akkor létfontosságú, hogy a szociológia hozzájárulásával befolyásoljuk azt az irányt, amerre a jövendő változások majd végbemennek.

NEWBY, HOWARD

SURVIVAL STRATEGIES IN RURAL SOCIETY – CONTINUITY AND CHANGE

(Summary)

The author challenges those views which regard the small farmer or peasant verging towards extinction in Europe and points out the existence of individuals, families and communities actively engaged in improving their living standards in ways which demonstrate the imagination and inventiveness of the rural population.

The author also stresses that all across Europe we are coming to the end of an era of agricultural expansionism and increasing urgency is now attached to the need to prevent the social collapse of rural communities. One can witness the emergence of a dual farming economy across Europe, i.e. the large scale farms producing a high volume of basic products, and the small scale, usually family based sector. Pluri-activity has become one survival strategy employed by this small scale sector.

The author describes the effects of the current economic restructuring and draws the conclusion that though the prospects of rural economic and social development are not so gloomy as is sometimes supposed, yet more 'bottom up' initiatives are needed.

GYÁRFÁS IVÁN–KISHEGYI JÚLIA–MAKARA PÉTER

SZÍVBETEGSÉG – KOCKÁZAT – TÁRSADALOM

1980-tól átfogó program indult az *Országos Kardiológiai Intézet* irányításával, melynek célja a szív- és érrendszeri megbetegedések tömegessé válásával előállított veszélyhelyzet nagyságának pontos felmérése, a folyamatban szerepet játszó biológiai és társadalmi okok kimutatása és a megelőzés reális lehetőségeinek kimunkálása. A program szükségességét, céljait, kutatási irányait a Társadalomkutatás 1984. 1. számában megjelent tanulmányunkban ismertettük.

A program végrehajtásának első ötéves szakasza lezárult. A most közlésre kerülő három tanulmány az ebben az időszakban elvégzett adatfelvételeink első eredményein alapulnak. Közös témájuk a szív- és érrendszeri megbetegedések *kockázati tényezői,* illetve *a társadalmi rétegződés, az életmód és demográfiai tényezők között fennálló kapcsolatrendszer.* Az egységes értelmezés elősegítése céljából röviden ki kell térjünk kutatásunk néhány módszertani jellemzőjére.

Megfigyeléseink alapsokasága az aktív korú felnőtt népesség (18–64 éves korúak). Kutatásunkban olyan közigazgatási egységeket választottunk ki, amelyek statisztikailag megfelelő nagyságúak, még áttekinthetőek, konkrétan elemezhetőek, az igazgatás, az egészségügyi ellátás egységes rendszere jellemzi őket. A terepek kijelölésénél figyelemmel kellett lennünk arra, hogy a megelőzés célzott területeit összehasonlíthassuk referenciaterületekkel, és érvényesítenünk kellett az utánkövetéses vizsgálat metodikai megfontolásait is. Gyakorlati szempontokat is figyelembe véve választásunk Budapest IX., X., XVII. kerületére, Pécs városára és a siklósi járásra esett.

A tanulmányokban szereplő információk *két adatforráson* alapulnak: egészségügyi szűrésen és standardizált szociológiai interjún. Mindkét megfigyelés mintaválasztásos úton történt, melynek alapja az ÁNH folyamatos népességnyilvántartása volt.

A szociológiai interjú mintasokasága, a szűrt minta részhalmaza, a két információhordozó a személyi szám segítségével egyéni szinten adatkapcsolt.

A biológiai rizikófaktorok közül a szűrésen standardizált módon mértük a testsúlyt, testmagasságot, vérnyomást, totálkoleszterint, HDL koleszterint és a terheléses vércukrot. A szociológiai interjú a társadalmi rétegződés, mobilitás, életmód, táplálkozási szokások, fizikai aktivitás, kritikus személyiségvonások és az egészségkultúra témakörére terjedt ki.

A most közölt elemzés elsődlegesen Budapest XVII. kerületének népességére vonatkozó adatok alapján készült. A kerületben 4377 orvosi szűrést végeztünk, a megjelenési arány 87,5% volt. Interjú 2219 fővel, válaszolási arány 92,5% volt. A tisztított adatkapcsolt állomány 1611 főre terjed ki, számításaink döntő többsége e népességre vonatkozik.

A vizsgálatban szereplő minták az alapvető társadalmi, demográfiai ismérvek szerint reprezentatívnak tekinthetők a területek érintett népességeire. A mintákban némileg felülreprezentáltak a nők és az idősebb korosztályok, a szociológiai adatfelvételben pedig a kevesebb felnőtt családtaggal rendelkező családháztartásban élők.

A XVII. kerület sajátos periferiális helyet foglal el Budapest városszerkezetében és társadalmában. Ma is érzékelhető módon öt kis településből alakult ki. 1950-ben csatolták Budapesthez. A főváros legnagyobb kiterjedésű és legalacsonyabb népsűrűségű (1980-ban 1026 fő/km^2) kerülete. 1980-ban a XVII. kerületben 100 munkaképes korúra 55 gyermek és 30 öreg jutott. A gyermekek aránya felülmúlja a budapestit, az időseké pedig alatta marad a fővárosinak. A kerület leginkább fejlődő részei viszonylag alacsony státusú, fiatal, gyermekes népességet vonzanak. Az iskolai végzettség a fővárosi átlaghoz viszonyítva kedvezőbb, de ezt lerontja a főiskolát, egyetemet végzettek alacsony hányada. Az aktív keresők 65%-a a KSH besorolása szerint a munkásosztályhoz tartozott és 24%-a szellemi foglalkozású volt 1980-ban.

Ez azt jelenti, hogy a XVII. kerület alapvetően munkáskerület, ugyanakkor a mezőgazdaság szerepe ebben a kerületben a fővároson belül kiugró. A szellemi foglalkozású lakosok aránya viszont csak fele a fővárosi átlagnak. A családi házas jelleg még ma is dominál: 1980-ban az összes épület 83%-a volt egylakásos családi ház.

Eredményeink jelenleg keresztmetszeti vizsgálaton alapulnak, így leíró, nem pedig magyarázó jellegűek, a mostani szakaszban ok-okozati következtetések levonására nem vállalkozhatunk. A megállapított összefüggések korrekt módon csak a XVII. kerületre általánosíthatók. Programunk további végrehajtása során mód nyílik az elemzések térbeni kiterjesztésére, a változások egyéni szintű nyomon követésére, így oksági következtetések levonására, s a WHO keretében folyó együttműködés alapján nemzetközi összehasonlításra is.

A kövérség nem a jólét jele
(Az elhízás egészségügyi és társadalmi hátrányairól)

Az elhízás az utóbbi két évtizedben a magyar népesség egészségi állapotát veszélyeztető, *egyik legjelentősebb* kockázati tényezővé lépett elő. Ez történetileg új helyzet, mivel századunk hatvanas éveiig hazánkban az alultápláltság jelentett egészségügyi és társadalmi problémát. Az elmúlt néhány évtizedben nem tételezhetők fel alapvető változások a lakosság genetikus adottságaiban, endokrin és hypothalamikus szabályozó rendszerében, annál inkább átalakult a népesség táplálkozása és fizikai aktivitása. Min-

den okunk megvan tehát, hogy a tömeges elhízás okait elsősorban a megváltozott társadalmi-gazdasági feltételekben, az életmódban keressük.

Az orvostudomány ma a kövérséget *kóros állapot*nak tekinti. Az elhízottak halálozási aránya magasabb. Az elhízás önmagában is valószínűsít megbetegedéseket, de gyakran más kockázati tényezőkkel együtt felerősítve fejti ki veszélyeztető hatását. Fokozza a koszorúér-megbetegedések, a hirtelen szívhalál valószínűségét, hozzájárul a magasvérnyomás, a visszértágulat és az érelmeszesedés kialakulásához. Légzési zavarokat okozhat, közrejátszik az epekő, és a zsírmáj képződésében. Szerepe van a cukorbetegség, a köszvény és a magas vérzsírtartalom kialakulásában. Károsan hat a mozgásszervekre, így közrejátszhat térd- és csípőízületi bántalmakban, a gerincoszlop betegségeiben. Az elhízott személyek fokozott veszélynek vannak kitéve altatásnál, műtétnél, de baleseti gyakoriságaik is magasabbak. Az elhízásból fakadó csökkentértékűség érzése miatt társadalmi beilleszkedésük is megnehezül.

Az elhízást a mai magyar társadalomban bízvást értelmezhetjük *társadalmi hátrányként,* melynek eloszlásában társadalmi egyenlőtlenségek nyilvánulnak meg, időnként kísértetiesen felidézve a korábbi történelmi korok alultápláltsági társadalomtérképét.

Az elmúlt két évtizedben több vizsgálatot is végeztek a lakosság testsúlyának alakulásával kapcsolatban. Országos reprezentatív összképpel azonban nem rendelkezünk.

A munka jellegének átalakulása, a társadalmi átrétegződés, a javuló életszínvonal, az urbanizáció fokozzák az elhízás veszélyét, s az ellene való védekezés megfelelő gazdasági-társadalmi feltételeket, de újszerű szocializációs felkészítést is igényel. A közérzet, a munkaképesség nem kis mértékben a testsúly függvénye. Az elhízással összefüggő megbetegedések, rokkantság és többlethalálozás is súlyos társadalmi következményekkel járnak.

Elemzésünkben a testtömeget, az elhízás mértékét a *Quetelet-index*szel fejezzük ki, melynek számlálójában a testsúly, nevezőjében a testmagasság négyzete szerepel. Amennyiben az elhízás határának a nemzetközi gyakorlatban elfogadott 25 kg/m^2-es értéket tekintjük, úgy a XVII. kerületi 18–65 év közötti népesség 55%-a minősül elhízottnak. A XVII. kerületi felnőtt lakosság Quetelet-index átlaga 25,99 kg/m^2, szórása pedig 5,01 kg/m^2.

A Quetelet-indexet folytonos változóként kezeltük, illetve a WHO ajánlása alapján 4 osztályközre bontottuk. Többszörös regresszió-, illetve többváltozós diszkriminancia elemzésekkel kíséreltük meg feltárni a népesség testtömeg eloszlását és elhízását befolyásoló főbb társadalmi tényezőket. A számításokat több hipotézisrendszer mentén számos változókombinációval végeztük el.

Az egyes regressziószámítások a variancia 10,1–28,3%-át magyarázták. Bizonyították azt az epidemiológiai szakirodalom megállapításaival összhangban lévő tényt, hogy a testtömeg alakulásában az életkornak és kisebb mértékben a nemhez tartozásnak is meghatározó szerepe van. Kérdés, hogy az életkor hatása az elhízásra mennyire szemlélhető biológiai adottságként, vagy mennyire az egyes életciklusok sajátos társadalmi problematikájának eredőjeként működik. Eredményeink arra utalnak, hogy az

utóbbi értelmezés is jogosult. A regressziószámítások, a korrelációs mátrixok arra is felhívják a figyelmet, hogy bár az egyes szociális tényezők egyedi hatása a testtömeg alakulására nem erős, összhatásuk mindenképpen igen jelentős.

1. táblázat

16 változó szerepe a Quetelet-index diszkriminálódásában
(Budapest XVII. kerület)

N = 1611	1	2	3
		függvény	
Életkor	–0,75	0,09	0,15
Apa foglalkozása	0,27	0,05	0,29
Szabadidő fizikai aktivitás index	0,20	0,33	0,28
Nem	+0,20	–0,53	0,16
Sportolási index	0,17	0,34	0,35
Közéleti funkció	0,14	0,04	0,24
Egy főre jutó jövedelem	0,11	–0,28	0,38
Laksűrűség	0,04	0,32	0,40
Munkahelyi fizikai erőkifejtés	0,01	0,31	–0,27
Foglalkozás	0,00	–0,13	–0,65
Sajátérték	1,24	0,24	0,04
Relatív százalék	81,2	15,9	2,9
Kanonikus korreláció	0,33	0,15	0,06

A diszkriminanciaszámítás során a testtömeg osztálybasorolásánál a táplálkozás és az egészségügyi kultúra jelzőszámai nem bizonyultak számottevőnek.

Az első, igen jelentős súlyú diszkriminancia függvényen az *életkor* szerepe emelkedik ki, ezt egészíti ki az *apa foglalkozása*, a *nem* és a *szabadidőben végzett fizikai aktivitás*. A második diszkriminancia-függvény a nemhez tartozás mellett *a fizikai aktivitás* és az *életkörülmények* hatását jelzi. A közölt számítás az esetek 64%-át sorolta helyesen, a leggyakoribb hiba a normál testsúlyúak enyhén elhízottként való becslése volt.

Az eddigiek alapján indokolt, hogy a testtömegre, az elhízásra ható társadalmi tényezőket ne általában, hanem nemenként és életkori csoportonként vizsgáljuk.

Világosan kirajzolódik, hogy az egyes életszakaszok sajátos szociális problémái, életmód jellemzői, illetve a két nem eltérő helyzete, szerepstruktúrája alapvetően tagolják az elhízásban közrejátszó társadalmi tényezőket.

A fiatalabb férfiaknál kidomborodik a fizikailag aktív szabadidőtöltés, a sportolás szerepe. A társadalmi státus „keményebb" ismérvei még nem befolyásolják lényegesen a testtömeget. Érdemes felfigyelni az intergenerációs mobilitás hatására. A közölt táblázatban nem szerepel ugyan a „családciklus" változó, de számításaink szerint a fiatalabb korcsoportban ez is fontos tényező.

Az idősebb férfiak körében megnő az életkörülmények, életszínvonal szerepe az elhízásban. A településtípusok szerinti mobilitás hatása is karakterisztikussá válik.

A sportolás az idősebb férfiaknál lényegében önálló diszkriminancia-függvényt határoz meg, de csak szerény hányadukat érinti.

A fiatalabb korú nőknél a sportolás az elhízás szempontjából nem jelentős tényező. Lényeges hatást gyakorol viszont a táplálkozás energiatartalma. Körükben is kimutatható a családciklus, a gyermekszám fontossága.

Az idősebb nők elhízási esélyeit a társadalmi háttér, az életkörülmények keményebb ismérvei szabják meg, ehhez társul a háztartásvezetés módja.

A fiatalabb, 35 éven aluli népesség körében (bár a nőknél és a férfiaknál eltérő módon) elsősorban életmóddal, mindennapos életvezetéssel kapcsolatos elemek dominálnak az elhízási esélyekben.

A középgenerációnál a társadalmi státus és háttér egyenlőtlenségei a meghatározók. Az idősebbeknél a „keményebb" ismérvek mellett néhány a betegségek elleni védekezést szolgáló életmódelem is előtérbe kerül.

2. táblázat

Az elhízásra ható legfontosabb tényezők nemenként és korcsoportonként többváltozós diszkriminancia-elemzés alapján

N = 1611	Férfiak				Nők			
	35 év alatt	35–44 év	45–54 év	55–64 év	35 év alatt	35–44 év	45–54 év	55–64 év
Szabadidős fizikai aktivitás	+	+	+		+			
Sportolás	+	+		+				
Napi energiafogyasztás táplálkozás révén	+			+	+	+		
Munkahelyi fizikai aktivitás	+	+	+					+
Apa foglalkozása	+	+						+
1 főre jutó jövedelem			+			+		+
Laksűrűség			+	+	+			
Születési hely			+	+		+		
Hagyományos háztartásvezetés							+	+
Foglalkozás							+	
Közéleti funkció							+	+

Érdemes arra is felfigyelni, hogy míg a közfelfogás az elhízás életmódbani problémáját táplálkozási kérdésként szemléli, adataink azt jelzik, hogy a testalkatot a szabadidős aktivitás, a sportolás a népesség egésze tekintetében sokkal inkább befolyásolja, mint a táplálkozás egyes elemei. Ez a megállapítás a kifejezetten kövérekre azonban nem érvényes.

A Quetelet-index egyes osztályközein belül is végeztünk számításokat. Ezek szerint a kifejezetten sovány (20-nál alacsonyabb index értékű) személyek leggyakoribb jellemzői: budapesti születésűek, nőtlenek, hajadonok, erős változtatási készséggel az étkezési szokásokban. A nagyon elhízottak (30 feletti indexérték) alacsony iskolai vég-

zettségűek, kedvezőtlen lakáskörülmények között élnek, táplálkozással kapcsolatos ízlésük konzervatív, étkezési szokásaikra vonatkozólag nincs megfelelő önkritikájuk.

A többváltozós elemzések által nyert összkép megadja az elhízás jelenségében szerepet játszó társadalmi elemek értelmezési keretét. Ezt finomíthatjuk az egyes tényezők hatásának elemzésével.

Az életkor, adataink szerint is, meghatározó a Quetelet-index értéke és így az elhízás mértéke szempontjából.

N = 1611	átlag	szórás
18–30 év	23,23 kg/m^2	4,95 kg/m^2
31–40 év	25,39 "	4,33 "
41–50 év	26,60 "	4,43 "
51–65 év	27,59 "	5,29 "

Az elhízás már a harmincas éveikben járók körében is tömeges jelenség.

Az iskolai végzettség és az elhízás között fiatalabb korban nincs összefüggés. A 40 év feletti nőknél egyértelműen csökken a Quetelet-index értéke az iskolai végzettség függvényében. A férfiaknél pedig – ahol ez a kapcsolat gyengébb – a 30–40 év közöttiek körében a magasabb iskolázottságúak a kevésbé elhízottak.

A vezető beosztással nem rendelkezők Quetelet-index átlaga (25,57 kg/m^2) alacsonyabb a vezetőknél. Ez különösen 50 év felett a magasabb vezetői beosztásokkal mutatható ki férfiaknál, nőknél egyaránt.

Az értelmiségiek Quetelet-index átlaga a legkedvezőbb (24,94 kg/m^2), míg a betanított és segédmunkásoké (26,82 kg/m^2) és az ügyviteli alkalmazottaké (26,54 kg/m^2) a legkedvezőtlenebb.

Adataink világosan jelzik, hogy az elhízás nem a jólét jele, minden korcsoportban és mindkét nemnél kimutatható, hogy a családháztartás 1 főre jutó jövedelmének emelkedésével a Quetelet-index átlaga csökken.

Összességében az elhízást *státusfüggőnek* minősíthetjük, különösen a közép- és idősebb generációk körében. De a kocka nagyot fordult: míg a történelem korábbi szakaszaiban a jóltápláltságot sugárzó telt idomok a kevesek luxusát jelentették, ma a kövérség, mint *halmozódó társadalmi hátrány* jelenik meg, s a karcsúság válik a kedvezőbb helyzetű kisebbség jellemzőjévé.

Hasonló jellegű összefüggésrendszer vázolható fel a társadalmi mobilitás egyes elemei és a testtömeg között.

A 30 év felettieknél erőteljes kapcsolat mutatható ki az apa foglalkozása és az elhízottság mértéke között.

Apa foglalkozása	átlag	szórás
mezőgazdasági fizikai	26,92 kg/m^2	4,30 kg/m^2
segédmunkás, betanított munkás	25,95 "	4,83 "
szakmunkás	26,05 "	5,06 "
kisiparos	25,89 "	4,77 "
egyéb szellemi	24,45 "	4,23 "
értelmiségi	23,93 "	4,79 "

Azaz, az alacsonyabb státusú, fizikai dolgozó szülőktől származók veszélyeztetettebbek az elhízás szempontjából.

A 30 év feletti férfiak körében a községben születettek Quetelet-index értéke a legmagasabb, a nőknél ez csak a 30–40 éves korcsoportban érvényesül, míg 40 éven felül a Budapesten születettek az elhízottabbak.

Határozott negatív összefüggés van a kirándulni járás gyakorisága és az elhízás között, különösen a fiatalabb férfiaknál és az idősebb nőknél.

A sportolás és a Quetelet-index közötti elvileg nyilvánvaló kapcsolatot adataink igazolják, így a nem sportolók átlaga 26,18 kg/m^2, az egyesületben sportolóké 25,87 kg/m^2, azoké, akik egyéb szervezett formában sportolnak 23,91 kg/m^2, s a nem szervezett formában sportolóké 24,80 kg/m^2.

Feltűnő jelenség, hogy azoknak, akik úgy tartják, hogy a jelenleginél többet kellene mozogniuk, Quetelet-index átlaga 25,74 kg/m^2, azaz alacsonyabb azokénál, akik úgy ítélik, hogy eleget mozognak (26,14 kg/m^2) illetve, hogy kevesebbet kellene mozogniuk (26,11 kg/m^2). Igaz, aki már elhízott, annak inkább nehezére esik a mozgás, de az is valószínű, hogy egy önkritikusabb attitűd a testsúlycsökkenést is elősegítheti.

Mind az egészségügyi ismeretek általános szintje, mind a kardiovaszkuláris megbetegedések kockázati tényezőire vonatkozó ismeretek szintje és a Quetelet-index közt határozott negatív kapcsolat van; minél több ismerettel rendelkezik valaki, annál kisebb valószínűséggel elhízott.

Az elhízás elleni védekezés egyik alapfeltétele, hogy az ember figyelemmel kísérje testsúlyát. A IX. és XVII. kerületi népesség körében a testsúly mérésének gyakorisága a következőképpen oszlott meg:

Gyakoriság	IX. ker. n = 1993 %	XVII. ker. n = 2219 %
hetente vagy gyakrabban	33,4	34,6
havonta	25,1	25,9
ritkábban	12,6	12,9
rendszertelenül	14,4	16,4
nem	14,5	10,2
Összesen	100,0	100,0

A gyakoriságok váratlanul kedvezőek: a népesség több mint fele lényegében rendszeresen figyelemmel kíséri súlyának alakulását.

A testsúly mérése és a Quetelet-index közötti összefüggés a következő:

A testsúlymérés gyakorisága	átlag
hetente	26,42 kg/m^2
havonta	26,16 "
ritkábban	25,62 "
rendszertelenül	25,33 "
egyáltalán nem	25,51 "

Azok mérik tehát gyakrabban súlyukat, akiknél az elhízottság vagy az elhízás veszélye inkább fennáll. A testsúlyukat nem mérők átlaga sem alacsony, s a szórás is magas (7,02 kg/m^2). Ez azt jelzi, hogy a csoport részben soványakból, részben nemtörődöm elhízottakból áll.

Összességében az elhízottak több mint egyharmada rendszertelenül, vagy egyáltalán nem törődik a testsúlyával.

Fogyni akar a IX. kerületi népesség 35,8%-a, a XVII. kerületből 33,3%. A fogyni kívánók több mint kétharmada a ténylegesen elhízottakból kerül ki (míg 30,7%-uk a normál testsúlyúak közül). A kifejezetten elhízottak 79,5%-a, a kissé túlsúlyosak 61,8%-a válaszolt úgy, hogy fogyni akar. Ez másképpen megfogalmazva azt is jelenti, hogy az elhízottak nem elhanyagolható aránya nem is gondol a lefogyásra. A lefogyni kívánók rétegződés szerinti jellegzetességei egybeesnek a ténylegesen elhízottakéval.

A IX. kerületi népesség 27,4%-a, a XVII. kerületi népesség 23,7%-a mondta magáról, hogy már fogyókúrázott, többségük nem is egy alkalommal.

A fogyókúra módszereként leggyakrabban az étkezés csökkentése, elhagyása szerepelt, a rendszeres testmozgással is kísérletezők aránya ennél is lényegesen alacsonyabb.

A többség fogyókúráját sikeresnek minősítette, s alig egyhatoda vallotta be a kudarcot, a többiek átmeneti vagy részleges eredményről számoltak be. A fogyókúra ilyen arányú sikeressége iránt azonban kételyt támaszt az elhízottak tényleges száma, de az is, hogy az ezt említők kétharmada többízben megismételte a kúrát.

A helytelen táplálkozás jellemzői, az ezzel összefüggő élettani problémák összességükben nem tudatosultak eléggé közgondolkodásunkban. A „mi a véleménye, hogyan táplálkozik Ön?" kérdésre a válaszok megoszlása a következő volt:

Táplálkozás	IX. ker. n = 1993 %	XVII. ker. n = 2219 %
egészségesen	33,2	37,0
részben egészségesen	48,9	46,5
nem egészségesen	15,6	14,4
egyéb válasz	2,3	2,1
Összesen	100,0	100,0

Az elemzés során nem adhatunk eleve hitelt azoknak, akik táplálkozásukat egészségesnek minősítik, hiszen ezt a választ önigazolási mechanizmusok, de a megfelelő ismeretek hiánya is motiválhatja. Az adatok nem a lakosság tényleges táplálkozásának jellemzőit, hanem tudati állapotát írják le. Így feltűnő, hogy a 8 általános, vagy annál alacsonyabb iskolai végzettségűek mintegy másfélszeres arányban minősítik egészségesnek táplálkozásukat az egyetemet, főiskolát végzettekhez képest. A hatvan éven felüliek 51,8%-a, a negyven éven aluliak 23,2%-a ítéli meg étkezési szokásait e szempontból kedvezően. Az „egészségesen" válasz aránya foglalkozási csoportok szerint legmagasabb a szolgáltatások területén dolgozó segédmunkásoknál (50,9%), az ipari betanított

munkásoknál (44,9%), míg a legalacsonyabb a vezető értelmiségieknél (22,7%), a közvetlen termelésirányítóknál (24,4%), de a beosztott ügyintézők, beosztott értelmiségiek és az ügyviteli alkalmazottak kb. egynegyede is így válaszolt. A községben születettek 37,1%-a véli úgy, hogy egészségesen táplálkozik, míg a Budapesten születetteknél 28,3% a megfelelő arány. Jellemző tény, hogy a XVII. kerületi adatok alapján azok Quetelet-index átlaga a legmagasabb (26,10 kg/m^2), akik táplálkozásukat egészségesnek ítélik.

Mindez azt sugallja, hogy éppen azok ítélik egészségesnek táplálkozásukat, akiknél a tápanyag összetétele kedvezőtlen. A táplálkozás egészséggel kapcsolatos kockázatai nem tudatosultak kellőképpen. Ezt jellemzi, hogy akik részben ítélik csak egészségesnek vagy egészségtelennek tartják táplálkozásukat, mivel indokolták válaszaikat. Az így válaszolók 42,9%-a rendszertelen evésre, egy-egy étkezés elmaradására hivatkozott, a második leggyakoribb indok (19,0%) a kevés zöldség-gyümölcsvitamin fogyasztás. A teljes népesség mindössze 13,8%-a említi azt, hogy túl sokat eszik, zsír- vagy szénhidrát fogyasztása túlzott. Ez pedig arra figyelmeztet, hogy akik gondot éreznek táplálkozásukban, azok sem a ténylegesen fontos élettani buktatókat értékelik elsősorban.

A vizsgált népesség 43,0%-a (IX. ker.), illetve 55,7%-a (XVII. ker.) nem kíván változtatni táplálkozási szokásain és mindössze 16,0 illetve 16,7%-uk említette, hogy kevesebbet, kevésbé hízlaló vagy kedvezőbb élettani hatású ételeket kellene ennie, de a válaszok zöme is a vitamindúsabb, változatosabb étkezést igényli. A változtatás akadályaként leggyakrabban a megszokást, az időhiányt, illetve anyagi okokat említették.

A fizikai aktivitással kapcsolatos tudati tényezőkre vonatkozó adatainkra ezúttal nem térünk ki. A kép körvonalaiban azonos a táplálkozásnál tapasztaltakkal.

Az elhízás jelensége terjedőben van. Eredményeink jelzik, hogy e folyamatban társadalmi okoknak van meghatározó szerepük. A testtömegben leképződik a társadalmi rétegződés, de az elhízás az életmód, a kultúra egyes elemeivel is szoros kapcsolatban van. Fiatalabb korban olyan alternatív életvezetési lehetőségek határozzák meg a testsúly alakulását, amelyek nem kényszerpálya jelleggel vezetnek az elhízáshoz. Ugyanakkor a lakosság zöme nem érzékeli megfelelően a veszélyhelyzetet, és a kockázati életmódelemekkel kapcsolatos önértékelés is gyakran hibás. Bár erre vonatkozó közvetlen kutatási eredményekkel nem rendelkezünk, a hazai értékrendszer is minden bizonnyal toleránsabb a kövérség iránt, mint a fejlettebb országokban.

Egy népbetegség társadalmi anatómiája: a vérnyomásalakulás biológiai, pszichés és szociális hátteréről

A magasvérnyomás betegség a krónikus nem fertőző betegségek egyike, ugyanakkor a szív- és érrendszeri megbetegedések kiemelkedő fontosságú kockázati tényezője. Az utóbbi évtizedben végzett felmérések alapján úgy becsülhetjük, hogy a magyar felnőtt népesség körülbelül *egyötödének* magas a vérnyomása. Míg a kövérség mindenki számára jól látható jelenség, melynek káros mivolta is viszonylag egyértelműen belátha-

tó, addig a vérnyomásnak már a fogalma sem könnyen értelmezhető a mindennapi gondolkodás számára. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a magasvérnyomás rendszerint hosszú ideig tünetmentes és csak a szövődmények szakaszában okoz panaszokat. Az elhízás és az életmód összefüggése általánosságban eléggé nyilvánvaló, a vérnyomás alakulásában a pszichés és szociális tényezők hatása áttételesebb és kevésbé ismert.

A magasvérnyomásról hazánkban eddig szinte kizárólag az orvosi szakirodalomban jelentek meg publikációk. A magasvérnyomás okai és következményei nemcsak biológiai, hanem pszichés és szociális természetűek is, ezt a legutóbbi évtized nemzetközi kutatási eredményei egyértelműen alátámasztják. Saját vizsgálati eredményeink elemzése előtt célszerűnek látszik, hogy ismertessük a vérnyomás, magasvérnyomás fogalmát, biológiai természetét és összefoglaljuk a társadalmi összefüggésekre vonatkozó főbb szakirodalmi megállapításokat.

A vérnyomáson a verőerekben uralkodó nyomást értjük, melyet a szív munkája, a verőérrendszer perifériás szakaszának ellenállása és a nagyerek rugalmassága határoz meg elsősorban. A szívműködés ciklusának (összehúzódás, elernyedés) megfelelően az érrendszerben uralkodó nyomás változik. A szív összehúzódásakor (systole) a benne lévő vért kipumpálja a nagyerekbe, az ilyenkor megemelkedett vérnyomás az ún. systoles vérnyomás. Amikor a szív a visszaáramló vértől újra telődik (diastole), nem pumpál vért a perifériára, a verőerekben a nyomás csökken. Ez az ún. diastoles vérnyomás. A systoles értéket inkább a szív munkája, a diastolest pedig inkább a perifériás erek ellenállása határozza meg.

Mind a magasvérnyomás betegség, mind a szövődmények szempontjából a systoles és diastoles vérnyomás egymástól eltérő, független szereppel is bír. A vérnyomás lehetséges alsó határainak kérdésével e helyütt nem foglalkozunk, e felett viszont a vérnyomás növekedésének függvényében rövidül a várható élettartam és növekszik a szív- és érrendszeri megbetegedések kockázata. A népességen belül a vérnyomás eloszlása a normálist közelíti. A fejlett országokban a vérnyomás az életkorral nő, más kultúrákban ez az összefüggés gyakran nem áll fenn.

Orvosi gyakorlati okokból szükséges volt a vérnyomást osztályközökre bontani, az egységes diagnosztikai és terápiás kategóriák kialakítása céljából, az így elfogadott határok azonban nagyon is viszonylagosak, és megállapodáson alapulóak. Jól illusztrálja az ezt, hogy az epidemiológiai szakirodalom megkülönböztet egy szupernormális csoportot (diastoles vérnyomás $\geqslant$ 84—89), amelynek nagysága kétszerese a magas vérnyomásosokénak: az ide tartozó személyek szív- és érrendszeri megbetegedésekkel szembeni kockázata pedig lényegesen magasabb, mint az ennél alacsonyabb vérnyomásúaké.

A vérnyomás növekedésével fokozódik a szövődmények veszélye, mint a szívkoszorúér betegségek, szívizominfarktus, keringési elégtelenség, agyi érbetegségek, a verőerek betegségei, a vesemegbetegedések.

Az orvosi szakirodalom a magasvérnyomás betegséget esszenciális hypertoniának nevezi, ami magyarán annyit jelent, hogy a betegség oka ismeretlen. Abban a kutatók döntő többsége egyetért, hogy sokokú kórképről van szó. Kialakulásában örökletes,

élettani, kórélettani, pszichológiai, étrendi, környezeti és társadalmi okok is szerepet játszanak.

A vérnyomással összefüggésben legtöbbet vizsgált társadalmi tényező a szociális státus.

Az Egyesült Államokban és Észak-Európában a korábbi pozitív korreláció a státushierarchia és a vérnyomás között negatívba fordult, míg Hollandiában és Belgiumban nem tapasztaltak összefüggést. Az USA-ban nagy populációkon végzett vizsgálatokban régen kiderült a társadalmi különbségek szerepe a magasvérnyomás előfordulásában és az átlagos vérnyomás szintben. Többször is bebizonyosodott a magasvérnyomás kiugró gyakorisága a feketék között, még akkor is, ha figyelembe vesszük a szociális státus indikátorait. A magasvérnyomással összefüggő betegségek kiugró mortalitását figyelték meg olyan környezetekben, ahol alacsony foglalkozási státus, alacsony átlagos iskolázottság, elterjedt szegénység, széttört családok és átlagon aluli lakásviszonyok voltak jellemzők.

Afrikai törzseknél végzett vizsgálatok szerint a vérnyomás összefüggésben van olyan szociokulturális tényezőkkel, mint a migráció vagy a városi-vidéki környezet különbsége. A városban élő zuluknál magasabb vérnyomást észleltek, mint a vidékieknél. E különbségek közelebbi vizsgálata viszont kiderítette, hogy nem az urbanizáció vagy a kulturális változás okozta a vérnyomásemelkedést. A magas vérnyomású és normál vérnyomású zuluk között az volt a döntő különbség, hogy az előbbieknek nehézséget okozott a városi életfeltételekhez való alkalmazkodás, míg az utóbbiaknak nem. *Beiser,* aki a szenegáli sererek vérnyomását vizsgálta, nem talált különbséget a város és a vidék között, talált viszont magasabb vérnyomású alcsoportot: azok a nők tartoztak ide, akik Dakarba vándoroltak és szerettek volna kulturálisan alkalmazkodni, de nem voltak meg az eszközeik a városi életformában való részvételhez.

A magasvérnyomás az átlagot meghaladó mértékben fordul elő bizonyos foglalkozási csoportoknál. *Cobb* az átlagost meghaladó magasvérnyomás gyakoriságot tapasztalt a légiirányítóknál, *Mjasznyikov* pedig a telefonkezelők között állapította meg ezt. Busz- és teherautóvezetők között szintén gyakori a magasvérnyomás. A magasvérnyomás gyakoribb előfordulásáról számolnak be a rabokkal közvetlenül érintkező börtönszemélyzetnél, 28 éves svéd férfiaknál, akiknek 18 éves korukban magas volt a vérnyomásuk és ún. feszített munkakörökben dolgoztak (mozgalmas munkakör, az ütem egyéni befolyásolásának lehetősége nélkül).

Több szerző hangsúlyozza, hogy a munkaszervezetnek fontos szerepe van a vérnyomás alakulásában.

Különböző fizikai környezeti tényezőket vizsgáltak a vérnyomásemelkedéssel összefüggésben. Egyedül a zajról mutatták ki, hogy vérnyomásemelő hatása van.

A legújabb vizsgálati eredmények a magasvérnyomás és az ún. *A-típusú* viselkedés (versengési hajlam, ellenségeskedés, állandó időzavar) között összefüggést valószínűsítenek. Bár az *A-típusú* viselkedés nem szükségszerűen jellemzi a magasvérnyomású embereket, bizonyították, hogy stresszhatásra az *A-típusúak* jóval magasabb systoles vérnyomásemelkedéssel reagálnak, mint a *B-típusú* társaik.

Éveken át volt vita tárgya a személyiségtényezők szerepe a magasvérnyomás etiológiájában. Hosszú ideig az volt az alapkérdés, létezik-e „magasvérnyomású" személyiség, melyet főleg az elfojtott gyűlölködés jellemez.

A magasvérnyomással összefüggésben többek között a következő pszichológiai és viselkedésjegyeket vizsgálták: külső vagy belső kontroll, a magabiztosság és társadalmi szorongás foka.

A személyiségjellemzőkkel foglalkozó egyik vizsgálat sem mutatott ki a magasvérnyomásúakra érvényes speciális jellemzőket. Sok eredmény ellentétesnek látszik másokkal. Ez részben módszertani hiányosságoknak tudható be, mint pl. a nem eléggé megbízható diagnózis, a meg nem felelő pszichometriai eszközök és nem reprezentatív minták.

Az életesemények és a napi bosszúságok fontos szerepet játszhatnak a magasvérnyomás etiológiájában. A kutatás régen kimutatta, hogy szélsőséges körülmények, háborús ütközet, természeti katasztrófa vagy közeli hozzátartozó halála gyakran megelőzi a vérnyomás átmeneti ideig (akár néhány hónapig) tartó emelkedését. Egy sor epidemiológiai és klinikai vizsgálat átmeneti vérnyomásemelkedést mutatott ki hosszabb ideig visszatérően előforduló kisebb jelentőségű körülményekkel vagy eseményekkel szembekerülő embereknél. A szóba jöhető körülmények lehetnek: hosszabb ideig tartó zaj, komplex társadalmi jelenségek és szituációk, mint fenyegető munkanélküliség vagy az amerikai repülésirányítók munkaszituációi. Ez utóbbi vizsgálatban érdekes megfigyelés volt, hogy akik stresszel telinek jellemezték munkájukat és életüket, kevésbé váltak magasvérnyomásúakká, mint akik nem így értékelték. Ennek egyik magyarázata lehet, hogy a magasvérnyomásúak alábecsülik az életeseményeket és az élet nehézségeit.

Jenkins közelmúltban publikált prospektív vizsgálatának adatai szerint a *Reeder-stressz skálán* mért magasabb érték a vérnyomás időben kisebb növekedésével járt együtt. Ezeket a látszólag váratlan megállapításokat bizonyos mértékig alátámasztja *Linden* kísérleti szociálpszichológiai vizsgálata, mely szerint a magasvérnyomásúak kisebb stresszt szenvednek el a szerepjátékos szituációkban. Mindezek aláhúzzák azt a hipotézist, hogy a stressz és distressz felismerése védelmet jelenthet a vérnyomás növekedése ellen.

A testi panaszok alábecslése is tapasztalható volt a magasvérnyomásúak között a normál vérnyomásúakhoz képest. Másik fontos szempont, hogy az átélt életesemény pozitív vagy negatív-e. Ezt a problémát két különböző vizsgálat is elemezte, melyek mindegyike azt állapította meg, hogy a magasvérnyomásúaknál a pozitív és negatív életesemények előnytelen aránya volt észlelhető a normál vérnyomásúakhoz képest.

Általánosan elfogadott nézet, hogy sokkal jobban megbirkózik a stresszel teli életeseményekkel és feltételekkel az az ember, aki megfelelő társadalmi támasszal rendelkezik. Az általános megállapítás, mely szerint a szociális támasz valamiképpen véd a pszichológiai és fizikai egészségügyi problémák során, még további kutatásra szorul.

Hazánkban eddig még nem volt olyan vizsgálat, amely a népesség vérnyomását szociális pszichés tényezőkkel összefüggésben elemezte volna. Kutatásunk jelenlegi szakaszában nem dolgoztuk fel a vérnyomásalakulás pszichés és interperszonális mozzana-

taira vonatkozó információinkat. Tanulmányunkban a vérnyomásérték, a társadalmi rétegződés, az életmód és a demográfiai tényezők kapcsolataira fordítjuk a figyelmet.

Elemzésünkben a vérnyomást folytonos változóként kezeltük, illetve a WHO kritériumok alapján normális-, határérték- és magasvérnyomás osztályeszközökre bontottuk.

Vizsgált népességünk systoles vérnyomása a következőképpen oszlott meg:

Normális vérnyomás	⩽ 139 Hgmm	67,6%
Határeset	140–159 Hgmm	24,7%
Magasvérnyomás	⩾ 160 Hgmm	7,7%
	n = 1611	Összesen 100,0%

Többszörös regresszió, illetve többváltozós diszkriminancia elemzésekkel vizsgáltuk a népesség systoles vérnyomáseloszlását és az egyes vérnyomásosztályokba kerülést befolyásoló főbb tényezőket. A számításokat több hipotézis mentén számos változó kombinációval végeztük el.

Az egyes regressziószámítások a különböző változó kombinációk szerint a variancia 10,7–28,7%-át magyarázták. Regressziós eredményeink bizonyították az életkor és kisebb mértékben a Quetelet-index, illetve a nemek kiemelkedő befolyását a systoles vérnyomásérték alakulására. Arra is felhívták a figyelmet, hogy bár az egyes szociális tényezők egyedi befolyása a systoles vérnyomásérték alakulására általában nem kiugró, de összhatásuk jelentős. Ezt érzékelteti az is, hogy amikor a regressziószámítást kor és nem szerint, társadalmi tényezőkkel végeztük el, akkor a systoles vérnyomás varianciájának 11,5–26,8%-át tudtuk magyarázni.

Diszkriminancia-számításokkal vizsgáltuk az egyes vérnyomásosztályokba kerülés valószínűségét, a társadalmi rétegződés és életmód, a táplálkozás, a fizikai aktivitás legjellemzőbb változói szerint. Ugyanakkor összegző diszkriminancia-számítást is végeztünk.

3. táblázat

16 rétegződési, életmódbeli és demográfiai változó szerepe a systoles vérnyomás diszkriminálódásában

1. Függvény		2. Függvény	
Kor	–0,788	Kirándulás index	0,713
Sport-index	0,243	Jövedelem	0,482
Nem	0,183	Nem	0,386
Laksűrűség	0,126	Laksűrűség	0,201
Napi K-joule	0,114	Születési hely	–0,172
Sajátérték	0,144	Sajátérték	0,014
Relatív %	90,59	Relatív %	9,41
Kanonikus korreláció	0,354	Kanonikus korreláció	0,121

A diszkriminancia-számítás is igazolja az életkor és nemek jelentőségét. Feltűnő a sportolás kiemelkedő szerepe.

A fizikai aktivitás jellemzői erőteljesebben diszkriminálják a systoles vérnyomást, mint a táplálkozás. Számításunk jelzi az életszínvonal és a stresszel teli életkörülmények nem elhanyagolható fontosságát. Az egész népességre vonatkozó számítás a systoles vérnyomás tekintetében a társadalmi rétegződés jellemzőinek közvetettebb hatására utal. Az is kirajzolódik az adatokból, hogy a népesség egytizedénél a kirándulásnak jól elkülönült meghatározó szerepe van. Számításunk az esetek 63,0%-át sorolja helyesen, a leggyakoribb hiba a normális vérnyomásúak magasként történtő sorolása.

Az eddigiek alapján indokolt, hogy kiszűrjük a demográfiai tényezők hatását számításainkból. A kor és nemek szerinti csoportokra bontás révén plasztikusabbá válik az egyes társadalmi tényezők hatása, jobban kidomborodnak az életciklusok és nemi szerepek sajátosságai.

4. táblázat

A systoles és diastoles vérnyomásra ható legfontosabb tényezők nemenként és korcsoportonként többváltozós diszkriminancia alapján

Változók	Férfiak				Nők			
	25–34 év	35–44 év	45–54 év	55–64 év	25–34 év	35–44 év	45–54 év	55–64 év
Iskolai végzettség			o		+			+
Foglalkozás		+		o		+		
Funkció		+ o		+ o	+	o	+ o	
Jövedelem	+	+ o			+ o	+	o	+
Laksűrűség	+	+	o	+	+	+	+ o	
Születési hely	+							
Apa foglalkozása			o					+ o
Sport-index	+ o	+ o	+		o	o		+
Kirándulás-index		+	o	+	+	+		+ o
Munka fizikai igénybevétele	+ o			+	o	o	o	+
Napi K-joule	o			+		+ o	+ o	+ o
Egészségügyi ismeret	+ o				+ o	o	o	o
Rizikófaktor ismeret		+		+	o		o	o
Munkával való elégedettség	o	o		o	+	o	+	

\+ systoles vérnyomás
o diastoles vérnyomás

Eredményeink jelzik, hogy a társadalmi tényezők sokrétű, bonyolult hatást gyakorolnak a systoles vérnyomásra. Igazolódott, hogy korok és nemek szerint a ható tényezők súlyának és szerveződéseinek eltérése jelentős. A vizsgált legfiatalabb és legidősebb korcsoportban nagyobb számú és heterogénebb típusú változó játszik szerepet, mint a közép-korosztályokban. A 35—44 évesek körében kirajzolódik az egzisztenciális tényezők fontossága, míg az idősebb korban a meglehetősen összetett életmódelemek mellett hangsúlyt kap a szabadidős fizikai aktivitás és a kulturális felkészültség. A férfiaknál nyilvánvalóan többet nyom a latban a szabadidős fizikai aktivitás, míg a nőknél általában, de középkorúaknál különösen, a táplálkozás szerepe a fontos.

Ha a systoles vérnyomás diszkriminálódását csak a társadalmi rétegződés és mobilitás egyes ismérvei szerint vizsgáljuk, az iskolai végzettség hatása bizonyul a legjelentősebbnek. A fizikai aktivitás területén a diszkriminálódásban szerepet játszó mutatók sorrendje: a sport-index, a munka fizikai igénybevétele és a kirándulás-index. Az egészségkultúra egyes elemei közül döntően a fizikai aktivitással kapcsolatos attitűdök befolyásolják a systoles vérnyomás diszkriminálódását, de számottevő az általános egészségügyi ismeretek hatása is.

Vizsgált népességünk diastoles vérnyomása a következőképpen oszlott meg:

Normális vérnyomás	$\leqslant$ 89 Hgmm	73,1%
Határeset	90—95 Hgmm	15,1%
Magasvérnyomás	$\geqslant$ 95 Hgmm	11,8%
	n = 1611	Összesen 100,0%

A diastoles vérnyomással kapcsolatos regressziószámítások eredményei lényegében megegyeztek a systoles vérnyomás elemzésénél tapasztaltakkal. A diastoles vérnyomás csoportjaival is elvégeztük a rétegződési, életmódbeli és demográfiai 16 legfontosabb változóval az összegző diszkriminancia elemzést.

5. táblázat

16 rétegződési, életmódbeli és demográfiai változó szerepe a diastoles vérnyomás diszkriminálódásában

1. Függvény		2. Függvény	
Kor	—0,738	Foglalkozás	0,516
Nem	0,273	Munka fizikai igénybevétele	—0,414
Napi K-joule	0,270	Kirándulás-index	0,358
Sport-index	0,258	Funkció	0,284
Laksűrűség	0,202	Kor	0,275
Kirándulás-index	0,131	Laksűrűség	0,249
Sajátérték	0,092	Sajátérték	0,010
Relatív %	89,98	Relatív %	10,02
Kanonikus korreláció	0,291	Kanonikus korreláció	0,101

Az első, döntő súlyú diszkriminancia függvényen (90,0%) kimagaslik az életkor, ennél kisebb súlyú a nem, a napi energiabevitel K-joule-ban, a sport-index, a laksűrűség és a kirándulás-index. A második diszkriminancia-függvény két meghatározó tényezője a foglalkozás és a munka fizikai igénybevétele. A systoles vérnyomással összehasonlítva az első diszkriminancia-függvényen lényegében azonos változók hangsúlyozódnak, csupán a diastoles vérnyomás vonatkozásában a táplálkozás és a nemek szerepe felértékelődik. Számításunk az esetek 76,4%-át sorolta be helyes osztályba, jelentősen magasabb arányban, mint a systoles vérnyomást. A leggyakoribb hiba ezúttal is a normális vérnyomásúak magasként történtő becslése volt.

A diastoles vérnyomás összegző diszkriminancia-elemzése sok szempontból azonos képet mutat a systoles vérnyomásnál tapasztaltakkal. A diastoles vérnyomás diszkriminálódásában, azonban jelentősebb szerepet töltenek be, különösen a férfiaknál, a társadalmi rétegződés keményebb ismérvei, a munkával kapcsolatos problémák, általában is a stresszt keltő körülmények. Viszont a szabadidős fizikai aktivitás hatása kevésbé hangsúlyozott, mint a systoles vérnyomás esetén.

Ezt erősíti meg, ha a diastoles vérnyomás diszkriminálódását csak a társadalmi rétegződés és mobilitás egyes ismérvei szerint vizsgáljuk. E tekintetben a leglényegesebb tényezőknek az intragenerációs mobilitás, a laksűrűség és az apa foglalkozása bizonyultak. A systoles vérnyomástól eltérően itt tehát dinamikus, a stresszel kapcsolatban álló változók dominálnak. A fizikai aktivitás és az egészségkultúra tekintetében nincs különbség a systoles vérnyomással összehasonlítva.

Többváltozós elemzésünk eredményei megmutatták az egyes tényezők viszonylagos fontosságát a vérnyomás eloszlásának alakulásában. Ezekután az egyes változók kapcsolatának irányát tekintjük át a vérnyomásértékkel.

A vérnyomás a korral mindkét nemben növekszik. A férfiaknál magasabb, mint a nőknél, kivéve a legidősebb korcsoportot, ahol a nők vérnyomása a magasabb.

A 45 éven felüli korcsoportnál az alacsonyabb iskolai végzettségűek systoles vérnyomásátlaga a magasabb. A diastoles vérnyomásnál ilyen összefüggés nem mutatható ki.

A közvetlen termelésirányítók és a szakképzetlen fizikai munkások systoles és diastoles átlagvérnyomása a legmagasabb. Az értelmiségiek és ügyviteli alkalmazottak mutatják a legalacsonyabb értékeket. A vérnyomás és a család egy főre eső jövedelme közötti kapcsolat korfüggő. A középső és idősebb korosztályokban mind a systoles, mind a diastoles vérnyomásátlagok a legalacsonyabb jövedelmi csoportnál a legmagasabbak, de ezt közvetlenül a legmagasabb jövedelműek követik. A diastoles vérnyomás átlaga a társadalmi szervezetben funkcióval rendelkezők körében magasabb, kivéve a legfiatalabb korcsoportot.

A mezőgazdasági fizikai dolgozó apától származók systoles és diastoles vérnyomásátlaga a legmagasabb, míg az értelmiségi apáktól származóké a legalacsonyabb.

A községben születettek vérnyomásátlagai magasabbak a budapesti származásúakénál. A systoles vérnyomás esetén ez a hatás az idősebbekben felerősödik.

6. táblázat

A systoles és diastoles vérnyomás középértékei és szórása korcsoportok és nemek szerint

Nem		Férfi			Nő		
Kor		N	$\bar{X}$	SD	N	$\bar{X}$	SD
25–34	Syst.	123	123,6	22,17	161	112,2	17,10
	Diast.	123	77,6	13,62	161	73,6	11,20
35–44	Syst.	196	125,6	18,49	230	122,0	21,55
	Diast.	196	81,14	10,60	230	79,31	11,80
45–54	Syst.	203	130,9	22,56	211	129,7	21,03
	Diast.	203	83,6	12,79	211	81,69	12,31
55–64	Syst.	215	138,5	25,39	272	140,4	28,57
	Diast.	215	84,7	17,65	272	84,72	14,19
Összesen	Syst.	737	130,5	23,07	874	127,7	25,28
	Diast.	737	82,3	13,19	874	80,5	13,18

A szabadidős fizikai aktivitás mutatói (sport- és kirándulás-index) alapján a többet mozgók vérnyomásátlagai alacsonyabbak. A nem fizikai munkát végzők vérnyomásátlagai a legalacsonyabbak, míg a közepes fizikai munkát végzők átlaga a legmagasabb. A nagyobb napi energiabevitelű csoportok magasabb értékeket mutatnak. A magasabb általános egészségügyi ismerettel rendelkezők átlagvérnyomása alacsonyabb. A rizikófaktorral kapcsolatos ismeretek és a vérnyomás összefüggése kettős természetű, a legmagasabb és a legalacsonyabb ismeretűek vérnyomásátlaga a legmagasabb. A mozgással, testsúllyal kapcsolatos pozitív beállítottságúak vérnyomásátlaga alacsonyabb.

Kutatásunk az epidemiológiai gyakorlatban megszokotthoz képest összetettebben, többoldalúan közelít a vérnyomás jelenségéhez. Eredményeink megerősítik a vérnyomás és a társadalmi státus közti összefüggés hipotézisét, differenciálják a magasvérnyomás és az életmód kapcsolatáról rendelkezésre álló ismereteket. Vizsgálatunk adatai ugyanakkor nem mondanak ellent a nemzetközi szakirodalom legújabb megállapításainak.

A veszélyeztetettség mértéke

Egyéni halmozódás — társadalmi kiterjedtség

A kardiovaszkuláris epidemiológiai vizsgálatok egyértelműen bizonyították, hogy több rizikófaktor együttes jelenléte esetén a kockázat nem egyszerűen összeadódik, hanem hatványozottan nyilvánul meg. Az is tény, hogy a szív- és érrendszeri megbetegedésekben meghaltak többsége nem a magas, hanem a közepes, illetve alacsony kockázati szintű személyek közül kerül ki. E látszólagos ellentmondás mentén a megelőzés két eltérő alapállása fogalmazódik meg. Az egyik megközelítés a magas rizikójú szemé-

lyek célzott megelőzésére helyezi a hangsúlyt, míg a másik az egész népesség körében kívánja a kockázati szintet csökkenteni. Ahhoz, hogy a kérdésben véleményt formálhassunk, tisztázni kell, hogy a mai magyar társadalomban milyen mértékű a kockázati tényezők halmozódása, mekkora az egyes veszélyeztetettségi szintek kiterjedése a népesség körében. Feltételeztük, hogy a több kockázati tényezővel rendelkező egyének csoportja társadalmilag is sajátos összetételű. Miután munkahipotézisünk volt, hogy a veszélyeztető tényezők többsége szociálisan és pszichésen sokoldalúan meghatározott, így a veszélyeztetettség biológiai okait társadalmi kontextusukban is értelmezhetjük.

Így alapvető célunk a biológiai rizikófaktorok páronkénti kapcsolatainak feltárása a vizsgált népesség körében és a több rizikófaktorral rendelkezők csoportjának meghatározása és speciális társadalmi vonásaik feltárása.

A rizikófaktorok páronkénti kapcsolódásai elemzésekor a systoles, diastoles vérnyomást, a szérum-koleszterint, az elhízást (Quetelet-index) és a dohányzást vettük figyelembe.

Számításainkat egy tágabb és egy szűkebb (erős) veszélyeztetettség határértékei szerint végeztük. Ezek rizikófaktoronként a következők voltak:

	Tágabb	Erős
Systoles vérnyomás	140 Hgmm	160 Hgmm
Diastoles vérnyomás	90 Hgmm	95 Hgmm
Szérum-összkoleszterin		
Quetelet-index	25,0 kg/m^2	30,0 kg/m^2
Dohányzás	dohányzó	10 cigaretta vagy több

A tágabb értelemben veszélyeztetettségű csoport természetesen magába foglalja az erősen veszélyeztetetteket is. A két rizikófaktorral rendelkezők aránya a XVII. kerületi 18–64 éves lakosság körében tágabb és szűkebb értelemben páronként a következő:

	Tágabb	Erős
Systoles vérnyomás–diastoles vérnyomás	22,3%	5,6%
Systoles vérnyomás–összkoleszterin	16,6%	0,5%
Systoles vérnyomás–Quetelet-index	24,0%	3,4%
Systoles vérnyomás–dohányzás	9,5%	2,0%
Diastoles vérnyomás–összkoleszterin	13,0%	0,7%
Diastoles vérnyomás–Quetelet-index	20,4%	4,7%
Diastoles vérnyomás–dohányzás	8,0%	2,6%
Összkoleszterin–Quetelet-index	27,2%	1,0%
Összkoleszterin–dohányzás	13,1%	1,3%
Quetelet-index–dohányzás	16,2%	4,2%

A tágabb értelemben veszélyeztetett népesség aránya páronként 8,0–27,2%-ig változik. Az erős rizikópárok csoportjában ezek a határok 0,5–5,6% között mozognak.

Tágabban az összkoleszterin—Quetelet-index, systoles vérnyomás—Quetelet-index, a két vérnyomás, a diastoles vérnyomás—Quetelet-index kapcsolódásaihoz tartozik a legnagyobb veszélyeztetett népesség. Az erősen veszélyeztetettek aránya a két vérnyomás, a diastoles vérnyomás—elhízás és a dohányzás—elhízás viszonylatában a legmagasabb.

A halmozott veszélyeztetettség meghatározásakor négy rizikófaktort vettünk figyelembe: a systoles vérnyomást 160 Hgmm és/vagy a diastoles vérnyomást 95 Hgmm és e felett, a szérum-összkoleszterint 6,5 mmol/l felett, és a Quetelet-indexet 25 kg/m^2 és felette. A halmozottan veszélyeztetett csoportba azok kerültek, akik elhízottak, koleszterin-szintjük és legalább egyik vérnyomásértékük magas volt. E kritériumok alapján a vizsgált XVII. kerületi népesség 7,2%-át találtuk halmozottan veszélyeztetettnek.

Többváltozós diszkriminancia analízissel vizsgáltuk, hogy milyen demográfiai, rétegződési és életmódbeli tényezők valószínűsítik a többszörösen veszélyeztetett csoportba kerülést.

A 16 változó szerinti elemzésünkben a számítás egy diszkriminancia-függvényt adott öt változó meghatározó súlyával: kor (0,88), nem (0,25), foglalkozás (0,23), sport-index (0,15), kirándulás-index (0,14). A kor kiemelkedő szerepe azt jelenti, hogy az idősek jellemzik a többszörösen veszélyeztetett csoportot. A halmozottan veszélyeztetettek közé nagyobb valószínűséggel kerülnek nők, nyugdíjasok, szakképzetlen fizikai munkások, a nem sportolók és a nem kirándulók.

A XVII. kerületi 18—64 éves népesség 21,2%-a nem éri el a vérnyomás, az összkoleszterin és a Quetelet-index fent megadott alsó határainak egyikét sem, s így alacsony veszélyeztetettségűnek tekinthető. E csoport 71,0%-a nő és 59,0%-a 45 éven aluli.

Az alacsonyan veszélyeztetettek aránya nyilvánvalóan még kisebb lenne, ha a dohányzást is figyelembe vettük volna, illetve, ha elemzésünk a 64 éven felüliekre is kiterjedne. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy e csoport sem mentes a veszélyeztetettségtől, csupán a rizikószintjük kedvezőbb a többiekhez képest.

A diszkriminancia-számításban legfontosabbnak talált rétegződési és életmódbeli tényezők szerint megvizsgáltuk az egyes rizikófaktorok átlagainak alakulását.

Az egyes rizikófaktorok átlagaiban általában érvényesül a társadalmi rétegződés hierarchikus dimenziója. A szakképzetlen fizikai dolgozók rizikószintje a legmagasabb. A nem fizikai dolgozóké, ezen belül az értelmiségé a legalacsonyabb. Ezt a hierarchiát megtöri a közvetlen termelésirányítók kiugróan magas rizikójú csoportja.

A szabadidős fizikai aktivitás kedvező hatása a rizikófaktorokra egyértelmű. A Quetelet-index, vérnyomás- és koleszterinátlagok a fizikai aktivitás növekedésével csökkennek. Látszólagos ellentmondás, hogy a nem sportolók körében a nem dohányzók aránya a legmagasabb. Ezt az okozza, hogy a nők és az idősebbek alacsonyabb arányban sportolnak, ugyanakkor kevesebben is dohányoznak.

Eredményeink felhívják a figyelmet a csak magas rizikójúakra összpontosító megelőzés korlátaira, és a populációs szintű megközelítés szükségességét támasztják alá. A sokoldalúan veszélyeztetettek legfeljebb a népesség egytizedét teszik ki. Ugyanakkor a lakosság több mint négyötöde rendelkezik egy vagy több rizikófaktorral. Mivel a dön-

tő többség kisebb-nagyobb mértékben veszélyeztetett, a megelőzésnek, amennyiben társadalmi szintű hatást akar elérni, a *teljes népességre* kell irányulnia. Ha a megelőzés csak a többoldalúan veszélyeztetettekre koncentrál, lakossági szinten nem érhet el számottevő javulást a megbetegedési és halálozási arányokban. A halmozott veszélyeztetettségűek társadalmi, demográfiai összetétele alacsony hatékonyságú prevenciót valószínűsít körükben.

Foglalkozás szerinti adataink a következők:

7. táblázat

A rizikófaktorok foglalkozás szerint

Rizikó faktor	Quetelet-index	*Systoles* vérnyomás	*Diastoles* vérnyomás	Összkoleszterin	Nem dohányzók aránya
	átlag	átlag	átlag	átlag	átlag
	kg/m^2	Hgmm	Hgmm	mmol/l	%
Inaktív	26,8	135,4	82,7	5,77	72,9
Nem ipari, segéd- és betanított munkás	26,0	126,4	80,9	5,68	60,8
Ipari-, segéd- és betanított munkás	26,5	128,2	81,2	5,51	61,1
Nem ipari szakmunkás	25,8	126,0	80,3	5,66	43,4
Ipari szakmunkás	25,7	130,3	81,8	5,40	57,1
Ügyviteli alkalmazott	24,9	124,5	79,9	5,33	65,7
Termelés irányító	26,4	130,2	82,1	5,79	46,0
Értelmiségi	25,1	123,6	80,1	5,42	69,7

Adataink azt bizonyítják, hogy az egészségesebb életmód irányába történő előrelépés meghatározó tényezője a lakosság szabadidős fizikai aktivitásának kibontakoztatása. A társadalmi rétegződés szerinti egyenlőtlenségek viszont felhívják a figyelmet a megelőzés rövidebb távon érvényesülő korlátaira. Kutatásunk a szív- és érrendszeri megbetegedések kockázati tényezőire irányult. Az általunk vizsgált rizikófaktorok azonban a krónikus nem fertőző betegségek döntő többsége szempontjából fokozott veszélyeztetettséget jelentenek. Ez felveti e betegségek *társadalomtudományos vizsgálatának* az igényét. A megelőzésre vonatkozó következtetéseink viszont — kellő óvatossággal — jelzésül szolgálhatnak a népesség egészségi állapotát meghatározó folyamatokról.

IRODALOM

1. *Alexander, F.:* Emotional factors in essential hypertension: presentation of a tentative hypothesis = Psychosomatic Medicine, 1939. 1. 173–179. o.
2. *Andren, L.:* Cardivascular effects of noise. = Acta medica Scandinavica, Suppl. 1982. No. 657.
3. *Árvay A.–Gyárfás I.:* Szív- és érrendszeri halandóság. In: Népesedés és népesedéspolitika. Statisztikai Kiadó, Budapest, 1981.
4. *Beiser, M. et al.:* Systematic blood pressure among the Serer of Senegal = J. Chron. Dis. 1976. 29, 371–380. o.
5. *Borhani, N.O.:* Primary prevention of coronary heart disease. A critique – Amer. J. Cardiol. 1977. 40. 251. o.
6. *Cobb, S.:* Social support as a moderator of life stresses = Psychosomatic Medicine, 1976. 38. 300–314. o.
7. *Demborski, T. et al.:* Components of the type A coronary-prone behaviour pattern and cardiovascular responses to psychomotor performance challenge = Journal of behavioral Medicine, 1978. 1. 159–176. o.
8. *Dyer, A.R. et al.:* The relationship of education to bloodpressures findings on 40 000 employed Chicagoans = Circulation, 1976. 54. 987. o.
9. Elméletek és hipotézisek. Rétegződés–Modell vizsgálat I. kötet. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1982.
10. *French, J.R.–Caplan, R.D.:* Organizational stress and individual strain. In: *Manow, A.J.* (ed.): The failure of stress. Amacom, New York, 1972.
11. *Gutman, M.D.–Benson, H.:* Interaction of environmental factors and systemic arterial blood pressure = Medicine, 1971. 50. 543–553. o.
12. *Gyárfás I.–Kökény M.:* A szív és érrendszeri halandóság befolyásolásának lehetőségei = Népegészségügy, 1983, 64. 273. o.
13. *Gyárfás I.:* Egészségnevelés a szívbetegségek megelőzésében = Egészségnevelés, 1982. 23. 63. o.
14. *Gyárfás I.–Makara P.:* Szívbetegség–társadalom–megelőzés = Társadalomkutatás, 1984. 1.
15. *Gyárfás I.–Makara P.* (szerk.): Szívbetegség–társadalom: Kockázat–megelőzés. Országos Kardiológiai Intézet, Budapest, 1985.
16. *Herman E.:* Az elhízás egyes pszichoszomatikus vonatkozásai = Egészségnevelés, 1977. 4.
17. *Holme, I. et al.:* Coronary risk factors and socioeconomic status = Lancet, 25 December. 1976. 1396–1397. o.
18. *Holme, I. et al.:* Coronary risk factors in various occupational groups: the Oslo study = B.J. Prev. Soc. Med. 1977. 31. 96–100. o.
19. *Jenkins, C.D. et al.:* Social stressors and excess mortality from hypertensive disease = J. Human Stress, 1979. 5. 29–40. o.
20. *Jenkins, C.D. et al.:* Biomedical and psychosocial predictors of hypertension in air-traffic controllers. In: *Spielberg, D.C. et al.* (ed.): Stress and anxiety. Hemishpere, New York, 1982. Vol. 9.
21. *Jenkins, C.D. et al.:* Does blood pressure rise with age?. . . or with stress? = J. Human Stress, 1983. 9. 4–12. o.
22. *Julius, S.–Cottier, C.:* Behavior and hypertension. In: *Dembroski, T. et al.* (ed.): = Biobehavioral bases of coronary heart disease. Karger, Basel, 983. o.
23. *Kagan, A.–Levi, L.:* Health and environment-psychosocial stimuli: a review = Social Sciences and Medicine, 1974. 8. 225–241. o.
24. *Karasek, R.A. et al.:* Physiology of stress and regeneration in job related cardiovascular illness = J. Human Stress, 1982. 8. 29. o.
25. *Kasl, S.V.–Cobb, S.:* The experience of losing a job: some effects on cardiovascular functioning = Psychotherapy and Psychosomatics, 1980. 34. 88–100. o.

26. *Kornitzer, M. et al.:* Classe sociale et risque de cardiopathie ischemique = Le Revue du Praticien, 1981. 31. 3805–3822. o.
27. *Kornitzer, M. et al.:* Invloed van psicho-sociale faktoren op arteriele hypertensie an coronaire aandoeningen, In: *Clement, D.L.,* (ed.) Cardiologie. Gent, Omega Editions, 1983.
28. *Linden, W.–Feuerstein, M.:* Essential hypertension and social coping behavior: Experimental findings = J. Human Stress, 1983, 9. 22–31. o.
29. *Losonczi Á.:* A táplálkozás társadalmi és emberi viszonyai = Valóság, 1972. 3.
30. *Losonczi Á.:* Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Gondolat, Budapest, 1977.
31. *Makara P.:* Táplálkozás – kockázat – társadalom. Kandidátusi értekezés, Budapest, 1985.
32. *Manuck, S.B. et al.:* Coronary-prone behavior pattern and cardiovascular response = Psychophysiology, 1978, 15. 403–411. o.
33. Multiple risk Factor Intervention Trial group: Multiple risk factor intervention Trial: risk factor changes and mortality results = J. Amer. Med. Ass., 1982. 248. 1465. o.
34. *Myers, H.F.–Miles, R.E.:* Life events stress, subjective appraisal and somatization in hypertension: a pilot study = J. Human Stress, 1981. 7. 17–27. o.
35. *Obrist, P.A.:* The cardiovascular-behavioral interactions as it appears today = Psychophysiology, 1976. 23. 95–107. o.
36. *Obrist, P.A.:* Blood pressure control mechanisms and stress implications for the etiology of hypertension, In: Onesti, Klimt.: Hypertensionm physiopathology and treatment. New York, Mac-Graw Hill. 1979.
37. *Salonen, T.J. et al.:* Decline in mortality from coronary heart disease in Finland from 1969–1979 = Brit Med. J., 1983. 286. 1857. o.
38. *Stamler, J.:* Lifestyles, major risk factors, proof and public policy = Circulation, 1978. 58. 3. o.
39. *Theorell, T. et al.:* Blood pressure variations across areas in the Greater Stockholm region. Analysis of 74 000 18 year old men = Social Sciences Med., 1982. 16. 469–473. o.
40. *Theorell, T. et al.:* Blood pressure variations during a working day at age 28 – Affects of different types of work and blood pressure level at age 18. = J. Human Stress, 1984. 7. 17–23. o.
41. *Walker, W.J.:* Changing U.S. lifestyle and deciling vascular mortality – a retrospective = New England J. Med. 1983. 308. 469. o.
42. *Utasi Á.:* Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák, Rétegződés–Modell vizsgálat, V. kötet. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1984.

GYÁRFÁS, IVÁN–KISHEGYI, JULIA–MAKARA, PÉTER:

HEART DISEASE – RISK – SOCIETY

(Summary)

The authors present some results of an empirical survey representing the 18 to 64 year old age group of the population of district XVII of Budapest conducted in 1982 and 1983. The survey was inquiring by a standardized interview into the socially determined risk factors of cardiatic and vascular diseases in the case of 1611 persons identified by medical control. The analysis is primarily based on multiple regression and multi-factor discrimination calculations. In adiposity, in the changes of systolic and diastolic blood pressure the impact of the individual social factors in themselves is not too strong, but their compound effect is significant. Different elements of stratification and life style gain emphasis by sex and by the various age groups. Differences by the social hierarchy are marked. About one-tenth of the population surveyed is strongly endangered, whereas more then four-fifths of the population have at least one risk factor. Therefore, prevention has to extend over the entire population.

GÁCS ENDRE

A GARANTÁLT JÖVEDELEMRŐL

Az elmúlt másfél évtizedben többször felvetődött, hogy célként kell kitűzni valamilyen garantált jövedelem rendszer bevezetését Magyarországon. Tudomásom szerint először *Schmidt Ádám* fogalmazta meg a gondolatot egy 1970-ben tartott előadásában: lehetségesnek és kívánatosnak tartotta, hogy megfelelő feltételek mellett egy ilyen rendszert nálunk bevezessenek.[1] Később a személyi jövedelemadó rendszer bevezetésével kapcsolatban bontakozott ki vita a témában.[2] Az utóbbi évek szociálpolitikai vitáiban ismét felvetődött a garantált jövedelem, a gondolat hivatalos előterjesztésekben is megfogalmazódott. A vitákból azonban az is kiderült, hogy a fogalom nem tisztázott, egyazon kifejezés mögött különböző értelmezések rejlenek.

Tekintve, hogy a nyugati közgazdasági irodalomban is újból előkerült a téma, érdemes áttekinteni, hogy a tőkés országokban — ahonnan átkerült hozzánk — történelmileg hogyan alakult ki ez a javaslat, és mi valósult meg belőle.

Történelmi előzmények

A témával foglalkozó egyik amerikai közgazdász, *Schwartz* az utópistákhoz vezeti vissza a garantált jövedelem gondolatát.[3] Megjegyzi, hogy a tudományos-fantasztikus irodalom legkorábbi formája a társadalomtudományi fantasztikum volt, amiről a mai űrhajózási korszakban hajlamosak vagyunk megfeledkezni.

A gyakorlatban először 1795-ben az angliai Speenhamlandben vezettek be jövedelemgarantálást. Itt a helyi szervek elhatározták, hogy az elégtelen béreket egy kenyérárban meghatározott szintre kiegészítik. *Atkinson,* az ismert baloldali angol szociológus, ezt tekinti a modern garantált jövedelem rendszerek ősének.[4] Az ipari forradalom idején Angliában más vidékeken is elterjedtek hasonló rendszerek.

A modern időkben a II. világháború idején és azt követően vetődött fel a személyi jövedelmek állami garantálásának gondolata elsősorban az angolszász országokban. Feltehetően Európa más részein azért volt kisebb visszhangja, mert ezekben az országokban a biztosítási elv mélyebb gyökereket eresztett. A garantált jövedelemre többféle rendszert dolgoztak ki, és azok különböző néven váltak ismeretessé: társadalmi

osztalék *(social devidend)*, negatív jövedelemadó *(negative income tax)*, fordított jövedelemadó *(reverse income tax)*, adóbeszámítási rendszer *(tax-credit system)*, jövedelemkiegészítés *(income supplement)* stb.

Valamennyinek közös vonása, hogy a jövedelemadó rendszert összekapcsolja a juttatási rendszerrel. Bizonyos szint alatt a jövedelmeket kiegészíti, de oly módon, hogy a munkára való ösztönzés ne szűnjön meg. Ez utóbbi vonás miatt ösztönző garantált jövedelemnek *(incentive-guaranteed income)* is nevezik.

Az első felvetés az angol liberálispárti politikusnő, *Lady Rhys-Williams* nevéhez fűződik.[5] Javaslatának lényege, hogy minden személy, aki dolgozik, vagy dolgozni kíván, hetente kapna „társadalmi osztalékot", amelynek összege függne a családja nagyságától és néhány más tényezőtől. Az osztalékot a kereseteken és más jövedelmeken felül fizetnék. Az osztalékot lineáris jövedelemadóból finanszíroznák, amely az osztalékkal együtt progresszív jövedelemadó hatást fejtene ki, amit az alábbi sémán lehet szemléltetni:

Font/család

Évi jövedelem	Jövedelemadó (50%)	Társadalmi osztalék	Nettó jövedelem	Tényleges adókulcs, %
500	250	400	650	–30
800	400	400	800	–
1000	500	400	900	+10
2000	1000	400	1400	+30

Rhys-Williams véleménye szerint a társadalmi osztalék elősegítené az igazságosabb jövedelemelosztást, megszüntetné az adófizetők és az állami juttatást élvezők közötti ellentétet, feleslegessé tenné a rászorultság igazolását.

Meg kell jegyezni, hogy *Rhys-Williams* javaslatát egy időben dolgozták ki Angliában a *Beveridge-tervet*, amely hagyományos biztosítási alapon keresett megoldást a szociális problémákra, és amelyet végül el is fogadtak és a háború után bevezettek.

Úgy látszik a háború termékenyítőleg hatott a szociális gondolkodásra. (Nem ez az első eset a történelemben. A század elején pl. az angol–búr háború idején derült ki, hogy a sorozásra jelentkezettek milyen rosszul tápláltak. E felismerés vezetett el ahhoz, hogy 1906-ban Angliában bevezetették a rászorulók ingyenes ebédeltetését az iskolákban, majd 1907-ben a kötelező iskolai orvosi vizsgálatokat.) A fenti javaslatokkal egy időben *Milton Friedman*, aki akkor az amerikai adóhivatalban dolgozott, felfigyelt arra, hogy az ingadozó jövedelemmel rendelkezők összességében több adót fizetnek, mint a több év átlagában hasonló, de stabil jövedelműek. Ebből adódott a negatív jövedelemadó ötlete: a kedvező évben a dolgozó fizessen adót a kincstárnak, rossz évben viszont kapjon tőle. Később – másokkal *(W. Hellen, G. Stigler* stb.) együtt – továbbfejlesztette a gondolatot: a negatív jövedelemadó a szegénység elleni harc állandó eszköze lehetne. Rendszeresen fizetnének segélyt azoknak, akiknek a jövedelme soha nem éri el az adómentes minimumot. Összefoglalóan 1962-ben fejtette ki elméletét.[6] Véle-

ménye szerint mindenki hajlandó segíteni a szegényeken, ha más is megteszi azt. A kérdés csak az, hogy mennyit és hogyan. A meglévő segélyprogramoknak az a hiányossága, hogy különböző foglalkozási, társadalmi és korcsoportra irányul. Ehelyett olyan program kell, amely közvetlenül a szegényekre mint emberekre irányul, függetlenül a hovatartozásuktól. A program, bár a piacon keresztül működik, nem szabad hogy megzavarja a piac működését.

Ezeket a követelményeket elégíti ki a negatív jövedelemadó rendszer, amelyet sematikusan az alábbi módon lehet ábrázolni:

Dollár/év

Eredeti jövedelem (kereset)	Jövedelem kiegészítés	Összes jövedelem
–	3000	3000
1000	2500	3500
2000	2000	4000
3000	1500	4500
4000	1000	5000
5000	500	5500
6000	–	6000

Vagyis a negatív jövedelemadó rendszer három elemből áll:

1. Garantált színvonal (a példában évi 3000 $), amelyet annak a családnak vagy egyénnek fizetnek, amelynek nincs más jövedelmi forrása. E színvonalat meg lehet állapítani a mindenkori átlagkeresetek bizonyos százalékában, vagy a hivatalos létminimum alapján, vagy a költségvetés teherbíró képességétől függően más módon.
2. Csökkentési ráta (a példában 50%), amely szerint mérsékelik a juttatott összeget, ha család vagy egyén egyéb forrásból származó jövedelme nő. A ráta nagysága mutatja, hogy milyen erős ösztönzést kívánnak hagyni a pótlólagos jövedelemszerzésre. A ráta egyébként lehet progresszív is.
3. Jövedelmi plafon vagy töréspont (a példában 6000 $), ameddig a jövedelemkiegészítést folyósítják. Ez automatikusan adódik az előző két elemből. Ezen a ponton felül a család vagy egyén már pozitív jövedelemadót fizet, amelynek rátája nem feltétlenül egyezik meg a negatív adóéval.

Friedman véleménye szerint – a már említetteken kívül – a rendszer további előnyei, hogy általános; helyettesítheti a meglévő programokat (juttatási rendszereket) és adminisztrációs terhe kisebb, mint a többinek együttvéve. Készpénzben – ami a leghasznosabb – adja a segítséget, világosan mutatja, hogy mibe kerül a társadalomnak. Számításai szerint a költségkihatása kisebb, mint az akkori különböző programoké (társadalombiztosítás, általános szociális segély, időskorúak támogatása, gyerekes családok támogatása, mezőgazdasági ártámogatás, állami lakásdotáció). Beleillik az adórendszerbe. Bár – más programhoz hasonlóan – csökkenti az ösztönzést, de nem szünteti azt meg, mert a többletkeresetből mindig megmarad egy rész.

A negatív jövedelemadó hátrányát elsősorban a politikai következményekben látta. A rendszerből következik, hogy a lakosság egy részét megadóztatja, hogy adjon a másik részének, amely szavazati joggal rendelkezik. Fennáll a veszély — írja —, hogy ahelyett, hogy a többség önkéntesen megadóztatja magát egy szerencsétlen kisebbség érdekében, a többség fog adót kivetni a saját érdekében a vonakodó kisebbségre. Ez az okfejtés jellemző a konzervatív *Friedman*re, aki abban az időben a jobboldali *Goldwater* szenátor tanácsadója volt.

A garantált jövedelem gondolata a 60-as években elterjedt. Számos variációját javasolták, különböző oldalakról világították meg előnyeit és hátrányait. A támogatók — akik a legkülönbözőbb politikai irányzatokhoz tartoztak — a garantált jövedelemben láttak orvoslást számos társadalmi és gazdasági problémára.

Theobald és *Ayres*[7] azt emelik ki, hogy a garantált jövedelem segítségével fent lehet tartani a saját munkán alapuló kisvállalkozásokat, amelyek egyébként tönkremennének a nagy korporációkkal folytatott versenyben. Ez a tulajdonság nyilvánvalóan szemben áll *Friedman*nek azzal a követelményével, hogy a garantált jövedelemnek nem szabad megzavarnia a piac működését. *Ayres* a foglalkoztatástól független jövedelem összkeresetet növelő hatását is hangsúlyozza.

Vogt[8] az emberi környezet védelme szempontjából tartja fontosnak a garantált jövedelmet. Az emberek nem lesznek rákényszerítve, hogy a jövedelemszerzés érdekében a nagyvárosokba zsúfolódjanak és tönkretegyék a természetet. Vissza fognak térni a kisvárosokba és falvakba, ahol kellemesebb az élet.

Arensberg és *Fromm*[9] azt emelik ki, hogy a piac a javak elosztásának, a lakosság táplálkozásának és a munkaösztönzésnek nem az egyetlen és nélkülözhetetlen eszköze. A garantált jövedelem által megszűnhet a fizetett bérmunka és az önkéntes ingyenes munka közötti különbség. Az éhség kényszere eltűnik. Az emberek szabad akaratukból dönthetnek, hogy milyen típusú munkát végezzenek. Arra nem adnak választ, hogy ki fogja finanszírozni a garantált jövedelmet, ha mindenki csak kedvtelésből fog dolgozni.

Mint a fenti szemelvényekből is látható a racionális javaslatok mellett abban az időben sok illúzió is fűződött a garantált jövedelemhez. Tükrözték a 60-as évek — olajválság előtti — hangulatát, amikor a fejlett tőkés országokban sokan úgy vélték, hogy a termelés korlátlan növekedése, a fogyasztási javak bősége következtében az emberiség anyagi problémái hamarosan megoldódnak.

Gyakorlati javaslatok

Mindenesetre a témával nemcsak irodalmi szinten foglalkoztak. Miután 1964-ben *Johnson,* az Egyesült Államok demokratapárti elnöke meghirdette a szegénység elleni háborút, a kérdés tanulmányozására létrehozták a Gazdasági lehetőségek hivatalát *(Office of Economic Opportunity)* és később 1967-ben a Jövedelemfenntartó program bizottságát *(Comission on Income Maintenance Program)* a konkrét javaslatok kidolgozására.

1968-ban több mint ezer amerikai közgazdász petíciót írt alá a negatív jövedelemadó támogatására. Tekintve, hogy sok aggály is felmerült, széles körű kísérletekbe kezdtek a rendszer kipróbálására.[10] A kísérletek túlélték a javaslatot, folytatódtak azután is, hogy a megvalósítást elvetették.

Az első kísérlet New Jersey és Pennsylvania államokban folyt. Érdekessége, hogy a történelemben ez volt a legnagyobbszabású társadalomtudományi kísérlet. A Gazdasági lehetőségek hivatala megbízásából és finanszírozásában a Szegénységkutató Intézet szervezte a kísérletet, amely öt éven keresztül folyt (1968—73) és 8 millió dollárba került. Összesen 1357 család (háztartás) vett részt benne, egyenként hároméves időtartamra. A családok egy része menetközben lemorzsolódott, de így is közel ezren végigcsinálták.

A kísérletben olyan városi családok vettek részt, ahol a családfő 18—58 év közötti férfi volt. A családok rendszeres, különböző mértékű havi juttatásban (garantált színvonal) részesültek, amely megfelelt az akkori szegénységi küszöb 0,5, 0,75, 1,0 és 1,25-szörösének. A csökkentési ráta 0,3 és 0,5 volt.

A kísérlet eredményei azt mutatták, hogy a juttatás nem befolyásolta számottevően a férfi családfő munkavállalását. Mindössze 1,5%-kal dolgoztak kevesebben mint a kontrollcsoportban. A feleségeknél a különbség már nagyobb, 23% volt. A várakozásoktól eltérően a négerek körében magasabb volt a munkavállalási hajlandóság. A juttatásban részesülők nagyobb arányban költöztek saját házba a bérelt lakásból, több tartós fogyasztási cikket vásároltak és jobban eladósodtak. Nem volt hatással a juttatás az egészségre, önérzetre, társadalmi integrációra, családösszetételre, a család stabilitására és a termékenységre.

Később az ország más részein (Carolina, Iowa, Denver, Seattle, Gary) is folytattak ilyen kísérleteket. A feltételek hasonlóak voltak, de az egyes paramétereket változtatták. Nem kötötték ki, hogy csak férfi lehet a családfő. Egyes helyeken meghosszabították az időhorizontot. Bevontak mezőgazdasági településeket is.

Az eredmények ezekben a kísérletekben valamivel kedvezőtlenebbek voltak mint az elsőben, különösen Denver és Seattle városokban. A férfiak munkavállalása 9%-kal, a feleségeké 20%-kal, a családfő nőké 25%-kal csökkent. Megnőtt a családfelbomlások száma, egyes kísérletekben 30%-kal, elsősorban az alacsonyabb jövedelműeknél és a legkevésbé bőkezű programoknál. A garantált jövedelem ellenfelei ezt a tényt erősen hangsúlyozták. *Gilder*[11] azzal magyarázza a jelenséget, hogy a juttatás következtében megnő a nők anyagi függetlensége, az apa kulcsszerepét és tekintélyét aláássák, a házasságon kívül született gyerekek szülei nem kényszerülnek összeházasodni.

A fehér bőrű népességnél csökkent a nők termékenysége, de például a mexikói amerikaiaknál nőtt, a fekete bőrűeknél ilyen hatás nem volt kimutatható. Megnőtt a migráció az alacsonyabb bérű, de jobb környezet felé.

Bár a garantált jövedelem javaslatát a demokrata párt kormányzása idején dolgozták ki, *Johnson* végül is nem terjesztette be. Ezt a feladatot — bár korlátozottabb formában — a következő republikánus kormányzat vállalta. *Nixon* elnök 1969. augusztus 8-i televíziós beszédében meghirdette az ún. Családtámogatási tervet *(Family Assistance*

Plan). Nixon nem nevezte garantált jövedelemnek, feltehetően a kifejezés ellentmondásos fogadtatása miatt.

A javasolt rendszer nem szorított volna ki minden más juttatást, hanem lényegében csak a gyerekes családok támogatását szolgáló, államonként különböző segélyezési formákat váltotta volna fel, amelyekkel kapcsolatban rosszak voltak a tapasztalatok.

Az új rendszer alapelve volt az egységes elbánás az ország egész területén. Az eltartott gyerekekkel rendelkező családok gyerekszámtól függő juttatásban részesültek volna: négytagú család évi 1600 dollár, minden további gyerek után 300 dollár. Pótlólagos jövedelem esetén az első 720 dollár adózatlan, utána a csökkentési ráta 50%. Így egy négytagú családnál évi 3920 dollár jövedelemig nyújtott volna támogatást. A támogatás nem volt kifejezetten munkaviszonyhoz kötve (work-test), de vállalni kellett, hogy az adott körzeten belül felajánlott munkát vagy átképzést elfogadják.

Az előzetes számítások szerint közel négy millió család, összesen 20 millió személy részesült volna támogatásban. Az éves költségkihatás kb. 4 milliárd dollár lett volna (az akkori GDP kb. 4%-a).

A javaslat körül országos vita bontakozott ki.[12] Sokan lelkesen támogatták. Jelentőségében *Roosevelt* társadalombiztosítási javaslatához hasonlították a 30-as években. Az ellentábor a legkülönbözőbb irányzatokból verbuválódott. Bár a javaslatot a republikánus elnök terjesztette be, a konzervatívak egy része ellenezte a jelentős jövedelem újraelosztást, féltek pénzt adni a szegények kezébe. A demokraták viszont attól tartottak, hogy a program megvalósulása nagyon megnövelné a republikánus kormányzat népszerűségét. Ellenezték különböző csoportok is, amelyeknek a státusa a meglévő jóléti rendszerből fakadt, a „jóléti bürokrácia". Érdekes módon *Friedman* is a kongresszusi meghallgatáson ellenezte a javaslatot, mert véleménye szerint a javasolt mértékek mellett nem vagy alig lett volna érdemes dolgozni.

A képviselőház 1970 áprilisában nagy többséggel elfogadta a javaslatot. A szenátus azonban 1971 januárjában elvetette és így nem valósult meg. Az 1972-es elnökválasztási kampány során még felvetődött a téma, de egyértelműen már egyik jelölt sem állt ki mellette.

Ezzel egy időben, 1972 márciusában hirdette meg az angol konzervatív kormány az adóbeszámítási rendszerre *(tax credit system)* vonatkozó javaslatát.[13] A pénzügyminiszter a parlamenti beszédében úgy jellemezte, hogy a javaslat az elmúlt huszonöt év legjelentősebb adó- és társadalombiztosítási reformja és nagy szociális előrehaladást eredményez. Fő céljaiként jelölték meg a személyi jövedelemadó rendszer egyszerűsítését és reformját, valamint a szegény emberek támogatási rendszerének megjavítását.

Az adóbeszámítási rendszer kiterjedt volna minden bérből és fizetésből élőre, akinek a heti keresete meghaladta a 8 fontot, valamint a nyugdíjasok és egyéb társadalombiztosítási juttatásból élők többségére, összességében a lakosság kb. 90%-ára. Kezdetben nem terjedt volna ki az önálló vállalkozókra adminisztratív okok miatt. A 8 fontnál kevesebbet keresőket (az akkori férfi ipari átlagkereset egynegyede) egyelőre azért zárták ki, mert túl költséges lett volna az adóbeszámítás mértékét úgy megállapítani, hogy e rétegnél helyettesíteni tudja a meglévő szociális segélyt.

A rendszer úgy működött volna, hogy a keresők többsége egységes adókulcs szerint adózott volna a heti vagy havi, nem kumulált jövedelem alapján. Csak a magas jövedelműek adóznának egy nagyobb adókulcs szerint az éves kumulált jövedelmük alapján. A meglévő egyéni adókedvezmények helyett mindenki egységes, évente megállapított adóbeszámításban részesült volna, amit a kiszámított adóból (tehát nem az adóalapból) vontak volna le. A javaslatban az adóbeszámítás példaszerű összege egyedülálló személynél heti 4 font, házas ember vagy egyedülálló szülő esetén 6 font és minden gyerek után 2 font, vagyis kétgyerekes családnál 10 font. Ha valakinek az adója kevesebb mint a fenti összegek, akkor a különbséget megkapná az adóhivataltól. (Ez utóbbi tulajdonság miatt vált volna ez a rendszer a garantált jövedelem válfajává, mert enélkül más országok adórendszerében is létezik adóbeszámítás.)

A társadalombiztosítási juttatások nagy része fennmaradt volna önálló rendszerként. Megszűnt volna a családi jövedelemkiegészítés *(family income supplement)*, a rászorulók ingyenes iskolai étkeztetése, a lakbér engedmény és a helyi adókedvezmény. Csökkent volna a szociális segélyezés fő formájában, a kiegészítő juttatásban *(supplementary benefit)* részesülők száma.

A rendszer nettó költségét 1,3 milliárd fontra becsülték (az akkori GDP kb. 2,5%-a).

1972 végén bizottságot jelöltek ki a javaslat tanulmányozására. A bizottság 1973 júliusában kis módosításokkal támogatta és elfogadásra javasolta az adóbeszámítási rendszert.

Akadtak szép számban bírálók is. Szerintük a javasolt rendszer újraelosztó hatása kicsi és nem mindig a megfelelő irányú. Nem a legszegényebb csoportokra koncentrálja az eszközöket, egyes rétegek nettó pozíciója romlani fog.

Bevezetésére azonban nem került sor. 1974-ben a Konzervatív Párt megbukott, az új munkáspárti kormány pedig félretette a javaslatot.

A 70-es évek elején több európai országban (pl. Hollandia, Dánia, Franciaország) is vizsgálték a negatív jövedelemadó bevezetésének lehetőségét, azonban ezek a vizsgálatok bizottsági szinten megrekedtek.[14]

Részleges megvalósulás

Ily módon a garantált jövedelem, mint rendszer sehol sem valósult meg. Egyes elemei azonban beépültek néhány ország juttatási rendszerébe.

Ilyennek tekinthető a már említett családi jövedelemkiegészítés Angliában. A Konzervatív Párt vezette be 1971-ben az adóbeszámítási rendszer próbájaként. Ez a juttatási forma túlélte az adóbeszámítási rendszer meghiúsulását és a mai napig is működik.

Hatóköre azonban korlátozott. Azok a teljes munkaidőben foglalkoztatott dolgozók kaphatják, akiknek legalább egy gyerekük van és a keresetük nem ér el egy — évente meghatározott — szükségleti szintet. A jövedelemkiegészítés e szint és a tényle-

ges jövedelem közötti különbség fele. Érvényesül tehát a negatív jövedelemadónak az az elve, hogy a munkára való ösztönzés fennmaradjon. Finanszírozása azonban nem az adórendszeren keresztül, hanem a társadalombiztosításból történik. A jövedelemkiegészítésben részesülőknek automatikusan jár néhány ún. mellékjuttatás, mint pl. az ingyenes iskolai étkezés, ingyenes gyógyszer, vitamin és fogászati kezelés. A jövedelemkiegészítés így az alanyi jogon járó és a jövedelemhez kötött juttatás kombinációja.

A szükségleti szint alacsony tartásával azonban a jogosultak körét erősen bekorlátozták, de még ezeknek is csak 50–75%-a igényli a kiegészítést. Összességében a foglalkoztatottak kevesebb mint egy százaléka részesül a juttatásból.

Ausztráliában a minimális jövedelem támogatási rendszer *(minimum income support system)* viszont azokra vonatkozik, akik nem tudnak dolgozni (öregek, rokkantak, betegek, munkanélküliek, egyedülálló szülők). A juttatás országosan egységes, adóköteles. 70 éven alul jövedelemigazoláshoz van kötve. A jogosultság megszűnik egy adott jövedelemszint felett (egyedülálló személy esetén az átlagbér 52%-a, házaspár esetén az átlagbér 87%-a), e szint alatt a juttatás fordítottan arányos a jövedelemmel. A rendszert nem társadalombiztosítási járulékból, hanem központi költségvetésből finanszírozzák. Volumene elég jelentős, a GDP kb. 6%-nak felel meg és a lakosság kb. 22%-a részesül belőle. Ily módon ez a rendszer a társadalombiztosítás egy részét integrálta a rászorultsághoz kötött juttatással. Nem küszöbölte viszont ki azt az anomáliát, hogy a juttatás egy részét adóval visszaveszi.

Az USA-ban a 70-es évek végén vezették be az adórendszerbe azt az elemet, hogy amennyiben a gyerekek után járó adókedvezmény több, mint a család jövedelme, akkor a család jogosult kiegészítésre *(earned income credit)*. A mértékről és elterjedtségről nincs információm.

Dániában és az NSZK-ban a fix összegben megállapított családi pótlékot egy bizonyos jövedelemhatáron felül csökkentik. Így Dániában 1983-ban a családi pótlék gyerekenként évi 2268 korona volt. Ha a házaspárnak az adózásnál figyelembe vett ún. „szociális jövedelme" meghaladta az évi 173 ezer koronát, minden 100 korona többlet után 6 koronával csökkentik a családi pótlékot.

Az NSZK-ban a családi pótlék függ a gyerek „sorszámától". Így pl. a második gyerek után 1983-ban évi 1200 márka járt. Ha a kétgyerekes házaspár évi ún. „nettó jövedelme" (adóval, társadalombiztosítási járulékkal és a munkával kapcsolatos kiadásokkal csökkentett jövedelem) meghaladta a 41 520 márkát, akkor a többlet 50%-ával (de maximum 840 márkával) csökkentették a családi pótlékot.

Újabb felvetések

Miután a 60-as évek végén és a 70-es évek elején a garantált jövedelem mint általános rendszer lekerült a napirendről, a 70-es évek végétől az irodalomban ismét felbukkant. Nehéz egyértelműen megmondani, hogy mi okozta ezt a reneszánszt, de feltehetőleg több tényező is szerepet játszott benne. Az olajárrobbanást követő gazdasági

válság megnehezítette a szociális kiadások gyors növekedésének finanszírozását, sokan a jóléti állam válságáról kezdtek beszélni.[15] Keresték a kiutat, hogyan lehetne csökkenteni a kiadásokat anélkül, hogy ismét szembe kelljen nézni a tömeges szegénység problémájával. Az egyik ilyen megoldásnak kínálkozott a garantált jövedelem valamelyik változata. A gazdasági válságot követően számos tőkés országban konzervatív kormányok kerültek hatalomra. Mint láttuk – bár a garantált jövedelem gondolatát különböző nézetű emberek támogatták – a gyakorlati megvalósítás küszöbéig mindig a konzervatívok jutottak el, a rendszer az ő gondolkodásukhoz áll közelebb. Ők ugyanis a szociálpolitikában nem az univerzális, hanem a szelektív megoldások hívei, vagyis azt vallják, hogy a támogatást a rászorulóknak kell adni. Elősegíthette a feléledést az is, hogy a számítástechnika elterjedésével a fejlett országok adó- és társadalombiztosítási rendszereit nagymértékben gépesítették, megjavult az információáramlás, technikailag könnyebbé vált valamilyen egységes negatív jövedelemadó rendszer kezelése.

Két amerikai szerző[16] hangsúlyozta a kollektív felelősséget az egyének eltartásáért függetlenül attól, hogy kiterjed-e rájuk a társadalombiztosítás vagy nem. Ezért egy olyan garantált jövedelmet javasolnak, amely állampolgári jogon járhat. Ez nem helyettesítené, hanem kiegészítené a többi jóléti programot.

Egy angol szerzőtrió[17] – az 1972-es adóbeszámítási javaslat bírálatain okulva – olyan rendszert javasol, amely jobban alkalmazkodik a különböző családtípusok szükségleteihez. Össze kell kapcsolni a jövedelemtől függő és az eseményhez kötött juttatásokat. Ezért olyan negatív jövedelemadó rendszert javasolnak, amelyben más paramétereket állapítanak meg a nyugdíjasokra és az aktív keresőkre, az utóbbin belül az egy- és többkeresős családokra, az egyszülős családokra, a munkanélküliekre. A teljes információgyűjtés az adóhivatalra hárulna, ezáltal feleslegessé válna a szociális segélyezésnél ma alkalmazott jövedelemigazolás. A társadalombiztosítást és az adórendszert fokozatosan integrálni lehetne.

Friedman, feleségével közösen írt, bestsellerré vált könyvében[18] megismétli korábbi javaslatát, de úgy véli, hogy a jelen körülmények között nincs esély a gyakorlati megvalósításra. Véleménye szerint a negatív jövedelemadónak akkor lenne értelme, ha a többi jóléti program helyébe lépne és nem azok mellé, de ez egyelőre csak utópisztikus álom. Túl sok szerzett jog, ideológiai, politikai és pénzügyi akadály áll útjában.

1984-ben Kanadában a Quebec Párt javasolta, hogy valamennyi juttatást egy garantált évi jövedelembe olvasszanak be, hogy megszűnjön a szegénységi csapda, és a szociális kiadásokat a rászorulókra koncentrálják.

Az OECD-nek egy tavaly megjelent tanulmánya[19] is reagál a felvetésekre. Megállapítja, hogy a jelenlegi programok magas költsége, bonyolultsága és részleges kudarca felélesztette az érdeklődést a negatív jövedelemadó és hasonló rendszerek iránt, bár ez az érdeklődés főleg arra korlátozódik, hogy a jövedelemigazoláshoz kötött juttatásokat integrálják az adórendszerbe.

Következtetések

A fenti áttekintés után foglaljuk össze, hogy melyek azok a pozitív vonások, amelyek 40 éven keresztül fenntartották az érdeklődést a leírt rendszerek iránt, és melyek azok a negatívumok, amelyek megakadályozták a gyakorlati megvalósítást.

A pozitívumok között az alábbi érvek szerepelnek leggyakrabban:

A meglévő univerzális juttatásokkal szemben abban mutatkozik az előny, hogy egységesíti az adó- és juttatási rendszereket, ezáltal megszűnik az a kétirányú folyamat, hogy ugyanazok a személyek egyrészt jövedelemadót, társadalombiztosítási járulékot fizetnek, másrészt különböző juttatásokban részesülnek az állam részéről. Ezáltal a támogatás a valóban rászorultakra irányul, úgy lehet javítani a helyzetükön, hogy közben nem kell feleslegesen pénzt adni a jómódúaknak. Ily módon az általános adórátát mérsékelni lehet, ami különösen azokban az országokban fontos, ahol a marginális adó magas. Ugyanakkor a jövedelem egyenlőtlensége mérséklődik.

Az érvényben lévő szelektív juttatásokkal szemben viszont az jelenti az előrelépést, hogy egységesíti az országban működő különböző jövedelemfenntartó rendszereket, az eltérő minimumszinteket. Feleslegessé teszi a rászorultság igazolását, a kérelmezéssel járó megaláztatást és ezáltal megnő az igénybevételi arány. A munkára való ösztönzést nem akadályozza, mert a támogatás nem hirtelen, hanem fokozatosan szűnik meg bizonyos jövedelemszint felett. Egyszerűsíti az adminisztrációt és ezáltal mérsékli az ezzel járó költségeket.

A negatívumok között a bírálók az alábbiakat emelik ki:

A negatív jövedelemadó három alkotóeleme (l. 39. o.) ellentmondást rejt magában. Amennyiben a garantált színvonalat a szegénységi küszöbön állapítják meg és fenn akarják tartani az ösztönzést — a csökkentési ráta kisebb 100%-nál —, akkor a támogatás egy része olyanoknak megy, akik jóval a szegénységi küszöb fölött élnek és ennek megfelelően magas marginális adórátára van szükség a finanszírozáshoz. Ha a csökkentési ráta közel 100%, akkor nincs ösztönzés. Ha a jövedelmi plafont (töréspontot) állítják be a szegénységi küszöbön és fennmarad az ösztönzés, akkor a lakosság egy jelentős része a szegénységi küszöb alá kerül és meg kell hagyni különböző kiegészítő jóléti programokat.

Az előbbi miatt sokan kétségbe vonják, hogy a rendszer költségmegtakarítással járna. Különösen a fejlett szociálpolitikával rendelkező országokban kerül sokba egy olyan rendszer, amelynél jelentős rétegek nem járnak rosszul az átmenet miatt. Egyesek szerint, még ha kezdetben költségmegtakarítás is lenne, később — hasonlóan a társadalombiztosítási és egészségügyi rendszerekhez — méretei és költségei egyre nagyobbak lesznek.

Az egységesség elve sem jelent mindig előnyt. Egy túl uniformizált rendszer sem képes alkalmazkodni a hátrányos helyzetek különböző típusaihoz, az egyéni körülményekhez. Nem tud figyelembe venni pl. olyan differenciáló tényezőt, mint a jelentősen eltérő lakáskiadások (a legtöbb nyugati országban a lakástámogatásra külön programok

vannak). A nagyobb országokban a szükségleti szint eltérő lehet az ország különböző részein: pl. az USA-ban a New York-i színvonal túlzott lehet Mississippiben.

Ugyancsak nem tud alkalmazkodni a rendszer a jövedelmek éven belüli ingadozásaihoz, hiszen az adózás az utólagos jövedelembevalláson alapul, a szükségletek viszont folyamatosan jelentkeznek. Ez különösen azokban az országokban problematikus, ahol a bérből élőknél sem a munkahelyen vonják le az adót a fizetésből. Az önállóknak a bevonása nagy nehézséggel járna. Azokban az országokban, ahol jelentős az arányuk (pl. Franciaország, Írország), ez megoldhatatlan problémát jelent.

A társadalombiztosítás teljes beolvasztása sérti a biztosítási elvet. Nem lehet tabula rasa-t teremteni. Akik pl. évtizedeken keresztül fizettek nyugdíjjárulékot, sérelmesnek tartanák, ha megfosztanák őket ennek előnyeitől, és azonos helyzetbe kerülnének azokkal, akik semmit sem fizettek.

A juttatások beolvasztása az adórendszerre is következményekkel járna. A jóléti funkciók ellátása megnehezítené az adórendszer keresetszabályozó funkciójának ellátását, nem lehetne felhasználni az anticiklikus politika eszközeként.

Sok számbavételi, technikai probléma is adódna. Az adóbevallás sok országban személyi alapon történik, ugyanakkor a garantált jövedelem rendszer egysége a család, mert a szükségletek családi szinten jelennek meg. A család meghatározása is nehéz a jelenkorban, amikor sok a válás, különélés és házasságon kívüli együttélés. A jövedelem kategória meghatározása sem egyértelmű: pl. barátoktól, rokonoktól, jótékonyságból kapott összegek kezelése. Problémát jelent a vagyon, a megtakarítások figyelembevétele.

A fenti áttekintés után felvetődik a kérdés, hogy *van-e létjogosultsága Magyarországon* egy negatív jövedelemadó vagy hasonló típusú garantált jövedelem rendszernek.

Véleményem szerint — mérlegelve a felsorolt előnyöket és hátrányokat — az ismertetett rendszerek valamelyik változatának egy olyan országban lenne értelme, ahol nagymértékben elburjánzottak és áttekinthetetlenné váltak a rászorultságon alapuló szociális támogatás különböző fajtái. Nem véletlen, hogy a téma ismételten az USA-ban és Angliában vetődik fel, ahol — ottani kifejezéssel élve — jóléti dzsungel alakult ki. Ehhez a helyzethez képest valamilyen egységes garantált jövedelem rendszer feltétlen előrelépést jelentene.

Magyarországon azonban nem ez a helyzet. Nálunk a juttatási rendszerek eleve univerzális alapon fejlődtek ki. Jelenleg a pénzbeli társadalmi jövedelmek kb. 95%-a univerzális rendszereken keresztül nyújtott alanyi jogon járó normatív ellátás. Mindössze 5%-ot tesz ki az egyéb rendszeres vagy eseti juttatás. Ez utóbbiak közé tartoznak a társadalombiztosítás kivételes ellátásai és segélyei, a tanácsi szociális segély, a szociális ösztöndíjak, a vállalati-szövetkezeti, költségvetési segélyek stb.

Az univerzális rendszerek (nyugdíj, táppénz, gyereknevelléssel kapcsolatos ellátmányok stb.) általában jól működnek, nemzetközi vonatkozásban is kiállják az összehasonlítást. A fő problémát itt az ellátások vásárlóértékének megőrzése jelenti, remélhetőleg a VII. ötéves terv folyamán e téren is jelentősen előre tudunk lépni.

Kétségtelen, a hátrányos helyzetű rétegekkel kapcsolatos vizsgálatok kimutatták, hogy az egységes rendszerek nem minden esetben hatékonyak, nem tudják megakadályozni egyes emberek, csoportok elmaradását az általános fejlődéstől. Ezért az elkövetkező években szélesebb körben kell alkalmazni az egyedi esetekhez jobban igazodó helyi szociális ellátásokat és támogatásokat.

E szelektív támogatásoknak a hatóköre azonban továbbra is korlátozott marad. A hátrányos helyzetűek között viszonylag jelentős csoportot képviselnek azok az időskorúak, akik saját jogon nem szereztek nyugdíjat és ezért semmilyen vagy csak alacsony összegű társadalombiztosítási ellátással rendelkeznek. Ezek száma a jövőben fokozatosan csökkenni fog. Remélhetőleg a többi hátrányos helyzetű csoportba tartozók köre sem fog növekedni.

Az ismertetett garantált jövedelmi rendszerek nálunk sem tudnák a különböző típusú hátrányos helyzeteket megfelelően kezelni. Mint a fenti bírálatokból kitűnt, ezek a rendszerek, bár a rászorultságon alapulnak, igazából nem eléggé szelektívek, mert nem tudják figyelembe venni az egyes családok eltérő szükségleteit és problémáit, amelyek nem minden esetben csak pénzszűkét jelentenek.

Ezért jobb megoldásnak látszik a tanácsi szociális segélyezési rendszer korszerűsítése, a családsegítő központok fokozatos kiépítése. Ezzel párhuzamosan a különböző minimumokat (bérminimum, nyugdíjminimum stb.) emelni kell, közelíteni azokat a lét-, illetve a társadalmi minimumokhoz.

JEGYZETEK

1. *Schmidt Ádám:* A jövedelemelosztás és jövedelemadóztatás egy reformjavaslata egyes fejlett tőkés országokban = Gazdaság- és Jogtudomány, 1971. 1–2.
2. Lásd pl. *Farkas István:* A családi jövedelmek kiegyenlítésére alkalmas eszközök felmérése – az egy főre jutó személyes jövedelem adóztatása = Pénzügyi Szemle, 1977. 5.; *Szántó Anikó:* A személyi jövedelemadózásról az életszínvonal részeként = Pénzügyi Szemle, 1977. 7.; *Ferge Zsuzsa:* Keresetek, jövedelem, adózás = Valóság, 1978. 3.
3. *Schwartz, E.E.:* An End to the Means Test. In: *Theobald, R.* (ed.): The Guaranteed Income. Doubleday, 1966.
4. *Atkinson, A.B.:* Poverty in Britain and the Reform of Social Security. Cambridge University Press 1969.
5. *Rhys-Williams, Lady:* Something to Look Forward to. London. Mac-Donald, 1943.
6. *Friedman, M.:* Capitalism and Freedom. University of Chicago Press, 1962.
7. *Theobald, R.:* The Background to the Guaranteed Income Concept; *Ayres, C.E.:* Guaranteed Income: An Institutionalist View. In: *Theobald* i. m.
8. *Vogt, W.:* Conservation and the Guaranteed Income. In: *Theobald* i. m.
9. *Arensberg, C.M.:* Cultural Change and the Guaranteed Income; *Fromm, E.:* The Psychological Aspect of the Guaranteed Income. In: *Theobald* i. m.
10. A kísérletek részletes leírását és eredményeit lásd: *Kershaw, D.–Frain, J.:* The New Jersey Income-maintenance experiment. Vol. 1–3. New York, Academia Press, 1976–77; *Ferben, R. –Hirsch, W.:* Social experimentation and Economic Policy. Cambridge University Press

1982; valamint számos tanulmányt, amelyek a The Journal of Human Resources, Vol. XV., N° 4, Fall 1980. számában jelentek meg.
11. *Gilder, G.:* Wealth and Poverty. Bantam Books, 1982.
12. A javaslat sorsát részletesen bemutatja *Moynihan, D.P.:* The Politics of a Guaranteed Income. Randon House, New York, 1973.
13. Proposals for a Tax Credit System (Green Paper), Cmnd. 5116, London, HMSO. 1972.
14. Negative Income Tax. An Approach to the Co-ordination of Taxation and Social Welfare Policies. OECD. Paris, 1974.
15. A téma kifejtését lásd: *Szamuely László:* A jóléti állam ma. Magvető Kiadó. Budapest, 1985.
16. *Furniss, N.—Tilton, T.:* The Case for the Welfare State. Indiana University Press. Bloomington, 1979.
17. *Dilnot, A.W.—Kay, J.A.—Morris, C.N.:* The Reform of Social Security. Clarendon Press. Oxford, 1984.
18. *Friedman, M. and R.:* Free to Choose. Avon Books, New York, 1981.
19. Social Expenditure 1960—1990. Problems of Growth and Control. OECD 1985. Paris

GÁCS, ENDRE

ON GUARANTEED INCOME

(Summary)

During the recent years the idea of introducing guaranteed income has occurred several times in Hungary. In this context the author gives the historical survey of the systems of negative income tax, of social dividend and other guaranteed income systems recommended in the advanced capitalist countries. The paper follows the fate of the proposals from their occurrence in literature up to the bills submitted for debate. The wide social experiments conducted in the US are also presented. Ultimately guaranteed income has not been realized anywhere, however, some of its elements have been built into the allocation systems of a few countries.

The author analyses the advantages and disadvantages of the proposals and draws the conclusion that the introduction of a negative income tax or a similar type of guaranteed income system would not be expedient in Hungary. Actually here the systems of social supply have evolved on an universal basis, therefore the widespread application of the principle of being in need comparatively would not mean a step ahead.

LENCSÉS FERENC

A NAPI INGÁZÁS NEGYEDSZÁZADA (1960–1984)

Az első világháború után egyre többször vetődött fel a főváros környékéről bejáró munkások problémája. Azonban e vándormozgalom számszerűsítésére nem került sor. Az első alkalommal az 1930. évi népszámlálás foglalkozási adatainak feldolgozása során vették javaslatba, hogy „a magyarországi ingavándorforgalomra legalább néhány főbb tájékoztató adat rendelkezésre álljon". Az iparforgalmi ingavándorlók száma 1930-ban 141 ezer főt, vagyis az ország iparforgalmi népességének 12,3%-át tette ki.[1] 1930-ban a főváros környékéről 47 436-an – ehhez lehet kb. 6 ezer vasutast és postást számítani – ingáztak Budapestre. Ugyanakkor Budapestről 5 244 fő járt az akkori főváros határain kívüli településre dolgozni.[2] Az akkor még Fejér megyéhez tartozó Érdről és Diósdról több mint 500 fő járt be Budapestre. Az akkor még szintén Fejér megyéhez tartozó Sóskútról több mint 100 fő ingázott.[3]

Az 1930-as világgazdasági válság nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az iparban foglalkoztatottak létszámát is erősen csökkentette. Az 1928. évi munkáslétszám a válság legmélyebb pontjáig 1932-ig több, mint 30%-kal esett vissza. Az akkori gyáripari statisztika szerint a munkások évi keresetének névleges értéke 1920 és 1933 között 25%-kal csökkent.

A Nagy-Budapest határvonalának végleges kialakítása szempontjából a közlekedési miniszter utasítására 1947 márciusában Budapesten forgalmi számlálást tartottak, de sajnos a megfigyelés során az ingázókat nem választották külön.[4]

Az agglomeráció története szempontjából fontos, hogy *Erdei Ferenc* elgondolása és irányítása alatt 1950-ben az Államtudományi Intézet települési munkabizottsága *Bibó István* és *Mattyasovszky Jenő* közreműködésével kidolgozta a magyarországi városok elkövetkezendő években történő kiépítésének tervezetét, amelyben az ingázás problémáját is felvetették. A javaslat az ország településhálózatának 96 városára terjedt ki. (Nem szerepelnek benne az 1951 óta várossá nyilvánított községek és a szocialista városok.) A tervezett ingázási távolság szempontjából a városokra 15–25 km-t, a fővárosra pedig 40 km-t irányoztak elő, mint ideális ingázási távolságot.[5]

A termelőszövetkezetek szervezésének kezdetén az extenzív iparfejlesztés szívó hatással volt a mezőgazdaságból kiáramló munkaerőkre. Ez olyan mértékű volt, hogy a hatvanas évek elején az 1949-ben még mezőgazdasági foglalkozást űzők egynegyede

lépett ki eredeti társadalmi rétegéből. A termelőszövetkezeti szervezés második időszakában sokan végleg otthagyták a mezőgazdaságot. A hatvanas évek elején elkezdődött az ipari szakmunkások a termelőszövetkezetek melléküzem-ágaiba való „visszaáramlása". Vannak, akik a visszaáramlás szót megkérdőjelezik, mivel nem azok jöttek vissza, akik korábban a tsz-eket otthagyták, hanem fiatal ipari szakmunkások a korábbi bérüknél magasabb keresetért és a tsz-tagokat megillető természetbeni járandóságért. A visszaáramlás méreteire jellemző, hogy pl. 1972—1976 között évente közel 50 ezer fő más népgazdasági ágból került a termelőszövetkezetekbe.[6] Ez a munkáltatói csere spontán ment végbe, mégis egyes iparvállalatok e folyamat tömegméretűvé válásától féltek. Pl. NDK-ban az „Arbeiter aufs Land" akció keretében hivatalos agitációval a korábban mezőgazdaságban dolgozott vagy falusi környezetben élő ipari szakmunkásokat hatóságilag a mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe irányították.[7]

Az ingázást mozdította elő, hogy az ötvenes években választásra kényszerítették a „kétlakiakat", akik már az iparban dolgoztak s emellett kisebb területen mezőgazdasági termelést folytattak. Legtöbbjük a magasabb ipari kereset és a rövidebb munkaidő mellett döntöttek és földjüket a tsz vagy az állam javára ajánlották fel. Mivel maga a dolgozó kétlaki nem lehetett, ebben az időben alakultak ki a „kettős jövedelmű családok", úgyhogy a férj valamelyik ipari vagy építőipari vállalati munkahelyre ingázott és a feleség a mezőgazdasági termelőszövetkezetben művelte a földet.

Az 1950-es évek elején megindult extenzív iparosítás során nem a szakképzett munkások tömegére, hanem a tanulatlan munkásokra volt szükség.[8] 1961-ben a kollektivizálás befejezése után tovább folytatódott a faluról és a mezőgazdaságból való elváramlás. A vidékről Budapestre történő felvándorlás 1960—1965 között volt a legnagyobb. Ez onnan ered, hogy az agrárvidékek iparilag fejletlen városait készületlenül érte a mezőgazdaságból felszabadult hatalmas munkaerőtömeg.[9] A 60-as évek közepétől a Budapestre és környékére való felvándorlás fokozatosan csökkent, majd a megyei városok után a vidéki ipartelepítés felerősödése folytán a vidéki városok népességszáma emelkedett. A belső vándorlás mérsékeltebbé válása következtében 1983-ban a vándorlási különbözet: Budapesten + 11 402, a megyei városokban + 4143, és a többi városoknál + 5002, s ezzel szemben különbözetként a községek népessége 21 009 fővel csökkent. A belső vándorlás célja között a legnagyobb részben a munkavégzés szerepel: az állandó bejelentéssel történő költözésnél 28%, az ideiglenes bejelentésnél 53%-ot tett ki. A belső vándorlók jó része korábban már mint ingázó ismerkedett meg munkahelyével, s így jutott arra az elhatározásra, hogy az ingázást lakóhely-változtatással cseréli fel.[10]

A tsz-ek létrejötte döntő változást idézett elő a hagyományos paraszti családon belül. Az egyéni gazdálkodás korában a családfő érdeke volt, hogy a családon belül minél több munkáskezet fogjon össze, s ezzel a legnagyobb munkacsúcsok nehézségeit is át tudta hidalni. A tsz-szervezés után a családnak már nem volt érdeke a minél több munkáskéz összefogása, hanem minél több oldalról (mezőgazdaság, ipar stb.) igyekeztek a keresetet biztosítani. A szülők tsz-tagok lettek és a fiatal házaspár legtöbbször a városban talált munkát. A fiatalok mindent elkövettek, hogy a szülőktől való anyagi

függetlenségüket megóvják, még akkor is, ha a családi házuk felépítéséig a szülőkkel együtt laktak. Ha a fiataloknak nagy rokonsági vagy ismeretségi körük volt, akkor „kaláka" munkával és a szülők anyagi támogatásával építették fel családi házukat. A kaláka munkába igyekeztek minél több munkaképes korút bevonni pl. Varsány községben nemcsak a falubeliek, hanem a városba vándoroltak (köztük az egykori körzeti orvos) is részt vettek a munkában. Ebben a közös munkában résztvevők viszont elvárták, hogy eltöltött napjaikat alkalmasint „visszasegítik".[11] Ha az építkezés megkezdéséig szükséges pénz még nem volt együtt, akkor legtöbbször a szülőkkel összefogva háztáji termeléssel igyekeztek a hiányzó anyagiakat pótolni. Ma már egyre több jómódú család (nemcsak paraszti) fia vagy lánya részére még jóval a házasságkötés előtt — gyakran még a másik fél ismerete nélkül — felépítik a korszerű családi házat, hogy ezzel a leendő ifjú párt sok gondtól mentesítsék.

A család belső szerepkörének megváltozása során foglalkozásbeli átrétegződés is végbemegy, ami nemegyszer az ingázó életformában ölt testet. A falusi környezet megtartása mellett sokan a társadalmi mobilitás útjára lépnek. A fokozatos átmenet után a fiatal szülők fiúgyermeküket legtöbbször már ipari szakmunkástanulónak adják, s ezzel szakmunkásként az iparba vagy más népgazdasági ágba való átrétegződés végleg befejeződik.[12]

A mezőgazdasági termelés átalakulása mellett maga a paraszti társadalom is átalakult. A tulajdonképpen idősnek nyilvánított paraszti réteg a fokozott gépesítés következtében eltűnt, s helyüket a gépekhez értő fiatalabb mezőgazdasági dolgozók (traktorosok, kombájnosok, gépszerelők stb.) vették át. A mechanizáció révén felszabadult mezőgazdasági munkaerő az iparba mint segédmunkés rétegződött át. Ugyanakkor a falusi értelmiség számbelileg megnagyobbodott s ezen belül különösen a pedagógusok és az agrárértelmiségiek száma növekedett meg. Voltak, akik a városi vagy nagyobb településeken levő lakásukat nem adták fel s innen kifelé „fordított ingázás"-ban vettek részt. Később a kisebb iskolák megszüntetése, illetve a tsz-ek összevonása folytán — az eredeti lakóhelyüket megtartva — nagyobb településeken dolgoztak tovább, ilyen módon a kisebb községek értelmiség nélkül maradtak, és ezzel kis települések életképessége erősen csökkent.[13]

A falu társadalmi átalakulásán kívül az egyesületi élet is megváltozott. 1945 után anélkül, hogy vizsgálták volna az egyes egyesületek tevékenységét eleve minden egyesületet feloszlattak és megszüntettek, köztük olyanokat is, amelyek kizárólag gazdasági funkciót töltöttek be a falu életében. Példaként említhetjük a takarék- (Spór-)egyesületeket és a tejszövetkezeteket. A tagok takarékosságán és önsegélyezésén alapuló, alulról szervezett egyesületet nem engedélyezték. Ma már ez — az Országos Takarékpénztár által felülről szervezve — KST formájában széleskörűen elterjedt. A tejszövetkezetek pedig tulajdonképpen tejbegyűjtőhelyek voltak, ahová a tagok által termelt tejet behordták, és a helyi szükséglet kielégítése után csak a felesleget szállították el. Ma az összes megtermelt tejet nagyobb tejüzembe szállítják be s a tejet hűtés és fölözés után polipak csomagolásban visszaszállítják. A tej ilyen természetű be- és visszaszállítása

jelentős költséget okoz és hallatlan szállítási kapacitást (Tejipari Szállítási Vállalat) köt le, ami a tej önköltségét nagymértékben emeli.

Időbelileg minél inkább távolodunk 1945-től annál nyilvánvalóbbá válik, hogy a régi egyesületi életet újra kezdeni vagy tovább folytatni nem lehet. Az elmúlt négy évtized során sokféle — köztük felülről szervezett — egyesület megszűnt. Ma már főleg olyan egyesületek vagy kis közösségek működnek eredményesen, amelyek a tagok aktív tevékenységével minél szélesebb körű igényt igyekszenek kielégíteni. Az egyre nagyobb számú ingázóknak sehol, semmilyen érdekképviseleti szerve nincsen. Nagyon kevés helyen próbálnak az ingázók problémáival megismerkedni, és ezekre megoldást találni.

A MÁV és az ingázók kapcsolatának még mindig inkább hatósági jellege van, mint segítőkész partnerség. A MÁV a menetrend készítése előtt hivatalos értekezletet tart, amelyre a vállalatok sokszor olyan dolgozót küldenek el, aki nem ismeri az ingázók problémáit. Még olyanról nem hallottam, hogy a MÁV nagy ingázó helyeken a bejárókat összehívta volna problémáik megtárgyalására. Itt kell megemlíteni azt a helytelen vállalati gyakorlatot, hogy a vonat vagy az autóbusz késése miatt a később kezdő dolgozótól már 10—15 perces késés esetén is egész órát vonnak le mintegy büntető jelleggel, holott az elkésett dolgozó azon a napon is kellő időben jelent meg a vasútállomáson vagy autóbuszmegállóban. Hogy ezt a kérdést másként is lehet intézni, példa erre az NDK, ahol pl. a Buna- és Leuna Művekben vállalati keretben többen foglalkoznak az ingázók problémáinak intézésével s így többek között a közlekedési vállalatok menetrend-tervezeti tárgyalásain a vállalat ingázóinak érdekét képviselik, ugyanott a menetrendszerű járatok késése esetén a dolgozó órabére 90%-át fizetik ki.[14]

Az ingázók problémáival való nem törődés és a kedvezőtlen közlekedési viszonyok tükröződnek a bejárók bizonyos fokú passzivitásában. A munkaidőn túli bennmaradás azt jelenti, hogy ezen a napon jóval később érkezik haza. A munkásvonatok többsége 14—16 óra között közlekedik legsűrűbben (általában óránként). Hat és nyolc óra között ez a különbség már eléri a 1 1/2—2 órát. Ebből kifolyólag az ingázók nagyon meggondolják a szakmai vagy egyéb tanfolyamra való jelentkezést.

A Központi Statisztikai Hivatal 1954-ben a megváltott vasúti bérletjegyek alapján mérte fel az egyes fontosabb települések ingavándorforgalmát. 1956-ban az egész ország területére kiterjedően sor került az ipari dolgozók ingavándorforgalmának megfigyelésére. Az összeírás során csak a minisztériumi és a tanácsi iparvállalatok ingázóit vették számba. E szerint 1956-ban az ország közel 1200 településéről jártak be más településre dolgozni. Országosan a naponként bejárók száma 175 ezret, míg a hetenként ingázók száma 41 ezret tett ki. A fő vonzási centrumba, Budapestre 52 ezer ipari dolgozó járt be. A fővárosba irányuló ingázás zömét Pest megye szolgáltatta s utána következő legnagyobb részt a mezőgazdasági jellegű Szabolcs-Szatmár és Bács-Kiskun megye adta. Budapest után legtöbben Borsod-Abaúj-Zemplén megye ipari üzemeibe ingáztak, amelynek 2/3 részét Miskolc, Ózd és Kazincbarcika foglalkoztatta.

Fejér megyében 1956-ban Székesfehérváron és Dunaújvároson kívül már jelentős foglalkoztatási lehetőséget biztosítottak a balinkai és a pusztavámi szénbányák, vala-

mint a gánti és az iszkaszentgyörgyi bauxitbányák. A megye ipari üzemeiben és bányáiban több mint 10 ezer olyan munkavállaló dolgozott, akiknek lakóhelye más településen volt. Ebben az időben komoly szerepe volt a főváros munkaerő-ellátásában a Fejér megyei Budapest–Székesfehérvár és a Budapest–Pusztaszabolcs vonalrészről ingázóknak. Fejér megyéből összesen 1759 ipari dolgozó járt be budapesti munkahelyre. Az összeírás szerint a környékből a dunaújvárosi Dunai Vasműbe 1427 ipari munkavállaló ingázott.[15]

Az ingázók száma egyre jelentősebben növekedett. A KSH Budapest Városi Igazgatósága által 1968-ban végrehajtott adatfelvétel szerint a Pest megyéből Budapestre ingázók száma mintegy 150 ezer fő (ebből 93 ezret az ipar foglalkoztatta) és mindössze háromezren találtak munkát a főváros mezőgazdaságában. A fővárosból, illetve más megyékből Pest megyébe ingázó ipari aktív keresők száma kb. 20 ezerre volt becsülhető.[16]

Az 1958. évi kormány határozat az iparilag elmaradott területek – elsősorban az Alföld – fokozatos iparosítását írta elő. A hatvanas évek második harmadára az iparilag elmaradott Bács-Kiskun megye munkásosztálya 16 ezer fővel emelkedett. A másik iparilag legelmaradottabb Szabolcs-Szatmár megyében 1970 és 1980 között 22 000 ipari munkahely létesült.[17] A fenti határozat másik lényeges pontja szerint a következő években a főváros ipari súlyát csökkenteni kell. A felszabadulás után Budapest ipari súlya igen lassan mérséklődött, de ebben a kérdésben döntő fordulatot csak az 1958-as határozat jelentett.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari és egyéb tevékenysége 1968 után megélénkült, de 1980-ig több ízben szükségessé vált szabályozásuk. 1982-ben a mezőgazdasági termelőszövetkezetek üzemeiben az ipari tevékenységgel foglalkozók számát 120–130 ezerre, míg az állami gazdaságokban ipari foglalkoztatottakét 15–20 ezerre becsülték. 1982-ben országos viszonylatban a mezőgazdasági nagyüzemek foglalkoztatottainak száma a szocialista ipar foglalkoztatottainak mintegy 8–10 százalékát tette ki.[18] Ezen a főváros és a nagyvárosok környékén levő mezőgazdasági termelőszövetkezetekben – a közvetlenebb piaci kapcsolat révén – nagyobb arányú az ipari tevékenység.

A termelőszövetkezetek szervezése idején egy községben egy vagy több termelőszövetkezet alakult, majd pedig több község egy-egy termelőszövetkezetét vonták össze egy nagy szövetkezetté. Az összevonások arányait mutatja, hogy 1970-ben még 2441 tsz, addig 1977-ben 1425 tsz (42%-kal kevesebb) működött. Ugyanezen időszakban az állami gazdaságok száma 22%-kal csökkent. A mezőgazdasági nagyüzemekben történt összevonások jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a mezőgazdaságban – a csekély ingázási távolság ellenére is – az ingázók száma emelkedjen.

Ingázás a népszámlálások tükrében[20]

A lakóhelyéről a más településen levő munkahelyére ingázók száma: 1960-ban 636 ezer, 1970-ben 977 ezer és 1980-ban 1 millió 210 ezer. Hasonlóképpen emelkedett az ingázók aránya az aktív keresők százalékában: 13,4, 19,6 és 24,0%. Az 1970–1980 közti vidéki ipartelepítés hatásaként komolyabb ingázói emelkedés a vidéki városoknál (29%) és a községeknél (34%) mutatkozott. Majdnem elhanyagolható a fővárosban mutatkozó félszázalékos növekedés. Ha a városok kategóriáját öt kiemelt nagyvárosra és a vidéki városokra bontjuk szét, akkor a megyei városok felé végbement vándormozgalom következtében 1970–80 között mindössze 22%-os, míg a vidéki városoknál 31%-os ingázói emelkedés jelentkezett.

Az 1980. évi népszámlálást 1984 októberében mikrocenzus követte. Ebben az öt évben az ingázást mérsékelt csökkenés jellemezte: az ingázók 1980. évi száma 123 ezerrel csökkent, az aktív keresőkön belüli arány 24%-ról 22,3%-ra esett vissza. Ebben az ötéves periódusban az aktív keresők száma 3%-kal, az ingázók száma 10%-kal csökkent. Az ingázásra erősen hatott a közlekedési viteldíjak kétszeresére emelése, amely a dolgozókat és a munkaadókat fokozottatb meggondolásra késztette. Az ingázók számának csökkenését eredményezte még – főleg az építőiparban – az állami beruházások és a lakásépítkezések visszafogása, ami az építőipari ágazaton belül az ingázók számának 22%-os csökkenését idézte elő. Az ingázás csökkenéséhez az is hozzájárult, hogy az utóbbi években egyre több települést várossá nyilvánítottak. A visszaesést még előmozdította, hogy több városkörnyéki községet az új városhoz csatoltak, amivel a korábbi ingázók – változatlan távolság mellett – helybenlakókká váltak.

Az 1984. évi mikrocenzus adatai azt mutatják, hogy a férfi ingázók száma (12%-kal) nagyobb mértékben csökkent, mint az ingázó nőké (6%). Ma az ingázók egyharmada nő. A főváros környéki településeken meglehetősen nagy a női munkaerő-kínálat. A helyi női foglalkoztatottsági lehetőségek erősen korlátozottak, s így kénytelenek a nagyobb településekre az ingázást vállalni.

Az utóbbi másfél évtized alatt lényegesen megváltozott az ingázók aránya az egyes népgazdasági ágak között. Az iparban foglalkoztatottak az 1970. évi 48,9%-ról 1984-re 37,8%-ra csökkent. Az építőipar 11,3%-a 10%-ra esett. Emelkedett a mezőgazdaságban és az erdőgazdálkodásban foglalkoztatottak aránya 12%-ról 17,9%-ra, az egyéb népgazdasági ágakban 10,1%-ról 13,7%-ra.

Az 1984. évi mikrocenzus alkalmával feltették a kérdést: miért választotta az ingázást? Az ingázók több mint fele arra hivatkozott, hogy lakóhelyén nem talált megfelelő munkát. Az ingázók egynegyede nem kapott lakóhelyén képzettségének megfelelő munkát, anyagi igényei magasabb stb. volt, s így kénytelen máshova eljárni dolgozni.

Az 1984. évi mikrocenzus szerint 450 ezren (az ingázók 41%-a) naponta több mint másfél órát töltenek azzal, hogy munkahelyükre és onnan visszatérjenek. A külföldi statisztikával való összehasonlítás végett egy útra számítva: az ingázók 39%-a 30 percnél kevesebbet, 21%-uk 30–45 percet és 40%-uknak pedig 45 percnél többet kellett utazással tölteni.

Az ingázó aktív keresők iskolázottsági szintje alacsonyabb a lakóhelyükön dolgozókénál. Az 1980. évi népszámlálás iskolázottsági adatai szerint a férfiak és a nők egyötöde az általános iskola 8 osztályánál kevesebbet végzett. A nők nagyobb szorgalmát mutatja, hogy jóval az országos átlagot (37,5%) meghaladóan fejezték be az általános iskola 8. osztályát. Az ingázó férfiak nagyobb arányban végezték el a szakmunkásképző iskolát, illetve szakiskolát, mint a nők. Az ingázó nők középiskolát végzettjei jóval felette vannak az országos átlagnak (16,7%). A felsőfokú tanintézetet végzett férfiak és nők aránya megközelíti az 5%-ot.

Az 1984. évi mikrocenzus szerint a kevesebb iskolai végzettséggel rendelkező fizikai foglalkozásúak aránya az ingázók között jóval magasabb (79%) a lakóhelyükön dolgozóknál (65%). Az ingázók 24%-a rendelkezik befejezett középiskolai vagy annál magasabb iskolai vágzettséggel, míg a lakóhelyükön dolgozóknál ez az arány 37%.

Országosan a bejárók közel 80%-a fizikai dolgozó. Legnagyobb részüket: 39%-ukat az ipar, 17%-ukat az építőipar és 16%-ukat az egyéb szolgáltatási ágazat foglalkoztatta. Szakképzettség szerinti megoszlásuk: 46% szakmunkás, 40% betanított munkás és 14% segédmunkás. A szellemi dolgozók között a legnagyobb arányú műszakiak (30%) után következik az igazgatási, számviteli és ügyviteliek egynegyed-egynegyed arányban, ennél kisebb arányt (20%) képviselnek az egészségügyi és kulturális ágazatban foglalkoztatottak.

Fejér megye – Pest megye után – kiemelkedő szerepet tölt be a főváros munkaerő-ellátásában. 1980-ban Fejér megyéből Budapestre ingázók száma megközelítette a hét és félezret.

A megyék közti ingavándorforgalom legjelentősebb része Budapest és Pest megye között bonyolódott le. Pest megye 1980. évi 184 ezer megyén kívüli eljárójából 177 ezer a fővárosban dolgozott, viszont Budapest 27 ezer eljárójából 22 ezren Pest megyébe ingáztak. Az ingavándorforgalom nagyságát mutatja, hogy a megyék közti ingázók 60%-a e két közigazgatási egység között talált munkahelyet.

A legnagyobb vonzást jelentő Budapestre bejárók száma 1980-ban 205 ezer volt. Az ingázók 53%-a az agglomerációs övezetből,* 34%-uk a napi vonzási körzetben levő településekről, míg a fennmaradó rész a napi munkaerő vonzási körzeten kívüli településekről tevődött ki. Az agglomerációs övezetből az eljárók 90–99%-a 13 településről, a 80–89%-uk 11 településről ingázott a fővárosba.

Népgazdasági ágak szerint 1980-ban a Budapestre bejárók kétötöde az iparban dolgozott, a szállítás és hírközlés 16%-ot, az építőipar 14%-ot, a szolgáltatás 13%-ot, a kereskedelem pedig 10%-ot foglalkoztatta. A fővárosba bejáró fizikai dolgozók 44%-a szakmunkás, 39%-a betanított munkás és 17% segédmunkás.

A Budapestről más településekre eljárók száma: 1960-ban 12 ezer, 1970-ben 21 ezer, és 1980-ban 27 ezer.

*A budapesti agglomerációs övezetbe kormányzati intézkedés 1959-ben 64 települést (köztük Fejér megyeieket is) sorolt be, 1971-ben a Minisztertanács határozata 43 településre (kizárólag Pest megyeiekre) csökkentette.

Legtöbben az alábbi agglomerációs övezetbe tartozó településekről ingáztak:

Település	1960	1970	1980
Érd	5 737	9 326	11 876
Vecsés	5 416	7 356	5 647
Dunaharaszti	4 077	5 718	5 067
Budaörs	4 013	5 975	5 707
Dunakeszi	3 576	5 694	6 167
Budakeszi	3 302	4 468	4 361
Fót	2 758	3 864	3 481
Pécel	2 548	2 988	3 494
Gyömrő	2 543	3 301	3 246
Üllő	2 539	3 423	3 119
Gyál	2 209	5 097	6 745

Az agglomerációs övezetből 1960 és 1980 között a budapesti munkahelyre bejárók száma több, mint 40 ezerrel emelkedett. Az övezet egyes települései között is van ingaforgalom, a községből községbe ingázók száma megközelíti az 50 ezret. Pest megyén kívül a fővárosba főleg a környező megyékből: Bács-Kiskun, Fejér, Heves, Komárom, Nógrád és Szolnok megyéből közel 30 ezren ingáznak. Az agglomerációs övezet három településére: Solymárra, Szigetszentmiklósra és Százhalombattára többen járnak be dolgozni, mint amennyien eljárnak, vagyis nappali népességük felülmúlja a lakó népességet. Az agglomerációs övezetben hét olyan község (Pilisszentiván, Leányfalu, Pócsmegyer, Szigetmonostor, Tahitótfalu, Szigethalom és Tököl) van, ahonnan sokkal többen vállalnak munkát máshol, mint a fővárosban.

Az agglomerációs övezetből a Budapestre bejáró aktív keresőkből a legnépesebb korosztály a 30–39 éveseké (férfiaknál és nőknél egyaránt).

A legutóbbi két népszámlálásnál lényeges változás történt a Budapestre ingázók népgazdasági ág szerinti foglalkoztatásban. 1970-ben az ingázók 60%-át az ipar foglalkoztatta, addig 1980-ban már alig több mint 40%-uk dolgozott ebben a népgazdasági ágban. Ennek következtében a budapesti ipar ingázóinak száma 1970–1980 között majdnem 16 ezerrel csökkent, de még mindig az ipar foglalkoztatja a legtöbb ingázót az agglomerációs övezetből. Az ipar után a legtöbb ingázó a különböző szolgáltató ágazatokban dolgozik. Fenti tíz esztendőben az ingázók száma az építőiparban, szállításban és hírközlésben, kereskedelemben, mezőgazdaságban és erdőgazdálkodásban emelkedett. (A mezőgazdaság csekély létszám-bővülése a mezőgazdasági szövetkezetek ipari és szolgáltató tevékenységéből adódott.)

A fővárosba ingázó férfiak-nők aránya a fizikaiaknál kétharmad-egyharmad, a szellemi foglalkozásúaknál kétötöd-háromötöd. Az egyes népgazdasági ágakban a férfiak-nők aránya nagyon különböző: az iparban az ingázó nők hányada nagyobb, viszont az építőiparban foglalkoztatott férfiak közel háromszor többen voltak, mint a nők. A kereskedelemben a nők aránya nagyobb a férfiakénál. A szállítási és hírközlési ágazatban viszont a férfiak aránya magasabb. Magas a nők foglalkoztatási aránya az egészségügyi, szociális és kulturális ágazatban is.

1981-ben az ÉVM és a KSH közösen határozta meg azt a 25 várost, amelynek legnagyobb a napi munkaerővonzási körzete. A közelmúltban megjelent „Budapest és a jelentősebb városok napi munkaerővonzási körzetének főbb jellemzői" c. KSH kiadvány a fentemlített 25 városon kívül még további négy várossal (Esztergom, Gyöngyös, Leninváros és Mátészalka) bővítette a kört. A napi munkaerővonzási körzetek többségének egy főközpontja van, de néhány esetben társközponttal, illetve társközpontokkal egészülnek ki. *Egy társközponttal* rendelkezik: Kaposvár, Miskolc, Szombathely; *kettővel:* Békéscsaba, Szolnok, Tatabánya; *hárommal:* Veszprém; *néggyel:* Esztergom. A legutóbbi népszámláláskor (1980) 1242 település, az ország településeinek 40%-a tartozott valamelyik agglomerációs övezetbe.

A hatvanas évtizedben országosan a vonzásközpontok és társközpontok, valamint a napi munkaerővonzási körzetbe tartozó települések népessége 6,7%-kal gyarapodott, míg a körzeten kívüli települések népessége 2,6%-kal csökkent. Ha az előbbiekből a budapesti agglomerációba tartozó településeket kivesszük és külön vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a hetvenes években népességük 21%-kal emelkedett. A népességszám emelkedésében nagy szerepet játszott a természetes szaporodás mellett a belső vándormozgalom is.

A budapesti agglomerációs gyűrű *két irányú nyomás* alatt van. Belülről: a fővárosban a telekárak ma már igen magasak. Fiatal házasok nem gondolhatnak arra, hogy olcsón telekhez juthatnak és elkezdhetik az építkezést. A kívülről jövőket akadályozza, hogy a Fővárosi Tanács VB a Budapesten való letelepedést öt évi fővárosi munkaviszonyhoz, vagy öt évi budapesti lakáshoz köti, ezért a fővárosba irányuló vándorlás áramának egy részét a Budapest környéki városok, illetve községek fogják fel.

A Fővárosi Tanács VB 1985. januári ülésén elfogadta a budapesti agglomeráció hosszútávú koncepcióját. A tervezet azt mutatja, mintha némileg változóban lenne az ingázókkal szembeni merev magatartás. A múltban az ingázó a fővárost kizárólag csak mint munkaerő érdekelte, s minden más problémájuk (lakás, kereskedelmi ellátás, közlekedés, szolgáltatás stb.) az agglomerációs települések gondja volt. Úgy érezni, mintha a korábbi feszültség feloldódóban lenne, s a tervezetben Budapest és Pest megye között a kölcsönösség és az egymáson való segítés hangsúlyozódna. Hiszen az ingázás szempontjából nincsenek merev közigazgatási határok, s nyilván a főváros kétszázezer bejárójának több kérdésében tud segíteni vagy olyan megnyugtató megoldást találni, ami az ingázók utazási- és életkörülményeit könnyebbé és elviselhetőbbé teszi.

Az ingázás egyik mozgatója: a jobb városi körülmények és a nagyobb keresetek. Jól szemlélteti ezt, hogy pl. az iparban a bérek legmagasabbak a fővárosban, utána a megyei városokban és a vidéki városokban s a legalacsonyabb a községekben. Véletlenül kiválasztott öt megyében a falusi ipar átlagos lemaradása a városban fizetett béretől 14–15%-os.[21]

Az agglomerációkba tartozó ingázó falvak képe az utóbbi negyedszázadban lényegesen megváltozott. A régi gazdasági épülettel rendelkező hosszú parasztházakat a négyzetalakú, villaszerű házak, majd ezeket a nagy lakóterületű, többszintes családi házak váltották fel. A régi 500–600 □ öles telkek helyett az újabb lakónegyedekben már

kisebb telkek kerültek parcellázásra. Az itt felépült házak közül nem egy, mind külsőre, mind belső berendezésre bármelyik nagyváros villanegyedével felveszi a versenyt. Az ingázók nap mint nap saját szemükkel látják városi mintaképeiket. A házkörüli termelés számukra nemcsak több munkát, hanem értékesítési problémát is jelent. Legjobb esetben — ha ez egyáltalában lehetséges — termékeiket csak féláron tudják eladni, mivel a felvásárlás legtöbb helyen nincs megszervezve. Ha a felvásárlás látszólag megoldott, akkor is bürokratikus korlátok akadályozzák az ez irányú munkát. Az értékesítési szerződést már télen meg kell kötni, amikor még a fák ki sem hajtottak. A szerződés nélkül felajánlott gyümölcsért és zöldségért olyan alacsony árat kínálnak, hogy a családi szükségletét meghaladó rész szárán vagy a fán rothad el. Már pedig a városkörnyéki településekről a vonzásközpontban levő város friss zöldséggel és gyümölccsel való ellátása megszervezhető lenne. Ma a kényelmesebb megoldást választják, a maszek zöldséges a legközelebbi város piacán szerzi be a falu ellátásához szükséges gyümölcsöt és zöldséget.

A napi ingázás mellett szólni kell azokról, akiknek lakóhelyük és munkahelyük közti nagyobb távolság miatt nem tudnak naponta munkába járni, ezért kénytelenek munkásszálláson vagy albérletben lakni, és csak nagyobb időközökben (hetente vagy havonta) tudnak lakóhelyükre hazamenni. A huzamos vagy távolsági ingázók száma az 1970-ben 305 200, 1980-ban viszont már csak 270 818 fő volt. Ebben az ingavándorforgalomban főleg Szabolcs-Szatmár, Bács-Kiskun és Hajdú-Bihar megyék vesznek részt. A foglalkozási struktúra átalakítása során az elkövetkezendő években a távolsági ingázók további csökkenésével kell számolni. *Zoltán Zoltán* szerint a távolsági ingázásban a következő évtizedben Budapesten 30 ezres csökkenéssel kell számolni, vagyis hosszabb távon a fővárosban 80 ezer távolsági ingázó helyett csak 50 ezer lesz.[22] Nem beszélve arról, hogy ennek az ingázási formának további fenntartása társadalompolitikai szempontból sem kívánatos.[23]

A nemzetközi statisztikákban nem egységes a szemlélet az ingázók fogalmi köre tekintetében. Például a nyugatnémet statisztikai hivatal az ingázókhoz számítja a lakóhelyükről a városba vagy nagyobb községekbe naponta bejáró iskolai tanulókat és felsőfokú tanintézetbe járó hallgatókat is. A magyar hivatalos statisztikai gyakorlat az ingázók számát mindenkor a tanulók nélkül közli. A KSH 1962-ben külön a középiskolai tanulók ingázásáról adatfelvételt készített, e szerint a befelé ingázó tanulók száma 23 700, míg a kifelé ingázóké 1200 volt. A legtöbben Budapestre jártak (3700 fő), utána következik Miskolc és Győr ezer-ezer feletti ingázóval, míg további 6 városba bejáró középiskolai tanulók száma 600—800 között váltakozott. Egy másik adatfelvétel során a vasutak által kiadott tanulóbérletek alapján az iskolai tanulók és egyetemi hallgatók száma 86 000 volt.

A Központi Statisztikai Hivatal az 1984. évi mikrocenzus során első ízben vette számba a különféle iskolai ingázókat. A több mint 191 ezer ingázó tanulóból a naponta ingázó általános iskolai és középiskolai tanulók száma több, mint 50—50 ezer, középfokú, szakmunkás és szakiskolai tanulók száma 80 ezer, míg a felsőfokú tanintézetek hallgatóinak száma majdnem 5 ezret tett ki. (Ezekben a számokban nincsenek benn az ún. belső ingázók, akik egyazon közigazgatási határon belül az egyik település részről

a másikra, vagy külterületi lakott helyről a település központjába ingáznak, holott ezek ingázási ideje esetleg meghaladhatja a „hivatalos" ingázók utazási idejét.

Ingázás és közlekedés

Az egyes területekről folyó ingázást döntő módon befolyásolja az általános közlekedési helyzet. Legolcsóbb és leggyorsabb az ingázás az olyan településekről, amelyek valamelyik vasútvonal mentén vagy közvetlen közelében fekszenek. Már nehezebb az olyan községekből bejárni, ahol csak menetrendszerű autóbuszjárat van, vagy ahol ez a vasúti közlekedéshez csatlakozik. A belső vándormozgalomnak van olyan tendenciája, hogy iránya a közlekedéstől távoli településekről a vasúti összeköttetéssel rendelkező falvak felé mutat.

A bejáró naponta kétszer is kapcsolatba kerül a közlekedéssel. Hogy meddig tart utazása általában, a menetrendek szabják meg, de nem ritkák a késések sem. A reggeli munkásvonatok indulására általában vigyáznak, csak egészen különleges időjárási vagy üzemi körülmények között fordul elő reggel nagyobb késés. A munkából hazajövetnél már nem vigyáznak ennyire, pedig ez a dolgozó szabadidejét rövidíti. Sok évtizedes ingázási tapasztalatom alapján vitába szállok azzal az állítással, hogy a napi utazgatás pihenésre felhasználható. Hogyan nyújthatnának pihenést az olyan munkásvonatok, ahol az utasoknak csak egy része ülhet le, a többiek az ülések között vagy kinn a peronon álldogálnak, nem beszélve a vonatok egyéb hiányosságairól. Inkább azt fogadom el, hogy az ingázás nap mint nap komoly próbatételt jelent az ingázó fizikai és pszichikai állapotára.

Sajnos nem mindegyik ingázási adatfelvétel tér ki az utazási idő és távolság kérdésére. Egyes szerzők ezt a hiányt elméleti számításokkal igyekszenek áthidalni. Módszertani kérdések is felvetődnek, pl. a menetrendben ugyanazon távolságra nagyon különböző menetidők szerepelnek. Van olyan vonat, amelyik ugyanazon a vonalon az adott távolságot 40 perc alatt, míg a másik 70 perc alatt teszi meg. Vajon melyik időt vagy átlagot vegyük számításba?

Az ugyanazon lakóhelyről származó kis közösségek összetartó erejét mutatja, hogy főleg építőipari munkahelyen az egy faluból származó kőművesek és segédmunkások különálló brigádban dolgoznak, mint pl. a varsányiak.[24]

Az 1956. évi ingavándorlási felvétel adatai szerint a napi ingázók 56%-a vasúton, 31%-a autóbuszon vagy vállalati gépkocsin, 13%-uk egyéb módon (gyalog, kerékpár stb.) ért el munkahelyére. A naponta bejárók oda-vissza átlag 45 km-t tettek meg, vagyis átlag három órát töltöttek úton, ami naponta 525 ezer kárbaveszett órát jelentett. Költségben a vasúton ingázók bérletjegye megközelítette az 5 millió forintot, míg az autóbuszon utazóké 10 millió forintba került.

A fent jelzett 1956. évi adatfelvételből külön feldolgozták azokat a községeket és városokat, ahová naponként 500-nál több ipari dolgozó járt be. Az utazási távolság országosan 22,5 km, míg Budapest vonatkozásában 29,1 km volt. A 40 km-nél nagyobb

távolságról érkeztek országosan 11,2%-ban, ezen belül Budapestre 21,4%, a vidéki városokba 8,5%- és a községekbe 2,1%-uk. Az ipari községek szempontjából az ingázók több mint 90%-a 30 km-en belüli távolságról ingázott.[25]

Egyes szerzők a napi 2 x 90 perces eljutási időt tartják még elfogadhatónak.[26] A magyar viszonyok között a 90 percnél hosszabb idővel ingázók számára két megoldási lehetőséget ajánlanak: a tömegközlekedés gyorsítását vagy azt, hogy lakóhelyük közelében keressenek megfelelő munkahelyet.[27] A nyugatnémet ingázási irodalom a 30 percig tartó egy utat tartja még elviselhetőnek.[28] Az NDK-ban hasonló a helyzet, s ennek figyelembevételével 15 km távolságig, a 30 percen belülieket közeli ingázónak, míg a 16—71 km között és két és félóra eljutási időn felülieket távolsági ingázónak (ami nem azonos a magyar távolsági ingázó fogalmával) tartják.

Nagyobb ingázási távolsággal a budapesti agglomerációban kell számolni. Km-ben kifejezve: az övezet településeinek egynegyede 15 km-en belül fekszik, addig a többiek — többségükben — 15—25 km közti távolságra vannak Budapesttől.

A rövid utazási idők és távolságok nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy a főváros közvetlen környékén pl. Érd, Gyál stb. igen sok távolról felköltöző telepszik le, akik közül nagyon sokan ezt az állapotot az albérletek kinézése és ellátottsága alapján csak átmenetinek tartják. Ennek következtében ezek az albérlők nem illeszkednek be az ottani lakóközösségbe. Még a régi lakóknál is fellazultak a szomszédi kapcsolatok. Egymás segítése vagy támogatása már ritkaságszámba megy.[29]

A legutóbbi népszámlálás adatai szerint a női ingázók száma emelkedett, ami főleg a fiatal lányokra vonatkozik. A gyermekes anyák a hosszú utazási idő miatt nem szívesen ingáznak, s mindent elkövetnek — hogy ha lehet — akár kevesebb bérért is lakóhelyükön vállaljanak munkát. Gyermekes családban gyakran előfordul, hogy valamelyik gyermek megbetegszik. A családi élet, a házi és házkörüli munkák ritkán bírják elviselni az anya napi 2—3 órás időkiesését. Nehézipari vagy bányász centrumok környékén hasonló a helyzet: nagy a női munkaerő-kínálat. A bedolgozó rendszer ezt a túlkínálatot eddig csak igen kis részben hasznosította. A további bedolgozói lehetőségek még bővítésre várnak.

A napi utazás során (általában 4—5 fős) kis közösségek alakulnak ki. Pl. kártyázók, akik minden percet igyekszenek kihasználni. Az egy községből bejárók már korábbról ismerik egymást vagy együtt gyerekeskedtek, vagy együtt tanultak szakmát. Az Utasellátó nagyban hozzájárul ahhoz, hogy kevés számban ivócimboraságok alakuljanak ki. Ezek igyekszenek olyan vonaton utazni, ahol Utasellátó is működik. Általában az e fajta ingázók mozgó kocsma nélkül is megtalálják a kocsmát vagy büfét.

A kulturált utazásról is szót kellene ejteni, mivel a tarifaemelések után ezen a téren semminemű változás nem történt. A munkásvonatok jó része továbbra is kivilágítatlan, a személykocsik egy részét nem lehet fűteni. Ilyen állapotban közlekednek a szerelvények napokon, sőt nemegyszer heteken keresztül. A helyi szerelvényeket munkaerő-hiányra való hivatkozással nem takarítják rendszeresen, vagy ha takarítják is, akkor több kívánni valót hagy maga után, sok esetben a személykocsik ablakai oly piszkosak, hogy nem lehet rajtuk kilátni. Az illetékesek arra hivatkoznak, hogy 10—15 fo-

kos hidegben nem lehet ablakot tiszítani. De vajon mire hivatkoznak nyáron? A nagy melegre? Korábban a szerelvények fűtésének ellenőrzésére nyugdíjas vasutast alkalmaztak, aki mint „jó kolléga" mindent rendben levőnek talált. Az a rendelkezés is már a múlté, hogy a vonat fűtetlen szerelvénnyel vagy kocsival nem indulhatott ki. A személykocsik hiányos takarításához tartozik, hogy a szemétgyűjtőket nem ürítik ki, s így a legrendesebb utas is kénytelen a szemetet letenni valahová.

Tévedés lenne azt hinni, hogy a vonaton csak az ablakok piszkosak. A személykocsik belseje nem sok törődést árul el, az ülések is piszkosak. Az ingázó (helyi) vonatok ma már annyira elhasználódtak és elpiszkolódtak, hogy már nem is lehet helyrehozni.

A közelmúlt években a MÁV szigorította a vonatokon a dohányzást. Korábban az ingázók is betartották, hogy a kisebb szakasz nemdohányzó. Ma már a széles körű dohányzási tilalmat egyre kevesebben tartják be. Ez a szigorú dohányzási rendszabályozás nem párosul antialkoholista magatartással. Az Utasellátó nemcsak üdítővel és szendviccsel, hanem borral és pálinkával is ellátja az utasokat. Ez nagyban hozzájárul ahhoz, hogy néhány deviáns magatartású egyén az utazást használja fel ivászatra, különösen a hétvégi „fekete vonatokon". Még jó, hogy nem minden ingázó helyi vonaton működik Utasellátó.

Az ingázók közérzetét érzékenyen érinti, hogy naponta milyen körülmények között kell utazniok. Sajnos ezen a téren még lenne javítani való, erre utal az alábbi példa. Baracskáról (Fejér m.) Kajászó és Vál ingázóit is beleszámítva több mint ezren ingáznak. A MÁV a székesfehérvári vonal rekonstrukció elején e megállóhelyen a személyforgalmat átmenetileg szüneteltette. Még a kezdet kezdetén az általuk „elavult"-nak tartott várótermet és jegykiadó helyiséget lebontották és a lépcsőfeljárót betonozták. A MÁV számára súlyos összegeket jelentett a Baracska és Martonvásár közti vonatpótló járatok közlekedtetése. Az ingázók többszöri panaszára a vasút kénytelen volt Baracskát táblás megállóhelyként (ahol jegyet nem lehet váltani) visszaállítani, s röviddel utána a környéken levő egyetlen épületet, a korábbi raktárt — ami ideiglenes váróhelyiségnek megfelelt volna — szintén lebontották. Ilyen körülmények között a Baracskáról ingázók sajtóban és televízióban közzétett panaszukban méltán kifogásolták, hogy jelenleg semmiféle alkalmatosság nincs, ahová esőben, hóban, főleg a vonatok nagyobb késése esetén be tudnának állni.

Az ingázási távolságot egyik népszámlálásban sem dolgozták fel, mégis nagy távlatokban megállapítható, hogy 1984-ben az egyes megyék ingázóinak háromnegyed része lakóhelyével közigazgatásilag azonos megyében talált munkát, míg egynegyedük más megyébe vagy a fővárosba ingázott. 1980-ban Pest megye után Nógrád, Fejér és Heves megye tartozott a legnagyobb mértékben kifelé ingázó megyék közé.

Az 1984. évi mikrocenzus során az igénybe vett közlekedési eszközre való várakozási idő után is tudakozódtak, amely szerint az ingázók 3/5-e tíz percnél kevesebbet, míg egyötödük 10—20 perc közti időt töltött várakozással.

Az 1984. évi mikrocenzus adatai szerint az ingázók (1 094 800 személyt kérdeztek meg) az alábbi közlekedési eszközöket vették igénybe (%)

Csak gyalog vagy nem közlekedik	1,3
Egy járművel közlekedik	82,2
Két járművel közlekedik	13,8
Három járművel közlekedik	2,5
Négy vagy több járművel közlekedik	0,2
Összesen	100,0

Az ingázás terén a leggyorsabb és egyben a legkényelmesebb személyszállítást a vállalati autóbuszok végzik, bár ezt az ingázási formát korábban többen támadták. Ezek a vállalati autóbuszok majdnem az ingázó lakásáról szállítják a munkásokat vagy csak néhány percet vesz igénybe a megállóhelyek elérése. A vállalati autóbuszok menetrendjét úgy állapítják meg, hogy azok röviddel üzemkezdés előtt érkezzenek és a műszak befejezése után azonnal induljanak vissza. Ezekkel az autóbuszokkal olyan településeket lehet az ingázásba bekapcsolni, ahol egyáltalában nincs vasúti közlekedés vagy menetrendszerű autóbuszközlekedés, illetve mindkettőt csak körülményesen lehet igénybe venni. A vállalati autóbusz gyorsaságát jellemzi,hogy két-két és félórás odautazást egy-másfél órára rövidíti le, ami naponta oda-vissza két óra megtakarítást jelent. Itt külön problémát okoz az, ha a bejárónak munkaszüneti napon kell túlóráznia. Vállalati autóbusz hiányában és a nagyobb időveszteség, a külön fizetendő utazási költség miatt az ingázó már nem találja meg a számítását.

A vállalati autóbuszok teljesítményét legjobban szemlélteti, hogy 1978-ban a közhasználatú autóbuszok teljesítménye 12,7 millió, addig a vállalati és szövetkezeti autóbuszok teljesítménye (a munkásjáratokkal együtt) 10 millió utaskilométer volt.[30] (1970-ben még csak 1,9 millió utaskilométert regisztráltak.) Ezt a nagy teljesítményt csökkenti a 85/1982 sz. PM rendelet, amely szabályozza az üzemek által szállított munkások közlekedését, s 30, illetve 60 ezer forint adóval terheli az autóbuszok üzemeltetőit.[31] Az adó az üzembentartókat jobb népgazdasági kihasználásra készteti, viszont hátrányos helyzetbe hozza a vállalati autóbuszon szállított ingázók érdekeit.

Ingázás külföldön és a jövő

Az ingázás nem magyar különlegesség, mert Keleten és Nyugaton egyaránt megtalálható. A továbbiakban — a teljesség igénye nélkül — három ország adatai alapján megkíséreljük jellegzetességeiket bemutatni.

Szovjetunióban 1975 elején a falusi lakosság ingázóinak száma 5,5 milliót tett ki. A legtöbben ingáztak az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságban, ahol 1960 és 1975 között a városba járók száma évente átlagosan 52,6 ezer fővel emelkedett. A fenti tizenöt év alatt Ukrajnán belül a legerőteljesebben ingázó területeken az ingázók száma

évente a lvovi kerületben 6,9 ezer, az Ivan Franko-iban 5 ezer, a kárpátontúliban 3,9 ezer és a kijevi területben 3,5 ezer fővel növekedett.[32] 1981. július 1-én a Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatalának adatai szerint az Ivan Franko-i, kárpátontúli, csernovici és a lvovi kerületben 100 munkásra 36, 30, 25 és 19 ingázó esett. Az ingázók iránt a legnagyobb az igény a gépgyártási, fémfeldolgozóipari, villamosenergia-ipari, vegyipari ágazatokban mutatkozott. A városba járók között az ingázók 66%-a 35 évnél fiatalabb volt.

A szovjet ingázóknak naponta átlagosan két és fél órát jelent a városba járás, ami átlagosan a következőkből tevődik össze:

a megállóhoz való kimenetel	17 perc
várakozás a közlekedési eszközre	15 perc
a tulajdonképpeni utazási idő	29 perc
várakozás a munkakezdésre	20 perc
műszak után várakozás közlekedési eszközre	24 perc
hazautazás	37 perc
Összesen	142 perc

Nagyobb városokban ez az idő 3 óráig is emelkedhet.[33]

Az utazási fáradtság a munkatermelékenységet 10—15%-kal csökkenti. A lvovi kerületi szakszervezeti tanács szerint az ingázók megbetegedése sokkal gyakoribb városi társaiknak.

Az ingavándorforgalom intenzitása Szovjetunió sok kerületében tovább növekszik.

Schleswig-Holsteinben (NSZK) első ízben az 1970. évi népszámlálást dolgozták fel a városba járás szempontjából. Az 1978. évi mikrocenzus alkalmával már részletes programot készítettek az ingázás felmérésére, majd az 1980. évi népszámlálás után 1982-ben harmadszor állítottak össze adatokat a tartomány ingázóiról.

1982 áprilisában Schleswig-Holstein 1,125 ezer aktív keresőjéből 476 800 fő ingázott, tehát ennyien voltak azok, akik saját településük határát naponta munkavégzés céljából átlépték. Az ingázók aránya 1970-hez viszonyítva 13%-kal emelkedett, s 1982-ben arányuk 42,4%, ugyanez Magyarországon 1984-ben 22,3% volt.

Az adatfelvétel során megfigyelték, hogy az ingázók milyen közlekedési eszközt vesznek igénybe munkahelyük eléréséhez. Legtöbben gépkocsival közlekednek, arányuk az 1970. évi 55%-ról 1982-ben 72%-ra emelkedett. Az ingázók másodszor leggyakrabban igénybe vett közlekedési eszköze az autóbusz.

Schleswig-Holstein tartományi határát kifelé ingázva legtöbben Hamburgba lépték át. 34%-uk sínhez kötött járművet, 11%-uk autóbuszt és 52%-uk saját gépkocsiját vette igénybe. 1982-ben az ingázási távolságot is megkérdezték. E szerint 70%-uk 25 km-nél rövidebbről, 21%-uk pedig 25—50 km távolságról ingázott. Ehhez szorosan kapcsolódott az egyszeri utazási idő megfigyelése: 30 percnél kevesebb időre 58%-uknak, 30 perc és 1 óra közti időre 30%-uknak, míg egy óránál hosszabb időre 9%-uknak volt szükségük.[34]

Hogyan ingáznak Svájcban? Ingázás szempontjából a legnagyobb emelkedés (9,2%) 1970 és 1980 között következett be. A zürichi dolgozók 40%-a ingázik. 1980-ban Zürichben naponta több mint 130 ezren jártak be, ehhez még hozzászámíthatjuk a naponta iskolába vagy felsőfokú tanintézménybe járó tanulók számát, amely közel 20 ezret tett ki. Az ingázók számának emelkedéséhez nagy arányban hozzájárul, hogy Zürichből egyre többen a környékbe települnek ki, akik városi munkahelyüket továbbra is megtartják, s így ingázókká válnak.

A naponta munkába járók által utazásra fordított idő szempontjából 30 percnél kevesebb időt az ingázók 41%-a, 30 percnél több időt az ingázók 59%-a igényelt. 1980-ban a Zürichből kifelé ingázók száma nagymértékben megnövekedett s számuk majdnem elérte a 18 ezret.[35]

Az ingázás utóbbi negyedszázadában hatalmas foglalkozási átrétegeződés ment, illetve megy végbe. Az ingázás nemcsak a naponkénti fáradtságot eredményez, hanem évek során bizonyos mérvű kifáradás is jelentkezik, s az ilyen egyének kénytelenek előbb utóbb helyi munka után nézni. Joggal felvetődik a kérdés: a jövőben milyen kilátásai vannak az ingázásnak?

Böhm Antal és *Pál László* legújabb könyvükben hiányolják, hogy az ingázóknak nincs érdekképviseletük,[36] s remélhetőleg az elkövetkező években tisztázódni fog: ki tudja lelkiismerettel az 1,3 millió dolgozó problémáit képviselni? Legkézenfekvőbb a szakszervezetek lennének, de azok eddig inkább tudományos (elméleti) szinten foglalkoztak az ingázással, s nem jutottak el a bejárás több, gyakorlati problémájának megoldásához.

Az elkövetkezendő években fokozottabban kell számolni azzal, hogy a városokban a magas telek- és lakásárak miatt a fiatal házasok számára elérhetetlen lesz a letelepedés, és kénytelenek lesznek a városok környékén olcsóbb telket venni és vállalni a saját erejű házépítés minden nehézségét. Távlatilag ez azt jelenti, hogy – a nyugati példákhoz hasonlóan – sokan fognak város környéki lakóvá válni, s emellett városi munkahelyüket megtartani.

1980–1984 között az ingázók száma csekély mértékben, 1,7%-kal visszaesett. Ezt a csökkenést több tényező idézte elő: a vasúti tarifa kétszeres emelése, a beruházási és az építőipari tevékenység visszaszorítása, és a vállalati autóbuszok utáni adó bevezetése stb.

Az elkövetkezendő években az iparban is több problémát kell megoldani: a gazdaságtalan termelés megszüntetését, a termékszerkezet átalakítását, a munkaerők átcsoportosítását stb. Várható, hogy egyes termelő ágazatokból felszabaduló munkaerő a tercier ágazatba rétegződik át.

A létszám csökkentő tendenciái mellett új munkaerővonzást jelenthet az ipari kis- és középüzemek fokozottabb előtérbe kerülése, továbbá

- a nagy egységekből életképes gyáregységek és telephelyek leválasztása és önálló vállalat szervezése;
- a tanácsi vállalatok és szövetkezetek további fejlesztése és

• a „háttéripar" fejlesztése keretében új termelő egységek létrehozása,[37] valamint

• a bedolgozói rendszer átgondolása, illetve kiszélesítése.

A mezőgazdaság csekély mértékben tud új munkaerőt rendelkezésre bocsátani, viszont ezen ágazaton belül új munkaerő alkalmazására nincs lehetőség.

A most lezárult ötéves terv során az aktív keresők száma folyamatosan csökkent (138 ezer fővel). Figyelembe kell venni azt is, hogy öt év alatt 217 600 fővel emelkedett a nyugdíjasok száma. A gazdasági ágazatokban a létszámcsökkenés 4,9%-os. Az egyes népgazdasági ágakat a következő csökkenés jellemezte: az ipar 100 ezer fős csökkenése, a kivitelező építőiparban több mint 52 ezer fővel, a mező- és erdőgazdálkodásban a létszám 6,4%-kal volt kisebb, mint öt évvel korábban. Ezzel szemben a nem anyagi ágazatokban a létszám 7,2%-kal emelkedett az 5 évvel előttihez képest. A kisebb munkaerő átcsoportosítások és az új munkalehetőségek pár százalékos emelkedést vagy csökkenést idézhetnek elő, de ezek alapjában véve az ingázás lényegét nem érintik.

JEGYZETEK

1. *Thirring Lajos:* Tájékoztató adatok az iparfogalmi kereső népesség ingavándorlásáról = Magyar Statisztikai Szemle, 1935. 1.
2. *Bertalan János—Berti Béla:* A budapesti agglomeráció ingavándorforgalma = Demográfia, 1984. 1. 77—97. o.
3. *Thirring Lajos* i. m.
4. *Ruisz Rezső:* Budapest ingavándorforgalma. Fővárosi Statisztikai Hivatal, 1954. 24. o.
5. Magyarország városhálózatának kiépítése. Közreműködött: *Bibó István* és *Mattyasovszky Jenő*. Kiadta: Államtudományi Intézet. Budapest, 1950. (Kézirat gyanánt)
6. *Kulcsár László—Szijjártó András:* Iparosodás és társadalmi változások a mezőgazdaságban (iparosodó mezőgazdaság). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 226. o. és 107. o.
7. *Walter Brunk:* Probleme des Pendelverkehrs. Verlag „Die Wirtschaft", Berlin, 1957. 131. o.
8. *Hanák Katalin:* A falusi lakosság nemzedékek közötti mobilitásának néhány vonása. In: *Vágvölgyi András* (szerk.): A falu a mai magyar társadalomban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 237—288. o.
9. *Zoltán Zoltán:* A dinamikus nagyváros (Gyorsuló idő). Magvető, Budapest, 1981. 32. o.
10. Demográfiai évkönyv 1983. KSH, Budapest, 1984. 334—335. o.
11. *Tagányi Zoltán:* A faluközösség a változó társadalomban. In: A falu a mai magyar társadalomban 337—356. o.
12. *Andorka Rudolf:* A magyar községek társadalmának átalakulása. Magvető, Budapest, 1979. 86—87. o.
13. *Kulcsár Kálmán:* A magyar falu és a magyar parasztság (A történeti-szociológiai háttér vázlata) In: A falu a mai magyar társadalomban 11—39. o.
14. *Brunk* i. m.
15. *Zala György:* Ipari dolgozóink ingavándorlása = Demográfia, 1958. 1. 108—117. o.
16. KSH Budapest Városi Igazgatóság jelentése
17. *Tatai Zoltán:* Iparunk területi szerkezetének átalakítása. Kossuth, Budapest, 1984. 202. o.
18. Ua.
19. *Kulcsár László—Szijjártó András* i. m. 149. o.

20. Népszámlálások:
a) 1960. évi népszámlálás
9. A keresők munkahelye és lakóhelye. KSH, Budapest, 1963. 368. o.
b) 1970. évi népszámlálás
27. A bp-i agglomeráció településeinek népessége. KSH, Budapest, 1974. 112. o.
c) 1970. évi népszámlálás
30. Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye. A napi ingázók adatai. KSH, Budapest, 1977.
d) 1980. évi népszámlálás
33. Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye. A naponta ingázók adatai. KSH, Budapest, 1983. 903. o.
e) Az 1984. évi mikrocenzus adatai.
KSH, Budapest, 1985. 572. o.
21. *Barta Györgyi–Enyedi György:* Iparosodás és a falu átalakulása. (Iparosodó mezőgazdaság) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 90. o.
22. *Zoltán Zoltán* i. m. 166. o.
23. *Kőszegi László:* A hosszú távú területi fejlesztés. In: A magyar népgazdaság fejlődésének területi problémái. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 15–50. o.
23/a. *Zoltán Palotás:* Der Pendelverkehr Ungarns (Klny.) = Raumordnung und Raumforschung, 1965. 4. 222–236. o.
24. *Tagányi Zoltán* i. m.
25. *Zala Györgyi* i. m.
26. *Bertalan János–Bert Béla* i. m.
27. Uo.
28. *Hermann Staubach:* Pendelwanderung und Raumordnung. Westdeutscher Verlag, Köln–Opladen, 1962. 75. o.
29. *Tagányi Zoltán* i. m. 353. o.
30. *Barta Györgyi–Enyedi György* i. m. 46. o.
31. *Bőhm Antal–Pál László:* Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma. Kossuth, Budapest, 1985. 151. o.
32. *I.M. Taboriszkaja:* Majatnikovája migrácija naszalenija = Statisztika, Moszkva, 1979. 103. o.
33. *Kenigstein:* Gorod i majanikovüe = KO, 1983. 9. 91–95. o.
34. *Jörg Rüdel:* Berufspendler 1982 = Statistische Monatshefte, 1984. 2. 18–22. o.
35. Zürcher Statistische Nachrichten 1983. 4. 217–277. o.
36. *Bőhm Antal–Pál László* i. m. 158. o.
37. *Fodor László–Orosz László:* Gazdasági növekedés – iparpolitika. Kossuth, Budapest, 1980. 202. o.
38. Központi Statisztikai Hivatal jelentése: A gazdaság és a társadalom fejlődése a VI. ötéves tervidőszakban és 1985-ben = Népszabadság, 1986. február 1.

LENCSÉS, FERENC

TWENTY-FIVE YEARS OF COMMUTING (1960–1984)

(Summary)

The first major survey of commuting covered only the industrial commuters in 1956. From 1960 onwards daily commuting has been covered by the decennial censuses and the micro-census of 1984 and the paper is based on these data. In 1980 almost one quarter of the active earners were daily commuters. By 1984 their number decreased by more than one hundred thousand, as a consequence of which their number decreased in industry and in building industry, while the number of those employed in agriculture and forestry increased. The schooling level of the daily commuting active earners has always been lower than that of the residents. In the 50s the majority of commuters were unskilled workers, in 1984 almost half of them were skilled workers, while the proportion of the unskilled workers is more than ten per cent. The growth of commuting has considerably changed the social life of the villages. In keeping with foreign practice the Central Statistical Office covered the student commuters besided the industrial ones for the first time in 1984. The capital has tried to limit major immigration by administrative measures. The almost 200 thousand workers commuting from the Budapest agglomeration have to count with a longer commuting distance and time. The minor regroupings and new employment opportunities do not at all influence the essence of 25 years' daily commuting.

KENGYEL MIKLÓS

A POLGÁRI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS MINT EMPIRIKUS VIZSGÁLATOK TÁRGYA

A hatvanas-hetvenes évek jogszociológiájának eredményei és az azt megalapozó ténykutatások széles körben keltették fel a figyelmet a jogrendszerek hatékonyságának a kérdései és az igazságszolgáltatás realitásai iránt. Ez a folyamat időben egybeesett a szociológiai gondolkodásnak a jogtudományba való behatolásával.

A jogi jelenségek empirikus vizsgálata már a múlt század utolsó évtizedeiben megkezdődött,[1] de ténylegesen csak a második világháború után vált gyakorlattá. Az ötvenes években megkezdődött amerikai vizsgálatokat a hatvanas években követték az első jelentősebb európai ténykutatások.[2] Ezek sikerét több tényező is előmozdította: a központilag támogatott nagyobb szabású kutatási feladatok megoldására intézetek szerveződtek, a számítógépes adatfeldolgozás elterjedése pedig meggyorsította a metodológiai fejlődést.

A gyakorlati szakemberek növekvő érdeklődése és aktivitása kedvező helyzetet teremtett a ténykutatások kivitelezése számára. Ezzel egyidejűleg megkezdődött a szociológia „benyomulása" a tételes jogtudományokba is. A szociológia ellenes affektus ugyan nem tűnt el teljesen, de lényegesen veszített a hatásából.

1. *A jogérvényesítés akadályai*

A hetvenes évek jogi ténykutatásainak sorában jelentős helyet foglalnak el a polgári jogérvényesítés sikerével és az igazságszolgáltatás hatékonyságával kapcsolatos vizsgálatok. Ez az átfogó kutatási téma *Mauro Cappelletti* tevékenységének köszönhetően világméretűvé szélesedett és „Access to Justice" elnevezéssel számos kutatási terület, illetve ország eredményeit integrálta.[3]

A vizsgálatok középpontjában a „joghoz való hozzájutás ténylegességének" a kérdése állt. *Cappelletti* szerint a társadalmilag megkívánt hatékonyság ebben a körben csak a teljes mértékű „fegyverzeti egyenlőség" mellett képzelhető el, minthogy csak ebben az esetben biztosítható az, hogy a végeredmény kizárólag a szemben álló vélemények értékén múljék, függetlenül a felek egyikének vagy másikának az anyagiak vagy a képességek terén fennálló fölényétől.[4]

A teljes egyenlőség megvalósítása természetesen csak utópia: a felek közötti különbségeket minden körülményre kiterjedően felszámolni nem lehet. A kérdés tehát csak úgy fogalmazható meg, hogy *az utópikus célt mennyiben lehet megközelíteni.*

Az empirikus kutatómunka első szakaszában „problémakatalógusokat" állítottak fel, amelyek a jogérvényesítés *feltételezett* jogi, szervezeti, politikai és szociális akadályait tartalmazták. Ezek közül — a szocialista országok kivételével — mindenütt a *költségtényezők,* azon belül is a rendkívül magas ügyvédi munkadíjak kerültek az első helyre. Amennyiben az állam nem képes vagy nem hajlandó a „joghoz való hozzájutás" anyagi terhein — költségkedvezményekkel, ingyenes jogi tanácsadással, díjmentes ügyvédi képviselettel stb. — enyhíteni, a magas perköltségek nemcsak megnehezítik, hanem egyszerűen *elzárhatják* a jogérvényesítés útját a társadalom alsóbb rétegei előtt.[5]

Az igazságszolgáltatás „szociális üzemzavarát" tovább fokozhatja az a tény, hogy a perköltség és az ügyvédi munkadíj nem áll egyenes arányban a perértékkel, azaz éppen a „kis összegű követelések" (small claims) esetében találhatók az aránytalanul magas költségek.[6]

A szocialista országokban az igazságszolgáltatás költségei általában alacsonyak, de nem olyan mértékben, hogy a jogérvényesítés sikere szempontjából teljesen figyelmen kívül hagyhatók lennének. Amikor — hazai viszonyainkat tekintve — egyre gyakrabban beszélünk a „hátrányos helyzetről" vagy a „többszörösen hátrányos helyzetről", illetve a szegénységnek egy nem tisztán anyagi természetű megnyilvánulásáról, az ún. deprivációról, akkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy ezek a jelenségek a jogérvényesítés folyamatában is közrehatnak.[7] Erre figyelmeztet többek között a megoldásra váró vagy nem megoldható jogi problémák szaporodása, amelyeknek egy tekintélyes részével az állampolgárok *nem az igazságszolgáltatási szerveket keresik meg!* (A külföldi szakirodalom „kielégítetlen jogi szükségletek" elnevezés alatt foglalkozik ezzel a jelenséggel.[8]) Habár a szocialista viszonyok között „az igazságszolgáltatás elérhetetlenségéről" egyetlen társadalmi réteg vonatkozásában sem beszélhetünk, el kell ismerni azt, hogy a különböző társadalmi rétegeknek a jogérvényesítési esélye is különböző lehet.

A költségtényezők mellett az *esélyegyenlőtlenség* a legtöbbet vizsgált kérdés az „Access to Justice" irodalmában.[9]

Amíg a tételes jogi szabályozás az ellenérdekű felek egyenjogúságát igyekszik megvalósítani, az eljárásjogtudomány pedig többnyire adottnak tekinti azt, a jogszociológia ennek a *ténylegességét* vizsgálja. Az esélyegyenlőtlenségnek számos kifejeződési formája van, amelyeknek jelentős része jogon kívüli tényezőkből ered, mivel a jogrendszer nem minden esetben képes az egyenlőtlenség kiküszöbölésére.

Az esélyegyenlőtlenség megnyilvánulásának az egyik legegyszerűbb formája a felek valamelyikének a *hiányzó jogi szakismeretéből* adódhat. A 19. századtól kezdve csaknem valamennyi modern jogrendszer kísérletet tett arra, hogy ezt megszüntesse, ennek megfelelően mind történelmileg, mind pedig a társadalmi viszonyoktól függően különböző megoldási modellek alakultak ki. Így pl. számos európai perrendtartás alkalmazza mind a mai napig a kötelező ügyvédi képviselet (ügyvédkényszer) intézményét. Ez a megoldás valóban megszünteti a felek között a jogismeretek hiányából adódó

különbségeket, de a magas ügyvédi munkadíjak miatt a jövedelmi viszonyok szintjén újra is keletkezteti azokat, amelyeket az állam – szociális megfontolásokból – többnyire az ún. szegényjogi intézményével igyekszik orvosolni.[10]

A szocialista polgári perrendtartások eltörölték az ügyvédkényszer intézményét és a pereskedő felek belátására bízták azt, hogy ügyvédi segítséggel vagy anélkül kívánják a pert lefolytatni. A jogban járatlan fél egyidejűleg új segítőtársat kapott a bíró személyében, aki a tájékoztatási kötelezettség keretében minden lényeges eljárási és anyagi jogi kérdésről köteles a feleket *felvilágosítani.* Az ingyenes képviseleti formák bővülése (pl. a jogsegélyszolgálat) ugyancsak hozzájárult a jogismeret hiányából adódó különbségek csökkentéséhez.

Az előbbinél összetettebb módon és árnyaltabban merül fel az esélyegyenlőtlenség kérdése azokban az esetekben, amikor az állampolgár *gazdálkodó szervezettel* kerül jogvitába. A szervezet részéről fennforgó gazdasági erőfölény a jogérvényesítés szempontjából is kedvezőbb helyzetet teremt.[11]

Az esélyegyenlőtlenség harmadik, egyben legsúlyosabb esete az, amikor a jogalkotó vagy a jogalkalmazó bizonyos (jogi) érdekek érvényesíthetőségét egyoldalúan korlátozza vagy megtagadja. Ezekben az esetekben a jogrendszer egyenlősítő mechanizmusa hatástalanná válik. Az „érdekérvényesítési deficit" jelenségére csak az utóbbi évtizedben figyeltek fel. Legkirívóbb területei közé tartozik a fogyasztóvédelem és az ezzel összefüggő kollektív érdekek védelme.[12]

2. *A polgári igazságszolgáltatás hatékonyságának vizsgálata*

A polgári igazságszolgáltatás sikerét akadályozó tényezők feltérképezése kiemelkedő helyet foglalt el a hetvenes évek jogszociológiai ténykutatásaiban. Mivel a joghoz való hozzájutás feltételeinek a vizsgálatában számos neves európai kutató, továbbá egyetem és kutatóintézet vett részt, a vizsgálatok mind módszereik tekintetében, mind pedig tárgyuk körülhatárolásában jelentős mértékben különböztek egymástól. A *Cappelletti* által kezdeményezett és nemzetközileg is koordinált „Acces to Justice" kutatási program mellett jelentősek voltak azok a vizsgálatok, amelyek egy-egy ország igazságszolgáltatási szervezetének vagy polgári eljárásjogának a reformját készítették elő.[13]

Mivel a ténykutatások jelentős része a hetvenes évek végén, illetve a nyolcvanas évek elején lezárult, már a konkrét eredmények ismeretében értékelhetjük a legfontosabb vizsgálatokat. (Kiválasztásuknál a *hazai adaptálhatóságot* tekintettük a legfontosabb szempontnak, ennek megfelelően nem foglalkozunk pl. az igazságszolgáltatás osztálytartalmának *(Klassenjustiz)* vagy a bírák társadalmi hovatartozásának a megállapítására irányuló kutatások ismertetésével.[14])

„The Florence Access-to-Justice Project" – A „Firenzei Program" a joghoz való hozzájutás kutatására

1973 őszén *Cappelletti* és Earl *Johnson* irányításával a Ford-alapítvány és az olasz Nemzeti Kutatási Tanács támogatása mellett kezdődött el az az összehasonlító jogi kutatási program, amely a joghoz való hozzájutás vizsgálatát tűzte ki célul. Az ötéves kutatómunka eredményeit összegező négykötetes tanulmány, amely mintegy harminc ország kutatóinak a közreműködésével készült, világméretű áttekintést adott a hetvenes évek polgári jogérvényesítésének és igazságszolgáltatásának helyzetéről.[15]

A kutatási program középpontjába a jogérvényesítés költségtényezőinek a vizsgálata került. Ennek során a következő összefüggéseket elemezték:

- a jogviták megoldásának a költségei a bírói igazságszolgáltatáson belül,
- a bírói igazságszolgáltatás útjára tartozó jogviták költségeinek a csökkentésére szolgáló lehetőségek,
- kísérletek a bírói igazságszolgáltatáson kívüli fórumok létrehozására abból a célból, hogy a jogviták bizonyos típusainál a költségek csökkenjenek,
- azok a kísérletek, amelyek a jogviták bizonyos típusainál a tárgyi jog módosításával kívánják a költséget csökkenteni.[16]

Az eredmények igazolták azt a hipotézist, hogy azok a felek, akik a perlekedéshez megfelelő anyagi háttérrel rendelkeznek, nyilvánvaló előnyben vannak azokkal szemben, akik ilyen kiadásokat nem kockáztathatnak meg. (*Kaupen* már a hetvenes évek elején egy kérdőíves felmérés során megállapította azt, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban a lakosság 42%-a azon a véleményen van, hogy „mindig a gazdagok szereznek jogot".)[17] Megállapították továbbá azt, hogy ha a felek valamelyike jóval többet költhet a perre ellenfelénél, érveit is jóval hatásosabban terjesztheti a döntéshozó elé. Ez az előny különösen ott jelentkezik, ahol a döntéshozó passzív, és a felekre hagyatkozik az ügy vizsgálatában és a bizonyítékok értékelésében, ahol tehát az ügy alakítása a felek kezében van.[18]

A költségkorlátok mellett ugyanakkor kirajzolódtak azok a „jónak ígérkező intézmények" *(promising institutionis)* is, amelyek a jogvédelem, illetve a jogérvényesítés hatékonyságát hivatottak előmozdítani. A különböző megoldások – elsősorban a nyugati világ intézményrendszereit figyelembe véve – többé-kevésbé kronológiai alapon három szinthez sorolhatók. A joghoz való hozzájutás előmozdításának az első hulláma a „szegényeknek nyújtott jogsegély" *(legal aid for the poor)* volt, amit a különböző közösségi érdekek képviselete *(representation for diffuse interests)*, majd a jogérvényesítés megközelíthetőségének *(access-to-justice approach)* az intézményesítése követett.

„Chancengleicheit vor Gericht" – A polgári perbeli esélyegyenlőség empirikus vizsgálata

A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején a nyugatnémet jogszociológia egyik közkedvelt témája az igazságszolgáltatás osztálytartalmának a vizsgálata volt.

A középpontba a *bírói kar* került, és a bírák származásával, presztízsével, szociális helyzetével kapcsolatos kutatások háttérbe szorították az igazságszolgáltatás más jelenségeinek a vizsgálatát.[19] Ez indította a stuttgarti Institut für Rechtstatsachenforschung kutatóit arra, hogy a *Klassenjustiz*-ból eredő hátrányokat a jogkeresők oldaláról is megvizsgálják. *Bender* és *Schumacher* kiindulási hipotézise az volt, hogy a nyugatnémet igazságszolgáltatásban rétegspecifikus hátrányok érvényesülnek. Az esélyegyenlőtlenség okát a következő *hipotézisekkel* magyarázták:

a) *Nyelvi korlátok.* Az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozók a hivatalos nyelvet nehezen értik meg, és gyakran hiányzik az a képességük, hogy ügyeiket ezen a nyelven előadják.

b) *Kommunikációs korlátok és információhiány.* Az ebből adódó hátrányokat csak akkor lehet legyőzni, ha valakinek kellő üzleti és jogi ismerete van és az írásbeli érintkezésben is jártassága van. Speciális kommunikációs nehézséget jelent az, ha az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozóknak a középrétegekhez képest eltérő értékpreferenciái vannak.

c) *Bürokratizálódás.* Az állam igazgatási és igazságszolgáltatási funkcióinak gyarapodása az államapparátus növekvő bürokratizálódásához vezet, amely az egyénekben a végnélküli kiszolgáltatottság érzetét kelti.

A kutatás módszeréül választott *bírósági aktaelemzés* során – a reprezentativitás biztosításával[20] – 7759 ügyet vizsgáltak meg, ezek közül azonban csak 1738 végződött ítélettel. Így is sikerült bebizonyítani azt, hogy az esélyegyenlőtlenség alapvetően a peres felek társadalmi státusa közötti különbségekre vezethető vissza.[21] A polgári perben az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozó feleket a következő hátrányok érik:

MINÉL ALACSONYABB A FÉL STÁTUSA
- annál alacsonyabb a perérték;
- annál ritkább az ügyvédi igénybevétele azokban az esetekben, amikor az ügyvédi képviselet nem kötelező;
- annál több bírói aktivitásra lenne szükség a sikerhez (e helyett tendenciaszerűen csökkenő aktivitás tapasztalható);
- annál ritkább a tanúk előfordulása;
- annál kevésbé tart ki a fél az ítélethozatalig;
- annál kisebb az esélye arra, hogy a pert megnyerje.

Bender és *Schumacher* vizsgálatai azt is megerősítették, hogy a magánszemélyek – a társadalmi státustól függetlenül – hátrányos helyzetben vannak a cégekkel szemben. Ennek a magyarázata az, hogy a cégek a gyakori pereskedésből származó előnyös helyzetet élvezik.

Az esélyegyenlőség megvalósulását befolyásoló egyéb tényezők sorában figyeltek fel pl. a bírósági székhelytől való távolságra, illetve a bíróság nagyságának a hatására. Megállapították azt, hogy minél távolabb lakik az alperes a bírósági székhelyétől, annál gyakoribb a távolmaradás szankcionálása, az ún. mulasztási ítélet. A nagy távolságból eredő hátrány annál jelentősebb, minél alacsonyabb az alperes társadalmi státusa.

A kis ügyforgalmú járásbíróságoknál az alacsonyabb társadalmi rétegből származó alpereseknek nagyobb az esélyük a sikerre, mint a nagyobb bíróságokon. A pertartam ugyanis csaknem arányosan nő a járásbíróság ügyforgalmának a nagyságával, és ez a tény elsősorban az alacsonyabb szociális státusú felek számára teremt kedvezőtlenebb helyzetet.[22]

„Erfolgs- und Zugangsbarrieren in der Justiz" – A siker és a hozzáférhetőség akadályai az igazságszolgáltatásban

Mind a joghoz való hozzájutáshoz, mind pedig az esélyegyenlőség kérdéséhez kapcsolódik *a jogérvényesítés útjában álló akadályok vizsgálata.* Ezek a kutatások – tárgyuknál fogva – az előzőekhez képest lényegesen nehezebben ragadhatók meg, mert a jogérvényesítés sikere szempontjából a jogrendszer valamennyi intézményét figyelembe kell venni. A *Reifner*-féle „problémakatalógusban" felsorolt kérdések egyben önálló kutatási irányokat is jelentenek.[23]

a) A bírói kar és az igazságszolgáltatás tekintélye

Az igazságszolgáltatás pártatlanságában és hatékonyságában való bizalom történetileg gyakran változó tényező. Mivel bizonyos közvetett jelenségekből nagy valószínűséggel meg lehet állapítani azt, hogy ez a bizalom csökken vagy növekedik, a jogszociológia csak ritkán vállalkozik a kérdés közvetlen, empirikus vizsgálatára. A kivételek közé tartozik egy 1964-es felmérés, amikor 2200 nyugatnémet állampolgárnak tették fel azt a kérdést, hogy van-e bizalma az igazságszolgáltatásban. A megkérdezetteknek csak 26%-a volt teljes bizalommal az igazságszolgáltatás iránt, 30%-ának fenntartásai voltak, 28%-a bizalmatlan volt, 16%-a pedig nem adott választ.[24] Az igazságszolgáltatás iránti bizalom csökkenése vagy a bírói tekintély hanyatlása többnyire arra ösztönzi a jogkeresőket, hogy a jogi konfliktusok megoldásának más fórumait, elsősorban az informális eszközöket[25] vegyék igénybe. Ez a jelenség önmagában még nem helyteleníthető, a joghoz való hozzájutás szempontjából azonban a hátrányos helyzetben lévő társadalmi rétegek esélyeit ronthatja, mivel az alternatív lehetőségek felkutatásában vagy kiválasztásában nincs meg a kellő jártasságuk. Ennek következtében tovább nő „a kielégítetlen jogi szükségletek", tehát a megoldatlan jogi konfliktusok száma.

b) A nyelvi gátlások

A szakirodalomban *Sprachbarriere* névvel illetett jelenség tulajdonképpen a bíróság előtti kommunikációs nehézségekre utal. Attól függően, hogy egyes országokban milyen nagy különbség van a hivatalos nyelv (jelen esetben a jogászi szaknyelv) és a köznyelv között, a nyelvi gátlásokból adódó kommunikációs nehézségek eltérő nagyságú akadályokat jelenthetnek a jogérvényesítésben.[26]

c) A konfliktusok komplexitása és formalizáltságuk a perben

A kommunikációs nehézségekkel szorosan összefügg a bírósági eljárás formalizmusa, amely megpróbálja egységes mederbe terelni a társadalmi viszonyok legkülönbözőbb területeiről származó és a maguk „totalitásában" jelentkező konfliktusokat. *Gessner* szerint a bírósági eljárást az általános normák annyira beszűkítik, hogy különösen a személyes vonatkozású jogi konfliktusoknál nem lehet az érdekeltek számára kielégítő megoldást találni.[27]

d) Az eljárás időtartama

A polgári perek elhúzódása hosszú idő óta megoldatlan problémája a polgári igazságszolgáltatásnak.[28] A jogérvényesítés sikerét jelentős mértékben befolyásolhatja az, hogy mennyi időn belül kerül sor a sérelem orvoslására. Ezen a téren a szocialista országokban lényegesen kedvezőbb a helyzet, mind a nyugati országokban, ahol az átlagos pertartalom két-, sőt háromszorosa a kelet-európai országokénak. A hetvenes-nyolcvanas évek nyugatnémet, osztrák, olasz stb. perjogi reformját megelőző ténykutatások egyik központi kérdése éppen ezért a pertartam rövidítésének a lehetősége volt. Az egyik legismertebb kísérlet az ún. *stuttgarti modell* volt, amelynek eredményeit a nyugatnémet polgári perrendtartás (ZPO) 1977. évi novellizálásakor is felhasználták.[29]

e) Az ellenérdekű fél fölénye — magánszemély a szervezet ellen

A polgári eljárásjog alapelvei és intézményei által garantált egyenjogúság csak formális és ingatag egyensúlyi helyzetet képes teremteni, amelyet bármelyik fél fölénye képes a maga javára billenteni. Nemcsak a gazdasági erőfölény vagy a magasabb társadalmi-politikai pozíció, hanem pl. a pereskedésben való jártasság is döntő mozzanat lehet a jogérvényesítés sikere szempontjából. *Galanter* szerint a perismétlők vagy a gyakori pereskedők *(Vielfachprozessierer)* az egyszeri pereskedőkkel szemben a következő előnyöket élvezik:

- alaposabban ismerik a per körülményeit,
- specializálódhatnak az adott jogterületre,
- ismerik a számukra kedvező prejudíciumokat,
- személyesen ismerhetik a bírót, mivel a korábbi ügyek folytán már kapcsolatba kerülhettek vele,
- mivel több pert indítanak, az egyes perekben kisebb a kockázatuk, mint az egyszeri pereskedőknek.[30]

f) A szervezett jogérvényesítés ellen ható tendenciák[31]

Mivel az alanyi jogok legtöbbje individuális jogként fogalmazódik meg, a jogérvényesítés különböző lehetőségei is az *individuális jogérvényesítésre szabottak.* Ez rend-

kívül megnehezíti az ún. diffúz (szétszórt) érdekeknek az együttes (kollektív) jogérvényesítését, amely a környezetvédelem és a fogyasztóvédelem területén jelentkezik a legszembetűnőbben. Az együttes vagy szervezett jogérvényesítést általában két tényező akadályozza. Az egyik közvetlenül összefügg azzal, hogy az olyan jogellenes magatartások, mint pl. a tájrombolás vagy a fogyasztók megkárosítása az érintettek számára gyakran nem tényleges (mérhető) kárként jelentkezik, vagy ha igen, akkor ennek a csekély összege rendszerint gazdaságtalanná teszi a pereskedést. A másik akadály az összegezés és az együttes fellépés megszervezése. A szocialista országokban ez utóbbi jelenti a valódi akadályt, mivel az együttes perlés általában nem megengedett. A populáris akciót helyettesítő intézmények ugyanakkor nem eléggé hatékonyak.[32] Ám azokban az országokban is, ahol a jogi lehetőségek egyébként adottak, nehézséget okozhat az érdekeltek heterogenitása, a kielégítő információk és a közös stratégiában való megállapodás hiánya. *Cappelletti* szerint ha összességükben egyes személyeknek van is érdekeltségük a „diffúz" érdekek érvényesítésében, a szerveződés folyamatában rejlő gátló tényezők megakadályozhatják az érdekek összegezését és a döntéshozók elé ilyen formában való terjesztését.[33]

g) Hiányzó vagy nem megfelelő jogi tanácsadás

A magas ügyvédi díjak ellensúlyozására szolgáló kedvezmények közül a legrégebbi intézmény az ingyenesen dolgozó magánügyvéd igénybevétele. A polgári perrendtartások általában az ún. szegényjog keretei között adnak erre lehetőséget. Ez a fajta – lényegében „jótékonyságon" alapuló – rendszer megkönnyítette ugyan a joghoz való hozzájutást, de arra már alkalmatlan volt, hogy az alulprivilegizált rétegek tömegméretekben jelentkező és szociális feszültséget előidéző jogi problémáit megoldja. A jogsegélyszolgálatok *(legal aid service)* „első hulláma" a hatvanas években bontakozott ki; különböző modellek alapján országos intézményrendszerek jöttek létre.[34] Ezek közös sajátossága az, hogy az ingyenes tanácsadás és a képviselet költségeit az állam vállalja magára. A hetvenes években a szocialista országokban is megkezdték működésüket az első jogsegélyszolgálatok. Megszervezésük és fenntartásuk azonban nem az állami feladatok szintjén, hanem a társadalmi és érdekképviseleti szervek programjaként valósult meg. A szocialista országokban – ebből következően – a jogsegélyszolgálatok igénybevételét nem a szociális rászorultság, hanem egy adott kollektívához való tartozás határozza meg.

3. *Hazai eredmények és feladatok*

A magyar polgári igazságszolgáltatás társadalmi realitásaival, a sikeres jogérvényesítést előmozdító, illetve akadályozó körülményekkel a hazai polgári eljárásjogtudomány mindeddig nem foglalkozott behatóbban. A téma jogszociológiai, szervezetszociológiai vagy jogelméleti indíttatású megközelítése – jelentős eredményei ellenére – sem

pótolhatja a sajátosan eljárásjogi szemléletű és a polgári igazságszolgáltatás intézményrendszerére orientált komplex kutatást.

A polgári igazságszolgáltatással összefüggő hazai ténykutatások sorából kiemelkedik a polgári jogi konfliktusok és megoldásuk *szociológiai hátterének a vizsgálata.* Az MTA Szociológiai Intézetének munkatársai *Kulcsár Kálmán* vezetésével nagyszabású bírósági aktavizsgálatot végeztek el, amelynek során az 1976-ban befejezett polgári perek közül 14 450 ügy iratait dolgozták fel, választ keresve arra, hogy „milyen társadalmi rétegek között, milyen gyakorisággal, az élet milyen területein alakulnak ki konfliktusok, és milyen tényezők hatnak közre abban, hogy ezek az érintettek köréből kikerülve „hivatalos úton" – esetleg éppen a bírósági per közbenjöttével – nyerjenek elintézést."[35]

A közzétett eredmények[36] ösztönzést adnak ahhoz, hogy a konfliktusok szociológiai hátterének a feltárása mellett *a konfliktusok megoldására, a viták „kezelésére" szolgáló mechanizmus működését és annak hatékonyságát is megvizsgáljuk.* A jogérvényesítést elősegítő, illetve akadályozó tényezők feltárásához a magyar polgári igazságszolgáltatást – közelebbről a polgári pert – az alábbi szempontok alapján kell empirikusan megvizsgálni:

Az igazságszolgáltatás megközelíthetősége

A jog „elérhetőségével" kapcsolatos kutatások – az elnevezéstől függetlenül – általában arra a kérdésre keresnek választ, hogy a jog és a jogalkalmazás társadalmilag mennyire hatékony, a különböző jogintézmények és a bírósági szervezet milyen szerepet töltenek be a jogviták rendezésében.

Az igazságszolgáltatás megközelíthetősége *szűkebb értelemben* a fórumrendszer kérdéseivel függ össze, érintve:

- az igazságszolgáltatási úton orvosolható sérelmek választékát,
- az igazságszolgáltatási „küszöb" problémáját,
- az igazságszolgáltatás hozzáférhetőségét a szervezeti szabályok, a fórumok és az eljáráskezdési módok szerint,
- a jog és perorvoslati lehetőségekhez való hozzájutást.

Tágabb értelemben az igazságszolgáltatás megközelíthetősége a bírósági ügyforgalomra, különösképpen a polgári perek számának az alakulására ható társadalmi és gazdasági tényezők hatásának az együttes elemzését jelenti, közelebbről:

– a bírósági ügyforgalom, a bíróságok illetékességi területe és a népességstatisztikai adatok közötti összefüggések vizsgálatát és az ún. perlési index meghatározását;
– a bírósági szervezet elérhetőségének a *tényszerű* vizsgálatát, a bírósági székhelyek megközelíthetősége, az illetékességi területek infrastrukturális fejlettsége, a közlekedési viszonyok és a perstatisztikai közötti összefüggések elemzését.[37]

Az időtényező és a költségtényező szerepe a jogérvényesítésben

A jogvédelem akkor valósul meg optimális módon, ha a polgári per csak a legszükségesebb időráfordítást igényli, továbbá aránylagosan a legkisebb költségkihatással jár, anélkül azonban, hogy az igazság kiderítése sérelmet szenvedne.[38] A polgári per hatékonyságának a két legfontosabb mutatója az időtényező és a költségtényező. Mivel a polgári per hatékonyságának a kérdése hosszabb idő óta tudományos elemzések tárgya,[39] e két tényező hatása viszonylag jól ismert. Ennek ellenére hiányzik egy nagyobb méretű és korszerű tudományos módszereken alapuló tényvizsgálat, elsősorban a költségtényezők vonatkozásában. Csak egy ilyen vizsgálat adhat megnyugtató választ arra a kérdésre, hogy ma Magyarországon egy polgári pernek milyen *tényleges* költségkihatásai vannak a peres felek számára. A legfontosabb vizsgálati szempontok a következők:

- *A polgári per reális költségkihatásainak az elemzése*
  (a polgári per költségkihatásai perkategóriák szerint — a perköltség aránya a pertárgy értékéhez viszonyítva — a perköltség aránya a pervesztés—pernyerés mértékéhez viszonyítva — a perköltség területi, illetve települési formák szerinti differenciálódása — elsődleges és másodlagos költségkihatások stb.).
- *A költségkedvezmények szerepe a jogérvényesítésben*
  (a társadalmilag hátrányos helyzet és a költségmentesség összefüggései — rétegspecifikus jelenség-e a személyi, illetve a tárgyi költségmentesség? — mennyiben térítik el a polgári per reális költségvonzatait a költségkedvezmények? — van-e összefüggés a „perlési kedv" és a költségmentesség között?).

Az esélyegyenlőség biztosítása a perben

Az esélyegyenlőség formális biztosítéka *a felek egyenjogúságának* az elve, amely az állampolgárok törvény előtti egyenlőségének az elvét realizálja a polgári perben. Mivel az esélyegyenlőség törvényi feltételeit, sőt annak garanciáit is (pl. a bíróság kitanítási kötelezettsége) adottnak tekinthetjük, az empirikus vizsgálatoknak a gyakorlati megvalósulásra kell irányulniuk:

- A peres felek hiányzó szakismeretének a pótlása jogi képviselő igénybevételével [a társadalmi rétegződés és a különböző képviseleti formák (ügyvéd, jogsegélyszolgálat stb.) közötti választás — a jogi képviselő igénybevétele és a pernyertesség közötti összefüggés — az ingyenes (kedvezményes) képviseleti formák részaránya].
- A bírói aktivitás szerepe az esélyek kiegyenlítésében.
- A nem bírói szervek tevékenysége a polgári jogérvényesítés előmozdítására.
- A polgári perbeli bizonyítás és az esélyegyenlőség (a felek társadalmi-szociális státusa és a bizonyítási eszközök igénybevételének gyakorisága — a bizonyítási eszközök alkalmazása és a pernyertesség közötti összefüggés).
- Az állampolgárok esélyei a gazdálkodó szervezetek elleni perekben.[40]

JEGYZETEK

1. *Adolf Wach* és *Jacob Weismann* neves német polgári perjogászok már 1886-ban kérdőívekkel keresték meg a törvényszékeket, hogy az elsőfokú eljárás szóbeliségének az alakulását — a ZPO hatálybalépését követően — megvizsgálják.
2. Az első jelentősebb ténykutatás *Karl Peters* nevéhez fűződik, aki 1951 és 1963 között a büntető perbeli téves ítéleteket vizsgálta.
3. A kutatás teljes eredményét áttekintő tanulmánykötet: The Florence Access-to-Justice Project. A Series Under the General Editorship of *Mauro Cappelletti* and *Bryan Grant*. Vol. I. A World Survey. Milano, 1978.; Vol. II. Promising Institutionis. Milano, 1979.; Vol. III. Emering Iusses and Perspectives. Milano, 1979.; The Antropological Perspective. Milano, 1979.
4. *Cappelletti, Mauro:* Access to Justice. Comparative General Report. Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht. 40. évf. 1976. 3—4. sz. 673—674. o.
5. *Bokelmann, Erika:* Rechtswegsperre durch Prozesskosten = Zeitschrift für Rechtspolitik. 1973. 164—171. o.
6. *Bender* és *Strecker* vizsgálata szerint a nyugatnémet bíróságok előtti 100 dolláros nagyságrendű követelés esetében — csak az elsőfokú eljárási költségei — 130 dollárra becsülhetők, míg egy 5000 dolláros követelés érvényesítésének a költsége — kétfokú eljárást számítva — kb. 2800 dollár, amely abszolút értékben magas, de arányában az előbbinél lényegesen kisebb összeg. Vö. *Bender, Rolf—Strecker, Christoph:* Access to Justice in the Federal Republik of Germany. In: *Cappelletti—Grant:* Access to Justice. Vol. I. Book. I. 552. o.
7. Vö. *Ferge Zsuzsa:* A szegénység társadalmi megítélése Magyarországon történelmi nézőpontból = Valóság, 1985. 1. 30—34. o. *Bokor Ágnes:* A modern szegénység: a depriváció = Valóság, 1985. 9. 26—34. o.
8. Vö. *Curran:* The Legal Needs of the Public. Chicago, 1977. *Blankenburg—Reifner—Georges—Temann:* Rechtsberatung—Rechtsprobleme durch sociale Definition. Darmstadt, 1981.
9. *Baumgärtel, Gottfried:* Gleicher Zugang zum Recht für alle. Köln, 1976., *Hilden, Hartmut:* Rechtstatsachen zur gerichtlichen Chancengleicheit = Zeitschrift für Rechtspolitik, 1977. 41—44. o. *König, Bernhard:* Chancengleicheit im und vor dem Gerichtssal = Zeitschrift für Rechtspolitik, 1978. 44—46. o.
10. A szegényjog kifejezés — az intézmény tartalmának a változatlanul hagyása mellett — fokozatosan kiszorult a polgári perrendtartások szóhasználatából A magyar Pp 1952 óta a „költségmentesség" elnevezést alkalmazza. Hasonlóképpen szemérmes a német terminológia is: az *Armenrecht* kifejezést a *Verfahrenshilfe* váltotta fel.
11. *Bender, Rolf—Schumacher, Rolf:* Erfolgsbarrieren vor Gericht. Tübingen, 1980. 72—73. o.
12. *Ralf Nader* aki az „Access to Justice" kutatási program keretében a fogyasztóvédelemmel foglalkozott, a hetvenes évek közepén nagyon pesszimistán jellemezte a helyzetet. Megállapítása szerint a bíróságok hatástalan tényezőknek bizonyulnak az állami fogyasztóvédelmi program megvalósításában. (Consumerism and Legal Service. The Merging of Movement = Law and Society Review, 1976. 274. o.)
13. Vö. Tatsachen zur Reform der Zivilgerichtsbarkeit. Band I. Daten und Berechnungen. (Hrg. Bundesrechtsanwaltskammer, *Erhard Blankenburg, Hellmut Morasch, Heimfried Wolf,* Prognos AG Basel). Band II. Auswertungen. 1. Strukturanalyse der Zivilgerichtsbarkeit. 2. Analyse der Rechtstatsachen und Konsequenzen für die Reform der Zivilgerichtsbarkeit. (Hrg. Bundesrechtsanwaltskammer. *Wolfgang Blomeyer, Dieter Leipold)* Tübingen, 1974.
14. Vö. *Rottleuthner, Huber:* Klassenjustiz? München, 1969., *Kaupen, Wolfgang—Rasehorn, Theo:* Die Justiz zwischen Obrigkeitsstaat und Demokratie. Ein empirischer Beitrag zur Soziologie der deutschen Justizjuristen. Neuwied und Berlin, 1971., *Richter, Walter:* Zur Bedeutung der Herkunft des Richters für die Entscheidungsbildung, Berlin, 1973.
15. Lásd a 3. sz. lábjegyzetet

16. *Cappelletti, Mauro:* „The Access-to-Justice Project Questionnaire". In: Access to Justice. Vol. I. Book I. 129–138. o.
17. *Kaupen, Wolfgang:* Das Verhältnis der Bevölkerung zur Rechtspflege. Jahrbuch für Rechtstheorie und Rechtssoziologie. 3. köt. Opladen, 1972. 18. o.
18. *Cappelletti, Mauro:* Access to Justice. Comparative General Report. RabelsZ. 1976. 677. o.
19. „A jogszociológia már tíz éve kutatja azt, hogy hány bíró apja volt katolikus, milyen vidékekről és milyen társadalmi osztályokból származtak a bírák, de azzal a kérdéssel, hogy a különböző társadalmi rétegekhez való tartozásnak milyen hatása van a jogérvényesítésre, eddig még nem foglalkozott" — állapítja meg epésen *Bender* és *Schumacher* (Erfolgsbarrieren vor Gericht. Eine empirische Untersuchung. Tübingen, 1980. 1. o.)
20. A reprezentativitás biztosítására a kutatók kiválasztottak: *a)* egy nagy járásbíróságot, és itt minden negyedik aktát megvizsgálták, *b)* három közepes járásbíróságot (fejlett ipari területről — közepesen fejlett iparvidékekről — és egyetemi városok közül), és itt minden második aktát megvizsgálták, *c)* nagyobb számban kisebb járásbíróságokat mezőgazdasági és ipari területekről egyaránt, és itt minden második aktát megvizsgálták.
21. A nyugatnémet szociológusok a lakosságot négy társadalmi réteghez sorolják: a lakosság 5%-a a „felsőbb középréteghez", 40%-a az „alsóbb középréteghez", 15%-a a „felsőbb alsóréteghez", 40%-a pedig az „alsóbb alsóréteghez" tartozik. Ez utóbbihoz sorolják a betanított munkásokat, a vendégmunkásokat, a mezőgazdasági alkalmi munkásokat és a segédmunkásokat.
22. *Bender–Schumacher* i. m. 71–90. o.
23. *Reifner, Udo:* Erfolgs- und Zugangsbarrieren in der Justiz. Eine kritische Bestandsaufnahme der empirischen Forschung. Demokratie und Recht. 1981. 143–154. o. és 396–414. o.
24. Vö. *Kniffka, Rolf:* Das Ansehen der Justiz in der Öffentlichkeit = Zeitschrift für Rechtssoziologie. 1965. 225–239. o.
25. A formális és informális konfliktus-megoldó eszközök szétválasztásáról: *Galanter, Marc:* Why the 'haves' come aut ahead: speculations on the limits of legal change = Law and Society Review. 1974. 127. o. *Berghuis van der Wijk, Irma:* Vermitteln oder Prozessieren? In: Alternativen in der Ziviljustiz. Köln, 1982. 65–66. o.
26. Vö. *Menne, Heinz:* Sprachbarrieren und Rationalisierung im Zivilprozess = Zeitschrift für Zivilprozess, 1975. 264–273. o. Verständigungsschwierigkeiten zwischen Gericht und Bürger. (Hrg. Rechtssoziologischer Arbeitskreis Hannover) Heidelberg–Karlsruhe, 1975.
27. Vö. *Koch, Harald:* Das Gerichtsverfahren als Konfliktlösungsprozess. Hannover, 1975., 147. o. *Gessner, Volkmar:* Recht und Konflikt. Tübingen, 1976. 178. o.
28. Vö. *Baumgärtel, Gottfried–Mes, Peter:* Rechtstatsachen zur Dauer des Zivilprozesses. I. Erste Instanz. II. Zweite Instanz. Modell einer Gesetzvorbereitung mittels elektronischer Datenverarbeitungsanlagen. Köln, 1972., *Henke, Horst-Eberhard:* Judicia perpetua oder Warum Prozesse so lange dauern? = Zeitschrift für Zivilprozess 1970. 125–176. o. *Kloepfer, Michael:* Verfahrensdauer und Verfassungsrecht = Juristenzeitung, 1979. 209–216. o. *Vollkommer, Max:* Die lange Dauer der Zivilprozesse und ihre Ursachen = Zeitschrift für Zivilprozess, 102–135. o.
29. A *Stuttgarti modellről: Bender, Rolf:* Die Hauptverhandlung in Zivilsachen. Deutsche Richterzeitung. 1968. 163–167. o. *Bender:* Für das „Stuttgarter Modell" = Zeitschrift für Rechtspolitik, 1972. 258–259. o. *Kotthaus, Wolfgang:* Stuttgarter Modell beim Amstgericht — Erfahrungsbericht über eine Erprobung = Deutsche Richterzeitung, 1972. 302–305. o.
30. *Galanter, Marc:* The Distribution of Advantages in the Litigation Process. In Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtstheorie. 4. köt. Opladen, 1976. 245. o.
31. Vö. *Koch, Harald:* Kollektiver Rechtsschutz im Zivilprozess. Die class action des amerikanischen Rechts und deutsche Rechtsproblemen. Frankfurt, 1976.; *Groenendijk, Kees:* Die Wahrnehmung gebündelter Interessen im Zivilprozess = Zeitschrift für Rechtssoziologie,

1982. 240–271. o. *Wlodyke, Stanislaw:* Verbandsklage im Zivilprozess der osteuropäischen Länder = Zeitschrift für Zivilprozess, 1983., 26–36. o.

32. Vö. *Sólyom László:* Környezetvédelem és polgári jog. Budapest, 1980.
33. *Cappelletti, Mauro:* Access to Justice. Comparative General Report. RabelsZ. 1976. 680. o.
34. Az ún. ,,judicare'' rendszer alanyi jogként ismeri el a jogsegélyt minden olyan személy részére, aki a törvényi feltételeknek megfelel, és az állam fizeti azt a magánügyvédet, aki a szolgáltatást nyújtja. (Pl. Ausztria, NSZK, Franciaország.) Ennek ellentéte a ,,közpénzből fizetett ügyvéd modellje'' (the public salaried attorney model), amely az USA-ban terjedt el. Vö. még *Zemans, Frederick H.:* Recent Trends in the Organization of Legal Service. In Effektiver Rechtsschutz und verfassungsmässige Ordnung. (Hrg. *Walther Habscheid)* Bielefeld, 1983. 373–435. o.
35. *Kulcsár Kálmán:* Gazdaság – társadalom – jog. Budapest, 1982. 222. o.
36. *Kulcsár Kálmán:* A jog szerepe a viták kezelésében. MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai. Budapest, 1982. 1–153. o.
37. A fenti összefüggések elemzésére jött létre a hetvenes évek elején a Német Szövetségi Köztársaságban a ,,Justizgeographie'' elnevezésű ,,segédtudomány'', amely a legtágabb értelemben vizsgálja a bírósági szervezet földrajzi elhelyezkedésének társadalmi, gazdasági és szociális vetületeit. Lásd még a 13. sz. lábjegyzetet!
38. *Névai László–Szilbereky Jenő:* Polgári eljárásjog. Budapest, 1974. 67. o.
39. Vö. *Szilbereky Jenő:* A polgári eljárás funkciója és hatékonysága. Budapest, 1977., *Gáspárdy László:* A polgári per idődimenziója. Kézirat. 1984.
40. A Magyar Tudományos Akadémia az alapkutatások keretéből négy évre szóló támogatást nyújt a tanulmány szerzőjének ,,A jogérvényesítés lehetőségei és akadályai a magyar polgári igazságszolgáltatásban'' című téma kutatásához.

KENGYEL, MIKLÓS

THE ADMINISTRATION OF CIVIL JUSTICE AS A SUBJECT OF EMPIRICAL STUDIES

(Summary)

In the seventies in the range of the study of legal facts a considerable place was occupied by surveys related to the success of the enforcement of civil law and to the efficiency of the administration of justice. The first chapter of the paper outlines in brief the subject of these surveys from the budgetary aspects of civil cases to the realization of the litigants' equality of chances. In the second chapter the author attempts to analyse and assess in brief the results of these surveys. He puts the surveys conducted in a number of countries of the world into three groups for the sake of easier comprehension; correspondingly he deals with the Florence Access-to-Justice Project, with the question of the approach to justice and with research related to the obstacles of law enforcement. The third chapter summarizes the results and tasks of Hungarian research. It is here that the author describes his own research concept in detail.

BRUSZT LÁSZLÓ–LILLI RÓBERT

AZ ÁRÚBA BOCSÁTOTT SZABADIDŐ

Az elmúlt évtizedek egyik legfontosabb változása a magyar társadalomban a szabadidő munkával való eltöltésének példátlanul gyors előretörése volt.[1] Míg a hatvanas évek elején csupán egy szűk társadalmi csoport sajátos megkülönböztető jegye volt a szabadidő aktív munkával való eltöltése, a hetvenes évek végére gyakorlatilag a társadalom felének vált domináns, a szabadidő szerkezetét meghatározó aktivitásává a munka.[2]

A jelenség nem csupán gazdasági szempontból, vagy éppen az életmódminták változásai szempontjából jelentős. E folyamat szerepet játszott egy bemerevedőben lévő társadalomszerkezet lazításában, a hagyományos értelemben vett szegénység visszaszorulásában, a gazdasági válság társadalmi következményeinek elviselhetővé tételében, és végső soron a társadalmi stabilitás fenntartásában. S míg a „munka utáni munka" más kelet-európai országokban is fellelhető formái elsősorban önellátást, kiegészítő, jövedelemmegtakarító szerepet játszanak, nálunk egyre inkább előretör a szabadidő „piacosítása", azaz az árutermelésre való hasznosítása is.

A szabadidő-eltöltés sajátosságainak, az e téren lezajlott változásoknak az elemzése *mindezek miatt* túlnő a hagyományos életmódkutatások érvényességi körén. Míg a társadalmi változás-folyamatok elemzéséhez *általában* az időeltöltés egészének társadalmi sajátosságai nyújthatnak csak fogódzót, a „munka utáni munka" társadalmi fontosságára utal, hogy a *szabadidő-eltöltés tevékenységstruktúrákon (szabadidő-eltöltési „mintákon") keresztül megragadható jellegzetességei alapvető változások megértéséhez szolgáltathatnak adalékokat.*

Az alábbi írásban korábbi vizsgálatokra, valamint saját elemzéseinkre támaszkodva mindenekelőtt két kérdéssel foglalkozunk:

1. Hogyan változtak 1972 és 1982 között a magyar társadalom — szabadidős tevékenység-struktúrákban megragadható — életmódmintái, milyen összefüggés ragadható meg a társadalmi hierarchia és életmódminták között.

2. Hogyan változott a társadalom rendelkezésére álló szabadidő-eltöltési „mintakészlet", milyen szabadidő-eltöltési alternatívák álltak, állnak a társadalom előtt e téren.

A két kérdésre adott válaszból elsősorban az érdekelt minket, mennyiben juthatunk közelebb velük a szabadidős munka tömegessé válásának megértéséhez.

Megelőlegezve a tanulmány mondanivalóját:

1. A szabadidő-eltöltés módját egyre kevésbé határozza meg a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely. Azaz szociológiai értelemben egyre inkább nő a (szabadidős aktivitásokban megragadható) életmód *társadalmi szabadságfoka.* Ez a változás ugyanakkor igen ellentmondásos: a tényleges szabadidős tevékenységek terén *változatlanul* igen kemény társadalmi mechanizmusok működnek, amelyek egyrészt jelentős társadalmi csoportok az otthonhoz, az individuális szférához kötődő tevékenységekhez rögzítenek, jórészt elzárva előlük a társadalmi hierarchia felső részéhez kötődő privilegizált, kulturális, társas és rekreációs tevékenységek végzési lehetőségét. A „szabadságfok" növekedése elsősorban annak tudható be, hogy a népességnek már mintegy fele számára a munka a szabadidő szerkezetét meghatározó domináns aktivitás — egyre inkább függetlenül a társadalmi hierarchiában elfoglalt helytől.

2. A vizsgált időszakban egyre inkább letisztultak az egymással szemben álló, egymást egyre inkább kizáró szabadidő-eltöltési „minták", azaz szociológiai értelemben nőtt a szabadidő-eltöltés *alternativitása.* E mögött ugyanakkor mindenekelőtt az a változás áll, hogy egyre tisztábban ragadható meg az érvényesülésnek, boldogulásnak a szabadidőre is kinyúló két alapformája. Az évtized folyamán jelentősen *csökkent* a fontossága annak, amely a társadalmi újratermelés domináns szférájában való érvényesüléshez kötődik, s az aktív kulturális és rekreációs tevékenységek mellett olyan tevékenységeket sűrít magába, mint társadalmi, politikai munka, továbbképzés, szakirodalom olvasás stb. Napjainkra a társadalom nagyobb része számára az ezzel szembeni alternatívaként jelenik meg a másik, a domináns szférán kívüli érvényesülés, boldogulás mintája, mely a szabadidő áruba bocsátásán alapul.

3. A szabadidő-eltöltés „szabadságfokának", illetve „alternativitásának" változásai közvetlenül kapcsolódnak az elmúlt másfél-két évtized felemás társadalmi-gazdasági változásfolyamataihoz.[3]

Fő irányként tovább futott az állam túlsúlyos szerepére alapozott kelet-európai modernizációs folyamat. Ugyanezen időszakban ugyanakkor teret nyertek az etatista társadalomszerveződési elvnek alárendelten, annak hiányosságait, funkcionálási zavarait részben korrigáló, ellensúlyozó, részben kompenzáló mechanizmusok is, melyek jellegükben a nyugat-európai modernizációs minta elemeiként ragadhatók meg. A gazdasági szférára leszűkítve ez konkrétan azt jelentette, hogy a társadalom gazdasági életének egyes lehatárolt részfolyamatai (elsősorban az elosztási és fogyasztási, részben a cserefolyamatok) az adminisztratív politikai integrációval ellentétes szerveződési elvre, a piaci logikára épültek át, miközben a társadalmi újratermelés domináns szférájának a viszonyai gyakorlatilag csak kis mértékben módosultak. E felemás változásfolyamatok részben „kiszívták", részben „kinyomták" a társadalom jelentős részét az érvényesülés, boldogulás alternatív terepére. E felemás változásokhoz köthető tehát olyan *termelési formák* tömegessé válása és megszilárdítása, amelyek révén a szabadidő áruba

bocsátása jelentős társadalmi csoportokat kisebb-nagyobb mértékben *relatíve függetlenít:*

- A társadalmi hierarchiában elfoglalt helyük közvetlen adottságaitól, illetve általában
- a domináns szféra rövid távú változásaitól.

Ennyiben beszélhetünk felemás társadalomfejlődés és csonka (vagy szabadidős) polgárosodás összekapcsolódásáról.

Az alábbiakban e változásfolyamatok részleges megvilágítására teszünk kísérletet három, különböző időpontban, azonos módszerekkel elvégzett felmérés alapján. Az alapkérdés: mit csináltak az emberek szabadidejükben 1972-ben, 1978-ban és 1982-ben.[4]

Színesedés és beszürkülés

Az 1972 és 1982 közötti időszakban folyamatosan és egyenletesen növekedett a szabadidejükben munkajellegű tevékenységeket végzők száma.[5] E növekedés 1978-ig úgy zajlott, hogy közben gazdagodott, s színesedett a szabadidőben végzett tevékenységek összetétele, azaz nőtt egy sor nem munkajellegű tevékenység végzése is. 1978 után e folyamat megtorpant, és egyfajta szürkülés kezdődött meg.

1972 és 1978 között nőtt szinte minden egyes kulturális tevékenység végzőjének száma. (Például színházba *valamilyen* gyakorisággal járók aránya 28-ról 41 százalékra, a múzeumba járóké 13-ról 37 százalékra, a hangversenyre járóké 7 százalékról 14 százalékra nőtt, de ugyanez volt a tendencia más tevékenységeknél is (például társadalmi munkát valamilyen gyakorisággal végzők aránya 23 százalékról 45 százalékra, a vendégségbe járók aránya 45 százalékról 75 százalékra, a víkendházba kijárók aránya 4 százalékról 11 százalékra nőtt). Már ekkor is megfigyelhető ugyanakkor az, hogy míg a munkajellegű tevékenységek a *nagyobb gyakoriságú* (például napi) végzés terén mutattak elsősorban növekedést, a kulturális, illetve a társadalmi-politikai jellegű tevékenységek növekedését nagyobb részt a havi gyakoriságnál is ritkábban végzők, a tevékenységbe „belekóstolók" számarányának változása magyarázza.

1978 és 1982 között a színesedés beszürkülésbe csapott át. A munkajellegű tevékenységek mellett tovább nő még ugyan néhány, szűkebb társadalmi csoportokhoz köthető tevékenység végzési gyakorisága (például magnózás, víkendházba való kijárás) ugyanakkor egy sor tevékenység gyakori végzőinek tábora szűkült le. Ilyen a kulturális tevékenységek többsége, a társasélet tevékenységei (például vendégeskedés, művelődési ház látogatása), s a társadalmi-politikai jellegű tevékenységek is. A társas kapcsolatok gazdagodásának, majd ismételt beszürkülésének jó mutatója a vendégeskedés. A gyakran (azaz havonta többször) összejárók aránya az 1972-es 17 százalékról 1978-ra 32 százalékra nőtt, majd 1982-re visszaesett 19 százalékra. A szépirodalmat legalább heti egyszer olvasók aránya 1972 és 1978 között 27 százalékról 33 százalékra nőtt, majd 24 százalékra esett vissza, s közben a havi egyszerinél is kevesebbszer olvasók aránya

1978 és 1982 között a kétszeresére nőtt. Ugyanakkor további *25 százalékkal nőtt a napi gyakorisággal kertészkedők, s 50 százalékkal a napi gyakorisággal valamilyen barkácstevékenységet, javító-szerelő munkát végzők aránya.*[6]

Alternatív minták

A munkatevékenységek nagyobb gyakoriságú végzésének előretörése az évtized során önmagában még keveset mond el a munkának a szabadidő eltöltésében betöltött szerepéről. Kérdés tehát, milyen szabadidős tevékenységekkel járnak együtt a munkatevékenységek, illetve végzésük milyen más tevékenységektől zár el. Mennyiben beszélhetünk a szabadidő társadalmi méretekben való áruba bocsátásáról, azaz a munkának társadalmi méretekben domináns szabadidős aktivitássá válásáról.

A különböző módszerekkel[7] végzett elemzések közös eredménye: a munkajellegű tevékenységek egyre inkább csak egymással fonódnak össze, illetve egyértelműen elkülönülnek az egyre inkább összefonódó aktív kulturális és közéleti-szakmai jellegű tevékenységektől. E két fő minta mellett tovább távolodnak mindkét előbb említett típustól az otthonhoz kötött, individuális szabadidős tevékenységek.

A munkajellegű tevékenységek egymással való összefonódása, illetve fokozódó elkülönülése az aktív kulturális, illetve közéleti-szakmai jellegű tevékenységektől már jelzi, hogy a boldogulás, érvényesülés, érdekérvényesítés szabadidőre is kinyúló, egymástól eltérő irányú mintáiról van szó. Míg az utóbbi egyértelműen az érvényesülésnek a hivatalos szférán belüli, szakmai-politikai úton való mintájához köthető (egymással összekapcsolva olyan szabadidős tevékenységeket, mint szervezeti munka, szakmai vagy politikai képzésben való részvétel, szakirodalom olvasása stb.) a munka utáni munkákat összesűrítő minta az érvényesülés, érdekérvényesítés alternatív módjaként értelmezhető.

A két szabadidős minta elválása és szembenállása még markánsabban megmutatkozik, ha nem a tevékenységek, hanem a hasonló szabadidős tevékenységet végzők összekapcsolódását nézzük meg.[8] Az 1978-as vizsgálattal megegyező módszerű elemzésünkkel a következő típusok különíthetők el (lásd 1. táblázat).

A már megismert típusokkal (mintákkal) találkozunk ismét. Egyrészt elkülönülnek egymástól azok a csoportok, amelyek domináns, szinte minden más tevékenységet kizáró eleme a munka, másrészt az 1972-es és 1978-as állapothoz képest egy szűkebb társadalmi csoportra szűkült le a szabadidőt aktív társadalmi-kulturális tevékenységekre fordítók aránya. Emellett az elmúlt években nőtt az individualizált, a társadalommal csak közvetítéses kapcsolatban álló, otthonhoz kötődő szabadidős minták szerepe.

1982-ben a társadalom számára kínált „szabadidős mintakészlet" szegényesebb az 1978-asnál. 1978-hoz képest visszaesett az aktív kulturális és aktív társadalmi csoportba tartozók aránya, tovább nőtt ugyanakkor azoké, akiknek néhány szabadidős tevékenységen kívül szinte semmilyen, vagy csupán individuális, otthonhoz köthető szabadidős tevékenységei vannak.

1. táblázat

Életmód-típusok 1982-ben

	Aránya a népességen belül %	Magasan az átlag felett végzett tevékenységek	Magasan az átlag alatt végzett tevékenységek
1. Háztáji I. „Falusi dolgos" (női minta)	16,3	állattartás, kertészkedés, szobanövény, kézimunka, templom	szinte minden szabadidős tevékenység
2. Háztáji II. (idősek mintája)	12,4	állattartás, kertészkedés, templom	minden szabadidős tevékenység
3. „Barkácsoló" (férfi minta)	17,7	barkácsolás, autószerelés, italbolt, házépítés, állattartás, vendéglő, kertészkedés	szobanövény, kézimunka, szépirodalom, templom
4. Aktív társadalmi és kulturális	19,7	minden közéleti, politikai, kulturális, rekreációs tevékenység	munka jellegű tevékenységek
5. „Minimális"	13,4	semmi	minden
6. „Magányos otthoni"	20,5	szobanövény, kézimunka séta, szépirodalom, tv, rádió	munkatevékenységek, kulturális-közéleti tevékenységek
Összesen:	100%		

A szabadidő „áruba bocsátása", azaz elsősorban jövedelem-megtakarító, illetve jövedelemszerző tevékenységekre való használata a népesség közel felére volt jellemző 1982-ben. A szabadidejükben ténylegesen valamilyen munkatevékenységet végzők aránya ennél jóval nagyobb. Az általunk használt tevékenységlista korlátaira már utaltunk. Emellett a nem „túl-munkás" csoportokba tartozók is végeznek kisebb-nagyobb mértékben munkajellegű tevékenységet szabadidejükben. A szabadidejüket áruba bocsátók csoportja mindenekelőtt annyiban különbözik a többi csoporttól, hogy szabadidejük *domináns,* szinte minden más tevékenységet kizáró centruma a munka.

Szabadságfok és alternativitás

Azt a kérdést vizsgálva, hogy milyen tényezők határozzák meg a szabadidő-eltöltést, mögöttes kérdésünk az volt: mennyiben határozzák meg az egyes mintákhoz való tartozást a végzőkön *kívül álló* tényezők, s mennyiben jogosult a szabadidő-eltöltés terén választási lehetőségekről, egymással szemben álló alternatív stratégiákról beszélni. A *statikus* vizsgálódás e szempontból két alapkérdésre keresheti a választ:

- Mennyiben határozza meg a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely a szabad-

idős tevékenységek rendszerét, a hierarchia egyes szintjein mekkora a szabadságfoka az egyes mintákhoz való tartozásnak.

● Az adott léthelyzetek mennyiben zárják ki bizonyos tevékenységek végzését, illetve kényszerítik ki más típusú tevékenységek végzését.

Az *időbeli változások* bekapcsolásával végül azt a kérdést is feltettük, mennyiben változott az egyes tevékenységkörök végzési lehetősége, a társadalmi változások növelték vagy csökkentették a társadalom számára kínált „mintakészletet", nőtt vagy csökkent az egyes minták alternativitása, illetve egymást kizáró jellege.

Társadalmi hierarchia és szabadságfok

Bár *azonos társadalmi helyzethez különböző* szabadidő-eltöltési módok is kapcsolódhatnak, a társadalmi hierarchia szerepe egyrészt a pólusokon, másrészt egyes tevékenységek szempontjából döntő fontosságú. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a hierarchia alján lévők számára gyakorlatilag nincs választási lehetőség, másrészt azt is, hogy *bizonyos tevékenységek* végzési lehetősége szinte kizárólag a társadalom vertikális tagozódásában kitüntetett helyzetben lévők számára elérhető. Ami írásunk tárgya szempontjából fontosabb: szemben a kulturális és társadalmi-politikai tevékenységekkel, a szabadidőben végzett munka egyre kevésbé köthető a hierarchiában elfoglalt helyhez.

Az *aktív kulturális* jellegű tevékenységek esetében a legmagasabb és legalacsonyabb iskolai végzettségű, jövedelmű, beosztású csoportok között 15–20-szoros, a *politikai-szakmai* tevékenységek esetében 6–15-szörös a különbség az egyes tevékenységek végzése gyakoriságában. Ugyanez a különbség a *munkatevékenységek* esetében az 1,5–4-szeres arány között mozog.

A hierarchiában elfoglalt hely a meghatározó a legjobb helyzetű (legmagasabb iskolai végzettség, beosztás, jövedelem stb.) csoportok esetében, részarányuk messze a legmagasabb az aktív kulturális, aktív politikai tevékenységcsoportban, valamint a hierarchia alján lévők esetében, akik a legtöbb ténylegesen szabadidősnek nevezhető tevékenységből kizártak. Ez úgy értelmezhető, hogy a *társadalmi hierarchia alján és tetején* kemény társadalmi összefüggések, mechanizmusok működnek, amelyek egyrészt elzárnak egyes csoportokat a lakáshoz köthető néhány tevékenységen kívül minden más aktivitástól, másrészt amelyek *kirekesztik* a társadalom jelentős részét az aktív kulturális-társadalmi mintához való tevékenységek többségéből. Ez az összefüggés ugyanakkor *nem tekinthető újnak,* hiszen a hatvanas évek rétegződés-vizsgálatai már felhívták a figyelmet hasonló összefüggésekre.[9]

Ami új, s ami az akkori helyzethez képest gyökeres változást jelent, az az, hogy a népesség legnagyobb részét átfogó mintákhoz (munka utáni munka) való tartozás folyamatosan függetlenedik a hierarchiában elfoglalt helytől. Ez távolról sem azt jelenti, hogy a hierarchia különböző szintjein ne lennének igen jelentős különbségek a szabadidőben végzett munka mennyisége, intenzitása és jövedelmezősége terén, hogy ne lennének akár egy településen belül is szinte rendies elkülönülések a végzett pluszmunkák

jellege és jövedelmezősége terén. Hanem azt: az alternatív lehetőségként értelmezett minta már távolról sem értelmezhető csupán a legszorultabb helyzetben lévők mintájaként, de nem is egy kiemelkedően jó helyzetben lévő csoport privilégiumaként.

A fentieket jól érzékelteti, ha megnézzük: az egyes társadalmi csoportoknak mekkora az esélyük az egyes mintákba való bekerülésre. Akár az iskolai végzettséget, akár a beosztást vesszük a hierarchiában elfoglalt hely mutatójának, hasonló képet kapunk.

2. táblázat

Az egyes életmód-típusokba való bekerülés esélye beosztás és iskolai végzettség alapján

	aktív kulturális-társadalmi %	„barkácsoló" %
segédmunkás	10	21
értelmiségi	52	11
legfeljebb 8 ált.	9	15
felsőfokú végz.	47	12,4

A hierarchia alján és tetején lévők között ötszörös az esélykülönbség az aktív kulturális mintába való bekerülésre, ugyanakkor elsősorban a férfiakhoz köthető „pluszmunkás" mintába való bekerülésnél az esélyek kiegyenlítettebbek. (Nem mondható el ugyanez a szabadidőben végzett munka női mintájáról, az egyenlőtlenségek itt jóval nagyobbak.)

Más vizsgálatok is kimutatták az életmódminták esetében sincs ez másképpen: a *települési helyzet* a társadalmi egyenlőtlenségek egyik legkeményebb hordozója. A népesség egyharmadának otthont nyújtó kisközségekben gyakorlatilag aligha beszélhetünk a szabadidő-eltöltés alternativitásáról, választási lehetőségről. Az 5000 fő alatti településeken élők 80 százalékának a munka a domináns szabadidős tevékenysége, s csak egy igen szűk csoport (7—9 százalék) tartozik az aktív kulturális mintához. Ahogy haladunk lefelé a települések hierarchiájában, úgy csökken fokozatosan az aktív kulturális-társadalmi mintákhoz tartozók aránya (Budapesten még 32 százalék).

Néhány, a szabadidő-eltöltést alapvetően befolyásoló tényező nem kötődik közvetlenül a társadalom hierarchikus tagozódásához. A nyugdíjaztatás társadalmi hovatartozásától függetlenül drasztikusan lecsökkenti a választási lehetőségeket. Általában is igaz ugyan, hogy az életkor előrehaladásával csökken a szabadidő eltöltésének szabadságfoka, az a tény azonban, hogy a szabadidőnek elsősorban munkával való eltöltése nem csökken, hanem még növekszik is a nyugdíjas korban (sőt a mezőgazdasági jellegű tevékenységeknél 70 év körül éri el a csúcsot) igen kemény társadalmi kényszerre utal. Mindemellett távolról sem biológiai tényező áll amögött, hogy az elhúzódó betegség ma nálunk a pluszmunka végzés gyakoriságát növelő tényezők közé tartozik. (Már *Utasi Ágnes* is utalt arra a sajátosságra, hogy az elhúzódó betegségben szenvedők nálunk maguk kényszerülnek kompenzálni hátrányaikat.)[10]

3. táblázat

Az egyes életmód-típusokba kerülés valószínűsége néhány mutató alapján

	aktív kulturális-társadalmi %	munka utáni munka %	individuális otthoni %	
30 év alattiak	47	29	24	100
Nyugdíjasok	4	51	45	100
Aktív népesség összesen	25	43	32	100
Egészségesek	26	44	30	100
Visszatérő betegségben szenvedők	9	50	41	100

Összegezve: a társadalmi hierarchia alján beszélhetünk a legkevésbé választási lehetőségekről a szabadidő-eltöltés terén, s az egyes életmódminták közül leginkább az aktív kulturális-társadalmi mintába való tartozást szabályozzák a kizárás mechanizmusai. A hierarchiában feljebb haladva nő a választás lehetősége, s a társadalom egyre nagyobb része számára a *vertikális tagozódástól függetlenül* „nyitva áll" az alternatív érdekérvényesítés lehetősége, a szabadidő áruba bocsátása.

Ez ugyanakkor távolról sem azt jelenti, hogy maga a részvétel is csupán választás kérdése lenne. Az eddigiekből csupán annyi állapítható meg, hogy a szabadidő áruba bocsátása

- egyrészt akut társadalmi problémákkal, a perifériára szorultság olyan jegyeivel függ össze, mint kedvezőtlen települési státus, rossz munkaerőpiaci helyzet, magas életkor, rossz egészségi állapot stb.;
- s egy viszonylag szűkebb csoport esetében beszélhetünk bizton választásról, alternatív stratégiáról.

A munka utáni munka mintái között is éles különbség van a kizárólagosan mezőgazdasági tevékenységet folytatók és a különböző szerelő-javító, építő tevékenységeket is nagy gyakorisággal végzők között. A három túlmunkás minta közül (lásd 1. táblázat) a „barkácsoló" minta a szabadidejüket áruba bocsátók közül a magasabb iskolai végzettségűeket, a munkásrétegek közül is nagyobb arányban a szakmunkásokat tartalmazza, s az e csoportba tartozók között a legmagasabb az átlag feletti jövedelműek aránya. Esetükben beszélhetünk legkevésbé társadalmi kényszerről. A háztáji II. minta ezzel szemben mintegy magába sűríti azokat a marginalizálódott csoportokat, akik számára akár *életkoruk* (majd háromnegyedük idős), *alacsony iskolai végzettségük* (91 százalékuk legfeljebb 8 osztályt végzett), akár *megromlott egészségi állapotuk* miatt kieső jövedelmük kompenzálásának kényszere (50 százalékuk szenved visszatérő betegségben), akár *rossz települési státusuk* teszi szükségessé a szabadidő munkával való eltöltését.

Ezzel ugyanakkor csak kis mértékben jutottunk közelebb eredeti kérdésfeltevé-

sünkhöz. Az eddigiekből csupán annyi következik, hogy a társadalmi helyzethez kötődő igen különböző okokra visszavezethető *problémák,* illetve társadalmi helyzettől nagyrészt függetlenül igen különböző *aspirációk, érvényesülési stratégiák* mind egyazon jelenséggel, a szabadidő áruba bocsátásával állnak összefüggésben.

Ez azonban még nem a jelenség oka. Kézenfekvő: ha a legkülönfélébb társadalmi státusú és helyzetű egyének ugyanazon szabadidős mintákhoz tartoznak, akkor az okokat *kívül,* a makrotársadalmi környezetben kell keresnünk. A kérdés tehát általános szinten: az elmúlt időszak társadalmi változásai hogyan befolyásolták a szabadidő-eltöltés különböző *alternatíváinak* kibontakozási lehetőségét? Szűkebb témánkra vonatkoztatva: mivel magyarázható, hogy a társadalmi helyzet különböző adottságai, illetve a legkülönfélébb aspirációk éppen a szabadidő áruba bocsátásához vezetnek?

Társadalmi változások — választási lehetőségek

E kérdéseket vizsgálva már kevésbé támaszkodhatunk számszerűsíthető adatokra, s az elemzés hipotetikusabbá válik. Amiből kiindulhatunk — az egyes aktivitások társadalmi dimenziókba rendeződése — még az empirikus felmérés eredményein alapul. Az elemzés ezután már deduktív jellegűvé válik.

A három időpontban elvégzett vizsgálatból levonható legáltalánosabb következtetés az, hogy az egyes minták egyre inkább egymást kizáró alternatívát jelentenek, s egyértelműen elhelyezhetők egymással szemben álló pólusokon.

Manchin Róbert az 1978-as felmérés alapján a következő sematikus ábrával érzékeltette az életmódminták dimenzióba rendeződését:

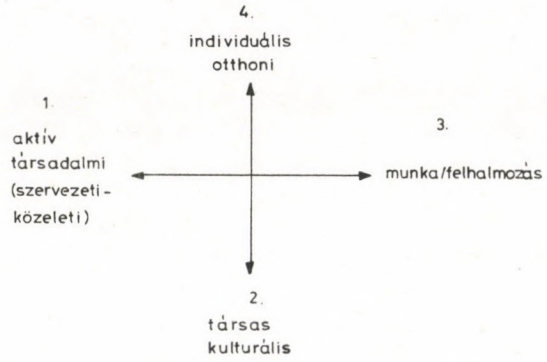

1. ábra. Szabadidős életmódminták a 70-es években

Jól látható, a dimenziók pólusain elhelyezkedő mintákhoz *elvileg* különböző *társadalomfejlődési* variánsok kapcsolódnak. Legalábbis az életmódminták szintjén megkülönböztethető:

I. Egy az érvényesülésnek az újratermelés hivatalos szférájában teret nyitó, s emellett a közösségi, aktív kulturális-rekreációs szabadidő-eltöltés feltételeit biztosító fejlődési, modernizálódási irányvonal (1-es és 2-es pólus erősödése).

II. E lehetséges irányvonal ellentéteként fogható fel a fejlődésnek az a vonulata, amely nem csökkenti a társadalom individualizáltságát, s amelynek révén nő az érvényesülés alternatív (az újratermelés domináns szféráján kívüli) útjainak a szerepe. (3-as és 4-es pólus erősödése.)

Mindkét fejlődési út elemezhető a hozzá kötődő társadalmi-gazdasági feltételekkel, amelyek közül itt most a legfontosabbnak tartottakat, az anyagi feltételeket, illetve a társadalmi viszonylatok szabta korlátokat emeljük ki.

Nézzük először, hogy milyen típusú változásokat feltételez a fejlődés első variánsa (az 1—2-es pólus erősödése).

A horizontális dimenzió mentén e fejlődési variáns feltételezi, hogy a társadalmi újratermelés *hivatalos szférája* egyre inkább képes az érvényesülés, boldogulás terepeként funkcionálni, belső viszonylatai egyre kevésbé teszik szükségessé vagy kívánatossá az érvényesülés alternatív útjainak a keresését. Ez részben a *gazdaság hivatalos szféráján* belül feltételez viszonylati módosulásokat, de távolról sem csak ott. A marginális csoportok igen magas aránya a szabadidejüket áruba bocsátók között arra utal, hogy az első fejlődési variáns alapvető változásokat feltételez pl. a *szociálpolitika,* illetve a *településpolitika* terén is.

A másik dimenzió mentén ahhoz, hogy a társas-rekreációs minták szerepe növekedjen, egyrészt a vízszintes tengely mentén húzódó polarizáció gyengülésére, a szabadidő áruba bocsátásán keresztüli érvényesülés mintájának visszaszorulására van szükség. A közösségi-aktív kulturális-rekreációs minta térnyerése ugyanakkor feltételezi az anyagi feltételek változását, a jövedelmek növekedését és az igényszintek változását is. Emellett, s ez már közvetlenebbül kapcsolódik a társadalmi viszonylatokhoz, e fejlődési irány feltételezi

- az előző részben jelzett, a társadalmi hierarchiához kötődő korlátok leépítését,
- a társas szféra infrastruktúrájának kiépülését,
- általában a kulturális, illetve az infrastrukturális szférák emancipálódását a társadalmi erőforrások elosztásában a termelő szférának törvényszerűen prioritást adó szonylatok változását,[12]
- s végül a kulturális szféra belső viszonylatainak változását, a participációs, alternatívabb, alulról is több beleszólást lehetővé tevő intézmények rendszerének kiépülését.[13]

A szabadidős tevékenységek színesedése, gazdagabbá válása 1972 és 1978 között az ebbe az irányba való elmozdulás *lehetőségét* sejtették. *Manchin Róbert* az 1978-as felmérés alapján joggal fogalmazta meg: „Létezik egy olyan *kritikus szintje* az emberi élet újratermeléséhez szükséges anyagi és nem anyagi erőforrásoknak, amely statisztikai átlag értelmében lehatárolja a társadalom domináns kultúrájában való részvétel lehetőségét. Ennek a feltételezett küszöbértéknek az általánosabb elérése tette lehetővé, hogy

bővüljön a társadalmi kultúra hatóköre, és abszolút mértékkel mérve is bővüljön a benne részt vevők köre."[14]

A „társadalmi kultúra hatókörének bővülése" ugyanakkor már 1972 és 1978 között sem volt ellentmondásoktól mentes. Igaz ugyan, hogy nőtt ebben az időszakban egy sor kulturális-társas tevékenységbe „belekóstolók" aránya, nőtt a szabadidő-eltöltés szabadságfoka, de ezzel párhuzamosan a szabadidő áruba bocsátásának a hatóköre is (azaz a vízszintes tengely menti polarizáció), mégpedig nagyobb ütemben. Már ez a tény is utal arra, hogy a változások elsősorban nem az újabb alternatívákat megnyitó társadalmi-viszonylati változásokon, hanem labilisabb bázison, mindenekelőtt *mennyiségi változásokon,* a gazdasági konjunktúrákon, az életszínvonal ugrásszerű növekedésén alapultak.

Az ezt követő időszakban (a konjunktúra lezárultával) egyrészt csökkent az aktív kulturális és aktív társadalmi minták szerepe, s beindult egybemosódásuk is (azaz jórészt ugyanazok aktívak kulturálisan is, akik társadalmilag). Jelentősen megnőtt ugyanakkor az individuális-otthoni pólus szerepe. A túlmunka társadalmi hatókörének változatlan szinten maradása mindemellett arra utal, hogy 1978 és 1982 között inkább a már ide tartozók munkaintenzitása növekedett.

1978 után beszűkűlnek a korábbi alternatívák, s a csökkenő társadalmi hatókörű aktív-kulturális, aktív-társadalmi pólus együttesen kerül szembe egyrészt az otthoni individuális mintával, másrészt a szabadidő áruba bocsátásával.

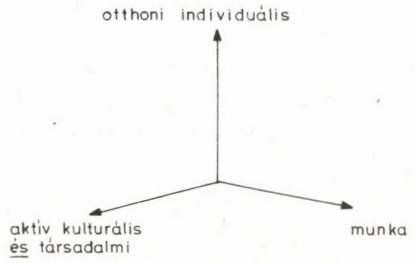

2. ábra. Szabadidős életmódminták a 80-as években

Az évtized változásai egy felemás társadalomfejlődési folyamat megtorpanására utalnak. Ennek fő jellemzője az, hogy a társadalmi-gazdasági változások elsősorban *mennyiségiek* maradtak, s csak jóval kisebb mértékben állt mögöttük viszonylatok változása. Megmaradva eddigi elemzési keretüknél: az életmódminták alternativitása terén lezajlott változások a társadalmi újratermelés domináns szféráján belül *elmaradt változásokhoz* kötődtek.

A hetvenes évek elején-közepén bemerevedtek a gazdaság viszonylatai, az amúgy is felemás reformfolyamat megtorpant. Ez azt jelentette: elzáródott annak a lehetősége, hogy az életszínvonal javulásával párhuzamosan megugró anyagi igényeket a gazda-

ság hivatalos szférájának *hajtóerejévé* alakítsák át, növelve a horizontális dimenzió baloldali pólusának (1. pólus) a szerepét.

A szabadidő áruba bocsátásának ebben az időszakban (1978-ig) lezajlott növekedését így jórészt az érdekérvényesítés alternatív terepére való *kivonulásként* értelmezhetjük.

A vízszintes tengely mentén megerősödő polarizáció, a munka utáni munka szerepének növekedése csak az egyik tényezője volt ugyanakkor annak, hogy nem erősödött tovább az aktív közösségi-kulturális-rekreációs minták szerepe. Legalább ilyen súlyú tényező az, hogy nem változtak azok a *viszonylatok,* melyek szorosan a társadalmi hierarchiához kötik a részvétel lehetőségét jelentős társadalmi csoportok esetében. A nem termelő szférák változatlan háttérbe szorítása, a települések közötti egyenlőtlenségeket csak tovább fokozó településfejlesztési gyakorlat nem tette lehetővé, hogy létrejöjjenek e pólus (2. pólus) megerősödésének anyagi-infrastrukturális feltételei. Nem történt áttörés a szociálpolitika és a gazdaság viszonylatában sem. A szociálpolitika alárendeltségének fennmaradása, illetve az a tény, hogy a piacibb viszonylatok előretörése inkább volt jellemző az elosztás és fogyasztás, mint a termelés szférájára, legalábbis nem csökkentette a perifériára szorultak körét. Emellett a kultúra szférájában is inkább beszélhetünk kiengedés és megmerevedés ciklikus változásairól, a kulturális javak elosztásában a piacibb mechanizmusok (inkább keresletszűkítő, mint kínálatbővítő hatással járó) megjelenéséről, mint az alapvetően felülről lefelé szerveződő viszonylatok változásáról, az autonómabb, a sokféleséget toleráló, az alulról is több beleszólást lehetővé tevő intézményrendszer létrejöttéről.

A dekonjunktúra hatása, a gazdaságpolitikában 1978—79-ben bekövetkezett változások, a lakossági fogyasztás ismételten teherviselővé válása tehát szükségszerüen vonta maga után az elsőnek említett fejlődési irányvonal megtorpanását.

Felemás társadalomfejlődés — felemás (szabadidős) polgárosodás?

A szabadidő-eltöltési minták változásainak okait keresve a hangsúlyt az aktív kulturális és az aktív társadalmi minták térnyerését, illetve térvesztését magyarázó tényezőkre tettük. Elsősorban negatív értelemben foglalkoztunk a szabadidő áruba bocsátásának tömegessé válásával: nem vagy csak részlegesen változtak azok a viszonylatok, tényezők, amelyek a *másik* két póluson elhelyezkedő minta hatókörének növekedését, az elsőnek említett társadalomfejlődési alternatíva erősödését eredményezhették volna. Ezzel ugyanakkor még csak annyit állapítottunk meg, hogy a társadalmi újratermelés *domináns szféráján* belüli átfogó változások elmaradása *összefügg* a másik társadalomfejlődési alternatíva előretörésével, azaz a társadalom további individualizálódásával, illetve az érdekérvényesítés alternatív terepére való kivonulással (kiszorulással). Ebből az összefüggésből ugyanakkor még csak részlegesen érthető meg a szabadidő áruba bocsátásának tömegessé válása. Igen nagy „módszertani optimizmus" lenne azt hinni, hogy egy adott *társadalmi probléma* (a domináns szférán belüli változások korlátozott

jellege) egyben magyarázatát is jelenti konkrét „megoldásának" (szabadidős munka). Minthogy e kérdéskörrel részletesen foglalkozunk egy másik írásunkban, itt most csak a vizsgált időszakra, s azon belül is a gazdasági változásokra koncentrálva tekintjük át, hogy a jelzett problémák miért éppen ezen a módon oldódtak meg.

Kiindulópontunk: a változások elmaradása. A hiányok egy, a vizsgált időszak előtt pár évvel kezdődött társadalom és gazdaságfejlesztési irányvonalváltás részlegességéhez, és időleges meghiúsulásához kötődtek. Egy felemás, eleve csak a gazdaság szférájára korlátozódó reformkísérlethez.

A gazdaság új típusú működési logikára való átállításának kísérlete közvetlenül kapcsolódott az előző évtizedek által felvetett rendszerintegrációs problémákhoz, elsősorban azok gazdasági oldalához.

E problémák elsősorban abból fakadtak, hogy a gazdaság adminisztratív-politikai integrációja szükségszerűen jár együtt a gazdaság olyan működésmódjával,

- amelyben csak kérdéses hatékonyságú mesterséges korlátok akadályozhatják meg a társadalmi erőforrások korlátlan elszívását, s a tényleges szükségletektől, a piaci igényektől jórészt független átalakítását használati értékek tömegévé,[15]
- s amely egyrészt igen alacsony szinten képes alkalmazkodni környezetéhez, másrészt szükségszerűen újra és újra beleütközik az elszívható erőforrások végességének korlátjába,[16]
- szükségszerűen jár együtt feszültségek ciklikus felgyülemlésével,
- s amely mindezek miatt igen szűk (s a külpiaci változásokkal párhuzamosan egyre szűkülő) játékteret biztosít a gazdaság és társadalom felől érkező imperatívuszok (politikai cselekvési kényszerek) összeegyeztetésére hivatott adminisztratív politikai szférának.

A vizsgált időszak eleje az e problémákra adott új típusú válasz korszaka. Lényege: az adminisztratív-politikai és a gazdasági szféra összemosódottságának csökkentése, az adminisztratív-politikai kontrollal ellentétes piaci szerveződési elv szerepének növelése.

A piac térnyerése ugyanakkor csak igen részleges volt. Gyakorlatilag csak módosította, de nem alakította át a gazdaság domináns szférájának viszonylatait, s elsősorban a társadalom gazdasági életének kisebb fontosságú részfolyamataiban volt előretörése döntő jellegű, viszonylatokat módosító hatású.

Ez a részlegesség alapvetően a politikai intézményrendszer változatlanságával függ össze. Nem jöttek létre az érdekképviselet, az érdekegyeztetés és a kontroll új formái, nem változott alapvetően a tényleges társadalmi érdekek szerepe a gazdaság politikai szabályozásában. Fennmaradt a gazdaság működésével, a jövedelmek elosztásával kapcsolatos stratégiai jellegű döntések centralizáltsága, ugyanakkor nem változott e döntési folyamatok alulról való kontrollálhatósága. A piaci szerveződési elv térnyerésének korlátait így a politikai döntéseket közvetlenül befolyásolni képes intézményi érdekek határozták meg, mégpedig szűkösen.

A társadalom gazdasági életének egyes *részfolyamaiban* ugyanakkor nem ütközött ellenállásba a piaci szerveződési elv térnyerése.

Piaci jellegű elosztás váltotta fel a paternalisztikus jellegű *ellátást* alapvetően módosítva az állampolgárok, mint fogyasztók státusát. S míg a munkavállalók mint *termelők* státusa gyakorlatilag csekély mértékben változott a gazdaság domináns szférájában, a cserefolyamatok részleges átállása a piaci logikára jelentősen módosította az állampolgárok, mint *szabadidős termelők* státusát. Elsősorban az agrárszférában olyan, nagyrészt *piaci* alapon működő közvetítő intézmények jelentek meg, melyek az erőforrásokkal való *ellátás* és a munkatermék *értékesítése* terén jelentős mértékben csökkentették a szabadidős termelési formák addigi esetlegességeit, kiszolgáltatottságait.[17]

S míg a fogyasztási lehetőségek kibővülése *kívánatossá*, a cserefolyamatok egy részének piaci logikára való átállása szélesebb társadalmi kör számára elérhetővé tette a szabadidős termelési formákat.

Az évtized első felében e felemás változások pozitív oldala érvényesült elsősorban. Az állampolgárok mint fogyasztók, illetve szabadidős termelők státusának a változása egyben megváltoztatta a társadalmi újratermelés domináns szférájához való viszonyukat is, relatíve függetlenítve érvényesülési boldogulási lehetőségeiket

- a domináns szféra hierarchiájában elfoglalt státusuk közvetlen adottságaitól, de egyben
- a politikai szféra rövid távú preferencia-váltásaitól, illetve
- a gazdasági szféra rövid távú állapotváltozásaitól.[18]

A piaci szerveződési elv részleges térnyerése a szabadidős termelési formákon keresztül ennyiben egy felemás (szabadidős) „polgárosodási" folyamatot indukált.

A hetvenes évek második felében egyszerre jelentkeztek a politikai-adminisztratív szférával összefonódott gazdaság működésmódjából, illetve a külső gazdasági környezet drasztikus romlásából fakadó válságjelenségek. A feszültségek felgyülemlése egyidejűleg két, egymással ellentétes választ eredményezett. Egyrészt a domináns szerveződési elvhez kötődő hagyományos *adminisztratív-politikai* eszköztár megerősödését, másrészt a *piaci* szerveződési elv hatókörének kibővülését.[19]

A gazdaság domináns szférájában az előző, a válság elmélyülését megakadályozó, következményeinek enyhítését szolgáló eszköztár jutott alapvető szerephez. A feszültségek *okainak* felszámolására hivatott piaci szerveződési elv térnyerése e szférában ismét csak igen részleges volt.

Ugyanakkor, hasonlóan a hetvenes évek elején történtekhez, a társadalmi újratermelés egyes részfolyamataiban, részterületein nem ütközött ekkora akadályokba a piac térnyerése. Az árdotációk radikális csökkentésével, az államnak a lakáspiacról való jelentős mértékű kivonulásával, korábban ingyenes vagy erősen kedvezményezett társadalmi szolgáltatások díjainak emelésével stb. az *elosztási és fogyasztási folyamatokban* egyre inkább piaci viszonylatok váltották fel a korábbi paternalisztikus viszonyokat.

Az új típusú logikára való átállás ugyanakkor úgy zajlott le, hogy közben nemhogy nem történt meg a megnövekedett költségek beépítése a bérekbe, hanem még folyamatosan csökkent is a reálbérek értéke. Ily módon a piaci szerveződési elv ismételten felemás térnyerése egyrészt a válság okainak konzerválása, másrészt a válságterheknek a társadalomra való részleges átcsoportosítása, áthárítása irányába hatott, növelve

a szabadidő áruba bocsátásának *kényszerét.* A szabadidős termelési formák egyre inkább teherviselővé válását jelzi: 1982-ben ezúttal felülről létrehozott elemmel „gazdagodtak" a már létező szabadidős termelési formák (VGMK).

Összegzés

Írásunkban a szabadidő-eltöltés legátfogóbb mintáinak elemzésén keresztül közelítettük meg a szabadidős munka tömegessé válását. Azt igyekeztünk bizonyítani, hogy a folyamat az elmúlt időszak *felemás* társadalmi változásaiból érthető csak meg. E felemásság több oldalról is értelmezhető. Egyrészt nem változtak meg azok a — hangsúlyozottan nemcsak gazdasági, hanem politikai, a társadalmi hierarchiával összefüggő — tényezők, amelyek ebbe az irányba *tolták* a szabadidő-eltöltést. Másrészt nem jöttek létre azok a — megint csak hangsúlyozottan nem csak gazdasági — feltételek, amelyek alternatívát jelentve más irányba fordíthatták volna a változásokat. Az érdekérvényesítés, érvényesülés alternatív formájának tömegessé válása a legáltalánosabb szinten azzal függött össze, hogy nem változott alapvetően az a mód, ahogyan a társadalom tényleges szükségletei, érdekei szerepet játszanak a gazdaság és a politika működtetésében. Ezzel magyarázható a piaci szerveződési elv felemás térnyerése is. Míg a társadalmi újratermelés egyes részfolyamataiban nem ütközött ellenállásba a piaci logika előretörése, a politikai-adminisztratív szférával összefonódott gazdaságban az intézményesen képviselt érdekek szabták meg a piaci szerveződési elv térnyerésének korlátait. A hetvenes években (annak ellenére, hogy a gazdaság domináns szférájának működésmódja csak módosult, de alapvetően hierarchikus szerveződési elve változatlan maradt), a piac felemás térnyerése — a szabadidő áruba bocsátásának tömegessé válásán keresztül — a társadalmi-gazdasági rendszer funkcionálási feltételeit javította, s sajátos módon az adott viszonylatok konzerválását segítette elő: Az évtized társadalmi szlogenje — „aki dolgozik, az boldogul" — egyszerre tükrözi a domináns szférától való társadalmi méretű (relatív) függetlenedést, s egyben azt is, hogy a felemás változások *akkor* egyben az adott viszonylatokkal való *azonosulást* erősítették. Abban, hogy az évtized végén jelentkező gazdasági feszültségek *éppen az adott módon* tették lehetővé a piaci szerveződési elv térnyerésének újabb hullámát, egyéb tényezők mellett jelentős szerepet játszott az is, hogy a gazdaság változatlan működésmódja *nem társadalmi,* hanem mindenekelőtt gazdasági, részben politikai korlátaiba ütközött bele. Az alternatív érvényesülési, boldogulási lehetőségek jelentős társadalmi csoportokat fordítottak el a domináns szféra működésmódjával való „foglalkozástól". Az évtized végén egy darabig talán úgy tűnhetett: az egyre inkább *piaci* elvekre átálló *szabadidő* széles társadalmi csoportok szempontjából válhat az érvényesülés domináns terepévé, s a gazdaság *domináns szférájának* a *„jóléti funkció"* (alapvető biztonsági igények szavatolása, a piaci szféra kockázatának ellensúlyozása) betöltése marad meg. Egyre inkább látszik ugyanakkor, hogy a szabadidős termelési formák teherviselő képessége véges, s a terhek növekedésével éppen azok

a viszonylatok kérdőjeleződnek meg, amelyek konzerválásához a szabadidő áruba bocsátása járult hozzá.

JEGYZETEK

*Az írás az MTA Szociológiai Kutató Intézetének Értékszociológiai Műhelyében, a Műhely felméréseire alapozva készült.

1. Az első átfogó időmérleg-vizsgálat 1963-ban készült a KSH-ban, az első szabadidős-tevékenységlistás elemzés (lásd 4. jegyzet) a Népművelési Intézetben 1972-ben. A legtöbb elemzés az KSH 1976-ban megismételt felmérését veszi alapul. Ez az írás merít a KSH felméréseiből is, de alapvetően a Népművelési Intézet 1972-es, illetve az Értékszociológiai Műhely megegyező módszerekkel megismételt 1978-as és 1982-es, szabadidős tevékenységlistás vizsgálatára alapoz. Az 1972-es vizsgálatról *Vitányi Iván* készített összefoglalót, az 1978-as felmérés összefoglalását, összevetését az 1972-es felméréssel *Manchin Róbert* végezte el: *Manchin Róbert:* „Életmódminták alakulása a hetvenes évtized Magyarországán" (Életmód modellek és minták — Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1984).

Lásd még *Vitányi Iván:* Tevékenységszerkezetek, In: Szabadidő szociológiája, Gondolat, Budapest, 1976.

2. Ma már igen kiterjedt a szabadidős termelési formák, illetve a jelzett folyamat irodalma. Itt csak az utóbbi időszakban megjelent néhány központi fontosságú, a témakör irodalmát is összefoglaló írásra utalunk:

— *Gábor R. István:* Második gazdaság és környéke Magyarországon. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Bulletin VI. 1983.

— *Manchin Róbert—Szelényi Iván:* Proletarization on embourgeoisement (Kézirat, megjelenés alatt).

— *Boros Anna:* Családi megélhetési stratégiák a két gazdaságban. In: Gazdaság és rétegződés. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1984.

3. E felemás társadalmi változásfolyamatokkal részletesebben foglalkozik *Hankiss—Manchin —Füstös—Szakolcai:* Kényszerpályán című könyvükben. Értékszociológiai Műhely. Műhelytanulmányok sorozat, Budapest, 1982. A felemásság okait elemzi *Hankiss Elemér:* The black box. Interaction and conflict of social paradigms in contemporary societies, The case of Hungary című írásában. (Kézirat, 1983.)

4. Az elemzés alapjául a három időpontban lekérdezett tevékenységlista szolgált. A lista a legáltalánosabb szabadidős tevékenységeket tartalmazza. Egyrészt kulturális jellegűeket, mint pl. moziba, színházba járás, múzeumlátogatás, művelődési ház felkeresése stb., általában otthonhoz köthető szabadidős tevékenységeket, mint például tévénézés, rádióhallgatás, újságolvasás, szépirodalom-, szakirodalom olvasása, szobanövényápolás stb., politikai, társadalmi tevékenységeket, mint pl. szervezeti munka társadalmi munkában, politikai továbbképzésen való részvétel; rekreációs jellegű tevékenységeket, mint pl. séta, strand; illetve olyan aktivitásokat, mint italbolt látogatása, vendégségbe járás, templomba járás, s végül kertészkedés, állattartás, barkácsolás, ház körüli javítások végzése, autószerelés stb. A népességet reprezentáló mintán e tevékenységek végzési gyakoriságát kérdeztük. (Válaszlehetőségek: naponta, hetente többször, hetente, havonta többször, havi egyszer, ritkábban, sosem.)

5. 1972 és 1982 között 75 százalékkal nőtt a napi gyakorisággal kertészkedők és 400 százalékkal a napi gyakorisággal valamilyen barkácsoló, ház körüli javítási munkát végzők aránya.

6. Utalnunk kell arra, hogy az általunk használt tevékenységlista csak részlegesen fedi le a szabadidős termelési formák sokféleségét. A „második gazdaság" vizsgálatok szerint a mezőgazdasági kistermelés és az építő, illetve szolgáltató tevékenységek a „munka utáni munka" *(Manchin R.*

kifejezése) főbb típusai. Az általunk használt „állattartás", „kertészkedés", illetve „házépítés", „barkácsolás, ház körüli javítások végzése" nagyjából lefedi e típusokat. Ugyanakkor hiányoznak a főmunkahelyhez köthető túlórázások, mellékfoglalkozások, másodállások, a szellemi túlmunka különböző típusai, s az 1982 után bevezetett új kisvállalkozási formák, mindenekelőtt a VGMK-k.

7. Elemzésünkben a hierarchikus klaszterelemzés és a MINISSA eljárás segítségével végzett saját adatelemző munkánk eredményeire támaszkodtunk. Mindkét módszer használható arra, hogy körülhatároljuk az összefonódó és az egymást többé-kevésbé kizáró tevékenységeket. A két módszer együttes alkalmazásával a módszerek korlátait próbáltuk semlegesíteni. Megjegyezzük, hogy nem egy klaszterelemző eljárás eredményeire hagyatkoztunk, hanem több eljárás egymást megerősítő tényeiből vontuk le következtetéseinket.

8. Ehhez nem-hierarchikus klaszterező eljárásokat használtunk. Ez az eljáráscsoport nagy elemszámú populációkat képes csoportokra bontani az elemek hasonlóságai alapján. Ebben az esetben is, igyekezve elkerülni a módszertani hibákat, több eljárás együttes, egymást megerősítő eredményeiből vontuk le következtetéseinket.

9. L. pl. *Ferge Zsuzsa:* Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. KJK, Budapest, 1973.

10. *Utasi Ágnes:* Életstílus-csoportok. Fogyasztási preferenciák. Rétegződés. Modell-vizsgálat V. kötet 130. oldal. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet kiadványa, Budapest, 1984.

11. Lásd *Manchin* 1. sz. jegyzetben említett írását.

12. Lásd pl. *Szalai Júlia:* Az egészségügy betegségei. KSH, Budapest, 1986. IV. fejezet

13. Lásd pl. *Kuti Éva—Maschall Miklós:* Művelődésgazdaságtani tanulmányok. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1985.

14. Lásd *Manchin* id. írását (129. oldal)

15. A gazdaság működésmódjának alapvonásait elemző közgazdasági irodalom már igen kiterjedt, s bár az egyes írások igen különböző mélységben foglalkoznak a piac, illetve a politikai-adminisztratív szféra által játszott szerepkörrel, ma már általánosnak mondható az a megközelítés, amely a gazdaságnak a politikai-adminisztratív szférával való összefonódásából, sajátos viszonyából kiindulva vezeti le a piac által játszott korlátozott szerepkört, ill. a társadalmi erőforrások el/átszívásának jelenségét. Lásd mindenekelőtt:

Kornai János: A hiány. KJK, Budapest, 1980.

Bauer Tamás: Tervgazdaság, beruházások, ciklusok. KJK, Budapest, 1981.

Sós Károly Attila: Terv, kampány, pénz (kézirat)

Antal László: Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján. KJK, Budapest, 1985.

Szalai Erzsébet: Kiemelt vállalat-beruházás-érdek. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

16. Pl. *Bogár László:* Vázlatok egy patthelyzet autonómiájához (kézirat, 1985.) tanulmányában 1945 és 1986 között 6 ciklust mutat ki a gazdaságban, részletesen elemezve, hogy alakult a növekedés elsősorban a fogyasztás, a mezőgazdaság, az infrastruktúra stb. növekedéséhez szükséges erőforrások elszívásán, illetve külföldi hitelek igénybevételén, s a gazdaság hogyan ütközött bele e források végességének korlátjába.

17. Lásd *Juhász Pál—Magyar Bálint:* Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdasági kistermelő helyzetéhez = Medvetánc, 1984. 2—3.

18. Ennek a „relatív függetlenedésnek" a gazdasági alapja nem más, mint az a tény, hogy a szabadidős termelési formák által nyújtott teljesítmények egy sor területen alapvető fontosságúak. Megvonásuk, sőt csökkentésük is válságjelenségeket eredményezhet.

19. Lásd pl. *Antal László* idézett könyvét.

BRUSZT, LÁSZLÓ–LILLI, RÓBERT

COMMODIFICATION OF FREE TIME

During the past decade the role of work among the activities at leisure has increasingly grown in Hungarian society. This paper investigates the most important patterns of spending leisure in Hungary in the years 1972, 1978, and 1982 on the basis of empirical surveys. In the decade under survey the pattern condensing in itself activites that are important from the point of success within the dominant sphere of social reproduction (such as professional and political training, political-organizational work, etc.) has grown for some time, then it has considerably diminished. The sphere of the cultural, recreational and community activities has been also decreasing. In the second part of the decade the role of the individual patterns of spending leisure related to the home has grown. At the same time work has become a dominant activity determining the structure of leisure for about half of the society by 1982.

The changes are closely related to the ambigouos socio-economic processes of the 70s. During the course of the decade the traditional East European model of social development has been complemented with such elements associated to Western European development, that paradoxically promote the conservation of traditional conditions. E.g. the expansion of the market has not modified the dominant conditions in the economy, whereas it has allowed significant social groups to gain relative independence from the direct circumstances of their position in the social hierarchy by the commodification of their leisure during the first part of the 70s. The price of this relative independence is that the massive commodification of leisure has a role in the increasing rigidity of the economic conditions. From the end of the decade onwards spending leisure at work is increasingly becoming a complusion.

BÁNLAKY PÁL

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA ELEMZÉSÉNEK ELMÉLETÉHEZ (VÁZLATOK*)

A társadalomszerkezet – társadalmi struktúra, társadalmi rétegződés – kérdéseiről a magyar marxista szociológiában (is) immár jó két évtizede fel-fellángolóan folyik a vita. *Hegedűs András* könyve (A szocialista társadalom struktúrájáról), a Valóság hasábjain folyt vita *(Hegedűs András, Ferge Zsuzsa, Wirth Ádám, Búza Márton* részvételével), a Társadalmi Szemle munkásosztály-vitája *(Mód Aladárné, Kovács Ferenc* és mások), *Ferge Zsuzsa* munkája (Társadalmunk rétegződése) jelentik az első fázis főbb állomásait. Az elmélettörténet tanulságai alapján próbált új utakat keresni *Kolosi Tamás* (Társadalmi struktúra és szocializmus), ugyancsak újabb elméleti közelítés igénye jelenik meg *Ferge Zsuzsá*nál is (l. Társadalmi újratermelés és társadalompolitika c. könyvének bevezető fejezete). A hetvenes évek közepétől komoly elméleti és empirikus kutatások is folynak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének szervezésében (l. Társadalmi struktúránk fejlődése I–III. kötet, 1979, valamint Rétegződés-modell vizsgálat I–V. kötet, 1984).

Nem célom itt a viták – az azok közben született kétségtelen eredmények! – kritikai áttekintése. Csak leszögezem a – megítélésem szerint vitathatatlan – tényt: a különböző elméleti és empirikus közelítések sűrűjében még nem sikerült igazán jól járható ösvényt vágni; az eltérő álláspontok képviselőinek nem sikerült konszenzusra jutni olyan alapkérdésben sem, hogy egyáltalán lehetséges-e a mai magyar társadalom szerkezetének *elméleti* (általános szociológiai, filozófiai) *szintű* elemzése, avagy meg kell elégednünk a tiszta empírián nyugvó állapot*leírással?*

Azok közé tartozom, akik igénylik és lehetségesnek tartják egy *marxista társadalmi struktúraelmélet* kidolgozását. Az alábbiakban emez elmélet közelítésének egy általam járhatónak vélt útjának kiindulópontjait kísérelem meg felvázolni.

Ehhez azonban az *alapoktól* kell elindulni: a társadalmi lét mibenlétének és lényegi folyamatainak elemzéséből. Nem null-pontról kell elindulnunk: a lukácsi Ontológia eredményeit érdemes a struktúraelemzés szempontjából hasznosítani; természetesen egyéb megfontolásokkal kiegészítve.

Vázlat a társadalmi struktúra-elmélet társadalom-ontológiai megalapozásához

A kiindulópont: „Először is a társadalmi létet nem lehet ontológiailag vizsgálni, hanem mindenekelőtt az ember mindennapi életének legegyszerűbb tényeiből indulunk ki" – fogalmazza újra *Lukács Marx* közismert gondolatát. (Lukács: A társadalmi lét ontológiájáról III. kötet 9. o.) Úgy

*A Társadalmi Szemle 1985/8–9. számában jelent meg, a Vita rovatban, recenzáló tanulmányom *A társadalmi rétegződés kérdőjelei* címmel. Mint ott jeleztem is, a struktúra-elméleti részt ott csak kivonatosan közöltem. Jelen írás e részek teljes szövege. A tanulmány harmadik fejezetét, *A mai magyar társadalom szerkezetéről* címűt, mivel az a jelzett cikkben csaknem teljes egészében megjelent, az itteni közlésből elhagyom.

gondolhatnánk – megállván itt a gondolatok nyomon követésében –, hogy feladatunk rendkívül egyszerű: lehető pontosan regisztrálnunk kell csupán a „mindennapi élet legegyszerűbb tényeit", s a leírtak elemzésével rövid úton eljuthatunk a társadalmi lét ontológiai lényegének megragadásához. Csakhogy *Marx* sem ezt tette, és *Lukács* sem áll meg itt. Folytatódik a gondolatmenet: „Minden gondolkodás, melynek előfeltevései és következtetései elhagyják ezt a végső fundamentumot, a maga egészében, végeredményében szubjektivisztikusan önmagát bomlasztja fel. Másrészt azonban . . . a valóságos lét gyakran a mindennapi életben is rendkívül eltorzított formában jelenik meg. . . . Igaz ugyan tehát, hogy a mindennapi élet közvetlenségéből kell kiindulni, egyszersmind azonban túl kell lépnünk rajta, hogy a létet valódi magábanvalóságában ragadhassuk meg. Egyúttal azonban – legegyszerűbben létszerű milyenségük alapján – állandóan kritikusan kell szemlélni a lét gondolati elsajátításának legnélkülözhetetlenebb eszközeit is. E két – látszólag – ellentétes szempont kölcsönös kapcsolatai folytán közelíthetjük meg a létet, ahogyan valóságosan létezik." (10. o.) Vagyis ahhoz, hogy a társadalmi létet, annak egészét és külön-külön minden egyes mozzanatát, így a társadalomszerkezet alakulását is, helyesen közelíthessük meg, a maga valóságos létezésében foghassuk fel, egyszerre és egyidejűleg kell ezt a létet objektív szerkezetében (valódi magábanvalóságában; túllépve ugyanakkor a mindennapi élet közvetlenségén) szemlélnünk, és vizsgálni a szubjektív oldalt: ahogyan a társadalom tagjai fölfogják, gondolatilag elsajátítják a létet. Nézzük először a társadalmi lét objektív szerkezetének néhány, mostani gondolatmenetünk számára fontos elemét.

A társadalmi struktúra problémáinak tárgyalása szempontjából – mutat rá helyesen *Ferge Zsuzsa* – kulcskérdés a társadalmi lét újratermelése. (Lásd Ferge Zsuzsa: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika, 9. o.) Elismerve azonban annak relatív jogosultságát és analitikus hasznosságát, ahogyan *Ferge* a további elemzések érdekében felbontja az újratermelési folyamatot aszerint, „hogy mi termelődik újjá" (az egyének biológiai újratermelése, anyagi és szimbolikus javak újratermelése, szervezeti keretek és társadalmi viszonyok újratermelése) én mégis szükségesnek látom, hogy első lépésként legalábbis, visszatérjünk a társadalomnak, mint totalitásnak a reprodukciójához. (Lásd Lukács: A társadalmi lét ontológiájáról II. kötet a 283. oldaltól)

Lukács ebben a fejezetben a reprodukciót történeti kontextusban vizsgálja. Fő kérdése itt az, hogy az egyének *„társadalmisága"* hogyan alakul, fejlődik a különböző társadalmi formációkban. Nincs most szükségünk arra, hogy a történeti analízist nyomon kövessük. Az elemzésből a társadalmiság mibenlétére, s e társadalmiságnak a társadalmi lét reprodukciójában játszott szerepére vonatkozó gondolatokat kell kiemelnünk.

„Mint minden élőlény, az ember is természettől fogva válaszoló lény: a környezet feltételek, feladatok stb. elé állítja létezését, reprodukcióját és az élőlény önfenntartó és fajfenntartó tevékenysége arra összpontosul, hogy ezekre megfelelően (saját életszükségleteinek a szó legtágabb értelmében megfelelően) reagáljon. A munkát végző ember annyiban válik el minden eddigi élőlénytől, hogy környezetére nemcsak reagál, amit minden élőlénynek meg kell tennie, hanem ezeket a reakciókat gyakorlatában válaszokká artikulálja. . . . A kérdés és a válasz e dialektikus játékának korlátlan fejlődési lehetősége azon alapul, hogy az emberek tevékenysége nemcsak a természeti környezetre adott válaszokból áll, hanem minthogy valami újat teremt, a maga részéről is szükségképpen új kérdéseket kell felvetnie, amelyek már nem a közvetlen környezetből, a természetből fakadnak közvetlenül, hanem egy önállóan megalkotott környezetnek, a társadalmi létnek az építőkövei. Ezzel azonban nem szűnik meg a kérdés és a válasz struktúrája, hanem csak bonyolultabb, mind társadalmibbá váló formát vesz fel. Ez az első lépés, amely már a kezdetleges munkában is megkezdi a természeti korlátok visszaszorítását, saját szükségszerű dinamikájából kifolyólag további fejlődésre vezet: mindenekelőtt a munka fokozatosan a közvetítések önálló területeként az ember és szükségletének kielégítése, a munkát végző ember és természeti környezete közé került." (Ontológia II. kötet 283–284. o.) A munka tehát az egyén társadalmiságának ontológiai lényege; mégpedig a munka mint *közvetítés*, egyrészt általánosságban az ember és természeti környezete között, de közvetítés továbbá az egyén és *mindenkori közösségei* között is. („Gondoljunk csak . . . korábbi fejtegetéseinkre, amelyekben kimutattuk, miként függ össze az ember nembelisége azzal, hogy meg-

határozott létét tekintve valamely társadalom tagja, . . . Csak objektív társadalmi összefüggésben jut a munkafolyamat és a munkatermék olyan általánossághoz, amely túlhalad az egyes embereken, és mégis a gyakorlathoz és a gyakorlat által az ember létéhez kötődik . . .” – Ontológia II. kötet 278. o.) A munka ugyanis, éppen eme társadalmiságánál fogva, nemcsak egyszerűen egyéni termelő tevékenység, individuális teleológiai tételezés, hanem egyben – s ez magától értetődő – a legfontosabb emberek közötti, társadalmi viszonylatok generálója is. Így a munkatevékenység mindenkor adott milyensége határozza meg az egyén társadalmiságának milyenségét, és egyúttal e társadalmiságban kialakult emberek közötti viszonyok jelentik a társadalom struktúrájának (itt még elvont-általános) leglényegét is. (A fejlődés egy korai stádiumára vonatkozó megfogalmazásban *Lukács* ezt így írja le: „ha most a társadalmiságnak ezt a kibontakozását az önálló önbeteljesedés szempontjából akarjuk megvizsgálni, akkor abból kell kiindulni, hogy miként hat a termelőerőknek gyakran még természeti meghatározásoktól átitatott növekedése az össztársadalom struktúrájára. Más szóval milyen következményekkel jár a termelőerők fejlődése a társadalmiság felépítésére és dinamikájára.” – Ontológia II. kötet 294. o.)

Úgy látszik tehát, hogy a társadalmiság fejlődése, amely társadalmi formációkhoz kötött (és amelyet a munka közvetít!), egyben a társadalmi struktúrák mozgásának lényegét is megmutatja. *Lukács* fejtegetéseiben eljut a tőkés formáció elemzéséhez, és a számunkra lényeges összefüggéseket így foglalja össze: „Marx fejtegetéseiből kibontakozik az a gazdasági struktúra és dinamika, amely megszabja a termelésben résztvevő emberek társadalmi helyét. Ez a folyamat, persze fontos változatokkal, kimutatható a legkülönfélébb formációk reprodukciós folyamataiban; . . . a többi formációkban – végső soron – szintén a reprodukciós folyamat jelöli ki az egyes emberek helyét a társadalmi rendszerben, és mivel az ember, mint korábban kimutattuk, válaszoló lény, ez meghatározza a számára minden esetben gyakorlatának, mindig konkrét teleológiai tételezéseinek konkrét mozgásterét; minden egyes korszak kimeríthetetlen történelmi gazdagságát az adja meg, hogy e tételezések szükségképpen alternatív jellegűek, de ez nem változtathat azon, hogy éppígy létüket végső soron a gazdaság határozza meg.” (325. o.) Majd arról szól, hogy – főként a prekapitalista társadalmakban – az egyének úgy érzékelik, hogy őket egyfajta „természeti” közvetítés köti a társadalmi reprodukciós folyamatokhoz. Kialakul bennük az a – hamis – tudat, hogy megváltoztathatatlan „természeti adottságnak” fogják fel és fogadják el hozzátartozásukat az olyan társadalmi formákhoz, mint a kaszt, rend stb. E fejtegetés vége egy olyan megfogalmazás, amely a későbbiek szempontjából nagyon fontos lesz számunkra: „ez tovább élezi a gazdasági növekedés és az ebben a tekintetben ugyanilyen módon reprodukálódó társadalmi struktúra ellentétes viszonyát, mivel az ilyen (hamis) tudatformák még társadalmi alapjuk szétbomlása után is tovább élhetnek, persze szintén eltorzultan.” (326. o.)

Elemzésének lényege tehát az, hogy az egyének társadalmiságát *a munkatevékenység* közvetíti; mégpedig – és számunkra most ez a lényeg – *közvetíti az egyén és mindenkori közösségeinek viszonyát* oly módon, hogy *magában a munkatevékenységben, a termelési folyamatban, a gazdaság szférájában kialakítja az emberek közötti alapvető jelentőségű viszonyokat*, „. . . megszabja a termelésben részt vevő emberek társadalmi helyét”. Az így kialakuló viszonyrendet tekinthetjük a társadalmi struktúra, a társadalomszerkezet legbensőbb mozzanatának, nevezzük ezért *alapstruktúrának*.

Az alapstruktúra tehát tisztán, de elvont-általánosan (noha ontológiai realitásként) fejezi ki az egyén társadalmiságát. Így, bár a maga elvont általánosságában *valóságosan létező*, de épp e jellege következtében *létszerűen még nem egzisztálhat*. A gazdaság szférája ugyanis, amelyen alapul, nem a társadalmi totalitás teljessége. Az egyének valóságos életfolyamatait, ezen belül viszonyaik összességét és társadalomban való elhelyezkedésük empíriáját, más létszférák is befolyásolják. Az alapstruktúra tehát, bár a társadalomszerkezet legbensőbb mozzanata, még nem maga a társadalomszerkezet. Egészen pontosan annyit mondhatunk róla, hogy *az alapstruktúra a társadalomszerkezet ontológiai alapzata*.

Az eddigiekben a gazdasági szféra, a *gazdasági alap* társadalmi struktúrát meghatározó szere-

pével foglalkoztunk. Logikus, hogy gondolatmenetünket a másik kiemelkedően fontos szféra, a másik „komplexus" (Lukács), a *felépítmény*, struktúrát meghatározó szerepének áttekintésével folytassuk.

Az alap–felépítmény viszonyt természetesen nem értelmezhetjük annak leegyszerűsített, vulgarizált formájában. Legegyszerűbb lesz idézni *Bihari Mihály* értelmezését, aki – *Marx* és *Lukács György* alapján – a két szféra viszonyát *egymást-átható komplexitásukban* fogja fel. (Lásd Bihari Mihály: A gazdasági alap és a politikai felépítmény kapcsolata; in: Politika és politikatudomány.) Számunkra itt legfontosabb megállapításai: „a *gazdasági alap* sajátos tartalma a társadalmi totalitáson belül betöltött sajátos funkciója révén ragadható meg: a társadalom szükségleteinek kielégítése céljából anyagi javak előállítása. A *politikai felépítmény*, az elkülönült társadalomszervezői tevékenység sajátos tartalma . . .: a társadalom egészének, ezen belül különösen a gazdasági-termelési folyamatoknak érdekkötött másodlagos teleologikus tételezések révén való irányítása." (309. o.) „Az alap és a felépítmény viszonya nem ragadható meg az *elsődleges alap és a másodlagos felépítmény formulájával.*" (304. o.) „Az alap és a felépítmény viszonya nem a *lényeges és a jelenség viszonya.* A jelenség és a lényeg szétválása mind a gazdaság, mind a felépítmény szféráiban megtalálható, minden egyes önállósult létkomplexus – miként a tartalom és a forma vonatkozásában – a lényegi és jelenségmozzanatok egysége." (305. o.) És a – számunkra itt – legfontosabb mozzanat: „Az alap és a felépítmény funkcionális elkülönültsége mellett tartalmi egységüket a mindkettőt *egyaránt átható közvetítő mozzanatok* biztosítják, amelyek nem az alap és a felépítmény *között* helyezkednek el, hanem *mindkettőben jelen vannak*, hatnak és funkcionálnak, és éppen mindkettőben való jelenlétük miatt lehetnek valóságos közvetítők. A társadalmi alapstruktúra viszonyai, az érdekviszonyok, a politikai-hatalmi viszonyok, a politikai döntések rendszere és az ezeket hordozó konkrét emberi magatartások azok, amelyek mind a felépítményben, mind pedig az alapban jelen vannak és a kettő közötti közvetítést megvalósítják" (311. o. – a szerző kiemelései).

A felépítményi szférában is, természetesen, teleologikus tételezettségű és egymásra vonatkoztatott emberi cselekvésekről van szó. Így nyilvánvaló, hogy e cselekvések rendje a felépítményi szféra belső természetének megfelelő szerkezetű – gazdasági alap viszonyaitól nem független, de mégis relatív önállósággal rendelkező – *emberek közötti viszonyokat* alakít ki. Hangsúlyozni szükséges, hogy, mint ahogy maga a felépítmény sem mechanikus leképezése az alapnak, így az itt kialakuló emberi viszonyok sem egyszerű tükröződései a gazdasági alapban kialakuló alapstruktúrának. (Talán elegendő itt – példaként – Lukács nyomán utalni arra, hogy az ázsiai államokban a lényegileg azonos gazdasági alap bázisán a politikai [állami] felépítményi formák milyen sokszínű gazdagsága alakult ki: „. . . az ázsiai közösségeknek erre a gazdasági alapjára különös állami felépítmény épül rá, amely fölöttébb laza kölcsönös vonatkozásban áll velük, . . . e társadalomnak, mint egésznek a sajátossága: az alap állandó helyreállítása, tehát az alap dinamikus stabilitása, melyhez az összállami felépítmény gyakran katasztrofális formákban megnyilvánuló labilitása járul:" – Ontológia II. kötet 296. o.)

A (politikai) felépítmény szférájában is *önelvű* szerkezetiségek alakulnak ki, amelyek *rendező elvei az érdektételezések és a hatalmi viszonyok.* Ezek, véleményem szerint, nem egyszerűen *módosítják* az alapstruktúra viszonyait, nem egyszerűen „visszahatnak" az alapra. Ha komolyan vesszük a felépítményi szféra relatív önállóságát, azt tehát, hogy maga is teljes – lényeg-jelenség, tartalom-forma viszonyaik egyaránt tartalmazó – komplexumként létezik, akkor nem juthatunk más következtetésre, mint arra, hogy *e szférában is kialakulnak* meghatározott (társadalom-) *strukturális szerkezetiségek.* Az érdekérvényesítési képesség, a hatalmi helyzet szerinti tagoltságra gondolok itt; amely természetesen nem független a gazdasági alap által meghatározott alapstruktúrától, de nem is azonos azzal. Nyilván e viszonyok sem érvényesülnek *önállóan* a társadalmi élet mindennapjaiban. Csak – éppúgy, mint az alapstruktúra – a ténylegesen egzisztáló, működő és szemlélhető társadalomszerkezet egyik összetevőjét képezik.

A felépítmény szférájában maradva annak még egy mozzanatát, egy egészen „távolinak" tűnő elemét, az *ideológiát* kell elemzésünkbe bevonnunk. Az ideológia ugyanis – marxi értelemben –

korántsem pusztán *„tudati feldolgozása"* a valóságos viszonyoknak, jóval több annál. *Lukács György* írja: „mivel a munka, amelyen minden emberi társadalmasodás – még a legprimitívebb is – alapszik, tendenciájában kiemeli az embert a tisztán spontán ható biológiai szükségleteknek és ezek tisztán spontán ható biológiai szükségleteknek és ezek tisztán biológiai kielégítésének szférájából, s helyükre meghatározó tényezőkként a teleológiai tételezéseket állítja, amelyek természetük szerint azonnal alternatív jellegre tesznek szert, ezért kezdettől fogva olyan társadalmi szabályozók szükségesek, amelyek a teleológiát tételező alternatív döntések tartalmait a mindenkor életbevágó társadalmi szükségleteknek megfelelően rendezi el. Erre szolgál – mint láttuk – a marxi értelemben vett ideológia is." „Már ez a közismert tényállás is azt mutatja, mennyire életfontosságú az ideológia minden egyes társadalom működőképességéhez." (Ontológia III. kötet 17–18. o.) Nem részletezhetem itt az ideológia mibenlétét és teljes funkciórendszerét a társadalmi lét reprodukciós folyamatában. Elegendő annak kiemelése, hogy az ideológia, amelyben az egyének (többek között) megfogalmazzák és tudatosítják *megélt társadalmiságukat,* megélt és a mindennapokban is tapasztalt *társadalmi viszonyaikat,* ez az ideológia a társadalom *működésének* mozzanata, szükségszerűen nyilván a társadalmi cselekvések (társadalmi viszonyok) *alakítója* is. Mert – ismét *Lukács*ot idézve – „a *teljes társadalmi lét* a maga alapvető ontológiai jellegzetességeit tekintve az emberi gyakorlat teleológiai tételezéseire épül fel, . . ." (Ontológia II. 349. o. – az én kiemelésem.) A *teljes* társadalmi létről van tehát szó, nyilván beleértve a társadalmi viszonyokat és a társadalmi lét reprodukciós folyamatait is. *Ezekben is* szükségszerűen jelen van a teleológia; az ember a maga társadalmi viszonyait is – részben – teleologikus tételezések alapján alakítja. Ez az „eszmei mozzanat", az ideológia (itt: az ember önmaga társadalmi helyének felfogása) tehát nem egyszerűen *tudás,* hanem a viszonyok *alakítója;* ebben az értelemben az ideológia struktúra-alakító elv. „Mindezzel csak azt akarjuk mondani – idézem egyetértőleg *Gombár Csabát* –, hogy valamely vágy, törekvés, megfogalmazott cél a politikai transzformáció során strukturáló tényezővé válik a társadalom szerkezetét illetően." (Gombár Csaba: Társadalmunk szerkezete . . . In: Rétegződés-modell vizsgálat I. kötet, 64. o.)

Végtére is – foglaljuk össze a felépítményről mondottakat – e szférában is kialakulnak olyan szerkezetiségek, amelyek egyrészt relatív önállósággal bírnak, másrészt szükségszerű egyoldalúságuk következtében önállóan nem egzisztálhatnak, így a ténylegesen működő és szemlélhető társadalomszerkezetnek csak egyik, de semmiképp sem másodlagos jelentőségű összetevő elemét képezik. Ezeket összefoglalóan *politikai-ideológiai struktúrának* nevezhetjük, és (miként az alapstruktúra a társadalomszerkezet ontológiai alapzata) ezek képezik a *társadalomszerkezet politikai-ideológiai alapzatát.*

Egy további sajátos mozzanatot kell most bekapcsolnunk. Érdemes ismét *Lukács*tól elindulni. „Mindezen problémák mögött közvetlenül az emberek ideológiai-természeti létének és társadalmi létének viszonya rejlik. Tisztán ontológiai szempontból ennek alapja az, hogy két teljességgel különnemű létszféra megszüntethetetlen véletlenszerűséggel metszi egymást egy pontban: a szerves élet nézőpontjáról minden egyes ember társadalmi helyzetbe éppúgy tartalmaz egy megszüntethetetlen véletlent, mint ahogy társadalmi létéből kiindulva biológiai sajátossága szükségképpen megszüntethetetlenül véletlenszerű marad. . . . Hiszen minden egyes ember élete éppen abból áll, amit mint társadalmi lény elő tud bányászni pszicho-fizikai adottságaiból. És minél bensőségesebbnek fogjuk fel ezt a kölcsönhatást, annál világosabbá válik, hogy benne, általa egy különben nem létező, még csak nem is elképzelhető szintézis valósul meg, amely a különnemű összetevőket feloldhatatlanul egységes komplexusba olvasztja, és ezen belül az összetevők, éppen az alapjukul szolgáló létmódoknak ilyen megszüntethetetlen különneműsége következtében, sohasem küszöbölhetik ki alapvető ontológiai véletlenszerűségüket. A társadalmi lét egy alapvető ontológiai tényállásáról van itt szó, . . ." (Ontológia II. kötet, 326–327. o.)

A *Lukács* által vázolt tény, a társadalmi helyzetnek eme „megszüntethetetlen véletlenszerűsége", az *individualitás* mozzanatát emeli be gondolatmenetünkbe. Egyszerűen arról van itt szó, hogy az egyén tényleges elhelyezkedése a társadalmi lét mindennapjaiban, társadalmi értelemben

vett éppígyléte sem egyértelmű kauzalitással meghatározott a fentebb bemutatott társadalmi determinánsok által. Az éppígylétben – a társadalomszerkezetben való tényleges elhelyezkedésben – szükségszerűen jelen van a „megszüntethetetlen véletlenszerűségnek", az individualitásnak a mozzanata. A társadalmi lét egyik ontológiai jellegzetessége, az alternativitás, e területen is érvényesül. Mégpedig mind a tiszta véletlenszerűség (pl. speciális képesség) értelmében, mind a – zárt társadalmakban kevéssé, nyitott társadalmakban jóval erősebben érvényesülő – egyéni teleológiai tételezések értelmében is (az egyén több-kevesebb eséllyel *„szándékolhatja", „akarhatja"* meghatározott társadalmi helyzet elérését).

Az individualitás mozzanata természetesen nem azonos súlyú (a dominancia értelmében) az előző kettővel. Mégis *önálló* strukturáló elvnek kell tekintenünk, mert, ha bár csak másodlagos jelentőséggel, de relatíve önállóan, az előző kettő determinációs láncát alkalmasint *átmetszve* fejtheti ki a hatását. Másodlagos jellege következtében önálló struktúrát nem alakít ki, de mindenképpen a *társadalomszerkezet individuális alapzataként* kell számba vennünk.

Végül, de korántsem utolsósorban, a *történetiségről* kell szólnunk. Itt – számomra nyilvánvalóan – korántsem csak alapjukat vesztett tudatformák, vagy más „felépítményei elemek" továbbéléséről van szó. A társadalmi lét kontinuitása ugyanis azt is jelenti, hogy a *struktúrák* éppígyléte korábban volt „másként-létükből" *(is)* következik. Éppúgy, ahogy a gazdasági alapban és a felépítményben is a megszakítottság és folytonosság dialektikája érvényesül, a struktúrák mozgásában is e dialektikát kell tételeznünk. Szerkezetiségek, struktúra-mozzanatok is tovább élnek, vagy megszüntetve-megőrződötten beépülnek az új struktúrákba és mindenképpen meghatározó befolyással vannak az alakuló új struktúrák éppígylétére.

A történetiség azonban, éppen a kontinuitás következtében, nem alakít ki (éppúgy, mint az ideológiai alapzat) sajátos, külön struktúrákat. Mégsem másodlagos jellegű (mint amaz): hiszen az első kettő – az alapstruktúra és a politikai ideológiai struktúra – maga is a történeti mozgásokban formálódik. Ebben az értelemben tekinthetjük a történetiséget *önálló strukturáló elvnek*, és mondhatjuk azt, hogy ez a *társadalomszerkezet történelmi alapzata.*

Ezek tehát azok a *strukturáló tényezők*, amelyek együttesen meghatározzák a konkrét, empirikusan egzisztáló, a mindennapokban működő és megfigyelhető társadalomszerkezetet. A kérdés most az, hogy hogyan, milyen mechanizmusok közvetítésével kapcsolódnak e tényezők össze, együttességük miként alakítja ki a társadalomszerkezetet.

A társadalomszerkezet kialakulása – közvetítők és közvetítő mechanizmusok

Térjünk vissza még egyszer az alap és a felépítmény viszonyához. Idézzük fel a lényeget, *Bihari Mihály* megfogalmazásában: „az alap és a felépítmény relatív elkülönülését nem lehet metafizikus elkülönüléssé abszolutizálni. Funkcionális és relatív elkülönültségük mellett tartalmi *egységük* és egymásba való átmenetük a *lényeges.* Tartalmi egységük nem mechanikus egybeesést, azonosságot vagy egyféleséget jelent, hanem a *különböző*, esetleg egymással ellentmondásos viszonyban lévő *dolgok és jelenségek egységét.* . . . Adott gazdasági alapon sokféle – akár annak ellentmondásosan megfelelő – felépítmény jöhet létre, a gazdaság dominanciája esetén. A politika dominanciája mellett pedig a politikai felépítmény történetileg változó formákban, a gazdaság sokféle tartalmi és formai rendszerét alakíthatja ki." (Idézett mű 310. o.) Kérdés most, hogy „egységüket" és „egymásba való átmenetüket" voltaképpen mi közvetíti?

A kiindulópont annak újra-hangsúlyozása, hogy mindkettő – alap és felépítmény egyaránt – *teljes komplexus*, vagyis mindkettő lényeg és jelenség, tartalom és forma egysége. Melyek mármost e tartalmak és formák? *Bihari Mihály* összefoglaló megfogalmazásában: „A *gazdasági rendszer sui generis tartalma* a szükségletek kielégítésére irányuló anyagi javak előállítása, teleologikus tételezések által vezérelve; amíg formája: szervezetek, intézmények, működési eszközök összessége . . . a *politikai-jogi felépítmény sui generis tartalma:* a politikai hatalom érdekkötött, másodlagos teleologikus tételezései a társadalom reprodukciós folyamatainak irányítására. E sui generis tartalom szintén sajátos formákban: szervezeti, intézményi, közösségi, normatív stb. mozzanatokban fejeződik

ki." (Idézett mű 302. o.) A formai mozzanatok tehát mindkét esetben szervezetek, intézményi formák, működési formák, közösségi normatív eszközök. Nevezzük ezeket összefoglalóan a társadalom *szerveződési formáinak*. E szerveződési formák tehát azok a *formai mozzanatok*, amelyekben a társadalom gazdasági és nem-gazdasági tevékenységeit a maga konkrét, mindennapi létében megszervezi, s amelyek tényleges milyensége adja ki egy történetileg konkrét társadalom *jelenségvilágát*. És ezek a szerveződési formák vannak *közvetlen* kapcsolatban egymással, vannak közvetlen hatással egymásra. (Az állam például, mint a politikai szféra legfontosabb szerveződési módja, a maga jogrendjével és egyéb szabályozó eszközeivel gyakorol közvetlen hatást a gazdasági szervezetek működésére, és így tovább.)

Egyúttal azonban ezek a szerveződési formák jelentik az egyének társadalomban való élésének közvetlen kereteit is. Vagyis e szerveződési formák jelölik ki a maga konkrétságában az *egyének társadalmi helyét*. (Hangsúlyozzuk itt újólag, hogy az egyének társadalmi helyét *elvont-általánosan* az alapstruktúra határozza meg. Amiről itt szó van, az éppen az a *közvetítő mechanizmus*, amelynek segítségével ez az elvont-általános helykijelölés, a többi strukturáló tényezők hatásait magába olvasztva, az empirikusan létező társadalmi helyet, a társadalomszerkezetet kialakítja.)

E szerveződési formák azonban természetesen maguk is *történetileg meghatározottak*. Gondoljunk csak például a kapitalizmus kori magyar gazdaság – mezőgazdaság – egyik sajátos szerveződésformájára: az uradalomra. Konkrét milyensége, éppígyléte, megérthetetlen anélkül a folyamat nélkül, ahogy e szerveződésforma kialakult: a jobbágyfelszabadítás mikéntjére, a magyar mezőgazdaság kapitalizálódásának útjára, a földbirtokos arisztokrácia politikai hatalmának megmaradására. De gondolhatunk a mai magyar mezőgazdaság domináns szerveződési formájára, a termelőszövetkezetre is, amelynek éppígyléte nyilván nem pusztán elhatározások, teoretikus tételezések, nem is tiszta gazdasági szükségszerűségek, hanem kialakulásfolyamatának eredménye is; mégpedig nemcsak az elmúlt néhány évtized folyamataira gondolhatunk, mer az épp-ilyenné-alakulásban nyilván szerepe volt korábbi gazdasági szervezésformáknak, szerkezetiségeknek is. (Nehéz volna tagadni a korábbi uradalmi majorsági gazdálkodás és a – főleg korai – termelőszövetkezeti központ-szervezés, noha alapvetően más tartalmakat megjelenítő, de lényegi szerkezeti hasonlóságát.)

Jeleznünk kell azokat a szerveződési formákat is, amelyek az *individuális szférát* közvetítik. Az individuális szféra éppen az, hogy – mégegyszer idézem *Lukács* megfogalmazását – „... minden egyes ember élete éppen abból áll, amit mint társadalmi lény elő tud bányászni pszicho-fizikai adottságaiból". Világos, hogy az „előbányászásnak" e folyamata nem tisztán a partikuláris egyén egyéni teljesítménye. A társadalomban külön szerveződési formák alakulnak ki a szocializációs folyamat – mert végül is erről van szó – „becsatornázására", befolyásolására. Olyan szerveződési formákról van itt szó, mint a család, a nevelés-oktatás, a művelődés intézményrendszerei. Ezek természetesen *dinamikus* közvetítést valósítanak meg: nem a társadalomban való elhelyezkedés pillanatnyi *állapotát*, éppígylétét határozzák meg, hanem az állapotelérés *folyamatát* közvetítik.

Még egy mozzanatra kell kitérnünk, az egész közvetítési folyamatot átható *ideológiai mozzanatra*. Ismét *Lukács György*öt idézve: „de ezen túlmenően még azt is hangsúlyozni kell, hogy a lényeg fejlődése által ebben az értelemben determinált tételezések nem pusztán közvetítések, amelyek segítségével az, aminek szükségképpen meg kell történnie, éppen a szükségszerűségnek megfelelően történik meg ... a lényeg fejlődése tehát meghatározza az emberiség történetének létszerűen döntő alapvető vonásait. Létszerűen konkrét formáját azonban csak a jelenségvilág (gazdaság és felépítmény) ilyen módosulásai következtében kapja meg; *e módosulások azonban csupán az emberek teleológiai tételezéseinek következményeképpen valósulhatnak meg, s ezekben az ideológia is kifejeződik, mint a mindenkori problémák és konfliktusok végigharcolásának eszköze.*" (Ontológia II. kötet 479–480. o.) A lényeg itt az, hogy a szerveződési formák mozgásaiban, s így a konkrét társadalomszerkezet kiformálódásában is, a teleológiai tételezéseknek, az emberi tudatosságnak meghatározott szerepe van. Általában persze – a társadalomszerkezet vonatkozásában – nem-akartan, nem-szándékoltan („nem tudják, de teszik"). Csupán maguknak a szerveződési formáknak a mozgásaiban, alakulásában vannak jelen a teleológiai tételezések, és ezzel a közvetítéssel, mintegy mellékhatásként, hatnak a társadalomszerkezet alakulására is.

Az itt jelzett szerveződési formák tehát azok, amelyek közvetítésével, illetve pontosabban, amelyek közvetlen egymásra hatásaiban, együttességében kialakul, kiformálódik a tényleges, konkréten egzisztáló társadalomszerkezet. A társadalomszerkezet, amely maga is egy sajátos „komplexus" (Lukács), ami tehát így maga is tartalom és forma, lényeg és jelenség egysége. Lényege, tartalma voltaképpen mindaz, amit eddig leírtunk: a négy alapvető strukturáló tényező (a társadalomszerkezet ontológiai, politikai-ideológiai, individuális és történelmi alapzata) *egymásra-vonatkoztatott együttessége;* formája, jelenségvilága pedig maga a működő, egzisztáló, látható társadalomszerkezet: amit – megőrzendő lehetőség szerint a bevett kifejezésformákat – nevezzünk *társadalmi rétegződésnek.*

E felfogás alapján egyébként meglehetős egyértelműséggel értelmezhetők olyan, a magyar társadalomtudomány struktúra-vitáiban egyébként többoldalúan vitatott fogalmak is, mint az osztály és réteg fogalmai. A – végső fokon – determináns gazdasági alap által generált *alapstruktúra* egységeit kellene egyértelműen osztálynak neveznünk, ahol az osztály az adott *társadalmi formáció lényegét* kifejező strukturális kategória, amely, minthogy maga a gazdasági alap sem egyirányú kauzalitással determinálja a társadalom más létszféráinak alakulását, *általában* a társadalomszerkezet konkrét megjelenésében a társadalmi rétegződésben nem jelenik meg közvetlenül. (A nagy kivétel a klasszikus kapitalizmus, amelyben a gazdaság egyértelmű dominanciában van a politikával szemben, amelyben a lemeztelenedett gazdasági viszonyok uralják az individualitást, „. . . mivel itt az egyes ember viszonya ahhoz a helyhez, amelyet a társadalomban elfoglal, leleplezi tisztán véletlenszerű jellegét" (Ontológia II. kötet 328. o.), és amelyben a történetiség is alá van vetve a gazdaság működésének – például az uralkodó osztályok személyi diszkontinuitása, a „harmadik rend" felemelkedése –, nos, itt, ebben az egyetlen formációban, illetve ennek is csak egy meghatározott fejlődési szakaszában, a társadalomszerkezetben is az alapstruktúra viszonyai, az osztályviszonyok, egyértelmű dominanciában vannak a többi strukturáló elvvel szemben. Már a *mai* kapitalizmusban sem ilyen egyértelmű a helyzet, mert bár az alapstruktúra viszonyai kétségtelenül az osztályviszonyok, de a társadalomszerkezet napi mozgásai, a társadalmi rétegződés már differenciáltabb, hasonlóképpen a mai magyar társadalomban is.*)

E felfogás továbbá értelmezhetővé teszi az empirikusan megjelenő társadalomszerkezet, a rétegződés történeti változatosságát is. A gazdasági (ontológiai) alapzat, az alapstruktúra ugyanis *formációs-specifikus:* hosszabb történeti távon, egy-egy társadalmi formációban tulajdonképpen lényegében azonos. A politikai-ideológiai struktúra már változatosabb formákat mutat (lásd Lukács megjegyzése az ázsiai államok változékonyságáról), de minthogy fő vonalaiban *rendszer-specifikus,* relatív stabilitást mutat: egy-egy politikai rendszer létezése alatt tulajdonképpen azonosként tételezhető. Az individuális alapzat fő összetevője, az egyének biológiai determináltsága, a maga „megszüntethetetlen véletlenszerűségével" eleve a labilitás, a változékonyság mozzanatait viszi be a társadalomszerkezetbe; még akkor is, ha az individualitást közvetítő szerveződési formák természetesen relatív állandóságot mutatnak. Mint ahogy e szerveződési formák – és természetesen nemcsak ezek, hanem a gazdaság és a politika szerveződési formái is – viszonylag könnyen változnak és változtathatóak; s így akár a lényegi tartalmukat képező gazdasági-politikai-társadalmi viszonyokhoz képest véletlenszerűek is lehetnek. (Utalok korábbi példámra a kapitalizmus kori uradalomra: egészen nyilvánvaló, hogy a nagybirtok kapitalizálódása, még Magyarországon is, egészen már formákban is végbemehetett volna.)

Mindez tehát arra utal, hogy a társadalom valóságos szerkezetét, a társadalmi rétegződést, nem lehet egyszerűen a gazdasági alapból „levezetni". De nem lehet pusztán a jelenségvilág, az empirikusan mérhető tények sokaságából sem „kielemezni". A strukturáló tényezők (az alapstruktúra, a politikai-ideológiai struktúra, az individuális alapzat, a történetiség), valamint a közvetítő rendszerek, a szerveződési formák *éppígylétének,* konkrét milyenségének az *empirikus-elméleti elemzésére* van szükség.

*L. Társadalmi Szemle, 1985/8–9. számban

BENDER KATALIN

A „HIÁNYZÓ TÉNYEZŐ"

Emberi tényező vagy emberi tőke

Az utóbbi években a szocialista országokban általában, Magyarországon azonban különösen felerősödött az emberi tényező, az emberi szubjektum társadalmi szerepének hangsúlyozása. Nézetünk szerint ez a tény feltétlenül összefügg azzal, hogy a magyar gazdaságnak új növekedési pályára való átállításához fel kell kutatni a szükséges és lehetséges erőtartalékokat. A gazdaságpolitika és a közgazdaságtan szakemberei egyre inkább úgy látják, hogy ha a gazdasági növekedés extenzív lehetőségei kimerülnek, akkor az intenzifikálás a rendelkezésre álló termelési tényezők felhasználásának, kezelésének stb. változtatását szükségszerűen igényli. Ennek az elkerülhetetlen változtatásnak a tudatosodása vezetett el ahhoz a felismeréshez, hogy a termelés szubjektív, emberi tényezőit is át kell formálnunk. Ezért szaporodnak a szaktársadalomtudományok és főleg a közgazdaságtudományok szakágaiban azok az elemző, kutató vizsgálódások, amelyek fel akarják tárni az intenzív gazdaságfejlesztés és az emberi tényező szerepnövelésének összefüggéseit, kölcsönhatásait stb.[1]

A jelzett összefüggések feltárása során már olyan vélemények is megfogalmazódtak, amelyekben a magyar gazdaság fejlesztésének legfőbb feltételét az emberi tényező gyökeres átalakításában jelölték meg.[2]

Az emberi tényező társadalmi, gazdasági szerepnövekedésének, e növekedés feltételeinek és azok befolyásolhatóságának stb. tisztázása – a dolog természetéből következően – vitákra is alapot nyújt[3]: egyrészt a növekedés határainak megvonása, másrészt a növekedés helyes módszereinek megválasztása tekintetében. E viták során nálunk is lassan meghonosodó szokás, sőt divat, az emberi tényező, a termelő emberi szubjektum emberi tőkeként való aposztrofálása. Ám komoly veszélyt rejt magában, ha az emberi tényező, az emberi szubjektum, és a polgári közgazdaságtanban elterjedt emberi tőke tartalmak közé egyenlőségjelet teszünk és e fogalmakat összemossuk. A politikai gazdaságtanban ugyanis a *Marx* által bizonyított és máig cáfolhatatlan elméleti eredmények óta köztudott, hogy a tőke, mindig, és minden formájában – így az emberi tőke is – valamilyen termelési viszony tartalmi megragadására szolgál. Ezzel szemben az úgynevezett emberi tényező a társadalmi gazdaságnak az a termelési tényezője, amely az emberi termelőerőnek az emberi szubjektumban potenciálisan megjelenő oldala. A marxista politikai gazdaságtanban a termelőerőknek és azok termelési viszonyainak a szétválasztása nem véletlen, hanem tudatos, a társadalmak gazdasági alakulatainak tudományos vizsgálata számára szolgáló elkülönítés. A tudományos elméletek megtehetik – meg is kell tenniük –, hogy a termelési módoknak a valóságban nagyon is összefonódó két oldalát az elméleti vizsgálódás során lehetőleg pontosan megkülönböztessék, és külön külön is jellemezzék a termelés különböző tényezőit. Ha ugyanis az elméleti tudományok elmulasztják ezt a pontosítást, könnyen juthatnak olyan helyzetbe, amelyben elveszettnek vagy hiányzónak minősítenek a valóságban nagyon is létező, és eltérő módon is funkcionáló termelési tényezőket.

Véleményünk szerint ilyen részben – az utóbb jellemzett – eset figyelhető meg *Theodore W. Schultz* Nobel-díjas amerikai közgazdász gazdaságelméletében, akinek Nobel-díjra érdemesült munkássága középpontjában az úgynevezett „human capital", az „emberi tőke" természetének kutatása áll.[4] *Schultz* elméletében ugyanis keveredik az emberi tényező és az emberi tőke, ezért jól

példázza azt a veszélyt, amely a társadalmi-gazdaság mindenkori termelési tényezőinek szétválasztásában a megengedhetetlen vagy/és következetlen módszerek alkalmazásából keletkezik.

A termelés tényezői

T. W. Schultz munkásságának közismertté válása óta, részben attól függetlenül, de azzal párhuzamosan, napjainkra nyilvánvalóvá vált, hogy több figyelmet, új típusú közgazdasági elemzést kíván az emberi tényező újratermelésének és ezen újratermelés ráfordításainak számítása, számításba vétele. Annál is inkább aktuális ez – állítja *Schultz* –, mert a társadalom, de különösen a közgazdaságtudomány saját tudománybeli örökségének rabjaként még ma sem számol súlyának megfelelően az „emberi tőkével".[5]

Schultz tehát elmarasztalja a modern gazdasági növekedést elemző közgazdaságtant azért, mert a klasszikus közgazdasági gondolkodás alapján még ma is a földet, a munkaerőt és a tőkét tekinti a három termelési tényezőnek, de nem számol a munkaerővel tőkeként.[6] Ugyanekkor nem képes megindokolni a „gazdasági növekedést", de intenzíven keresi a „hiányzó termelési tényezőt", amely megmagyarázhatja a modern növekedés meg nem magyarázott „maradékát".[7] E mellett *Schultz* kifejti, hogy *Ricardo* és *Marx* nézetei a termelési tényezők mibenlétéről és a tőke fogalmáról nemcsak mára avultak el, de saját korukban sem feleltek meg a korabeli társadalomnak, mert „már akkor is hatalmas befektetést eszközöltek az emberi tőkébe".[8] Ezt azonban *Marx*ék figyelmen kívül hagyták, és a tőkét rendszerint fizikailag megragadható formákra egyszerűsítették, a munkaerőt pedig tőkementes termelési tényezőnek tekintették.[9] Pedig már régen tudjuk – írja *Schultz* –, hogy a fizikai tőke sokkal kevésbé fontos történeti tényező az emberi tőkéhez viszonyítva, mint azt *Marx* hitte.[10]

Nincs szándékunkban oknyomozást folytatni, hogy kitűnhessék, hogyan jutott *Schultz* a következtetésre: *Marx* – fontosságát tekintve – az „emberi tőkét" a fizikai tőke után sorolja. De a mai magyar társadalom gazdasági megújításának elméleti és gyakorlati lehetőségeit keresők, az „emberi tőkét" működtetők számára talán nem haszontalan annak a problémának a rövid körüljárása, hogy ténylegesen hiányzik-e a marxi társadalomfelfogásból az a bizonyos – *Schultz* által megtaláltnak vélt – „tényező". Az, amely nemcsak a gazdasági növekedést, hanem esetleg annak hiányát is segíthet megérteni, sőt a gazdasági folyamatokkal együtt járó, illetve azokat hordozó, reprezentáló stb. egyéb, pl. a társadalom mezo- és mikroszerkezeti, részben ideológiai, részben értékhierarchiabeli változásainak magyarázatához is közelebb visz.

A kérdés tehát most „csak" ez: valóban fontosabb történeti tényezőnek tekintette-e a fizikai tőkét az emberi tőkéhez való viszonyában *Marx?* Az a *Marx*, aki mellesleg nemcsak „klasszikus közgazdász", de enciklopédikus társadalomtudós is volt, és mint ilyen a társadalom újratermeléséhez nélkülözhetetlen úgynevezett termelési tényezőket nemcsak közgazdasági, hanem szélesebb, társadalomelméleti értelemben is vizsgálta, meghatározta.

A válasz megadásához többféle úton indulhatunk és juthatunk el. Közülük a következő, egyszerűen átlátható összefüggésrendszert választjuk.

A marxi termelési tényezők

A marxi társadalomelméletben egyértelműen megfogalmazódik: minden társadalom létének és újratermelésének feltételeit a következő *három* legfontosabb termelési tényező összekapcsolódása adja. Ezek a termelési tényezők az ember, a termelési-munkaeszközök és az emberek közösségének valamilyen formája.[11] A társadalmi újratermelés e három szükséges és elégséges tényezőjének feltétlen összekapcsoltságát talán fölösleges is külön hangsúlyoznunk, abban a vonatkozásban, hogy az emberi közösségek már eleve magukban foglalják az összekapcsoltság folyamatát. Éppen annak formáiként és/vagy folyamataiként érzékelhetjük őket. Ám egy másik – éppen témánkkal összefüg-

gő – vonatkozásban mindenképpen szükséges kiemelnünk az emberi közösségeket, mint olyan folyamatokat és/vagy formákat, amelyek mind az emberek, mind a termelési szerszámok és az emberek nemzedékeit időben és térben összekapcsolják. Mert ha a három termelési tényező között bármiféle aktuális – és nem genetikus – társadalmi rangsor elképzelhető, úgy abban az emberi közösségeknek lesz primátusa.[12]

Az állítás egyszerű indoka: mind maga az egyes ember – már fizikai létében is – elsősorban társadalmi lényként, mind a munka- és termelés eszközei az emberi közösségek által termelve jelennek meg, azoknak mintegy máslétei, attól elkülönült, de azokban testet öltő individualizációi.[13] Csak amíg az emberi individuum a közösségek eleven, addig a termelés eszközei a közösségek holt manifesztuma.[14] Éppen ezért nem véletlen, hogy *Marx* a közösségek fejlettségétől, azaz funkcióinak gazdagságától, és a közösségek érintkezésének kiterjedtségétől, azaz egymásravonatkozásuknak gazdagságától származtatja az emberi gazdagságot.[15] A marxi társadalomelméletben ezért is kap a termelési tényezők között *az emberi közösség* megkülönböztetett figyelmet, ezért lép az elő – ellentétben *Schultz* állításával – a legfontosabb termelési tényezővé.[16]

A schultzi human capital

Természetesen nem véletlen, hogy a közösség ebben a legáltalánosabb értelemben, amikor az az emberi társadalmiság megjelenésének egy átlagos, általános formája, nem tűnik fontos termelési tényezőnek a polgári közgazdaságtanban. Egyrészt azért nem, mert a fenti alakjában még túl általános egy szaktudomány kategóriarendszere számára. Másrészt azért sem, mert az egyes társadalmi formációk konkrét közösségeinek, közösségi viszonyainak vizsgálata okvetlenül beleütközik a polgári közgazdaságtan számára megoldhatatlan társadalmi ellentmondásba – az osztályviszonyok, sőt tágabban értelmezve a termelési viszonyok – antagonizmusába. Harmadrészt azért nem, mert a közösség termelési tényezőkét, azaz „tőkeként" a legkevésbé kvantifikálható. Ez a hiányossága pedig igen nagy súllyal eshet latba például *Schultz*nál is, amikor az ő legfőbb törekvései közé tartozik a „humán capital" termelésével és újratermelésével kapcsolatos társadalmi ráfordításoknak, mint beruházásoknak a számíthatóvá, számba vehetővé tétele. Már így is érdemnek kell tekintenünk – mint azt *Somogyi Ferenc* is megjegyzi[17] –, hogy *Schultz* más közgazdászokkal ellentétben nem riad vissza az emberi munkaerő tőkeként való felfogásától. Azon a véleményen van, hogy az emberekbe befektetett tőke természetszerűleg vonja maga után az emberi munkaerő tőkekénti számbavételét, amelyeknek ilyenten felfogásakor el kell tekintenünk mindenféle morális és filozófiai aggálytól.[18] *Schultz* mindössze három kiemelkedő nevet talál azon kevesek között, akik az emberi lényekre, mint tőkére tekintettek[19] – pedig, írja – „az emberre nézve nem lealacsonyító . . . az, ha önmagát tőkejószágnak tekinti".[20] Ellenkezőleg! Minthogy *Schultz* a gazdasági törekvéseknek a szabad embert kell szolgálnia,[21] a szabad emberek jólétük növeléséhez éppen az önmagukba való beruházás, azaz választási lehetőségeik bővítése útján juthatnak közelebb.[22]

Schultz fenti kitételével egyet is érthetnénk, ha eltekinthetnénk attól a nem lényegtelen különbségtől, amely a „szabad ember" schultzi és marxi tartalma között feszül. Ám éppen ettől a tartalomtól nem lehet eltekinteni, mert a marxi „szabad ember" fogalmában implicite benne van a közösségi viszonyaiban, közösségei által szabaddá váló ember képzete,[23] ez a tartalom pedig a schultzi „szabad ember" fogalomból természetszerűleg hiányzik. Ott, a szabad ember a másoktól, mások ellenében és ellenére „szabad" tartalmat inkább fedi.[24]

Mindenesetre figyelemre méltó az a schultzi kiindulópont, amellyel az emberi tőkébe való beruházás vizsgálatánál találkozunk: „az emberek a nemzetek gazdagságának fontos részét alkotják,[25] és az emberi tőke erejét mutatja, hogy „az emberek termelőképessége napjainkban sokkal nagyobb, mint a vagyon összes egyéb formái együttvéve".[26] Ám a folytatás meglepő: az emberi erőforrásokat a termelőeszközök állítják elő, az emberi tőke tehát beruházás, sőt technikai beruházás eredménye – írja *Schultz*.[27] De hát a termelőeszközöket és a technikát nem az ember állítja elő? Illetve miben mutatkozik meg az emberi termelőképességnek a vagyon összes egyéb formáihoz

vett fölénye, ha ez a fölény nem a vagyon egyéb formái termelőképességét sokszorozza meg? – kérdezhetjük joggal.

Az emberi termelőképességről

A továbbiakban röviden azt vázoljuk mennyiben választható el egymástól az ember és a közösség mint termelési tényező, illetve mennyiben tekinthető a schultzi értelemben vett tőkének a közösség maga?

Bár *T. W. Schultz* pontosan nem definiálja, hanem inkább csak kifejti[28] a *human capitalt*, azért arra mégis következtethetünk, hogy azon a természettől átlagosan adott emberi termelőképességnek az adott társadalmi lehetőségek általi megsokszorozódását érti.[29] Az emberi termelőerőnek elsősorban a tanulás, képzés útján történő akkumulációját, azoknak a potenciális képességeknek az összességét, amit az ember az önmagába való szellemi beruházással felhalmozhat és szükség esetén mozgósíthat.[30] Ezzel szemben a marxi társadalomelméletben az emberi termelőképességekbe mindig beleértendők a termelőerők mellett azok az emberi termelési viszonyok is, amelyek vagy fokozzák, vagy fékezik az emberi termelőerők mennyiségi és minőségi növekedését, azok hasznosíthatóságát. Igaz, többnyire a marxista politikai gazdaságtan is eltekint attól, hogy a termelési viszonyok termelőerő, és a termelőerők termelési viszony jellegét kölcsönösen számításba vegye a modern társadalmak gazdasági viszonyainak elemzésénél,[31] legfeljebb megjegyzi, hogy az „emberi tényező", a termelő ember gazdasági, termelő magatartását saját társult, kollektív, közösségi viszonyai is befolyásolják.[32] Magyarországon is csak az utóbbi néhány évben történtek kísérletek arra, hogy az emberi termelőerő növelésének lehetőségét a termelési viszonyoknak az adott struktúrán belüli viszonylagos változtatása tükrében vizsgálják, és komolyan keressék a módját annak, hogy a termelés viszonyainak változtatásával a termelőerők növelésének legalább elméleti alapjait megvessék.[33] Az emberi közösségek termelőerő növelő, változtató szerepe így nemcsak a polgári, de a marxista közgazdaságtannak is kissé elfelejtett és a mai viszonyokra nézve kidolgozatlan területe. De míg az előzőben a marxi termelési tényezők elméletének osztálykorlátok miatti elvetése, addig az utóbbiban a szocialista gazdaságok fejlődésének belső sajátosságai, üteme stb. magyarázzák e hiányosságot.

Marx a termelés kulcstényezőjéről

Ám térjünk vissza a közösségek és az emberi termelőképesség kapcsolatának marxi kölcsönhatásához. *Marx* több művében[34] feltárja azt a társadalomtörténeti folyamatot, amelyben a prekapitalista formációkra oly jellemző emberi termelőképességek összhangja felbomlik és az emberi közösségek, mint emberi összeműködések társadalmi szerepe megváltozik. Történetileg megszűnik tehát az az állapot, amelyben a legfőbb termelőerő maga a közösség, az a többé-kevésbé természetadta társulás, amely a termelési viszonyok összességét is jelenti. Más szóval történelmi folyamatot tételez fel az a kapitalizmus időszakára megszilárduló helyzet, amelyben immár el van választva egymástól a termelőerő és a termelés viszonyai (társulásai, közösségei stb.) olyannyira, hogy fejlődésük módja, formája és üteme stb. is megkülönböztetett. Ez a szétválasztás vezet az elkülönüléshez, majd az elidegenedéshez.[35] De ez a szétválasztás mégis csak viszonylagos, mert a termelő egyének továbbra is csak egymással társulva, csak termelő közösségekben képesek mind saját erőik, mind az anyagi javak stb. újratermelésére. Sőt, csak a termelő egyének társultságának, összeműködésének, illetve kooperációjának mennyiségi és minőségi fokozásától származhat az egyes egyén termelőerőinek mindennemű növekedése. E tény elismerésével azonban nem kevesebbet, mint azt is állítja *Marx*, hogy a termelés legfőbb és legfontosabb, vagyis kulcstényezője továbbra is a termelő egyének közössége marad.[36] Más szóval a tőkés termelés körülményei között az osztályharcnak minden, de legfőképp a gazdasági formája nem az egyes ember, hanem az emberi összeműködés által magában az összeműködésben keletkező termelőerő többlet megtartásáért vagy kisajátításáért

folyik. *Marx* világosan megfogalmazza ezt akkor, amikor arról ír, hogy az emberi termelőképességek maximumát úgy lehet csak elérni, ha az ember saját termelőtársulásaiba objektíve és szubjektíve is egyaránt és egyidejűleg beletartozik.[37] A tőkés társadalom átlagegyéne számára ez a lehetőség nem áll fenn. A termelőközösség itt a munkás számára objektívum, de ő a termelési folyamatban objektívum nélküli; míg a tőkés számára ugyanez a közösség a munkás szubjektumához tartozó, ám ő csak a termelés objektív feltételeivel (az anyagi, tárgyi stb. objektumokkal) rendelkezhet.[38] Tehát az a bizonyos hiányzó tényező, amely után – mint *Schultz* véli – azért kell kutatni, hogy meg tudjuk magyarázni a „gazdasági növekedés meg nem magyarázott maradékát", véleményünk szerint nem más, mint az emberi összeműködés kisajátításából (elsajátításából) származó, termelésbe fogott többlettermelőerő, azaz a közösség, amelyet a tőkés társadalmi berendezkedésben időlegesen, egy bizonyos fokig elsajátítanak és így tőkésíthetnek. Ezt a kisajátíthatóságot pedig a munkásosztály a többi dolgozó rétegekkel együtt saját helyzetének relatív javítása érdekében maga is szorgalmazni kényszerül. Természetesen mindennek eleve feltétele az említett, az egyre hatékonyabb összeműködésben keletkező többlettermelőerő valóságos létrejövése. Ezért is írja *Marx*, hogy a munkások társulása, összeműködése a tőkés termelési módban nem egyszerűen a kooperáció egy történelmi formája, hanem maga a kooperáció.[39]

Konklúziók helyett

Úgy véljük *Marx* okfejtésének fenti, rövid felidézése elegendő ahhoz, hogy kiderüljön: *a)* egyrészt a *T. W. Schultz* által hiányzónak, illetve általa megtaláltnak gondolt termelési tényező már megtaláltatott a marxi társadalomelméletben, csak másképpen. A marxi elméletrendszerben az ember, a termelési eszközök és a közösségek, mint termelési tényezők, összefüggéseikkel együtt maradéktalanul elégségesek a gazdasági növekedés vagy csökkenés adott állapotának adekvát leírására akkor, ha e tényezőket nem összemossuk, de külön külön is megismerjük és számba vesszük kölcsönhatásukat. Az tehát, amit *Schultz*, mint „hiányzó" termelési tényezőt megtalált, sem az elméletben, sem a társadalmi praxisban nem hiányzott valóságos formájában. Hiányzott azonban a közgazdaságtudományból az emberi tőke, mint olyan schultzi kategória, amely a gazdasági növekedés vagy csökkenés magyarázhatóságát nem hogy segíti, de akadályozza azáltal, hogy miközben az emberi termelőerőt önmagában tőkeként tételezi, nem tételezi a tőkét termelési viszonyként. *b)* Másrészt nyilvánvalóvá válik: szó sincs arról, hogy *Marx* a fizikai tőkét az emberi tőke valamilyen formájának elébe helyezné – fontosságát tekintve –, hanem éppen az emberi közösségeket tekinti a termelés legfontosabb tényezőjének.

Marx nem szorul rá, hogy „megvédjük" *Schultz* állításaival szemben, de a magyar társadalom társadalmi és gazdasági viszonyainak adekvát elemzése nem nélkülözheti a fenti marxi gondolatok tartalmának adaptációját. Nevezetesen annak vizsgálatát – és itt most fordítsuk meg a schultzi összefüggést – mi segíthet többek között megmagyarázni a nem kellő gazdasági növekedés „meg nem magyarázott maradékát". A nem kellő ütemű növekedés magyarázata ugyanis feltétlenül összefügg azzal, hogy itt a termelő egyének objektíve és szubjektíve is kellő és lehetséges mértékben benne vannak-e termelő-közösségeikben, és ezáltal létrejöhet-e egyáltalán a mai gazdasági szerkezetben az emberi összeműködés fokozásától elvileg elvárható termelőerőtöbblet? Vagy másképpen: képesek vagyunk-e az emberi közösségeket, mint legfőbb termelési tényezőket a gazdasági növekedés szükségleteinek megfelelően működtetni és átalakítani?

JEGYZETEK

1. Vö. pl. *Erdősi Gyula:* Innovatív csoportmunka és a szervezés. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest, 1982.

2. Vö. pl. *Ágh Attila:* A termelő ember világa. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. *Kozma Ferenc:* Mire képes a magyar népgazdaság. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. *ifj. Marosán György:* Újítás és kockázat. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1984. *Kornai János:* Ellentmondások és dilemmák. Magvető, Budapest, 1983. *Liska Tibor* munkássága, továbbá *Vámos Tibor:* Hazánk és a műszaki haladás. Magvető, Budapest, 1984.
3. *Ágoston Mihály:* Önismeretünk és a technikai műveltség = Társadalmi Szemle, 1985. 10. és a cikk nyomán elindult eszmecsere a Társadalmi Szemle 1985. 10., 11., és 1986. 1. számában.
4. *Theodore W. Schultz:* Beruházás az emberi tőkébe. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.
5. Vö. *T. W. Schultz:* 4. lábjegyzetben i. m. 29. o.
6. Uo. 27. o.
7. Uo. 25. o.
8. Uo. 263. o.
9. Uo. 27. o.
10. Uo. 262. o.
11. Vö. *Marx:* A tőkés termelést megelőző formák. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 8–50. o. és *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970. 66–78. o. stb.
12. Vö. *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/I. k. 73–80. o., 86–87. o.
13. Vö. uo. 74., 75. o.
14. *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 52–54. o., 69–74. o.
15. Uo. 66–72. o.
16. Uo. 140–141. o.
17. *Somogyi Ferenc:* T. W. Schultz: Beruházás az emberi tőkébe c. könyvéről írt recenziója. Tájékoztató A MM. M-L. Oktatási Főosztály kiadványa, 1984/8.
18. *T. W. Schultz:* 4. lábjegyzetben i. m. 49. o.
19. Uo. 50. o.
20. Uo.
21. Uo. 49. o.
22. Uo. 50. o.
23. *Marx:* 14. lábjegyzetben i. m. 140. o.
24. *T. W. Schultz:* 4. lábjegyzetben i. m. 495. o.
25. Uo. 49. o.
26. Uo. 49. o.
27. Uo. 51. o.
28. Vö. *Somogyi Ferenc* idézett recenziója 204. o.
29. *T. W. Schultz:* 4. lábjegyzetben i. m. 49–71. o.
30. Uo. 273–277. o.
31. Lásd bővebben *Bender Katalin:* A közösség mint termelőerő. BME ML. I. Közleményei 1983–84. 90–100. o.
32. A 2. hivatkozásban említett szerzőknél is ez a jellemző.
33. Vö. uo., de elsősorban *Liska Tibor* munkássága és pl. *Bársony Jenő–Siklaky István:* Néhány gondolat a szocialista vállalkozásról = Közgazdasági Szemle, 1984. 11. 1363–1372. o.
34. Vö. *Marx:* A tőkés termelést megelőző formák; A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; A német ideológia stb.
35. Vö. *Marx:* 14. lábjegyzetben i. m. elős és második kézirat 7–61. o.
36. Vö. *Marx:* A tőkés termelést megelőző formák. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 32–48. o.
37. Uo. 39., 49. o.
38. Uo.
39. *Marx:* A tőke. MEM 23. k. 314. o.

SZABÓ MÁTÉ

A TÁRSADALMI MOZGALMAK ÉS ÚJ TÍPUSAIK ELMÉLETI ELEMZÉSÉHEZ*

A társadalmi mozgalmak kutatásának ma különös aktualitása van az NSZK-ban. Az ún. „új társadalmi mozgalmak" különböző irányzatai itt szerveződtek a világon egyedülállóan sikeres, egységes párttá, és váltak ezzel a politika- és társadalomtudományok kiemelkedő fontosságú témájává.[1] Az aktualitás és a politikai jelentőség azonban gyakran inkább „mennyiségi-szélességi" értelemben inspirálja a politikai és tudományos publicisztikát. Se szeri, se száma azoknak a különféle népszerű sorozatokban megjelenő könyveknek, amelyek a jelenség komplexitásának inkább csak redukcióját, mintsem a magyarázatát nyújtják. Kialakult a kategóriáknak és a fogalmaknak egy olyan készlete, amelyet ma már a téma kapcsán az aktuálpolitika és a publicisztika is használ, illetve alkalmaz. A „régi" és az „új politika" különbsége a poszt-materialista értékrend, a társadalmi bázis heterogenitását megalapozó „érintettség", a bázisdemokrácia modellje és ellentmondásai, a fundamentális kompromisszumképtelenség, az egy témára orientált *(single issue)* jelleg mind az új társadalmi mozgalmak szociológiai-politikatudományi kutatásából kerültek át az e mozgalmakkal foglalkozó szélesebb közvéleménybe, illetve maguknak e mozgalmaknak az önértelmezésébe és elemzésébe. A jelenséggel kapcsolatos reflexiók és önreflexiók „eltudományosodása" azonban megmarad az aktuális orientáció következtében a „kézzelfoghatóság", a „mindennapiság" szintjén, s ez befolyásolja a „keresletorientált" tudományos publicisztika gondolkodását is, amely ily módon néha előfordul, hogy a gyakorlat szemüvegét ölti magára.

A gyakorlati orientáció, az aktualitásra vonatkozás örvendetes tendenciák, ám csak akkor hoznak igazán komoly eredményt, ha a tudomány, az elmélet, a saját törvényszerűségeinek és szemléleti sajátosságainak megfelelően dolgozza fel ezeket a követelményeket. Ez pedig éppen a gyakorlat és a mindennapok közvetlenségétől való elfordulást, a hosszabb távú történeti és prognosztikus perspektívák elemzését, az önálló elméleti kategóriarendszer kidolgozásának igényét jelenti. Ebbe az irányba mutat *Joachim Raschke* hamburgi politológus a „Társadalmi mozgalmak. Történeti-szisztematikus vázlat" című könyve[2], amely a szerző több éves történeti és elméleti kutatásainak eredményeit foglalja össze 500 nagyalakú oldalon, s mérföldkőnek tekinthető mind általában a társadalmi mozgalmak, mind különösen az új társadalmi mozgalmak kutatásában.

Raschke és munkatársai már 1979-ben, az elsők egyikeként jelentettek meg elemző munkát az NSZK-beli új mozgalmak párttá szerveződéséről[3]. *Raschke* a politológiai pártkutatásban szerzett nevet magának, s így az új pártok problémaköre legsajátabb témájához tartozott. Azonban az NSZK-ban ő lett az egyike azon keveseknek, akik meglátták: az új pártok mögött az új mozgalmak a fontosak, és a pártkutatás önmagában nem elégséges keret ezek vizsgálatához. Így fordult Raschke – megőrizve korábbi pártelméleti témáját és érdeklődését is[4] – a társadalmi mozgalmak elmélete és kutatása felé. Jóllehet „megismerési érdeke" az új mozgalmak elemzése volt, de rá kellett ébrednie, hogy az NSZK-ban általában a társadalmi mozgalmak kutatásával kapcsolatosan olyan hiányok vannak, amelyek megkerülhetetlenné teszik az általános mozgalomelméleti és történeti orientációt.

Raschke a Hamburgi Egyetem Politikatudományi Intézetében már 1982 óta dolgozott könyvének kéziratán, amelyből egyetlen részletet sem publikált előzetesen, csupán szemináriumokat tartott a kapcsolódó kérdésekről.

A munka megjelenése tulajdonképpen „egy csapásra" vitte bele az élénk, diszkurzív nyugatnémet társadalomtudományi közéletbe *Raschke* koncepcióját (a mű méltatásának és vitájának dokumentumai egyelőre még nem ismeretesek). Jellemző, hogy hasonló általános, elméleti jellegű munka, amely akkoriban szintén aktuális mozgalmi jelenségek, a diákmozgalom és az ellenkulturális mozgalom kihívására született meg, az NSZK-ban csak 1978-ban jelent meg, *Otthein Rammstedt* tollából.[5]

Feltűnő ez a hiátus, mivel az angolszász, a francia és az olasz társadalomtudományokban a társadalmi mozgalmak kutatása már régóta legitim része a társadalomtudományok rendszerének[6]. Részben ez az oka, hogy a politológus *Raschke*nak fel kellett vállalnia a téma történeti aspektusának áttekintését és feldolgozását, a „német mozgalmak" történetének bemutatását, és általános szociológiai, sőt bizonyos szociálpszichológiai vonatkozásaik feltárását is. Jóllehet e témakörben nélkülözhetetlen az interdiszciplinaritás, mégis, ez az óriási feladat nem nehezedik az egyes szerzők vállára ott, ahol már differenciálódtak a kutatások egyes alapirányzatai. Ennek híján viszont az aktuális téma kutatójának kell megírnia a mozgalomtörténet és elmélet alapjait – ami persze óhatatlanul aránytalanságokat eredményez, ám a kutatások jelenlegi stádiumában ez elkerülhetetlen, s a feladat bátor felvállalása mindenképpen tiszteletreméltó.

Mi az oka annak, hogy az NSZK-ban nincsen a más fejlett tőkés államokhoz hasonlóan differenciálódott mozgalomkutatás, jóllehet itt jelentkeznek a legélesebben az új típusú mozgalmak? Miért nem vette/veszi észre az NSZK-ban az új társadalmi mozgalmakkal foglalkozó kutatók jó része, hogy sajátos társadalmi-politikai jelenségszférával foglalkozik, amelyben hiányoznak az alapkutatások? *Raschke* maga ad választ erre a problémára könyvének bevezetőjében: ez a meglepő elméleti deficit abban az országban, amely számtalan nagy mozgalom és mozgalomelmélet szülője volt, a német politikai kultúra stabilitás-rend orientálta alapjaiból ered, amelyek sokszor eredményeztek represszív állami fellépést a társadalmi mozgalmakkal szemben, az állam és a fennálló rend radikális és erőszakos ellenzékévé változtatva ezzel e mozgalmakat. Főleg a fasiszta, a nemzetszocialista mozgalom, s ennek a világméretű következményei a második világháborúban, illetve Németország egységének felbomlását eredményező hatásai hagytak máig tartó nyomokat a társadalmi mozgalmak megítélésében a nyugatnémet politikai kultúrában. „1945 után a társadalmi mozgalom olyan tabu maradt, amelyet később a diákmozgalom, majd a mai új társadalmi mozgalmak sem voltak képesek felszámolni. A politikai kultúra megoszlott a mozgalmi témában. Az idősebbek megmaradtak az elutasításnál, vagy a legjobb esetben ambivalens állásfoglalásuknál a mozgalmakkal kapcsolatosan: ≫ soha többé mozgalmat ≪ hangzott a náci időszak egyik tanulsága számukra. Az elkötelezett fiatalok azonban új viszonyt alakítottak ki ezzel a társadalmi cselekvésformával kapcsolatosan."[7]

Az aktuálpolitika belejátszása az elméleti orientációk kialakulásába ilyentén a mozgalomkutatás gátjává lett, amelyet az orientációs változások sem tudtak közvetlenül felszámolni. E folyamat megindítása – hiszen *Rammstedt* műve folytatók nélkül maradt – *Raschke* könyvének olyan történeti érdeme, amely hosszú időre megkerülhetetlenné fogja tenni ezt a munkát az NSZK-ban, még akkor is, ha a további kutatások talán nem azt az utat választják majd, amelyet a szerző számukra javasol.

Koncepció és kritika

Raschke könyvének végén maga foglalja össze, hogy mit tekint kutatásaiból a fő tanulságoknak a további vizsgálódások számára. Szerinte ezek az analitikus kategóriarendszer kidolgozása a társadalmi mozgalmak magyarázatára, a társadalmi mozgalmak történeti tipológiája, és a társadalmi

mozgalmak tematikus orientációik szerinti elkülönítése. Ebből a felsorolásból is látszik, hogy a könyv, alcímével ellentétben, inkább szisztematikus-történeti, mintsem történeti-szisztematikus jellegű. A szerző célja a mozgalomelmélet rendszerbe foglalása, mégpedig saját véleményének pozitív kifejtése révén, és nem elődeinek bírálatával. Így néhány utalást és nagyon rövid eszmefuttatást leszámítva, *Raschke* nem vonultatja fel és nem bírálja a megelőző kül- és belföldi mozgalomelméleti kísérleteket, csak pozitív hivatkozásaiból követhetjük végig kapcsolódásait a megelőző tradíciókhoz. Talán nem ártott volna egy irodalomelemző, és -kritikai fejezet, vagy akár egy kommentált bibliográfia, amely ezeket a témával foglalkozók számára is nehezen követhető kapcsolódásokat, avagy a „beszédes hallgatást" – így a francia szociológus, *Alain Touraine* megalkotta szociológiai intervenciós módszer, illetve kutatás[8] kapcsán – explicitté tehette, megmagyarázhatta volna.

Eredeti megoldással kapcsolódik össze az elemzésben a szisztematikus és a történeti megközelítés: a szerző művének elején[9] ad egy rövid, általános áttekintést a „német mozgalmak" változó történeti típusairól, s ezt a vázlatot a továbbiakban az egyes témakörök szisztematikus szempontjai szerint mélyíti el. A mozgalomtörténetből így csak német példákat kapunk, és persze joggal merül fel az igény az összehasonlító adatok, folyamatelemzések iránt, hiszen már a kutatás állásából is látjuk, hogy a mozgalmak történetében is érvényesült a „német külön út".

Ezt az igényt, az említett elmélettörténeti és kritikai résszel együtt persze nyomban feledtethetik a nagyalakú mű terjedelmi korlátai – amelyet a világos szerkesztés és a példás tagolás tesz ennek ellenére könnyen kezelhetővé. Azonban a csak a saját elméletére, illetve a német mozgalomtörténetre orientálódó munka ad egy olyan nagyon nagyfokú szemléleti zártságot, amelyet a társadalmi mozgalmak „nyitott" témájában talán egy kissé oldani kellene. Ez a zártság viszont kidomborítja a karakterisztikus megközelítés világos profilját.

Mindezt a történeti rész sínyli meg, amely – érthetően és joggal – kizárólag a történeti kutatások másodelemzésén alapul, és nem elsődleges forrásokon. A történeti aspektus gyakran inkább csak példálózást jelent az egyes témák kapcsán, és kivételesek az olyan részek – mint pl. a német munkásmozgalom hatalmi- és kultúraorientációjának vizsgálata[10] –, amelyekben rögtön érezzük azt a többletet, amit a mozgalomelméleti szempontok jelentenek a történeti kutatás számára. A mű fő erénye így a szisztematika marad, és a történetiség feloldódik egy evolúciós tipológiában, amelynek a modernizáció elmélete adja meg az alapjait. Tagadhatatlan, és a szerző nem is tagadja, hogy politológus-szemmel írta meg munkáját. A téma azonban mélyen belenyúlik a történettudomány területébe, és ennyiben rögtön a továbbgondolás és -kutatás lehetőségét és szükségességét veti fel a történettudomány szemléleti kereteiben.

A mű zártsága és szisztematizáltsága kiválóan alkalmas a tan- és kézikönyv-funkciók betöltésére, ám csupán a politológiai esettanulmányok szintjére is nehezen transzformálható általános elméletként, illetve metodológiaként. *Raschke* maga csak a viszonylag röviden, és általános síkon alkalmazza saját elméletét eredeti témájára, az NSZK-beli új társadalmi mozgalmak problémáira,[11] s itt is inkább az elméleti elemzés eredményeit foglalja össze, illetve merít a már meglévő kutatásokból. Azt hiszem, hogy a társadalmi mozgalmak kutatásának és elméletének kialakult és differenciált rendszerével jellemezhető országokban érvényes azon követelményrendszer, miszerint az elmélet legyen alkalmas a kutatás orientálására, épüljön alapkutatásokra, és termékenyítse meg azok metodológiáját, aligha vihető át erre az NSZK-ban az „első fecske" szerepét betöltő, s ilyenként roppant impozáns vállalkozásra. Azonban a nyugatnémet kutatások remélhető kibontakozása feltehetőleg ilyen irányba visz majd, illetve felveti a közvetítésnek azt a problémáját az elmélet és a kutatás gyakorlata között, amelyre az egyik legérdekesebb és ellentmondásosabb választ *Alain Touraine* szociológiai intervenciós módszere adja.

Úgy tűnik, hogy az elmélet-gyakorlat viszonynak ez a feszültségektől terhes izgalma nincsen jelen *Raschke* munkájában, amely az új társadalmi mozgalmakhoz való kapcsolódásának dacára kissé az akadémizmus légkörét és a pozitivista evolúcionizmus hangulatát hordozza számomra. Szívesebben láttam volna kevesebb elegáns, de sokszor üres szisztematikát, kevesebb magabiztosságot az eltérő véleményekkel szemben, és több, termékenyebb birkózást a történetiség és a gyakorlat prob-

lémáival. Persze mindennek ára van a „gondolkodás ökonómiájában", és ha *Raschke* más vonalon „fizetett" is elegáns sémáiért, mégis szert tett olyan „nyereségre", amely megérte ezt az „árat".

Elemzési keret

Tekintsük át röviden *Raschke* munkájának főbb hozzájárulásait a társadalmi mozgalmak elméletéhez, persze csupán ízelítőt nyújtva e hatalmas munka gazdagságából. Mi a társadalmi mozgalom *Raschke* szerint? „A társadalmi mozgalom mobilizáló kollektív cselekvő, amely bizonyos kontinuitással rendelkezik, magas szimbolikus integráció és alacsony szerepspecifikáció alapján, különféle szervezet- és akcióformák segítségével alapvető társadalmi változás létrehozásának, meggátolásának, avagy felszámolásának célját követi."[12]

„A társadalmi mozgalmak változáson alapulnak és változással végződnek. A társadalmi változás termékei. Ezért magyarázatukhoz makroszintű elemzési keretre van szükség. A társadalom ellentmondásaiból keletkezve, a társadalom alrendszereire és egészére hatnak."[13] A mozgalmak működését leíró és magyarázó makroelemzési analitikus kategóriarendszernek a kifejtése, a különböző mozgalomtörténeti periódusokban és típusokban való összehasonlítása adja a könyv gerincét (6.–16. fejezet).

Tekintsük át az elemzési keret fő kategoriális csomópontjait.

a) *Okok.* A társadalmi mozgalom kialakulása, keletkezése a különféle szinteken, a társadalmi struktúra, a társadalmi problémák, a szociálpszichológia és az interakció vonatkozásában.
b) *Célok.* Közvetlen kapcsolatban állnak az okokkal, irányuk a mozgalom keletkezését kiváltó tényezők módosítása.
c) *Mobilizáció.* A mozgalom rendelkezésére álló különféle „források" (anyagi és személyi támogatás, médiák stb.) aktiválása a célok elérésére. Altémái: csoportstruktúra, rekrutáció, szervezet, vezetés, „demobilizáció".
d) *Akció.* A mozgalom és a külvilág között közvetítő cselekvés, a célok megvalósításának kísérlete, amely meghatározott stratégiát követ.
e) *Közvetítés.* Külső támogatás a mozgalom számára más mozgalmaktól, illetve nem-mozgalmi képződményektől (pl. párt), amely intézményes közvetítőkön keresztül bekapcsolja a politika folyamatába.
f) *Ellenőrzés.* A társadalmi mozgalmakkal szemben fellépő ellenhatalmak és viszonyuk a mozgalomhoz. A társadalmilag érvényes normatív mintát védik a változással szemben, ugyanakkor a normák módosítását is intézményesíthetik; ennek felel meg két stratégiájuk, a status quo represszív védelme, illetve a reform.
g) *Szituatív tényezők.* A társadalmi-politikai összrendszer hatásainak érvényesülése a mozgalom cselekvési szférájára. A mozgalom kialakulását segíti a válság, akadályozza a stabilitás állapota.
h) *Társadalmi változás.* A társadalmi mozgalom keletkezésének kiváltója, illetve hatásainak esetleg „sikeres" eredménye az össztársadalom és a társadalmi alrendszerek szintjén.

Tipológizálási kísérlet

A társadalmi mozgalmak különféle, a modernizáció szakaszainak megfelelően elválasztható típusai karakterisztikus különbségekkel jellemezhetőek az elemzési keret összes csomópontján. A tipológia alapjai: a domináns mozgalom jellege, társadalmi bázisa, a centrális problémakomplexum és a mobilizáció típusa. A modernizáció szakaszolását *Raschke* az ipari társadalom kialakulása, az „ipari előtti-modernizálódó" szakasz, az ipari társadalom és a posztindusztriális társadalom hármasságával oldja meg.[14] A szakaszolás alapja a német, illetve a nyugatnémet történelem elemzése, így az más országok, illetve más típusú társadalmi fejlődés esetén módosításra szorul.

● *A modernizálódás szakaszát* (1789–1850) a decentrális, az egyesületi típusú szerveződés, az „ideális", az eszmék és a nyilvánosság vitáinak talaján végbemenő mobilizáció jellemzik, uralja az

egyesületi típusú kapcsolatrendszer. Nincsen tömeges mobilizáció, egységes ideológia, a formális szervezetek szerepe alacsony. Lazán és informálisan strukturált mozgalmi típusok terjednek el, amelyek között vezetők a polgárság mozgalmai. A jogállam és a demokrácia kérdései állnak a legfontosabb mozgalmak homlokterében.

● *Az ipari társadalomban* (1850–1960) a munkásmozgalom válik a társadalmi mozgalmak domináns, új típusává. A tömeges mobilizáció egyre inkább a formalizált-bürokratizált szervezeteken, és az egységesedő ideológiai irányzatokon keresztül zajlik. A diszkurzív, „ideális" nyilvánosság szerepe visszaszorul. A jóléti állam, a társadalmi redisztribúció problémája kerül a mozgalmak homlokterébe, a társadalmi egyenlőség alapértékének megvalósítása a céljuk.

● *A posztindusztriális társadalomban* (1960) újból megjelennek a modernizálódás szakaszának laza mobilizációs struktúrái az új társadalmi mozgalmakban. Ez a *Weber–Michels*-féle bürokratizációs-centralizációs tézis cáfolatát adja: nem alakult ki a modern „szolgaság háza". A szociokulturális szolgáltató szektor dolgozóinak, a bővülő posztmateriális értelmiségnek a mozgalmai új típusú mobilizációs formákat alakítanak ki, amelyek változó témákra orientálva *(projektorientiert)* teremtenek lazán koordinált mozgalmi hálózatot. A szociokulturális identitás problémái az új mozgalmak fő témái.

A társadalmi mozgalmak különféle tipológiái általában bizonyos, az analitikus keret csomópontjai által kijelölt strukturális tényezők eltérésein alapulnak. Ezzel szemben Raschke a már ismertetett, a makrostrukturális változáshoz kötődő történeti tipológiát építi fel, és az össz-struktúra változásán belül utal az egyes kategoriális eltérésekre. Ez a makrostrukturális, evolucionalista elmélet a szubsztantív elmélet felé megy el, szemben a más megközelítésben formális-ideáltipikusan felépített tipológiákkal. Előnye az ideáltipikus megközelítésekkel szemben, hogy az összes változó egységes szemléletét adja a strukturális determináció tézise alapján. Hátránya viszont, hogy a társadalmi fejlődés olyan általános elméletétől vár alátámasztást, amelyet nehéz megalapozni, regionálisan differenciálni, a mikrostruktúrákhoz közelíteni. Ezeket a problémákat *Raschke* az itthon főleg a formációelméletek, másutt az egyéb „fokozatelméletek" képviselőihez hasonló magabiztossággal söpri félre, ám ezek valószínűleg azonnal problémákat okoznának az empirikus orientációjú történeti-szociológiai vizsgálódások számára, amelyek az eddigi tapasztalatok szerint könnyebben párosíthatók az ideáltipikus-formális tipológiákkal[15], mint a makrostrukturális szubsztantív-evolucionalista elméletekkel. Az egyes strukturális tényezők (okok, mobilizáció stb.) kapcsán azonban *Raschke* is beépíti a különféle formális tipológiákat rendszerébe, s talán ez a párosítás fenntartható, összekapcsolható, kiegészíthető egymással a kétféle tipológia.

Raschke másik, szintén szubsztantív-makrostrukturális tipológiai javaslata a társadalmi alrendszerek funkcionális differenciálódásának elméletéhez kötődik.[16] Véleménye szerint a társadalmi mozgalom a társadalmi differenciálódás terméke,[17] ami a különféle mozgalomtípusoknak a társadalom különféle alrendszereihez, a szocioökonómiai, a politikai és a szociokulturális alrendszerekhez való hozzárendelésének szükségességét jelenti számára. A társadalmi mozgalmaknak szerinte sajátos „szelektivitásuk" van, ami azt jelenti, hogy alapjában egy társadalmi alrendszerre kell orientálódniuk, felépítésüknek egyetlen szféra törvényszerűségeihez kell igazodnia. Ez ellentétben áll a modern társadalmi mozgalmaknak a totális, teljes, minden szférára kiterjedő társadalmi változást célul tűző önértelmezésével, de a gyakorlatban ezt kikényszeríti a modern társadalmak differenciálódása, amely illúzióvá változtatja a totális mozgalom programját.

A társadalmi alrendszerek differenciálódásának alapján álló megkülönböztetés szerint a „hatalomorientált mozgalom", a politikai és/vagy szocioökonómiai alrendszerre orientált mozgalom; a „kultúraorientált mozgalom", a szociokulturális szférára orientált mozgalom, amely az egyén értékorientált megváltoztatását tűzi célul. A szociokulturális szféra „negatíven" határozható meg, mindazt jelenti, ami nem esik bele a pénz és a hatalom funkcionálisan irányított szféráiba. Mivel a modern, komplex, differenciált társadalmat nem lehet „egyetlen elvből" megváltoztatni, a mozgalmaknak strukturális felépítésük minden szintjén (célok, akcióformák stb.) alkalmazkadniok kell valamelyik szféra alapvető sajátosságaihoz – „szektorializálódásuk" szükségszerű. A társadalmi mozgalmak a különféle alrendszerek differenciálódásából és eltérő sajátosságaiból eredő problémákat dol-

gozzák fel, de működésük, a totális és végleges problémamegoldásra irányuló ideológiák és célok ellenére nem számolhatja fel ezt az állandó problémaforrást. A hatalom- és a kultúraorientáció megkülönböztetése végigvonul a kötetben az analitikus kategóriarendszer összes csomópontjainak magyarázatában.

Új társadalmi mozgalmak

Raschke kutatásainak kiindulópontját, az új társadalmi mozgalmakat külön fejezetben (17. fejezet) elemzi, és gyakran kitér rájuk másutt is, a mozgalmak történeti tipologizálása kapcsán, hiszen ezek alkotják szerinte a posztindusztriális szakasz uralkodó mozgalomtípusát.

Raschke a következőkben foglalja össze az új mozgalomtípus általános sajátosságait:

- Az egységes, zárt ideológia hiánya.
- Tematikus sokféleség és gyors téma (issue) váltás.
- A szervezeti rögződöttség alacsony foka, a bürokratizálás és a centralizálás hiánya, összekapcsolva a vezetőellenességgel.
- Az akcióformák változatossága, a direkt akcióformák kihangsúlyozásával.
- Az autonóm, de erős hálózati kapcsolódással rendelkező részmozgalmak sokasága.[18]

A társadalmi bázis vonatkozásában a szolgáltató szektor munkásai, a humán értelmiség, és a marginálisok összekapcsolódását hangsúlyozza. E „posztindusztriális koalíció" ellensége a „növekedésorientálta csoportok" koalíciója. *Raschke,* eltérően a posztindusztriális szektor növekedését és eluralkodását optimista módon prognosztizáló teoretikusoktól,[19] szkeptikusan ítéli meg a posztindusztriális koalíció esélyeit ebben a konfliktusban. Általában jellemzi az új társadalmi mozgalmakkal foglalkozó részt, hogy az egyébként e vonatkozásban igen mértéktartó szerző mintha itt e mozgalmakkal kapcsolatos, illetve az e mozgalmakban zajló politikai vitákhoz/vitákba akarna beleszólni, „belebeszélni".

Az új társadalmi mozgalmak posztindusztriális jellege *Raschke* szerint megmutatkozik mind problematikájuk, céljaik, témáik összeállításában, mind érvelésükben, mind tevékenységi orientációjukban, amelyet a politika és a gazdaság bürokratizált és piacorientálta szféráival foglalkozó indusztriális mozgalmakkal szemben a szociokulturális hangsúly jellemez. Ez az orientáció *Raschke* számára behatárolja az új társadalmi mozgalmak esélyeit az össztársadalmi problémamegoldásra, a társadalmi részrendszerek totális újjászervezésére, melyet gyakran célul tűznek – nem alkalmasak. Ám az össztársadalmi fejlődés lényeges résztémáit problematizálják és nyújtanak ezekhez alternatívákat. Az identitásválság, az értékváltozás, az osztálytársadalom differenciálódása, a jólét növekedése, a növekedés negatív hatásai és a politikai közvetítőrendszer zavarai azok a tényezők, amelyek a makrostrukturális, posztindusztriális tendenciákat az új mozgalmak mobilizációs mechanizmusává változtatják. A posztindusztriális változás nem jelenti a „modernség" avagy az „indusztrializmus" általános válságát, mint az alternatív mozgalmak teoretikusai hirdetik. Jelentősek a kontinuitás elemei az ipari és a posztindusztriális változás között, amelyek az utóbbi korlátaira utalnak.

Az új társadalmi mozgalmak céljai *Raschke* szerint alapvetően három alternatív típusú megoldás körül tipologizálhatók:

- A szociokulturális szféra kiterjesztése;
- a gazdaság és az állam önállósult alrendszereinek redukciója;
- a társadalmi alrendszerek komplexitásának redukciója, újraintegrálásuk a közösségben.

Jóllehet a modern társadalmak komplexitása, strukturális differenciálódása nem számolható fel, a különböző alrendszerek viszonyának állandó konfliktusainak megoldásában az alternatív mozgalmak javaslatai tanulsággal és ötlettel szolgálnak. Az elméleti radikalizmus, ám a gyakorlati szükségszerűségként jelentkező reformizmus e mozgalmak állandó belső ellentmondásaivá, dilemmáivá válnak, amelyet stratégiai, akciós, szervezeti és ideológiai síkon kell e mozgalmaknak feloldaniuk. (Így különösen a bázis és az intézmény, az állami és a társadalmi innováció, a rendszerfenntartás és

a rendszerváltoztatás, a hatalmi és a kultúraorientáció, az instabilitás, a csekély komplexitás és szervezettség, a reformizmus és a radikalitás ellentéteit.)

Raschke átgondolt, és az általánosság szintje felől közelítő elemzései az új társadalmi mozgalmak sok lényegi sajátosságára és belső ellentmondásosságára hívják fel a figyelmet. Itt is, mint az általános mozgalomelméleti résznél, érezhető a makroelemzés léptékeinek, és a társadalmi mozgalmak sokszínű valóságának feszültségekkel terhes viszonya. Az új társadalmi mozgalmak globális összehasonlítása a korábbi mozgalomtípusokkal mindenképpen az „értelmes absztrakció" szintjén van. Azonban a további kutatás számára ez a szint csupán a kutatást orientáló általános szemléleti orientáció „feloldandó zárójelét" jelentheti majd, és az e szinten tapasztalt homogenitást és közös profilt jelentősen árnyalja az új társadalmi mozgalmakat alkotó, erősen differenciált és eltérő karakterű mozgalmak valósága. A kötetnek ez a része így feltétlenül túlmutat önmagán: egyszerre tölti be a korábbi kutatások szintetizálásnak funkcióját, ugyanakkor e szintézissel egyben új minőséget alkotva, a további kutatások orientálására vállalkozik. A szerkesztés és a gondolatmenet jellege főleg az előbbi funkciót, a szisztematizáló, és némiképp talán „kanonizáló" oldalt domborítják ki, és kevésbé érzékelhetőek a nyitva maradt kérdések, a továbbgondolásra ösztönző problémák. Ez az akadémikus, pozitivista vonás, amely a könyv egészét jellemzi, különösen élesen szembetűnik ennél a semmiképpen sem „lezárt" témakörnél, ami így bizonyos feszültségeket, hiányzó láncszemeket mintegy „letompít" a kerek és merev evolúciós tipológiában. Ez a belső ellentét persze jellemez minden szisztematikus és átfogó tipológiát, ám mégis szívesen láttam volna a mű befejezésénél és az új társadalmi mozgalmak tárgyalásánál több kérdőjelet – talán „nyugodtabban" tettem volna le ezt a könyvet, amely jelen formájában ezt a szerintem izgalmas és eleven témát bizonyos lapos szárazsággal homogenizálja és ezzel „ki is oltja" Rendszerében. Korunk társadalmi mozgalmainak kutatásában követendőnek tartom a szociológiai intervenció *Touraine*-féle módszerének szellemét, amely az elméletet közvetlenül konfrontálja a valósággal, s így mind *Touraine*, mind *Raschke* merev szisztematikáját egyaránt megkérdőjelezi, és túlmutat rajtuk.

Tanulságok

Több vonatkozásban bebizonyosodott már, hogy a német tradíciók erőteljes hatásának maradványai ma is jelen vannak társadalomtudományunkban. A társadalmi mozgalmak kutatásában is erről van-e szó? Korántsem. Nálunk a társadalmi mozgalom éppen hogy nem vált tabuvá, hanem nagyon is előtérbe nyomult, legalábbis a történettudományban. Más baj van itt, mégpedig az, hogy a társadalmi mozgalom fogalma azonosult a munkásmozgalméval, s a kutatás is csupán a munkásmozgalomra orientált, a szocialista politikai rendszer sajátosságai következtében közvetlen politikai-legitimációs töltéssel.

Ez a tematikus beszűkülés elméleti is egyben. Amennyiben egy meghatározott mozgalomtípus azonosul *a* mozgalommal a kutatás számára, akkor valójában nem alakulhat ki reflexió a társadalmi mozgalom fogalmáról, típusairól, fejlődéséről. Pontosan ez a helyzet ma nálunk: a munkásmozgalommal kapcsolatba került mozgalmak csupán e kapcsolat szempontjából érdekesek a kutatás számára, e szempontból homogenizálódnak, s nem jön létre általános mozgalomelmélet sem.

A mozgalmak történeti és egyéb tipológiájának fő hiánya nálunk persze nem a posztindusztriális mozgalmak témája, amelyek nálunk nem alakulhattak ki. Ez a problémakör inkább a mai fejlett tőkés államok politikai rendszerét kutató szociológusok és politológusok számára érdekes. Fontos azonban az általános mozgalomelméleti megalapozás és a történeti tipológia a modernizációs mozgalmak és az ipari társadalom mozgalmai számára egyaránt, hiszen ezekben a munkásmozgalomnak az ipari társadalomban kialakuló dominanciája mellett még sok fontos mozgalomtípus játszott és játszik szerepet. Meg kellene írni a különféle típusú „magyar mozgalmak" össztörténetét, amely megvilágítaná a mozgalomtípusok változásait és változatosságát, és érdekes párhuzamokra és összehasonlításra vezethetne a hasonló német, angolszász és francia mozgalomtörténetekkel, valamint a más kelet-európai szocialista országok (pl. Jugoszlávia) hasonló kutatásaival.

A tematikus és elméleti orientáció kiszélesítéséből rengeteget profitálhatna a munkásmozgalom kutatása is, amely megszabadulhatna attól az „infantilis nagykorúságától", amelyet sokáig a marxista filozófiához hasonlóan élvezett. Addig, amíg nem ismerjük meg a polgári filozófia klasszikusait és modern irányzatait, nem vagyunk képesek igazán értékelni és megérteni a marxizmus teljesítményeit. Ugyanez a helyzet a csupán a munkásmozgalomra orientált mozgalomkutatással: amíg nem szolgál hátterül a más típusú társadalmi mozgalmak *sui generis* elemzése és az általános mozgalomelmélet, képtelen sajátosságainak tudatosítására.

Összefoglalva: szükség és lehetőség is volna hazánkban az általános mozgalomelmélet, és a tematikusan (különféle mozgalomtípusok) és szemléletileg (különféle megközelítések) differenciált, interdiszciplináris társadalmi mozgalom-kutatások megindítására, amelyekhez jelentős segítséget nyújthatna számunkra *Raschke* értékes mozgalomelméleti kísérlete is.

JEGYZETEK

*Jelen munka előtanulmány az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében az MTA levelező tudományos továbbképzési ösztöndíjasaként politikatudományi szakon *Papp Zsolt* témavezetőhöz készített „Az új társadalmi mozgalmak és a politikai rendszer változásai a fejlett tőkés államokban: a zöldek" c. kandidátusi disszertációhoz.

1. *K.W. Brand–D. Büsser–D. Rucht:* Aufbruch in eine andere Gesellschaft. Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 1983. *Szabó Máté:* Zöldek, alternatívok, környezetvédők. Gondolat, Budapest, 1985. 92–218. o.
2. *J. Raschke:* Soziale Bewegungen. Ein historisch-systematischer Grundriss. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 1985.
3. *D. Murphy–F. Rubart–F. Müller–J. Raschke:* Protest. Grüne, Bunte und- Steuerrebellen. Rowohlt Verlag, Hamburg, 1979.
4. E témában *Raschke* újabb publikációi:
   - (Hrsg.): Bürger und Parteien. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1982.
   - Jensenits der Volkspartei = Das Argument, 137.
   - Soziale Konflikte und Parteiensystem in der BRD = Aus Politik and Zeitgeschichte 1985/49.
5. *O. Rammstedt:* Soziale Bewegung. Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1978.
6. Lásd ehhez az „Adalékok az új társadalmi mozgalmak kutatásához" című tanulmányomat. Megjelenés alatt = Szociológia, 1987. 1.
7. *Raschke* (1985) 13. o.
8. *Alain Touraine:* La Voix et le Regard. La Seul, Paris. 1978.
9. *Raschke* i. m. 22–67. o.
10. I. m. 400–408. o.
11. I. m. 411–437. o.
12. I. m. 77. o.
13. I. m. 117. o.
14. I. m. 84–105. o.
15. Az ideáltipikus, és a szubsztantív fokozatelmélet különbségéhez: *Szabó Máté:* Állam, város, kapitalizmus = Magyar Filozófiai Szemle 1981. 3.
16. *Pokol Béla:* Iparosítás és modernizáció = Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3.
17. *Raschke* i. m. 18–19. o.
18. I. m. 412. o.
19. *R. Badham:* The Sociology of Industrial and Post-Industrial Societies = Current Sociology, 1984. Vol. 32.

URBÁN LÁSZLÓ

TÁRSADALOMREFORMERSÉG ÉS POLITIKAI TAGOLTSÁG

— Tipológiai kísérlet —

A társadalomreformerség

Magyarországon a társadalomtudományi gondolkodás legszínvonalasabb képviselői a társadalmi reformfolyamatok híveinek vallják magukat, s ezt az álláspontjukat többnyire a saját szakterületükön végzett tudományos kutatási eredményekkel kívánják alátámasztani, illetve elősegíteni. A társadalom különféle létszféráinak reformja azonban legalább annyira politikai, mint tudományos probléma. A politikai vezetés időről időre célul tűzi ki a társadalomtudományi kutatások elé, hogy a társadalmi problémák megoldásához tudományos igényű javaslatokat dolgozzanak ki, de ezen javaslatoknak komoly politikai-ideológiai szűrőn kell átmenniük ahhoz, hogy politikai döntések tárgyát képezhessék, s végül (amennyiben közben ki nem hullottak) inkább egy-egy politikai álláspont tudományos jellegű alátámasztásaként, igazolásaként funkcionálnak. Miközben a politikai viták zárt ajtók mögött zajlanak, a tudósok által megfogalmazott eredeti álláspontok általában legalább a folyóiratolvasó értelmiség körében ismertté válnak. Politikai rendszerünk sajátosságaiból adódóan a társadalomtudósok egy részének politikai rendszerünkben betöltött szerepe sajátos képletet mutat a fejlett nyugati társadalmakhoz képest.

Míg Nyugaton a különböző ideológiai- és érdekhátterű politikai irányzatok a gondolatrendszerükkel rokon felfogású csoportokhoz kapcsolódnak, *csatlakoznak* (esetleg új irányzatot *alapítanak),* esetenként tanácsadóként politikai szerepet is vállalnak, addig nálunk a társadalmi problémák tudományos igényű magyarázatában a politikai irányvonaltól markánsan eltérő felfogást képviselő társadalomtudósok gyakran maguk válnak egy-egy politikai irányzat *latens megtestesítőivé*. A latens jelleg itt egyrészt azt fejezi ki, hogy nem a társadalom manifeszt politikai tagoltságának részeként megjelenő irányzatról van szó, másrészt (éppen ebből következően) nem is lényeges, hogy az illető tudós magát milyen politikai irányzat hívének vallja, mert nézetei „önálló életet élnek"; az a fontos, hogy mások hogyan értelmezik az ő nézeteit, úgy értelmezik-e mint egy bizonyos politikai irányzatot megjelenítő gondolatrendszert. A hangsúly a megjelenítésen, a nyilvánosságra jutáson van, amire alternatív politikai erőcsoportok platformjaként nálunk nincs lehetőség. Éppen ezzel összefüggésben a társadalomtudományok képviselői mellett egyéb értelmiségi tevékenységek képviselői (pl. írók) is betölthetnek hasonló szerepet, amennyiben *saját szakterületükön végzett tevékenységükkel* képesek a hivatalos politikai irányvonalhoz képest alternatív irányzat megjelenítésére.

Hangsúlyoznunk kell, hogy mivel politikai alternatívák latens megjelenítéséről van szó, csak markánsan eltérő (bár nem feltétlenül élesen szemben álló) állapotok megjelenítésére van így mód, mert csak akkor világos a saját arculat. Fontos különbség, hogy valaki a saját szakterületén végzett tevékenységével szerzett *reputációját*, tekintélyét felhasználva, de tevékenységében ezt különválasztva válik egy alternatív irányzat *támogatójává*, vagy *tevékenységében* a két terület *összefonódva* jelentkezik.

Az előbbi magatartás inkább hasonlít a nyugati típusú állampolgári választáshoz. Szakmai tevékenységgel politikai alternatívát közérthetően kifejezni nem lehet minden tudományterületen. A választás azonban feltételezi egy támogatható alternatíva megfogalmazottságát. Igazán közös ne-

vezőre az hozza a „megjelenítőket" és a „támogatókat", ami a szerep felvállalásából rájuk hárul. Mivel politikai berendezkedésünkben nem elfogadott, hogy eltérő politikai irányzatokhoz csatlakozzanak társadalmunk tagjai, ezért, aki ezt a szerepet felvállalja, az nem csupán szakmai reputációjával erősít egy politikai irányzatot, de többnyire a politikai irányzat erősen visszahat a szakmai teljesítményére, annak fogadtatására, megítélésére mind a hatalom képviselői, mind az értelmiségi közvélemény részéről. Ugyanis ezek a kedvezőtlen vagy kedvező vélemények elsősorban nem szakmai szempontok alapján alakulnak ki, hanem a felvállalt politikai alternatívához való viszonyból. Vannak olyan értelmiségiek is, akik egyik elsődleges feladatuknak egy politikai alternatíva nyílt megfogalmazását tekintik, s ha szükséges, vállalják ennek azt a következményét, hogy szakemberként marginális pozícióba szorulnak.

A fenti értelmiségi magatartásokat összefoglaló kategóriával *társadalomreformer** értelmiségi szerepnek fogjuk nevezni.

A fogalmat a következőképpen definiáljuk: a társadalomreformer értelmiségi magatartás képviselői, akik

- monolit – vagy csupán *korlátozottan plurális* – politikai berendezkedésben a hivatalosan elfogadotthoz képest *alternatív politikai* irányzatot jelenítenek meg;
- saját szakterületükön végzett tevékenységükkel többnyire *látensen*, vagy szakmai reputációjuk súlyával ilyen alternatív irányzat *támogatói*ként, vagy a marginális pozícióba szorulást is vállalva *manifeszt* módon;
- emiatt nem politikai jellegű tevékenységeik *megítélésében is* elsődleges súllyal esik latba politikai szerepük (mind a hatalom, mind a közvélemény előtt).

Modern szereptípusok

A vázolt jelenséget a társadalmi modernizációs folyamat előrehaladásának perspektívájából szeretném elemezni: *N. Luhmann* szociológiai elmélete szerint[1] a modernizációs folyamat a társadalom egyes létszférái önálló alrendszerekként történő elkülönülése, változásra átépülése, autonóm logikájuknak a belső működésük során uralkodóvá válása, s egymáshoz kapcsolódásuknak a belső autonóm logikákat meg nem sértő közvetítők révén bonyolódása irányába mutat. Ennek megfelelően például a politika szférájában a társadalom különféle erőcsoportjai politikai akaratának intézményes artikulációja és ütközése zajlik, a tudomány szférájában pedig a tudományos igazság keresése adja az autonóm logikát. A szférák viszonylagos elkülönültsége azt jelenti, hogy az egyik szférában elért eredményesség nem vihető át, nem jelenthet automatikusan eredményességet egy másik szférában, csak ha mindkét autonóm logikának megfelel, különben az autonóm logika megsértése a modernizációs folyamat elakadását jelzi. Példánknál maradva: akár politikai autoritás akarja kijelölni a tudományos igazságot, akár a tudományos igazságnak tekintett állítást akarják a politikai erőcsoportok feje fölött a politikában érvényesíteni.

Némileg hasonló viszonyok lecsapódásának tekinthető a társadalomreformer értelmiség fent definiált szerepe is. Egyrészt, ha a nem-politikai (elsősorban a tudományos) álláspont politikai alternatívaként funkcionál, másrészt ha a hivatalostól eltérő politikai alternatíva felvállalása az egyéb létszférabeli tevékenység megítélésének alapjává válik, mindkettő a modernizációs folyamat csökevényességére utal. (Természetesen ez nem azt jelenti, hogy ez lenne a modernizációs folyamat csökevényességének oka, sokkal inkább következménye.)

A társadalomreformer értelmiségi magatartást úgy tekintem – a modernizációs folyamatot megelőző diffúz állapot analógiájára – mint amiben különböző típusú – modern viszonyok között egymástól funkcionálisan elkülönült – szerepek vannak. A politikával kapcsolatos értelmiségi szere-

*A fogalmat *Bibó István* írásaiból vettük át, de sajátos értelmezésben.

pek elkülönült formái közül a modernizálódott társadalmakban a következő négy szerep különíthető el: *politikus, tudós, szakember, ideológus.*

A *politikus* alapvető célja a politikai döntések befolyásolása azon partikuláris csoport érdekeinek megfelelően, amelytől ő maga elsősorban függ. *Siker*ének, illetve az elért eredményeknek az említett csoportok (pl. választói) általi megítélésén mérhető le, hogy mennyire felel meg funkciójának. (Hogy mennyire *jelentős* politikus, az az említetteken kívül személyes képességeitől és attól függ, hogy az a bizonyos csoport milyen erőt képvisel.)

A politika*tudomány* művelője – például az Egyesült Államokban kialakult felfogás szerint –, akkor szolgálhatja minden tudomány alapvető célkitűzését, az igazság felderítését, ha a tények regisztrálásán túl verifikálható kijelentések, magyarázatok megfogalmazását tekinti feladatának. Ebből következően főleg a múltra és a jelenre koncentrál, a jövőre nézve nem bocsátkozik előrejelzésbe, sem kívánatos irány, tehát program megfogalmazására nem vállalkozik. Annak eldöntésére, hogy egy tudós mennyire felel meg funkciójának, hogy mennyire jó tudós, a fentiek fényében a „céhbeli" tudósok exkluzív köre jogosult, más megfogalmazásban a „tudományos nyilvánosság".

A *politikai szakember* a politikusok számára dolgozik, ők döntik el, mennyire végzi jól teendőit. Munkáját végezheti „belső használatra", vagy kifejezetten a nyilvánosságnak szánva. Nem vizsgálja az elérni kívánt célok helyességét, azt a politikusok dolgának tartja, az ő feladata a politikusok kiszolgálása; arra kell választ keresnie, milyen eszközökkel érhetők el a kívánt célok. Ha van lehetősége arra, hogy válasszon: mely politikus irányzatának szolgálatába áll, akkor a választással állást foglalhat a célok tekintetében, de a továbbiakban el kell fogadnia a választott politikus döntéseit. (Ide tartoznak a tanácsadók, és a manipuláció különféle szakemberei: pl. a propagandisták stb.)

Az „ideológiatermelő értelmiség" többnyire a társadalomtudósok köréből kerül ki, de ilyen irányú tevékenységük nem elégíti ki a tudományosság kritériumait. Az *ideológus* célja nem a valóságfeltárás, hanem „a valóságot sajátosan egy adott politikai törekvés megvalósítási lehetőségei szempontjából szándékozik megismerni,"[2] s az általa képviselt partikuláris érdeket össztársadalmi szervező elvként tünteti fel. A társadalom adott politikai tagoltságában még nem intézményesült, újonnan fellépő mozgalmak politikai platformját, illetve a már működő pártok programjának stratégiai változásait Nyugat-Európában többnyire ezen „ideológiatermelő értelmiség" eszméi alapján fogalmazzák meg, máig is.

Az elsőként vázolt három szereptípus nagyjából lefedi a politikai gondolkodás képviselőit az USA-ban, de Nyugat-Európát tekintve már külön ki kell emelnünk a politikai ideológusokat, hiszen az USA politikai rendszerét a praktikusan szerveződő, magukat döntően nem saját ideológiával megkülönböztető érdekcsoportok jellemzik, míg a nyugat-európai politikai rendszerek főszereplői máig is az ideológiavezérelt pártok, mint azt az NSZK-beli zöldek párttá válása is illusztrálja.[3]

A vázolt szerepek elkülönítése szándékaim szerint *Max Weber*nek a politikus és a hivatalnok szerep elkülönítésére adott meghatározásának felel meg. Eszerint a politikus célja a hatalomért folytatott harc, s ennek érdekében ő hozza meg az alapvető döntéseket, a hivatalnok (vagyis a szakember) pedig az „elöljárójától" kapott célok és utasítások szolgálata jegyében tevékenykedik, maximális szakszerűséggel. A tudós szerepét szintén *Weber* gondolatainak szellemében próbáltuk elkülöníteni.[4] Felvetődik a kérdés, indokolt-e az ideológusi szerep önálló elkülönítése? Véleményem szerint igen, mert az ideológus ugyan egy partikuláris érdek vagy szemléletmód elkötelezettje, de nem alárendeltje a politikusnak olyan értelemben, mint a hivatalnok (vagy szakember), bizonyos mértékig kontrollt is gyakorol a politikus felett, így viszonyuk partneribb jellegű.

A társadalomreformer magatartásba véleményem szerint azáltal és amiatt van bezárva a fent említett négy szereptípus, hogy egy korlátozottan – és úgy is csak látensen – plurális politikai rendszerben csupán azoknak van lehetőségük a politikus, a tudós, a politikai szakember és az ideológus szerepét önelvűen felvállalni, akiknek vagy nincsenek politikai preferenciái, vagy ezek beleférnek a hivatalos vonalba. Akinek alternatív felfogása van, s ennek képviselete fontos is a számára, aki erre például politikai mozgalmat kíván szervezni, vagy akinek tudományos következtetései sértenek bizonyos politikai tabukat, aki csak bizonyos alternatív politikai irányzat szolgálatában hajlandó

szakértő szerepet vállalni – nos, ezeknek a személyeknek marad a társadalomreformerség, mint politikai akaratukat kifejező magatartásforma.

Különösen fontos hangsúlyozni a különbséget a társadalomreformer és az ideológus szerepe között, mert lehet olyan vélemény, hogy itt lényegében ugyanazon szerepről van szó. Véleményem szerint a különbségtételhez elégséges kiemelnünk az erőteljes visszahatást, amit a társadalomreformer politikai jellegű tevékenysége okoz szakmai teljesítményének mások általi megítélésében, esetleg egzisztenciális helyzetében.

Felvetődik a kérdés, hogy hová soroljuk kategóriarendszerünkben a *forradalmár* típusát, aki a fennálló berendezkedés radikális kritikáját hirdeti; ehhez nem tartja célravezetőnek a fennálló struktúra politikai tagoltságában való részvételét akkor sem, ha erre módja nyílna; s álláspontját politikai programként fogalmazza meg.

Véleményem szerint a forradalmár típusa több kategóriába is besorolható, aszerint, hogy milyen jellegű tevékenységet folytat:

- az illegálisan szervezkedő, agitáló forradalmár: politikus;
- a forradalmi ideológiát kidolgozó pedig: ideológus.

A politikai szakember és a politikatudós fenti értelmezésébe nem fér bele a forradalmár felfogás, de a társadalomreformerébe igen, amennyiben nem egészítjük ki a társadalomreformerség feltételeit egy továbbival, miszerint nem törekszik a fennálló berendezkedés megdöntésére, csupán a manifeszt politikai tagoltságban való részvételre, vagyis a rendszer pluralizálására. Ez viszont rendszerspecifikus feltétel, attól függ, hogy pluralizálható-e az adott rendszer, pontosabban attól, hogy mi erről az adott politikai irányzat képviselőinek véleménye.

Véleményem szerint a társadalomreformerség alapvető jellemzője a *politikai tagoltságot kifejező funkció* a korlátozottan plurális rendszerekben, ezért a forradalmárok is ennek speciális formájának tekinthetők, élesen jelzik az adott politikai rendszer legitimációs deficitjeit, mert radikálisan kritikai viszonyulást jelentenek. Mindamellett célszerű elkülöníteni a társadalomreformereken belül a forradalmárokat azoktól, akik az adott berendezkedésben megvalósítható javaslatokat igyekeznek kidolgozni és képviselni.

A társadalomreformerség előtörténetéről

A fogalmak tisztázása után nézzük meg röviden: történetileg hogyan jelenik meg a társadalomreformerség? A társadalomreformerség a modern viszonyok kialakulásához kötődik. Itt sem a társadalom mélyrétegeiben szerves előzményekre épülő, a *modernizáció*t bejárt angolszász út, hanem az ennek reprezentációs hatása vagy „kihívása" által érintett, hozzá képest elmaradott, ezért *modernizálás*ra szoruló francia társadalomfejlődés, melynek legfőbb jellemzője máig is az államhatalom túlsúlya. Itt ugyanis megvolt a két legfontosabb feltétel: a monolit abszolútista államhatalom és a politikai alternatívák megfogalmazására törekvő, szakmai háttérrel bíró értelmiség.

A nyugat-európai társadalomreformerek a 19. század folyamán különféle politikai eszmék megvalósítását tűzték ki célul, de tevékenységük eredője a *liberális demokrácia politikai intézményrendszerének kiépülése* irányába mutatott, bár a folyamatokban fontosabb szerepe volt a gazdasági-társadalmi viszonyok magatartás- és politikaformáló erejének, mint ezen értelmiségi elit iránymutatásának.

Az intézményrendszer kiépülése azonban folyamatosan *aláásta a társadalomreformerség létjogosultságát* az egyes nyugati társadalmakban. Nem azért, mintha a nyugati társadalomreformerek mindannyian a liberális demokráciát tekintették volna eszményképüknek. Azért már inkább, mert a liberális demokrácia értékeit és fontos intézményeit akkor is akceptálták, megőrizni kívánták, ha más volt az ideájuk (ennek legjobb példája a szociáldemokrácia elválása a kommunistáktól századunk elején). A legfontosabb ok azonban az, hogy a liberális demokrácia kiépülő intézményrendszere lehetőséget nyújtott arra, hogy a társadalomreformerek a társadalomátalakító terveket *ellen-*

zéki politikusokként képviseljék. Ennek során „értékvezéreltségük" a *politikai ideológia* képviseletévé vált, ebből pedig „érdekkötöttségük" leple lett, hiszen alárendelődött azon csoport érdekének vagy politikai akaratának, amelyre, mint bázisra, támaszkodhattak.

A társadalomreformer *magatartás* egy bizonyos értelemben a liberális demokrácia intézményrendszerének kiépülése és működése során is fennmaradt, amennyiben az új, a politikai tagoltságban még nem intézményesült politikai irányzatok képviselői jellemezhetők ekként. Ami azonban vízválasztó, hogy ez a helyzet nem rögzült *szerep*pé, mert többnyire az irányzat intézményesedett, s így vált tömegerővé, vagy ha nem, akkor csupán néhány különc értelmiségi hóbortja maradt, így viszont nem gyakorolt lényegi vonzerőt, befolyást.

Minél kevésbé „nyugatias" szerkezetű társadalmakat ért az angolszász minta kihívása, annál nagyobb volt a szakadék a társadalomreformerek hazai viszonyai és a sikeres átalakulás feltételei között. S minél nagyobb volt ez a szakadék, annál erősebb volt a szerep említett megrögzülése.

Míg Nyugaton a társadalomreformerség háttérbe szorult a politikusok, tudósok, szakemberek, ideológusok mögött, addig Kelet-Közép-Európában a magatartás különféle formákban újratermelődött.

Ennek egyik megjelenési formája, hogy a Nyugathoz képest nagyméretű a szellemi világ jelenségeinek politikai ízű szemlélete – írta *Bibó István* 1936-ban. „Ez a politikus szemlélet logikus következménye Közép-Európa kritikus állapotának; ezt a mentalitást a nyugat-európai külföld szemében mindenesetre a politikai ízű aktivitás túlbecsülése jellemzi, szemben az egyéb fajta (gazdasági, jogi, szervező, kutató, művészi) aktivitással és az esztétikus létezés értékeivel."[5]

1945 után egy ideig a magyar politika színpadán lehetőség nyílt arra, hogy a korábban a *társadalomreformer értelmiség* által kitűzött célokat, politikai eszméket átváltsák politikai programmá, s vagy ők maguk, vagy mások *politikusokként* próbáljanak azoknak tömegbázist, majd pedig érvényt szerezni.

A koalíciós időszakban nálunk is háttérbe szorította a társadalomreformer értelmiséget a politikai kérdésekkel kapcsolatban a *politikus* szerep, mert megvolt a lehetőség az alternatív politikai programok képviseletére – bár egyre szűkülő határok között – majd 1948 után néhány évig gyakorlatilag nemcsak a társadalomreformeri latens politikai alternatívák, de még a kommunista párton belüli véleménykülönbségek megfogalmazására sem volt mód.

Gombár Csaba már több, mint tíz évvel ezelőtt alapos elemzést szentelt annak a politikatudományi és egyben gyakorlati politikai problémának, hogy nálunk „a politikai tagoltság alig kitapintható, mert nem szervezi önmagát, ami definíciószerűen feltétele a politikai tagoltságnak".[6] Amikor az elmúlt évben egy előadásában – mely címe szerint a társadalomban élő jövőképekről, valójában latens politikai tagoltságáról szólt – alternatív irányzatokat vázolt fel, akkor a hagyományos hivatalos politikai „jövőkép" mellett egy a gazdasági életre koncentráló „reformata" és egy, a kulturális életre összpontosító, hagyományosan népinek nevezett irányzatot vázolt fel, mint amelyek viszonylag széles körben ismertek. Ezeket tartja ugyanis olyanoknak, amelyeknek „széles körben ismert jeles képviselői vannak, s a jövőképnek mint ideológiai szerkezetű gondolati jelenségnek politikailag mérlegelhető fönntartó mechanizmusai vannak."[7] Úgy vélem, hogy ez a felfogás egybecseng azzal, amit a társadalomreformerség nem politikai tevékenységének politikai tagoltságot kifejező funkciójáról fentebb írtam, hiszen az alternatív jövőkép képviselőin nyilván nem politikusokat, hanem közgazdászokat, illetve írókat értett *Gombár Csaba.*

Ugyancsak ezzel cseng össze *Lengyel László* megállapítása, miszerint „a magyar politikai élet jellegzetes sajátossága, hogy politikai csoportok intézményesülése helyébe *személyek intézményesülése* lép". *Jászi Oszkár* és *Németh László* nyomán arra hívja fel a figyelmet, hogy a pártpluralizmus létezése idején is gyakran eltűntek a pártok a markáns személyek mögött, majd kiemeli, hogy 1956 után pedig „a hatalom jelentős értelmiségi nyomáscsoportokkal úgy köt kompromisszumot, hogy megegyezik a csoportok karizmatikus vezetőivel, elitjével".[8]

Leegyszerűsítve a következőképpen fogalmazhatjuk meg a mára kialakult helyzetet. Azt az újonnan születő politikai alternatívát, amit az USA politikai rendszerében tipikusan egy állampolgá-

ri kezdeményezést felkaroló *politikus* fogalmaz meg és képvisel, Nyugat-Európában valamilyen *ideologikus* mezbe szokás öltöztetni, hogy elégséges tömegbázist lehessen toborozni intézményes „megkapaszkodásához" a politikai küzdőtéren. Kelet-Európában az alternatívát a *társadalomreformerek* nem politikai ideológiaként, hanem valamilyen *szaktudományos* eredményként, *erkölcsi*-magatartási szabályként, életfilozófiaként fogalmazzák meg. Általában művészi, tudományos eszközökkel teszik ezt, így annak varázsával és tekintélyével pótolják azon nyomaték egy részét, amit egyébként a politikai nyilvánosság útján végrehajtott propaganda eszközeivel érhetnének el.

A kategória használhatóságáról

A vázolt tipológia meglehetősen elvontan fogalmaz meg szereptípusokat, de ezt nem az általános érvényesség igényével teszi, csupán fogalmi fogódzót kíván nyújtani egy konkrétabb, szociológiai jellegű elemzés számára, amely a mai magyar latens politikai tagoltság feltérképezésével próbálkozik a társadalomreformer értelmiségiként definiált magatartásforma különböző képviselőinek nézetei alapján.

Azt jelenti-e ez a szándék, hogy a társadalomreformer értelmiségi vélemények alapján megvalósítható ez a feltérképezés? Minden valószínűség szerint csak keveset árnyalhat a jelenleg is létező spekulatív vélekedéseken, különösen azért, mert a megfogalmazódó alternatívákat súlyozni is kellene tömegbefolyásuk arányában, s ennek felmérésére végképp nincs lehetőség. Pedig az a kör, ahol egyáltalán visszhangra találnak az ily módon jelezhető irányzatok, a társadalomnak csak egy nagyon szűk, politikailag tudatos értelmiségi szeletét jelentheti. Az ez irányú elemzés eredménye tehát egy olyasfajta tipológia lenne, mint például a *Gombár Csaba*[7] által jelzett „reformata", illetve az általa „kertmagyarországosnak" nevezett népi irányzat megkülönböztetése.

Vannak olyan próbálkozások is, amelyek a plurális berendezkedésben versengő politikai ideológiák segítségével csoportosítanak: pl.: liberálisok, radikális demokraták, demokratikus szocialisták, nemzeti demokraták és hasonló kategóriákat alkotva, de segítségükkel inkább csak a megcímkézés, mint a feltérképezés célja érhető el.

A tipológia egy másik lehetséges értelme, hogy az értelmiségiek által a politikával kapcsolatosan választható, illetve választott szerepfelfogásokról adjon áttekintést a mai Magyarországon, a hivataloshoz képest alternatív álláspontúak körében.

Adottak a lehetséges szereptípusok. Társadalomkritikai attitűd esetén azonban nem sok sikerrel kecsegtet a *politikusi* szerep, mivel a politikussá válás eddigi egyetlen módja a „belülről" történő előrejutás. Manifeszt alternatív irányzatok híján pedig kicsi a lehetőség arra is, hogy *szakember*ként a szakszerűség autonómiájának megőrzésével el lehet szegődni politikai szolgálatba, hacsak nem a sajátos „súgó szerepben", de ez már a társadalomreformerség egyik speciális esetének tekinthető.

A *tudományos* ésszerűség autonómiáját ma már meg lehet őrizni, ha valaki csak a „valódit" akarja kutatni, s nem az „igazat". A társadalomtudományi kutatás azonban, problémaérzékenysége folytán, szükségképpen olyan lényegi problémák boncolgatásával is kell, hogy foglalkozzék, amik „politikailag érzékeny témák" – s ez már komoly konfliktusok forrása lehet, s így könnyen vezethet társadalomreformerséghez.

Az egypárt rendszerű politikai berendezkedés sajátosságaiból következően a politikával kapcsolatos szerepvállalások sarkalatos pontja a hivatalostól eltérő vélemények esetén a hivatalos politikai szervezetekhez és a hivatalos politizálás egyéb intézményeihez való viszony. Az alapvetően lehetséges viszonyulások: *részvétel* vagy *kívülállás,* s mindkettőnek lehet *aktív* vagy *passzív* formája. Az ez irányú tagoltság talán még fontosabb, mint a *vélemények*ben meglévő pluralitás, mert általában ugyanazon eltérő véleményeket megtalálhatjuk jóformán mind a négy *magatartás*forma esetében, ugyanakkor a hivatalos politikai megítélés mércéje nem elsősorban a véleményeltérés mértéke, hanem a vállalt *magatartás* radikális jellege. Az *ellenzék* fogalma – ami plurális politikai berendez-

kedésben csupán alternatív álláspontot jelent –, nálunk olykor az ellenség fogalmával rokon csengésű, s így alkalmanként a kriminalitás határát súrolja a *kívülállás aktív formájá*nak vállalása. A hatalom képviselői a legtoleránsabbak a passzívan viszonyulók irányában, igazából alig van e tekintetben különbség résztvevők és kívülállók megítélése között, s ily módon az aktív kívülállók mellett a másik csoport, amely a legtöbb konfliktust vállalja, az *aktív résztvevők* csoportja, pedig a többi három csoporthoz képest bennük a legerőteljesebb az azonosulás a fennálló berendezkedéssel. Ez az egyik összetevője annak, hogy az alternatív felfogások képviselői egyre kevésbé vállalják a(z aktív) részvételt a hivatalos intézményekben.

Az *aktív résztvevők* és az *aktív kívülállók fogalmá*nál szerencsésebbnek érzem – némi szójátékkal – *hivatalos ellenzéki* és *hivatásos ellenzéki* magatartásnak nevezni ezt a két stratégiát. Az „ellenzék" fogalma kifejezi, hogy jelentős vélemény-eltérést valló felfogásokról van szó, míg a jelzők jól mutatják cselekvési korlátaikat.

A „hivatásos ellenzéki" alternatív álláspontja egzisztenciálisan korlátozott, az értelmiségi közvélemény elsősorban azt tudja róla, hogy „ellenzéki", s csak másodsorban azt, hogy milyen a szakmai teljesítménye. A „hivatalos ellenzéki" mozgásterét viszont a saját maga által vállalt intézményi korlátok határolják be bizonyos tekintetben. Másik oldalról persze ez bővebb mozgásteret is jelent (pl. információhoz jutás, közvetlen döntés befolyásolási lehetőség stb.).

A kétféle magatartás a cselekvés korlátaival összefüggésben a követendőnek tartott stratégiában is jelentősen eltér egymástól, olykor kifejezetten ellentétes. Egyik oldalon a hivatalos csatornák, részben a hivatali személyes kapcsolatos nyújtotta mozgástér és kiskapuk bizonytalan terrénumán praktikus eredményeket elérni, s ezzel racionalizálni az „első társadalmat", másik oldalon a jogszerűség és törvényesség eszközeivel világosan körülhatárolni azt, és fölötte demokratikus kontroll kiépítésére törekedni – talán így summázható a két stratégia.

A két magatartás eltérő irányú aktivitást tesz lehetővé, ezért egyik sem helyezhető a másik fölé.

A fenti spekulatív tipológia természetesen vitatható, ezért a valósággal való szembesítéshez további, empirikus jellegű vizsgálódások lennének szükségesek.

JEGYZETEK

1. L. erről *Pokol Béla* írásait
2. *Szabó Miklós:* Programideológiák és állapotideológiák = Világosság, 1978. 2. 74. o.
3. Az alternatív mozgalmak politikai erővé szerveződésének sajátosságait az USA, NSZK valamint Franciaország esetében kitűnően elemzi *Szabó Máté:* Zöldek, alternatívok, környezetvédők (Gondolat, 1985) c. könyvében.
4. *Max Weber:* Állam, politika, tudomány. KJK, Budapest, 1970.
5. *Bibó István:* A mai külföld szemlélete a magyarságról. In: Bibó I. Összegyűjtött Munkái IV. kötet, Bern, 1985. 1212. o.
6. *Gombár Csaba:* Van-e, és ha van, milyen a politikai tagoltság nálunk? In: Politika és társadalom. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, Budapest, 1983. 33. o.
7. *Gombár Csaba:* Jövőképek – képek az ország jövőjéről. Kézirat, 1985. 14–15. o.
8. *Lengyel László:* Állapotunkról = Társadalomkutatás, 1985. 2. 70. o.

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS

LIBERALIZMUS, KONZERVATIVIZMUS ÉS SZOCIALIZMUS ESZMETÖRTÉNETI ÉS POLITIKAI ÜTKÖZŐPONTJAI

A Társadalomtudományi Társaság 1904-ben *A társadalmi fejlődés iránya* címen rendezte meg 12 esten keresztül folytatódó vitasorozatát[1] a liberalizmus, anarchizmus, szocializmus és konzervativizmus korabeli alternatíváiról. E vita ma is megrendezhető lenne. A túlságosan is korhoz kötött, illetve a későbbiekben jelentőségét veszítő anarchizmus kivételével a liberalizmus, konzervativizmus és szocializmus eszmeáramlatai és politikai irányzatai napjainkig meghatározzák az európai politikai gondolkodást. Írásunkban ez utóbbi három eszmeáramlat viszonyának tisztázására teszünk kísérletet.

A történelmi korszakváltások során a liberalizmus, konzervativizmus és szocializmus különböző irányzatai több ponton összefonódnak. Ezért szükségesnek látszik egymáshoz való viszonyuk olyan tisztázása, amely nyomán a 19–20. században végighúzódó alapvető tartalmi különbségeik, s kialakuló (és folyamatosan változó) érintkezési pontjaik értelmezhetőek. Viszonyuk meghatározásának a politikai dimenzióját tekintve gyakori a szocializmus és konzervativizmus mint bal- és jobboldali pólus által kifeszített tengellyel való meghatározás, amelyen a liberalizmus a politikai mérsékletesség képviselőjeként a tengely közepén foglal helyet.[2] E felfogással szemben veti fel *Hayek* a *The Constitution of Liberty* című munkájában, hogy e három fő eszmeáramlat egymáshoz való viszonyát inkább egy háromszöggel ábrázolva fejezhetjük ki.[3]

Egon Tuchfeld az ORDO évkönyv *Hayek* nyolcvanadik születésnapjának szentelt számában kísérli meg *Hayek* ötlete alapján e háromszöget elemzési keretként felhasználni. *E. Tuchfeld* diagramjára támaszkodom a következő elemzés során.[4]

E háromszöget fogom használni a liberalizmus, konzervativizmus és szocializmus viszonyának különböző, eszmei-, értékrendbeni-, társadalomelmélet-társadalomfilozófiai- és politikai dimenzióinek elemzésére.

1. Liberalizmus, konzervativizmus és szocializmus először is rendelkezik egy *antropológiai* felfogással. Az emberi társadalom alapsejtjének, önálló, autonóm alapegységének a liberalizmus az egyént (az individuumot), a konzervativizmus a csoportot (a mikroközösséget), a szocializmus pedig a makrotársadalmi közösséget (kollektívumot) – mint totalitást – tartja.

2. A liberalizmus *értékeinek* középpontjában az egyéni szabadság áll. A liberalizmus hisz a gazdasági-társadalmi fejlődésben, a javak bővített újratermelésének az állandóan megújuló lehetőségeiben a haladásban. A konzervativizmus a legfőbb értéknek a társadalmi harmóniát és a történeti

kontinuitást tartja. A szocializmus számára a legfőbb érték a társadalmi egyenlőség, amit a javak igazságos (újra)elosztásán keresztül és egy igazságos társadalmi berendezkedés megvalósításával kíván elérni.

3–4. A *társadalmi integrációt* biztosító legfőbb társadalmi intézmények és mechanizmusok, valamint a *politikai állam* funkciói a következőképpen alakulnak e három tényezős sémában: Egy tiszta *liberális modellben* a piac tölti be azt a szerepet, amely az autonóm individuumokat társadalommá integrálja. A liberalizmus politikai elméletében az „éjjeliőr" állam, a „minimal state" *(Nozick)* az ideális állammodell. A liberalizmus emellett kiforrott gazdaságképpel rendelkezik (piacgazdaság).

A *konzervativizmus* számára a társadalmi harmóniát megteremtő társadalmi integrációt a társadalom decentralizált struktúrái – a mikroközösségek és a tradicionális társadalmi normarendszer identitás-teremtő erői – és a korporatív társadalmi-politikai szervezetek biztosítják. A rendi-jellegű, korlátozott hatókörű politikai államból azonban – ha a társadalom korporatív intézményei az egész társadalmat átfogják és közhatalmi-állami szintű jogosítványokkal és funkciókkal ruháztatnak fel, vagyis összefonódnak az állammal, akkor – etatistább politikai-hatalmi szerkezet jöhet létre a korporatív állam kiépülésével. A konzervativizmus nem rendelkezik határozott gazdaságképpel; elveti a gazdasági szabadverseny liberális elvét, s általában a gazdaság kisebb-nagyobb mértékű állami irányításának szükségességét vallja.

A *szocializmusnál* a centralizált politikai szerkezet, a centralizált állam hivatott a társadalmi integráció biztosítására. A „tanács-állam" modelljében a társadalmi integrációt a politikai intézményrendszer hivatott megteremteni, vagyis tulajdonképpen a társadalom politikai integrációjáról van szó, ami a különböző társadalmi létszférák átpolitizálását eredményezi. A gazdaság így válik államilag szervezett vagy/és tervgazdasággá.

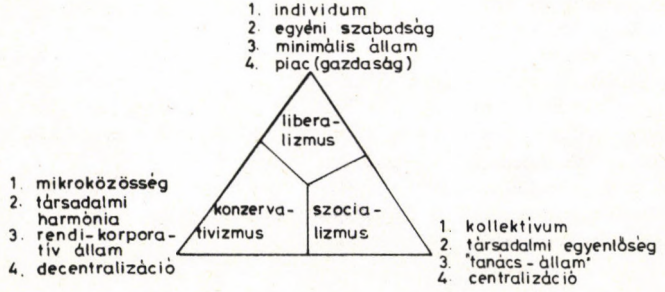

A liberalizmus, konzervativizmus és szocializmus politikai dimenzióban történő elemzésére és főbb irányzataik megkülönböztetésére azonban az eddigi három tényezős sémánk elégtelen. A reálisan létező politikai irányzatok meghatározásához és elemzéséhez nyilvánvalóan adódik azoknak – a liberalizmus, konzervativizmus és szocializmus eszmerendszereinek a háromszög csúcsaival jelzett ideáltipikus jellemzőit viszonyítási pontként kezelve – a háromszögünk oldalain, azaz a liberalizmus–konzervativizmus, a konzervativizmus–szocializmus és a szocializmus–liberalizmus tengelyeken való elhelyezése is. Így például könnyen kaphatunk egy hat politikai irányzatot kifejező politikai palettát háromszögünk oldalainak egyszerű kettéosztásával. A megfelezett tengelyek szakaszaival jelölt politikai irányzatok elhelyezkedése azt fejezi ki, hogy a tengely két végpontjával jelölt eszmeáramlatok pólusai közül melyikhez áll közelebb a szóban forgó politikai irányzat.

Például:

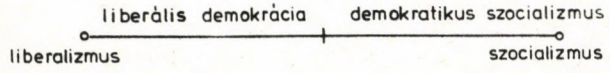

Közelebb jutunk egy használható séma szerkesztéséhez *W. Röpke* nyomán, ha a csúcsaival a liberalizmus, konzervativizmus és szocializmus eszmerendszerét jelölő háromszöget a történetfilozófia, ismeretelmélet, társadalomfilozófia- és elmélet terén kialakult három fő nézőponttal, beállítottsággal (szemlélettel) – *racionalizmus, empirizmus, voluntarizmus* – „keresztbe metszük". Így sémánkon is látható lesz e társadalom- és történetfilozófiai nézőpontok és a liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus fő irányzatai között kialakult elméleti- és történeti kapcsolatrendszer.

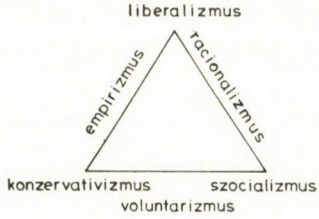

I. Az ismeretelméletre, emberfelfogásra egyaránt jellemző *racionalizmus* egy történetfilozófiai konstruktivizmussal párosulva a liberalizmus–szocializmus által meghatározott tengelyen bír relevanciával. A felvilágosodás szellemi hagyománya a racionális individuumot tekinti a társadalom alapegységének (legfontosabb aktorának), s hisz az emberek és az intézmények racionális átalakíthatóságában. Hisz abban is, hogy az egyéni racionalitások (érdekek) összességéből kialakítható a racionális társadalmi magatartás, s kialakul a közjó (utilitarizmus). A 18–19. század tradíciói a szerződéselmélet talaján állnak. Az egyéni racionalitások aggregálásának mechanizmusát a politikai demokrácia adja. Az egyén–közösség–társadalom kapcsolatának a politikai dimenziójára, az állampolgár–politikai állam viszonyára kerül a hangsúly, ami szintén a *politikai demokrácia* rendező elvét húzza alá. A politikai irányzatok közül erre a tengelyre a szabadság, egyenlőség és demokrácia eszméjét egyaránt összeegyeztető liberális demokrácia és szociáldemokrácia kerül.

II. Az *empirizmus* és a vele szorosan összefüggésben álló történetfilozófiai *evolúcionizmus* és konzervatív antropológia[5] a kontinentális konzervativizmusnak, de az angolszász konzervatív-liberális tradícióknak is sajátja – s így a liberalizmus–konzervativizmus tengelyen értelmezhető. A konzervatív emberfelfogás nem idealizálja az egyént racionális individuumként, hanem a társadalom különböző (de elsősorban mikro-) szintű közösségei, tradíciói és normarendszere által nagymértékben meghatározottnak látja. Az emberi tudás, ismeret ebben a felfogásban nem racionális, hanem tapasztalati jellegű. Ezzel függ össze történetfilozófiai evolúcionizmusa is, amely nem hisz a társadalmi intézmények racionális megfontolások alapján történő radikális átalakíthatóságában vagy megkonstruálhatóságában. A fejlődés így csak evolutív lehet. Egyén–közösségek–társadalom viszonyában míg a szocializmus–liberalizmus tengelyén a politikai állam demokratikus intézményein, addig itt a polgári társadalom egyéni és közösségi autonómiáinak a politikai állammal szembeni védelmén van a hangsúly. Míg a politikai demokrácia fő kérdése az, hogy miként oszlik meg a hatalom a társadalomban, addig a liberalizmus és a konzervatív-liberalizmus fő kérdése az, hogyan lehet a politikai állam hatalmát minél jobban korlátozni.[6] Az egyéni és közösségi autonómiák állami (és nem állami) hatalommal és önkénnyel szembeni védelme fogalmazódik meg a politikaelmélet terén a *jogállam* koncepciójában. A két fő ide tartozó politikai irányzat a politikai demokrácia intézményeit (s nem eszményét) elfogadó angolszász konzervatív liberalizmus és a mindenfajta demokráciát elvető alkotmányos konzervativizmus.

III. A *voluntarizmus* a konzervativizmus–szocializmus tengelyén kijelölhető politikai irányzatokat megalapozó társadalomfilozófiának egy tágan értelmezett, nemzeti-, faji vagy osztály alapon álló *szociáldarwinizmus* tekinthető. A világot, az emberi társadalom fejlődését mozgató nemzeti, faji- vagy osztályharc felfogása nyomán a nemzeti-, faji- vagy osztály „közösséget" (mindig makroközösségről van szó) államivá „gyúrva" az állami makro-„közösség" minél erősebb politikai

hatalmában látják a társadalmi integráció és a fejlődés bázisát. Az egyén politikai- és társadalmi értelemben egyaránt teljesen alárendelődik a politika uralmát minden létszférára kiterjesztő, és „mélységében" is áthatóvá „fejlesztő" *totális állam*nak. A totális állam fő kérdése mindig az, hogy kié a minél áthatóbb politikai hatalom. A társadalmi integrációt a totális állam hierarchikus intézményi szervezete biztosítja. Az ide tartozó politikai irányzatok és rendszerek; a faji vagy nemzeti közösség prioritását képviselő konzervatív nacionalizmus és fasizmus, valamint az osztályharc elméletét abszolutizáló szovjet-típusú politikai-társadalmi modell.

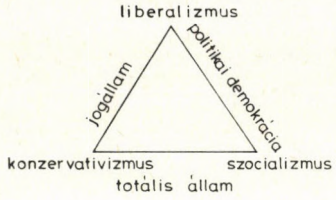

Míg a liberalizmus–szocializmus tengelyen a politikai demokráciában megvalósuló társadalmi részvétel teremti meg a társadalom politikai közösségét, addig totális államban a politikai testet maga az állam testesíti meg (intézményeivel, apparátusával). A jogállamban a politikai közösséget egy rendi vagy demokratikus jellegű népképviselet alkotja, de ennél fontosabb a polgári társadalom „közössége".

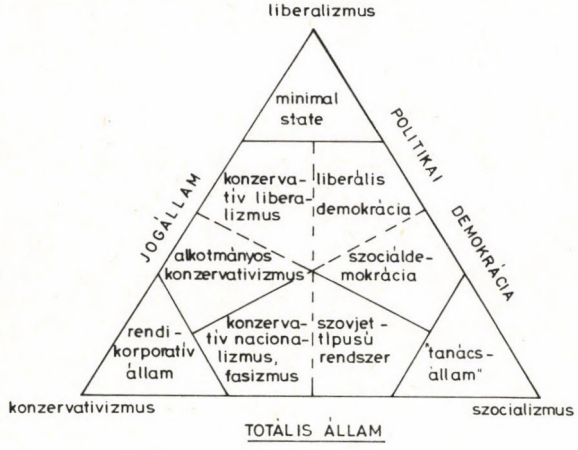

A *liberalizmus* eszmeáramlata míg az európai fejlődés „centrumát" alkotó angolszász világban a konzervativizmussal, a fejlődés centrumának szélesebb körét alkotó európai kontinens északnyugati régiójában a politikai demokrácia eszméjével fonódik össze, addig Közép- és Kelet-Európában szinte alig jelentkezik – a 19. század végétől perifériális helyzetbe kerül. A politikai állam strukturális szerepét tekintve a közép- és kelet-európai fejlődés a liberális állameszmény ellentétét, a totális állam modelljét termeli ki.[7]

A liberalizmus, konzervativizmus és szocializmus háromszögét „keresztbemetsző" társadalomfilozófiai-elméleti gondolkodásmódok a szélesebb értelemben vett politikai gondolkodással, politikai mentalitással, politikai kultúrával is összefüggenek, s meghatározott történeti-társadalmi fejlődés termékei. Az empirizmus és az evolúcionizmus éppúgy az *angolszász társadalomfejlődés*

terméke, mint a vele szellemileg szervesen összefüggő konzervatív-liberalizmus, illetve a liberális jogállam.

A *francia felvilágosodás* racionalizmusa, konstruktivizmusa, a politikai demokrácia problémáját előtérbe állító politikai gondolkodása viszont az *észak-nyugat-európai kontinentális társadalomfejlődés* terméke. A különböző szociáldarwinista történetfilozófiával rendelkező szellemi és politikai voluntarizmus az európai társadalomfejlődés perifériáin, *Európa keleti-, középső és déli régióiban* alakul ki, s vezet a totális állam vagy politikai diktatúra különböző formáihoz. A *szocializmus* eszméje Európa nyugati területein a demokrácia; középső és keleti régióiban pedig a totális állam modelljéhez kapcsolódik. Az angolszász világban csak időlegesen tud megerősödni. Míg a *konzervativizmus* a fejlődés centrumában a liberalizmussal, addig Közép- és Kelet-Európában a nacionalizmussal, fasizmussal, vagy egyszerűen a status quót őrző maradisággal fonódik össze.

A liberalizmus, konzervativizmus és szocializmus eddig tárgyalt eszmerendszereitől és politikai irányzataitól egyaránt meg kell különböztetnünk a konzervatív–mérsékelt–radikális és a jobboldal–centrum–baloldal – a korszakváltást értelmező elemzésekben is gyakran tévesen összemosódó – fogalmait. A maradi status quót őrző *konzervatív-*, a *mérsékelt-* és a *radikális politikai viszony fogalmai*[8] a mindenkori politikai tagoltság azon dimenziójának a jelölésére szolgálnak, ami az éppen hatalmon levő politikai irányvonal, illetve egész politikai rendszer megváltoztatásával kapcsolatos politikai platformban fejeződik ki.

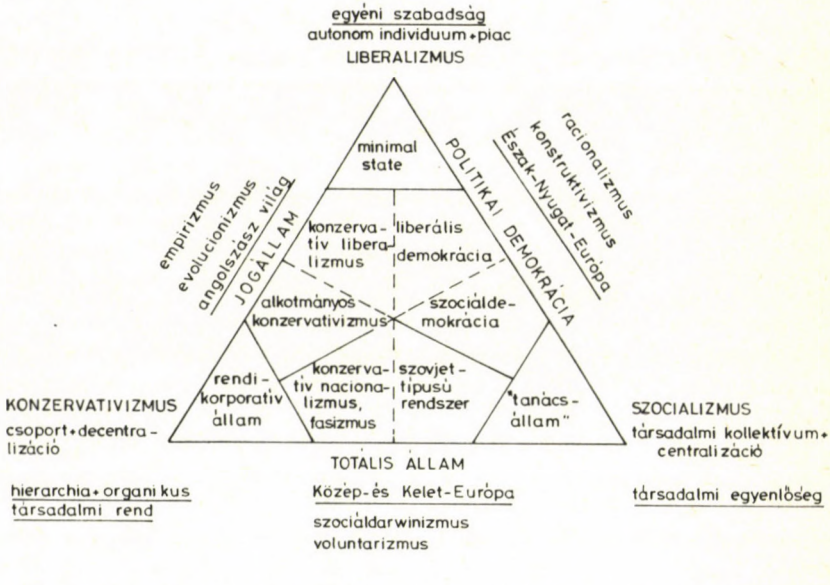

A *konzervatív, mérsékelt* és *radikális* fogalmai a mindenkori politikai szituáció politikai tagoltságának a „változással" – annak eszközeivel, módszereivel, sebességével, illetve mértékével – és a politikai cselekvésben való részvétel módjával és mikéntjével kapcsolatos *politikai beállítottság*, politikai stílus, mentalitás jelölésére szolgálnak.

A változással kapcsolatos általános emberi mentalitások a mindenkori politikai szituáció megváltoztatásával kapcsolatos politikai beállítottság, a konkrét, hatalmon levő politikai irányvonallal (illetve politikai rendszerrel) kapcsolatos érdekek, s végül a képviselt politikai eszmék, értékek *együttesen* határozzák meg egy-egy politikai szituációban a kialakuló *politikai platformokat*, álláspontokat, törekvéseket.

A liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus eszmerendszeréhez és politikai irányzataihoz képest egy újabb, szintén más dimenziót alkotnak a *jobboldal, centrum* és *baloldal* fogalmai. A 19–20. századi politikai tagoltság e klasszikus „hármas-szabálya" *(Széll János)* vonatkozásában elsősorban a társadalmi egyenlőséggel (a javak elosztásának „gazdasági egyenlősége" értelmében) kapcsolatos ideológiai-eszmei beállítottság jelenti azt a kritériumot, amely szerint a különböző politikai irányzatokat és eszméket értelmezni tudjuk. A baloldali pólust a gazdasági-tulajdonosi egalitarianizmust (a javak egyenlő elosztását, a magántulajdon korlátozását vagy megszüntetését) képviselő irányzatok alkotják, a jobboldalon pedig a társadalmi különbségeket a gazdaság vonatkozásában is elismerő felfogások állnak.

JEGYZETEK

1. „A társadalmi fejlődés iránya" – A Társadalomtudományi Társaság vitája. Politzer, Budapest, 1904.
2. E fenti, inkább a liberális oldalra jellemző meghatározással szemben egy baloldali, szocialista szemlélet szerint viszont a szocializmus képviseli a mérsékletességet, s foglal el közbülső helyet a liberalizmus és konzervativizmus szélsőségei között.
3. *F. A. Hayek:* The Constitution of Liberty. Routledge and Kegan Paul, London.
4. *Egon Tuchfeldt:* Ideensysteme als Bezugsrahmen der Politik. ORDO évkönyv, 1979.
5. A konzervatív emberképről: *Nyíri Kristóf:* Az osztrák emberkép = Medvetánc, 1984/2–3.
6. Szabadság és egyenlőség, illetve liberalizmus és demokrácia viszonyáról lásd: *Ludassy Mária* munkáit: pl. Szabadság vagy egyenlőség? = Valóság, 1981/7; Liberalizmus vagy demokrácia? = Világosság, 1981/8–9. és 10.
7. Sémánk alapszerkezete szerint míg a háromszög csúcsait az egyes eszmeáramlatok ideáltipikus társadalomképe, addig oldalait a már reálisan létező politikai rendszerek ideáltipikus párjai (pl. liberális demokrácia és szociáldemokrácia) alkotják. Az ábrázolási kísérletből adódó leegyszerűsítések legproblémásabb pontjának a szocializmus ideáltipikus állam/politika koncepcióját („tanács-állam") tartom. Ugyanis sem eszmetörténetileg nem alakult ki olyan szocialista államkoncepció, melyet a szocializmus nyugati és keleti koncepciói egyaránt magukénak vallanának, sem az élesen divergáló társadalmi és politikai fejlődés nem termelte ki magából a politikai berendezkedés olyan modelljeit (a „totális állam" *és* a „politikai demokrácia" tengelyén), melyek egy közös állam-modellel leírhatók lennének. A „tanács-állam" fogalma azonban talán kifejez valamit abból a halvány hasonlóságból, ami mégis létezik a szocializmus nyugati és keleti variánsaiban, nevezetesen, hogy a közvetlen demokrácia baloldali szellemi programja milyen könnyen torkollik a politikai programok és a politikai gyakorlat szintjén etatizmusba.
8. *Gombár Csaba:* Politika – Címszavakban (Politikatudományi Füzetek – 1.). ELTE ÁJTK Tudományos Szocializmus Tanszék, Budapest, 1984. 75. o.

DOBSI ATTILA–WÉBER ATTILA

MEGJEGYZÉSEK ÉS MÓDSZERTANI SZEMPONTOK AZ OKTATÁSI TÖRVÉNYTERVEZETTEL KAPCSOLATOS VÉLEMÉNYEK ELEMZÉSÉHEZ

A dolgozat műfaját tekintve sajátos dokumentumelemzés. Ez az elemzés nyilvánvalóan – a szerzői látásmódtól függően – különböző módszertani szempontok és összefüggésszintek ábrázolása alapján történhet. A vélemények elemzésének értelmezési kerete számunkra az lesz, hogy a Magyar Közlönyben megjelent *törvénytervezet vitáját* egy – az oktatási folyamatokat befolyásolni kívánó – *döntési folyamat állomásaként értelmezzük.* Ahhoz azonban, hogy magának ennek az „állomásnak" lényegi vonásait valamelyest is ábrázolni tudjuk, magát ezt a *döntési folyamatot* kell a rendelkezésünkre álló anyagok, információk alapján rekonstruálni. Az „alulról" történő építkezés utolsó összefüggésszintje végül pedig az lesz – és ennyiben ez képezi mondanivalónk első részét –, hogy ez a jelenlegi döntés, döntési folyamat nem rekonstruálható valóságosan anélkül, ha nem illesztjük abba az oktatási viszonyokat változtatni kívánó döntési folyamatba, amelynek kiinduló pontjául az 1961. évi III. tv. elfogadását tekintjük.

A kiindulópont választás természetesen önkényesnek tűnik, mivel azonban egyfajta jogszociológiai elemzést is szeretnénk végezni, ezért van szükségünk a normatív irányítási szféra területéről vett kiindulópontra. A kiindulópont választás *másik oka* az, hogy kapcsolódnunk kell a tervezetet véleményező államigazgatási és társadalmi szervezetek, véleményeinek később tárgyalandó sajátosságaihoz.

Dolgozatunk gondolatmenete a következőképpen épül fel:

I. Megkíséreljük az oktatási folyamatokat befolyásoló különböző jellegű döntések normatív szintű elemzését elvégezni.

II. Kísérletet teszünk egy adott szervezet véleménynyilvánítását, érdekérvényesítését érintő általános szempontrendszer vázolására.

III. Végezetül az oktatási folyamatok befolyásolásának normatív szintű elemzésénél levont tapasztalatokat, valamint az általános véleménynyilvánítási szempontrendszert egybevetve az államigazgatási-társadalmi szervezeteknek, pedagógusoknak a Magyar Közlönyben megjelent törvénytervezettel kapcsolatos véleményét elemezzük.

A hely, illetve az elemzési módszer szabta korlátok miatt nem beszélhetünk olyan kérdésekről, mint:

- a „társadalmi vita" helye, szakaszai a törvényelfogadás folyamatában,
- a különböző törvénytervezetek összehasonlítása,
- az elemzett vélemények és az elfogadott törvény tartalmi egybevetése stb. . . .

Ezeknek a kérdéseknek a tisztázása egy másik dolgozat feladata lesz.

I. *Az oktatási folyamatokat befolyásoló döntések normatív szintű elemzése*

a) Társadalomfejlődésünk itt nem részletezhető sajátosságainak egyike az, hogy a társadalmi folyamatok permanens „felülvezéreltsége" érvényesül. E felülvezéreltség döntően a társadalomirányítás normatív eszközrendszerének útján megvalósuló tevékenység. A társadalom politikai-gazdasági-oktatási viszonyainak a „társadalomirányítás központjából" elhatározott változtatásainak döntési centruma a társadalom politikai rendszerében keresendő. A permanens változtatások „elsődleges" céltételező mechanizmusának legfontosabb helyzetértékelő, feladatkijelölő tevékenysége a társadalomirányítási központ érdekstrukturált pártszervezeteinek politikai döntései. Ezek a politikai szervek által hozott döntések – amelyek a társadalmi folyamatokat meghatározott cél érdekében, irányában befolyásolni törekszenek – ahhoz, hogy tényleges hatást érjenek el, vagyis hogy az egyéni és szervezeti magatartásokat ténylegesen a kívánt cél érdekében alakítsák, szükségük van egy ún. „másodlagos" céltételező eszközre. Olyan eszközre, amely ezt *helyettük* – a párt szervei rendelkeznek az állampolgárokat illetően kötelező érvényű döntéshozatallal – és *értük* – vagyis a döntés által megkívánt cél és tartalom figyelembevételével – legitimen és hatékonyan képes megvalósítani. Ez az eszköz pedig a jog lesz, amely a jogalkotással, a jogváltoztatással képes lehet e döntéseket olyan „játékszabályokká" alakítani, amelyekkel, amelyekben az egyéni és szervezeti magatartások kapcsolatba kerülhetnek egymással. A jog tehát mint a politika eszköze működik. Mint másodlagos céltételező a politikai döntések által kötött „mozgásteret" hoz létre. A kérdés ezek után az, hogy a politikai döntések megvalósulásuk során mennyiben számíthatnak a jogra. Ebből következően néhány megjegyzés erejéig ki kell térnünk arra, hogy miként jellemezhető a jog, valamint a jog és a társadalmi viszonyok kapcsolata.

b) A jog a legáltalánosabb értelemben a társadalmi folyamatokat egyéni és szervezeti magatartások realizálódásán keresztül meghatározott cél érdekében, irányában – ezek mindig jogon kívüli tényezők – befolyásolni kívánó társadalomirányítási eszköz. A kívánt cél elérése érdekében felajánlott, illetve kötelezően előírt magatartásminta azonban csupán egy a sok célkövető, célrealizáló magatartás közül. Az egyéni, még inkább a szervezeti célelérő magatartások motivációs tényezői, ezeknek együtthatása lesz az alapvető orientáló szempont a célelérési folyamatban. A jog tehát „sikerre" csupán akkor számíthat, ha az általa felkínált, kötelezett követési minta lényegében egybeesik az említettek együtthatásának – érdek, erkölcs, szokás stb. – irányával. Ellenkező esetben a jog csak rövid távon számíthat sikerre, hosszabb távon társadalmilag „néma" lesz.

A jog ezt a mintakínálást, illetve követést *alapvetően* kétféleképpen valósíthatja meg. (Ennyiben az utalás a jog és a társadalmi viszonyok kapcsolatára is.) Az *egyik* szabályozási módszer az, amikor a társadalmi gyakorlat „markánsan" produkál már olyan megnyilvánulásokat, amelyeket csupán jogilag mintegy „szentesíteni" kell. A *másik* – az említett társadalomfejlődési sajátosságból következően ez a gyakoribb – szabályozási módszer az, amikor a jog a politikai döntéseknek megfelelően magatartásajánlataival, előírásaival olyan társadalmi gyakorlatot kíván létrehozni, amelynek a társadalmi valóság szintjén kevésbé van észlelhető nyoma.

Ez utóbbi döntési módszer esetében több figyelembe veendő szempont közül az egyik leglényegesebb a változtatni kívánt társadalmi viszonyok sajátossága. Az oktatási folyamatok az oktatási viszonyok területén történő változtatás – mivel az oktatási rendszer egymásra szervesen épülő alrendszerek együttese – nem vezethet kellő eredményre, ha csupán a rendszer egyik-másik elemének működési feltételeit kívánják megváltoztatni. A változtatási szándék e viszonyok sajátosságaiból következően csak akkor remélhet egyáltalán valamilyen minőségű sikert, ha a rendszer első elemének működési feltétel-változtatásával kezdődik, és elemezzük azokat a hatásokat, amit a változtatási szándék a rendszeren végigvonulva előidézett.

c) E talán nem felesleges kitérő után térjünk vissza az *a)* pont zárógondolatához. Ott azt mondtuk, hogy a jog mint másodlagos céltételező eszköz a politikai döntések által kötött mozgásteret hoz létre. Ez a társadalmi mozgástér lényegében a társadalom politikai-gazdasági stb. viszonyainak a politikai hatalom letéteményeseként létrehozott, az állampolgárok és szervezetek tevé-

kenység szférájának kerete. E mozgástérnek a felépítettsége, változtatása végső soron a társadalmi viszonyok által meghatározott. E viszonyok felől érkező „kihívások" azonban – mint jeleztük – nem automatikusan vonják maguk után a már kiépített mozgástér változásait. Ezek a kihívások a társadalom politikai rendszerének szűrőjén keresztül, abban minősítve, politikai döntések tárgyai lesznek, és csak ezek után kerülhet sor a jogalkotásra. Ebből viszont az is következhet, hogy rövid távon a szűrőhatás eredményeként a kihívásokkal, azok természetével inadekvát jogi változtatási válaszok is születhetnek. Ebben az esetben beszélhetünk átpolitizált, a politika által mechanikusan meghatározott társadalmi mozgástérről. Az *a)* pontban említett társadalomfejlődési sajátosságunkból következően az említett társadalmi mozgástér befolyásolásának két döntési szintje lehet, az *elsődleges és másodlagos céltételezés során hozott döntések.* A kérdés ezek után az lehet, hogy *mi ideálisan a szerepe* a társadalmi mozgástér befolyásolásában a két döntési szintnek. (A két döntési szint elhatárolás a normatív megközelítés szempontjai szerinti megkülönböztetés. A döntési szintek, döntési folyamatok szociológiai elemzése esetén kaphatunk csak valóságos képet arról, hogy az érdekérvényesítési realizálódások miként esnek egybe a szintekkel, illetve mi lesz a valóságos tartalma a normatív szempontú elkülönítésnek.)

Az *elsődleges céltételezési* tevékenység szerepe abban jelölhető meg, hogy a politikai hatalom letéteményesei a társadalmi folyamatok számukra fontos területeit figyelemmel kísérik. E figyelemmel kísérés eredményeként a megalapozott társadalmi folyamatelemzés kapcsán lényegében olyan döntési szituáció jön létre, amelyben a változtatási módszerek megegyeznek a jogról írott módszerekkel. A döntéssel kapcsolatos *következő kérdés* az lehet, hogy milyen természetű, jellegű döntést kell hozni az elsődleges céltételezés során. Ha a társadalmi munkamegosztás szervezet- és feladatrendszerének elvi kiépítettségéből indulunk ki, akkor a céltételező döntéseknek elvi jellegű, a változtatás és fejlődés irányát megjelölő döntéseknek kell lenniük. Ellenkező esetben az államhatalmi, államigazgatási, népképviseleti szervek feladat- és hatáskörének elvonására, gyengítésére kerülhet sor. Más természetű, tehát részleteig feladatelőíró, meghatározó döntés esetén a hatáskör elvonáson túl a döntésekért, illetve a döntés végrehajtásáért esetlegesen felmerülő felelősség tisztázása, megállapítása korántsem lehet egyértelmű feladat.

A *másodlagos céltételezés* mint a politikai döntések végrehajtási eszközének alkalmazási lehetőségei a jogról írottak figyelembevételével érthetők meg. Itt csupán most annyit jegyzünk meg, hogy a jog nem több, és nem más, mint egy – a kötelező erő miatt igen hatásos – magatartásszabály, egy ajánlott, illetve kötelezően előírt magatartásminta. A politikai döntések és az ezeket realizáló jogszabályok kapcsolata ideálisnak tehát akkor tekinthető, ha a döntések által kívánt cél lebontható az egyéni és szervezeti magatartások szintjére. *Ha* ez nem lehetséges, és mégis megtörténik, *vagy* az egyének, illetve a szervezetek magatartását más tényezők erősebben determinálják, *vagy* a változtatás jogon kívüli feltételei nem adottak, akkor a jogszabály felkínált magatartásmintája nem talál követőre, illetve a kötelezően előírt követési mintáját a társadalmi gyakorlat más irányú szerveződése *de facto* hatályon kívül helyezi. Egyszóval mind a három esetben a jog a társadalmi hatékonysága és ezzel együtt a döntés társadalmi folyamatokat befolyásoló szerepe is elmarad, egyúttal ismét előtérbe fog kerülni a változtatási igény. Gondolatmenetünk befejező részeként az itt összegzett néhány szempontot felhasználva megkíséreljük az 1961-es III. tv.-től napjainkig terjedő folyamatot elemezni.

d) Azok a szempontok, amelyek alapján az 1961-től figyelemmel kísért oktatási viszonyokat befolyásoló döntéseket elemezzük, a következőek:

- az elsődleges céltételezés döntéseinek elemzése;
- a másodlagos céltételezés – jogalkotás – Tv. Tvr. szintű elemzése;
- a két döntési szint kapcsolatának elemzése.

A társadalmi mozgástér oktatási viszonyokat magába foglaló területét elsődlegesen a párt különböző szervezeteinek – PB, KB – döntései igyekeztek változtatni, befolyásolni. 1959-től az oktatási viszonyokkal kapcsolatos pártállásfoglalások – ezek azok a döntések, amelyek kifejezetten

az oktatási viszonyokkal kapcsolatos rendelkezéseket tartalmaznak – kilenc esetben foglalkoztak oktatási kérdésekkel.

A döntések évei: 1959, KB; 1965, PB; 1970, KB; 1972, KB; 1977, KB; 1978, PB; 1980, KB; 1982, KB.

Azt hisszük a döntési időszakok különösebb magyarázatot nem igényelnek. Megállapítható, hogy a párt vezető szervei igen gyakran foglalkoztak a társadalmi mozgástér oktatási viszonyokat magába foglaló területének elemzésével, szabályozásával. A határozatok közül az ún. koncepcionális keretű és tartalmú döntések: 1965; 1972 és 1982. Ezek a döntések jellegüket tekintve megkísérelték *átfogóan* értékelni a korábbi döntés óta eltelt időszakot, és egyúttal meghatározni az új feladatokat, kívánatos fejlődési irányokat. Mivel az elsődleges céltételezés szerepéről, jellegéről írottaknál ideálisnak azt tartottuk, hogy e tevékenység természetéből következően elvi jellegű, ezért itt a határozatok tartalmi elemzésénél ún. *általános* elveket és ún. *időszakos* elveket különböztetünk meg.

Az *általános elvek* azokat a megállapításokat jelölik, amelyek szinte valamennyi rendelkezésben megtalálhatók. Ilyenek pl.:

- az általános iskolák fejlesztése;
- az oktatás és termelés szoros kapcsolata;
- a szakmunkásképzés feltételeinek javítása;
- az oktatás személyi és tárgyi feltételeinek javítása;
- egyszerre általános műveltség és szakmai ismeretbővítés szorgalmazása;
- az oktatási rendszer koszerűsítése stb.

Az ún. *időszakos elvek* kifejezése azokat a megállapításokat jelöli, amelyek csupán egy-egy rövidebb időre vonatkoznak. Ilyenek pl.:

- időt álló oktatási rendszer;
- a középfokú oktatás általánossá tétele;
- minden iskola egyúttal szakmát is adjon;
- tehetségek tervszerű támogatása;
- iskolai önállóság növelése;
- a technikusképzés iskolarendszeren kívüli, majd ismét iskolarendszer keretein belül történő megoldása stb.

A határozatok tartalma tehát e két megállapítás együttlétével lefedhető. (Azt, hogy ez az együttlét milyen ellentmondásokat okoz, arra a két döntési szint kapcsolatának elemzésénél térünk ki.)

A *határozatok feladatmeghatározásait* illetően (csupán emlékeztetőül az alapvető célokat, fejlődési irányokat, képzési arányokat tekintettünk adekvát feladatmeghatározási tevékenységnek e döntési szint esetében) *igen széles skálát találunk.*

A lehető leglazább megfogalmazástól – lehetőségekhez képest így kell megvizsgálni, hogy az ebben érdekeltek működjenek közre – a kötelezően előírt feladatokig – meg kell szüntetni, ki kell dolgozni, meg kell változtatni, be kell vezetni stb. – terjed a skála. A határozatok feladatmeghatározásainak e sajátosságára szintén a döntési szintek kapcsolatánál kívánunk részletesebben kitérni.

- Az oktatási viszonyokat szabályozó magas szintű – tv., tvr. – jogszabályok száma 1961-től: 2 tv. és 5 tvr., 1965/24 tvr., 1973/24–25 tvr., 1982/8 tvr., 1984/43. tvr. Már maguk e puszta számok is adják azt a következtetést, hogy az oktatási viszonyok területének jogalkotását a magas szintű jogszabályok szintjén a tvr.-ek uralják (itt most nem foglalkozunk a több százra tehető alacsonyabb szintű jogszabályokkal).
- A két döntési szint közötti kapcsolat bemutatásánál abból indulunk ki, hogy az elsődleges céltételezés során hozott döntéseknek ahhoz, hogy azok érvényesülni tudjanak, vagyis a társadalmi mozgásteret tartalmilag befolyásolják, állami akaratként megjelenő jogszabályokra van szükség.

Az első megválaszolandó kérdés tehát az, hogy valóban követik-e a döntéseket a központi

jogszabályok? Ha visszautalunk a párthatározatok és jogszabályok megjelenési idejére, elég nyilvánvaló a kapcsolat, vagyis a törvények és tvr.-ek időben szorosan követték a párt szerveinek döntéseit. Ebből tehát az következik, hogy az államhatalmi, államigazgatási szervek az oktatási viszonyok területén *elsődlegesen nem* foglalkoznak az oktatási viszonyok szabályozásával. (Ez természetesen a normatív megközelítés szempontjából levont következtetés.)

A *következő* kérdés az lehet, hogy milyen jellegű változásokat kívánnak érvényesíteni az egymást követő döntések. (Dolgozatunk csak az alap- és középfokú oktatás irányításával foglalkozik.) Az 1961. évi III. tv. középfokú oktatással kapcsolatos végrehajtási szabályai meglehetős késéssel, 1965-ben kerültek megalkotásra. A többi oktatási fok esetében ez már 1962-ben megtörtént. Az 1965-ös KB-határozat rendelkezései az Ogy. által 1961-ben elfogadott törvénynek a középfokú oktatással kapcsolatos rendelkezéseit *de facto* hatályon kívül helyezték. Megszüntették a szakközépiskolai szakmunkásképzést, a technikumokat elválasztották az iskolarendszertől, végezetül szintén megszüntették a gimnáziumi szakmai képesítés megszerzését. A szakközépiskolai szakmunkásképzést az 1972-es KB-határozat mintegy rehabilitálja.

A határozatokat minden esetben tvr.-ek követik, amelyek eleget tesznek az elsődleges céltételezés során hozott döntéseknek. *Megválaszolandó kérdés* lehet az, hogy miként tudják értelmezni a jogszabályok politikai döntéseket? Említettük már, hogy e döntések tartalmilag miként jeleníthetők meg. Az általános és időszakos elvek együttléte, rendkívül megnehezíti a jogalkotó – végrehajtó szervezetrendszer – számára a döntések értelmezését. Az *általános elv* esetében azért, mert ezeket jogi kategóriákkal *egyrészt* nagyon nehéz megfogalmazni – vagyis magatartási mintává alakítani –, *másrészt* ezek az elvek szinte az oktatás egész területét átfogják. *Végezetül* azért, mert ezek az igények 1961-től szinte valamennyi rendelkezés részei. Az *időszakos elvek* jogi úton történő realizálását a magatartásmintává alakításon kívül lényegében az nehezíti, hogy – és ennyiben ezen elvek is hatástalanná válnak – egy-egy időszakra pl. 5 évenként jelentkeznek. Az oktatási viszonyok sajátosságainál említettük azt, hogy a változtatási szándék és a hatásról való bizonyosság ennél lényegesen hosszabb időbeli folyamatot igényel. Marad tehát a végrehajtó szervezetre az, amit a határozatok, mint feladatot „kötelezően" előírnak. Ezek az előírások pedig többek között a már említett változtatásokat tartalmazták. A tvr.-ek ezeknek eleget tettek. Az ugyanis pusztán jogtechnikai kérdés, hogy 1965-ben – amikor is KB-határozat azt írta elő, hogy a technikumi modellű szakközépiskolákra van szükség – a tvr. alkotó elővegye az 50-es évek elején szintén ilyen jogszabállyal létrehozott technikumok jellegmeghatározásait, és azt most mintegy átmásolja a szakközépiskolákra. Továbbá az sem jelentett jogalkotási problémát, hogy 1977-ben az 1961. évi III. tv. szakközépiskolai jellegmeghatározásával váltsa fel a 65-ös technikumi modellű szakközépiskolát. Ezzel a jogalkotással mindössze annyi történik, hogy a párt szerveinek döntései most már a társadalmi mozgástérbe kerülve egyéni és szervezeti magatartások igazodási „játékszabályai" lettek, tehát legitimek.

Összegzés

Talán kissé elnagyoltan, de valamelyest sikerült bemutatnunk azt a folyamatot, amelynek ma kétségtelen egyik fontos állomásához érkeztünk. Joggal mondható: van mit számon kérnünk az új oktatási törvénytől. *Egy olyan folyamat állomásaként kell értelmeznünk a következőkben elemzés tárgyát képező tervezetet, illetve a velük kapcsolatos véleményeket, amely folyamat lényege a következőkben összegezhető.*

Társadalomfejlődésünknek az a sajátossága, hogy a társadalmi folyamatok változtatása döntően a társadalomirányítás központjából történik, az oktatási viszonyok területén is helyénvalónak bizonyul. Ennek a változtatásnak alapvető jellemzője a gyakoriság. Az 1980-as évek elejéig sem a párt, sem az állami szervek nem rendelkeztek az oktatás egészére érvényes tartalmilag is hasznosítható távlati fejlesztési koncepcióval. Az oktatási viszonyok természete azonban szinte megkövetel egy ilyen megalapozott hosszútávú koncepciót. A gyakori változtatás az említett koncepció hiánya miatt bevett irányítási módszerré vált. Ennek az irányítási módszernek normatív szinten elemzett fontos összetevői a párt vezető szerveinek döntései, majd ezeket a döntéseket igen sajátosan reali-

záló jogszabályok. A jog a jogalkotás általában elemzett szintjén ebben a változtatási folyamatban lényegében deklaratív, sok esetben inkább legitimációs elemeket kodifikál. A szó legszorosabb értelmében a politika eszközeként funkcionál. Magatartás orientáló rendelkezései e viszonyok területén szinte alig vannak. A hatásköri, döntési pozíciókat befolyásoló jogosítványokat lényegében csak az államigazgatás központi szervei esetében találunk.

II. *Egy adott szervezet véleménynyilvánításának általános szempontjai*

Egy adott szerv, szervezet, intézmény döntési folyamatban betöltött szerepét – véleménynyilvánítás, érdekérvényesítés, érdekérvényesítési képesség – egy egymásra épülő összefüggésrendszer keretében vizsgálhatjuk. Ezen összefüggések közül a leglényegesebbek:

a) az adott szervezetnek a társadalom szervezetrendszerében elfoglalt helye, feladata;

b) a társadalom szervezetrendszerében elfoglalt hely, megvalósítandó feladat a társadalmi munkamegosztásban milyen jelentőséggel – a társadalomirányítás legitimációs mechanizmusától függő minősítéssel – rendelkezik, illetve rendelkezhet;

c) ebben a feladatmegvalósításban milyen eszközök (politikai, jogi stb.) állnak rendelkezésre, a célmeghatározás, a végrehajtási tevékenység realizálásához;

d) az adott szervezetnek a döntésalakításában, befolyásolásban betöltött pozícióját a horizontális és vertikális véleményezési szintek mennyire támogatják. (Az eltérő vagy hasonló pozícióval rendelkezők mennyiben képviselnek ugyanezt vagy mást?)

A fent említett általános érvényű összefüggések következtében ezek együttes hatásaként meghatározott szervezeti magatartás, meghatározott döntési pozíció jön létre, illetve alakul ki. A következő elemzési szint az, hogy

e) az oktatási viszonyok a véleményező szerv feladatkörében milyen jelentőséggel rendelkeznek.

Mint említettük, ezen összefüggések a szervezeti magatartás, döntésbeli pozíciót természetesen közösen határozzák meg, s a szintek együtthatásának eredménye lesz az, hogy a szervezet milyen érdekérvényesítési lehetőséggel rendelkezik.

Az elemzés érdekében azonban, ezt a determinációs összefüggésrendszert tényezőire bontjuk, nem feledkezve meg arról, hogy az említett tényezők együttese alakít ki meghatározott szervezeti magatartást, döntési pozíciót.

III. *Az államigazgatási, társadalmi szervezetek, valamint a pedagógusok véleményeinek vázlatos elemzése*

1. Az államigazgatási szerveknek az oktatási törvénytervezettel kapcsolatos véleményei

Az általános összefüggések felvázolása után – mivel a munka jellege nem indokol részletesebb kifejtést – megkíséreljük a fent említett tényezőket az államigazgatás központi szervei vonatkozásában értelmezni.

- A központi államigazgatási szerveknek a társadalmi munkamegosztás rendszerében megvalósítandó feladata a párt és a központi kormányzat különböző természetű döntéseinek tevékenységi területükön történő érvényesítése *egyrészről, másrészről* a pártirányítás és a központi kormányzat döntéseiben az adott ágazat érdekeinek érvényesítése. Abból következően, hogy a központi államigazgatási szerv tevékenységének egyik fokmérője a központi döntések végrehajtásának a mikéntje, a szervezeti magatartást meghatározó fontos tényező a döntésekben az ágazati érdekérvényesítés.

- A szervezet magatartását befolyásoló fontos tényező, hogy az általa irányított tevékenységszféra a társadalmi munkamegosztásban milyen jelentőséggel bír. Ez csakis történetileg és a társadalomirányítás sajátosságaival együttesen megválaszolható kérdés. Ezen az alapon vizsgálva nyilvánvalóan más lesz egy szervezeti magatartás, ha a tevékenységterületet a politikai felőli egyirányú közvetítettség vagy kétirányú – a tevékenység területétől a politika felé történő – közvetítettség jellemzi. Ezeknek a tényezőknek az együttese határozza meg azt, hogy az államigazgatás központi szervei feladataik megvalósításához milyen eszközökkel rendelkeznek. (Nagyobb részt államigazgatási vagy szinte kizárólag államigazgatási eszközökkel.)
- A szervezet döntésalakító és befolyásoló pozícióját, magatartását meghatározó összefüggések következő problémája, hogy az oktatási viszonyok általános értelemben vett feladatkörön belül milyen jelentőséget kapnak. Vagyis az, hogy az oktatás, mint valamilyen jellegű, minőségű tudásszint, vagy mint irányítás alá tartozó intézmény, intézményrendszer – akár együtt, akár külön is – jelentkezik-e feladatként. Egy meghatározott tevékenységszférát felügyelő, irányító minisztérium számára nyilvánvalóan nagyon fontos, általános feladatát érzékenyen befolyásoló tényező az, hogy az oktatási rendszerből kilépő szakember a tanulási folyamat során az *általa meghatározott* követelményeket sajátítsa el. Az oktatási viszonyok szerepe tehát annál nagyobb hangsúlyt kap az adott szervezet feladatkörében, *minél inkább ténylegesen meghatározó* az oktatott anyag, illetve az oktatás funkciója az általános feladatkör megvalósulásában.

Különösebb bizonyítás nélkül is megállapítható, hogy más magatartás jellemzi az oktatási viszonyok befolyásolása tekintetében azt a szervezetet, melynek az oktatási folyamatok irányítása általános feladatköre, mint azt, amelynek ez a tevékenysége más szférában realizálódik. A közöttük megvalósuló érdekütközések alapja az lesz, hogy az utóbbi szervezet (szervezetrendszer) esetében az oktatás csere, illetve használati értéke milyen jelentőséget kap.

A szervezeti magatartást meghatározó tényezők elevenné, dinamikussá egy konkrét döntési folyamatban válnak. Ezen ponton jutottunk el a tervezettel kapcsolatos véleményekhez. Olyan területre lépünk, ahol a nagyívű társadalompolitikai-oktatáspolitikai elvektől kezdődően a szülő iskolával kapcsolatos jogosítványain keresztül szabad teret kap az akarat, mint ahogy az első oktatási törvénytől a mai napig tartó folyamat leírásában korábban ezt megpróbáltuk érzékeltetni.

A *központi államigazgatási szervek véleményeire támaszkodva* belátható az, hogy az egyeztetési eljárás egyik pólusán – a koordináló szerepet is betöltő MM – a másik póluson a „többiek" foglalnak helyet. A többieken belül *egységes* csoportokat alkotnak az IM, a MÉM és a Belkereskedelmi Minisztérium. De az OT és a PM véleményekben is sok a közös pont. A fennmaradó többi központi országos hatáskörű szerv szintén egy csoportba vonható, így az IM, EÜM. Ez *utóbbi* csoport közös jellemzője – szemben a fentiekkel –, akik igen részletes véleménynyilvánítást tettek, hogy vagy nem nyilvánít véleményt (EüM, IM stb.), illetve egy-egy kérdéskör kapcsán fogalmaz meg igényeket. (Például a HM igényli a kollégiumfenntartást.) Figyelembe véve a csoportosításokat úgy véljük, hogy elegendő az MM álláspontjával szemben az Ipari Minisztériumot magába foglaló csoportot, illetve az OT és a PM álláspontjait megvizsgálni. Az MM álláspontját – mivel ilyen álláspontot elkülönítetten nem ismerünk – a nyilvánosság elé bocsátott tervezet álláspontjával azonosítjuk, legalábbis a központi államigazgatási szervekkel kapcsolatos részek vonatkozásában.

IM, MÉM, ÉVM, Belkereskedelmi Minisztérium

E négy minisztérium véleménye megegyezik *egyrészt* abban, hogy megjegyzéseik központi része az *igen finoman kimunkált irányítás jogosítványok témaköre, másrészt* abban, hogy az *alapelvekkel, iskolával, tanulóval, intézményrendszerrel* nem foglalkoznak. Az IM véleményezése abban üt el a csoport többi tagjától, hogy anyaga több szempontot tartalmaz. Így pl.: joganyagra vonatkozóan (hogy túlzottan általános, illetve igen részletes) szerkezeti kérdésekben, nyelvhasználat, kérdésében (egy törvény emelkedett legyen, és ne evidenciákat fogalmazzon meg stb.). Annak ellenére, hogy az Ipari Minisztérium a tervezet hibájának tartja a részletes szabályozást, ezt az irányítási kér-

désekkel kapcsolatos véleménynyilvánításában nem tartja érvényesítendő követelménynek. Ez nézetünk és az eddig leírtak szerint értelmezhető úgy is, hogy az érdekviszonyok jogba való átültetése akkor előnyös, egy adott ágazatnak, ha döntési pozíciói erősek, illetve ott törekszik részletes szabályozásra, ahol a szabályozás esélyei és érdekei együtt jelennek meg. Az IM véleményének elvi kerete az, hogy az MM az egységes oktatáspolitika megvalósításáért felelős, tehát ez az ő ágazati feladata, míg a szakmai oktatást az adott szakminiszterek egyedül irányítják. Az oktatás egészében a szakmai közismereti arányok megállapításához a szakminisztériumok egyetértése szükséges. E *kereten belül* tehát a szakminisztériumok szakmai oktatás tekintetében a tervezetnek az MM egyetértésével történő elfogadása után önálló jogosítványokat gyakorolhatnának. Például

- a tankönyvek, alapkövetelmények, tantervek kidolgozása, jóváhagyása és kiadása;
- az iskolában oktatható szakok, szakmák meghatározása;
- a szakmai irányítás alá tartozó oktatási, nevelési intézmények ellenőrzése, független attól, hogy az adott szaktárca rendelkezik-e intézményirányítási jogosítványokkal;
- fontos kérdésnek tűnik továbbá a Szakmunkásképzési Alap szakminisztériumi hatáskörben történő gondozása is.

A véleménynyilvánítás módja alapos, mindegyik tárca konkrét szövegjavaslatokat fogalmaz meg – ha úgy tetszik – új jogszabályt alkot, legalábbis az irányítási kérdéseket illetően.

PM, OT

Az érdekérvényesítésnek ez a területe, illetve módja a másfajta feladatok következtében eltérő a PM és az OT esetében. A PM számára az egész tervezet abból a szempontból fontos, hogy hol kap relevanciát a költségtényező. Így tehát az iskola működési költségeitől a tanulók utazási kedvezményéig szinte végigpásztázza a tervezetet. Lényegében a PM álláspontját erősítő véleményeket nyilvánít az OT is. Az OT számára alapkövetelmény az, hogy meg kell vizsgálni az állami költségvetés terhei miként csökkenthetőek, mivel a tervezet ezzel ellentétes tendenciákat kíván érvényesíteni. Úgy véljük, már az eddig leírtak alapján is levonható néhány következtetés a központi államigazgatási szervek tervezettel kapcsolatos véleményét illetően. Legalábbis az érdekérvényesítés irányát tekintve.

- Az ágazati és funkcionális szervek közül az ún. hagyományos területek képviselői nyilvánítottak elsősorban véleményt;
- az MM álláspontját alapvetően az egységes oktatásirányítás és ennek általa történő működtetése jellemzi;
- a véleményező szervek eléggé tetten érhetően érdek szerint strukturálódnak;
- az érdekstrukturáltság egyúttal a véleménynyilvánítás irányát, tartalmát, módját is meghatározta. (Kifejezetten és igen finoman megfogalmazott irányítási kérdések, jogi kategóriákban való gondolkodás, az elvi kérdésekkel való nem foglalkozás stb.)

2. A társadalmi szervezetek oktatási törvénytervezettel kapcsolatos véleménye

Az alábbi véleményező szervek jogi státusokat tekintve *társadalmi szervezetek.* A társadalmi szervezetek jogi státusának jelenlegi helyzetével, megoldatlan ellentmondásaival e munka keretén belül nem foglalkozunk. A jogi státussal kapcsolatos kiindulópontunk lényegében úgy összegezhető: a szocialista törvényhozás egyes politikailag jelentős szervezeteket kiemel a szűkebb értelemben vett egyes jogi kategóriából és ezeket társadalmi szervezetekké nyilvánítja. Ezen szervezetek közül az Alkotmány kifejezetten hármat említ (párt, szakszervezet, HNF). De egyéb jogszabályok is lehetővé tesznek társadalmi szervezetté nyilvánítást. Így lett többek között társadalmi szervezet a TOT, a KISZ és az Úttörőszövetség, MTESZ stb. A jogi státus jelenlegi rendezetlenségéből következően meglehetősen nehéz pontosan megfogalmazni azt, hogy véleményező szervezeteknek a társadalom

szervezetrendszerében elfoglalt helye és feladata mi is pontosan. *Sárközy Tamás* gondolatmenetét alkalmazva e szervezetek a következőképpen csoportosíthatók. *Első* csoportba a szakszervezetek, KISZ, Úttörőszövetség tartozik. E szervezetek *általános* érdekképviseleti szervezetek. Általánosak azért, mert érdekképviseleti tevékenységük mellett többlet jogosítványokkal is rendelkeznek (vétójog, nincs állami törvényességi felügyelet stb.).

A többletjogosítványokkal is rendelkező érdekképviseleti szervek azonban tovább differenciálhatók, ugyanis míg a szakszervezet esetében *személyre* irányuló ún. munkavállalói érdekképviseletről, addig a másik két szervezet esetében *réteg-érdekképviseletről* beszélünk. A *következő* „csoportot" a TOT alkotja. Az előbbiekhez képest ennek a társadalmi szervezetnek a tisztán vett és szervezeteket érintő érdekképviselet a feladata. *A két* csoport között foglalhat helyet a HNF, amely felett nincsen állami törvényességi felügyelet, viszont nincs tisztán vett érdekképviseleti funkciója sem. E szervezetek *utolsó* tagja MTESZ. A szövetség olyan társadalmi szervezet, amelyben az általa képviselt szervezetek továbbra is az egyesületi kategóriához tartoznak. A MTESZ a társadalomirányítás különböző területein jelentkező döntésekben a szakmai elemet képviseli (jogi státus). Szociológiai értelemben azonban a műszaki értelmiség „kvázi" érdekképviseletét valósítja meg.

Az említetteket mintegy kiegészítik azok a megállapítások, amelyek arra vonatkoznak, hogy a véleményező szervek ezen feladatai a társadalmi munkamegosztásban milyen jelentőséggel bírnak. A képviselet *másik irányát* a saját szervezeti képviselet alkotja. Nevezetesen: kifogásolják a tervezetben azt, hogy nem szabályozza, biztosítja kielégítően az iskolai mozgalmi szervezetek jogosítványait. A *HNF* véleménye lényegében megegyezik a pedagógusi véleményekkel, ez abból a sajátosságból következik, hogy itt a véleményformálók többségében a pedagógusok közül kerültek ki.

A *SZOT* érdekképviselet, hasonlóan a KISZ-hez és az Úttörőszövetséghez, szintén kétirányú. *Egyrészt* a transzmisszió szabta értékek képviselete (munkára nevelés, mindenkinek kötelező elvégezni a 8. általánost, a pedagógus meghatározott tudásszintet köteles a tanulóknál elérni), *másrészt* saját szervezeti pozíció biztosítása.

3. A pedagógus vélemények

Igen vázlatos áttekintésének alapvető célja egyrészt az, hogy az eddigiekben leírt véleményektől eltérő sajátosságukat érzékeltessük, másrészt az, hogy képet adjunk arról, hogy a leginkább érintett réteg miként fogad-értelmez egy ún. reformtörvényt. A legkülönbözőbb területeken született pedagógusi vélemények a törvénytervezet általános megítélésében megegyeznek, helyenként szó szerint azonosak. Ez visszavezethető a miniszter ajánlására, mely azt tartalmazta, hogy a törvénytervezetet, ahol lehetséges, a fejlesztési tervvel együtt vitassák meg. A fejlesztési program értelemszerűen mint viszonyítási pont szerepel a törvény megítélésében. Azokon a helyeken, ahol a két dokumentumot együtt tárgyalták megkülönböztethetők:

- azok a véleményezések, amelyek a fejlesztési program és a tervezet harmóniájából indultak ki, és
- amelyek számon kérik a törvénytervezettől a fejlesztés iránymutatásait.

Egy közös vonás azonban valamennyi anyagban van, függetlenül attól, hogy a törvénytervezettel a fejlesztési program is megtárgyalásra került-e, illetve attól, hogy a két dokumentum viszonyát miképpen ítélik meg. Ez pedig a törvénytervezet megítélése. Nézzünk néhány példát: „Az új tervezet csupán megerősíti, törvényerőre emeli a mai gyakorlatot. Egységes keretbe foglalja a jelenlegi rendeletekkel, rendtartással, nevelési-oktatási tervekkel szabályozott helyzetet." „A tervezet ... az 1961. évi III. tv.-nél magasabb szinten rögzíti mindazt, ami az oktatás politika fejlettségével összefügg ... Tükrözi az előző oktatási törvény óta eltelt időszak társadalmi-gazdasági változásait." A törvénytervezettel kapcsolatos hozzászólásokban a közoktatást érintő, szinte valamennyi paragrafus vizsgálat alá került valamilyen módon. A jogi szabályozással kapcsolatos megjegyzéseket ezért is ajánlatos különböző metszetekben vizsgálni:

- Megkülönböztethetők azok a konkrét kérdések, amelyek a törvénytervezet általános megítélésében fontosak, és rendszerint valamilyen korábbi dokumentum megfogalmazását hiányolják. Ezek elsősorban terminológiai problémaként jelentkeznek. Például a nevelés-oktatás kategóriája vagy a szocialista-humanista műveltség fogalma körül kibontakozott vita.
- Azok a problémák, amelyek a véleményezők számára mint fehér foltok jelennek meg, nem kellően vagy nem pontosan kidolgozott területei a szabályozásnak. Ezek funkcióikat illetően lehetnek deklaratívek, mint pl. a szabad iskolaválasztás jog, szakmai önállóság. De ilyen problémák adódhatnak abból is, hogy a véleménynyilvánítók többsége előtt rejtett hatalmi szituációból következően bizonytalanság van.
- Pedagógiai demokratizmust egyelőre legalábbis csak önmaguk számára tartják fontosnak.
- Például egy adott kérdésben nincs manifeszt állásfoglalás, érintettek között a kompromisszumkeresés folyamatban van (irányítás, pedagógiai intézetek).
- Külön csoportot alkotnak azok a megjegyzések, amelyek akár az alapelvek, akár a részletszabályozás útján pedagógus státussal függnek össze.

A *külső* (iskolákhoz képest) *államigazgatási szervek irányításával* összefüggő megjegyzések rendszerint nem javaslatok formájában, hanem pontosítást igénylően jelennek meg. A *belső irányítási rendszerrel* kapcsolatosan megfogalmazódnak a nevelési testületek szerepkörének növelési irányába mutató javaslatok. Másrészről szinte egyértelműen elutasításra kerül mindenütt az iskolatanács intézményét bevezető szabály. Annak ellenére, hogy az iskola és társadalmi környezete közötti kapcsolatot döntő fontosságúnak találták a vélemények általában.

Összegzés

Az államigazgatási és társadalmi szervezetek véleményeinek leglényegesebb sajátosságait áttekintve dolgozatunk záró megjegyzése az lehet, hogy e néhány, a joggal és ennek eszközjellegével kapcsolatos megállapításunk talán némi adalékot szolgáltat a hazai szociológiai-jog-politikai-szervezet-irodalom eddig leírt-feltárt megállapításaihoz. Melyek lehetnek ezek a hozzájárulások-megerősítések?

- A joggal kapcsolatos alapvető szemléletmódot továbbra is a politika általi kötöttség jellemzi.
- A döntési szférák, eszközök számára az oktatási viszonyok *differencia specifica* nélküli szabályozási területként jelentkezik. Az oktatási viszonyok mássága egyelőre nem tud más minőségű befolyásolási eszközrendszert „kikényszeríteni".
- Az oktatási viszonyok szabályozásának központi szintjén érvényesülni látszik az „államigazgatási szervek demokráciája", vagyis manifeszt érdekérvényesítésre nyílik lehetőség.
- Ebben az érdekérvényesítési küzdelemben a jog mint eszköz elsősorban az irányítási jogosítványok, hatáskörök megszerzésének-megtartásának eszközeként kerül felhasználásra, vagyis alkalmas eszköz lehet az érdekviszonyoknak hatásköri-hatalmi szabályokba való átültetésére.

IRODALOM

Dolgozatunkban az alábbi dokumentumkat és tanulmányokat használtuk fel:

1. Az oktatási törvénytervezettel kapcsolatos államigazgatási-társadalmi szervezetek, valamint pedagógusok írásos véleményei
2. MSZMP KB határozatai (1960–1985)
3. Az oktatási viszonyokat szabályozó törvények és törvényerejű rendeletek
4. *Kulcsár Kálmán:* Gazdaság, társadalom, jog. KJK, Budapest, 1982.
5. *Bihari Mihály:* Gazdasági alap és politikai felépítmény kapcsolata. Gondolat, Budapest, 1982.

CSÉFALVAY ZOLTÁN

SZOCIOLÓGIA + GEOGRÁFIA = SZOCIÁLGEOGRÁFIA? AVAGY EGY ÚJ HATÁRTUDOMÁNY MÚLTJA ÉS JELENE

A szociológia és a geográfia szoros kapcsolata nem új keletű jelenség a társadalomtudományok világában. Ahhoz azonban, hogy a jövő kihívásaira mindkét tudomány együttesen próbáljon választ adni, mindenképpen szükség van nézőpontjaik, módszereik közelítésére.

Erre a feladatra lenne hivatva a két tudományterület mezsgyéjén kibontakozó új határtudomány, a szociálgeográfia.*

Az előzmények

A fiatal tudományok általában akkor kezdik el önálló, öntörvényű életüket, amikor már múltjuk felé fordulva önnön forrásvidékeiket keresik. Nincs ez másképp a szociálgeográfia esetében sem.[1] Gondolati előfutárait többnyire az emberföldrajzban látja, melynek fejlődését saját kialakulása szempontjából négy – geodeterminista, posszibilista, morfogenetikus és funkcionális – fejlődési szakaszra tagolja.[2]

Az emberföldrajz és a szociálgeográfia atyjának általában *F. Ratzelt* tekintik. Azt a F. Ratzelt, aki az ember és környezete viszonyának kérdésében a természeti tényezők meghatározó szerepe mellett szállt síkra, s így egyben a geodeterminizmus leghívebb képviselője volt.

A modern szociálgeográfia természetesen elveti a ratzeli determinizmust, helyébe az embernek a környezethez való alkotó alkalmazkodását („creative adjustment") állítja, elkerülve ezzel mind a geográfiai, mind a társadalmi determinizmus veszélyét.[3]

F. Ratzelhez képest már jóval több előzményt találhatunk nézetei kritikusainál. Mindenekelőtt a francia geográfusoknál, és közöttük is *Vidal de la Blanche*-nál. Ő az, aki megfordítva a ratzeli determinizmust úgy véli, hogy „az embernek sokkal inkább az okozó, mint a hatásokat elszenvedő szerep jut" az ember és környezete viszonyban.[4]

Vidal de la Blanche azonban mégsem a geográfiai posszibilizmussal nyújtotta a legfontosabb adalékot a szociálgeográfia kialakulásához. Sokkal inkább azzal, hogy a népesség térbeli elrendeződését, annak életformájából („genres de vie") próbálta megmagyarázni.

O. Schlüter, a morfogenetikus irányzat megalkotója, szintén a ratzeli elmélet ellenfele volt. Kritikájának kiindulópontja viszont nem az ember, hanem a földfelszín ember által alakított szelete, a kultúrtáj. A földrajz feladata így nála abban áll, hogy a térbeli képződmények genetikusformai szempontú vizsgálatával feltárja a „kultúrtáj morfológiáját".

*Az alábbi tanulmány elsősorban a német szociálgeográfiára alapozódik. Tesszük ezt egyrészt azért, mert elméleti kérdésekkel ez az irányzat foglalkozik a legtöbbet, másrészt azért, mert a hazai szociálgeográfiára a német hatott a legerősebben. Az ugyancsak jelentős angolszász, francia és szovjet iskola eredményeit csak érintőlegesen említjük.

O. Schlüter iskolája már elfordult az ember és környezete problémájának elvi szintű vitájától, s még inkább ezt teszi a funkcionális irányzat. Ez az irányzat már arra törekedett, hogy a térbeli jelenségeket valamiféle rendbe helyezze el. Így jutnak el képviselői arra a megállapodásra, hogy a kultúrtáj egyes elemei sajátos emberi igények, funkciók kielégítését szolgálják. Ezért a térbeli képződmények hozzárendelhetők valamely emberi tevékenységhez, ugyanakkor minden emberi tevékenységhez meghatározott térbeli feltételek szükségesek.

A földrajzba, közelebbről a városföldrajzba *H. Bobek* vezeti be a funkcionális módszert a húszas évek végén.[5] Fellépésével közel egyidőben ebbe az irányba fordulnak a városépítészek is. Mind a geográfiai, mind a városépítészeti funkcionalizmus sajátos korlátozottsága azonban, hogy egy adott településrészhez csak egy funkciót rendel hozzá. Így a település csupán monofunkciós terek szerveződéseként értelmeződik.

A geográfiában a funkció fogalma általában kétfajta felfogásban használatos. Egyrészt kapcsolatokat, függésviszonyokat; másrészt tevékenységeket, aktivitásokat értenek alatta. A fogalom ez utóbbi értelmezése alapján H. Bobek hat, majd később *D. Partzsch* a területi tervezés szempontjaihoz is igazodva hét társadalmi alapfunkciót – munka, lakás, ellátás, képzés, üdülés, közlekedés, közösségi élet – különböztet meg.[6]

Az emberi tevékenységek funkciókba való besorolásával úgy tűnt, hogy valamiféle rend teremtődött a geográfiában. Ám, hogy ez a rend mennyire csalóka és ingatag volt, az csak akkor derült ki, amikor a „müncheni iskola" elméleti rendszerének egyik alappillérévé tette.

A geográfiai funkcionalizmus ugyan – többé-kevésbé – használható fogalmi keretet adott a térbeli struktúrák értelmezéséhez, önmagában azonban még nem válhatott egy szociálgeográfiai koncepció zálogává. Ugyanis túl kevés figyelmet szentelt a térbeli folyamatok kiváltójának és főszereplőjének, az embernek. A döntő lépést ebben a vonatkozásban is H. Bobek tette meg. Mint írja „. . . minden funkciónak szüksége van egy hordozóra. Lassacskán elismerjük, hogy ez nem az ember általában, hanem . . . a térben tevékenykedő embercsoportok".[7]

Ezzel, a térbeli tevékenységek csoportspecifikus jellegének felismerésével tulajdonképpen teljessé vált a szociálgeográfia kialakulási folyamata. *Létrejött az a geográfiai tudományág, amely az ember és környezete viszonyrendszerét az embercsoportok tevékenységének szemszögéből vizsgálja.*

A szociálgeográfia „müncheni koncepciója"

A hatvanas évek végére az emberföldrajz fejlődése már lehetővé tette, hogy a szociálgeográfia többé-kevésbé szilárd elméleti karakterrel rendelkező, önálló diszciplínaként lépjen fel. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a tény, hogy ebben az időszakban megsokasodnak a tudományág fogalmát értelmező definíciók is.[8]

A leggyakrabban idézett definíció *F. Schaffer*től származik, aki *a szociálgeográfiában „társadalmak és embercsoportok alapfunkcióinak térbeli szerveződésformáival, és térformáló folyamataival foglalkozó tudományt"* lát.[9] Ez a meghatározás többek között azért vált közkedveltté, mert tömören magában foglalja az emberföldrajz – szociálgeográfia szempontjából – legfontosabb megállapításait, jelesül, hogy a térbeli tevékenységek csoportspecifikusak, e tevékenységek alapfunkciókba sorolhatók, és a tevékenységek gyakorlása során sajátos térbeli szerkezetek, folyamatok jönnek létre.

A szociálgeográfia ilyetén értelmezését vallja magáénak a *K. Ruppert* körül Münchenben szerveződött kutatócsoport, az ún. „müncheni iskola". Ez a csoport hozta létre a tudományág mindmáig legpregnánsabb irányzatát, a szociálgeográfia „müncheni koncepcióját".

A koncepció öt, egymással szervesen összefüggő elméleti-módszertani tétel együttese. Ezek az alappillérek – a társadalmi alapfunkciók rendszere, a térreleváns csoport, a szociálgeográfiai tér fogalma, az indikátorkutatás és a társadalmi térszerkezet vizsgálata – azonban nem állnak össze egységes elméletté. Így a „müncheniek" a teória helyett joggal használják a koncepció kifejezést.[10]

A „müncheni iskola" a társadalmi alapfunkciók rendszerével kötődik legszorosabban az emberföldrajzhoz, annak is funkcionális irányzatához. Felfogásuk szerint a társadalmi alapfunkció „feladatot, aktivitást, életmegnyilvánulást" jelent.[11] Elismerik ugyan a funkció fogalmának matematikai-logikai értelmezését is – amelyet egyébként a tudományban jóval gyakrabban használnak, mint a másik olvasatot –, de kutatásaikban szinte kizárólagosan az „egyszerűbb" értelmezést használják.

Átvéve *D. Partzsch* funkciófelosztását hét társadalmi alapfunkciót különböztetnek meg, s ezek mindegyikét egyforma jelentőségűnek, geográfiai szempontból azonos súlyúnak tekintik. Az alapfunkciók döntő kritériumának tartják, hogy a társadalom széles rétegei által gyakorolt, tömegstatisztikailag megragadható tevékenységek legyenek. Ebből következően az alapfunkciók köre mindig konkrét, korhoz kötött, és a kérdéses társadalomra jellemző. Úgy vélik, hogy az említett alapfunkciók – a társadalom fejlettségének jelenlegi viszonyai között – kielégítően átfogják a legfontosabb emberi tevékenységeket. Így a szociálgeográfiai vizsgálatok egyik célja az, hogy feltárják az alapfunkciók térigényét, térbeli rendszerét.

A „müncheni iskola" egy önálló, a társadalmat az ember térbeli tevékenysége alapján tagoló, térreleváns csoportképzés szükségessége mellett száll síkra. Bár *H. Hahn* már 1957-ben arra hívta fel a figyelmet, hogy a szociálgeográfiában a szociológia csoportfogalmát kell beépíteni, a „müncheniek" mégis azon az állásponton vannak, hogy ez „semmiképpen nem lehet kielégítő megoldás" a szociálgeográfia számára.[12] Ám amilyen határozottan elutasítják a szociológiai csoportfogalmak használatát, oly nehezen sikerül meghatározniuk a térreleváns-csoport fogalmát. Abban még egyet értenek, hogy ilyen csoportba tartoznak a társadalom vagy a lokális társadalom azon egyedei, akik valamely társadalmi alapfunkció vonatkozásában azonos módon hatnak a térre, azonos térformáló, területátalakító folyamatokat indítanak el, illetve vesznek részt bennük. Abban is megegyeznek, hogy ellentétben a szociológiai csoportokkal – ahol a csoport fogalma „az embereknek csak olyan együttesére alkalmazható, amelyekben a tagokat különös kapcsolatok fűzik össze" –, a szociálgeográfiai csoportfogalomnak nem kritériuma a tagok közötti kapcsolat.[13] A tér értelmezésében azonban már jóval kisebb az egyetértés, hogy az általános megfogalmazáson túl miként operacionalizálható ez a fogalom, és a konkrét kutatásokban hogyan használható.

A probléma mélyén az az eldöntetlen kérdés húzódik meg, hogy a szociálgeográfiának mely csoportokkal kell foglalkoznia. Azokkal a csoportokkal-e, amelyek tagjai közös tevékenységükkel formálják a teret, avagy a térbeli tevékenységek valamely ismérve alapján azonosnak tekinthető emberek csoportjával-e?

Az sem eléggé tisztázott, hogyha az emberek azonosan tevékenykednek a térben, akkor mi ennek az azonosságnak a motívuma, mozgatója. Jól mutatja ezt a bizonytalanságot az is, hogy a három leggyakrabban alkalmazott térreleváns csoportfogalom (életformacsoport, magatartáscsoport, területi aktivitási csoport) más-más mozgatókat tételez a térbeli tevékenységek mögött.

H. Bobek szerint a tájformáló emberi csoportokat „legjobban tevékenységi formájuk következtében kialakult életmódjuk, életformájuk . . . jellemzi".[14] Így egy életformacsoportba tartoznak a társadalom azon tagjai, akik azonos életvitellel alakítják át földrajzi környezetüket. Ezzel szemben *W. Hartke* magatartáscsoport fogalma a gazdasági-társadalmi szituációkra adott térbeli reakciók azonossága alapján sorolja az embereket egy csoportba.[15] *H. Dürr* pedig tulajdonképpen már le is mond a motívumok kereséséről, számára egyedül az a fontos, hogy az emberek ugyanolyan térbeli mozgást végezzenek.[16] Nála azonos területi aktivitási csoportba tartoznak a társadalom tagjai, ha valamely alapfunkció gyakorlása során azonos módon veszik igénybe a térben kiépített telephelyeket.

Az előbbi két alappillérre logikan épül a harmadik, a szociálgeográfiai tér fogalma. A fogalom a térnek azt a jól elhatárolható szeletét jelöli, ahol a különböző társadalmi csoportok tevékenységeiket gyakorolják. A szociálgeográfiai tér így nem valós földrajzi képződmény, hanem egy térbeli absztrakció, melynek „határait a társadalmi csoportok által . . . kifejtett tevékenységek hatósugarai" jelölik ki.[17] A szociálgeográfiai tér ebből következően három elem – a társadalmi csoport, az

alapfunkció és a telephelyrendszer – függvénye. Mivel e három tényező mindegyike időben viszonylag gyorsan változik, ezért együttesük, a szociálgeográfiai tér is egy folyton átalakuló képződmény. Változása – a „müncheniek" szerint – azonban mégsem olyan gyors, mint amilyen gyorsan változnak elemei (különösen a társadalmi jelenségek). A változás gyorsasága ellenébe hat ugyanis, hogy mind a térben, mind a társadalomban olyan konzisztens struktúrák (nagy befektetéssel létrehozott telephelyek, szilárd értékrendek stb.) léteznek, amelyek bizonyos – időbeli és térbeli – állandóságot kölcsönöznek a szociálgeográfiai térnek.[18]

A társadalmi alapfunkciók rendszere, a térreleváns-csoport és a szociálgeográfiai tér fogalma elsősorban a térbeli tevékenységek értelmezéséhez adott fogalmi keretet. Ezzel szemben a koncepció további két alkotórésze, az indikátorok és a társadalmi térszerkezet fogalma a társadalmi folyamatok, és a társadalmi struktúra térbeli „leképeződésének" vizsgálatához nyújt segítséget. Az indikátorkutatás abból a feltételezésből indult ki, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatok sajátos tájelemként a térben is megjelennek, ott mintegy jelzik a mögöttes makrofolyamatokat. *W. Hartke* éppen abban látja az indikátorkutatás jelentőségét, hogy vele a geográfia esetenként korábban rámutathat olyan gazdasági vagy társadalmi folyamatokra is, amelyekről a társadalomtudomány a maga eszközeivel esetleg csak utólag szerez tudomást.[19]

A „müncheni koncepció" a társadalmi struktúra térbeli megjelenésének léptéke szerint két típusát – társadalmi tértagozódás és társadalmi térszerkezet – különít el.[20] Az előbbi a társadalom térbeli vetületét valamely településhálózati egység (ország, régió, adminisztratív körzet stb.) települései között, az utóbbi egy településen belül vizsgálja.

A szociálgeográfia ezen a ponton rendkívül szorosan kötődik a szociológiához, közelebbről a *városszociológiához.* Amíg azonban a városszociológia a társadalmi *térszerkezetet létrehozó folyamatokra,* törvényszerűségekre helyezi a fő hangsúlyt, addig a szociálgeográfia a társadalmi csoportok településen belüli elhelyezkedését csupán mint *térszerkezetet* vizsgálja.

E szemléleti egyoldalúság jól megmutatkozik a kutatási séma szegényességében is. A szociálgeográfiai vizsgálatok általában három lépésben – a település társadalmának elemzése különböző státusindexek szerint, e státusindexek alapján társadalmi csoportok képzése, majd ezek térbeli elhelyezkedésének kartografikus megjelenítése – jutnak el a társadalmi térszerkezethez. E mechanikus sémán belül aztán az egyes szerzők eltérnek aszerint, hogy milyen társadalmi alapegységekre, milyen státusindexekre, milyen területi egységekre alapozzák vizsgálataikat.[21] Azonban az itt tapasztalható módszertani sokféleség sem fedi el azt a tényt, hogy ezekben a kutatásokban a társadalmi szerkezet és a társadalmi térszerkezet közötti összefüggések többnyire feltáratlanok maradnak.

A „müncheni koncepció", bár nem képezett egységes elméleti rendszert, alappillérei mégis – külön-külön és együttesen is – alkalmasnak bizonyultak a térbeli jelenségek, különösen a térbeli struktúrák társadalmi szempontú vizsgálatára. *Ezzel, először a szociálgeográfia történetében, olyan egységes fogalmi konstrukció teremtődött meg, amely lehetővé tette a tudományág empirikus kutatásokban való széles körű kibontakozását.*

Az empirikus vizsgálatokban azonban hamarosan felszínre kerültek a „müncheni koncepció" belső ellentmondásai, gyengeségei is. Kiderült, hogy a koncepció eléggé bizonytalan társadalomelméleti alapokon nyugszik, és egyes fogalmai csak nehezen operacionalizálhatók. Így a hetvenes évek elején éles vita alakult ki, amely elsősorban a két leggyengébb pillért, a térreleváns-csoport fogalmát és a társadalmi alapfunkciók rendszerét vette célba.[22]

A térreleváns-csoport fogalmával kapcsolatosan *E. Wirth* joggal lát ellentmondást a szociológiai módszerek kiterjedt alkalmazása és a szociológiai csoportfogalom elvetése között.[23] Ez ugyanis megnehezíti olyan, a szociológiai csoportelméletből származó fogalmak (norma, szerep, társadalmi kontroll, identifikáció, szocializáció stb.) beépítését a szociálgeográfiába, amelyek nagyban hozzájárulhatnának a csoportos térbeli tevékenységek értelmezéséhez.

A fogalom operacionalizálásának nehézségei megmutatták azt is, hogy ezek a csoportok nem fognak át egzakt módon definiálható népességet, az egyéneket csupán az emberi viselkedés egy-egy kiragadott mozzanatának azonossága alapján rendezik együvé. Így aztán a szociálgeográfiában úgy-

szólván annyiféle térreleváns-csoport képezhető, ahány szerző van. A „müncheni iskola" leglényegesebb kifogása a szociológiai csoportképzéssel szemben az volt, hogy az egyén egyszerre több csoportnak is tagja lehet. Paradox módon azonban – a térreleváns csoportképzés önkényessége miatt – ez az ellenvetés itt még hatványozottabban érvényesül.

A szociálgeográfia jelenleg olyan válaszúton áll, hogy vagy újra megkísérli a térreleváns-csoport fogalmának elméleti tisztázását, vagy lemond a szociológiai csoportfogalmak javára. Az elmúlt évek kutatásait nézve úgy tűnik, hogy a szociálgeográfia – sajnos – az utóbbi lehetőség mellett fog dönteni. Sajnálatos ez a választás, mert a szociálgeográfia éppen a térben tevékenykedő csoportok vizsgálatával vihetne új színt a társadalomtudományi kutatásokba.

A koncepció másik gyenge pillére, a társadalmi alapfunkciók rendszere mind ideológiai, mind módszertani szempontból a leghevesebb viták kereszttüzében állt. Az ideológia oldaláról érkezett bírálatok elsősorban a geográfiai funkcionalizmus társadalommagyarázatként, társadalmi rendezőelvként való kiterjesztése ellen emeltek szót. Módszertani szempontból pedig azt rótták fel, hogy a funkcionális szemlélet rendszerré duzzasztása egyfajta elmélet-pótlék keletkezéséhez vezetett. Az emberi tevékenységek alapfunkciókba sorolása – *J. Birkenhauer* szerint is – csupán egy ad hoc felosztás, amely nélkülöz bármiféle elméleti megalapozottságot.[24]

A bíráló megjegyzések természetesen nem siklottak el afelett sem, hogy a funkció „egyszerűbb" felfogása nem felel meg a fogalom tudományban elfogadott értelmezésének, hogy monofunkciós terek együtteseként még az egyszerűbb térbeli képződmények sem írhatók le, hogy az alapfunkciók egyáltalán nem tekinthetők egyenrangúaknak, közöttük mind mennyiségi, mind minőségi szempontból hierarchikus viszony áll fenn.[25]

E széles körű kritika ellenére a társadalmi alapfunkciók rendszere még ma is szilárd helyet foglal el a szociálgeográfiában. Csak remélhetjük, hogy a tudományág egyszer megszabadul ettől az elméleti ballaszttól, és az emberi tevékenységek felosztása csupán az oktatási, a kutatási és a tervezési résztémák elhatárolásában játszik majd szerepet.

A „müncheni koncepció" értelmezése körüli viták, ha nem vitték holtpontra a szociálgeográfiát, de mindenképpen újra felvetették jogosultságának kérdését. Ebből az elbizonytalanodott helyzetből – mint olyannyiszor története során – ismét a társtudományok eredményeinek beépítése mozdította el.

Úton az új irányzatok felé

A kritikai észrevételek, bár részletesen elemezték a „müncheni koncepció" egyes alkotórészeit, mégis többnyire figyelmen kívül hagyták sajátos szemléleti korlátozottságát. Nevezetesen azt, hogy az ember térbeli tevékenységének csupán egyoldalú, monokauzális megközelítését teszi lehetővé. Egyoldalú a „müncheni koncepció" szemlélete, mert az ember térbeli tevékenységét szűken, a külvilág jelenségeire adott válaszként, reakcióként értelmezi. De egyoldalú azért is, mert – a térbeli tevékenységeket csak cselekvésnek tekintve – lemond a cselekvéshez vezető folyamat vizsgálatáról.

E szemléleti egyoldalúság meghaladására tesz kísérletet napjaink szociálgeográfiájának egyik legelterjedtebb részirányzata, az aktivitástér-kutatás *(Aktionsraumforschung)*. A kísérlet lényege nem is annyira tételes állításai eltérésében, hanem a megközelítési mód sarkallatos másságában rejlik. Amíg ugyanis a „müncheni koncepció" a *térbeli struktúrák*, addig az aktivitástér-kutatás a *térbeli struktúrákat létrehozó folyamatok* vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. Az aktivitástér-kutatás nemcsak arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyenek a térbeli struktúrák, hanem arra is, hogy a térbeli képződményeket milyen jelenségsorozatok hívják létre, változásukat milyen folyamatok szabályozzák.

Így feladata abban áll, hogy a térbeli tevékenységeket akciók és reakciók egységében szemlélve, a cselekvéshez vezető teljes folyamatot feltárva, kutassa azt a területi egységet – az aktivitási

teret –, ahol az egyes csoportok mindennapi tevékenységei zajlanak.[26] Ez utóbbival természetesen a „müncheni koncepció" is foglalkozik, hiszen a szociálgeográfiai tér és az aktivitási tér között csupán árnyalatnyi különség van. Az aktivitástér-kutatás azonban annyival több a szociálgeográfiai tér vizsgálatánál, hogy az aktivitási tér kialakulásának – lehetőség szerint – valamennyi faktorát vizsgálatába vonja.

A térbeli tevékenységek folyamatként való komplex értelmezésére először az angolszász geográfiában, *F. E. Horton* és *D. R. Reynolds* munkásságában találunk példát. Méltán korszakalkotónak tartott tanulmányukban a városi aktivitási tér modelljének kidolgozására vállalkoznak, s úgy vélik, hogy azt a város tényleges térbeli szerkezete, a tényleges térszerkezet szubjektív képzete, az egyén gazdasági-társadalmi státusa, a lakás településen belüli helye, a településen lakás időtartama és a közlekedési preferenciák határozzák meg.[27] *D. Klingbeil* erre a modellre támaszkodva már általános értelemben fogalmazza meg az aktivitási tér sémáját.[28] Multikauzális modelljében – csak a legfontosabb tényezőket kiemelve – a valós térszerkezet, a valós térszerkezet szubjektív képzete, a cselekvési célok és a cselekvési alternatívák közötti döntés lépcsőfokain vezet az út az aktivitási térhez.

Azonban mind *D. Klingbeil*, mind *F. E. Horton* és *D. R. Reynolds* modellje olyan elemeket tartalmaz, amelyek csak nehezen kutathatók a földrajz hagyományos eszközeivel. Ezért olyan további részirányzatok jöttek létre, amelyek – a társtudományok eredményeinek integrálásával – kiemelten foglalkoznak az aktivitási tér kialakulásának egy-egy részproblémájával. Így született meg a tényleges térszerkezet szubjektív észlelésének vizsgálatára vállalkozó irányzat, nehézkes fordítással az észlelésföldrajz *(Wahrnehmungsgeographie)*, valamint a térreleváns döntésekkel foglalkozó döntésorientált geográfiai irányzat.

Az észlelésföldrajzi irányzat abból a tapasztalati tényből indul ki, hogy az egyén nem a valós térszerkezet, hanem annak benne élő, szubjektív képzete *(mental map)* alapján cselekszik a térben. El kell tehát különíteni – mondják az irányzat képviselői – egyfelől a valós (objektív) térszerkezetet, másfelől pedig a valós térszerkezet egyénben „leképeződött" szubjektív képét.[29]

A tér szubjektív képzetének milyenségét alapvetően három tényező – az egyén érték- és normarendszere, pszichológiai beállítódása, a térről szerzett információ – határozza meg.[30] E tényezők egyénenként és csoportonként eltérőek, ezért a különböző társadalmi csoportok ugyanarról a térbeli képződményről más és más képzetet alkothatnak. Ebből következően az új irányzat feladata egyrészt a tér szubjektív képzete kialakulási folyamatának, másrészt e folyamat rétegspecifikus sajátosságainak vizsgálata.

Sokan természetesen – mint korábban a szociológiától – most a pszichológiától óvták a geográfiát. A konkrét empirikus kutatások viszont arra mutattak rá, hogy ezek a pszichológiai alapvetések rendkívül jól használhatók a gyakorlatban. Az új irányzat mindenekelőtt olyan vizsgálatokban vált be, amelyek arra keresték a választ, hogy a különböző társadalmi csoportok, szubkultúrák, nemzeti kisebbségek milyen ismeretekkel rendelkeznek egy adott térbeli képződményről, és miként értékelik azokat. De hasznosnak bizonyultak annak kutatásában is, hogy egy település image-a milyen hatással van a be-, illetve elköltözésre.[31]

A döntésorientált földrajzi irányzat kialakulásában módszertani megfontolásokon kívül, a kommunális politika – Európa-szerte megfigyelhető – előtérbe kerülése is szerepet játszott. Ez világított rá arra, hogy a térbeli struktúrák változásánál nemcsak a lakosság térbeli viselkedése, hanem a térreleváns döntéshozó szervezetek, intézmények, lobbyk, szövetségek, érdekcsoportok állásfoglalása, fellépése is rendkívül fontos.

Mindez szükségessé tette, hogy a szociálgeográfia magába építse a szociológiai döntés- és konfliktuselmélet egyes elemeit, különösen azokat, amelyek a döntésformáló csoportok szerveződésével, formális és informális befolyásolási eljárásokkal, konfliktuskezelési technikákkal kapcsolatosak. Ma ezek az ismeretek elsősorban a település területi növekedéséből, belső szerkezetének átalakulásából, demográfiai-szociális karakterének megváltozásából fakadó konfliktusok, valamint a

helyi hatalmi elit *(community power group)* kommunális politikával kapcsolatos állásfoglalásainak vizsgálatánál jelentősek.[32]

A szociálgeográfia utóbbi évtizedben lezajlott fejlődése alapján úgy tűnik, mintha a tudományág elvesztette volna korábbi egységes jellegét, s részirányzatokra töredezve ma már nem lenne képes átfogó értelmezési keretet adni a társadalom térbeli jelenségeinek vizsgálatához. Manapság jóformán minden szerző önálló megközelítési módot, saját irányzatot alakít ki. A problémát tovább mélyíti még az is, hogy az új szociálgeográfiai irányzatok általában önálló tudománynak tüntetik fel magukat, és egyáltalán nem keresnek kapcsolatot egy egységes szociálgeográfia felé.

Az irányzatok sokfélesége azonban csak látszat. Látszat csupán, mert eltérésük nem a tételes állítások terén, hanem csak a fogalomhasználatban és a megközelítési módban jelentkezik. A konkrét vizsgálatokban viszont az új irányzatok szinte azonos eredményekhez, megállapításokhoz jutnak, mint a „müncheni koncepció" fogalmi rendszerével folytatott kutatások.

Mindezek ellenére a megsokasodó irányzatok nagy veszélyt jelentenek a szociálgeográfia számára. Úgy tűnik, hogy a szociálgeográfia tovább fejlődésének egyik kulcskérdése ma az, hogy a tudományág megtalálja-e az utat az új irányzatok beépítéséhez, sikerül-e felépíteni egy valamennyi irányzatot azonos vonatkozási keretben egyesítő integrált teóriát? Kérdéses persze az is, hogy a szociálgeográfia – fejlődésének jelenlegi szakaszában – igényli-e egy ilyen teória kialakítását, vagy az éppenséggel gátolná további fejlődését?

Az utóbbi kérdésre egyértelmű nemmel lehet válaszolni. Az irányzatok évtizede után épp itt az ideje, hogy a szociálgeográfia egy egységes elmélet létrehozásával újra rendezze sorait. Ebben a munkában pedig éppúgy megvan a maga feladata a szociológiának, mint a geográfiának. Nemcsak külföldön, hanem itthon is.

És nálunk?

A szociálgeográfia kifejezés először nyomtatásban 1970-ben jelent meg *Lettrich Edit* Tihanyról írott munkájában.[33] Ezt, és egy későbbi tanulmányát is rövidesen szűkkörű szakmai vita követte, amely elsősorban a tudományág hazai alkalmazásának lehetőségeit feszegette.[34] Úgy tűnt ekkor, a hazai geográfia készen áll arra, hogy a tudomány centrumaihoz gyorsan felzárkózva, elindítsa hazánkban is a szociálgeográfiai kutatásokat.

A vita azonban lényegi kérdések helyett többnyire csak a problémák felszínét érintette. Formai kérdések kerültek előtérbe, mindenekelőtt az, hogy a szociálgeográfia miként helyezhető el a hazai földrajz-kutatásban. Azok a kérdések, amelyek megvitatása a hazai szociálgeográfia elméleti-módszertani alapjainak kidolgozásához vezethettek volna, így a tudományág fogalmával, céljaival, módszereivel kapcsolatos kérdések jobbára megválaszolatlanok maradtak, vagy fel sem vetődtek. A vita ilyeténforma alakulása pedig azzal a következménnyel járt, hogy a magyar geográfia a hetvenes évek közepén döntően a szociálgeográfiától függetlenül fordult a társadalom térbeliségének problémája felé.

A nyolcvanas években valamelyest megváltozott ez a kép. Már megjelent néhány – vállalt céljai szerint is – szociálgeográfiai tanulmány, és *Berényi István* tollából megszületett az első hazai jórészt a területi tervezés szempontjait figyelembe vevő szociálgeográfiai kutatási koncepció is.[35] *Mindmáig hiányzik azonban az empirikus kutatások kiszélesítésének legfontosabb feltétele, a szociálgeográfia hazai elmélete.*

Egy ilyen elmélet kialakítását főként a hetvenes évek elején megválaszolatlanul maradt kérdések ismételt felbukkanásai zavarják meg. Még ma is sokan úgy teszik fel a kérdést: kell-e nekünk szociálgeográfia?, és nem úgy: hogyan csináljunk szociálgeográfiát? Még mindig csak néhány kutató különutas vállalkozásának, és nem pedig bevett geográfiai tudománynak minősül hazánkban. Ezek a folytonosan felmerülő kételyek pedig arra kényszerítik a szociálgeográfia hazai művelőit, hogy

sokkal többet foglalkozzanak a tudományág létjogosultságának kérdésével, mint az empirikus kutatásokkal és azok elvi-módszertani hátterének megteremtésével.

Időlegesen zárójelbe téve tehát ezeket a kételyeket, a szociálgeográfia hazai elméletének kidolgozásához a következő állításokat fogalmazhatjuk meg.

1. A tudományág hazai elméletének kialakításakor abból kell kiindulnunk, hogy a szociálgeográfia szemléletében, céljaiban, módszereiben *alapvetően eltér* azoktól az irányzatoktól, amelyek ma a magyar geográfiát jellemzik. A hazai földrajzban a társadalom térbeliségével foglalkozó kutatások általában a következő modellt követik: a szerzők valamely mutató (a népesség demográfiai, foglalkozási, társadalmi szerkezete, a települések infrastrukturális felszereltsége stb.) szerint települések vagy településrészek között térbeli különbségeket tárnak fel, majd ennek alapján településfejlesztési, vagy rendezési tanulságokat, javaslatokat fogalmaznak meg.

   A szociálgeográfia mássága ezzel szemben abban áll, hogy ezen kívül még a rétegzett társadalom térbeli viselkedését is kutatja. Amíg az előbbi vizsgálatok központi kategóriája a „területi aránytalanság", addig az utóbbié a térben tevékenykedő emberek csoportja.
2. Mivel a tudományág már több évtizedes múltra tekint vissza, ezért sokan elegendőnek tartják az elméleti tézisek, kutatási módszerek egyszerű átvételét. Mások viszont – lévén szó egy külföldi tudományról – azt állítják, hogy a hazai elmélet kiépítésénél csak a magyar gazdasági-társadalmi állapotokból lehet kiindulni.

   Mindezzel szemben úgy véljük, hogy a szociálgeográfia hazai elméletének megteremtése nem alapozódhat kizárólagosan a külföldi irányzatok mechanikus adaptációjára, de egyedül a magyar viszonyok elemzésére sem.
3. A tudományág hazai elméletének kialakításakor figyelembe kell venni mindazokat a jövőbe mutató változásokat, amelyek társadalmunkban az utóbbi években lejátszódtak. Ha komolyan vesszük – és miért ne vennénk komolyan –, hogy ma a magyar társadalom demokratizálódása a legfontosabb feladatok egyike, akkor ebben jelentős szerepe lehet a szociálgeográfiának is. A társadalom demokratizálódása – többek között – megköveteli a tervezés demokratizálódását, a helyi közélet kiszélesítését, a helyi érdekek artikulálását, konfliktusos egyeztetését is. A szociálgeográfia pedig ezen a ponton a sajátos térbeli csoportérdekek megfogalmazódásának, tudatosításának egyik fontos eszköze lehet.

JEGYZETEK

1. L. többek között *Ruppert, K.–Schaffer, F.:* Zur Konzeption der Sozialgeographie = Geographische Rundschau, 1969. 6.; *Bobek, H.:* Die Entwicklung der Geographie – Kontinuität oder Umbruch? = Mitteilungen der österreichischen Geographischen Gesellschaft, 1972. 1–2.; *Lettrich E.:* Helyzetkép a szociálgeográfia mai állásáról = Földrajzi Értesítő, 1972. 2–3.; *Maier, J.–Paesler, R.–Ruppert, K.–Schaffer, F.:* Sozialgeographie. Westermann, Braunschweig, 1977.; *Schöller, P.:* Rückblick auf Ziele und Konzeptionen der Geographie = Geographische Rundschau, 1977. 2.; *Hagel, J.* (szerk.): Sozial- und Wirtschaftgeographie 2. Paul List Verlag, München, 1982.
2. Mások, pl. *W. Laschinger* és *L. Lötscher* a geográfiai funkcionalizmus fejlődésének elemzésén keresztül érkeznek el a szociálgeográfiához. L. *Laschinger, W.–Lötscher, L.:* Urbaner Lebensraum = Geographica Helvetica, 1975. 3.
3. Vö. *König, R.:* Soziale Gruppen = Geographische Rundschau, 1969. 1.
4. Idézi *Ruppert, K.–Schaffer, F.:* Zur Konzeption der Sozialgeographie = Geographische Rundschau, 1969. 6. 207. o.
5. *Bobek, H.:* Grundfragen der Stadtgeographie = Geographischer Anzeiger, 1927.

6. *Bobek, H.:* Stellung und Bedeutung der Sozialgeographie = Erdkunde, 1948. 2.; *Partzsch, D.:* Zum Begriff der Funktionsgesellschaft = Mitteilungen der Deutschen Verband für Wohnungswesen, Städtebau und Raumplanung, 1964.
7. *Bobek, H.:* Stellung und Bedeutung der Sozialgeographie = Erdkunde, 1948. 2. 120. o.
8. L. többek között *H. D. de Vries-Reilingh* szerint a szociálgeográfia az a tudomány, amely „a társadalmi jelenségeket térbeli keretek között" vizsgálja, *Vries-Reilingh de, H. D.:* Gedanken über die Konsistenz in der Sozialgeographie = Münchner Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeographie 4, Michael Lassleben, Kallmünz/Regensburg, 1968.; *P. Schöller* szerint a szociálgeográfia „csoportok, osztályok, társadalmak, emberi közösségek földrajza" (vö. *Schöller, P.:* Leitbegriffe zur Charakterisierung von Sozialräumen = Münchner Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeographie 4, Michael Lassleben, Kallmünz/Regensburg, 1968.).
9. *Schaffer, F.:* Prozesshafte Perspektiven sozialgeographischer Stadtforschung – erlautert am Beispiel von Mobilitätserscheinungen = Münchner Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeographie 4, Michael Lassleben, Kallmünz/Regensburg, 1968. 205. o.
10. Vö. *Ruppert, K.–Schaffer, F.:* Zu G. Lengs Kritika an „Münchner" Konzeption der Sozialgeographie = Geographische Zeitschrift, 1974. 2.
11. *Ruppert, K.–Schaffer, F.:* Zur Konzeption der Sozialgeographie = Geographische Rundschau, 1969. 6. 208. o.
12. Vö. *Hahn, H.:* Sozialgruppen als Forschungsgegenstand der Geographie. Gedanken zur Systematik der Anthropogeographie = Erdkunde, 1957. 1.; és *Ruppert, K.–Schaffer, F.:* Zur Konzeption der Sozialgeographie = Geographische Rundschau, 1969. 6. 211. o.
13. *Kulcsár K.:* Szociológia (egyetemi jegyzet). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1981. 137. o.
14. *Lettrich E.* i. m. 362. o.
15. *Hartke, W.:* Gedanken über die Bestimmung von Räumen gleichen sozialgeographischen Verhaltens = Erdkunde, 1959.
16. *Dürr, H.:* Boden- und Sozialgeographie der Gemeinden um Jesteburg/nördliche Lüneburger Heide. Hamburger Geographische Studien 26, Universität Hamburg, Hamburg, 1971.
17. *Schaffer, F.:* Untersuchungen zur sozialgeographischen Situation und regionalen Mobilität in neuen Grosswohngebieten am Beispiel Ulm-Eselsberg. = Münchner Geographische Hefte, 32, Michael Lassleben, Kallmünz/Regensburg, 1968. 17. o.
18. Vö. *Vries-Reilingh de, H. D.* i. m.
19. Vö. *Hartke, W.* i. m.
20. L. *Kreth, R.:* Sozialräumliche Gliederung von Mainz = Geographische Rundschau, 1977. 5. A szerző a társadalmi tértagozódásra a „sozio-ökonomische Gliederung", a társadalmi térszerkezetre a „Sozialräumlische Gliederung" kifejezést használja.
21. A leggyakrabban használt társadalmi alapegységek: családfő, háztartás, aktív keresők, társadalmi rétegek, osztályok; státusindexek: foglalkozás, jövedelem, iskolai végzettség, származás; területi egységek: lakótömb, népszámlálási körzet, lakótelek, funkcionális-morfológiai egység, városkerület, szavazókörzet, négyzetrács.
22. Vö. *Ottremba, E.:* Soziale Räume = Geographische Rundschau, 1969. 1.; *Leng, G.:* Zur „Münchner" Konzeption der Sozialgeographie = Geographische Zeitschrift, 1973. 2.; *Birkenhauer, J.:* Die Daseinsfunktionen und die Frage einer „curricularen Plattform" für das Schulfach Geographie = Geographische Rundschau, 1974. 12.; *Ruppert, K.–Schaffer, F.:* Zu G. Lengs Kritik an der „Münchner" Konzeption der Sozialgeographie = Geographische Zeitschrift, 1974. 2.; *Ruppert, K.:* Antwort auf J. Newig, R. Monheim und U. Zahn = Geographische Rundschau, 1975, 12.; *Wirth, E.:* Die deutsche Sozialgeographie in ihrer theoretischen Konzeption und ihrem Verhältnis zur Soziologie und Geographie des Menschen = Geographische Zeitschrift, 1977. 3.
23. L. *Wirth, E.* i. m.
24. L. *Birkenhauer, J.* i. m.

25. L. *Leng, G.* i. m.
26. *F. Schaffer* szerint az aktivitási tér általános értelemben „azon telephelyek összessége, amit az egyén aktivitása során – egy adott időegység alatt – igénybe vesz". *Schaffer, F.:* Die Sozialgeographie des Aktionsraumes. Zur Theorie, Empirie und Nutzanwendungen. In.: *Güttler, H.:* Aktionsraum und Bevölkerungsverhalten am Grossstadtrand – Fallstudie Friedberg, Bayern. Angewandte Sozialgeographie 11, Universität Augsburg, Augsburg, 1985. 1. o.
27. *Horton, F. E.–Reynolds, D. R.:* Effects of urban spatial structure on individual behavior = Economic Geography, 1971. 1.
28. *Klingbeil, D.:* Aktionräume im Verdichtungsraum. Münchner Geographische Hefte 41, Michael Lassleben, Kallmünz/Regensburg, 1978.
29. A tér szubjektív képzetének fogalmára rendkívül sokféle elnevezés használatos. Az angolszász földrajzban *Lynch, K.* „image", *Gould, P.* „mental map", *Horton, F. E.* és *Reynolds, D. R.* „cognitive image", a német nyelvű szakirodalomban *Leimgruber, W.* „Raumvorstellung" kifejezése vált általánosan elfogadottá. *Lynch, K.:* The image of the city. MIT-Press/Harvard University, 1960.; *Gould, P.:* On mental maps. An Arbor. In.: *Downs, R.–Stea, D.:* Image and environment. Chicago, 1965.; *Horton, F. E.–Reynolds, D. R.* i. m.; *Leimgruber, W.:* Die Grenze als Forschungsobjekt der Geographie. = Regio Basiliensis, Basler Zeitschrift für Geographie, 1980. 1–2.
30. L. *Leimgruber, W.:* Die Perzeption als Arbeitsgebiet in der Humangeographie = Geographica Helvetica, 1979. 4.
31. L. *Lynch, K.* i. m. és *Ruhl, G.:* Das Image von München als Faktor für den Zuzug = Münchner Geographische Hefte 35, Michael Lassleben, Kallmünz/Regensburg, 1971.
32. L. többek között *Janelle, D. G.–Millward, H. A.:* Locational conflict patterns and urban ecological structure = Tijdschrift voor economische en sociale geografie, 1976. 2.
33. *Lettrich E.:* Tihany szociálgeográfiai képe. In.: Tihany. Magyarázó a Balaton környéke 1:10 000-es építésföldtani térképsorozatához. MÁFI, Budapest, 1970.
34. L. többek között *Lettrich E.:* Helyzetkép a szociálgeográfia mai állásáról = Földrajzi Értesítő, 1972. 2–3.; *Wallner E.:* Községszintű településföldrajzi vizsgálatok módszertani, szociálgeográfiai és alkalmazott földrajzi problémái = Földrajzi Közlemények, 1971. 4.; *Wallner E.:* Néhány kiegészítés falvaink szociálgeográfiai vizsgálatának kérdéséhez = Földrajzi Értesítő, 1973. 2–3.
35. L. többek között *Berényi I.:* Az urbanizáció és a hátrányos helyzetű települések társadalmának átalakulása Királyhegyes példáján = Területi Kutatások 6, 1983.; *Berényi I.:* A településkörnyezet társadalomföldrajzi vizsgálata = Földrajzi Értesítő, 1983. 1.; *Kéri A.:* Eger társadalomföldrajzának vizsgálata = Földrajzi Értesítő, 1983. 1.

KOZMA FERENC

A RUGALMASAN SZERVEZETT TÁRSADALOM IGÉNYE

(Gondolatok *Gombár Csaba* és *Lengyel László:* A társadalmi reform kérdéseihez c. írása nyomán)

Köszönettel tartozom a *Társadalomkutatás* szerkesztőségének azért, hogy felhívta a figyelmemet *Gombár Csaba* és *Lengyel László* írására, egyben bátorítván a hozzászólásra. Meg kell azonban mondanom, hogy nem könnyű feladatot kaptam. Egyetérteni és/vagy vitatkozni csak világosan kifejtett, explicit eszmékkel lehet. A tanulmány (meditáció? – pamflet?: nehéz lenne a műfajt meghatározni!) azonban, mondanivalója *lényegét* tekintve, balladai homályba burkolódzik. Így a hozzászóló kedvezőtlen pozícióba kerül. Sorok között kell olvasnia, ennek alapján állást foglalnia, s az inszinuáció vádját egyoldalúan vállalnia. A szerzők ugyanis nem fejtik ki végül is, *mire* gondolnak akkor, amikor társadalmi reformot sürgetnek; miért nem tartják a gazdasági reformot, s mindazt a politikai mechanizmus-, intézmény- és stílusváltozási irányzatot, amely e gazdasági reformot – ma már mondhatjuk: reform-sorozatot vagy reform-állapotot – kíséri „igazi" társadalmi reformnak; mi az a *stratégiai cél,* amely szemük előtt lebeg, melyek az *eszközök, utak,* amelyek e cél felé vezetnek – és így tovább. Felmerül az emberben a kérdés: nem lett volna-e szerencsésebb, ha a szerkesztőség rendezettebb, fegyelmezettebb koncepció-kifejtést kér a szerzőktől a publikálás fejében?

Persze nem lehet elzárkózni az elől sem, hogy a kutatók az olvasóközönség – különösképpen a tudományos-szakmai olvasóközönség – elé tárják gomolygó-kavargó gondolataiknak halmazát. Akkor viszont számolniok kell azzal, hogy az olvasó nem azt fogja érteni a leírtakon, amit a szerzők *leírtak volna,* hanem fegyelmezetten összeszedik mondanivalójukat; esetleg azt is el kell tűrniök, ha valaki, mintegy „gyerekszájjal" kimondja azt, amire ugyan *gondoltak,* de valamilyen oknál fogva *átallottak explicite kifejteni.* Mindegyikük megeshet: csak az ne kívántassék a hozzászólótól, hogy ő tegyen igazságot: a két eset közül melyikről van szó.

* * *

Megfoszttatván tehát a szerzők segítségétől, én az írásműben két gondolati vonulatot vélek felfedezni. Az egyikben látok igazság-magot, bár sűrűn tűzdelve a naivitást súroló illúziókkal. Ezen igazság-mag gondolati rendszerré való formálását hasznosnak és szükségesnek tartom. A másik vonulatban felszínre bukkanó érvelések hamisak, az elképzelések pedig nem előre-, hanem hátramozdítónak tűnnek számomra. Az utóbbi „vonulattal" kezdem, nehogy *Kemény Zsigmond* oskolamesterének didaktikai hibájába essem.

* * *

Mai társadalmi berendezkedésünk – alapfilozófiánk, mechanizmusaink, intézményeink – elé eleve torzító tükröt tesz az, aki – a szerzőkhöz hasonlóan – az ország történetében, az 1940-es évek végén végbement átalakulásokat sommásan „reformnak", mégpedig, jellegét tekintve „negatív modernizációnak" ítéli. Ez a szemlélet ugyanis reménytelenül összekeveri a magyar nép saját törté-

nelmével folytatott sok százéves perének lezárását jelentő, alapvető *forradalmi* átalakulást (ami végképpen nem nevezhető sem „reformnak", sem „negatívnak") azokkal a *súlyos ideológiai, politikai, gazdasági torzulásokkal,* amelyek az új „társadalmat" szülési folyamat közben megfertőzték, és néhány éven belül alkalmat adtak ahhoz, hogy maga a forradalom életveszélybe kerüljön, s vele együtt a többszáz éve folyó per menete is újra a vesztés felé forduljon. E két folyamat – a forradalmi átalakulás és az életveszélyes torzulások – nem szükségszerűen jár együtt (bár nagy a veszélye annak, hogy a forradalom menetében felbukkanjanak és ideiglenesen uralkodóvá is váljanak torzulások!); a forradalom ezeket elkerülheti, kivetheti magából, az általuk ütött sebeket begyógyíthatja, tanulságaikat levonhatja, mint ahogyan ez a mi esetünkben, 1956 novemberét követően meg is történt. Mindaz, amit a 40-es évek végi forradalmi fordulatnak a szemére hánynak – az országos problémák behatolása a magánéletbe, a gazdaság és politika, valamint a kultúra, az igazgatás és a politika összeötvöződése, az egész mindennapi lét felforralódása a sorsdöntő társadalmi változások tüzében –, önmagában a társadalom minőségi változási korszakának természetes velejárója: pontosabban, *conditio sine qua non*ja. Erre rakódott rá, fájdalmasan és veszélyesen, de – mint azt az elmúlt 30 év mutatja – nem *szervesen,* hanem csak *felületileg* mindaz, amit ma már e forradalmi korszak felfokozott hevületével való *visszaélésnek* fogunk fel. Vagyis: történelmietlen és mélyen valótlan a század középső éveiben Magyarországon végbement szocialista forradalmat azonosítani egy valamiféle „rákosista hatalomátvétellel".

Ugyanilyen történelmietlen és igazságtalan a '60-as években kibontakozott reform-folyamat reális megfontoltsággal megtett lépéseit, a legkülönbözőbb okokból bekövetkezett lassulásait és következményeit olyan magyarázattal (pontosabban: áttételes, utalásszerű magyarázattal) illetni, mintha ennek oka a sui generis „negatív modernizációs" *rendszer immun-reakciója* lenne a társadalmi haladás irányába nyomó erőkkel szemben. A reformfolyamat fokozatait nem „immun-reakciók" határozzák meg, hanem termelőerőink és társadalmi reflexeink kitapintható elmaradottságából adódó korlátok. Ezek figyelembevétele nélkül a politikai vezetés éppen azt a hibát követte volna el, amelytől *Németh László* – a szerzők által idézett – megállapítása óv: ti. tanúságot tett volna a megreformálandó ország nem-ismeretéről.

Végül, a történelmi viszonyok teljes félreismerését sejtem a „vonulat" harmadik, látható kibukkanása olvastán: a koalíciós évek „épülni kezdő politikai pluralizmusáról" van szó. Nem a konkrét kontextusra figyeltem fel: ti. arra a naiv elképzelésre, miszerint e pluralizmus valamiféle „kerítést" húzott volna a „közgondolkodás és magánvélekedés, a közerkölcs és magánerkölcs" közé. Aki végigélte e néhány évet, jól emlékszik rá, hogy ilyesminek a realitásban nyoma sem volt. Inkább attól tartok, hogy a szerzők a „társadalmi reform" fogalmán a koalíciós idők politikai szerkezetének és mechanizmusainak valamiféle újjáépítésére gondolnak, s ezzel végképpen eltájolják magukat a reális lehetőségektől. Kezdem ott, hogy a klasszikus értelemben vett politikai pluralizmus – azaz a fennálló politikai-gazdasági rendszer fejlesztésének különböző variánsait képviselő platformok versengése és rotációja a hatalomban – Magyarországon valójában soha sem létezett. A magyar burzsoá-feudális parlamentarizmus története mindvégig az éles osztály- és nemzetiségi ellentétek nyílt hatalmi harcba való átfordulásának megelőzése jegyében ment végbe. Ami a háború után kezdett kiépülni, az viszont *már* nem a szó klasszikus értelmében vett politikai pluralizmus volt, hanem az osztályerők gyülekezése a sorsdöntő ütközet előtt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a nem kommunista tömegpártok a minőségi fordulat hajnalán lényegében kettészakadtak: a szocializmus hívei csatlakoztak a szocialista forradalom erőihez, a kapitalizmus folytonosságáért síkra szállók pedig magukra maradtak s az ellenforradalmat igenlő külföldi politikai erők, illetve ügynökségek eszközévé váltak. Rákosiék ezt a hatalmas, tömeges földindulást (amely nagyon távol állt a „nagyokkal való paternalisztikus magánegyezménytől"!) elvtelenül „szalámi-politikává" degradálták, összetévesztvén az – egyébként nem megvetendő értékű, és nem is lebecsülendő hatású – ügyes taktikázást a társadalom mélyében végbemenő viharokkal, s némileg eljátszván a kocsirúdon ülő bögöly szerepét a Lafontaine-i mesében. Ebben a hatalmas társadalmi mozgásban a klasszikus polgári pluralizmus nem megszületett, hanem *fölszívódott.* Legalábbis Magyarországon, és még szá-

mos szocialista országban. Helyette nem született a politikai pluralizmusnak valamiféle szocialista válfaja. Hogy ez szükségszerű volt-e, vagy esetleg lett volna-e valami megoldás, amelyet az akkori objektív (hidegháborús) helyzet és/vagy Rákosiék szektás kishitűsége nem engedett létrejönni: ezt nehéz eldönteni. Egy azonban biztos: az 1945–47-es átmeneti évek átmeneti politikai formációját a 80-as években akár nosztalgikusan, akár programszerűen számításba venni – naivitás.

Ennyit arról, ami az írásműben egyértelműen viszolygást váltott ki bennem, mint olvasóban. A továbbiakban ettől a „vonulattól" eltekintek, megpróbálom a másik, reális magot is tartalmazó gondolatcsokrot a figyelem középpontjába állítani.

* * *

Ha jól értem, *Gombár* és *Lengyel* merevnek, nem eléggé árnyaltnak ítélik társadalmunk érdekkifejezési-érvényesítési, szervezési tagozódását, s úgy találják, hogy amiatt igen sok és értékes társadalmi iniciatíva – különösképpen *helyi,* vagy speciális *réteg*-iniciatíva – nem kerül felszínre, nem kerül a figyelem középpontjába, vagy elmorzsolódik a meddő küzdelmekben. Ez a fejlődést is hátráltatja, a szükségletek kielégítését is nehezíti és akadályokat gördít az érdekkonszenzus elé is.

Azt hiszem, ebben a gondolatban tetemes realitás-mag rejlik, amire érdemes odafigyelni. Végeredményben arról az alapvető igazságról van szó, hogy a döntéseket oda kell telepíteni, ahol az adott ügyről a leghitelesebb *információk* állnak a rendelkezésre, ahol az ügy sikeres megvalósításához szükséges *érdekek* (motivációk) a legtöményebbek, s ahol a megvalósítás *energiái* (emberi és anyagi forrásai) koncentrálódnak. Az is mélyen igaz, hogy a társadalom számtalan dimenzióban tagolt, egy-egy ember vagy embercsoport a legkülönbözőbb vetületben kötődik egymással össze, illetve választódik szét, akár információit, akár érdekeit, vagy ráfordítható energiáit illetően. Minden *egysíkú* szervezeti hálózat valamilyen dimenzió modelljére épül rá, s ha nem egészül ki más hálózatokkal, az egyéb dimenzióban felvetődő információkat kilöki magából, az érdekekre érzéketlen és „sajnálja" a saját dimenzióján kívüli síkban mozgó energiaráfordításokat. Még általánosabban szólva: *a társadalom igen bonyolult, számtalan, többszörös visszacsatolásos, nyílt és puha nagyrendszer,* amely csak igen összetett mechanizmusokkal és szervezeti hálózatokkal működtethető.

Az érem másik oldala: e nagyrendszer nem működőképes, vagy csak aránytalanul nagy hatásfokveszteséggel működőképes valamiféle határozott, központi (nemzeti szintű), illetve mezo-szintű (területi stb.) koordináció, érdekkonszenzus-közvetítő, stratégiai irányokat kimunkáló (és egyeztető) szervezet – pontosabban: jól átgondolt belső munkamegosztásra épülő szervezeti rendszer nélkül. A decentralizált döntés- és működésre alapozott társadalom ugyanis folytonosan beleütközik abba, hogy

a) a végrehajtási energiák (vagy azok egy része) nem mindig ott állnak rendelkezésre, ahol az információk és az érdekek (pl. a tanács építene vízművet, de nincs rá pénze);

b) az érdekek horizontálisan ütköznek (pl. a helyi hatóság cseresznyefákkal akarja szegélyezni a városba vezető utat, az tiltakozik, mert ez megnehezíti a növényvédelmet a gyümölcsöseiben);

c) az érdekek vertikálisan ütköznek (a városi kórház művesét akar beruházni, a megyei egészségügyi szervek ezt máshová: szélesebb rádiuszból, jobban megközelíthető helyre szánják). Ilyenkor – akárhogy is vesszük – valakinek prioritásokat kell képeznie, olyan döntéseket kell hoznia, amely a vitázó felek valamelyikére kedvezőtlen hatású. Ez az ellentmondás az *önmagában* biztosan jó decentralizált döntések és ezek ütközései, vagyis a közöttük való kompromisszumkeresés között az emberiség egyik örökzöld dilemmája, amelyet mindig úgy vagyunk hajlamosak megoldani, hogy ha éppen túldecentralizált állapotban vagyunk (a koordináció hiányától szenvedünk), akkor túl nagyot centralizálunk, ha az ellenkező állapotban leledzünk (vagyis az érdekkifejezési-döntési-cselekvési rendszer túlcentralizáltságának hiányosságai szorítanak inkább), akkor mérték nélkül decentralizálunk. Évtizedes vagy évszázados perspektívában ugyan az optimum körül történik a mozgás, de az *adott* minden egyes időszakban, az adott, létező emberiség mindig kielégítetlen. Az olvasott írásművek *tendenciáját* tehát értem és megértem, s feltétel nélküli híve vagyok a társadalmi szervezeti

hálózat sokszínűvé, a sokdimenziós érdekrendszer követelményeihez közelítővé való fejlesztésének. El tudok képzelni olyan modellt, amely nemhogy egy újjal sem érinti társadalmunk szocialista alapszerkezetét, de hallatlan mértékben erősíti is azt. Ugyanakkor

- igen sok, kihasználatlan tartalékot látok a jelenlegi szervezeti rendszerben, ezek feltárását legalább olyan sürgető feladatnak tartom, mint az új szervezeti-érdekkifejezési alakulatok létrehozását;
- a társadalom működés- és fejlődésképességének növelése céljából, a szervezeti-érdekkifejezési rendszer gazdagításával, diverzifikálásával egyidejűleg alapvetőnek tartom a mezo- és makrotársadalmi szintű koordinációs és stratégiai szervezetek munkájának erősítését, munkamódszereinek (irányítási reflexeinek) igen nagy igényű javítását;
- az egész demokratizálódást csak a kultúrált társadalmi fegyelem növekedésével egyidejűleg tudom elképzelni: azaz olyan módon, hogy a különböző szintű döntések előkészítése során kerüljenek felszínre és ütközzenek a különböző vélemények, érdekek és javaslatok, a döntés ezeket – az emberihez lehetséges legszélesebb értelemben – ötvözze, ugyanakkor képezzen prioritásokat; a végrehajtás viszont legyen következetes, ütőképes és felelősségteljes. Minden más megoldás anarchiába fullad: az áldemokrácia szétesőmodellje is és a bürokrácia látszólag „katonás" fegyelme is;
- történelmi, társadalmi és földrajzi adottságaink folytán nem látom sem lehetségesnek, sem szükségesnek azt, hogy ez a színes, többdimenziós érdekkifejezési és ütköztetési rendszer makropolitikai méretekben egy valamiféle pluralista szerkezetben testesüljön meg, noha *elvileg* nem tartom elképzelhetetlennek a szocializmust többpártrendszer alapján. A párt a mai magyar politikai rendszerben pótolhatatlanul hasznos – és rendszerelméleti szempontból is logikus – pozíciót tölt be, mint stratégiai, érdekegyeztető, elvi politikai koordinációs központ. A társadalmi szervezeti paletta sokszínűbbé tétele e funkcióját nemhogy feleslegessé tenné, hanem még növeli is fontosságát.

* * *

Minél *rugalmasabban* szervezett a társadalom, és minél *szervezettebben* rugalmas, annál nagyobb belső energiákat tud felszínre hozni, s önmagát annál stabilabb egyensúlyban tudja tartani: ezt kell kutatnunk. Következetesen, makacsul: túlzások, illúziók és – főleg – illúziókeltések nélkül. A legnagyobb, legproduktívabb erő e munkálatokban a *józanság* – amely a felelős ember elemi kötelessége – és a *realizmus* –, amely nélkül a tudomány nem tudomány, a politika nem politika. Szeretném, ha a szerzők kutatómunkája fokozottan fordulna e két követelmény felé: munkálkodásuk társadalmi hasznosságát ez csak növelheti.

HANKISS ELEMÉR

REFORMOKRA VAN SZÜKSÉG? HÁT PERSZE

Olyan nyilvánvalóan szükséges lépésekről, reformokról van szó, hogy nem is értem, miért kell róluk annyit beszélni. Ha csak egyszer is felhívják az ember figyelmét ilyesmire, másnap már igyekszik is elintézni a dolgot.

● Hogy modern társadalom nem lehet meg, nem működhet hatékonyan a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom szétválasztása, illetve a különböző társadalmi alrendszerek autonómiája nélkül? Hát persze, hogy nem. Az előbbit háromszáz, az utóbbit legalább száz éve tudjuk.

● Hogy a magyar társadalom elég felnőtt már ahhoz, hogy maga kormányozza önmagát, és ellenőrizze azokat, akikre rábízta a dolgok intézését? Hát persze! Hiszen *Petőfi* és *Kossuth* szerint már 1848-ban, mások szerint pedig 1867-ben, 1918-ban, 1919-ben vagy 1945-ben is elég felnőtt volt már ehhez.

● Hogy az érdekek nyílt ütköztetéséből és a nézetek nyílt cseréjéből csak haszna lehet egy országnak? Hát persze. Ki tagadja?

● Hogy gazdasági és társadalmi intézményrendszerünk nem ösztönöz igazi teljesítményre, elfojtja a kezdeményezőkedvet, kihasználatlanul hagyja és elpocsékolja az anyagi és még inkább az emberi erőforrások jelentős hányadát? Hát persze. Másról se lehet olvasni az újságokban.

● Hogy iparunk elavult, s ha nem sikerül korszerűsítenünk, akkor elveszítjük piacainkat, lemaradunk a nemzetközi versenyben, elszegényedünk? Hogy a modern gazdaság nem lehet meg, többek között, intenzív tőkeáramlás nélkül, s hogy – például – a kettős bankrendszert már régesrégen be kellett volna vezetnünk? Hát persze. Legalábbis ezt mondják, hosszú évek óta, a szakemberek.

● Hogy annyi elvetélt kísérlet után most már igazán meg kell reformálni oktatásügyünket, mert addig-addig féltünk a túlképzéstől, míg sikerült képzettségi szintünket leszorítani Európa utolsó helyeinek egyikére? Hát persze. Ki vitatja?

● Hogy meg kell reformálni nyugdíjrendszerünket, mert nem engedhetjük meg azt, hogy másfél-két millió infláció sújtotta idős ember végkép elnyomorodjék? Hát persze. Senki se tagadja.

Hát persze, hogy meg kell oldani ezeket és az ezekhez hasonló problémákat, mégpedig késedelem nélkül. Hogy ez eddig nem jutott az eszünkbe!

Vagy eszünkbe jutott, és mégis minden, vagy csaknem minden, vagy nagyon sok minden maradt a régiben? Ha arra gondolok, hogy 40 éve nem sikerült egy versenyképes gazdaságot felépítenünk (ahogy Spanyolországnak, Finnországnak, Brazíliának, Hong Kongnak, Taiwannak, Dél-Koreának, Szingapurnak sikerült); hogy 30 év óta nem tudtuk vagy nem mertük kiépíteni a társadalmi önkormányzatnak még a helyi kereteit, struktúráit sem; hogy 20 évbe tellett a fővárosi kenyérkérdés megoldása, miközben a világban beindult és felgyorsult a második ipari forradalom; hogy 15 éve csöpögnek a tejeszacskók; hogy az első olajválság óta, vagyis kerek 13 éve várjuk, többé-kevésbé ölbetett kézzel, a csodát; hogy Massachusettes államban (13 millió lakos) az elmúlt 5 évben 20 000 új vállalat alakult s közülük 5–6 000 a legújabb technika felhasználására (nálunk,

11 millió lakos, hány alakult? 30? 100? 500? Több? Vagy kevesebb?); hogy . . . Ha ezekre a képtelenebbnél képtelenebb anomáliákra gondolok, akkor a hideg futkos a hátamon. Hogyan lehetséges az, hogy tíz, húsz, harminc éve nyilvánvalóan szükséges változások még ma is váratnak magukra?

Persze, a hatásosság kedvéért a valóságosnál egy kicsit sötétebbre festettem a képet. Mert igaza van *Gombár Csabá*nak és *Lengyel László*nak: fontos változások történtek nálunk is az elmúlt három évtizedben. A szerzők itt a közigazgatási reformra, a választási reformra, a miniszteriális reformra, a kvázi érdekképviseletek kialakulására, a tömegkommunikáció nyíltabbá válására, a politika mentalitásváltására, az ideológiai hangsúlyeltolódásokra, és természetesen a gazdasági mechanizmus módosulására utalnak. De megjegyzik ők is, hogy „politikai szerkezetünk alapösszefüggései nem változtak meg gyökeresen"; „nem jöttek létre kis szabadságbirtokok összefüggő láncolatai"; „nem teremtődtek meg önálló és független érdekképviseletek"; „nem vált el egymástól a párt és állami irányítás"; „a párton belül a pártapparátusok túlsúlyosak maradtak a testületekkel . . . szemben", – és így tovább.

És így elkerülhetetlenül fölmerül a kérdés, hogy: *miért* nem történtek meg már régen, *miért* késlekednek a nyilvánvalóan szükséges, égetően szükséges változások? A szerzők, és a vitában résztvevők, a következő okokat és akadályokat említik:

● *Ismerethiány.* Nem ismerjük eléggé a magyar társadalmat, e társadalom erőviszonyait, érdekviszonyait. Így nem lehet megbízható reformterveket kidolgozni és nem lehet a kidolgozott terveket végrehajtani.

● *Reformkoncepciók hiánya.* Nincsenek kidolgozott, jól átgondolt reformkoncepciók, olyanok, amelyek a társadalom egészét, a gazdasági, társadalmi és politikai intézményrendszereket és ezek összefüggéseit egyaránt figyelembe vennék. Ilyen reformkoncepciók hiányában csak ad hoc foldozgatásokra van lehetőség.

● *Reformtörekvések egybehangolásának hiánya.* A különböző reformtörekvések és reformigények ellentmondanak egymásnak, illetve összeegyeztethetőségük lehetőségei nincsenek tisztázva. Így például az alrendszerek autonómiájának elve ellentmond, ellentmondhat a széles körű helyi önkormányzat elvének, és így tovább.

● *Reformtechnikák hiánya.* A reformkoncepciók mellett ki kell dolgozni a reformfolyamat logisztikáját, a reformok végrehajtásának konkrét tervét is.

● *Vállalkozó politikusok hiánya.* Nyilvánvaló, hogy valakinek vagy valakiknek föl kell vállalniuk a reformtörekvések politikai képviseletét, a reformmozgalom irányítását. Bizonyára vannak ilyen szándékok és talán készségek is, de egyelőre még rejtőzködnek.

● *A reformmozgalmat hordozó tömeg hiánya.* Reformkoncepciók hiányában, a meglévő reform-töredékek hiányában, illetve a spontán társadalmi cselekvés és szerveződés lehetőségének hiányában nem alakulhat ki ilyen mozgalom.

● *Ellenérdekek.* Sokan és sokféleképpen próbálták már számba venni és lokalizálni a reformokkal kapcsolatos érdekeket és ellenérdekeket, de széles körű és megbízható vizsgálat még nem folyt ezen a téren. A felül azonban nem lehet semmi kétségünk, hogy az ellenérdekeltségek igen erősek, nemcsak a politikai hatalmon belül, hanem a társadalom széles rétegeiben is.

● *Félelmek.* Nemcsak azok félhetnek és félnek a változásoktól, akik jó vagy viszonylag jó helyzetben vannak, hanem azok is, akik rossz vagy viszonylag rossz helyzetben vannak, de az a tapasztalatuk, hogy a változások nálunk általában azt jelentik, hogy még rosszabb jön a már amúgy is rossz után; vagy nem éreznek erőt magukban ahhoz, hogy alkalmazkodjanak majd az új helyzethez; vagy attól félnek, hogy a változások elsősorban nem nekik, hanem másoknak kedveznek majd, és így relatív pozíciójuk még tovább romlik.

● *A reformokhoz szükséges anyagi és emberi erőforrások hiánya.* Nemcsak a gazdasági reformokhoz, de a társadalmi és politikai intézményrendszer reformjához is komoly anyagi és emberi erőforrásokra van szükség. Az előbbiek hiánya közismert. Az utóbbiak hiánya azonban legalább olyan nagy és olyan katasztrofális. Mert nemcsak az ipar átstrukturáláshoz, a korszerű technikák bevezetéséhez hiányzik a megfelelően képzett, fegyelmezett, kezdeményezőképes, teljesítmény-

orientált munkaerő. Hiányoznak ezek a készségek és képességek a korszerű közigazgatás megteremtéséhez is; az alkotószellemre, személyi autonómiára és közösségi felelősségtudatra nevelő oktatási rendszer létrehozásához is; a nyílt és demokratikus közélet létrehozásához és működtetéséhez is; az embereket az adott lehetőségeken belül optimális szinten tartó szociálpolitikához is; – és így tovább.

● *A reformoknak kedvező nemzetközi környezet hiánya.* A nyugati világ gazdasági fellendülése kedvezne, elvben kedvezhetne a hazai gazdasági reform kibontakozásának, *ha* . . . ha az elmúlt 10–15 évet nem pocsékoltuk volna el, és már kiépülőben volnának rugalmas és hatékony gazdasági struktúráink. De elkéstünk, és megmerevedett, elaggott gazdasági struktúránk miatt, több kárunk van abból, ami most Nyugaton történik, mint hasznunk; legalábbis, ha jól értem azt, amit gazdasági szakértőink mondanak. A kelet-európai környezet megítélésében ellentmondóak a hazai értékelések. Én inkább azokkal értek egyet, akik szerint a hazai reformfolyamat szempontjából valamelyest javult a helyzet, és az elkövetkező években jelentősen javulhat, ha a Szovjetunióban beindul a meghirdetett gazdasági és társadalmi reformfolyamat, még akkor is, ha a tervezett reformok ott más jellegűek lesznek, mint nálunk.

● *Az egyértelmű politikai akarat hiánya.* A politika 1957 óta újra és újra reformokra határozta el magát, majd újra és újra megtorpant, lelassította, lefékezte a reformfolyamatot, anélkül, hogy e folyamat teljesen leállt volna. E bizonytalankodásba bizonyára belejátszott valamennyi itt felsorolt tényező.

Ijesztően sok ez így együtt, ennyi tényező, ami mind fékezi, akadályozza a reformfolyamat kibontakozását. Nem teszik ezek így együttesen teljesen reménytelenné, lehetetlenné e kibontakozást? Hogy nemmel vagy igennel kell-e majd felelni e kérdésre, az két dologtól függ.

1. Elháríthatók-e egyáltalában, külön-külön és együttesen a felsorolt akadályok?

2. Hol az az erő, amely képes az akadályok elhárítására és egy következetes reformprogram megvalósítására?

Lássuk az első kérdést. Általában megállapítható, hogy a felsorolt akadályok többsége *elvben* elháríthatő. Az „elvben" itt azt jelenti, hogy bizonyos feltételek teljesülése esetén elháríthatók ezek az akadályok.

A társadalomra vonatkozó *ismereteink* például elvben elmélyíthetők, de tudjuk, hogy milyen komoly tudományos és politikai nehézségekbe ütközne az, ha megpróbálnánk pontosan és részletesen feltárni azt, hogy milyen érdek- és erőviszonyok mozgatják a magyar társadalmat, vagy ha tisztázni akarnánk gazdasági és társadalmi intézményrendszerünk alacsony hatékonyságának és krónikus működési zavarainak szerteágazó okait és összefüggéseit.

● Elvben megvan a lehetőség egy olyan átfogó *reformkoncepció kidolgozására* is, amely gazdasági, társadalmi és politikai reformokra egyaránt kiterjedne. Ámde egy ilyen átfogó program kidolgozása, a részprogramok összehangolása olyan méretű és horderejű feladat volna, amelyre a magyar gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok szakértői eddig még sohasem vállalkoztak.

● Elvben a reformokkal szembeni *ellenérdekek* egy része, talán jelentős része leszerelhető volna. Ehhez azonban nagyon körültekintő stratégiára volna szükség. Így például az ellenérdekeltség valószínűleg három csoportba kellene sorolni.

a) Vannak, akiknek az érdekeit ténylegesen sértik, sérthetik majd a reformok; rövid-, közép- vagy akár hosszú távon. Ennél a csoportnál kompenzációs mechanizmusokat kell majd kidolgozni.

b) Vannak olyanok, és ez valószínűleg a többség, akik azért vannak a reformok ellen, mert rövid távon és átmenetileg a reformok valóban sértenék az érdekeiket, a távolabbi hasznokról és az átmeneti áldozatvállalás értelméről pedig – megfelelő információk hiányában – mitsem tudnak, vagy az évek, évtizedek során már bizalmatlanná válva, hallani sem akarnak.

c) És vannak olyanok, akiknek a reformfolyamat azért veszélyezteti és sérti az érdekeit, mert egy jól kidolgozott reformkoncepció, és egy következetes reformpolitika hiányában a felemás, torz, részleges és összehangolatlan reformok fölöslegesen sok terhet rónak rájuk, az elkerülhetetlennél jóval több törést, sérülést, kárt okozna nekik. Különös gonddal kellene foglalkozni, adott eset-

ben a politikai hatalmon belüli tényleges vagy vélt ellenérdekekkel. Ezek ugyanis kiváltképpen nagy szerepet játszhatnak a reformfolyamat szorgalmazásában vagy akadályozásában. Az alábbiakban még visszatérünk rájuk.

● A reformokhoz szükséges *anyagi és emberi erőforrások* egy része is előteremthető. Annál is inkább, mert egy jól átgondolt és nyíltan felvállalt reformprogram sok rejtett és rejtőzködő anyagi erőforrást megnyitna, külső forrásokra is jobban számíthatna, és szerencsés esetben az emberi erőforrások nagy tömegét is mozgósítani tudná. Még akkor is, ha az effektíve hiányzó emberi tudások, szakképzettségek, készségek, beidegződések, hajlandóságok létrehozása még a legszívósabb erőfeszítések mellett is sok időt venne igénybe.

● A megfelelő *reformtechnikák* kidolgozása különösen nehéz feladat volna.

a) Ki kellene dolgozni a reformok bevezetésének ütemét, sorrendjét, ki kellene számítani a különböző típusú reformok kölcsönhatását;

b) Elő kellene készíteni az új intézmények és mechanizmusok alkotmányos és jogi szabályozását;

c) Úgy kellene alakítani a reformfolyamatot, hogy negatív mellékhatásai a minimumra csökkenjenek;

d) Biztosítani kellene a társadalmi változásokkal általában együtt járó társadalmi konfliktusok elkerülését, bizonyos keretek között tartását;

e) Biztosítani kellene a reformfolyamat nyilvánosságát;

f) Lehetővé kellene tenni és ösztönözni kellene a reformfolyamatban való széles körű társadalmi részvételt, a spontán társadalmi törekvések és a felülről jövő reformszándékok összehangolását; – és így tovább.

● Még *a nemzetközi helyzet alakítása* sem esik teljesen kívül a lehetőségek körén. Legalábbis abban a relatív értelemben nem, hogy megfelelő felkészüléssel csökkenteni lehet a kedvezőtlen helyzet káros hatását, és ki lehet használni a benne rejlő lehetőségeket. Láttuk az imént, hogy ezen a téren rosszul vizsgáztunk az elmúlt másfél évtizedben, olyannyira, hogy még a nemzetközi helyzet kedvezőbbé válásának is kárát valljuk. E keserű lecke tanulságai azonban – elvben – megtanulhatók és megszívlelhetők.

● Elvileg annak sincs akadálya, hogy kialakuljon az a *politikai akarat*, amely képes volna mozgásba hozni és végigfuttatni a reformot. Vagy legalábbis kedvező feltételeket teremtene ahhoz, hogy a reform kibontakozzék.

Korábban feltett két kérdésünk közül az elsőre tehát igennel válaszolhatunk. A reformokat akadályozó tényezők többsége elhárítható. Mi a válasz azonban a második kérdésre? Arra, hogy *ki vagy mi hárítja majd el ezeket az akadályokat?* Hol van az az erő, hol vannak azok az erők, amelyek képesek lehetnek egy következetes reformprogram elindítására és megvalósítására?

A magyar társadalom működését ma már jobban le lehet írni egy többszereplős, mint egy egyszereplős modell keretein belül. Az elmúlt két-három évtizedben ugyanis a társadalom pályáját különböző gazdasági, társadalmi és politikai erők küzdelme alakította úgy, ahogy végül is alakult, nem pedig egyszerűen egy mindent előre látó és előre eltervező központi akarat. Ennek a küzdelemnek és kölcsönhatásnak az eredményeképpen alakult ki a második gazdaság, vált sokszínűvé a kulturális élet, tágultak ki a gondolati, lelkiismereti, cselekvési szabadság keretei. A központi akaratnak, központi hatalomnak azonban ennek ellenére domináns szerepe van a folyamatok alakításában, fékezésében vagy futtatásában. Szűkítsük le tehát, itt, most, eredeti kérdésünket arra, hogy milyen tényezők és erők késztethetik ezt a központi szereplőt arra, hogy felvállaljon és végigfuttasson egy átütő erejű és következetes reformfolyamatot? Két ilyen tényezőcsoportot látok.

● *Gazdasági erők és kényszerek.* A hazai gazdasági válság elmélyülése és a nemzetközi gazdasági átrendeződés előbb-utóbb rákényszeríti az országot arra, hogy – ha nem akar a fejlett világról végleg leszakadni – rugalmasabbá tegye és gyors ütemben korszerűsítse gazdasági intézményrendszerét, struktúráját, mechanizmusait.

● *Társadalmi erők és kényszerek.* Egyfelől aggasztó az az elvaduló individualizmus, az a

járványos felelőtlenség, az a pusztító nemtörődömség, amely ma már a társadalmi lét csaknem minden területén megfigyelhető. Olyan méretűek ezek a jelenségek, hogy fenyegetik a társadalom integrációját, már-már működésképtelenné teszik a társadalmi intézményeket, csökkentik a társadalom teljesítőképességét, akadályozzák a társadalmi megújulást. Másfelől nyilvánvaló, hogy – és ez csak látszólag mond ellent az imént mondottaknak – a társadalom tele van elfojtott energiákkal, az önállóság, a cselekvés, az autonómia, a döntésekbe való részvétel elfojtott vágyával; nehezen viseli már azt, hogy autonóm polgárként cselekedni nem vagy csak elvétve engedik. Ezek az energiák és törekvések, ha teret s lehetőséget kapnak, döntő szerepet játszhatnak a társadalmi megújulásfolyamatban; de ha elfojtják őket, akkor összezavarodnak, eltorzulnak, súlyos konfliktusok forrásává is válhatnak.

E gondok, problémák, kényszerek megléte nyilvánvaló. De ahhoz, hogy a politikát mozgásba hozzák, még sokmindenre szükség van. És itt már tere nyílik a társadalmi cselekvésnek. A gazdasági, társadalmi, politikai folyamatok szakértőire például, többek között, a következő feladatok hárulnak.

● Siettetniük kell azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen nyilvánvalóvá válik a politikai vezetés számára e kettős válság ténye – az ilyen keserű felismerésektől a világ minden elitje húzódozik, igyekszik megvédeni magát – és a gyökeres változások elkerülhetetlensége.

● Komoly és higgadt érveléssel meg kell győzniük a politikai elitet, hogy a válság megoldására csak a reformmozgalom következetes felvállalásával és felgyorsításával van igazi esélye; az úgynevezett „korábbi módszerekhez" való visszatérés útja – a nyolcvanas évek villámgyorsan fejlődő világgazdaságában – csak a gazdasági és társadalmi csődbe vezethetne.

● Meggyőzően és részletesen bizonyítaniuk kellene azt, hogy a reformok folyamata kevesebb kockázattal és kevesebb társadalmi konfliktussal járna, mint a reformok halogatása. De határozottan fel kellene hívniuk a figyelmet azokra a nehézségekre, feszültségekre és konfliktusokra is, amelyek a reformfolyamat szükségszerű vagy valószínű velejárói lesznek.

● Eleve úgy kell kidolgozniuk a programokat, hogy a jelenleg jó anyagi és/vagy hatalmi helyzetben lévők széles rétege az új struktúrában is kedvező helyzetbe kerüljön, tartalmában esetleg más, de fontos szerephez jusson. Ha erről nem sikerül meggyőzni ezt a réteget, akkor nem sok esély van a reformmozgalom kibontakozására.

● És egyáltalában: gondosan és részletesen ki kell dolgozniuk a reformok várható lebonyolódását és e folyamat változó társadalmi hatását. A lehetőséghez képest pontos képet kell festeniük arról, hogy három, öt, tíz év múlva előreláthatólag hogyan működik majd az ország gazdasági, társadalmi és politikai intézményrendszere, s arról, hogy az egymást követő fázisokban hogyan alakul majd az egyes társadalmi rétegek, csoportok, osztályok helyzete. Hogyan változnak meg jogaik és kötelességeik, lehetőségeik és terheik. Mert hogyisne ágaskodnék fel a kérdés a háztáji gazdában, a szakképzetlen segédmunkásban vagy a kisvállalkozóban, hogy: mi lesz velem, ha az első gazdaság motorja végre igazán beindul? És hogyisne merülne fel a kérdés azokban, akik a tanácsi vagy más apparátusokban vagy a tömegszervezetekben dolgoznak, hogy: mi lesz velünk, mi lesz a szerepünk, ha kiépülnek a társadalmi önkormányzat keretei és intézményei? És hogyisne merülne fel a kérdés azokban a százezrekben, akik úgy érzik, hogy anyagi lehetőségeik vagy képzettségük, vagy képességeik szempontjából kedvezőtlen helyzetben vannak, hogy: mi lesz velük a reformok nyomán kibontakozó erős versenyben? És mi lesz velünk, nyugdíjasokkal? Mi lesz velünk sokgyerekesekkel? Velünk, akik a kisfalvakban élünk? Velünk, akik lakásra várunk? És mi lesz velünk alkalmazottakkal, hivatalnokokkal, adminisztrátorokkal egy hatékonyságra átálló világban? És mi lesz a kultúrával? Az egészségüggyel? A társadalmi biztonsággal? A társadalmi igazságossággal?

Ha ezekre és az ezekhez hasonló kérdésekre nem tud határozott választ adni a reformprogram, választ, amely eljut minden érdekelthez, választ, amelyet megért minden érdekelt, amelyet hitelesnek és tisztességesnek érez minden érdekelt, választ, amely segít mindenkit abban, hogy megtalálja a helyét és számítását ebben a változó világban, változó országban, ha erre nem lesznek képe-

sek azok, akik majd e folyamatot ösztönzik, szervezik, irányítják, akkor kevés esély van a sikerre. Kevés esély van arra, hogy a belátható jövőben kilábolunk jelenlegi kritikus helyzetünkből.

Igaza van *Gombár Csabá*nak és *Lengyel László*nak abban, hogy csak az eddiginél komolyabb és szélesebb körű munkával lehet kidolgozni a reformkoncepciókat; az eddiginél körültekintőbb és szívósabb munkával lehet elhárítani a reformok útjából az akadályokat; az eddiginél határozottabban és elszántabban kell dolgozni azon, hogy a társadalmi törekvések és a politikai akarat együttesen hozza lendületbe ebben az országban a gazdasági és társadalmi megújulás folyamatát.

Gyors cselekvésre, gyökeres reformokra van szükség? Hát persze.

SCHLETT ISTVÁN

A REFORM – ÓHAJ VAGY REMÉNY?

Voltak-e politikai reformok az elmúlt negyed században? Vitatkozhatunk rajta. Lesznek-e reformok? Találgathatunk. Egy azonban bizonyos. Reformszándékok vannak. Fent is, és lent is, sőt középen is.

Igaz, nem mindenki beszél reformról. Gyakran „továbbfejlesztésről", „korszerűsítésről", „tökéletesítésről" – sőt „továbbtökéletesítésről" – hallunk, s ilyenkor – azt hiszem – joggal gyanakodhatunk, hogy tényleg csupán a reform stiláris változtatásáról van-e szó. De ha még így lenne is, a változtatás igénye mégis megjelenik. Mintha tehát általános lenne az a meggyőződés, amelyet *Eötvös* a Reform c. munkájában kiindulópontként így fogalmazott meg: „Hazánk nem maradhat jelen helyzetében".

Miért akkor a kétely a reformok sorsát illetően? Lehetséges lenne, hogy noha minden fontos tényező változást akar, mégsem történik majd semmi? Vagy legalábbis semmi lényeges?

Bizony lehetséges. Mert a reformokhoz nemcsak szándék szükségeltetik. *Gombár Csabá*nak és *Lengyel László*nak tehát igaza van, amikor feltételekről beszélnek, mondván: „Egy reformhoz kidolgozott koncepciók, meghatározott célkitűzések, vállalkozó politikusok, valamely támogató kritikus tömeg és jól megválasztott politikai technikák igényeltetnek." Igen, ezekre bizonyosan szükség van, a kérdés csupán az, hogy e feltételek elégségesek-e? Mert ha igen, vakon bízhatunk. A kényszerek ugyanis előbb vagy utóbb, de hatni fognak, s előbb vagy utóbb a koncepciók, a vállalkozó politikusok stb. majd csak megszületnek. Ha tehát igaz a széles körben elterjedt vélekedés, hogy a reformra szükség van, hogy a működési elégtelenségek csak változások árán szüntethetők meg, a megoldás idő kérdése csupán.

Nos, én azonban úgy gondolom, hogy ezek szükséges, de nem elégséges feltételek. A klasszikussá vált szóhasználattal élve: „szubjektív feltételeken" túl „objektív feltételekre" is szükség van.

Első pillantásra talán meghökkentő állításom, hiszen kézenfekvőnek látszhat az állítás: reformok bármikor születhetnek, illetve legfeljebb akkor zárul le lehetőségük, amikor már – mert a helyzet megérett rá – egy sokkal határozottabb és elszántabb úr, a forradalom, vagy netán egy hatalmas külső erő – a hódító – beszél.

Véleményem szerint azonban nemcsak a forradalmak vagy az összeomlás teszik lehetetlenné a reformot. A megmérettetés pillanatából visszatekintve persze joggal tűnhet egy egész korszak az elszalasztott lehetőségek sorozatának, s igen hihetőnek látszhat, hogy meg lett volna az alkalom – sőt alkalmak egész sora – arra, hogy a szükséges változások, változtatások bekövetkezzenek. Ha ezt meg ezt megtették volna – hangzik fel sokszor a magyarázat – az összeomlást elkerülhették volna. Ha belátták volna . . .

Igen logikusak, sokszor racionálisan megokoltak ezek a vélekedések és komoly tanulságokat is magukba foglalnak. De kérdés, hogy igazak-e minden esetben, s hogy valóban csupán az elszánás, a bátorság, az ész stb. hiányzott-e a változtatásokhoz. Kétségünket csak erősítheti, hogy az „elmaradt" reformok idejében is találhatunk reformereket, reformterveket, szándékokat, akár még moz-

galmakat is, melyeket aztán a történelem „igazolt" is annak rendje és módja szerint: igazat adott nekik abban, hogy a változatlanság nem volt megörökíthető, hogy a reformképtelenségért pontosan azt a súlyos árat kellett megfizetni, amit nemcsak a váteszek, de olykor a szenvtelenségre törekvő gondolkodók is megjósoltak volt.

De ez az ítélet azt is jelenti egyszersmind, hogy a változtatás, a reform lehetséges volt? Hogy egy valóságos esélyt szalasztottak el?

Gondolat-kísérleteket persze végezhetünk. Analógiák alapján következtethetünk. A kérdést azonban megválaszolni nyilvánvalóan nem tudjuk: a „mi lett volna, ha"-ra igazában nem felelhetünk.

A reformszándékok, reformkísérletek megfeneklésének okaira viszont rákérdezhetünk. S ha csak a magyar történelem jelentős reformkísérleteit idézzük fel magunk előtt, azt hiszem, nyugodtan mondhatjuk, hogy bizony lehetséges, hogy „ész, erő s oly szent akarat, hiába sorvadozzanak egy átoksúly alatt".

Mondhatnónk persze: ha *II. József* nem Magyarország különállásának megszüntetésén keresztül akart volna reformálni, ha az 1790-es nemesi felbuzduláson megjelenő reformszándék általánossá vált volna, ha napóleoni háborúkat követően nem a Szent Szövetség szabott volna a viselkedéshez mértéket, ha . . . stb. A valóságos, megtörtént történelemben viszont az események egy ismert menetrend szerint követték egymást: a kormányzati ésszerűség hol engedett, hol szorított, az ellenfél hol behódolt, hol pedig ellenállt – s egy működőképes politikai struktúra csak majd közel száz év múlva, 1867-ben alakul ki. Holott reformkoncepciók, vállalkozó politikusok, támogató tömeg is, s minden lehetséges politikai taktikát igencsak kipróbáltak. Vagy gondoljunk a századelő úgynevezett „második reformnemzedékének" erőfeszítésére. Vagy a 30-as évek különböző típusú reformkísérleteire, sőt reformmozgalmaira. Koncepciók, célkitűzések, vállalkozó politikusok is voltak. Sőt, olykor még jelentős tömegek is. Nem feltételezhetjük-e, hogy a reform egyéb feltételei hiányoztak, s a reformszándékok, mozgalmak ezért nem jutottak – nem juthattak – eredményre?

Tudom, megengedhetetlenül leegyszerűsítő e gondolatmenet, de most nem is a magyarországi reformmozgalmak történeti tapasztalatainak összegzésére vállalkoztam. Csupán egy már elhangzott kérdés jogosságát igazolnám, hogy ugyanis lehetséges-e mindenkor, mindenhol reform? Hogy tehát a reformhoz elégségesek-e azok a feltételek, amelyekről *Gombár* és *Lengyel* írt?

Anélkül, hogy e szükségképpen rövidre szabott hozzászólásomban „reformelmélet" kifejtésére vállalkozhatnám, azt hiszem nyugodtan adhatom meg a választ: *nem.*

Számomra legalábbis egyértelműnek látszik, hogy vannak pl. reformálhatatlan szerkezetek, amelyekbe mintegy be van programozva az összeomlás – végzetük a változtathatatlanság. S netán éppen ezért, mert „tökéletesek", mert bizonyos feladatok megoldására igenis alkalmasak. Csupán az alkalmazkodásra nem – a megváltozott feltételekhez való adaptáció, ha egyáltalán, csakis kataklizmákon keresztül történhet meg.

Aztán elképzelhető olyan helyzet is, melyben a különnemű erők egyensúlya, egy elmozdíthatatlan patthelyzet fullaszt meg jó időre minden reformot. Mert bár egyik fél számára sem kedvez, mégis megváltoztathatatlan, s éppen reformok útján az, mert bármely célzott változás véghezviteléhez kevés, a változtatások megakadályozásához viszont elégséges a mozgósított és mozgósítható erő. S hiába a változás szükségességének tudata, az elmozduláshoz szükséges kompromisszum nem születhet meg, mert vagy következményeiben beláthatatlan folyamatot indítana meg, vagy mert éppen belátható – az egyik fél érdekérvényesítő lehetőségeinek lassú vagy gyors összeomlását. S ilyen rothasztó patthelyzetek – hiába látszik oly logikusnak fenntarthatatlanságunk – igen hosszú ideig létezhetnek, amikor is az elmozdulást azonnal korrekció követi, s a bizonytalan egyensúly újra és újra egy holtponton alakul ki.

De véleményem szerint a reformálhatóság elvi lehetőségének megléte sem jelenti azt, hogy reformok bármikor bevezethetők vagy kiküzdhetők lennének – a szándék, az akarat, az erő még mindig kicsorbulhat a viszonyok önsúlyán, a vis inertiae-jén. Olykor az elképzelhető legnagyobb

erőkoncentráció is gyengének bizonyul, s nem azért, mert szervezett erő szegül szembe vele. Csupán mocsárba keveredik a sereg, s jó, ha saját bőrét menteni tudja.

Úgy gondolom tehát, hogy leszámítva bizonyos változásra, állandó önmegújulásra képes rendszereket, a reformálhatóság lehetősége viszonylag ritkán adott, s ráadásul elszalasztható.

Mi szükséges tehát egy sikeres reformhoz? „Ész, erő, akarat" mindenképp. De reformhelyzet is, a reformálhatóság megléte. Ha ez hiányzik, a reformtörekvések díja csak az utókor elismerése lehet, s esetleg a megszerzett tapasztalat. Annak felismerése, hogy noha a változó viszonyokhoz való alkalmazkodásnak legésszerűbb formája a reform, a reformok útján történő átalakulás mégis viszonylag ritka adomány.

De mégis, olykor az egyetlen remény. S ezért születnek újra és újra reformmozgalmak, fogalmazódnak meg reformtervek, alakulnak ki reformszándékok, s ezért sikerülhetnek reformok is. Mert a próbálkozások kínálhatják csak az esélyt, hogy egy reformhelyzet és egy reformmozgalom egymásra találjon.

Mi következik – következhet – az általánosságok sima terepén bóklászó töprengéseimből a valóság göröngyös terepén utat keresők számára? Szándékom szerint mindenekelőtt a biztatás: ha reformot akarunk, mindig úgy kell tennünk, mintha a reform lehetséges lenne. Próbálkozni kell – mint ahogy a magyar történelem talán legsikeresebb reformere, *Eötvös* tette volt minden helyzetben, kudarcok sorozatán keresztül.

Mert *egyszer* igaza lett gyakorlatilag is: ha mindent, mit célzott, el nem érte is, de valóságos reformok végrehajtásában vehetett részt. Mert egyszer gyakorlatban is érvényes lett programja: a birodalmi szerkezet olyan átalakítása, amely az ország polgárosodását és különállásának biztosítását – ha korlátozottan is –, de lehetővé tette. Igaz, nem érvei diadalmaskodtak. A reformokhoz szükséges belátást nem könyvei, röpiratai, beszédei, taktikai húzásai alakították ki – a történet szereplői szigorúbb mesterekből okultak. De orientációs pontként javaslatai jelen voltak, s ilyenként bizonyosan hatottak.

Aztán következhet – talán – egy figyelmeztetés. A reformhelyzeteket ki kell használni, mert múlékonyak. Aki tehát tényleg reformot akar, tényleg meg akar felelni a felismert kényszernek, ne a tökéletesre, hanem a lehetségesre mozduljon; ne pontos terveken, ellentmondásmentesen illeszkedő részleteken, ne fékeken törje a fejét – a viszonyokban felesen vannak ilyenek amúgy is.

És következhet egy felszólítás gyakorlati reformereknek és a politikai folyamatokat pusztán kíváncsiságból kutató politológusoknak: érdemes foglalkozni a reform mint egy sajátos cselekvéssor és társadalmi folyamat jelenségével, mert – gondolom – noha egy sikeres reform nem pusztán a szándék, az akarat, az eltervezés kérdése, a gondolkodást, a tudást mégsem nélkülözheti. S bizonyosan nagyon érdekes – esetleg még tanulságos is – lehet a sikeres és sikertelen reformok történeti tapasztalatainak feldolgozása, különösen akkor, ha egyrészt arra gondolunk, hogy a modernizációs folyamatokban komoly szerepük van, s ha másrészt pedig az átalakulás kívánatos formájaként jelenik meg szemünk előtt.

A *Társadalomkutatás* hasábjain megszólalva – a többi lehetséges szempont jogosságát és hasznosságát nem vitatva – ez utóbbira teszem a hangsúlyt. Úgy gondolom, hogy például vizsgálni lehetne a reformok típusait. Mert – legalábbis számomra – lényeges különbség mutatkozik az egyes reformok között. Más az a reform, amelyet elsősorban egy külső, nagyon is konkrét – mondjuk a katonai erőviszonyok változásán keresztül érzékelhető – kihívás motivál, és más az, amely egy érzékelhetővé vált belső feszültség kiváltotta elégtelenségen akar úrrá lenni. Mennyiben mintakövető s mennyiben újat teremtő egy reform? Miben különbözik a rendszerstabilizáló, s a rendszerváltoztató reform. Indítékaik, esélyeik, az alkalmazható technikák minden bizonnyal meghatározott helyzetekhez kötöttek. De ugyanígy – továbbra is csak példálózva – feltehetően a konkrét viszonyok is magyarázzák, hogy egy felülről kezdeményezett és vezérelt, vagy pedig alulról kikényszerített változások igénye fogalmazódik-e meg, illetve hogy melyik indul nagyobb eséllyel. Nem biztos ugyanis, hogy a modell szabadon választható – s az sem, hogy a „belátás" mindig és mindenhol össze tudja kapcsolni, bár kétségtelenül ez lenne az „igazi", a különnemű törekvéseket.

Továbbá: a követelmény, a politikai tervezés szintjén természetes igényként – sőt a politikai okosság minimumaként – jelenhet meg a folyamatok összhangjának biztosítása. De nem lehetséges-e vajon, hogy vannak sikeres, lényegi változásokat hozó, de mégis „féloldalas" reformok, s megint csak a „helyzet" s nem a szándék, az akarat, a bátorság stb. korlátozottságának következményeként. Aztán: mintha a reformok aszerint is különbözhetnének, hogy mely alrendszer volt a kiindulópontjuk, hogy milyen sorrendben terjedt át – netán hol akadt meg – a kölcsönös megfeleltetés folyamata. Némely esetben reformláncolatokat találunk, máshol csupán egy-egy aktusra korlátozódik érvényük.

S persze fel lehet tenni kérdéseket a reform-technikákra is. Bizonyos, hogy itt is lehet találni jelentéses különbségeket s összefüggéseket mind a célok, mind a viszonyok vonatkozásába. A sikeres és elvetélt reformok esetében egyaránt.

Közvetlenül nem *Gombár Csaba* és *Lengyel László* problémáihoz kapcsolódik írásom. De mégis megszólaltam, mert úgy hiszem, hogy a reformokra irányuló gondolkodást kiegészítheti, s remélhetőleg nem zavarja, akadályozza a reformról való gondolkodás. Írásom címében feltett kérdésre adott válasz – részben persze – talán ez utóbbiból is következhet.

FARKAS JÁNOS

A TÁRSADALMI REFORM „KÉTPÓLUSÚ" MODELLJE

Örömmel szólok hozzá *Gombár Csaba* és *Lengyel László* „katalogikus gondolati játéká"-hoz. A *gazdaság* és a *politika* intézménye köré csoportosítom a magam – hasonlóan katalogikus – javaslatait, ezzel is kifejezve egyetértésemet a szerzőkkel, akik a „társadalmi reform" egyik értelmezését a gazdasági, szellemi és politikai folyamatok összefonódásában jelölik meg. Cikkemben leginkább a hazai tudományos és közéleti gondolkodás által eddig „kitermelt" gondolatokkal, javaslatokkal találkozhat az olvasó. Többnyire csak a megfogalmazás módja és az interpretáció tekinthető sajátomnak. Ez utóbbinak az a lényege, hogy szerintem a jelenlegi „államszocializmust" fokozatosan társadalmi ellenőrzés alá kellene helyezni. Ez viszont átmenetileg az állami és közösségi viszonyok „kétpólusú", duális együttlétezését hozná létre.

a) Duális tulajdonformák

A társadalmi reform keretében a tulajdonviszonyok „túltársadalmasításának" megszüntetése vagy csökkentése lenne kívánatos. A gazdaságnak pedig a tőkekorlátoktól kellene függővé válnia. A „túltársadalmasítás" *belülről* szüntetendő meg: nem az állam mint tulajdonos kiiktatásával, hanem a dolgozók, a tulajdonostársak tulajdonosi jogainak kiterjesztésével. A „kettős tulajdonlás" megvalósítása hatékonyabb megoldást eredményezne, mint az a deklaráció, miszerint „az állam közvetlenül képviseli a dolgozók tulajdonosi érdekeit". Az állami tulajdon csak abban az esetben válhat köztulajdonná, ha intézményesülnek azok a birtoklási formák is, amelyeket a dolgozók mondhatnak magukénak. A termelőeszközök társadalmasításának fokát mindig a társadalmi fejlődés színvonala határozza meg. Az elért jelenlegi szint a fenti javaslatok megvalósíthatóságát ígéri. A termelőerők fejlettségében ugyanis elértük azt a „sávot", amely lehetővé tenné a „duális" *állami-közösségi tulajdonformák* kialakítását. Az eddigi „államszocializmus" így fejlődhetne tovább „közösségi szocializmussá". Ez nem az államnak a gazdaságból történő kivonulásának a programját, hanem az állami tulajdonosi funkciójának újra történő meghatározását, megerősítését, valamint a közösségi elvvel, tulajdonlással történő érdemi kiegészítését igényli. Ez a „komplementer"-modell – amelyben az állami kiegészíti az alapvetően közösségi tulajdont – szerintem az egyetlen reális megoldás az eddig domináló államtulajdon és a többek által javasolt közvetlen „önigazgatói" gazdálkodás között.

A tulajdon kizárólagosan állami jellege hatályon kívül helyezte idáig a vállalkozói profit szabályozó szerepét. A tőkekorlát hiánya miatt jött létre a gazdasági ésszerűséget megsértő többletmunkaerő-foglalkoztatottság (így keletkezett a munkaerőhiány) és a beruházási javak iránti túlkereslet. A *tőkekorlát visszaállítása* azonban csak úgy válik lehetségessé, ha az állami tulajdont egyidőben *társadalmi tulajdonná* is fejlesztjük. A termelői kollektívák mint vállalkozói egységek tevékenységét ugyanis a vállalkozói profit szabályozza. Ez a gazdaságszervezési forma megoldhatná az ún.

„első" és „második" gazdaságok közötti konfliktusokat is. Ma ugyanis a második gazdaság energiákat von el az elsőtől, ennek rovására működik. A második gazdaságban hatékonyan működő szervezési elveket, érdekeltségi rendszert stb. kellene egyben az első gazdaság szervezési elvévé megtenni. Így a kettéválás megszűnne, a dolgozók egyes csoportjai nem gazdagodnának meg az állami szektor és más dolgozói csoportok rovására, hanem az „első gazdaság" válna olyan dinamikussá, profitelven működővé, mint idáig a „második gazdaság" volt. Összefoglalóan: a kétféle gazdálkodási forma egységesítésére lenne szükség, az állami és a társadalmi tulajdonlás komplementaritási elvének érvényesítése alapján. A „köztulajdonlás" ténye viszi bele a gazdaságba a csoportérdekekben kifejeződő profitelvet, az „állami tulajdonlás" pedig garantálja az általános érdek kielégítését és a csoportérdekek koordinálását. A legdöntőbb mozzanat tehát mindezek megvalósításában a szocialista tulajdonviszonyok továbbfejlesztése, átalakítása, amelyeket még az 1968-as reform is érintetlenül hagyott. A „szocialista" jelző a jelenlegi gyakorlattal és tendenciával ellentétes megoldás szükségességére hivatott felhívni a figyelmet: nem a magánszféra megteremtésével kell kiegészíteni az állami szektort, és így hatékonyabbá tenni a gazdaság össznteljesítményét, hanem az állami szektort kell megkettőzni, kifejlesztve benne a vállalkozói jellegű *és egyben szocialista* társadalmi tulajdonlási és gazdálkodási formákat. Ez egyértelműen a szocialista szektor megerősítését és a „második gazdaság" fokozatos, megszüntetve-megtartott „felszámolását" jelentené. Ennek hatékonyabb gazdálkodást biztosító formái válnának ugyanis a szocialista szektor szervezési alapelveivé.

b) Duális szervezetrendszer

Az 1968-as új gazdasági mechanizmusban csak a tervezés és a szabályozás rendjében történt változás, de a *szervezeti-intézményi rendszer* érintetlen maradt. Ez utóbbi vezetett oda, hogy a központ és a vállalatok közötti függelmi kapcsolatok – a szándékoktól függetlenül – újraéledtek (recentralizáció). Ebből a tényből többen azt a következtetést vonták le, miszerint a szervezeti-intézményi rendszert teljesen a decentralizálás elvén kellene újjászervezni. Ismételten a „komplementer-modellt" ajánlom e tekintetben is: bizonyos vonatkozásban meg kell hagyni a *vertikális* függelmi vonalakat a központi irányító szervek és a vállalatok között, de ki kell fejleszteni a szervezeti- és intézményrendszerben az eddig elhanyagolt *horizontális* függésvonalakat is. A horizontális és vertikális kettős függelmi rendszerek egymást ellenőrzik, egyben kifejezik a tulajdonlás állami és közösségi kettősségét. A „kettős hierarchia"-modellje ily módon már nem a hagyományos felülről lefelé irányuló piramis-elven épülne fel, illetve ezt az elvet kiegészítenénk egy anti-piramikus szerkezettel, amely lehetővé tenné egymástól való kölcsönös függőségüket és így egymásrautaltságukat. A szervezeti-intézményi rendszernek ez a két-pólusossága a *koordinációt* javítaná meg. A *szubordináció* (alárendelés) *elve* ugyanis azáltal, hogy nem teszi lehetővé az alárendeltek függetlenségét, nem ösztönöz a kölcsönös egymásrautaltság tényének felismerésére sem.

Az általam javasolt *fejlesztési modell* szempontjából a „vállalati önállóság" gyakran hangoztatott problémája lerágott csontnak, álproblémának tekinthető. A vállalat „önállósága" ugyanis csak viszonylagos, hiszen az állam (a központi irányító szervek) ezt valamilyen formában korlátozzák. A közvetett irányítás és szabályozás is idézőjelbe teszi ezt az „önállóságot". De ugyanígy az állam sem teljesen „önálló", hiszen korlátozzák a vállalatok akciói. A jelenlegi gazdasági gyakorlatban megfigyelhető „tervalku" jelensége maga is ezt a kettősen egymást korlátozó „önállóságot" mutatja. A problémának azonban az a lényege, hogy ez a „tervalku" ma többnyire rontja az összteljesítményt. Ha a vállalatok a központi szervekkel azonos súlyban vehetnének részt a gazdálkodásban, akkor az érdekek egyeztetése voltaképpen a népgazdasági egészet reprezentáló terv és a vállalati érdekek alapját szolgáló piac (értéktörvény) egymáshoz képest kialakuló önállóságát és persze egyben kötöttségét fejezi ki. Ez a kapcsolat a szubordináció mellett a koordinációnak is oly mértékben megteremti a lehetőségét, hogy ettől a rendszer össznteljesítménye várhatóan javulna.

A központi szabályozás – ami a szocialista állami tulajdon lényegéből következik – írja elő,

mely területeken bővüljön vagy szűküljön a termelés, aminek eredményeként a társadalmi munkatermelékenység maximálisan növelhető. Az egyszerű újratermelés fedezetét viszont a vállalatok árbevétele és nem a központilag meghatározott leírási kulcs szerint képződő fejlesztési alap biztosítaná. Meg kell akadályozni olyan vállalati alapok létrejöttét, amelyek – annak ellenére, hogy az árak nem a piacon alakulnak ki – lehetővé teszik, hogy a bővített újratermelés jó részét vállalati szinten döntsék el. Az ilyen fejlesztési alapok válnak a felfűtött beruházási éhség, indokolatlan munkahelyteremtés és így a munkaerőhiány forrásaivá. Nem a vállalati alapok képzése a baj, hanem az, hogy ezek tetszőleges nyereségből képezhetők.

c) Társadalom és állam szimbiózisa

A polgári társadalom és az állam elválasztásának követelménye már a fejlett tőkés országokban sem tartható be. A kelet-európai szocializmus fejlődése pedig eleve a polgári társadalom és az állam összefonódottsága révén ment végbe. Nem tekinthető tehát reális modernizációs célkitűzésnek a társadalom és az állam egymástól való elválasztása. *Marx* az államiság problémáját nem a politikai állam és a polgári társadalom elválasztása, hanem az *állam társadalmi ellenőrzöttsége oldaláról* vizsgálja. Így vetődik fel tehát a számunka is reális tendencia: a *szocialista demokrácia növelése,* továbbfejlesztése. A piaci és áruviszonyok növelése egyébként korlátozza az államigazgatási szervezetet, de ha az állam irányítja a termelést, akkor ennek demokratizmusa a társadalmi ellenőrzöttség mértékén múlik.

Egy másik – végiggondolandó – lehetőség: ha a gazdálkodás nem az állam, hanem a vállalatok kizárólagos feladata lenne, akkor a vállalati önállóság olyan jogi garancia-rendszert igényelne, amely nem a társadalmi ellenőrzésben látná a szocialista demokrácia bővülését. A hangsúly ekkor a társadalmi ellenőrzésről átkerülne a vállalatok feladataira. Ez esetben a vállalatok önálló gazdálkodását felügyelő *állami ellenőrzés formájában* gyakorolnák a dolgozók a szocialista demokráciát.

A modernizáció ama polgári ismérve sem fogadható el fenntartás nélkül, amely a *piaci és áruviszonyok* kizárólagos és átfogó *kiterjesztése* mellett érvel. A kelet-európai régió történeti hagyományai, a szocialista berendezkedés alapviszonyai és értékei ezt nemcsak hogy nem teszik lehetővé, de nem is igénylik. Természetesen, ha az érdekeltségi rendszert akarjuk növelni, akkor a pénz- és áruviszonyok preferálandók. De ha a fennálló egyenlőtlenségeket kívánjuk megszüntetni, akkor az elosztás eszközeit az állam kezébe kell letenni.

d) A hatalom társadalmi ellenőrzése

A szocializmus magasabb fejlődési fázisában nem szabadna megengedni, hogy társadalmi kontroll nélkül politikai akarat uralkodjék. Az *értéktörvény* működése a gazdaságban, valamint a *társadalmi demokratizmus intézményeinek* kifejlesztése a nem-gazdasági szférákban jelenthetnék a politika valóságos ellensúlyát. Ha a politika képes lenne önmagát is korlátozni, akkor magasabb szinten és hatékonyabban tölthetné be a társadalmi élet szabályozójának szerepét, ami *felértékelné* a politikát. (Minél kevésbé érezteti valaki másokkal a saját súlyát, annál inkább elfogadják és követik.)

Nem a polgári demokrácia intézményei bevezetésétől várhatjuk a szocialista demokrácia fejlődését. Nem többpárt-rendszerre van szükség, mert hiába lenne több párt, ha a dolgozók változatlanul nem éreznék magukat tulajdonosoknak. Ez utóbbi cél viszont csak akkor érhető el, ha lesz igazi munkaerőpiac, ahol a dolgozók saját maguk szabadon rendelkeznek munkaerejükkel. Ezt ott adják el, ahol a legnagyobb jövedelmet remélik elérni. Egyben a termelőeszközök tulajdonosává is válnak, ha közvetlenül részt vehetnek munkahelyükön a tulajdonuk felhasználását érintő kérdésekben. A rátermett dolgozók kerüljenek feljebb, vezető pozíciókba. Az állam intézményrendszere –

és káderkiválasztása – ily módon alulról-felfelé épülne ki, amely egyben fokozná az állam társadalmasodását. A „szocialista demokráciát" nem lehet elvontan továbbfejleszteni, hanem ki kell alakítani a szocialista demokráciát lehetővé tevő alkalmas mozgásformáját.

Mivel a terv és a piac együttes létezése *csak gazdasági modellre* érvényes és alkalmazható, ezért ezt a tételt általánosabban is meg kell alapozni. Az a kérdés, hogy e kategóriapárnak milyen hasonlóan ellentmondásos viszony felel meg a társadalom folyamataiban és szerkezetében, amely közhelyszerűen a gazdasági viszonyok átfogó kerete és egyben közege. A társadalomra alkalmazható komplementer viszony a *hatalom* állami (központi) és a társadalom közösségi formái közötti *megosztásban* lelhető fel. Ezek valójában az emberek illuzórikus (vö.: állam) és valóságos közösségi viszonyainak, szerveződési formáinak kikristályosodott pólusai. A két pólust egyetlen viszony köti össze, a már említett *politikai hatalom.* Ennek megfelelően a gazdaságban a terv és a piac pólusai közti viszony ennek a hatalomnak a politikából való transzformálása a gazdaságba. Ez kétségtelenül a *gazdasági hatalom* formaköntösét ölti magára. Az állam és a társadalom, a terv és a piac valójában ugyanazon társadalmi viszonyok különböző megnyilvánulási formái. Csak az egyik a közvetlenül politikai, a másik (a közvetve politikai) gazdasági szférában jelenik meg és érvényesül. Fejlődésünk eddigi (preszocialista, kvázi-árutermelő) szakaszában a társadalom szférájában a politikai hatalom a központi szervek kezében halmozódott fel, monopolizálódott. Ez a gazdaságban a terv monopóliumát jelentette a piaccal szemben. Az aránytalanná, féloldalassá vált, „felbillent" fejlődés előnyei és hátrányai ismertek. Beigazolódott, hogy a politikai és a gazdasági hatalom monopolizálása oly mértékben „gúzsba köti" a társadalom tagjait, valamint az értéktörvényt, hogy ma már az összteljesítmény és a „kihozatal szintje" drámaian romlónak tekinthető. A politikai és a gazdasági hatalom monopolizáltságának megszüntetése lenne egybevágó azokkal a társadalmi viszonyokkal, amelyek megfelelnének a szocialista társadalom magasabb fejlődési típusának. Ez a politikában a társadalmi erők egyenjogosítását, a gazdaságban pedig az értéktörvény következetes elismerését és realizálását igényli. Akik az államot és a tervezést „száműznék" a gazdasági életből, valójában az egyik – az eddig uralkodó – monopóliumot váltanák fel egy másikkal. A hatalom két póluson történő kiegyenlítődése viszont száműzné bármelyik monopolcentrum (nevezzék ezt akár államnak, akár önigazgatásnak) az uralmát. A javasolt elméleti modellnek az a lényege, hogy a terv és a piac viszonyát a politikai hatalom újfajta megosztásának elvéből és gyakorlatából vezeti le és rendezi.

A monopolizált hatalomnak a társadalmat ellenőrző *államszervezeti* típusa jött létre a szocialista országokban. Ebben a szisztémában a hatalom súlypontja a törvényhozásról a végrehajtásra tevődik át. A szavazók személyek és nem politikai programok között választanak. Jogi normák helyett nemegyszer közvetlen politikai akarattal elrendelt direktívák és ideológiai tételek szabályozzák a viselkedést és a tevékenységeket. A párt és az állami szervekben párhuzamos szervezeti hierarchia jött létre, amely a gazdaságban és a közigazgatásban is kettős irányítást eredményez. Ugyanakkor a pártapparátus összefonódik a végrehajtó bürokráciával, ami gyengíti ellenőrző funkciójának gyakorlását és korlátozza az állami szervek szakszerűségét. A káderkiválasztás is a politikai szervek monopóliuma.

A politikai mechanizmus továbbfejlesztésének kívánatos útja lehetne *a hatalom megosztása* a hatalmi ágak (párt, kormány, gazdálkodó és társadalmi szervek) között. Továbbá, együttműködésük olyan megszervezése, amelyben a törvényhozás dominál a végrehajtás felett. Ily módon az országgyűlésben, mint a politikai rendszer egészében az érdekek, vélemények szabad szerveződési és kifejeződési lehetősége valósulna meg, természetesen a szocialista értékek keretein belül. A hatalom megosztásának a programja az alapvető állampolgári jogok kiterjesztésével, e jogok gyakorlásának a garantálásával kapcsolódik szorosan össze. Mindezek az intézkedések azt kell célozzák, hogy a *társadalom által ellenőrzött államszervezeti típussá* építsük át politikai rendszerünket. A hatalmi funkciók intézményes elkülönítésére lenne szükség. A vezetőket ténylegesen az állampolgárok válasszák meg és a döntések legyenek kitéve a kritikai nyilvánosságnak. Az állampolgároknak legyen joga új alternatívák keresésére és megvalósításuk felvetésére. A végrehajtó hatalomtól független szakértői apparátusok felállítására is szükség lenne.

A társadalomnak munkásokra, parasztokra, értelmiségiekre osztása „politizált társadalmi struktúrára" utal. A képviseletet ezért nem erre a struktúrára, hanem a valóságos szervezeti képződményekre kellene alapozni. A funkcionális képviseleti elv azt jelentené, hogy a parlamentben a Hazafias Népfronton kívül a párt, a kormány, a szakszervezet, az ipari és kereskedelmi kamara, az ifjúsági szövetség, a nőmozgalom, a MTESZ, a szövetkezetek stb. közvetlenül képviseltetnék magukat. Ezek mindegyike egy-egy politikai programot dolgozna ki, természetesen a szocializmusra vonatkozó közös értékek alapján. A képviselő-jelölés nem kötendő előzetes politikai jóváhagyáshoz. A szervezetek tehát önállóan állíthatnak jelölteket. Nagyon kellene ügyelni arra, hogy minden felnőtt generáció részt kapjon a politikai képviseletből, mert az uralomhoz szükséges tapasztalatok csak a különböző generációk keverékében adottak csupán.

A társadalomnak és a gazdaságnak kétpólusú differenciálódása kikényszerítené a döntések és a hozzájuk szükséges információk decentralizációját is, de úgy, hogy meghagyná a centralizált döntések és információk „életterét". Az állami irányítás szektorában centralizált, a társadalmi-közösségi szektorokban, tevékenységi formákban pedig decentralizált döntések és információk találhatók. Tulajdonképpen azt is mondhatnánk, hogy ez utóbbiak ugyancsak decentralizált döntések és információk, de immár nem az állami (és párt) központokban, hanem a társadalmi élet központjaiban. A két póluson „centralizált" döntések és információk egymást kiegészítve kölcsönösen ellenőrzést gyakorolnak a másik felett. Valójában ekkor a „centrum" és „decentrum" kifejezések kölcsönösen értelmetlenné válnak. Ez a döntéshozatali modell megszüntetné az állami (és párt) irányítás monopolhelyzetét. A társadalmi ellensúly megteremtése természetesen az információ-monopólium megszüntetését is előfeltételezi.

A kultúra, az oktatás, a személyiségfejlesztés, az értékek, a normák, viselkedésformák, tudati viszonyok, valamint a társadalmi szerkezet megújítása terén természetesen hasonló nagyságrendű tennivalók állnak előttünk. Ezek tárgyalásától azonban e helyütt el kellett tekintenem.

A TECHNIKA TÁRSADALMI ÉRTELMEZÉSEI: A TECHNIKAI FEJLŐDÉS TÁRSADALMI MAGYARÁZATA (Dubrovnik, 1986. március 31–április 11.)

A Dubrovniki Nemzetközi Szabad Egyetem (Inter-University Centre Dubrovnik) programjának keretében 1986-ban negyedszer került sor *A technika társadalmi értelmezése* című sorozat konferenciájának megrendezésére. Az 1974-ben alapított Dubrovniki Nemzetközi Szabad Egyetem egyetemközi posztgraduális továbbképzési központ, amelyet több mint 160 egyetem támogat. Évről évre nemzetközi posztgraduális továbbképzéseket és konferenciákat rendez a filozófia, illetve a természet- és társadalomtudományok körében. 1986-ban 48 tanfolyam és 13 konferencia lebonyolítására kerül sor itt. Az utóbbi időben örvendetesen megnőtt a magyar kutatók, sőt a diákok részvétele ezeken a rendezvényeken.

A technika társadalmi értelmezése sorozat ez évi rendezvényének célja a technikai változás és fejlődés problémáinak interdiszciplináris elemzése és magyarázata volt. A 44 fős konferencián két hét alatt 31 előadást vitattak meg a 11 országból érkezett résztvevők, akik között 13 magyar kutató képviselte hazánkat. A résztvevők a filozófia-, a történet-, és a gazdaságtudományok, a műszaki és a természettudományok, valamint a szociológia és a politikatudomány művelői közül kerültek ki. Átfogó témák, illetve szemléleti aspektusok voltak a konferencia egészében, mint a technikai fejlődés magyarázatának módszertana és elmélete, a technikai fejlődés társadalmi és kulturális meghatározói, a technológiapolitika a különböző politikai rendszerekben, és a technikai fejlődés ideológiái. Az előadások között egyaránt szerepelt az általános elméleti és az esettanulmány-jellegű megközelítés.

A téma aktualitásához és fontosságához nem férhet kétség. Korunkban, amikor a technikai fejlődés legkülönfélébb társadalmi hatásai a társadalmi fejlődés domináns tényezőjévé avatják a tudomány és a technika szféráit, alapvető kérdéssé válik egyrészt a társadalomtudományok számára e folyamatok elemzése és magyarázata, másrészt a technikai fejlődés és fejlesztés alanyainak, és különösen a döntéshozóknak a szempontjából tevékenységük társadalmi összefüggésrendszerének tudatosítása és bevonása cselekvési orientációjukba.

Günter Ropohl (NSZK) bevezető előadása a technikai fejlődés magyarázatának szükségességét hangsúlyozta. A technikai fejlődés fogalma szerinte különféleképpen értelmezhető, de egyik felfogásban sem szűkíthető le pusztán a gazdasági tényezőkre. *Friedrich Rapp* (NSZK) a technológia meghatározóit többdimenziós együttesként elemezte. A technológia változásait szerint más történelmi jelenségekkel, a szélesebb struktúraváltozásokkal összefüggésben kell vizsgálni. *Trevor Pinch* (Anglia) előadásának alaptézise szerint a társadalom célrendszerének megfelelően, aktívan választ a lehetséges technológiai alternatívák között, – nem érvényesül egyoldalú technológiai determinizmus. *Howard Rosenbrock* (Anglia) az alternatív technológia alkalmazásának lehetőségeit elemezte, angol példák alapján. Az alternatív technológia az ember kreativitására, alkotóképességére kíván építeni. Az az általánosabb alapkérdés vetődött fel, hogy vajon mennyire társadalmilag meghatározott, azaz „alternatív" a technikai fejlődés egész menetének a mechanizmusa.

Ann-Katrin Bäcklund (Svédország) több aktuális technika-fejlődési irányzatot mutatott be, amelyek radikálisan átalakítják a munkatevékenység szerkezetét. Előadása egy olyan kutatás eredményein alapult, amely a strukturális átalakulás és az oktatási-továbbképzési követelmények kapcsolatát vizsgálta. Ennek során a svéd ipar különböző ágazataiban azt mérték fel, hogy az új technológiák bevezetése hogyan hat a munka tartalmára, szervezésére és a munkással szemben támasztott követelményekre, illetve az oktatásnak és a képzésnek mit kell tartalmaznia ahhoz, hogy ezeknek az elvárásoknak a dolgozók, és az egész „munkatársadalom" megfelelhessenek.

A technológiai innováció problémájával többnyire a közgazdaságtan képviselői foglalkoztak. *Gerd Fleischmann* (NSZK) bemutatta az innováció főbb irányait és ütemét a fejlett tőkés országokban. Kitért az innováció okainak különböző magyarázataira, melyek a keresleti vagy a kínálati nyomást, a profitnövelési törekvést vagy az evolúciós folyamatot állítják a középpontba. *Jan Monkiewicz* (Lengyelország) a különböző nemzetgazdaságok eltérő technikai teljesítményének meghatározóiról beszélt, amelyek alapvetően befolyásolják az országok nemzetközi versenyképességét. E problémakör három uralkodó megközelítésmódját mutatta be, s kritizálva is egyben a tranzakciós, az institucionális és a történelmi elméleteket. Szerinte e problémára csupán az olyan többtényezős szemlélet adhat megfelelő magyarázatot, amely a tényezők egész rendszerével dolgozik. A bizonyos tényezőcsoportok szerepét kihangsúlyozó elméletekkel szemben egy „eklektikus" megközelítést javasolt, amelyet azonban a vitában többen kritizáltak.

Tamás Pál (MTA Szociológiai Kutató Intézet) a technológiapolitika alternatíváiról folytatott vitákat mutatta be a Szovjetunióban és a kelet-európai szocialista országokban a húszas évektől napjainkig. Az autarkia és a technológiatranszfer voltak az e vitákban kirajzolódó fő tendenciák. A szocialista országoknak szerinte ma három kihívásra kell válaszolniuk a technikai fejlődéssel kapcsolatosan. Meg kell oldaniuk a technikai innovációk gyorsabb átáramoltatását a polgári termelésbe, meg kell teremteniük azt a fogyasztói bázist, amely piacot jelent a technika számára, és le kell számolniuk azzal az illúzióval, hogy a társadalmi-gazdasági reformokat a technikai fejlődés, illetve a technológia-import helyettesíthetik.

Joan Greenbaum (USA) egy esettanulmánnyal érzékeltette az új technológiák hatásait a hivatali-adminisztratív munkára. A vizsgálat általános tendenciákra enged következtetni: csökken a foglalkoztatás, és megváltoznak a hatalmi viszonyok. Növekszik az információ szerepe és a munkavégzés közvetlen ellenőrzésének lehetősége. Nő a hatékonyság, s ennek következtében csökken a munkahelyek száma. A közszolgáltatások szektora nem tudja megtartani saját dolgozóit sem, s így nem képes a más szektorokban felszabaduló munkaerő foglalkoztatására. Ennek jelentős és figyelemre méltó gazdaságpolitikai és szociális következményei vannak.

A kéthetes rendezvény egyik csúcspontja volt a második hetet bevezető *A technika fejlődésének szocialista ideológiái* című vitaülés. A vitaindítók közül *Tamás Pál* elemezte a technikai fejlődés vonatkozásában a munkásmozgalom hagyományos értékrendjének változását és a szocialista állam legitimációjának átalakulását. *Joan Greenbaum* bemutatta az amerikai társadalmi mozgalmak, a munkás-, az ökológiai, a béke-, a feminista és az alternatív mozgalom eltérő viszonyát a technikai fejlődés problémáihoz. *Hakon Andersen* (Norvégia) vázolta a szakszervezetek és a szocialista politikai irányzatok számára az új technológiák bevezetésének hatására beköszöntő, a „munkatársadalom válsága" címszó alatt összefoglalt folyamatok következményeit. *Farkas János* (BME Szociológiai Tanszék) és *Hronszky Imre* (BME Filozófiai Tanszék) a szocializmus fejlődésének különböző szakaszaiban a szocialista társadalom értékrendjében, ideológiájában és kultúrájában a természethez és a technikai fejlődéshez való változó viszonyt elemezték. Az izgalmas elméleti vitában az alapkérdés az ökológiai problémák és a munkatevékenység dominanciájára épülő társadalomszerkezet és szocializációs modell válsága nyomán a szocializmus hagyományos értékeinek újragondolásában és megújításuk szükségességében fogalmazódott meg.

Több előadás általános filozófiai-metodológiai síkon foglalkozott a technikai fejlődés problémáival. A technika lényegének újragondolása (*Licskó György*, BME Filozófiai Tanszék), a technikai fejlődés irányíthatóságának és tervezhetőségének kérdései (*Johann Götschl*, Ausztria; *Alois Huning*,

NSZK), az alternatív technológia elmélete (*Szabó Máté,* ELTE ÁJK Politológiai Csoport), a technikai fejlődés magyarázatának módszertana, az evolúcionista és a strukturalista megközelítések vitája (*Jiri Pejsa, Ladislav Tondl,* Csehszlovákia; *Walter Zimmerli,* NSZK), a technikai fejlődés szociokulturális mintái, determinánsai, szakaszai, „paradigmái", (*Farkas János; Eugeniusz Olszewski,* Lengyelország) olyan szempontokat vittek a vitákba, amelyek minduntalan túlmutattak a filozófia, s az elmélet síkján a gyakorlat problémái felé. Több érdekes esettanulmány (*Jonathan Liebenau,* Anglia, *Ilona Löwy,* Franciaország) között a magyar résztvevők is elemezték a technikai fejlődés hazai problémáit (*Bábosik Mária,* MTA Világgazdasági Kutatóintézet, *Gidai Erzsébet,* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, *Hronszky Imre, Gábor Éva,* BME Filozófiai Tanszék), s elemzéseiket megérdemelt elismeréssel fogadták a nemzetközi fórumon.

Csak remélni lehet, hogy a viszonylag erőteljes magyar részvétel hozzájárul majd e fontos témakör hazai kutatásának és vitatásának megélénküléséhez. A rendezvény több szemléleti vonása példaszerű lehet számunkra: a szakítás a „one best way" keresésével, a technokrata-felvilágosítói attitűd magabiztosságának feladása, az igény a problémák és alternatívák nyílt megvitatására, a jog a kételkedésre. A technika és fejlődése valódi társadalmi-politikai ügy, amelyhez mindenkinek van valami „köze", nem csupán a specialisták témája, hanem húsbavágó problémája a társadalom egészének, s szükségképpen eltérő és ellentétes véleménnyel és megközelítéssel rendelkező, s egymással vitatkozó csoportokra bontja a közösséget. Ennek megtanulásához nagy segítséget nyújtott nekünk ez a rendezvény az eltérő elkötelezettségű, más-más paradigmákat képviselő kutatók vitájával, amely a jövő évben a *A technikai fejlődés normatív problémái* témájával folytatódik.

Bábosik Mária – Szabó Máté

XIII. EURÓPAI RURÁLSZOCIOLÓGIAI KONGRESSZUS
(Braga, 1986. április 1–5.)

A kongresszust a portugál vendéglátók az ország északi részén levő kisvárosban, *Braga*ban rendezték, amely az újonnan alakult Maño egyetem székhelye, ezen túlmenően pedig nemcsak idegenforgalmi központ, hanem ebben a régióban a legfejlettebb az agrárgazdaság is.

A portugál szervező bizottság jó előkészítő munkájának köszönhető, hogy Európából, valamint a tengerentúlról (Egyesült Államok, Kanada, Afrika és Latin Amerika) is szép számmal érkeztek résztvevők. A tudományos programokat mintha egy kicsit „túlszervezték" volna, az eredetileg tervezett 24 munkacsoportból végül húsz működött, mert néhányba csak 4–5 fő jelentkezett. Általános vélemény szerint jó szakembereket sikerült a kongresszust rendező *Európai Rurálszociológiai Társaság*nak (ESRS) megnyerni, ami már eleve biztosítéka volt a sikeres munkának. Azonban nemcsak a közreműködő szakembereknek köszönhető, hogy e szerteágazó tudományszak mostani jelentős rendezvénye eredményesen zárult, hanem a témának is.

A kongresszus témája: *„Túlélési stratégiák a rurális társadalomban – kontinuitás és változás"* lényegében szervesen illeszkedett a korábbi budapesti kongresszus tematikájához, amelyen – mint ismeretes – a rurális fejlődés perspektívái álltak a viták középpontjában, de a túlélési problémák már akkor is megfogalmazódtak. Ez azért is érdekes, mert az európai tőkés országok többsége jelentős mértékben dotálja az agrártermelést, s különböző beviteli korlátozásokkal védi meg a konkurenciától mezőgazdaságát. Az Európai Közös Piac országainak agrár-konfliktusai évek óta közismertek. Az állami szubvenciók ellenére az agrártársadalom ezekben az országokban évek óta nehézségekkel küzd (túltermelés, piaci gondok stb.).

A „túlélés" tehát ebből a szempontból nyer értelmet; meddig tartható fenn az agrártermelés jelenlegi volumene, mi az ára ennek, s egyáltalán milyen garanciái vannak az agrártermelés és -társadalom kontinuitásának Európában. Azt hiszem, hogy számunkra is figyelmeztető példa lehet az, ahogy a Közös Piac kicsi és nagy országai védik mezőgazdaságukat, agrártermelésüket, sok esetben – például a skandináv országokban – igen komoly anyagi áldozatok árán is.

A kongresszusi tematika azúttal is széles problémakört ölelt föl: külön szekciókban vitatták az agrárpolitika társadalmi hatásait, az agrártermelés munkaerő és piaci helyzetét, a farmergazdaságok és az agrárkereskedelem kapcsolatát, a Közös Piac agrárpolitikájának gyakorlatát és kihatásait. Más szekcióüléseken fölmerültek tradicionális kérdések, mint például a nemek szerepe a családi termelésben, a parasztság történelmi perspektívái, a földbirtok és a földreform problémái, vagy a családi kapcsolatok és a családi ideológiák szerepe a rurális társadalomban. A regionális gondok ezúttal is jelentős teret kaptak: megfogalmazódott az Észak–Dél probléma az európai mezőgazdaságban, Európa és a Harmadik Világ kapcsolata, a marginális régiók foglalkoztatási feszültségei és megoldási lehetőségei, vagy éppen a mediterrán övezet agrárkérdése.

A vitákban számos új kérdés is fölvetődött: szóba került többek közt a korporativizmus a mezőgazdaságban (társadalmi szerződés és a kooperációk dominanciája), a környezeti konfliktusok

és a tervezés gyakorlata, a kulturális, etnikai és a társadalmi identitás kérdései, a háztáji termelés valamint a rurális-urbánus kapcsolatok új típusainak a gondolatköre.

S megfogalmazódott más szekciókban a rurálszociológia elméletével és gyakorlati megközelítésével kapcsolatos jó néhány probléma is.

Azt hiszem, hogy e tematikai fölsorolásból is jól látható, hogy számos kérdés hasonlóan vetődik föl a magyar agrártársadalom és a mezőgazdasági termelés kapcsán. És sok esetben a válaszok is rokonságot mutatnak.

A kongresszus egyik legfontosabb felismerése az volt – és ez mind *Howard Newby* professzor (Nagy-Britannia) elnöki megnyitójából,* mind a munkacsoportok vitáiból kitűnt –, hogy az európai mezőgazdaság, az agrárpolitika, de maga a rurális társadalom Keleten és Nyugaton egyaránt fordulóponthoz érkezett, természetesen eltérő okok és körülmények között. Növekednek a modernizált mezőgazdaságból származó környezeti ártalmak, melyek újabb gondokat vetnek fel. A rurális társadalom fejlődési menetében az említett jelenségek nem kevés konfliktust hoznak a felszínre, sőt bizonyos válságjelenségek is kitapinthatók. Ilyen körülmények között megnövekedtek a rurálszociológia feladatai, a konfliktusok feltárása, azok kezelési módjának kimunkálása kell, hogy a kutatásokban az eddiginél nagyobb szerepet kapjon. Egyértelműnek látszik az a felismerés is, hogy a falusi közösségek stabilizálódása lehet az alapja annak, hogy a rurális társadalom választ adhasson a „kívülről" érkező negatív hatásokra, sőt kihívásokra. Figyelemre méltó megállapítása volt a vitáknak – többek között az –, hogy a falusi közösségek, a helyi társadalmak életképességét Európa mindkét részén – függetlenül eltérő súlyától – a családi kisgazdaságok (szocialista körülmények között a háztáji- és kisegítő gazdaságok) jelentősen erősítik. A családi kisgazdaság ugyan nem meghatározó szektor sem Keleten, sem Nyugaton, jelentősége azonban szociális és kulturális tekintetben mégis fontos, hiszen kulcsszerepe van és lehet a falusi közösségek életképességének erősítésében, a jólét növekedésében. Ez a szektor olyan túlélési stratégiákat alakított ki, amelyek biztosítják létezését a falusi gazdaság hézagaiban.

Sok szó esett a struktúraváltás fontosságáról is. A vitákból kitűnt, hogy a rurális népesség tudatos túlélési stratégiája nyilvánul meg abban, hogy felismerte e váltás fontosságát.

A kongresszuson ezúttal is számos tudományág képviselői vettek részt: szociológusok, közgazdászok, jogászok, agrár szakemberek, gazdaságföldrajzosok stb. Érdemes fölfigyelni arra is, hogy a szakosodás a rurálszociológiát is elérte – még mielőtt e diszciplína megtalálná igazi kutatási területét, máris részekre bomlik: gazdasági, ideológiai, történeti – és megannyi más – vetülete máris önállósodni látszik.

A magyar részvételről és szereplésről alkotott kép kedvező. A kongresszuson – elsősorban az MTA–Soros Alapítványnak köszönhetően – fiatal szakembereink is részt vehettek. A hazai rurálszociológia a Társaság XII. Budapesten tartott kongresszusa óta határozottan megerősödött, a kutatási tematika kiszélesedett, amit a jelen kongresszuson elhangzott előadások is jól szemléltettek. A budapesti kongresszus jótékony hatása mellett ebben az összefüggésben meg kell említeni az Európai Rurálszociológiai Társaság és a Bécsi Központ által Balatonföldváron rendezett nemzetközi továbbképzési szemináriumot is, ahol a résztvevő fiatal szakembereink sok új impulzust kaptak. Érdekes, hogy a magyar részről tapasztalható szakmai „fiatalítás" a Társaság törekvéseivel is egybecseng, hiszen a Társaságba felvett új tagok többsége más országokból is zömében a tehetséges fiatalok közül került ki. A Társaság Végrehajtó Bizottságának a közgyűlés elé terjesztett beszámolójában is elhangzott a megállapítás, hogy a balatonföldvárihoz hasonló rendezvényeknek szerepük lehet a Társaság tagjainak utánpótlásában. Említést érdemel, hogy a jelen kongresszuson az említett magyarországi szemináriumon résztvevőknek a fele jelen volt.

A kongresszuson a hazai részvétel elsődlegesen három szekcióban koncentrálódott. A legnagyobb érdeklődést a *Szelényi Iván* vezette szekció váltotta ki. Ebben a munkacsoportban a városvidék problematikát vitatták Közép- és Kelet-Európa példáján, áttekintve a kapcsolatok új elemeit.

*A megnyitó beszédet e számunkban közöljük. (A szerk.)

A megvitatott nagyszámú magyar referátum azt mutatta, hogy e témakörben a hazai kutatásnak már számottevő tapasztalatai vannak, olyanok, amelyek nemzetközileg is hasznosíthatók. Ugyancsak sikeres volt annak a szekciónak a működése is, amelyet *Enyedi György* és a holland *A.K. Constandse* vezetett a rurális közösségek témakörében. Ez a szekció jól mutatta, hogy a helyi társadalom kutatása nemzetközileg is előtérbe került és jelentős eredmények születtek. Az itt bemutatott magyar eredmények jól reprezentálták a hazai kutatás helyzetét is. Említést érdemel még annak a szekciónak a munkája is, amelyet *Lugossy Györgyi* és a jugoszláv *Ana Barbic* közösen irányítottak. Ebben a munkacsoportban a nőkérdés, a vidéken élő nők helyzete állt a középpontban.

Az elmondottakból is kitűnik, hogy ezen a bragai kongresszuson minden eddigit meghaladó volt a magyar jelenlét és közreműködés. A magyar rurálszociológia az utóbbi néhány évben jelentős eredményeket produkált, és számos fiatal szociológust indított el pályáján. A kongresszus azt mutatta, hogy ez a diszciplína már nemzetközi összehasonlításban is megállja a helyét, annak ellenére, hogy itthon mintha erről kevésbé vennének tudomást.

A magyar részvétel a Társaság vezetésében és irányításában tovább erősödött. Az angol *Howard Newby* elnök mellett 1988-ig *Vágvölgyi András* látja el az alelnöki teendőket. A hazai taglétszám a MÉM támogatásának köszönhetően 15 főre emelkedett, így ezzel a Councilban a mostani közgyűlésen jelöltet állíthattunk *Répássy Helga* személyében, akit megválasztottak.

A bragai kongresszus keretében tartott közgyűlésén a Társaság – az alapszabály előírása szerint – a vezető testületekben a tagság felét – mivelhogy mandátumuk lejárt – újraválasztotta. A Társaság vezetésében a korábbi „nemzeti lobby-k" visszaszorultak, és nagyobb szerepet kaptak a progresszió képviselői, csakúgy, mint ahogyan a kis államok képviselete is megerősödött. A közgyűlésen határozatot hoztak az alapszabály korszerűsítéséről, melyre albizottságot küldtek ki. Ez a bizottság 1987 tavaszán Budapesten tartja az ülését. Ugyancsak határozat született a legközelebbi Európai Rurálszociológiai Kongresszus színhelyéről, amely Bolognában lesz, közösen rendezve a Nemzetközi Rurálszociológiai Társasággal (IRSA).

Elmondható, hogy a mostani kongresszus olyan rendezvény volt, amely sok új impulzust adott a résztvevőknek, tovább erősítette a nemzetközi együttműködést és napjaink problémáinak megoldásában sok új lehetőséget tárt fel.

Bőhm Antal

EMLÉKÜLÉS BIHARI OTTÓ AKADÉMIKUS TISZTELETÉRE
(Pécs, 1986. április 22.)

A Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, a Janus Pannonius Tudományegyetem, a Pécsi Akadémiai Bizottság, Baranya Megye és Pécs Megyei Város Tanácsa 1986. április 22-én *tudományos emlékülést* rendezett Pécsett, *Bihari Ottó* akadémikus, egyetemi tanár, az MTA Dunántúli Tudományos Intézete volt igazgatója születésének 65. évfordulója tiszteletére.

A tudományos emlékülés *plenáris* üléseken és *három szekcióban* folytatta munkáját. Egyrészt megemlékezett a 62 évesen, alkotó ereje teljében elhunyt tudós pályájáról, sokoldalúan méltatta és értékelte tevékenységét, másrészt *Bihari Ottó* elméleti kutatásaihoz is kapcsolódva megvitatta napjaink igazgatási, terület- és településfejlesztési problémáit.

Az emlékülés alaphangját *Enyedi György* akadémikus, az MTA Regionális Kutatások Központjának főigazgatója adta meg, tárgyilagosan áttekintve a Dunántúli Tudományos Intézetben folytatott regionális kutatások eredményeit és gondjait. Bemutatta azt a nagyívű tevékenységet, melyet *Bihari Ottó* az 1970-es éves elejétől kezdve e kutatások érdekében kifejtett. Összegezve megállapította, hogy *Bihari Ottó* – igazi tudósként – akkor fogalmazta meg a regionális kutatások ma is időszerűnek minősíthető koncepcióját, amikor az még nem volt aktuális. A jövő kívánalmait ismerte föl, érezte meg, ezzel magyarázhatók a megvalósítás napi nehézségeit.

Ádám Antal sokoldalúan értékelte *Bihari Ottó* munkásságát a magyar államjog felszabadulás utáni fejlődésében. Elemezte elméletépítő tevékenységének, kiemelkedő oktatói és tankönyvírói munkásságának sokoldalú eredményeit, hasznosulását.

Tigyi József a tudós, a tudományszervező tevékenységét méltatva a regionális tudományos központok kialakításában és fejlesztésében szerzett elévülhetetlen érdemeit emelte ki.

Nagy József a helyi-területi politika alakításában játszott fontos gyakorlati, közéleti tevékenységét méltatta. Bemutatta azt a folyamatot, amint *Bihari Ottó* tudományos, elméleti munkásságának eredményeit a gyakorlat szolgálatába állította.

Kovács István elemezte a közjog, az államjog, az alkotmányjog tudományelméleti és tudománytörténeti problematikáját, fejlődésének mai helyzetét, s a barát, a pályatárs szemével értékelte *Bihari Ottó* tevékenységének hatását. Kiemelte, hogy posztumusz tankönyve – Államjog (Alkotmányjog) – jelzi, hogy felismerte a tudományelméleti és terminológiai folyamatok változásait, s a fejlődés fő irányaival egyetértett.

Kilényi Géza a VII. ötéves tervidőszak kiemelt államtudományi kutatási terveit ismertette és úgy vélekedett, hogy ezekhez a kutatásokhoz több ponton segítséget adhat a nagy tudós korábbi munkássága.

Bartke István a területi egységek társadalmi-gazdasági tartalmát és irányítási funkcióját elemezve rámutatott, hogy adekvát területi egység kell a gazdasági-társadalmi folyamatok tervezéséhez. A társadalmi-gazdasági folyamatok változatos típusai különböző tartalmú és nagyságrendű területi egységeket kínálnak az országos területi tervezés számára, de az utóbbi alig igényli azokat.

A tervezésbe vont területi egység (a megye) több is és kevesebb is az indokoltnál. A megye a tervezési felhasználásakor elsősorban a munkamegosztási követelmények érvényesülnek.

Daróczy Eta Bihari Ottó nemzetközi tevékenységében egy fontos korszakát, illetve területét ismertette, aki nyolc évig volt a bécsi Társadalomtudományi Koordinációs és Dokumentációs Központ igazgatósági tagja, majd egy évig alelnöke. Kiemelkedő nyelvtudása és emberi habitusa révén nagyban hozzájárult a Kelet–Nyugat közötti tudományos kapcsolatok elmélyítéséhez.

A szekcióüléseken elhangzott bevezető előadások részben kapcsolódtak *Bihari Ottó* tevékenysége, elméleti munkássága egy-egy fő területéhez, részben pedig a mai magyar államélet és közigazgatás, terület- és településfejlesztés aktuális kérdéseit tekintették át.

Szentpéteri István az állami szervek közötti egyensúlyozó rendszer kialakításának kérdéseit tekintette át, különös tekintettel *Bihari Ottó* elméleti munkásságára. *Holló András* a parlament változó szerepét és munkája továbbfejlesztésének szükségességét elemezte. *Verebélyi Imre* a helyi igazgatás kérdéseivel foglalkozott a centralizációs és decentralizációs törekvések függvényében. *Fonyó Gyula* a területbeosztás közigazgatási kérdéseit boncolgatta, különös tekintettel a községi igazgatásra. *Hajdu Zoltán* a közigazgatási területszervezés közigazgatásföldrajzi kérdéseit, *Tóth József* pedig a hosszú távú regionális ütemdifferenciákat elemezte a magyar városfejlődés történeti pályáján.

Az emlékülés 27 korreferátuma sokoldalúan elemezte *a helyi társadalom kutatásának problematikáját*, a *tanácsok helyének, szerepének változását*, működésének politikai környezetét, a tanácsok *belső működésének* rendjét, a *továbbfejlesztés* lehetőségeit, a gazdaságirányítás és a tanácsi gazdálkodás kérdéseit, a különböző jellegű települések és településegyüttesek *fejlesztési, igazgatási* és *környezetvédelmi* kérdéseit.

A szekcióvezetők beszámolóikban kiemelték: a szekcióüléseken elhangzottak is demonstrálták, hogy *Bihari Ottó* munkássága átfogta az állami élet legkülönbözőbb területeit, elméleti hagyatéka hozzájárulhat mai gondjaink és problémáink megoldásához is.

A tudományos emlékülés *Enyedi György* akadémikus zárszavával ért véget, aki hangsúlyozta, hogy az emlékülés élő vitaszellemével, a problémák felvetésével, az új megoldások keresésével méltó volt *Bihari Ottó* egész életéhez.

A tudományos vitaülés anyagát az MTA Regionális Kutatások Központja a közeljövőben *megjelenteti.*

Hajdu Zoltán

Kozma Tamás: Tudásgyár
(Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986.)

Közismert az a tény, hogy – fejlődésének korai szakaszában – a szociológia, bár *általános* tudományként lépett fel, elsősorban mégis olyan társadalmi problémákkal foglalkozott, amelyek a 19. század politikai és gazdasági forradalmai és változásai kapcsán merültek fel. Mindenekelőtt tehát az *új ipari társadalom tudományaként* jött létre. A specialisták mindig ellenezték a társadalom átfogására irányuló törekvést. A generalisták viszont azt hangoztatták: szükség van egy olyan társadalomtudományra, amely a társadalommal mint egésszel, a teljes társadalmi struktúrával foglalkozik. Ez ma is elevenen élő probléma: ki lehet-e alakítani ilyen szinoptikus tudományt, és ha igen, milyen legyen más tudományokhoz való viszonya? Kezdetben az ellenzék attól félt, hogy a szociológia nem koordinálni, hanem magába felszívni akarja a társadalomtudományokat. *Durkheim* – bár hangsúlyozta a szociológia autonómiáját és meghatározta azon jelenségek sajátos rendjét, amelyekkel foglalkoznia kell – nem tartotta a szociológiát enciklopédikusnak, vagy olyannak, amely elszigetelhetné magát más társadalomtudományi ágazatoktól. *Durkheim* rámutatott a szociológiai *módszerek* diffúziójára, amelyek behatolása és alkalmazása révén a társadalomtudományi szakdiszciplínák belülről alakulnak át. Csak később gondolt arra, hogy lehetséges egy általános szociológiát is kialakítani, amely általánosítaná a szaktudományok különös területein kidolgozott ismeretanyagot és törvényeket. *Durkheim* maga mutatott arra példát, miként lehet a szociológiai megközelítést és módszereket más szakágakba vezetni. Ezzel sok tudóst ösztönzött hasonló lépésre. A jogban *Davy, Levy-Bruhl, Duguit*, az ökonómiában *Simiand*, az antropológiában *Mauss*, a történelemben *Marc Bloch, Granet*, a nyelvészetben *Cahen, Meillet* említhető. Az 1898-ban alapított Année Sociologique c. kiadványsorozat szerkesztési elvévé emelte ezt a koncepciót.

A szakszociológiák egymás utáni kialakulása igazolja, hogy ez a szemlélet termékenynek bizonyult. Ez az áramlat természetesen a hazai társadalomtudományi megismerést sem kerülte el. *Kozma Tamás* egyike azoknak a kitűnő szakembereknek, akik saját vizsgálati területüket a szociológia módszereinek, megközelítési módjának, fogalmi apparátusának vetik alá és így jutnak – a tradicionális szakmai izolációhoz ragaszkodó kutatásokhoz képest – meglepően új, korszerű eredmények birtokába. *Kozma* már hosszabb ideje következetesen halad ezen az úton. *Csepeli Györggyel* és *Hegedűs T. András-sal* közösen írott könyvében (Az oktatásügyi szervezetkutatás lehetőségei. Akadémiai Kiadó, 1976). A nevelésszociológia alapjairól írott monográfiájában (Tankönyvkiadó, 1977) és számos más tanulmányban már korábban kialakította magának a pedagógiának, az oktatásügynek, az iskolarendszernek olyan képét, amelyet szociológiai kérdésfeltevésekkel és módszerekkel lehet egyre pontosabban megrajzolni.

Ebben az új – szerintem idáig legjobb – könyvében *Kozma* egy rendkívül egyszerűnek tűnő, de mások által idáig mégsem kellően észrevett és méltányolt összefüggést ragadott meg. Mondhatnám úgy is, hogy talpára állított egy korábban fejre állított szemléletet: az oktatás szervezetét nem a tradicionális iskolarendszer tervezéséből, hanem egy sokkal átfogóbb folya-

matból – ezt nevezi el „társadalmi tanulás"-nak – vezeti le. Ez a – némi túlzással – „kopernikusi fordulat"-nak nevezett aktus teszi lehetővé számára, hogy olyan társadalmi folyamatokat is elemzés tárgyává tegyen, amelyek egyfelől az iskola szervezetének belső környezetében, másfelől az iskola külső környezetében találhatók. Furcsa kimondani, de így igaz, hogy ezek a szemünk előtt lejátszódó belső és külső társadalmi folyamatok a hagyományos diszciplináris szemlélettel dolgozó szakkutatók számára nem láthatók. Vagy, ha látják őket, akkor az elemzést zavaró tényezőkként kiiktatják a vizsgálatok során. *Kozma* viszont nemcsak látja, de „faggatja" is ezeket a társadalmi folyamatokat. Ez teszi számára lehetővé, hogy a hagyományos iskolatervezés helyett a *társadalmi tanulás irányításelméletét* kísérelje meg kidolgozni. Ez a célkitűzés szerintem ebben a könyvben még nem vált teljesen elértté, de biztos, hogy hasonló kérdésekkel foglalkozó kollégái közül ő jutott hozzá legközelebb. Egy bevezetésnek (prolegomenának, propedeudiknak) viszont minden bizonnyal már ma is tekinthető. A „társadalmi tanulás" folyamatából (és fogalmából) való kiindulás lehetővé tette ugyanis számára az olyan társadalmi makrofolyamatok oktatásüggyel összefüggő tendenciáit, mint például az indusztrializáción túllépő tudományos-technikai haladás, az ehhez szükséges modernizáció a kultúrában, az ugyancsak elengedhetetlen társadalmi fejlődés és modernizáció. Mindezek alapján *Kozma* megkonstruálta a „fejlődő iskola" mint ideáltípus fogalmát és ehhez hozzámérte a létező és kívánt szervezeti és környezeti adottságokat. Ebből a „mérési aktus"-ból világossá vált számára, hogy alapvetően két iskolarendszer típus ütközésének vagyunk a tanúi. Egyfelől még uralkodik a hagyományos iskolai rendszer (szervezet, igazgatás stb.), amely egyre kevésbé felel meg a társadalmi fejlődés által felvetett igényeknek, másfelől kialakítandó az az új típusú tanulási rendszer, amely az iskola, a szakképzés, a közművelődés, a kultúra tervezését összefüggéseiben fogja fel. A társadalmi fejlődés tendenciáihoz szükséges kultúratervezésből lehet tehát szerinte meghatározni az iskolarendszer feladatát is. De éppen ebből a szintetikus látásmódból fakad az a következtetése is, miszerint az iskolai szervezet minden bizonnyal más helyet fog a jövőben betölteni a közművelődés rendszerében, mind idáig. A tanulást a felnőttoktatásra, a permanens tanulásra is kiterjesztve, *Kozma* úgy véli, hogy a társadalmivá tágult tanulási törekvéseket már nem annyira az iskolák, mint inkább a kialakítandó oktatási-művelődési központok fogják realizálni. És ezzel együtt fokozatosan visszafejlődnek századunk „tudásgyárai". Ezzel a hipotetikus következtetésével mélységesen egyetértek. Ugyanakkor nem hallgatom el azt a hiányérzetemet, hogy ezt a gondolatot mégsem formálta markáns koncepcióvá. Pontosabban: e koncepció minden eleme együtt van a könyben, de éppen a címben szereplő – egyébként rendkívül plasztikusan hangzó – „tudásgyár" fogalomból nem hozta ki a maximumot. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a monográfia részben már korábban publikált folyóiratcikkekből kerekedett egésszé és így nem vezethette a szerző tollát minden mondat leírása közben az a koncepció, amelyet közben kialakított. Arra gondolok, hogy *Szentpéteri István* A szervezet és a társadalom című monográfiájában (KJK, 1985) rendkívüli világossággal ragadta meg a szervezeteknek ama sajátosságát, miszerint az iparosítás korában maguk is gyárszerű, „indusztrializációs" sajátosságokkal rendelkeznek. Ezek nemcsak a termelő, de a politikai, kulturális, tudományos és oktató szervezetekre – ha nem is egyforma mértékben –, de egyaránt kiterjednek. *Szentpéteri* azt is meggyőzően be tudja igazolni, még a párt szervezete is magán visel „gyári" jellegzetességeket. Ugyanakkor következetesen rámutat ama fejlődési tendenciákra, miszerint a poszt-indusztriális, tehát a tudományos-technikai alapon létrejövő termelés a gazdaságban, de a társadalmi élet minden területén egyre inkább egy nem-gyárszerű szerveződési mintát kell kövessen. *Szentpéteri* ezen általános szervezetszociológiai megfontolásai *Kozmánál* konkrétan beigazolódnak az oktatásszervezés világában. Ugyanakkor mégis az a képzet alakult ki bennem, mintha a helyes kiindulópont és a helyes végkövetkeztetés között maga a koncepció nem mindig hatná át a részelemzéseket. Nagyon határozottan ki lehetett volna ugyanis mondani, hogy a jövő oktatási-művelődési központjai már nem lehetnek gyárszerűen hierarchikusak, a szakigazgatás nem telepedhet rá az oktatásra, a központok autonómiája ki kell küszöbölje a

centrum paternalista beavatkozását, s. i. t. *Kozma* ehhez szinte szlogenszerűen is megadja az értelmezési keretet, amikor azt mondja, hogy „a tanuló társadalom" valójában a „társadalmi demokrácia" megfogalmazása. Ennek az értelmezési keretnek a kitöltése azonban részben még várat magára, részben benne van a könyvben, csak következetesen pontról pontra végre kell hajtani. Egyértelműen ki kell tehát mondani, hogy a „tudásgyár" egyre kevésbé elégíthet ki bennünket.

Két oknál fogva sem: *1.* az oktatás, a képzés belső sajátosságai soha nem is voltak azonosíthatók az anyagi termelés szervezésével; *2.* de maga az anyagi termelés is egyre inkább kikerül a gyárszerű formából, és ennek következményei vannak a társadalmi élet megszervezésének más területein is. A koncepció ívének megrajzolásához szerintem nagy segítséget nyújtana, ha *Kozma* rátalálna a „tudásgyár" megfelelő pandanjára, amely szervezeti keretét adná a „társadalmi tanulás" folyamatának. Ez a nem-gyárszerű szervezeti forma azonban *Kozmánál* már ma is jól körülírottnak tűnik. A szervezet-szociológia, a funkcionális elemzés, az érdekviszonyok, a helyi társadalmi viszonyok, a szervezeti innovációk stb. körére vonatkozó szociológiai szemlélet, fogalmak és módszerek termékeny alkalmazása révén *Kozma Tamás* radikálisan újszerű módon volt képes elemezni az oktatás és igazgatásának rendszerét. Közben olyan összefüggéseket vett észre, amelyeket talán mások is néznek, de mégis mintha nem látnának. Ettől válhat számunkra ez a könyv fontos és izgalmas olvasmánnyá.

Farkas János

Utasi Ágnes: Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák
(MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1984.)

A magyar szociológia történetének legnagyobb szabású empirikus vizsgálata társadalmunk rétegződésének feltárásához fűződik. *Kolosi Tamás* és csoportja 1982-ben az ország felnőtt társadalmának egészét reprezentáló adatok birtokába jutott, egy kb. 15 ezer főt magába foglaló minta megkérdezése alapján.

Ez az adatbázis – mélységénél és széleskörűségénél fogva – már nem csupán a legalapvetőbb materiális különbségek illusztrálására volt jó, de alkalmasnak bizonyult egyéb réteg- és csoportképző jegyek figyelembevételével társadalmunk finomabb, nehezebben kimutatható hierarchiáinak elemzésére is.

Ilyen „másodlagos" csoportjellemzőnek szegődik nyomába *Utasi Ágnes,* amikor könyvében az *életstílus* fogalmát és különböző létező formáit vizsgálja. Az életstílust olyan kulturális hagyományokra épülő csoportjellemzőnek tekinti „amely az egyenlőtlenségek következménye, a társadalmi rétegződés származéka". Ugyanakkor azonban épp a materiális alap-adottságokon túlmutató, vagyis „a választás, az ízlés és a preferenciák kulturális differenciálódásának alapján alakuló csoportokat" nevezi életstílus-csoportoknak. Adott életfeltételek között viszonylagos szabadságfokkal megválasztott preferenciák rendszeréről van tehát szó – ezt azért is hangsúlyozni kell, mert egyébként a léthelyzet és a létforma kizárólagos oksági kapcsolatba volna állítható.

A fogalmi tisztázás során *Utasi* az életstílust a *csoport* általi meghatározottság szintjére helyezi, elkülönítve az össztársadalmi jellegű *életmód*tól és az individuális szintű *életminőség*től. Ha csoporthoz kötődik, miért nem szubkultúra? – kérdezhetnénk. A szerző szerint azért, mert a szubkulturális csoport *értékek,* az életstílus-csoport *preferenciák* alapján szerveződik. A preferencia szélesebb fogalom, nemcsak az értékekben van jelen, de „megtalálható a sztereotípiákban, divatkövetésben, érdekekben is". Ebben is lehet különbség, ám úgy vélem a lényegi eltérés mégsem itt van, hanem a *megszerveződés* mozzanatában. A szubkultúráknál is létezhetnek érdekek, sztereotípiák, divatkövetés, csakhogy

ezek valódi struktúrákat képesek létrehozni azáltal, hogy a *csoport-identitást* jelentő „mitudat"-tal rendelkeznek. Az életstílus-csoportok, *mint csoportok nem* lépnek fel az önmeghatározás igényével. Kétségkívül léteznek, de inkább mint lazább szövetű *halmazok*, mintsem társadalmi csoportok.

Talán ezért is nehéz az életstílusok vizsgálatára komplex szociológiai megközelítési módszert találni. A szerző a *fogyasztás* elemzéséből indul ki, és az ezt mérő preferencia-indexek segítségével kialakított fogyasztási-magatartási csoportokat tekinti az életstílus vetületének. Differenciálásuk során kétféle mérőeszköz-rendszert alkalmaz:

I. *Preferenciák, fogyasztási területek*

a) *intellektuális tevékenységek* (olvasási szokások, szórakoztató kultúra, „magas kultúra" fogyasztása, tanulás); b) *rekreáció* (üdülés, hétvégi kimozdulás, testkultúra, szabadidő, rekreációs tárgyak); c) *tárgyi környezet* (tárgyi kultúraközvetítő eszközök); d) *lakáskultúra* (komfortosság mértéke); e) *lakásberendezés* (köznapi, intellektuális és különleges berendezési tárgyak); f) *háztartási fogyasztás* (étkezés, öltözködés, higiénés fogyasztás); g) *szokások* (ajándékozás, gyermeknevelés, pénzgazdálkodás); h) *kapcsolatrendszer* (a kapcsolatok jellege, a találkozások gyakorisága és motivációja); i) *második gazdasági tevékenység*

II. *Létfeltételek*

1. életfeltételek indexe: legmagasabb iskolai végzettség, település és lakókörnyezet, szülői család kulturális rétege, foglalkozási presztízs, munkakörülmények.

2. kiegészítő demográfiai változók: egészségi állapot, nem, életkor-csoport és életciklus, családi állapot.

A fenti indexek alapján elvégzett matematizált feldolgozás (klaszteranalízis, sokdimenziós skálázás) segítségével alakult ki az a fogyasztási hierarchia, amelynek csomópontjai köré az egyes életstílus-klaszterek összesűrűsödnek. Elnevezésük legjellemzőbb vonásuk kiemelésével történt.

Legfelső	– *Elit*	5,5%
Felső	– *Intellektuális*	10,7%
	– *Családorientált*	7,5%
Felső-közép	– *Felső-mintakövető*	10,3%
	– *Tárgyorientált*	10,4%
	– *Kapcsolatgazdag*	11,1%
Alsó-közép	– *Kapcsolatszegény*	3,2%
	– *Második gazdasággal kompenzáló*	17,1%
Alsó	– *Robotoló*	13,1%
Legalsó	– *Elesett*	11,1%
		100,0%

Egy recenzió keretei között lehetetlen felsorolni mindazokat a tanulságokat, amelyek egy ilyen vizsgálat hozadékához tartoznak. Az alábbiakban először néhány – a közvélekedéssel nem mindenben egyező – felismerést fogok kiemelni.

Ide tartozik például az, hogy az ún. magas kultúra fogyasztása alig használható a kulturális rétegek differenciálására. (Nem jár színházba 77,9%, hangversenyre 91%, könyvtárba 91,4% – a minta döntő többsége, 74,1%, csak televíziót néz.) A magyar társadalom sejtjeiben élő, *otthonülő társadalom*. A rekreációs index hétvégi időtöltést vizsgáló változója szerint a minta 81,6%-a a felmérést megelőző két hónapban valamennyi szombat-vasárnapját otthon töltötte. A tömegkommunikáció által sugallt szabadidőképpel ellentétben a kirándulás, a teleklátogatás és az üdülés egy töredék kisebbség életstílus-privilégiumai.

Magyarországon a felnőtt lakosság 70%-a *takarékoskodik*. A takarékosság anyagi feltételei az utóbbi években beszűkültek. A vizsgálat a törlesztést is megtakarításnak tekinti – joggal –, ám elmossa a különbségeket, amikor nem hangsúlyozza ennek kényszertakarékosság-jellegét.

Nagyságrendi különbség mutatkozik a *második gazdasági* tevékenység vonatkozásában a *városiak* (32,1–62,7%) és a *falusiak* (93,7–96,2%) között. Mit jelenthet ez? A falu vagy a város előnyét? Úgy vélem, hogy a hátrányos helyzetek kiküszöbölésére tett eltérő mértékű erőfeszítések maguk is e hátrányos helyzetek létének csalhatatlan szimptómái. Idézve a szerzőt: „úgy tűnik, hogy minél magasabb színvonalú, változatosabb a fogyasztás, annak fedezetét annál kevésbé kényszerül az alany többletmunkával előteremteni. Változatos fogyasztású életstílusá-

nak anyagi alapját a főállásért járó jövedelemből vagy más forrásokból (örökség, tőke, járadék) is biztosíthatja."

Utasi Ágnes végigelemzi az egyes életstílus-csoportokat. Különös figyelmet szentel az *elit*-nek, hogy érzékeltesse a mai adottságaink között létező optimális fogyasztási színvonalat. Az életstílus-elitbe három úton lehet eljutni: intellektuális csatornán, jelentős vagyon birtoklásával és/vagy a munkamegosztási vezető pozíciójából. Mivel ezek egyaránt *hatalmi* komponensek, a szerző arra a következtetésre jut, hogy „az elit életstílusa elválaszthatatlan a hatalom birtoklásától".

Az *intellektuális* csoportba jelentős részben a városi fiatalabb korosztályok tartoznak (56,5%-uk 35 éven aluli), így nem indokolatlan a feltételezés, hogy belőlük rekrutálódik a potenciális elit.

A *felső-mintakövetők*et „divat-elit"-nek is nevezhetnénk. Városban laknak (61,3%), otthonuk komfortos, berendezésére sokat áldoznak. Higiénés fogyasztásuk kiemelkedő (85,3%), néhány éve bizonyosan az almaszappan rabjai voltak. Iskolázottságban azonban messze elmaradnak a két felső klasztertől.

A *családorientáltak* utódaikat szeretnék elitpozícióba juttatni. Ők maguk falusi származásúak, beilleszkedni vágyó feltörekvők, többnyire jó anyagi körülmények között.

A *tárgyorientáltak* számára – jövedelemtől függetlenül – a lakás milyensége a központi érték. Városban laknak, életcéljaikban kevéssé mobilak, apáik társadalmi pozícióját öröklik. „Lakótelepi kispolgárság", mondhatnánk róluk, ha ez tisztán leíró szociológiai kategória lenne, ideológiai ballasztok nélkül.

A *kapcsolatgazdag* és *kapcsolatszegény* csoportok szembeállítása a „közösség" és „társadalom" elválasztásának bizonyos empirikus relevanciáját igazolja. A kapcsolatgazdag csoport tagjai falun élnek (71,2%) civilizálatlan körülmények, rossz lakásviszonyok között. Kétharmaduk 45 év alatti, de a hagyományos értékrendet követik. A kapcsolatszegények már megtették a nagy lépést az életformaváltást jelentő város felé, de egyelőre annak csak elidegenítő vonzataival találkoznak. A „már" és „még" köztes állapotában vannak, két kultúra, két érték- és normarendszer perifériáján.

A *második gazdasággal kompenzálók* nem luxus igények kielégítésére, csupán a civilizációs alapszükségletek megteremtésére törnek. 51%-uk még nyolc osztályt sem végzett, döntően szakképzetlen fizikai munkások és nyugdíjasok. Többségük falun (61,2%), illetve városi külső kerületekben él. Kulturális aktivitásuk minimális, üdülni nem szoktak.

A *robotolók* „nagyon sokat dolgoznak, mégis rosszul élnek". Iskolázatlanság, kényszerjellegű fizikai munka, alacsony jövedelem, idősebb kor (68,7%-uk 45 év feletti), falusi és tanyasi életkörülmények (82,3%), alacsony komfortfokozatú lakás jellemzi őket. A modernizáció már nem érinti meg őket, „felettük" zajlik.

Az *elesettek* csoportja a nélkülöző szegénység. Rendkívül alacsony jövedelem (74%-uk 2200 Ft alatt – 1982-es ár- és bérviszonyok), betegség, öregség, iskolázatlanság, nem házas családi állapot tornyosul föl, halmozódik. Kétszer annyi nő, mint férfi tartozik ide, a csoport 71,8%-a falun, tanyán él. „Fölös nehezékek a léghajóban" – a társadalmi szolidaritás és a szociális gondoskodás jelenlegi szintjén.

A robotolók és az elesettek (összesen 24,2%) „életstílusa" a megmaradás, a puszta vegetáció. Társadalmunkban csaknem *minden negyedik* ember a biológiai szükségletek kielégítésének szintjén él.

Következtetéseiben *Utasi Ágnes* rögzíti, hogy „az életstílus-csoportok közötti legnagyobb egyenlőtlenséget a *falu* és *város* települési jellegzetességei eredményezték". Ez ma a legerősebb differenciáló erő. Az urbanizációs lejtő legalján a Szabolcs megyei falvak találhatók – az ott élők majdnem fele (41,3%) a robotoló és elesett életstílus-csoportba sorolható. A települési különbségek mellett meghatározó még az iskolázottság szintje és a lakás is.

Társadalmunk két szélső pólusa – az elit és az elesett csoportba tartozók „fantomképe" – a könyv adataiból könnyen összeállítható. Tipikusan *elit* életstílust folytat az a Budapesten élő, magas jövedelmű, diplomás, vezető beosztású, középkorú (46–60 év) pártfunkcionárius férfi, akinek már apja is felsőfokú végzettségű volt és származása szerint is fővárosi. Tervei a lakással kapcsolatosak, az utóbbi években háromszor üdült belföldön, egyszer pedig külföldön. Ezzel szemben tipikusan *elesett* az a Békés

megyei faluban, komfort nélküli lakásban élő, alacsony jövedelmű (1450 Ft – 1982), korábban nem szellemi munkakört betöltő iskolázatlan, idős (61 éven felüli) pártonkívüli nő, aki házas vagy özvegy, többnyire templomba jár (56,8%), tervei, vágyai leszármazottaival kapcsolatosak.

Megegyeznek abban, hogy szabadidős tevékenységük manuális jellegű (alacsony olvasási kultúra!), valamint, hogy egyik csoport tagjai sem vesznek részt beutalós üdülésekben. Ez utóbbi ugyanis az elesettek számára elérhetetlen, az elitnek pedig nem kellően exkluzív.

A szerző vizsgálódásai szerint a „domináns *életcélok* harmonizálnak a realizált életstílussal", ami azt jelenti, hogy „már a vágyakat, célokat is befolyásolják, keretek közé szorítják a differenciált társadalmi feltételek". Társadalmunk életcél-hierarchiájában a legnagyobb arányú (24,2%) a „célok nélkül élő, vagy célokat megfogalmazni nem tudó, illetve nem akaró, konform munkálkodók" serege, akiknek életcélja a *küzdelem–munka–túlélés* „szentháromsága" köré szerveződik. Ezt csak nagy lemaradással követik a *siker* (14,2%), a *szerzés–jólét* (12,3%), a *munka* (10,9%) és a *családi gazdagodás* (10,2%) életcél-csoportjai.

A létező értékvilág elhelyezhető azon a tengelyen, amelynek egyik végpontját a *hagyományos közösségi*, másikat pedig a *modernizációs* értékek alkotják. A *posztmodernizációs* értékkövetés csupán az intellektuális csoport egy töredékében (tanuló városi fiatalok) látszik kibontakozni.

Híven a sorozat hagyományaihoz a szerző gondot fordít a kutatási módszerek nyilvánosságára: a függelékben közli a preferencia-indexek elemeit és a kutatással kapcsolatos legfontosabb táblákat. Az egyes elemek mellé rendelt pontértékek néhány esetben vitára csábítanak. Így például kérdéses, hogy a szabadidős tevékenységek körében miért jár pontlevonással a kocsmalátogatás, amikor falun jórészt a kocsma a társadalmi érintkezés egyetlen állandó fóruma. Ha semmi más nincs – elítélhetjük-e? A városi „szemüveg" itt a kutató prekoncepcióját formálja. Ugyancsak jó lenne tudni, hogy miért értékesebb szabadidő eltöltési mód a levegőzés (3 pont), mint a kertészkedés (2 pont). A nevelési szokások feltárásának két mutatója pedig (a gyermek egzisztenciájának megalapozása; különórákra járatása) szegényesnek, részlegesnek tűnik.

Mindezen apró kötözködések azonban nem kívánják megkérdőjelezni a könyv és a vállalkozás egészének érdemeit. Olyan tanulmányról van szó, amely nemcsak felkutatja a társadalmi tények adatait, hanem gondolkodik is róluk. S mint ilyen, igyekszik megfogadni az adornói intelmet: „A kvantitatív társadalomtudományi módszerek célja is kvalitatív felismerések elérése, a kvantifikálás nem öncél, hanem csak a cél eszköze."

Bozóki András

Magyar Bálint: Dunaapáti 1944–1958. Dokumentumszociográfia

(Művelődéskutató Intézet és Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest, 1986. I–III. kötet, 910 o.)

Magyar Bálint munkája úttörő vállalkozás. Történelmünk egy, már sokszor elemzett, megírt korszakával foglalkozik, azzal a 15 évvel, amely gyökeresen megváltoztatta a társadalmi élet feltételrendszerét. A társadalmi tudat, az értékrend változásának tekintetében ez az időszak már korántsem volt olyan hatékony, mint azt a korabeli propaganda hirdette. Dokumentumszociográfia – határozza meg műfaját a szerző, és ne vitassuk el ezt tőle, bár szervezőelve, technikája, a *montázs*, inkább hasonlítja a dokumentumfilmhez, mint az irodalmi szociográfiához.

A dokumentum-filmes hasonlat talán azért is tetszetős, mert témája, az átfogott korszak jelentősége miatt fontos állomás lehetne a tör-

ténelmi tudat tisztázásában, s mint alkotás – talán nem túlzás ezt mondani – *Sára Sándor Pergőtüz*ével rokonítható. Az ilyen ismertetésekben obligát okvetetlenkedésen is itt essünk túl: a szerző hibája tipikus dokumentum-filmes hiba; a kamera hosszasan pásztáz, gyűlnek a celluloid-tekercsek (vagy a videokazetták), és mire a vágóasztalra kerül, az alkotó beleszeret az anyagba, nincs szíve kihagyni belőle, elnyúlik, terjengőssé válik. A majd ezer oldalas terjedelem soknak tűnik, de valahol mégis érthető a szerzőnek a sokáig gyűjtött dokumentumok és interjúk iránti ragaszkodása.

„Dunaapáti – s megyei szintig bezárólag valamennyi előforduló település neve – fiktív név" – írja a szerző. Tényirodalomban fiktívvé tenni a helyszínt több okból lehet, ilyen például az interjúalanyok védelme, ami itt is szempont lehetett, de arról a hatásáról ne feledkezzünk meg, hogy ezzel absztrahál, legalábbis azonos településkategóriára – jelen esetben a mezővárosias nagyfalura – általánossá teszi mondandóját. *Magyar Bálint* kronologikusan követi az eseményeket 1944 őszétől, helyi dokumentumokat sorakoztat fel: helyzet-, hangulat- és feljelentéseket, jegyzőkönyveket, le- és feliratokat, valamint ítéleteket olvashatunk. A szerző megőrizte az eredeti szöveg helyesírási hibáit és arra törekedett, hogy e szövegek bürokratikus, vagy csak hivataloskodó bikkfanyelvét az interjúk élőbeszédjével ellenpontozza.

Itt jegyezzük meg, hogy az interjúk készítésében rangos munkatársak segítették a szerzőt, többek között *Csalog Zsolt, Havas Gábor, Krokovay Zsolt* személyében. Közreműködésük lemérhető az interjúk színvonalán. Ez a gárda jól érti ennek a finom analitikai műszernek a kezelését, amelynek lényege a plaszticitás, a tárgyhoz való alkalmazkodás.

A kötet bevezető tanulmánya – *Juhász Pál* és *Magyar Bálint* munkája – a mezővárossá válástól 1944-ig ismerteti vázlatosan a helyi társadalom történetét. Megtudjuk, hogy református gazdák lakták Dunaapátit, de a 19. századtól nagy számban letelepülő katolikus szegényparasztok megváltoztatták a társadalomszerkezetet, melyet még egy vékony, zsidó kereskedői-vállalkozói réteg színesített. A szerzők a paraszti polgárosodás folyamatába ágyazva írják le a munkakultúra változásait a szűkülő gazdasági lehetőségek szorításában, amikor a konjunkturális előnyök elmaradását a szorgalom és a lelemény általános értékké válásával igyekeztek pótolni a gazdák. Az intézményesült helyi hatalom, a községi elöljáróság személyi összetételét tekintve azonos volt a református presbitériuméval, mindamellett, hogy a katolikusság jelképes képviseletére mindig ügyeltek. Színes képet rajzolnak a szerzők a közösségi életről. A múlt század végétől alakultak különféle körök és egyesületek, a Kereskedők és Iparosok Olvasóköre mellett létrehozták a Gazdakört, és jelentős befolyása volt a Függetlenségi Pártnak. Ekkoriban alakult a Takarékpénztár, később jött létre a Hangya és a Hitelszövetkezet, valamint a Legeltetési Társulat, amely „működési módjában a rendies regulákat, a részvénytársasági és szövetkezeti szervezet jegyeit elegyítette", ezzel is példázva, hogy felemás volt az a polgárosodás, amit a dokumentum anyagban tárgyalt korszak megszakított.

1944-ből olyan dokumentumokat olvashatunk, amelyek a zsidó vagyonok megszerzése iránti folyamodványt és feljelentést tartalmaznak, majd a felszabadítóktól való félelemről szóló interjúrészlet érzékelteti röviden a magyar történelem e dicstelen évét.

Az 1945-re vonatkozó dokumentumok a helyi Nemzeti Bizottság, a Parasztpárt és az MKP működésébe engednek pillantást, érzékeltetve az újrakezdés gondjait és bizonytalanságát, csakúgy, mint az igazolóbizottsági iratok és interjúk, amelyekben arról olvashatunk, hogy a korábbi kisnyilasok hogyan próbálkoztak közeledni az MKP-hoz. A dokumentumokból kitűnik, hogy a hadifoglyok hazatérésének az ügye 1948-ig állandóan napirenden volt, az NPP helyi szervezetének megküldték az *Erdei–Bibó*-féle közigazgatási reformtervezet vázlatát, mint ahogyan megtalálható a magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezményt végrehajtó áttelepítési kormánybiztos leirata is.

A nagypolitika ritmusváltását jól tükrözi a községi irattári anyag is. A Magyar Közösség összeesküvési ügyét követő intézkedések e faluban abban mutatkoztak meg, hogy megkezdődött az egyesületi élet leépítése, csakúgy, mint a sváb lakosság és a felvidéki magyarok ki- és betelepítése. Közben folyt a pereskedés, a mindennapi élet, a tankerület leiratokat küldött az

iskolának, osztották az UNRRA segélyt, hol az egyik, hol a másik párt helyi szervezetének korrupciós ügyeiről tudósítanak a közölt dokumentumok. Jól nyomon követhetők az 1947. évi választások eseményei; az FKGP-val szemben alkalmazott taktika azt eredményezte, hogy a tiszavirág életű Pfeiffer-párt 65,6%-ot ért el, és ezzel megnyerte a választásokat Dunaapátiban.

A későbbi dokumentumokban előkerülnek a beszolgáltatással kapcsolatos problémák, elharapódzik a denunciálás és az inszinuáció és összetűz alá kerül a Szociáldemokrata Párt és a Parasztpárt jobboldala. Megerősödik az MKP, amely a kétszer egymás után végrehajtott tagkönyvcserék során a nem kívánatos személyeket kizárja soraiból.

Figyelmet érdemlőek azok a dokumentumok, amelyek az iskolák államosításával kapcsolatosak. Egy alispáni leirat a klerikális reakcióval szemben tanúsított éberség fokozását szorgalmazza. A községi kidobolási jegyzőkönyvben pedig arról olvashatunk, hogy be kell jelenteni a Jugoszláviában levő vagyontárgyakat, jogokat, érdekeket és kötelezettségeket. A korszakot jól illusztrálják a közölt jegyzőkönyvek, olvashatunk Sztálin 70. születésnapjára szóló pályázati felhívást és rendőrhatósági büntetőparancsot arról, hogy a járdatakarítás elmulasztása miatt kiszabott 420 Forint büntetéssel kell féken tartani a kulákot, és VB jegyzőkönyvet arról, hogy beszolgáltatási hátralék esetén helyszíni elszámoltatást kell javasolni.

Az általános elszegényedést tükrözi az a dokumentum, amelyben arról olvashatunk, hogy 1951 januárjában az egyik pusztai lakost engedély nélküli sertésvágással gyanúsították. Az illető vétkét elismerte, és mentségéül azt hozta fel, hogy „az engedélyt utólagosan megkérni azért nem tudtam, mert erősen ruhátlanok vagyunk és a községbe így bemenni nem tudtunk".

A kötetben sok dokumentum és interjúrészlet mutatja be a korai tsz-szervezés nehézségeit. Ezekből kitűnnek, hogy valójában csak a szegényparasztok körében sikerült eredményeket elérni az állami tartalékföldek átengedésével, a közép- és a módosabb paraszti réteg – az alkalmazott módszerek miatt – nem lépett be a tsz-be. Azonban nemcsak az említett dokumentumok olvashatók a vaskos három kötetben, a szerző a családi leveleket is felhasználja egy-egy téma illusztrálására, hitelessé tételére. Ezek között megindítók az idős gazda levelei, amelyekben még az internálásból is szervezni próbálja a családi gazdaság túlélését.

Az 1953. évi júniusi kormányprogram által kiváltott bizonytalanság jól tükröződik a közölt dokumentumokban. Egy, a járási tanácsnak küldött jelentés jól jellemzi a kialakult helyzetet. E szerint az ellenség félremagyarázza *Nagy Imre* országgyűlési beszédét, „de *Rákosi* elvtárs helyesen rávilágított az ellenség ez irányú munkájára, és ezt széles körben a termelők tudomásul vették". A bizonytalan helyzet 1955 tavaszáig fennállt. Szemléletesen tükröződik a politikai felfogás változása abból a Pedagógus Továbbképző Intézet által kiadott beszédvázlatból, amely a XX. kongresszus anyagának feldolgozását volt hivatva elősegíteni, azt hangsúlyozva, hogy a kulákok és a városi deklasszált elemek is láthassanak bizonyos perspektívát, „nem kezeljük őket olyan sematikusan, mint eddig, és nem tesszük számukra lehetetlenné az életet".

Az 1956. októberi napokról az interjúkból kapunk képet. Ezek szerint komoly incidensekre nem került sor, bár a megkérdezettek akkori hovatartozása erősen motiválja nemcsak a tények ismertetését, de az értékelését is.

E három kötet gazdag anyaga – melynek ismertetése a jelen keretek között csak hézagos lehet – többféle olvasat lehetőségét kínálja: tudományosan elemezendő lehet szociológusnak, politológusnak, közgazdásznak, de szolgálhat történelmi illusztrációként, sőt, néhány visszatérő interjúalany sorsának alakulásán elgondolkozva akár regényszerűen is olvasható. Az Epilógus egyik interjúalanya az akkori nemzedék sorsáról így beszél: „háromszor kellett az életnek nekikezdeni. Egyszer a háború után, egyszer az ötvenes évek után, végül még egyszer a téesz után."

Ennek a generációnak a nehéz sorsába enged bepillantást a mű, életközelsége miatt megélhetővé teszi a magyar falu és parasztság utóbbi négy évtizedét, személyes tapasztalatot pótol a most belépő nemzedék számára. Annak pedig külön örülhetünk, hogy jelentős alkotással gazdagodott a hazai társadalomtudományi irodalom, e dokumentumszociográfia méltó társa

azoknak az irodalmi műveknek és filmeknek, amelyek a korszak bemutatására vállalkoztak.

Magyar Bálint az előszóban még két további kötetet ígér. A negyedik kötet az 1945–1958 közötti korszakot értelmezné a most ismertetett három kötet alapján, az ötödik kötet pedig 1958-tól napjainkig tervezi Dunaapáti gazdasá és társadalomtörténeti elemzését. Érdeklődésse várjuk.

Vágvölgyi B. András

Szekszárd vonzáskörzetének vizsgálata

(MTA Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézete, a Tolna megyei Tanács és Szekszárd város Tanácsa, Pécs, 1985. 328. o.)

Érdekes, tartalmas munkával gazdagodott a város és vidéke kapcsolatrendszereit elemző kötetek sora. A Regionális Kutatások Központjának hét munkatársa *(Barta Györgyi, Erdősi Ferenc, Fodor István, Hajdu Zoltán, Iváncsics József, Piros György, Rechnitzer János)* éveket szánva rá arra vállalkozott, hogy feltárja és értelmezze a sajátos természeti, társadalmi és gazdasági adottságú Szekszárd és a hozzá kötődő térség között zajló folyamatokat. Könyvük e munka sikeres, színvonalas szintézise.

Érdemes a szokásosnál kissé hosszabban időzni a kötet Bevezetés címet viselő néhány oldalánál. A szerzők itt fejtik ki magabiztos határozottsággal felfogásukat a vonzáskörzetről. Meghatározásuk kétségtelenül pontosabb, mint a közismert vonzáskörzet fogalom, emellett sok újszerű elemet is tartalmaz.

Véleményünk szerint egy város vonzáskörzetének kutatásakor és feltárásakor figyelembe kell venni a környék természeti potenciálját, a településhálózat és a népesség történelmileg kialakult területi eloszlási rendjét, a terület termelési és közlekedési kapcsolatait. A vonzáskörzetet a településhálózaton belül kialakuló településközi kapcsolatok térbeli vetületének tekintik, amely összetett gazdasági, társadalmi, politikai mozgások eredménye. Olyan hierarchikusan tagolódó területi rendszer, amely a különböző jellegű jelenségek (gazdasági, társadalmi, politikai, történeti) sokféle, néha ellentétes hatása között jön létre, változik, megújul és átrendeződik.

Központi jellegű településre konkretizálva a fogalmat a szerzők úgy vélik, hogy annak vonzáskörzete az a terület, amelynek települései a meghatározott szinten szükségszerűen és döntően az adott központi településsel bonyolítják le gazdasági, szolgáltatási és ellátási kapcsolataikat.

Ebből a megközelítésből logikusan adódik egyrészt, hogy a funkciókat adott területi rendszerükben szükséges elemezni; másrészt, hogy el kellett jutni a komplex vonzáskörzet abszolútságának, lezártságának tagadásáig. Ez a felfogás amellyel egyet lehet érteni, egyik lényege konklúzióvá emelkedik a kötet utolsó háro mondatában.

Nem kétséges, hogy a szerzők fentebb idézett gondolatmenete a vonzáskörzet-megközelítés új tartományait villantja fel. A vonzáskörzet eme szélesebb értelmezése azonban vonzáskörzeti elemek közé sodor olyanokat is, amelyek bővítik ugyan a vizsgált térségről feltárt ismereteket, de közvetlenül nem vonzáskörzeti elemek (pl. az ágazati kapcsolatok mérlegének megyei léptékű elemzése). Ugyanakkor el kell ismeri, hogy éppen a szélesebb értelmezés eredményezte számos olyan tényező vizsgálat alá vonását, amelyekkel az eddigi vonzáskörzet kutatások meglehetősen mostohán bántak (szolgáltató ágazatok, vendégforgalom). Végső soron egyáltalán nem kizárt, hogy éppen a tényezőkör bővítése a könyv legnagyobb értékeinek egyike. Talán ez lesz a katalizátora a téma továbbgondolásának.

A szerzők öt fejezetbe csoportosították mondanivalójukat. A kötet harmadát kitöltő *első fejezet* a szekszárdi vonzáskörzet kialakul sát befolyásoló tényezők elemzésével, minősí sével foglalkozik. Érdekes kísérlet a termés tényezők vonzáskörzet szempontú értékel

Ami azért is figyelemre méltó, mert megvalósítani igyekszik azt a régen bizonyított tételt, miszerint a település és vonzáskörzete között kialakult társadalmi, gazdasági kapcsolatok korszerű vizsgálatánál nem nélkülözhetők azoknak az összefüggéseknek a feltárása, amelyek megvilágítják a természeti adottságok kapcsolatát a társadalmi termelés számos mozzanatával. A fejezet másik része a településhálózati, demográfiai és a közlekedési viszonyokat elemzi. Mintaszerű e tényezőknek a történetiség mellett a részletekre is figyelő bemutatása.

A kötet terjedelemben legbővebb *második fejezete* a vonzáskörzet gazdaságát tárgyalja. A főágazatok mellett a szerzők kitérnek az ágazati kapcsolatok mérlegére és a gazdaság munkaerő-összefüggéseire is. Érdemes lenne megkísérelni az ágazati kapcsolati mérlegek belső területi összefüggéseinek megragadását. Ha ez egyáltalán lehetséges, akkor valóban új vonzáskörzetformáló tényező felismerését üdvözölhetnénk, olyat, amelynek működési mechanizmusát is követni tudjuk.

A *harmadik fejezet* a tercier funkciók vonzáskörzet alakító szerepét elemzi. Figyelmet érdemlő „mélyfúrás" a szekszárdi Skála Áruház kereskedelmi vonzáskörének elhatárolása. Fontosnak látszik kiemelni, hogy ez a fejezet és a munkaerő mozgást bemutató, igen jól megírt *negyedik fejezet* számos ponton érint társadalomföldrajzi, szociológiai felületeket. Különösen az ingázás érdekes e szempontból is. Az ingázás szerepe a városi vonzáskörzet alakításában a modern vonzáskörzet kutatás egyik vitatott pontja. E kötet szerzői az ingázást a város és környéke közötti személyi kapcsolatok fő tényezőjének minősítik, tehát nagyon markáns vonzáskörzet-alakító tényezőnek, amely hatással van a vonzáskörzet egyes funkcióinak működésére is.

A módszertani töprengéssel induló *ötödik fejezetben* a város komplex vonzáskörzetét és annak szerkezetét ismerhetjük meg azzal az – előzőekben már érintett – hangsúllyal, hogy ez egy adott időpont térszerkezete, amelynek lényegi tulajdonsága a mozgékonyság.

Szekszárd vonzáskörzetének vizsgálata elméleti, módszertani és konkrét információkban egyaránt gazdag munka. Jó szívvel ajánlható mindazok figyelmébe, akik érdeklődnek a gazdasági, társadalmi tér szerveződése, mozgásfolyamatai, egyáltalán a város és vidéke kapcsolatainak alakulása iránt.

Mészáros Rezső

Az Országgyűlési Könyvtár kiadásában
megjelent az

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI BIBLIOGRÁFIA
(Bibliographia iuridica hungarica)
1982—1983

évi kötete. A bibliográfia a magyar szerzők Magyarországon és külföldön megjelent önálló műveit és tanulmányait rendszerezi.
A közel 5000 tételt és bőséges jegyzetanyagot tartalmazó kötet ára 150,— Ft.

Megrendelhető az Országgyűlési Könyvtárnál
(1357 Budapest, Kossuth Lajos tér 1—3.)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. augusztus 14
Terjedelem: 16,80 (A/5) ív
8616633 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

Ára: 50 Ft

ISSN 0231-2522